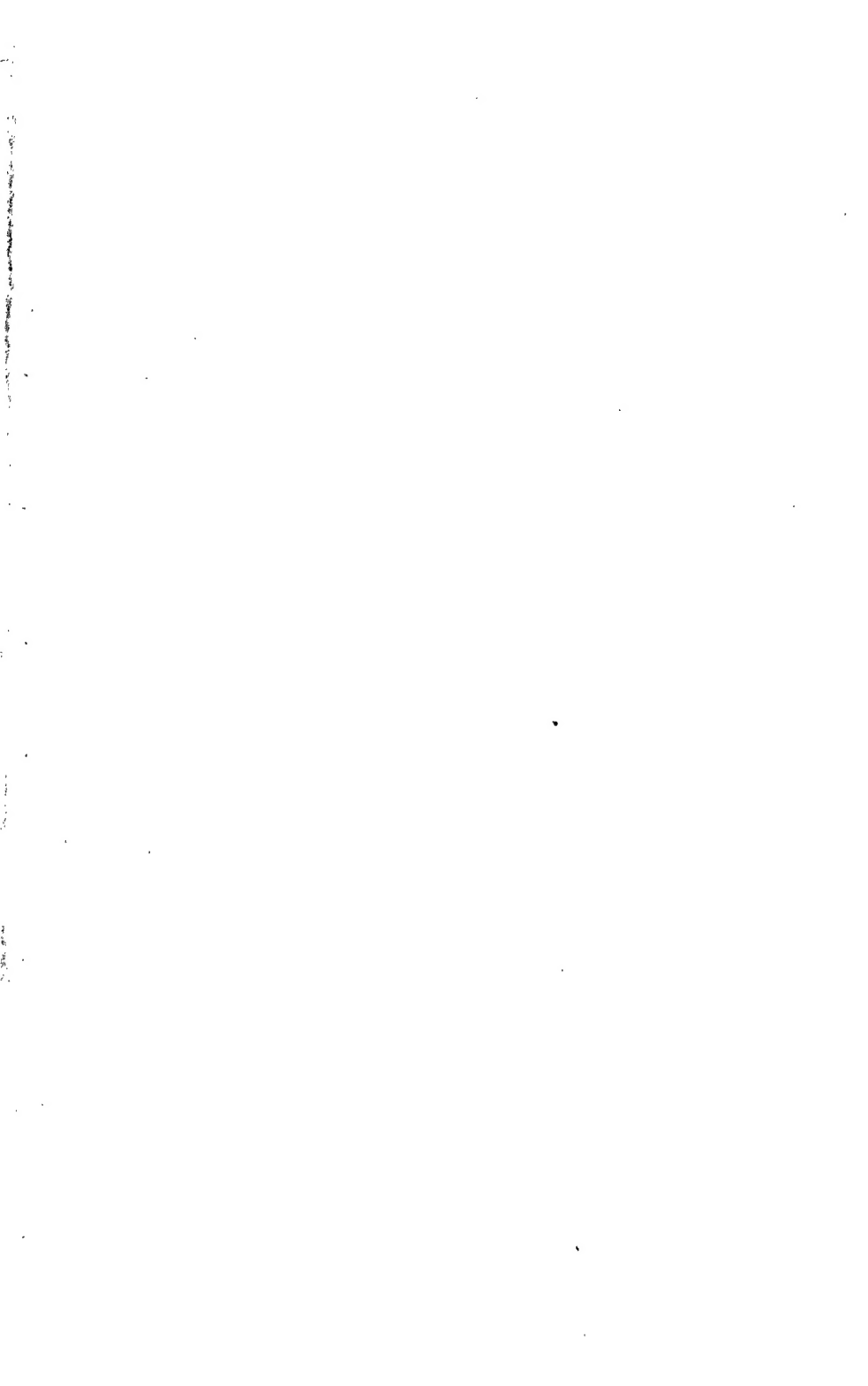

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA
CENTRAL
ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 36638

CALL No. Sa4V Vax-Egg

D.G.A. 79.

भारतीयाधिशसनसंरक्षकतायां प्रकाशितम्
Published under the auspices of Government of India

श्रीवर्धमानविरचितः स्वकीयवृत्तिसहितो

गणरत्नमहोदधिः

VARDHAMĀNA'S

GANARATNAMAHODADHI

WITH THE AUTHOR'S COMMENTARY

EDITED WITH CRITICAL NOTES AND INDICES

38839

Sa 47
Var/Egg

BY

JULIUS EGGELING

MOTILAL BANARSIDASS

DELHI :: VARANASI :: PATNA, 1963

© MOTILAL BANARSIDASS

Bungalow Road, Jawahar Nagar, Delhi-6

Nepali Khapra, Varanasi-1 (U. P.)

Bankipore, Patna (Bihar)

First Published in 1879 and reprinted by Motilal Banarsidass, 1963

ग्रन्थोऽयं भारतीयविशासनविनियोजितावश्यकालभ्यसंस्कृतग्रंथ-
पुनर्मुद्रणयोजनायां प्रकाशितः ।

This book has been published under the Scheme of reprinting of
important out-of-print Sanskrit books sponsored by the
Government of India.

Price Rs. 15.00

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI:

Acc. No. 36639
15-3-63
Sa 4V

Var/Egg

Published by Sundarlal Jain, Motilal Banarsidass, Bungalow Road,
Jawahar Nagar, Delhi-6 and printed by Shantilal Jain,
Shri Jainendra Press, Bungalow Road,
Jawahar Nagar, Delhi-6.

प्रस्तावना

अथायं प्रस्तूयते विपश्चितां समक्षं गणरत्नमहोदधिनामा
वर्धमान-यशो-वर्धनो व्याकरणगणकोषग्रन्थः । एडिनबर्गविश्वविद्या-
लये संस्कृताध्यापकपदमलङ्कुर्वता जुलियस् एग्लिंग-महोदयेन
(Julius Eggeling) सम्पादितो ग्रन्थ एष रसगुणनवचन्द्रमिते
(1936) वैक्रमे संवत्सरे संस्कृत-टेक्स्ट्-सोसायटी-नाम्न्या संस्थया
प्राकाश्यत । संस्कृतसेविनां कृते परमोपयोगी महोदधिरयं पुनर्न-
चिरादेव दुर्लभतामभजत । तस्मिन् चिररात्राय प्रवर्त्तमानमभाव-
मपनेतुकामेन केन्द्र-शिक्षा-मन्त्रालयेन विनियोजितमेतद्ग्रन्थपुनर्मुद्रणं
संवर्धयतु सुरभारतीं भारतञ्चेत्याशास्ते ।

शिक्षामन्त्रालयः

नई दिल्ली

11—2—1963

रसाप्रसन्ननायकः

MEINEM HOCHVEREHRTEN LEHRER

ADOLF FRIEDRICH STENZLER,

ZU SEINEM EHRENTAGE, 12. SEPTEMBER 1879,

IN DANKBARER ERINNERUNG

ZUGEEIGNET.

PREFACE TO PART I.

THE present edition of the *Gaṇaratnamahodadhī* is based on a collation of the following Manuscripts, all of which are written in the Devanāgarī character :

- A. An old MS. belonging to the Royal Asiatic Society and consisting of 178 palm-leaves. In the colophon it is dated *Samvat 1151 virodhisamvatsare kṛttikavadi 5 budhe*. This date is probably intended for *Śaka 1151* = A.D. 1229, which, according to Brown's Tables, coincides with *Virodhin* in the Brihaspati cycle. This MS. is on the whole well written, and belongs to the same class of *Pothis* as those discovered by Dr. Bühler in the Jain Library at Jesalmer, dated from about A.D. 1140 to 1340. Unfortunately it does not contain the text and commentary complete, a large portion (ślokas 159-369, comprising about three-sevenths of the work) having been omitted. A photograph of two pages of this MS. is given in Part I. of Professor Wright's Oriental Series of the Palæographical Society.
- B. A paper MS. belonging to the Bombay Government and consisting of 73 leaves, the fourth of which is wanting. This MS., which contains both the text and the commentary, is well written, and dated *Samvat 1666* = A.D. 1609.
- C. A modern MS., on European paper, belonging to the Bombay Government; copied, not very carefully, by two different hands. Only a few leaves at the beginning have been revised by a third hand. It consists of 138 leaves, the first of which is wanting. There are numerous *lacunae* throughout the MS. From many characteristic coincidences of reading it would appear that the original MS. from which this was copied, was probably derived from the same MS. as B.
- D. India Office MS. 949, b, written towards the end of the last, or at the beginning of the present, century, and consisting of 121 leaves. A few

leaves at the end, it seems, were lost; a different hand having supplied the defect on foll. 118-121 by a commentary made up for the purpose. This copy was apparently derived from a good, though perhaps badly written, MS. It contains a somewhat shorter recension of the commentary than that of the other MSS.; fewer meanings being often assigned to the *gaṇa* words, and numerous examples and explanatory passages being wanting in it. The present copy, however, is extremely incorrect; and some different hand having, moreover, revised it throughout, without assistance from other MSS., its readings are now but too often hopelessly corrupt.

- E India Office MS. 949, a. It consists of 30 leaves and contains only the text of the *gaṇas*. Dated *Samvat* 1863 = A.D. 1806.
- F This MS. was kindly obtained for me by Dr. Bühler from a Brahman of *Bhūj* in Katchhh. It is of about the same age as B., and consists of 107 paper leaves, containing the whole of the text and commentary.

As regards the mutual relations of these Manuscripts—apart from those peculiarities of D. already alluded to—there is an unmistakable connexion between B. C. and F. on the one hand, and between A. D. (and E.) on the other; not so marked, however, as to constitute two different recensions of the work. Although in most cases in which the two classes of Manuscripts differ, the readings exhibited by the latter class seem to me preferable, it has not been possible—owing to the defectiveness of A. and the corrupt state of D.—to allow to this class that influence in the constituting of the text throughout the work which might otherwise have been assigned to it. According to an *Āryā* stanza,¹ given at the end of the work by A. and F., the authenticity of which I see no reason to suspect, Vardhamāna composed his work in *Samvat* 1197, corresponding to A.D. 1140: the date of the oldest of these MSS. (A.) would therefore be as close to that of the *codex archetypus*, and to the time when the author lived, as one could wish. Nevertheless, the interval had been sufficiently long for numerous mistakes to have crept into the text by the time the manuscript was written.

¹ सप्तनवत्यधिकेष्टिकादशसु शतेष्वतीतेषु ।

वर्षाणां विक्रमतो गणरत्नमहोदधिर्विहितः ॥

Of the three MSS. of the other class, F. has more in common with A. and D. than the other two; and it happens in not a few cases that D. and F. coincide in giving some valuable reading or passage, where all the other Manuscripts differ.

When I first undertook to edit this work, only three of the above Manuscripts were accessible to European scholars, viz., A. and D., and the text MS. E. They had been for many years in the hands of the late Professor Goldstücker, who was the first, in his "Pāṇini; his Place in Sanskrit Literature," to point out the great importance of the work for lexicographic purposes. His account of these MSS. led me to assume that a tolerably correct edition of the work might be possible¹; and on being asked to take Goldstücker's place as Editor to the Sanskrit Text Society, it appeared to me that I could do no better service to Sanskrit scholars than to prepare for the Society an edition of Vardhamāna's metrical version of the Gaṇas, together with the best text of the commentary that I might be able to extract from the two available MSS. I soon found, however, that Goldstücker had taken far too favourable a view of the task. Although the Royal Asiatic Society MS. (A.) belongs, no doubt, to the better class of Sanskrit MSS., Goldstücker had entirely forgotten to state that it is defective by nearly one-half of the work, for which portion my manuscript materials would consequently have been limited to the India Office MS. (D.), than which a more hopelessly incorrect MS. has never passed through my hands.

Under these circumstances, even a tolerably satisfactory edition of Vardhamāna's metrical version of the Gaṇapāṭha would have been

¹ "The MSS. in question are no doubt open to correction, as, indeed, every Sanskrit MS. in existence is; but I hold that at all events the ancient copy of the R.A.S. will, in spite of its inaccuracies, be ranked by every one conversant with MSS. amongst the best Sanskrit MSS. in existence. And having considered it incumbent on me to study this book carefully, I have no hesitation in maintaining that even a tolerable Sanskrit scholar would be able to make a perfectly good edition of at least the text of this work, with the aid of these five copies of the text (viz., each of the two MSS. of the commentary representing, in G.'s opinion, two copies of the text—Ed.), the two copies of the commentary, and, as a matter of course, with the aid that may be got from Pāṇini and his commentaries."—Goldstücker, *op. cit.*, p. 178.

attended with considerable difficulties, the more so as there are not a few omissions in D. also; and as the chief, if not the sole, importance of the work lies in the commentary, not in the metrical arrangement of the Gaṇas, I should have had to abandon the work, had not my friend Dr. Bühler come to my assistance with his wonted kindness and disinterestedness. He drew my attention to the modern Bombay copy C., and somewhat later to the MS. B., purchased by him in the meantime for the Bombay Government; and he, moreover, obtained for me the loan of MS. F. from its owner, a Brahman in Bhûj. When it is borne in mind that Goldstücker, with his extensive connexions in India, for many years exerted himself in vain to procure at least one other manuscript of Vardhamāna's commentary on his Gaṇapāṭha, this work may be taken as an admirable example of the great services which Dr. Bühler, by his unwearied exertions in exploring the manuscript collections in Western India, has rendered to Sanskrit scholarship.

Even with my manuscript apparatus thus fortunately increased, the task of editing has been by no means an easy one, and numerous difficulties have had to be left for future solution; many more, however, would have remained unsolved, and many quotations unidentified, if it had not been for the warm interest taken in the work, and the invaluable assistance rendered me throughout its progress, in revising the proof-sheets, by so many disinterested friends and fellow-workers, viz., Professors Aufrecht, Stenzler, Weber, Roth, Haas, Pischel, Kielhorn, and, last not least, Dr. v. Böhtlingk. I am also indebted to my friend Dr. Rost for kindly drawing my attention to, and placing at my disposal, some works connected with the Gaṇas, especially the Gaṇaratnâvalī of Bhaṭṭa Yajñeṣvara, recently published at Baroda, which, as will be seen from the footnotes of the last five sheets of the present part, has been of considerable service to me. Indeed, it was only after I became acquainted with this work, which is largely based on Vardhamāna's commentary, that it occurred to me that continual reference to the various readings

the accessible Gaṇapāṭhas might add to the usefulness of the present work. The completion of Paṇḍit Bāla Śāstrin's edition of the Kāṣikā Vṛtti was of course a most welcome event to me; although, owing to the somewhat insufficient state of the editor's materials, especially in regard to the text of the Gaṇas, I have found it necessary, along with the printed edition, continually to consult the two MSS. at my disposal, viz., MS. Ind. Off. 2440-1 (a) and a MS. of the Asiatic Society of Bengal (β), in which the fourth and eighth *adhyāyas* are wanting. At the end of the present edition I intend to give, besides a complete index to the work, an alphabetical list of the Gaṇas, in which the words of each gaṇa will be arranged alphabetically, with the various readings of the other collections attached to them.

To Professor Aufrecht, who, at one time, had himself been seriously engaged on Vardhamāna's work, I am indebted for much valuable information; it was he who kindly drew my attention to the author's relations to Kṣhīrasvāmin, the commentator on the Amarakośha. Several passages copied by Vardhamāna from that writer have been noticed in the footnotes; in my own copy of this edition I have noted a good many more, especially in the first few sheets; but I have not thought it necessary to encumber the pages with too many references of this kind. A critical edition of Kṣhīrasvāmin's commentary would, in my opinion, form a valuable contribution to Sanskrit philology: the manuscripts, however, hitherto accessible to European scholars, are by no means sufficient for such a task.

One of the chief difficulties in restoring the text consists in the numerous grammatical sūtras quoted by the author. Goldstücker's contention to the contrary notwithstanding, a glance at almost any page of the present edition will suffice to show that Böhlingk was unquestionably right in stating, in the preface to his edition of Pāṇini, that Vardhamāna's work was intended, not for Pāṇini's *Ashtādhyāyī*, but for some modern grammar. Whenever the grammatical work, to which Vardhamāna refers, is identified in India—

PREFACE.

and I have no doubt that this will be the case ere long—many mistakes in the wording of the sūtras, which my MSS. do not enable me to settle, will be easily corrected. On these grounds it will be understood why, in not a few cases in which it would have been easy enough to alter a sūtra so as to make it agree with Pāṇini, I have thought it safer to resist the temptation, and to content myself with referring to the corresponding rule of Pāṇini. In regard to a number of curious and not very probable various readings of *gana* words adduced by the author, as well as some other doubtful passages in which the MSS. are in tolerable agrément, I cannot help thinking that, if mistakes there be, the fault lies not so much in my MSS., as in the defective manuscript materials on which Vardhamāna had to work.

Hindu scholars, I doubt not, will also readily identify many of the quotations which I myself and those who have so kindly assisted me have not been able to trace to their original sources. For any information of this kind which might be utilized before this edition is completed, and which would thus contribute to the usefulness of the work, I shall feel very thankful.

To the Managing Committee of the Sanskrit Text Society my sincerest thanks are due for this edition being allowed to see the light. Without their kind consent to its being published under their auspices, I could never have hoped to persuade a publisher to undertake a work of this kind, whatever may be its importance in the eyes of Sanskrit scholars. Unfortunately there is but too much reason to fear that, with the publication of the present work, the Sanskrit Text Society, the foundation of which was so heartily welcomed by all Sanskrit scholars, and which, in the present unhappy state of Oriental text publishing, might have proved so useful to Sanskrit studies, will close its short but promising existence.

J. EGGELING.

EDINBURGH,
September 1, 1879.

ADDITIONS.

Since the sheets of Part I. were struck off, I have succeeded in tracing several quotations to their sources. Professor Kielhorn also has kindly identified for me some passages from the Mahābhāṣya (Mbh.) and the Vākyapadīya.

P. 5, l. 9, एवं वादिनि देवर्षी is Kumāras. 6, 84.

ib. मैवं मंस्था: Mbh., ed. Kielh. p. 281, 10.

" 8, l. 7-8. This śloka is from Bharata Nāṭyaṣ. 19, 5.

P. 8, l. 11, तथेति स प्रतिज्ञाय cf. स तथेति प्रतिज्ञाय Kumāras. 6, 3.

P. 11, l. 9, यावद्भिरः खे मरुतां चरन्ति Kumāras. 3, 72.

P. 16, l. 7, अयि विजहीहि° cf. Böhtl. Sp. 562 (identified by Dr. Zachariae).

P. 21, line 6, यदि लेपनमेवेष्ट° is Daṇḍin's Kāvyaḍarṣa 2, śl. 229.

P. 29, last line, वृद्धास्तेन विचारणीयचरिताः° is from Uttaraśāstra. Act 5, last śloka but one; also quoted Daśarūpa, p. 39.

P. 30, line 6, मन्वे मार्तण्डगृह्याणि° Kāvyaḍarṣa 2, śl. 222 (ed. उद्धर्तुमुद्यतः).

P. 31, l. 6, The Vākyapadīya ii. v. 192 has

निपाता द्योतकाः केचित्पृथगर्थभिधायिनः ।

आगमा इव केऽपि स्युः संभूयार्थस्य वाचकाः ॥

P. 31, l. 15, एहि जाये° cf. Vāj. S. x. 4, 3 (p. 208), जाय एहि स्त्री रोहाव ।

P. 32, l. 10, अन्तरा त्वां च मां च° Mbh., Kielh. p. 445

P. 41, l. 14, एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते Mbh. p. 95, 25,

P. 52, l. 14, स्वेषां चैव परेषां च° Rājasekhara's Bālarām. 2, 30.

CORRECTIONS.

P. 28, l. 8, read उपपद्यःकारः cf. Mbh., Kielh. p. 100.

P. 33, l. 9, read शीघ्र for सीघ्र (s. etymology, p. 99, l. 10).

P. 54, l. 2, separate लहो भण्डल°.

P. 68, l. 9, On षडः संप्रसारणे गौकक्ष्याप्रतिषेधः cf. Mbh. on Pāṇ. iv. 1, 74 (ed. Ben. गौकक्ष्याः प्रतिषेधः).

P. 72, l. 8, for वडवेत्य° read वडवे° cf. śl. 146 com.

P. 95, note 3, strike out °तरत्ता: F.

„ note 4, for B. C. read B. C. F.

„ note 10, for cf. śl. 249, read cf. śl. 251, 249 comm.; Pāṇ. iv. 1, 106.

P. 144, l. 1, for प्रवण read प्रणव cf. p. 145, note 7.

P. 165, l. 7, read प्रवर्गोपसदी.

P. 173, l. 8, for प्रियदध्य probably °दध्ना cf. Kāś. V. vii. 1, 75.

PREFACE TO PART II.

FOR the last thirteen sheets (pp. 273-480) of this, the concluding part of Vardhamāna's work, I have had the good fortune of being able to make use of another MS., lately purchased and kindly lent to me by my friend Professor Kielhorn. This MS. (K.) is about 300 years old, and consists of 96 leaves, beautifully written in Devanāgarī, and containing the whole of the text and commentary, with the exception of a small piece broken off from the last leaf but one. It is intimately related to my MSS. B. and C.; so much so indeed that, from several passages, it seems not unlikely that those two MSS., or at any rate B. and the prototype of C., were directly copied from it. MS. K. contains, however, not a few marginal corrections by a different hand, perhaps added after those copies had been made, since no trace of these corrections appears in the other two MSS. The paper on which it is written is extremely brittle and embrowned, evidently from long exposure to damp.

For the whole of the present part I have, moreover, compared the gaṇas in Hemachandra's larger commentary (*bṛihad-vṛitti*) on his Sanskrit grammar, an excellent MS. of which was, with wonted liberality, placed at my disposal by Mr. K. M. Chatfield, Director of Public Instruction of the Bombay Presidency. The coincidences between Hemachandra's gaṇas and the various readings noticed by Vardhamāna, as will be seen from my notes, are

very striking; and I can only regret that this comparison was not extended over the whole text. This deficiency, will, however, be to some extent supplied in the alphabetical list of *gaṇas*, where Hemachandra's readings will be given. Since the Jain grammarian is nowhere mentioned by Vardhamāna, it must remain uncertain whether the latter used Hemachandra's grammar, or whether both drew their materials from the same sources.

I have again to tender my most hearty thanks to Dr. v. Böhtlingk, and Professors Aufrecht, Stenzler, Weber, Roth, Haas, and Pischel, for the continued valuable assistance they have kindly rendered me in revising the proof-sheets. To Dr. Zachariæ also I am indebted for several suggestions and corrections.

J. EGGELING.

EDINBURGH,
July 1, 1881.

CORRECTIONS AND ADDITIONS.

Pref. to Part I., p. vi., MS. F., as stated in a śloka at the end, was copied in Sainvat 1729 (नन्दाब्धिभूधरधरामितवत्सरे).

P. 2, l. 10, read °त्रिपदा with B. D. F. K., instead of °त्रिपादा.

P. 3, l. 7, probably °निबन्धानि with B. K., instead of °निबद्धानि.

P. 24, l. 4, विनिश्चितार्थमिति° is from Kirāt. i. 3.

P. 29, l. 8, लावण्य उत्पाद° is from Kumāras. i. 35.

P. 54, l. 2, separate लहो भण्डल°.

P. 191, l. 5, Hemach. reads न विदन्ते याः श्रियश्चकन्दांसि वा, as B. C. F. K.

P. 220, l. 6, cf. Mahābhāṣya, Kielh., i. p. 2, l. 11.

P. 243, l. 2, read राधयश्च; ib. l. 12 read विराधयः etc.; cf. p. 422, l. 15.

P. 439, l. 13, probably रमल्लवण° instead of रमाल्लवण°.

P. 430, l. 14, वामनमतेन° cf. Vāmana's Kāryāḷ. v. 2, 84.

P. 462, l. 10, read इला शब्द.

ओम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ

श्रीवर्धमानविरचितः स्वीयवृत्तिसहितो गणरत्नमहोदधिः ॥

सुखेनैव ग्रहीयन्ति गणरत्नानि यां श्रिताः ।

वृत्तिः सारभ्यते स्वीयगणरत्नमहोदधेः^१ ॥

शास्त्रारम्भे समीहितसिद्धयेऽभिमतदेवतायां^२ ग्रन्थलक्ष्ममस्कारमाह ।

वाग्देवतायाः क्रमरेणवस्ते

जयन्ति येषां मिषमात्रतोऽपि ।

सर्वार्थदर्शी^३ मुकुरेण तुल्यः

प्रकर्षमेति प्रतिभाविलासः ॥ १ ॥

येषां वाग्देवतायाश्चरणरेणूनां संस्पर्शमात्रेणापि निखिलपदार्थ-
सार्थप्रतिबिम्बहेतुः^४ प्रतिभाविलासः सातिशयः संपद्यते ते जयन्तीति
संबन्धः । वाचामधिष्ठात्री देवता वाग्देवतेति साभिप्रायं तस्या नाम ।
जयन्तीति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते सर्वोत्कृष्टत्वेन च नमस्कार आचिष्यत
इति तान्प्रति^५ प्रणतोऽस्मीति लभ्यते । प्रतिभेति । प्रज्ञा नवनवोत्प्लेख-

१ In C. the whole of the introduc-
tion, both text and comment, is want-
ing. It begins: वंघेन रचयामः ॥ अथ
गणानाह ॥ चवाहाहैवैवं०

२ देवताया F.

३ शब्दार्थदर्शी D.

४ °पदार्थप्रतिबिम्बहेतुः F.; पदार्थ-
प्रतिबिम्बहेतुः D.

५ F. om. प्रतिः D. cor. तां प्रति.

शालिनी^१ प्रतिभा मता ॥ इदानीं व्याकरणनिष्णातबुद्धीनां पूर्वाचार्याणां स्तुतिमाह ।

शालातुरीयशकटाङ्गजचन्द्रगोमि-

दिग्वस्त्रभर्तृहरिवामनभोजमुख्याः ।

मेधाविनः प्रवरदीपककर्तृयुक्ताः

प्राज्ञैर्निषेवितपदद्वितया जयन्ति ॥ २ ॥

शालातुरो^२ नाम ग्रामः । सोऽभिजनोऽस्यास्तीति^३ शालातुरीयस्तत्रभवात् पाणिनिः^४ । शकटाङ्गजः शकटाद्यनः । पूज्यश्चन्द्रश्चन्द्रगोमी । गोमिण्युज्य इति गोमिन् । दिग्वस्त्रो देवनन्दी । भर्तृहरिर्वाक्यपदीयप्रकीर्णकयोः^५ कर्ता महाभाष्यत्रिपाद्या^६ व्याख्याता च । वामनोऽविश्रान्तविद्याधरव्याकरणकर्ता^७ । भोजः सरस्वतीकण्ठाभरणकर्ता^८ । मुख्यशब्दस्यादिवचनवाचिस्त्वस्वामिपतञ्जलिकात्यायनप्रभृतयो लभ्यन्ते । दीपककर्ता श्रीभट्टेश्वरसूरिः । प्रवरश्चासौ दीपककर्ता^९ च प्रवरदीपककर्ता । प्राधान्यं^{१०} चास्याधुनिकवैयाकरणापेक्ष-

१ प्रति प्रज्ञानं B.; °वोन्नेषशालिनी D.

२ शालातुरो B. F.

३ शालातुरो ना (piece broken off) ख । A.

४ °तत्रभवा आणिनिः B.; तत्रभवो वा पाणिनिः F.; शालातुरीयः पाणिनिः । D.

५ भर्तृहरिर्वाक्यप्रदीपप्र° F.; न्दी । भ --- पदी broken off in A.

६ °त्रिपद्या B. D. F.

७ वामनो विश्रान्तविद्याधर° B.; °तिश्रान्तविद्याभर° D.

८ कर्ता - - - स्यादि broken off in A.

९ दीपकर्ता D.

१० रदीप - - - प्राधा broken off in A.; अप्राधान्यं B.

या ॥ निषेवितं पददितयं चरणाम्बुजदयं^१ सुप्तिङ्लक्षणं^२ च येषां ते तयोक्ताः ॥

इदानीं समस्तशास्त्रोपलम्भपूर्वकं^३ स्वग्रन्थसारतां^४ दर्शयति ।

विदित्वा शब्दशास्त्राणि^५ प्रयोगानुपलक्ष्य च^६ ।

स्वशिष्यप्रार्थिताः कुर्मो गणरत्नमहोदधिम् ॥ ३ ॥

शब्दशास्त्राणीति^७ पाणिन्यादिविरचितानि सोपनिबन्धानि^८ । प्रयोगान् महाकाव्योपनिबद्धानि लक्ष्याणि^९ । लक्ष्यं लक्षणं च सम्यग् ज्ञात्वा गणरत्नमहोदधिनामानं^{१०} ग्रन्थं स्वविनेयैरभ्यर्थिताः कुर्मः पद्य-बन्धेन रचयामः ॥ अथ गणानाह^{११} ।

च वा हाहैवैवं नह नहि नवा नो चन हि है

स्वधा स्वाहारै वै यदि यदुत नूनं नहिकमः^{१२} ।

उताहो हा ही हे किमुत यदिनामेव तु तथा

भगो भो हंहो हो इतिह नु सहामा ननु नजः ॥ ४ ॥

१ °द्वितयं B. D. F.

२ सुप्तिङतलक्षणं F.

३ सर्वशास्त्रोपलक्ष्यपूर्वकं D.; मस्त - पलम्भ broken off in A.

४ स्वग्रन्थस्य सारतां A.; D. om. स्व.

५ सर्वशास्त्राणि F.; शास्त्रसाराणि D.

६ प्रयोगानुपलक्ष्येत A.

७ सर्वशास्त्राणि F.; शब्दशा broken off in A.

८ सोपनिबन्धाति D.

९ °निबन्धानि लक्ष्याणि B.; °निबन्धान् ल° F.; निबद्धानि लक्ष्याणि D.

१० महोदधिनामानं broken off in A.

११ Thus B. F. ग्रन्थं स्वशिष्यार्थं विदध्म इत्यर्थः । स्वशिष्यैः कुमारपालहरिपालमुनिचन्द्रप्रभृतिभिः प्रार्थिताः ॥ अधुनावसरप्राप्तान्गणानाह । A. D.; A. repeats the passage from पूर्वकं स्वग्रन्थस्य सारतां दर्शयति to हेतुषु (on sl. 4). The first time the MS. omits हरिपाल and reads अधुनावसार°; for C. see Note १, page १.

१२ किमः D. E.; to facilitate reference, the particles are left unjoined.

च । इत्यन्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चयविनियोगतुल्ययोगिताव-
धारणहेतुषु^१ ॥ भिचामट गां चानय ॥ पाणी च पादौ च^२ । पाणि-
पादम् ॥ स्रचस्य न्यग्रोधस्य । स्रचन्यग्रोधौ ॥ पचति च पठति च चैत्रः ॥
अहं च त्वं च पुत्र गच्छावः^३ ॥ कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया । किमन्य-
देवं निहतास्य नो^४ द्विषः ॥

अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयोर्

अतद्वावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते अतिरपि ।

स कस्य स्त्रोतव्यः कतिविधगुणः कस्य विषयः

पदे तर्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥

हे देव यस्तव महिमा स वाङ्मनसयोः पन्थानं मार्गमतीत एव । उल्ल-
ङ्घितवानेवेत्यर्थः^५ ॥ ग्रामस्य गन्तव्यः शीतं च^६ । शीतात् कथं गम्यत
इत्यर्थः ॥ पादपूरणेऽपि । भीमः पार्थस्तथैव च ॥ * ॥ वा विकल्पानव-
कृष्युपमानद्वन्द्वसमुच्चयेषु^७ ॥ यवैर्वा ब्रीहिभिर्वा यजेत^८ ॥ शस्त्रवेदम-
धिगम्य तत्त्वतः कस्य वेह भुजवीर्यशालिनः^९ ॥ जातां मन्ये तुहिनमयि-
तां^{१०} पद्मिनीं वान्यरूपाम्^{११} ॥ सा वा शंभोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी
मम । न तृतीयेत्यर्थः^{१२} ॥ वायुर्वा^{१३} दहनो वा ॥ * ॥ ह । अह । इति
विनियोगे । त्वं ह^{१४} ग्रामं गच्छ । अयमहारणं^{१५} गच्छतु ॥ आचारा-

१ °समाहारेतरेतरयोगसमु° F.

२ C. om. पादौ च ।

३ अहं च चैत्रः । अहं च त्वं च° A. ;
अहं च पुत्र (स्य supplied) गच्छावः । चा-
भिमुखं मन° C.

४ निहतास्य नो A. (but supplied
on paper, the leaf being broken); ते
for नो D. F.

५ D. om. एव.

६ C. om. शीतं च.

७ विकल्पार्थोपमान° D.

८ यजते D.

९ D. om. this ex. Kirāt. 13, 62.

१० मयितः B.; Megh. 80.

११ F. adds उभे एव च मे वोढुमुभयो-
वीर्यमाहितं ।

१२ D. om. न. Kum. S. 2, 60.

१३ वायुवायुर्वा C.

१४ अहपं C.

१५ अहायं महारणं A.; अहसहा-
रणं D.; अहायमरणं B. C. F.

तिक्रमेऽपि । स्वयं ह ओदनं भुङ्के । उपाध्यायं सक्तून्^१ पाययति ॥
 स्वयमह रथेन याति । उपाध्यायं पदातिं गमयति ॥ हः पादपूरणेऽपि ।
 इति ह स्माज्जराचार्याः ॥ अहशब्दः पूजायामपि भवति । यथा । अह
 माणवको भुङ्के ॥ चेमार्थेऽपि शाश्वतः^२ ॥ * ॥ एव । इति नियमानिय-
 मौपम्योत्प्रेक्षासु^३ । अहमेव स्वयमिदं वदामि^४ ॥ अद्येव । इहेव ॥ ओ-
 स्तवैव मेऽस्तु ॥ तमेव^५ मेना दुहितुः कथंचिद्विवाहदीक्षातिलकं चका-
 र^६ । तमेवेति मनोरथमिवेत्यर्थः^७ ॥ क्वेव^८ भोक्ष्यसे । इत्यनवकृप्तावि-
 त्येके^९ ॥ * ॥ एवमिति प्रकृतपरामर्शप्रकारेवार्थोपदेशनिर्देशनिश्चया-
 ङ्गीकारैवार्थेषु^{१०} ॥ एवं वादिनि देवर्षौ ॥ एवं कुरु ॥ नैवं^{११} मंस्थाः ॥
 अग्निरेवं विप्रः^{१२} ॥ एवं पठ^{१३} ॥ एवं तावत् ॥ एवमेतत् कः^{१४} संदेहः ॥
 एवं कुर्मः^{१५} ॥ आहार्यमेवं^{१६} मृगनाभिपत्तमियानशेषेण तयोर्वि-
 शेषः^{१७} ॥ * ॥ न ह । इति प्रत्यारम्भे । न ह भोक्ष्यसे इति ॥ * ॥ न हि ।
 न वा । नो^{१८} । इति निषेधे ॥ न हि न हि^{१९} महिमानं प्राप्य दृष्यन्ति

१ शक्तून् C.; सक्तूयान् B.

२ Thus A.; चमार्थे B. F.; चा-
 मार्थे C.; D. om. this sentence.

३ एवेत्यवधारणानियोगौपम्यनि-
 योगेषु । D.

४ Rgv. x. 125, 5.

५ D. om. from तमेव to इत्येके but
 has instead अद्यैव गच्छ । त एते चादयः
 पञ्च यद्योगे व ससादयो न भवन्ति ॥

६ Kum. S. 7, 24.

७ मनोरथमेवेत्यर्थः F.

८ क्वैव A. B. C.; Pāṇ. viii. 1, 62,
 Sch.

९ C. om. the first इति; for the
 second C. F. read अपि; F. adds त एते

चादयः पञ्च । यद्योगे वससादयो न
 भवन्ति ।

१० प्रकृतिपरामर्शप्रकारे B.; कार-
 वार्थेषु B. D.; कारवार्थेषु C.

११ नैवं B.

१२ अग्निरेवं मंस्थाः विप्रः । C.; अग्नि-
 रेव विप्रः A. (supplied on paper).

१३ पठ D.; C. om. पठ । एवं तावत्
 (lacuna).

१४ एवं तत्कः A. D.; e.g. Ratnāv.
 (Capp., Böhtl.'s Chr.) 291, 7; 13.

१५ कुर्म इति । B. C. F.

१६ आहार्यमेवं F.

१७ तयोर्विशेषः । C.

१८ नो । see next page, note ६.

१९ न हि once only B. D.

भूपाः^१ ॥ यद्वा^२ । अभ्यासो हि कर्मणां कीशलमावहति । न हि
 सङ्गन्निपातमात्रेणोदबिन्दुरपि ग्रावणि निब्रतामादधाति । असङ्गदि-
 त्यर्थः ॥ न वा कुर्यात्^३ ॥ व्यञ्जनमस्वरं परं वर्णं नयेत्^४ । यद्वा^५ ।
 अविप्र इव भाषसे । विप्रवन्न ब्रूष इत्यर्थः^६ ॥ दददपि गिरमन्तर्बुध्यते
 नो मनुष्यः^७ ॥ * ॥ चनेति चिदर्थे । किमो विभक्तिप्रत्ययान्तात् पर एव
 चास्य प्रयोगो भवति । तद्यथा^८ । कश्चन । का चन । किं चन । के चन ।
 क्व चन । कदा चन^९ । कथं चनेति ॥ * ॥ हि । इति^{१०} स्फुटार्थनिश्चय-
 हेतुषु^{१०} । को ह्यबालिशो हस्तगतं पादगतं कुर्यात् ॥ दाढ्यं हि सद्यः
 फलदं यदग्रतश्चखाद दासेरयुवा वनावलीम्^{११} ॥ अग्निरिहास्ति धूमो
 हि दृश्यते ॥ यो हि दीर्घासिताक्षेत्यादौ पादपूरणविशेषावधार-
 णादावपि^{१२} ॥ * ॥ है । इति संबोधने । है देवदत्त ॥ स्नाधाविस्मययो-
 रपि ॥ * ॥ स्वधा । स्वाहा । इति पितृदेवतासंप्रदानयोः । स्वधा पि-
 तृभ्यः । स्वाहा ऽग्नये ॥ * ॥ रै । इत्यनादरदानयोः । त्वं ह रै किं करि-
 यसि ॥ रैकरोति । दानं ददातीत्यर्थः ॥ * ॥ वै । इति पादपूरणे ।
 यो वै युवायधीयानस्तं देवाः स्वविरं विदुः^{१३} ॥ बृहस्पतिर्वै देवानां पु-

^१ तथ्यन्ति° D.; कथ्यन्ति° C.; F. adds विकल्पे पि । कथयोर्जिह्वामूलीयं न वा (cf. Kāt. I. 5, 4) । न वा कुर्यात् ।

^२ D. om. to ब्रूष इत्यर्थः ।

^३ B. C. F. om. from न°.

^४ F. om. वर्णं; cf. Kāt. I. 1, 21.

^५ यथा A.; यद्यविप्र° F.

^६ see Note २. [A gloss? Professor Aufrecht thinks this refers to an assumed अ before नो in the text.]

^७ Śiṣupāl. 11, 4.

^८ न दप्राक्तशुभाकान् भावववनाके चनात्केवलात्कदाचन° D.

^९ हिरिति MSS.

^{१०} स्फुटार्थानि° A. F. (!); स्फुटार्थ-हेतुषु B. C.; स्फुटार्थे हेतौ च । D.

^{११} वनावली° C.; D. omits this example; F. adds इति माघः; Śiṣupāl. 12, 32 (वनावली: ed.)

^{१२} दीर्घासिताक्षेत्यादौ° B.; दीर्घासितीऽङ्गस्वेति पादपूरणादावपि C.

^{१३} Manu 2, 156.

रोहित इति विशेषेऽपि ॥ * ॥ यदि । इति पचान्तरे । यदि शमः किं
 तपसेति^१ ॥ * ॥ यदुत । इति वाक्यार्थनिर्देशे । स त्वया वाच्यो^२ यदुते-
 हागम्यताम् ॥ * ॥ नूनमिति तर्कनिश्चययोः^३ । नूनं शरत् प्रफुल्ला हि
 काशाः ॥ नूनं सा तव प्रियेति^४ ॥ उत्प्रेक्षायामपि^५ ॥ * ॥ न हि कमि-
 ति निषेधे । अस्ति ते किञ्चित् । न हि कमिति ॥ * ॥ उताहो । इति वि-
 तर्के । गौरयमुताहो गवय इति ॥ * ॥ हा । इति विस्मयविषादशुग्जु-
 गुप्सार्तिषु^६ । हा लब्धं पाटलिपुत्रम् ॥ कन्यान्तःपुरमेव हा प्रविशति
 क्रुद्धो मुनिर्भार्गवः ॥^७ हा प्रिये जानकि ॥ हा देवदत्त ॥ हा हतोऽस्मि
 मन्दभाग्यः^८ ॥ * ॥ ही । इति विस्मयविषादयोः । हतविधिललितानां
 ही विचित्रो विपाकः^९ ॥ शतकृत्वोऽप्यधीयाना ही न विद्यो जडा
 वयम् ॥ * ॥ हे । इति संबोधने । हे देवदत्तेति ॥ स्नाघाविस्मययो-
 रपि^{१०} ॥ * ॥ किमुत । इति किंपुनरर्थेऽतिशये पचान्तरे च^{११} ॥ प्रा-
 कृतो^{१२}ऽपि पुमान्नावमन्तव्यः किमुत राजेति ॥ किमुत ब्रह्मविघ्नेभिः^{१३} ॥
 किमुत रज्जुः किमुत सर्पः ॥ * ॥ यदि नाम । इति प्रकृतान्यथात्वे । वि-
 प्रोऽसि यदि नाम मूर्खः ॥ कथं नाम । इत्याश्चर्यार्थ इति केचित् ।

महावाताहतिभ्रान्तमेघमालातिपेलवैः^{१४} ।

कथं नाम महात्मानो द्वियन्ते विषयारिभिः ॥ * ॥

१ B. C. F. add यदि वेत्यपि । यदि
 वा स्युर्बह्न्यपि ॥

२ वाच्यो B.

३ वितर्कनिश्चययोः F.

४ प्रिया B. C. F.

५ Om. D.

६ B. om. विस्मय; शुक्लपत्तिषु D.

७ Mahāvīrach. p. 27, 18; हा प्रिये
 Uttararām. (1870) p. 63, 6.

८ E.g. Hitop. 114, 12.

९ Śiṣup. 11, 64; शतकृत्वो° Bōhl.
 Spr. 868.

१० स्नाघ्यवि° D.

११ D. om. from अतिशये.

१२ प्रकृतो A.

१३ ब्रह्मविघ्नेभिः A.; ब्रह्मविघ्नेभिः B.;
 ब्रह्मविघ्नेभिः C.; C. om. किमुत; D. om.
 from किमुत ब्र° to सर्पः

१४ महावाताहतिश्रुतिभ्रान्त° B.;
 Kāmand. Nīt. 3, 11.

इव । इतीषदर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्यालंकारेषु । कडार इवायम् । चन्द्र
इव मुखम् । लिम्पतीव तमोऽङ्गानि^१ । कथमिवैतद्भविष्यति ॥ * ॥ तु ।
इति^२ विशेषावधारणपूजायावृत्तिपादपूरणार्थहेतुषु^३ । मृष्टं पयो
मृष्टतरं तु दुग्धम् । आत्मादयस्तु प्रमेयम्^४ । यद्वा । भीमस्तु पाण्ड-
वानां रौद्रः^५ । यस्तु माणवको भुङ्क्ते । त्वं तु किं करिष्यसि । आख्या-
स्यामि तु ते^६ ॥

कारणात् फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ।

तस्योपकरणार्थं तु कीर्त्यते ह्यानुषङ्गिकम्^७ ॥

आनुषङ्गिकमपि कीर्त्यत इत्यर्थः ॥ गृहीध्वं^८ व्याकरणम् । मृशं तु दुर्ज्ञे-
यम् ॥ * ॥ तथा । इति समुच्चयाभ्युपगमनिदर्शनसादृश्येषु^९ । देवदत्तो
व्रजतु । तथा यज्ञदत्तः ॥ तथेति स^{१०} प्रतिज्ञाय ॥ तथा हि ते शील-
मुदारदर्शने^{११} ॥ इदमपि तथेति ॥ * ॥ भगो । भो । हंहो । हो । इति
संबोधने^{१२} । भगो ब्राह्मणाः । भोः शूद्राः । हंहो पान्थ किमाकुलः ।
दुःसहो हो वियोग इति ॥ * ॥ इति ह । इति लोकप्रवादागमयोः ।
इति हाकरोत्^{१३} ॥ इति ह चकार ॥ इति ह स्मोपाध्यायो ब्रूते पुन-
र्वसुरात्रेय इति^{१४} ॥ * ॥ नु । इति प्रश्नप्रतिवचनोपमानवितर्कोत्प्रेक्षा-
विषादपादपूरणेषु^{१५} । को नु वाचमीरयत्यन्तरिक्षे ॥ अकार्षीः कटं

१ Mrichhh. 14, 16.

२ तुरिति MSS.

३ °पूजायावृत्ति° B.

४ Got. NyAy. S. 1, 9.

५ पाण्डवानां तौव C.; पाण्डवानंन-
गैवं B.

६ ते इति B. C. F.; अरण्यास्यसि तु
इति । D.

७ आनुष° D.; ह्यानुषंगिकमपि
कर्तव्यः कीर्त्यत इत्यर्थः C.; B. om.
आनुषङ्गिकं once.

८ गृहीध्वं A. D.

९ °साहशामु B.

१० सा B. C. F.

११ Kum. S. 5, 36.

१२ संबोधनार्थे । D.

१३ हाकरोत् D.

१४ Cf. the beginnings of chapters in
the Charaka S.

१५ B. C. om. प्रश्न; °वितर्कोत्प्रेक्षा°
F.; °विषादपूरणेषु B.; D. om. विषाद.

देवदत्त । अयं नु करोमि भोः ॥ वृक्षस्य^१ नु ते पुरुहूत वयाः ॥ अहिर्न
रज्जुर्नु ॥ रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु^२ ॥
क्व नु मां त्वदधीनजीविताम्^३ । आख्यास्यामि नु ते । इति ॥ * ॥ सह ।
अमा^४ । इत्येकक्रियादियोगे । पुत्रेण सहाधीते । पुत्रेण सह पण्डितः ।
पुत्रेण सह धनवानिति ॥ अमा सह भवतीत्यमात्यः ॥ सामीप्येऽप्य-
मा^५ ॥ * ॥ ननु । इति परमतात्तेपानुज्ञैषणापृष्टप्रतिवचनप्रश्ननयेषु^६ ।
ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः^७ ॥ अथवा । आपदो
नन्वहो^८ वन्द्याः सारासारविवेचिकाः^९ ॥ नन्वनुजानीहि माम् ॥ अका-
र्षीः कटं देवदत्त । ननु करोमि भोः^{१०} ॥ एवं प्रश्ननययोरप्युदाहार्यम् ।
विरोधोक्तौ ननु वेत्यपि^{११} पठनीयम् ॥ * ॥ नञ् । इति^{१२} निषेधेषदर्था-
वचेपेषु । अब्राह्मणः । अब्राह्मणी^{१३} । अनुदरा कन्या । अपचमि त्वं
वृषलेति ॥ जकारो नञो न् इत्यत्र विशेषणार्थः^{१४} ॥ ४ ॥

किंस्वित्^{१५} प्रत्युत यच्च कच्चन न कं सत्त्वा समं साकमः^{१६}

सार्धं जातु कृतं यदा वदि वदूमाहो नवै^{१७} यावतः ।

आहोस्वित् किल किंकिलालमररे दिध्यों चिरस्य प्रगे

ते मे येन चिराय तेन नहवै शश्वच्छुभं कूपतः ॥ ५ ॥

१ वृक्षस्य D.; Rgv. vi. 24, 3.

२ Kirāt. 9, 15.

३ D. om. this example. Kum. S. 4. 6.

४ सहामेति । MSS.

५ सामीप्यमा B.; सामीप्यं मा C.; समीप्ये प्यमा A. corr. from समीपोख-
मा; om. D.

६ परमाता° A.; पस्वतात्तेयानुज्ञे-
षणापृष्ट° D.

७ विपाकता D.; ननु वक्तृविगुणगृ-
ह्या° B. Kirāt. 2, 5.

८ नन्वहो B. C.

९ सारासार° A.; °विवेचिकाः D.

१० ननु केनेह भोः । D.

११ निषेधोक्तौ° C.; चेत्यपि F.

१२ नञीति C.

१३ B. C. F. om. this, B. also the pre-
ceding example.

१४ नञो नित्यवविशेषणार्थः A.; नञो
नित्यर्थविशे° D.; cf. Pāṇ. vi. 3. 73.

१५ किंस्वित्° A.

१६ साकमी° B. C. F.

१७ तवै F.

किं खिदिति वितर्के । स्थाणुरयं किं खित् पुरुषः ॥ * ॥ प्रत्युत ।
 इत्युक्तवैपरीत्ये^१ । न दोषः पुनरुक्तेऽपि प्रत्युतेयमलंक्रिया^२ ॥ * ॥ यच्च ।
 इत्येतदनवकृष्टमर्षगर्हाश्चर्येषु^३ । नावकल्पयामि^४ । न मर्षयामि ।
 गर्हामहे । आश्चर्यं यच्च तत्रभवान्^५ वृषलं याजयेदिति ॥ * ॥ कच्चन ।
 इति कामप्रवेदने । कच्चन जीवति ते माता ॥ * ॥ न । इति निषेधोप-
 मानयोः । आसवः प्रतिपदं प्रमदानां^६ नैकरूपरसतामिव भेजे ॥ मृ-
 गो न भीम इति^७ । अयमुपमानवाची हृन्दस्वेव । स चोपमानपदात्पर
 एव^८ ॥ * ॥ कमित्यनर्थकः पादपूरणे^९ । शिशिरं जीवनाय^{१०} कम् ॥ * ॥
 सत्रा । समम् । साकम् । सार्धमिति सहवत्^{११} ॥ * ॥ जातु । इति कदा-
 चिदर्थे । न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति^{१२} ॥ * ॥ कृतमिति
 निवारणनिषेधयोः । वत्स कृतं साहमेन ॥ कृतं पुरुषशब्देन जातिमा-
 चावलम्बिना ॥ * ॥ यदा । इति हेतौ । यदा जनैः सर्वगतस्त्वमुच्यस
 इति^{१३} ॥ * ॥ वदि । इति कृष्णपत्ते ॥ * ॥ वदिति वियोगपादपूरणयोः ॥
 वडिति^{१४} टान्तं प्रशंसायां श्रीभोजः ॥ * ॥ ऊमिति^{१५} स्त्रीणां विकार-
 वचने । ऊं नाहमेवं वेद्मि ॥ * ॥ आहो । इति वितर्के यद्यर्थे च^{१६} । स्था-
 णुरयमाहो पुरुष इति ॥

१ इति वैपरीत्ये D.

२ Kāvyaḍ. 3, 137 पुनरुक्तो ed., com.

३ इत्यनव° A.; इत्यतदततकृष्टमर्ष-
 मर्हा° D.

४ यच्च नावकल्पयामि F.

५ यच्च भवान्.

६ प्रमादानां B.; Kirāt. 9, 55.

७ न मृगो न° A.; Rgv. i. 154, 2.

८ °पूर्व एव B. C.; °पूर्व एव पर एवे-
 त्यपि F.; D. om. from आसवः, for
 which it has नैकः मृगो नर्थम इति ॥

९ पादपूरणेऽपि F.

१० जीवजाय B. C.

११ सहार्थे D.; B. C. add ईमिति पा-
 दपूरणे । एतमित्यर्थः । सार्धसरेषु मिति
 ला अहीममंतः ॥ F.: ईमिति पादपू-
 रणे । एनमित्यथचका ईमरिपिंगिल
 आदीनमस्थानेत्यपि एतमित्यथ च सा-
 र्धसरेषु मिति ला आहीममंतः ॥

१२ Manu 2, 94.

१३ Kum. S. 5, 58.

१४ वडितं F.

१५ ऊ ऊमिति B.

१६ D. om. यद्यर्थे च.

अध्वरम्भः स्थगितभुवनाभोगपातालकुचेः

पोतोपायादिह^१ हि बहवो लङ्घनेऽपि क्रमन्ते^२ ।

आहो रिक्तः^३ कथमपि^४ भवेदेष दैवात्तदानीं

को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः^५ ॥ * ॥

न वै । इति निषेधावधारणे विशेषनिषेधे^६ च । न वै स्त्रीणानि सख्यानि सन्ति^७ । नैव स्त्रीणां सौहार्दानीत्यर्थः^८ ॥ न वा उ एतन्म्रियसे न रि-
त्यसीति^९ ॥ * ॥ यावदिति साकल्यावधिमानावधारणकालावधिषु^{१०} ।
यावत्कार्यं तावत्कुरु । सकलं कुर्वित्यर्थः ॥ यावद्गन्ता तावत्तिष्ठ । याव-
दमत्रं ब्राह्मणानामन्वयस्व । यावद्दत्तं तावद्भुक्तम्^{११} । यावद्गिरः खे म-
रुतां चरन्ति ॥ अन्यत्रापि दृश्यते ।

यावद्भवत्वाहितसायकस्य मत्कार्मुकस्यास्य निदेशवर्ती^{१२} ॥

यावज्जीवमधीते ॥ * ॥ आहो सिद्धित्याहोवत् ॥ * ॥ किल । इत्यागमा-
रुचिन्यकरणसंभाव्यहेत्वलीकेषु । जघान कंसं किल वासुदेवः^{१३} । एवं
किल केचिद्वदन्ति । त्वं किल योत्यसे । पार्थः किल विजेयते कुरुन्^{१४} ।
स किल कविरेवमुक्तवान्^{१५} । गोत्रस्त्वलितं किलाश्रुतं^{१६} कृत्वा ॥ * ॥ किं

१ पीतो० B. C.

२ क्रामन्ते A.; लङ्घनं विक्रमन्ते । C.

३ रिक्तः A.

४ कथयमपि A.

५ Cf. Kāvyaṇṇ. p. 295; om. D.

६ निषेधावधारणविशेषनिषेधयोः D.

७ Rgv. x. 95, 15.

८ D. om. this explanatory sentence.

९ Rgv. i. 162, 21.

१० साकल्यावदेतान्यवधारणकाला-
वधिषु D.; साकल्यावधिमाधिनावधार-

णानवधारणकालावधिषु B. C.; साक-
ल्यावधिमानावधारणानवधारणका-
लावधिषु F.

११ B. C. add: कियद्दत्तं कियद्भुक्त-
मिति नावधारयति ।

१२ Kum. S. 3, 4.

१३ Mahābh. on Pāṇ. 3, 2, 111.

१४ पार्थः किल दिशु प्रशस्यते कुरुन् ।

C.

१५ Bālarām. (Ben. 1869) 7, 19.

१६ किलाशुभं A.

किल । इति क्रोधाश्रद्धयोः^१ । न मर्षयामि । न अद्दधे । किं किल
तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति^२ ॥ * ॥ अलमिति भूषणपर्याप्तिशक्तिवा-
रणनिषेधेषु^३ । अलंकारः ॥ अलमस्त्यस्य धनम् । बह्वित्यर्थः ॥ अलं
मल्लो मल्लाय ॥ अलमतिप्रसङ्गेन^४ ॥ आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत्स दारान-
पाहरत्^५ । न युक्तमेतदित्यर्थः ॥ * ॥ अररे । इत्यवचेपसंबोधने । अररे
महाराजं प्रति कुतः^६ चत्रियाः ॥ * ॥ दिक्ष्वा । इत्यानन्दे । दिक्ष्वा वर्धा-
महे^७ ॥ सभाजनदर्शनप्रातिलोम्येष्टित्येके ॥ निष्पत्तौ बाह्येति^८ केचि-
त्यठन्ति ॥ * ॥ उमिति^९ कोपनोक्तौ । उं^९ सैवास्मि तव प्रिया ॥ * ॥ चि-
रस्य । इति कालभूयस्त्वे । चिरस्य याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैरिति^{१०} ॥ * ॥
प्रगे । इति प्रातरर्थे^{११} । प्रगे प्रबुध्यसे ॥ * ॥ ते । मे । इति त्वया । मया ।
इत्यर्थे ॥ श्रुतं ते राजशार्दूल । श्रुतं मे^{१२} भरतर्षभेति ॥ * ॥ येन । तेन ।
इति हेतौ ॥ वितर गिरमुदारां^{१३} येन मूकाः पिकाः स्युः ॥ लणमवहितश्च
तां दिशं येन चक्षुः प्राहिण्वम्^{१४} ॥ नदीं तेन जगाम । गमने नदी^{१५}
हेतुर्दितीयालक्ष्यात् ॥ तथा हि जाम्बवतीहरणे^{१६} ।

बार्हद्रथं^{१७} येन निवृत्तचक्षुर्विहस्य सावज्ञमिदं बभाषे^{१८} ।

१ कोत्सश्रद्धयोः D.

२ याजयति D.

३ D. om. शक्ति.

४ अलमिति प्र० B.

५ Śiṣup. 2, 40.

६ छतः D.; om. F.

७ वर्धसे (orig. वर्धमाहा) D.

८ बाह्येति F. [? बाह्यम् or बाह्ये].

९ ओमिति० ओं F.

१० याथार्थ्यमलंसिभिर्यजैरिति B.

Śiṣup. 1, 64 (चिराय eds.)

११ प्रातरर्थे B.

१२ ते B.

१३ गिरमुदारं A.; वितरं गिरमुदा-
रायेमस्तकाः पिकाः स्युः D.

१४ D. om. this example; तारं दिशं०
प्राहिण्वन्तं नदी तेन० F.

१५ गमननदी D.; गमनेन । नदी F.

१६ D. om. from तथा हि to मुञ्जनी-
वीमपश्यन्निव ।

१७ जांबुवत्याहरणे सोर्हद्रथं F.; सा-
हृद्रथं B. C.

१८ येन निवृत्तचक्षुर्विहस्य साकाञ्च-
मिदं बभाषे । B. C.

कादम्बर्याम् । सप्रश्रयं मदलेखां तेन वलितप्रमुखो^१ भूत्वा ॥ अपि च ।

हा कः^२ पीडयते पयोधरतटे^३ मातः किमीयः करो^४

नाभीं तेन क एष कर्षति^५ मुञ्जनीवीमपश्चन्निव^६ ॥

येन दाता तेन स्नायः^७ ॥ * ॥ चिराय । इति चिरस्थार्थे । चिराय नि-

र्धनो भूत्वा भवत्यक्ता^८ महाधन इति ॥ * ॥ न ह वै । इति निष्ठितनिषे-

धावधारणे^९ । न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति^{१०} ॥ * ॥

शश्वदिति सार्वकाल्ये । शश्वच्चकारेत्यादि ॥ सातत्येऽपि । शश्वदक्ति कु-

श्चितः ॥ नित्यसहार्थयोरपि । शाश्वतं वैरम्^{११} । शश्वद्भुञ्जाते इ-

ति^{१२} ॥ * ॥ शुभमिति कल्याणे । शुभंयुः^{१३} ॥ * ॥ कूपदिति प्रश्रवितर्क-

प्रशंसासु । कूपदयं गायति ॥ ५ ॥

वाव त्वाव तुवै नुवै^{१४} खलु चिराद् हेतावृतं तावतो^{१५}

मात्रायां मम हुं चिरेण पशवः प्राह्ण^{१६}श्रुकं माकिरः ।

अन्योन्यस्य यथाकथाच वषटो^{१७} मर्या स्म मास्माथकिं

चेदह्नाय हयेऽय्यये^{१८} नकिरे^{१९} रात्रौ पुरा सीमदः ॥ ६ ॥

वाव । इत्येवार्थे । अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रियेन स्पृशत इति^{२०} ॥ * ॥

१ वलितमुखो B. C. F.

२ हीकः । पी० A. B.

३ पयोधरमध्ये B. C. F.

४ किमायः करो C.

५ ? thus F.; °कर्षति B.; मा भी तेन A.; नालांतेन एष० C.

६ See Note १६, page १२.

७ तेन ग्राह स्नायः C.

८ भवत्यक्ता C. F.; भवत्यक्ता B.; भवत्यक्ता C. corr.

९ Thus B. C.; इति निषिधावधारणे A.; निष्ठितनिषेध

१० वै श० D.; cf. Chhând. Up. 8, 12, 1.

११ शाश्वतवैरं D.

१२ शाश्वद० B.; भुञ्जान इति D.

१३ शुभमुक्तं D.

१४ नवै B.; नु A.

१५ तावदे D. E., not F.; see Note

१०, next page.

१६ प्राह्ण A. C. D.

१७ वषटो B. C. F.

१८ हये अय्यये C.; ह०

१९ नकिरे F.

२० Cf. C.

भावो ममत्वं^१ ममता । निर्गतो^२ ममेत्यस्मादिति निर्ममः ॥ * ॥
 ऊमित्यनिच्छाभयस्मरणभर्त्सनकोपेषु^३ । ऊं ऊं मुञ्च^४ । ऊं राक्षसो
 ऽयम् । ऊं स त्वमसि । ऊं निर्लज्जापसरति ॥

आः कष्टं वत ही चित्रं ऊं मातर्देवतानि धिक् ।

हा पितः कामि हे सुभ्रु बद्धेवं विललाप सः^५ ॥

धिङ्घातः केकयि^६ । किं त्वयानुष्ठितमित्यर्थः ॥ * ॥ चिरेण । इति चिरा-
 यार्थे^७ । चिरेण मित्र व्यसनी सुदमो दमघोषजः ॥ * ॥ पशु । इति
 सम्यगर्थे । लोभं नयन्ति पशु मन्यमानाः^८ । दर्शनीयं ज्ञानं^९ सम्यक्
 प्रतिपद्यमाना लोभं परित्यजन्तीत्यर्थः ॥ * ॥ प्राह्णे^{१०} । इत्यङ्गः प्रारम्भे ।
 प्राह्णे गच्छति^{११} ॥ * ॥ शुक्लमिति श्रेष्ठे । शुक्लं गच्छति ॥ * ॥ माकिरिति
 निषेधवर्जनयोः । रक्षां मे^{१२} माकिः कुर्विति ॥ सान्तं तु^{१३} शाकटा-
 यनः । तथा नकिःशब्दमपि^{१४} ॥ * ॥ अन्योन्यस्य । इति परस्परार्थे ।
 अन्योन्यस्य स्मरन्ति^{१५} ॥ * ॥ यथा कथा च । इत्यनादरे । यथा कथा च
 दीयते । यथा कथा च दक्षिणेति ॥ * ॥ वषडिति देवहविर्दाने । वषडि-
 न्द्राघेति ॥ * ॥ मर्या । इति सीमबन्धने । मर्या आदीयते । इति मर्या-
 दा । सीमबन्धनेन गृह्यत इत्यर्थः ॥ * ॥ स्म । इत्यतीते वाक्यपूरणे

१ Om. C.

२ निर्गता C.

३ स्मरणभर्त्सनेषु । D.

४ B. om. one ऊं.

५ Bhatt. 6, 11.

६ कैकेयि B. C. F.

७ चिरार्थे C.

८ लोभं A. B. C. F.; न याति B. C.

F. (perhap also Vardhamāna?); Rgv.

iii. 53, 23.

९ ज्ञानं न A.; D. om. this explana-
 tion.

१० प्राह्णे A. C. D.

११ न गच्छति B. C.

१२ रक्षां ते D.; रक्षा मे C.

१३ सान्तस्तु A.; शांतं तु B.

१४ नकिःशब्दमपि B.

१५ स्मरति C.; in B. a leaf (fol. 4) is
 missing containing from व्यस्य स्मरन्ति

to अधो नाम पर्वतसरोरु under व्यस्य
 ...

च^१ । इति ह स्तोपाध्यायः कथयति । अङ्ग स विदन्माणवकमध्याप-
येति^२ ॥ * ॥ माङ् । मा । इति निषेधाशङ्कयोः^३ । मा कार्षीत् । मा
भवतु तस्य पापम् । मा भविष्यति शीतार्ता जानकी हृदयस्थिता^४ ॥ ड-
कारो लुङ् माङीति^५ विशेषणार्थः ॥ * ॥ अथ किमित्यभ्युपगमे । देवदत्त
गच्छसि । अथ किम् ॥ * ॥ चेदिति यद्यर्थे । शान्तिश्चेदमृतेन^६ किम् ॥ * ॥
अङ्गाय । इति शीघ्रार्थे । अङ्गाय सा नियमजं क्लममुत्सर्जेति^७ ॥ * ॥
हय । अयि । इति संबोधने । हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे^८ । अयि विजही-
हि दृढोपगूहनम् ॥ अनुनयेऽप्ययि^९ । अय्ययि^{१०} साहसकारिणि ॥ * ॥
अये । इति स्मरणे । अये रामो दाशरथिः ॥ * ॥ नकिरित्यौपम्ये^{११} ।
मेघो नकिर्वर्षति^{१२} ॥ प्रतिषेधवर्जनयोरपि ॥ * ॥ अरे । इति हीनसंबो-
धने । अरे चौर^{१३} ॥ * ॥ रात्रौ । इति निशायामित्यस्यार्थे । रात्रौ
वृत्तं तु द्रव्यसि^{१४} । रात्रौचरः ॥ * ॥ पुरा । इति प्रबन्धभविष्यदासत्ति-
चिरातीतेषु^{१५} । उपाध्यायेन पुराधीयते स्म । अविरतमपाठीत्यर्थः^{१६} ॥
गच्छ पुरा देवो वर्षति । समनन्तरं वर्षिष्यतीत्यर्थः ॥ पुरापि न नवम् ।
पुराणमिति ॥ कश्चिद् भविष्यत्यासत्तौ^{१७} चिरेऽतीते चेति^{१८} पृथ-

१ वा C.; पादपू० D. corr.

२ अध्यापयति D.

३ माङिति निषेधे । D.

४ D. om. this example.

५ माङ् लुङीति F.; cf. Pāṇ. III. 3, 175.

६ ? शान्तश्चेद० C.; cf. Böhtl. Spr. 2016; संतश्चे० A. F.; सतश्चेद० B. D.

७ Kum. S. 5, 86.

८ Rgv. x. 95, 1.

९ अनुनये त्वयि । D.

१० अयि C. cf. Ratnāv. 315, 32.

११ नकिमित्यौ० F.

१२ नकिं० C. F.; A. C. F. add सि-
द्धराजः

१३ चौरैति C. F.; चौरति D.

१४ दन्दयसि D. and om. रात्रौचरः

१५ पुरेति बंधसविधतासत्तिचिराती-
तेषु C.; पुरेति प्रतिबंध० F.; पुनरेति
प्रातिबंधभविष्यदासत्तेचिरा० D.

१६ ०पाययत्यर्थः (?) A.; D. om. from
उपाध्याये० to पुथगाद्.

१७ पुराणमिति कश्चिद्भविष्यति । आ-
सत्तौ A. C. F.

१८ वेति C.

गाह^१ ॥ * ॥ सीमिति सर्वतोभावे । सीमादित्यो असृजत्^२ । सर्वत इत्यर्थः ॥ * ॥ अदित्याश्चर्ये । कस्तदेद यदद्भुतम्^३ ॥ ६ ॥

श्रीषट् वौषट् प्याडहो नोहि वादः

सूपत् कच्चिद् यत्र नेदङ्ग हन्ताः ।

त्वि न्वैः छस्वट् पाडवोरे बताथो

कुं हं हिं कद् वेदधाघो नुकं चाः^४ ॥ ७ ॥

श्रीषट् । वौषडिति वषट्शब्दार्थे ॥ * ॥ प्याडिति प्रशंसामन्त्रण-
योः^५ । प्याट् शीघ्रं पठति । प्याट् पाठकाः^६ ॥ हिंसासातत्ययोरपि
शाकटायनः^७ ॥ कश्चिच्चिरत्वे ऽतीते काले । समीपे ऽनागते चेति पृथ-
गाह^८ ॥ * ॥ अहो । इति संबोधनाश्चर्ययोः । अहो वत महत्कष्टं चतु-
श्मानपि याचते^{१०} । अहो रूपम्-अहो रूपमिति ॥ * ॥ नो हि । इति
प्रतिषेधे । नो हि पठसि^{११} त्वम् ॥ * ॥ वादिति वदर्थे । वाडिति तु टान्तं
वषडर्थे श्रीभोजः ॥ * ॥ सूपदिति कूपदर्थे ॥ * ॥ कच्चिदिति कच्चन-
वत् ॥ * ॥ यत्र । इति यच्चवत्^{१२} ॥ * ॥ नेदिति शङ्कायाम् । नेज्जिह्वा
यन्त्यो^{१३} नरकं पताम ॥ प्रतिषेधविचारसमुच्चयेष्विति श्रीशाकटा-
यनः^{१४} ॥ * ॥ अङ्ग । इति पूजासंबोधनयोः^{१५} । अङ्ग विद्वन्माणवकम-

१. See Note १६ previous page.

२ Rgv. ii. 28, 4.

३ Rgv. i. 170, 1.

४ नै C.

५ वेदधाघो F.; नुकंवाः C. F.

६ आमंत्रणप्रशंसयोः C. F.; प्रशंसा-
यां D.

७ प्याड शीघ्रं प्याड पा° A.; D. om.
the second example.

८ हिंसासत्योरपि° A.; हिंसासास-
त्योरपि° C.; D. om. from हिंसा°

९ Thus D. F.; A. C. om. from
कश्चिच्चिरत्वे°. A gloss or transferred
here from after the passage on चिरे
above?

१० Cf. Böhtl. Sp. 836.

११ पचसि D.

१२ °यच्चवत् C.; यच्चेति यच्च । F.

१३ जिह्वायंतो MSS.; cf. Nir. i. 11.

१४ D. F. om. श्री.

१५ संज्ञासंबोधनयोः D.

धापय । तन्नये^१ कचिदङ्ग मृङ्गतरणेनाखादिता मालती ॥ समुद्र-
पयोगप्रातिलोभ्येष्टिति^२ श्रीशकटायनः ॥ * ॥ हन्त । इति हर्षानुक-
म्पावाक्यारम्भविषादेषु^३ । हन्त जीविताः स्मः^४ । पुत्रक हन्त ते धाना-
काः^५ । हन्त ते कथयिष्यामि^६ । हन्त हताः पथिकगेहिन्यः ॥ दाननिश्च-
यस्योरपि । भूरिचं हन्तकारः^७ । हन्त गच्छामः । निश्चयेनेत्यर्थः ॥ * ॥
नै । इति विशेषवितर्कयोः । अयं त्वै प्रकथ्यते ।^८ कस्त्वा एषोऽभिगच्छ-
ति ॥ * ॥ नै । इति वितर्कपादपूरणयोः । को न्वा^९ एषोऽभिगच्छ-
ति ॥ * ॥ हम्भडित्यन्तःकरणाभिमुख्ययोः । हम्भट्संशुद्ध्या^{१०} सर्वं जयति ।
हम्भसुखो^{११} धावति ॥ * ॥ पाडिति प्याडर्थे ॥ केचित् पट् । इत्यपि
साट् श्चासंपत्तिसाकल्यग्रन्थाधिकवचनेषु^{१२} ॥ * ॥ अवेरे । इत्यरे । इत्य-
स्वार्थे^{१३} ॥ * ॥ वत । इति हेतुखेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणेषु^{१४} ।
वनजे नेति वलं बतास्ति सत्त्वे । अस्मादित्यर्थः^{१५} ॥ अहो वत महत्क-
ष्टम् । हता वत वराकी सा^{१६} । वत प्राप्ता सीता । अहो बतासि स्पृह-
णीयवीर्यः^{१७} । वत वितरत^{१८} तोयं तोयवाहा नितान्तम्^{१९} ॥ * ॥

१ तन्नये C.

२ समुद्रपुं C.; F. om. श्री.

३ हर्षानुकम्पावाक्यारम्भ D.

४ जीविताः C.; जीवितास् A. D.

५ धानाकाः F.; पुत्र हन्त ते त्सता-
काः D. [°वाक्याः Kshirasy.]

६ Rām. I. 48, 14; Bhag. G. x. 19.

७ कारा F.; Bālar. 42, 20.

८ यं त्वै C.; अयं विप्रकृत D.; १ क-
स्त्वै ए° A. C. D. F.

९ को न्वै A. F.; कान्वै D.; कौत्वै C.

१० स शुद्ध्या D.

११ हम्भट् मुखो A. D.; हम्भट् खो C

१२ साट्शस् F.; °साकल्याधाधि-
कवचनेषु C.१३ ॥ अवेरे इत्यस्वार्थे C.; ॥ अवे अरे
इत्यस्वार्थे D.; अवेरे इत्यरेरे इत्यस्वार्थे
F.; ? अवेरे misread from अट्टट्ट.१४ इति खेदानुकम्पासंतोषविरामा-
मन्त्रणेषु D.१५ D. om. from वनजे नेति; Kirā-
tārj. 13, 8.१६ वत रावीस्व । D.; वराकी । सा
वत° F.

१७ Kum. S. 3, 20.

१८ वित C.; वितरतु A. D.

१९ तोयवाहो नितान्तं A. D. a. m.;
MSS. Kshirasy. read तोयवाहा हिमंतं.

अथो । इत्यन्वादेशे । इमं वेदमध्यापय । अथो एनं वृन्दोऽपि^१ ॥
 अन्येऽप्यर्था वक्ष्यमाणा अथशब्दवद् द्रष्टव्याः ॥ * ॥ कुमिति प्रश्ने^२ ।
 कुं त्वं करोषि ॥ * ॥ हमित्यसंमतौ । हं क एवमाह^३ ॥ * ॥ हिमिति स्ना-
 भवचनः ।^४ हिं साम गीयते ॥ * ॥ कदिति हर्षे । कद्रुद्राय प्रचेतसे^५ ॥ * ॥
 वेदिति वदर्थे ॥ वेडिति वषडर्थे टान्तं तु श्रीभोजः ॥ * ॥ अध । इत्य-
 थार्थे । अधा स वीरैर्दशभिर्वि यूथाः^६ ॥ * ॥ अथो इति भोअर्थे ॥ * ॥
 नु कमिति वितर्के । अहिर्नु कं रज्जुने कम् ॥ * ॥ च । इति^७ चेदर्थे । त्वं
 च^८ गमिष्यसि फलिष्यति नः कामः ॥ आद्यपदात्पर एव प्रयोक्तव्यः ।
 यदुक्तमन्यत्र^९ । चो यदर्थे प्रथमात्पदात्परः^{१०} ॥ ७ ॥

ओमादकस्मादुत यत्तदन्यात्

पर्याप्तमये कुविदाम नामाः ।

अन्यत्र घाथेद् विषु चित् सुकं^{११} किं

स्विदन्तरेणैकपदेऽहहोजः ॥ ८ ॥

ओमित्यभ्यादानाभ्युपगमसमाप्त्यर्थे^{१२} । मङ्गलप्रयोजनश्च भवति ।
 ओँ अग्निमीळे पुरोहितम्^{१३} ॥

ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभस्

तस्मिन्नुत्पतिते पुरः सुरमुनाविन्दोः अयं बिभ्रति^{१४} ।

१ इदं वेद° A.; °वृन्दो वापि C.;

इमं वदास्यापय । अमी पत वृन्दोपि । D.

२ प्रेमे D.

३ हमित्य° ऊं क एवाह D.

४ हिमित्यसो म° D.; हिं = हिङ्?

५ Rgv. i. 43, 1.

६ Rgv. vii. १०४, 15.

७ वेति C. °. (B. ?)

८ त्वं व F. and orig. C. (B. ?)

९ । कं यदुक्तमन्यत्र D.

१० वो यदर्थे° B. C. F.; चेद्वदर्थे°
 A.; D. om. from आद्यपदात्पर°

११ सुकं A. D.

१२ ओमित्युपपादानाभ्यु° D.

१३ Rgv. i. 1, 1.

१४ Śiṣup. I, १०.

ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ॥ * ॥ आदित्यथार्थे^१ । विश्वकर्मा विमना आदिहा-
या इति^२ ॥ * ॥ अकस्मादित्यतर्कितोपनते । कस्मादकस्मादमो^३ ॥ * ॥
उत । इति वितर्कबाढार्थप्रश्रसमुच्चयपचान्तरपादपूरणेषु^४ । स्थाणुर-
यमुत पुरुषः । उत शिरसा पर्वतं भिन्द्यात् । उत दण्डः पतियति ।
स्वाभासो भरवानुत^५ । एकमेव वरं पुंसांमुत राज्यमुताश्रमः^६ । स स-
र्वलोकस्य शुभो भवत्युत^७ ॥ * ॥ यत्तदिति हेत्वर्थे । यदयमधीते तज्जा-
नाति ॥ * ॥ अन्यदित्यन्यार्थे^८ । देवदत्त आयातो^९ न्यच्च यज्ञदत्त
इति ॥ इतरार्थेऽपि ॥ * ॥ पर्याप्तमिति सामर्थ्यवारणयोः । त्वयैव पर्या-
प्तम् । पर्याप्तमिहान्येन ॥ * ॥ अये । इति पुरस्तादर्थे । अयेसरः । अयेव-
णम् ॥ * ॥ कुविदिति भूर्यर्थे^{१०} । कुविदङ्ग यवमन्तः ॥ योगप्रशंसास्तिभा-
वेष्पि ॥ * ॥ आम । इति प्रतिवचनावधारणयोः^{११} । कटं कुरु । आम
करोमि ॥ तथा^{१२} ।

षण्डानादो निखनो डिण्डिमानां

त्रैवेयाणामारवो वृंहितानि ।

आमेतीव प्रत्यवोचन् गजानाम्

उत्साहार्थं वाचमाधोरणस्य^{१३} ॥

१ आदित्वेवार्थे D.; आदित्यथार्थे
C.

२ Rgv. x. 82, 2.

३ D. F. add किमित्यकस्मात् कुप्यसि
[कुप्यसीत्यपि F.] ।

४ D. om. समुच्चय and पादपूरण.

५ D. om. this example; Kirâtârj.
15, 22.

६ उत्तरायमुतः श्रमः C.; उत्त
राष्ट्रेऽमुनाश्रमः D. a. m.

७ स सर्वलोकस्य मुने (!) भवत्युत A.;
D. om. from स०.

८ अन्यदित्यर्थे A. F.

९ आयातो A.; आयतो D.

१० असूयार्थे F.; कुचिदिति सूयार्थे
C.; the example is Rgv. x. 131, 2.

११ आमिति D., आमेति वचना-
व० C.

१२ आम् करोमि। गच्छाम्याम यथा D.

१३ Śiṣup. 18, 10.

गच्छाम्याम ॥ अभ्युपगमेऽपि । आम मैथिलि^१ ॥ * ॥ नाम इति प्रा-
काशसंभावनाक्रोधाङ्गीकारकुत्सनालीककथंचिद्विस्मयेषु ।^२ हिमालयो
नाम नगाधिराजः ॥ कथं नामं समेध्यसि^३ ॥ स्रुतिः संभावनेव । स ना-
मायं^४ बन्धुः ॥ ममापि नामदशाननस्य परैः परिभवः ॥ एवमस्तु नाम ॥
को नामायं सवितुर्ददौ यत्र न स्त्रे स्फुरन्ति^५ ॥ दष्टेव सा रोदिति
नाम तन्मी^६ ॥ यदि स्नेपनमेवेष्टं लिप्यतिर्नाम^७ कोऽपरः ॥ अधो नाम
पर्वतमारोहति^८ ॥ आमन्त्रणेऽपि ॥ * ॥ अन्यत्र । इति वर्जने । पतिताञ्च
विभ्रयादन्यत्र मातुः ॥ * ॥ घ । इति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु । घ
हिनस्ति मृगं व्याधः ॥ * ॥ अथ । इति मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्तर्या-
धिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु^९ । अथ परस्मैपदानि । स्नातोऽथ^{१०} भुङ्क्ते ।
अथ शब्दानुशासनम्^{११} । अथ शक्तोऽसि^{१२} भोक्तुम् । अथातो धर्मं
व्याख्यास्यामः^{१३} । अथ समासः । गौडो भवानयेति ब्रूमः^{१४} ॥ भोभो
ऽथार्जुनः । नित्यः शब्दोऽथानित्यः^{१५} ॥ * ॥ इदित्यनर्थकः । वक्ष्य-
न्तीवेदा मनीगन्ति^{१६} कर्णम् ॥ * ॥ विषु । इति सर्वतोभावे । विष्व-

१ मैथिलि A.; D. om. from अभ्युप°

२ °विस्मयावधारणेषु C.F.; °संभा-
वक्रोधा° A.; हिमालयो° Kum. S. I, 1.

३ स्मरिष्यसि C. F.; सामृष्यसि D.;
Kshīrasv. on A. K. iii. 4, 32, 13: प्रा-
काशे । हिमालयो° ॥ संभाव्ये । कथं नाम
समेध्यसि ॥ क्रोधे । ममापि° ॥ etc.;
Rāyam. remarks: विस्मयस्मरणविक-
ल्पेष्वपि दृश्यते ।

४ सेनासायं C.; त[व suppl.] ना° D.

५ यत्र नाम स्फुरन्ति D.; Kshīr. has
कुत्सने । को नामायं सवितुर्ददौ ॥

६ दष्टेव स° नाम तत्त्वा C.; D. corr.
दिष्टेव सारोहितः (अलीके) दष्टेऽधरे
रो° Kshīr.

७ Thus A. C. D.; लिपते नाम F.

८ अधो° A.; अन्तसे नाम° D.; (om.
आमन्त्रणेऽपि); C. F. add अमृतं नाम
यत्संतो मंचचिन्हे [मंचजिह्वेषु F.] लुङ्ग-
ति ।; for B. cf. p. 15 note 15.

९ °समुच्चयपदान्तरेषु B. C. F.; °प्र-
श्नकार्त्त्याधिकारसमुच्चयेषु D.

१० तातो च C.; ताताथः B.

११ Beg. of Mbh.; अथ पचामि B. C. F.

१२ शक्तोऽसि A.

१३ B. C. F. om. this ex.; Kaṇāda S.
1, 1, 1; F. adds: अथ चतुर्तं ब्रूमः ।

१४ D. om. this example.

१५ नित्यशब्दो° A. B. C.; om. D.

१६ वक्ष्यन्तीति वे° MSS.; Rgv. vi. 75, 3.

ञ्चतीति विव्वक् ॥ * ॥ चिदिति^१ साकल्याप्यर्थोपमानासंमतिषु^२ । आ-
 चार्थश्चिदिदं ब्रूयात्^३ ॥ किञ्चित् प्रयच्छति । न किञ्चिद् ब्रवीति^४ ॥ अग्नि-
 श्चिद्भायात् ॥ कुक्षाषांश्चिदाहरेति^५ ॥ * ॥ सुकमित्यतिशये । सुकं शो-
 भते^६ ॥ * ॥ किमिति चेपप्रश्नेषदर्थातिशयेषु । किमयमपि ब्राह्मणः । किं
 गतोऽसि । न किमप्यस्यास्ति । किमप्येष प्रगल्भते ॥ * ॥ स्थिदिति प्रश्न-
 वितर्कयोः । कः स्थिदेकाकी चरति ।^६ अधः स्थिदासीद् उपरि स्थिदा-
 सीत् ॥ * ॥ अन्तरेण । इति मध्यविनार्थयोः । यथा ।

मृणालसूत्रामलमन्तरेण

स्थितश्चलच्चाभरयोर्द्वयं सः ।

भेजेऽभितः पातुकसिद्धसिन्धोर्

अभूतपूर्वा रुचमम्बुराशेः^७ ॥

चलच्चाभरयोर्मध्य इत्यर्थः^८ ॥ अन्तरे । इत्यप्यभरसिंहः । यथा । आ-
 वयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः^९ ॥ अन्तरेण पुरुषकारं न
 किञ्चित् भ्यते ॥ अन्तरेण मातापित्रोरित्यत्र तु प्रयोगे विनार्थेऽन्तर-
 शब्दोऽनव्ययस्तेन द्वितीयात्ययः^{१०} ॥ * ॥ एकपदे । इत्यकस्मादर्थे ।
 अयमेकपदे तथा वियोगः^{११} ॥ * ॥ अहह । इत्यद्भुतखेदयोः । अहह
 महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः^{१२} । अहह कष्टमपण्डितता वि-
 धेः^{१३} ॥ दीर्घान्तोऽपि । भित्तिवापि बुभुक्षिता यदहह ॥ * ॥ उज्जि-

१ चिदित्यस्य B. C.; चिदित्यसाक°
 D. F.

२ °नासंमतिपूजासु B. F.; °माना-
 ससृतिपूजासु C.; D. om. the next exam.

३ Yāska N. 1, 4.

४ A. om. न; न किञ्चिदिद्वदाति B.

५ शुक्रमित्य° शुक्रं A. D.

६ V. S. 23, 9; अधः° Rgv. x. 129, 5.

७ Śiṣup. 3, 3

८ चलच्चाभर° D.; om. B. C.

९ Thus also Kshīr. on A. K. iii. 5, 10.

१० द्वितीयाभावः A.; D. om. from
 अन्तरेण माता°

११ Vikramorv. śl. 73.

१२ Bhartṛih. ii. 28; ii. 88.

ति^१ वितर्कसंबोधनपादपूरणेषु । क उ एति^२ । उ उक्तिष्ठ । तद्वायुसुद्ध
चन्द्रमाः ॥ उ । इत्युच्चप्रतिरूपको^३ ऽप्यस्ति । अस्य त्वयं विशेषः । उ-
ञो वेति^४ । ऊं इति^५ पचे भवति ॥ ८ ॥

सत् फट् क्विच्चिररात्राय^६ विभाषेति नचेत् पुनः^७ ।

आः शप् समुपजोषं^८ खोरठावाडां^९ स्वरादयः ॥ ९ ॥

सदित्यादरे । सत्कृत्य । सत्कृतम् ॥ * ॥ क्वडिति विघ्नप्रतिहतोत्सा-
रणे^{१०} । ऊं फट् प्रतिहतो ऽसि ॥ * ॥ क्विदिति^{११} भर्त्सनपादपूरणयोः ।
क्वित्^{१२} कितव कदर्यो ऽसि । क्वित् क्वैतदुपयुज्यते^{१३} ॥ * ॥ चिररात्राय ।
इति चिरस्थार्थे । चिररात्राय जनेन चिन्तितम् ॥ * ॥ विभाषा । इति वि-
कल्पार्थे । विभाषायेप्रथमपूर्वेषु^{१४} ॥ * ॥ इति । इति हेतुप्रकारप्रकर्षैवम-
र्थव्यवस्थास्वरूपविवचानियमसमाप्तिप्रकृतिवक्ष्यमाणपरामर्शमतेषु^{१५} ।
हन्तीति पलायते ॥ गौरश्चो हस्तीति जातिः ॥ इतिपाणिनि^{१६} । पाणि-
निशब्दः प्रकर्षात् प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः^{१७} ॥

१ उडिति A.

२ (P) पति A. B. D.; क उ इति F.

३ Thus A.; इत्युच्चप्रतिरूपको F.;
इत्यरूपको B.; इत्यासूपको C.; इत्या-
प्रतिरूपको D.

४ उं चोरा इति A.; ऊं वोञ् इति
B.; जंवोञ् इति C.; ऊं वोम इति D.;
उञो व इति F.; cf. Pāṇ. i. 1, 17.

५ उं इति A.; ऊ इति D.; ऊमिति
B. C.; om. F.; cf. Pāṇ. i. 1, 18.

६ क्विच्चिररात्राय F.

७ °बुतः C. F.; पुनः B. D.

८ आ शप् B. C. F.; B. om. समुप;

E. adds डो.

९ खोरठावामः B. C.; खोसठाव-
डामः F.

१० °प्रतिहतोत्सारणे A.; विघ्नप्रति-
हंतृत्सारणे प्रतिहतोत्सारणे इत्यपि । F.

११ क्वडिति F.

१२ क्वत् F.

१३ क्वित् किं तदु° D.; क्वित् तदु° B.
C.; क्वित् तदु° F.

१४ Pāṇ. iii. 4, 24.

१५ °प्रकर्षवचनेवमर्थ° F.; °पराम-
र्शमानेषु B. C. F.

१६ पाणिनिः F.; corr. A. D.

१७ Śiṣup. I, 3.

ज्वलिति कसन्नेभ्यो एः^१ ॥ वृद्धिरित्येवं या वृद्धिः । गुण इत्येवं
 यो गुण इति ॥ तदस्याख्यस्मिन्निति मतुप्^२ ॥ वृथिव्यापस्तेजो
 वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि^३ ॥ इत्युक्तवन्तं
 परिरभ्य दोर्भ्याम्^४ ॥ विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे ॥ इत्या-
 पिश्लिः । प्रत्यक्षसंनिधिवधारणपदार्थाविपर्ययादिष्वपि^५ द्रष्ट-
 व्यः ॥ * ॥ न चेदिति निषेधे । न चेत्कर्तव्यम् ॥ निषेधार्थं नो चेदित्य-
 पि पठनीयम् ॥ * ॥ पुदिति^६ कुत्सायाम् । पुत्^६ कुत्सितं कसति गच्छ-
 ति । पुत्कसः^६ ॥ कान्तमिति तु शकटायनः ॥ * ॥ आः । इति कोप-
 पीडयोः ।

विद्यां मातरमाः प्रदर्शय^७ नृपशून् भिक्षामहे निस्त्रपाः ॥ * ॥
 श्रविति प्रग्रहे^८ । गां शृङ्करोति ॥ * ॥ समुपजोषमित्यानन्दे^९ । समुप-
 जोषं वर्तते ॥ उपजोषमिति निर्वाणनारायणः^{१०} ॥ * ॥ खोः कुत्सा-
 याम्^{११} । खोः कटं करोति ॥ * ॥ अठ । अव । अड । इत्येते भर्त्सने ।
 अठ करोतीत्यादि^{११} ॥ * ॥ आमिति प्रतिवचनावधारणयोः । आं किं
 मां ब्रवीषि । आं चिरस्य प्रतिबुद्धोऽस्मि ॥ * ॥ खरादिरिति संबोधन-
 भर्त्सनानुक्त्यापूरणप्रतिषेधेषु^{१२} यथासंभवं भवति^{१३} । अ अपेहि । आ

१ Pān. iii. 1, 140.

२ Pān. v. 2, 94.

३ Kaṇāda Sūtra, I, 1, 5.

४ Kirāt. 11, 80.

५ प्रत्यक्षसंनिधिवधारणपदार्थावि-
 पर्ययादि° D.

६ पुदिति° वुत्° वुत्कसः । चांडालः
 B. C. F.

७ [विद्या C.] मातरमा प्रदर्शय C. F.

८ श्रपिति° A. B. C. F.; °प्रग्रहे D.

९ °इति सामन्दे D.

१० Thus A. B. C. F.; D. om. from
 उपजोष°

११ For the passage from खोः कुत्सा-
 यां B. C. F. read: खोस् अठ अवड
 [खोस् अवठ C.; खोस् अठ अवड F.]
 इत्येते भर्त्सने । खोः कटं करोति । अठ
 [अव C.] करोतीत्यादि । to which F.
 adds अवड गच्छति ।

१२ °कंपापादपूरण° F.; °कंपापापू-
 रण° A.; °कंपापूरप्रति° D.

१३ भवति A.; यथासंभवतीति D.

एवं नु मन्यसे^१ । इ इन्द्रं पश्य । ई ईदृशः संसारः । उ उत्तिष्ठ । ऊ ऊषरे
बीजं वपसि^२ । ए इतो भव । ऐ वाचं देहि^३ । ओ आवय^४ ॥ छ छ
ल्ल ल्ल औ^५ । इत्येते मन्त्रस्तोभवचनाः ॥ आदिग्रहणात् कुं खुं गुं
घुमित्यादयोऽपि भवन्ति ॥

अहम् । शुभम् । कृतम् । पर्याप्तम् । येन । तेन । चिरेण । अन्तरेण ।
ते । से । चिराय । अक्लाय^६ । चिररात्राय । चिरात् । अकस्मात् ।
चिरस्य । अन्योन्यस्य । मम । एकपदे । अग्रे । प्रगे^७ । प्राप्ते । हेतौ ।
रात्रौ । वेलायाम् । मात्रायाम् । इत्येतेऽहंप्रभृतयो यथाक्रमं प्रथ-
मादिसुब्विभक्त्यन्तप्रतिरूपकाश्चन्द्रोवशाद् यथायथं न्यस्ताः^८ ॥ ६ ॥

उत्तरपूर्वान्यतरा अपरान्यौ^९ चेतराधराबुभयः ।

एद्युस्येते^{१०} ज्ञेया उभयद्युश्चापि विद्वद्भिः ॥ १० ॥

एद्युसन्ता एते चादयो भवन्ति । शेषं स्पष्टम् ॥ १० ॥

इत्थं तदानीं कथमः पुरस्तात्

सद्योऽधुनाद्येह परेद्यविक्काः ।

पश्चादिदानीं परतः परायै-

कथं सदा द्युः पुरतः^{११} सदं च ॥ ११ ॥

सद्य इति तत्क्षणे । असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः^{१२} ॥ * ॥ पश्चादिति

१ मन्यते A.; आ एवं मन्यसे । F.

७ Om. A.

२ वर्षति D.

८ न्यस्ताः F.

३ ऐ पासं देहि A.; om. D.

९ A. om. अपर.

४ औ ओ आवय F.

१० एद्युस एते F.

५ ए ऐ F.; लृ पे ऊ (?) औ D.; ए उ
(औ ?) C.

११ परायैकधासदा° C.

१२ Kum. S. 3, 26.

६ चिराद्वायं F.

प्रतीचीचरमयोः^१ । पञ्चादस्ताद्विः । पञ्चाद्याति ॥ * ॥ दुरिति वासरे ॥
 तथा च^२ श्रीभोजः । दुर्दिनमिति^३ ॥ यथा । द्युश्चन्द्रो द्योतते कथम् ॥
 गगनेऽप्ययम्^४ । असान्तमिति वररुचिः । नपुंसकमित्यन्ये^५ ॥ * ॥
 सदमिति सदा । इत्यस्यार्थे । यथा । भुजंगमस्येव मणिः सदंभाः ।
 सततप्रभ इत्यर्थः ॥ शेषं स्पष्टम् ॥ * ॥ पुरस्तादित्युपलक्षणम् । सूत्र-
 निपातिता अधोऽधस्तादित्यादयो ज्ञेयाः^६ ॥ ११ ॥

मुक्कृत्वस्त्रातस्त्रदाकामर्हिधैधाः

स्तादाह्येनात्साच्चिडाः स्युर्धमुज्ज्याः^७ ।

शस्वतुम्णमक्लादयश्च प्रसाक्षाद्-

आद्यूर्यादिश्चाव्ययीभावयुक्तः^८ ॥ १२ ॥

तद्वितादिप्रत्ययाः^९ सुजादयश्चादिगणे भवन्ति ॥ मुक् । द्विः
 करोति । त्रिः पचति ॥ * ॥ कृत्वस्^{१०} । पञ्चकृत्वोऽधीते ॥ * ॥ त्रा । देवत्रा
 कृतम् । देवत्राकृत्य गतः ॥ * ॥ तस् । अतः । ततः । अन्ततः । कुतः । एते^{११}
 पञ्चम्यर्थाः । पञ्चम्यर्थस्योपलक्षणम् ॥ अतः कारणोपदेशनिर्देशयोः^{१२} ।
 अतो गुणात्सर्वजनः पूजयति । अतो गतः ॥ तत आदिकथान्तरप्रश्ना-
 नन्तर्येऽपि^{१३} । ततः प्रयातो भानुदत्तः । आदौ गत इत्यर्थः । ततः

१ प्रतिबिम्बरयोः C. ; D. corr. प्रती-
 चीपृष्ठयोः.

२ तथापि A

३ दुर्दिनं A.

४ कथं गगने पि । D.

५ सांत इति वरं B. C. ; असांत
 इति इत्यन्यः F. ; D. om. from असान्तं

६ Cf. Pāṇ. V. 3, 39-41, where पु-
 रस् । अधस् । अवस् ॥ पुरस्तात् । अध-
 स्तात् । अवस्तात् । अवरस्तात् ॥ are
 given.

७ °क्साच्चिडाः B. C. F. ; °साच्चि-
 डाचधमुड्यः A. ; °च्चिडाचो धमुज्ज्याः
 E. and D. a. m.

८ °स्तादावूर्याभावयुक्तः । B.

९ अतद्वितादिप्रत्ययः D.

१० कृत्वमुक् C.

११ एते च B. C.

१२ वारणो D. ; कारणापं C.

१३ °प्रश्नानन्तर्येषु । B. C. F.

कथयति । ओदनं भुक्त्वा ततो मोदकान्भक्षयन्ति^१ ॥ अन्ततः शासनावयवे
 संभावनायां च ॥ किञ्चिदप्यधीष्व^२ । अन्ततः पूजां प्राप्स्यसि ॥ गुणवान् ।
 अन्ततश्च मे दास्यसि ॥ कुतः प्रअनिहवयोः^३ । कुत आगच्छसि । कुतो
 मे हिरण्यम् ॥ अर्जुनतोऽभवन्देवाः^४ ॥ उरस्तः । उरसैकदिक्^५ ॥ * ॥
 च । यत्र । तत्र ॥ * ॥ दा । सर्वदा ॥ * ॥ काम् । किंतराम् ॥ * ॥ हिं ।
 एतर्हि ॥ तर्हीति विशेषेऽपि । बलवानर्जुनः^६ कृष्णस्तर्हि बलवत्तरः ॥ * ॥
 धा । पञ्चधा ॥ * ॥ एधा^७ । द्वेधा ॥ * ॥ स्तात् । प्राग्ग्रामात्^८ ॥ * ॥
 आहि । उत्तराहि ग्रामात् ॥ * ॥ एन^९ । पूर्वेण ग्रामम् ॥ * ॥ आत् ।
 उत्तराद्ग्रामस्य ॥ * ॥ सात्^{१०} । भस्मसात् स्यात् । भस्मसात्कृत्य ॥ * ॥
 चि । शुक्लीभवति ॥ * ॥ डा^{११} । पटपटाकरोति ॥ * ॥ धमुञ् । द्वैधं^{१२}
 वर्तते ॥ * ॥ था । इत्याकारप्रसेषो द्रष्टव्यः ॥ था । यथा ॥ * ॥ आ ।
 दक्षिणा ग्रामात् ॥ * ॥ शस् । अल्पशः । दिशो देहि ॥ * ॥ वत् । राज-
 वत्^{१३} ॥ * ॥ तुम् । कर्तुम् ॥ * ॥ एम् । भोजं भोजं व्रजति^{१४} । चूर्णपेषं
 पिनष्टि ॥ * ॥ क्त्वा । कृत्वा ॥ तदादेशोऽपि ल्यो^{१५} ग्राह्यः । प्रकृत्य ॥
 आदिग्रहणात् केकेन्यतवैवेत्यादयो^{१६}ऽन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ * ॥ प्रसाचा-
 दादीति । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तत्र प्रादिर्वक्ष्यमाणो

१ भक्षयति B. C.; भक्षयसि D.

२ अधीते C.

३ °निहवयोः C.

४ अर्जुनतो भवान्देवः । D.

५ Om. D.

६ तर्हीति पूर्ववत् । विशेषणं बल° D.

७ एकधा F., and corr. D.

८ प्राक् ग्रामस्य D.; F. adds पुर-
 स्तात् before प्राग्; cf. Pāṇ. v. 3, 30.

९ एनप् C

१० क्सात् B. C. F.

११ डाच् A.; cf. Pāṇ. v. 4, 57.

१२ द्वैधं D.

१३ C. adds पुत्रवत्; D. भानुवत्.

१४ C. D. om. one भोजं.

१५ यो A.; ल्यप् F.; om. B. C.

१६ केकेनत° A. B. C.; केकेनवैवेत्या-
 दयो F.; कोकेतप्तवै° D.; cf. Pāṇ. iii.
 4, 14.

विंशतिशब्दको^१ गणस्यादिसंज्ञो भवति । तत्रास्य प्रादिसंज्ञा धातु-
संपृक्तस्यैव नान्यत्र । चादिसंज्ञा^२ तु सर्वत्र स्वरूपनिबन्धना स्यात्^३ ।
यथा । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । मातरमभीत्यादावेवं प्रयुक्तिः ।
एष कर्मप्रवचनीय इति पाणिनीये प्रसिद्धः^४ ॥ प्राचार्यः । निष्कौशा-
म्बिरित्यादौ नामसमासे गतिसंज्ञः^५ । कुगतिप्रादय एव^६ पाणिनीयव-
चनात् ॥ * ॥ साचादादिरपि वक्ष्यमाणो गणः । तस्य केवलस्यापि
चादित्वम् । करोति साचाच्चैत्र इत्येवं प्रयोगः ॥ * ॥ ऊर्यादिरपि
तथा ॥ * ॥ अव्ययीभावस्य चादित्वे तस्य प्रयोजनम् । उपपयस्कारः^७ ।
उपकुम्भमन्यः । अभ्यग्निमन्य^८ इत्यादौ स्यादेशमुमागमप्रतिषेध^९ इति
वामनः ॥ शाकटायनः^{१०} पुनराह । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे स्वल्पमेव
प्रयोजनम् । दोषास्तु बहवः । तथा हि । उपकुम्भमन्यम् । उपमणिकं-
मन्यमित्यत्र खित्यरुद्धिषतस्याजनव्ययस्येति^{११} मुम्यतिषेधः^{१२} प्राप्नोति ।
यथा । दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिरिति । उपकुम्भीभूतमित्यत्र
चौ चानव्ययस्येति । ईत्वप्रतिषेधस्य । यथा । दोषाभूतमहः । दिवा-
भूता रात्रिरिति ॥ उपाग्निकमित्यत्र कादिश्याव्ययस्येति ॥ अक् च ।
यथा । उच्चकैः ॥ पाणिनिरपि स्वरादिगणात् पृथगव्ययीभावस्येत्य-
व्ययसंज्ञानिमित्तं सूत्रं^{१३} कुर्वन् लुग्विधिर्मुखस्वरोपचारनिषेधाविति
त्रितयमेवाव्ययसंज्ञानिबन्धनं नान्यदिति प्रतिपादयति ॥ दुर्गस्तु ।

१ विंशतिगणो B.

२ प्रादिसंज्ञा तु संपृक्तः दादिसंज्ञा C.

३ निबन्धनात्स्यात् C.

४ Pāṇ. i. 4, 83.

५ गतिसंज्ञा: D.; om. A.

६ गतिः A.; इति for एव F.; Pāṇ.

II. 2, 18.

७ उपपयःकारः B. C. F.

८ अभ्यग्निमन्य B. D.; om. F.

९ स्यादेशमुमागमः C.; स्यादेशमा-
गमः A. B.; सादेशमुमाः F.

१० Om. A.

११ ? द्विषतो जनाव्यः D.; द्विषतस्या-
नव्यः A. B. C. F.; cf. Pāṇ. vi. 3, 67.

१२ मुम्यप्रः C.; मुप्रतिः B.

१३ Pāṇ. I. 1, 41.

अव्ययाच्चेति^१ लुकि सिद्धेऽन्यस्मात्तुगिति यद्वचनं^२ तज्ज्ञापयति । अव्य-
यीभावस्याव्ययत्वं नास्तीति ॥ १२ ॥

आस ब्रूहिनयाति पश्यतयुतौ यात्यादहौ वर्तते

स्यादातङ्कनवर्तते भवतयो मन्येऽस्तु नास्त्यस्मयः ।

आदङ्कैव्यसि पूर्यते ऽस्तिभवतू शङ्के तथा विद्यते

पश्याहाविह कीर्तितौ मतिमता संख्ये^३ निपाताह्वये ॥ १३ ॥

तिङ्न्तप्रतिरूपका एते चादिसंज्ञा भवन्ति । निपाताव्ययसंज्ञासु^४
मतान्तरे ॥ आस । इति बभूवार्थे । लावण्य उत्पाद्य^५ इवास यत्नः ॥
वामनसु । अस^६ दीप्यादानयोश्चेत्यस्य साधयति ॥ वल्लभस्य तु ति-
ङ्न्तप्रतिरूपको निपात इति न संमतम् । तादृशस्यैव तिङ्न्तस्याभा-
वात् ॥ * ॥ ब्रूहि । इति प्रेषानुज्ञावसरेषु । ब्रूहि ब्राह्मणाः^७ ॥ * ॥ न
याति । इति न शक्यत इत्यर्थे । इदं तु कर्तुं न याति ॥ * ॥ पश्यत । इति
पूजास्वर्ययोः । पश्यत माणवको भुङ्क्ते । पश्यत शिशुरपि विद्वान् ॥ * ॥
याति । इति शक्यत इत्यर्थे । इदमेव कर्तुं याति ॥ * ॥ आदह । इति
हिंसोपक्रमकुत्सनेषु । आदहारीन् पुरंदर^८ । आदह भक्तस्य भोज-
नाय । कुर्वादह यदि करिष्यसि ॥ * ॥ वर्तते । इति सोऽलुण्ठनाङ्गसंभ-
रणे^९ । वृद्धास्तेन विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु ऊं^{१०} वर्तते ॥ * ॥ स्था-

१ अव्ययत्वेन A., Kātantra II. 4, 3
and 4.

२ यदाह F.

३ संखे E.; संखे D.

४ निपाताव्ययशब्दासु A.

५ लावण्यमुत्पाद्य A.

६ आस D.; Vām. 5, 2, 29.

७ ब्राह्मण F.; D. om. this example.

८ आदहारात् C.; आदहारीत्

पुरंदरः F.

९ सोऽलुण्ठनागं C.

१० विचारणाय च C.; °चस्तितास्ति

स्वं नु द्वं D.

दित्यनेकान्ते । स्याद्वादिनो^१ जैनाः । स्यान्न तत्स्यादपि स्यादिति^२
 पचान्तरसंभावनादावपि ॥ * ॥ आतङ्क । इति कुत्साविनाशयोः ।
 आतङ्कचोरं^३ दधिभवनाय ॥ प्रतिग्रहेऽपि शाकटायनः^४ ॥ * ॥ न
 वर्तते । इत्यमङ्गलप्रतिषेधे । समराभिमुखे पत्यावश्रुनिपातो^५ न वर्तते
 तस्याः ॥ * ॥ भवति । इति सत्तायाम् । भवति नाम तत्रभवान् वृषलं
 याजयिष्यति ॥ * ॥ मन्ये । इति वितर्के । मन्ये मार्तण्डगृह्याणि पद्मान्युद्ध-
 र्तमुत्सुकः ॥ * ॥ अस्तु । इति निषेधासूयाङ्गीकारयोः । अस्तु साम्ना^६ ॥
 असूयापूर्वेऽङ्गीकारे^७ । अस्तुंकारः । एवमस्तु को नाम दोषः ॥ * ॥
 नास्ति । इति सत्तानिषेधे । नास्तिवादशूरो^८ नास्तिकः ॥ * ॥ अस्मि ।
 इत्यस्मदर्थानुवादे । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः^९ ॥ अह-
 मित्यर्थेऽपि^{१०} । उडुपेनास्मि सागरम् ॥ * ॥ आदङ्क । इत्यातङ्कवत् ॥ * ॥
 एहि । इति प्रहासादौ^{११} । एहि मन्ये रथेन यास्यसि । एहि न त्वया
 सह जल्पिष्यामि ॥ * ॥ असि । इति त्वमित्यर्थवाक्यालंकारयोः^{१२} ।
 वेत्स्यसि पार्थिव त्वमसि^{१३} सत्यमभ्यधाः ॥ भोजस्तु युष्मदर्थानुवादे ।
 यदपूपुजस्त्वमसि पार्थ मुरद्विषमिति^{१४} प्राह ॥ * ॥ पूर्यते । इति निषेधे ।
 पूर्यते प्राणायामेन^{१५} ॥ * ॥ अस्ति । इत्यसृग्धनसत्तासु^{१६} । आस्तेयं

१ स्वाद्वादनी B.

२ ? स्यान्नतं स्यादपि स्यादिति । A.;
 स्यान्न तत्स्यादपि स्यादिति C.; स्वा-
 त्ततां स्वात्ततां स्यादपि स्यादिति D.

३ आतङ्कचोर C.

४ शाकं । D.

५ °अश्रुपातो F.; °निपातो C.

६ नाम्ना F.; नामा C.

७ A. adds च.

८ वादशूरो A. B. D.

९ Cf. Böhrl.-Roth, s.v. अभिनिवेश.

१० सहमित्यावपि F.; Ragh. 1, 2.

११ प्रसादौ B.

१२ अर्थवाक्यालंका° A.; अर्थवाक्य-
 लंकादयोः D.

१३ पार्थिवस्त्वमसि A.B.C.D.; Vām.
 5, 2, 82.

१४ Śiṣ. 15, 14 त्वमिह पार्थ मुरजितं ed.

१५ प्राणायामेन B. C. F. and orig. D.

१६ ?? इत्यसृग्धन° B.D.F.; °मृग्धन°
 C.; °सृग्धन° ? A.; °सस्तासु D. [a.

अस्ति = अस्मि (? based on wrong read-
 ing आस्तेयं for आस्तेय); b. धने in
 अस्मिन्त].

चर्मभाजनम्^१ । अस्ति परलोके मतिरस्येत्यास्तिकः^२ ॥ * ॥ भवतु ।
इत्यसुवत् ॥ * ॥ शङ्के । इति वितर्के । शङ्के शशाङ्कोऽयम् ॥ * ॥ वि-
द्यते । इति भवत्यर्थे ॥ * ॥ पश्य । इति पश्यतवत् ॥ * ॥ आह । इत्युवा-
चार्थे । अथाह वर्णी विदितो महेश्वरः^३ ॥

एते चोच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपाताः^४ । तत्र ।

केऽप्येषां द्योतकाः केऽपि^५ वाचकाः केऽप्यनर्थकाः ।

आगमा इव केऽपि स्युः संभूयार्थस्य साधकाः ॥

तत्र द्योतकास्त्रवाहाहैवादयः । वाचकाः शश्वत् कुवित्^६ प्राज्ञे प्रग
इत्यादयः । अनर्थकाः कमीभिदित्यादयः । संभूयार्थस्य साधका न ह
वै^७ न खलु मास्तेत्यादयः ॥ १३ ॥

स्वःसायंसमया दिवा पुनररं कामं प्रकामं बहिर्-

दोषाहो निकषान्तरासनतरो नक्तं नमो भूयसः ।

अन्तःप्रातरसांप्रतं परमृते साक्षात्सनत्साचयः

सत्यं मङ्गु विहायसाशुसहसा प्रायःस्वयंसंवतः ॥ १४ ॥

स्वरिति खर्गपरलोकयोः । स्वः सुखयति । एहि जाये खरारो-
हाव । स्वः संजानीते । स्वः स्पृहयति । खरागच्छति । कायेव या
स्वर्जलधेर्जलेषु^८ । स्वर्वसतीति । स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य ॥ आदित्यशर्मणो-
रित्येके ॥ * ॥ सायं दिनावसाने । सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषी-
सखः^९ ॥ * ॥ समया । इति समीपमध्ययोः । त्वां समयास्ते । ग्रामं

१ ?; धर्मभाजनं A.; चर्मभाजनं B.C.;
चर्मवाजलमस्ति । D.

२ मतिरस्यास्तिकः A. F.

३ Kum. S. 5, 65.

४ Yāska N. 1, 4; B. C. F. om. तत्र.

५ केचिद् B. C. F.

६ क्वचित् D.

७ सार्थकाः^० A.; न है वै D.

८ Śiṣup. 3, 35.

९ Raghuv. 1, 48.

समयास्ते । ग्राममध्य इत्यर्थः ॥ आदित्यापरोक्षयोरित्येके^१ ॥ * ॥
 दिवा । इति दिनार्थे । दिवाकरः ॥ * ॥ पुनरिति भूयोऽर्थविशेषयोः^२ ।
 पुनरुक्तं वचः । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥ * ॥ अर-
 मिति शैश्वे । अरं पचति^३ ॥ * ॥ काममिति स्वाच्छन्द्येऽनिच्छाङ्गी-
 कारे^४ च । कामं भुङ्क्ते । कामं चाम्यतु यः चमी ॥ * ॥ प्रकाममित्यति-
 शये । प्रकाममप्रीयत यज्वनां प्रियः^५ ॥ * ॥ बहिरित्यन्तःप्रत्यनीके ।
 बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः^६ ॥ * ॥ दोषा । इति रात्रौ । दोषाम-
 न्यमहः ॥ * ॥ ह्यः । इत्यतीतेऽङ्गि । ह्यस्तनः ॥ * ॥ निकषा । इति समीपे ।
 विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति^७ ॥ * ॥ अन्तरा । इति मध्यविना-
 र्थयोः । अन्तरा त्वां च मां च^८ कमण्डलुः । त्वामन्तरा तामरसायता-
 च्छि ॥ * ॥ सनुतरित्यन्तर्धाने । सनुतश्चौरो गच्छति ॥ हिंसानुबन्धपूर्वाक्लेषु
 शाकटायनः ॥ * ॥ नक्तमिति रात्रौ । नक्तंचरः ॥ * ॥ नमः । इति
 पूजायाम् । नमोऽस्तु वर्धमानाय ॥ * ॥ भूयः । इति पुनरर्थे । भूयः
 पचति ॥ * ॥ अन्तरिति मध्ये । अन्तर्वाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य
 दध्यौ^९ ॥ * ॥ प्रातरिति प्रत्यूषे । प्रातरेव समुत्थाय ॥ श्वस्तनेऽपि ॥ * ॥
 असांप्रतमित्यन्याय्ये । संप्रत्यसांप्रतं वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना^{१०} । विषट्-
 चोऽपि संवर्ध स्वयं केत्तुमसांप्रतम्^{११} ॥ युक्ते सांप्रतमित्यमरसिंहः^{१२} ॥ * ॥
 परमिति कित्वर्थे । गुणवानसि^{१३} परमहंकारी ॥ * ॥ च्छते । इति वर्जने ।

१ आदित्यापरो F.

८ त्वां मां च F.

२ °विशेषणोः D.; भूयोविशेष-
योः B. C. F.

९ Megh. 3.

३ पतति F. and C.

१० वक्तुमुक्तं D.; वक्तुं युक्ते C.;

४ °निष्ठाङ्गीकारे B.

°मुश्लं A. D.

५ Śiṣup. I, 17.

११ Kum. S. 2, 55.

६ Śiṣup. I, 33.

१२ D. F. om. from युक्ते iii. 5, 11.

७ Śiṣup. I, 68.

१३ गुणावानपि A.

च्यते कृशानोर्न हि मन्त्रपूतम्^१ ॥ * ॥ साचादिति प्रत्यचतुल्ययोः ।
 साचाद्रष्टा साची । इयं साचाक्ष्णीः ॥ * ॥ सनदिति नित्ये । सनत्कु-
 मारः ॥ मान्तं तु नुतिपरिचाणचिरंतनहिंसाकल्पननिर्भर्त्सनेषु^२ शा-
 कटायनः ॥ * ॥ साचि । इति तिर्यगर्थे । साचि लोचनयुगं नम-
 यन्ती^३ ॥ * ॥ सत्यमिति प्रश्नप्रतिषेधसत्येषु^४ । सत्यं करोषि ॥ ननु कि-
 मर्थमिदम् । सत्यम्^५ ॥ सत्यं हारि नित्यमिनीकुचयुगं सत्यं मनोज्ञाः
 श्रियः ॥ * ॥ मङ्गु । इति शैश्वे । मङ्गुदपाति परितः पटलैरली-
 नाम्^६ ॥ * ॥ विहायसा । इति वियदर्थे । विहायसा रम्यतमं^७ विभा-
 ति ॥ * ॥ आशु । इति शैश्वे । आश्वपेहि मम सीधुभाजनात्^८ ॥ * ॥
 सहसा । इत्याकस्मिकाविमर्शयोः^९ । दिवः प्रसूतं^{१०} सहसा पपात ।
 सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्^{११} ॥ * ॥ प्रायः ।
 इति बाङ्गल्ये । प्रायः स इह नेष्यति^{१२} ॥ * ॥ स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे ।
 स्वयं प्रदुग्धेऽस्य वसूनि मेदिनी ॥ चन्द्रस्वात्मानमित्यर्थे^{१३} ॥ * ॥ संव-
 दिति वर्षे । संवत्सरः । संवत्तृतीये ॥ १४ ॥

उच्चैर्नीचैरवश्यंसपदिबलवतः प्रादुराविःपुरस्तात-
 नूष्णींजोषंनिकामंयुगपदनिशमः^{१४} साम्यभीष्टं स-
 नोषाः ।

१ Kum. S. 1, 52.

६ Śiṣup. 5, 37.

२ ? मातन्तु तिनुपरि° A.; मातमिति
 तु परि° D.; मातं तु नतिपरि° F.;
 निर्भर्त्सनेष्विति A. D.; Prof. Aufrecht
 would refer these meanings to some
 other word.

७ रम्यतरं F.

८ शीधु° B. F.; साधु° C.

९ °आकस्मिकवि° C.

१० प्रभूतं C.

११ Kirāt. 2, 30; Böhtl. Sp. 6970.

१२ सह नेष्यति A.

१३ F. adds ऽपि; D. om. from चन्द्र°.

१४ युगपदमनिशः C.

३ Kirāt. 9, 44.

४ प्रश्ननिषेध° F.

५ Om. D.

रोदस्योर्भूर्भुवस्कर्कटिति पुरतसो ऽतीव सुष्ठु प्रसह्य-

द्राक्सागमिथ्या वृथा शंकुमिथुनमृधको ऽङ्गा ऽञ्जसा-
ऽवोमनाकः^१ ॥ १५ ॥

उच्चैः । नीचैरिति महदस्ययोः । उल्लघनिद्वष्टयोरिति शाकटा-
यनः । किं पुनर्यस्तयोच्चैः^२ । नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्र-
मेण^३ ॥ * ॥ अवश्यमिति निश्चये । अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि
विषयाः^४ ॥ * ॥ सपदि । इति वर्तमानतत्त्वणशीघ्राद्यैषु^५ । सपदि विपदो
विद्वदेश्मस्त्रनर्गलदृत्तयः^६ । सपदि मुकुलिताचीं रुद्रसंरम्भभीत्या^७ ।
सपदि प्रदह्युपेक्षितो ऽग्निः ॥ * ॥ बलवदित्यतिशये^८ । बलवदपि
शिचितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः^९ ॥ * ॥ प्रादुरिति नामप्राकाशयोः^{१०} । प्रा-
दुरासीत् ॥ * ॥ आविरिति प्राकाशे । आविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्द-
लीश्वानुकच्छम्^{११} ॥ * ॥ पुरस्तादित्यगत इत्यर्थे । रत्नच्छायाव्यतिकर
इव प्रेक्ष्यमेतत् पुरस्तात्^{१२} ॥ * ॥ दृष्णीमिति मौने । राजन् राजसुता न
पाठयति मां देव्योऽपि दृष्णीं स्थिताः^{१३} ॥ * ॥ जोषमिति सुखमौनयोः ।
जोषमास्ते जितेन्द्रियः । जोषमास्त्व^{१४} ॥ ज्योषमिति^{१५} शाकटायनः ॥ * ॥
निकाममित्यतिशये । निकामं चामाङ्गी ॥ * ॥ युगपदित्येककालार्थे ।

१ मिथुनमृधनमङ्गाज° F.

२ Megh. 17 and 106.

३ Bhartṛih. ३, 13.

४ वर्तमानतत्त्वण° F.; °शीघ्राद्यैः A.;

इति तत्त्वणशीघ्रावयोः D.

५ °वेद्यास्त्र [n supplied] र्गलदृष्टयः
A.; D. om. this example.

६ Kam. S. 3, 76.

७ इति सुष्ठुर्थे C.

८ °अप्रत्ययचेतः A.; Sakunt. 2.

९ °प्राकाशयोः A. B.

१० मत्स्यकूर्मादीनीत्यर्थः C.

११ Megh. 22.

१२ Megh. 15.

१३ Aufr. Śārng. P. sub Hanūmat;
Khaṇḍaprasasti (Paṇḍ. vi.) sl. 119.

१४ जोषमास्ते C.; जोषमास् Kshir.

१५ ख्योषमिति A.; ख्योषमिति D.

तद्वल्गुना युगपदुन्निषितेन तावत्^१ ॥ क्रियासमभिहारेऽपि ॥ * ॥ अनि-
 शमिति सातत्ये । यत्रानिशं^२ कीर्त्यते ॥ * ॥ सामि । इत्यर्धकुक्षयोः ।
 सामिसंमीलिताची^३ । सामिकृतमकृतं स्यात् ॥ * ॥ अभीक्ष्णमिति पौनः-
 पुन्यसातत्ययोः । अभीक्ष्णमास्फालयतीव कुक्षम्^४ । अभीक्ष्णं वक्ति ॥
 नित्यमिति । सदा सदिति । अजस्रं संततमिति^५ सातत्ये कश्चिदाह ॥ * ॥
 सना । इति नित्ये । एष धर्मः सनातनः ॥^६ तान्तमपि ॥ * ॥ उषा ।
 इति रात्रौ । उषातनो वायुः ॥ * ॥ रोदसी । इति द्यावापृथिव्यर्थे ।
 द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च^७ ॥ * ॥ ओमिति ब्रह्म-
 वाचि । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ॥ * ॥ भूर्भुवः । इति पृथिव्यन्तरिक्षयोः ।
 भूर्लोको भुवर्लोकः ॥ भुवसश्च महाव्याहतेरिति^८ रेफो भवति ॥ * ॥
 कमिति वारिमूधसुखनिन्दाव्योमसु^९ । कंजं पद्मम् । कंजाः केशाः ।
 कंवुः । कंदर्पः । कंगामिनः खगाः ॥ * ॥ झटिति । इति श्रेष्ठे । आ-
 नीय झटिति घटसति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः^{१०} ॥ झगित्य-
 पि^{११} केचित् ॥ तरसोदितासजलेष्विति^{१२} लक्ष्यात् तरसापि ॥ तूर्णं
 द्रुतं चिप्रं शीघ्रं लक्ष्विति क्रियाविशेषणम्^{१३} ॥ * ॥ पुरतः । इत्यप्रत
 इत्यर्थे । नीरसतरुरिह विलसति^{१४} पुरतः ॥ * ॥ अतीव । इत्यतिशये ।
 अतीव शोभते ॥ * ॥ सुष्ठु । इति प्रशंसानिर्भरयोः । सुष्ठूक्तम् । सुष्ठु

१ Ragh. २, 68.

२ यत्रानिशं F.

३ Kshir. add. खगौ. No has both examples.

४ Tunc MSS.; °तुम्कुक्षं Kshir.

५ नित्यं नित्यदासदित्यजगं संतत-
मिति B.; नित्यदासदित्यजस्रं D.

६ Man. 4, 138; Böhrl. Sp. 6732;

°सांतमपि A.; तांतमपि C.

७ Cf. Hema b Abhidh. 938.

८ Cf. Pāṇ. viii. 2, 71.

९ मुख for सुख B. D.; D. om. व्योम.

१० Ratnāv. p. 291, 6; Böhrl. Sp. 3028.

११ झगित्यपि F.

१२ °जलेष्विति B.; °सोदितासज-
लेष्विति C.; तरसेर्द्रता जलेष्विति A.१३ A. om. from तूर्णं. Probably a
gloss from Kshirasv. on A. K. iii. 5, 2.

१४ निवसति B. C.

विभाति ॥ * ॥ प्रसङ्ग । इति शीघ्रार्थे हठार्थे च । प्रसङ्ग सिंहः किल तां
चकर्ष^१ । प्रसङ्ग वित्तानि हरन्ति चौराः ॥ * ॥ द्राक् । स्वागिति^२
श्रेष्ठे । द्वाभिवद्रुतं कातरैः । स्वाक्^३ सरन्त्यभिसारिकाः ॥ * ॥ मिथ्या ।
इत्यसत्ये^४ । मिथ्यावादिनि दूति ॥ अनव्ययोऽपि । यथा । निर्मिथ्यः^५ ॥ * ॥
वृथा । इति विफलाविध्योः । प्रयुक्तमप्यस्त्वमितो वृथा स्यात्^६ । प्रा-
तिभावं वृथादानमाचिकं सौरिकं च यत्^७ ॥ * ॥ श्रमिति दुःखोप-
शमे । शंकरः । शंभुः^८ ॥ * ॥ कु । इति कुत्सेषदर्शयोः । शास्त्रं काप-
थघट्टनम्^९ । पथः पूर्वं सनिःश्वासं^{१०} कवोष्णमुपभुञ्जते ॥ पापार्थे
ऽपि ॥ * ॥ मिथुनमिति द्वौ द्वावित्यर्थे । मिथुनं रमन्ते^{११} ॥ * ॥ ऋधगिति
सत्ये । ऋधग्वदन्ति विद्वांसः ॥ वियोगशीघ्रसामोप्यलाघवेऽप्यित्यन्ये^{१२} ॥ * ॥
अद्वा । इति स्फुटार्थावधारणयोः ॥ आराधितोऽद्वा मनुरप्सरो-
भिः^{१३} ॥ मत्यतिशययोरित्येके^{१४} ॥ * ॥ अञ्जसा । इति तत्त्वशीघ्रा-
र्थयोः^{१५} । वत्स्यञ्जसा मुनीश्वरः । सुतनु कथय कस्य व्यञ्जयन्त्यञ्ज-
सैव^{१६} ॥ * ॥ अवः^{१७} । इति बहिरित्यर्थे । अवो^{१७} गच्छति ॥ * ॥
मनागिति श्लोके । यस्मिन्मनागपि नवाम्बुजपत्रगौरी^{१८} ॥ १५ ॥

१ Raghuv. 2, 27.

२ आगिति A. C. F.

३ आक् A. C. F.; आक् D.

४ D. F. add: मिथ्या पृथ्वीश्वर न
क्षययाम्येष विद्वेषिषेर्ष [०पेष्: D.].५ अन्(य suppl.) योपि यथा । निर्-
मिथ्यः । A.; अनवायेऽपि । यथा नि-
मिथ्या । B. C.; D. om. from अनव्ययो.

६ Raghuv. 2, 34.

७ Man. 8, 159.

८ शंभुः A.

९ शास्त्रे कापथघट्टने C.; शास्त्र-
कापथ F.

१० पूर्वमनिः° B. D.; cf. Ragh. 1, 67.

११ रमन्ते B. F.; न रमन्ते C.

१२ वियोगसमीप्य° D.

१३ Śiṣup. 3, 42.

१४ ? मथ्याऽतिशयोरपि F.; भव्या-
ति° (orig. भव्यति°) C. D.

१५ तत्त्वदीर्घयोः C.

१६ वंजयत्वंजसैव B. F.; वंजसैव C.
B. C. F. add स्त्रीलिङ्गो (त्रिलिङ्गो C.)
ऽप्ययं यथा समञ्जसमिति ।

१७ अघ इति° अधो D.

१८ तवाम्बुज° B. C. F.; °गौरी° A.

मिथुर्मिथो विष्वगुपांशु ताजग्-

मनश्चनः१ प्रेत्य मिथः शनैसः२ ।

मुधाऽन्वगीषच्चिरमो मृषास्तं-

धिगानुषक् स्वस्ति पुरोऽस्र३ इद्धाः ॥ १६ ॥

मिथुरिति द्वौ द्वावित्यर्थे ४ । मिथुर्मन्त्रयेते ५ ॥ उकारान्तमप्यनृ
तार्थे ६ केचित् ॥ * ॥ मिथो । इति रहःसहार्थयोः । मन्त्रयन्ते मिथो ॥
विरहान्योन्यार्थयोरपि ७ ॥ * ॥ विष्वगिति समन्ततोभावे । कचाचित्तौ
विष्वगिवागजौ गजौ ८ ॥ * ॥ उपांशु । इत्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः ।
जपतः सदा जपमुपांशु वदनमभितो विसारिभिः ९ । परिचेतुमुपांशु
धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् १० ॥ कथमुपांशुवचः । उपचारा-
द्भविष्यति ११ ॥ * ॥ ताजगिति १२ श्रेष्ठे । ताजग् जरामृत्युरजा जय-
न्ति १३ ॥ * ॥ मनः । इति नियमे । मनो वर्तते १४ । नियमो १५ वर्तत
इत्यर्थः ॥ * ॥ चनः । इत्यन्ननाम । १६ चनो दधिष्व पचतोत सोमम् ॥
अद्धायामिति श्रीवसुक्तः १७ ॥ * ॥ प्रेत्य । इति भवान्तरे । अन्यो धनं

१ तोजग्मतस्ततः F.

२ शनैर्मुधाः । किमन्वगी० D.E.

३ स्व A.; अ B.

४ °इति द्वावित्यर्थे C.

५ मन्त्रयन्ते B. D.; मन्त्रयते F.; मन्त्रयते तु C.

६ °अवृतार्थे C.; अववतार्थे B.

७ विहीन्यो० C.

८ Kirāt. 1, 36.

९ Kirāt. 12, 8; D. has only उपांशु जपति ।

१० Raghuv. 8, 18.

११ उपांशुवचः A.; °उपांशुवचः० (?) D. F.; B. C. om. from कथमु०.

१२ तोजगिति F.

१३ ? ताजकुंजरा० A.; ताजगतजरा-
मृत्यु० B.; ताजकपचिति । D.; तोजक्
पचिति । तोजक् मृत्यु० F.

१४ मत इति० मतो वर्तते F.

१५ Thus MSS.; D. orig. नियमे.

१६ चनस्कृत्यन्ननाम B.; वनस्कृत्ये ।
ननाम C.; चतस्तुत्या । ननामचतो० F.;
the example is Rgv. x. 116, 8.

१७ Thus A.; श्रीवसुक्तः B.; आवसुक्तः
C.; D. F. om. from अद्धा०.

प्रेत्यगतस्य भुङ्क्ते ॥ अमुत्रशब्दस्याप्यत्र पाठो द्रष्टव्यः १ ॥ * ॥ मिथः । इति
 रहोऽन्योन्यार्थयोः । तथापि वाचालतया युनक्ति मां मिथस्त्वदाभा-
 षणलोलुपं मनः २ ॥ * ॥ शनैरिति क्रियामान्ये । शनैः ३ शनैर्ददात्येष
 पादौ भूतानुकम्पया ४ ॥ * ॥ मुधा । इति निष्फले । प्रीतिकरण ५ इत्य-
 न्ये । किं पौलोमि मुधा क्रुधा ६ मयि न तु खप्नेऽपि ते विप्रियम् ॥ * ॥
 अन्वगित्यानुकूल्ये । अन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः ७ ॥ * ॥ ईषदित्यल्पे ।
 ईषत्पचिति ८ ॥ अप्राप्ते च ॥ * ॥ चिरमिति कालविप्रकर्षे । किञ्चिन्नममुखो
 प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ९ ॥ * ॥ मृषा । इत्यसत्ये । मृषा वदति
 दुर्जनः १० ॥ वृषा प्रबलार्थ ११ इति केचित् ॥ * ॥ अस्तमिति शैलविशे-
 षादर्शनयोः । अस्तं भास्वान्प्रयातः । धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता १२ ॥ * ॥
 धिगिति निन्दाभर्त्सनयोः । धिगिमां देहमृतामसारताम् १३ । धिक्ता-
 किंकान् ॥ * ॥ आनुषगित्यानुपूर्व्ये १४ । आनुषक् प्रविशतीह बन्धुता १५ ॥
 अनुमानेऽनुषगिति शाकटायनः ॥ आनुषदित्याकारं दकारं च के-
 चित् ॥ * ॥ खस्ति । इति पुण्याशीः चेममङ्गलप्रत्यभिवादानेषु १६ ।
 खस्त्वस्तु ते धार्मिक मत्तसादात् । खस्ति तेऽस्तु लतया सह वृत्त ।

१ Cf. Amarak. iii. 5, 8.

२ °लोलुभं° A. B. C. ; Sis. 1, 40.

३ F. om. शनैः.

४ पादौ D. ; भूतानामनु° F.

५ प्रातिकरण C.

६ क्रुधा D.

७ Raghuv. 2, 16.

८ ईषदित्यस्याष्टक्योः । ईषत्पच-
 ति । ईषत्कारः कटो [ईषत्कारः काय
 B.] भवता । B. C. F.

९ Amarās. 77 [where लज्जानम्रमु-
 खी°]. Cf. Sāhityad. p. 7, l. 6.

१० अर्जुनः D.

११ ? मृषा प्रचलार्थ B. C. F. ; cf. Sāy.
 on वृषायुध Rgv. i. 33, 6.

१२ Raghuv. 8, 65.

१३ Raghuv. 8, 50.

१४ अनुषग्° C. D.

१५ प्रविशतीति° D. ; °बन्धुता C.

१६ पुण्याशीरचेममङ्गलब्राह्मणप्रत्यभि°
 B.F. ; पुण्याशताचममङ्गलब्राह्मण° C.

खल्यस्तु ते सौम्य चिराय जीव^१ । खल्वि श्रीकुसुमपुरात् । राज्ञा नम-
स्सुता विप्राः खल्वीत्येते प्रयुञ्जते ॥ * ॥ पुरः । इत्ययत इत्यर्थे । पुरः-
सरा धामवतां यशोधनाः^२ ॥ * ॥ अन्नः । इति^३ शीघ्रसांप्रतिक्रियोः ।
अन्न एव^४ गच्छति । अन्नरेवागच्छति^५ । अन्नसृजधस्रवसां^६ रो वेति
रेफो विकल्पेन^७ ॥ * ॥ इद्वेति प्राकाशे । समिद्धमिद्वेश महो दधा-
मि^८ ॥ सामीप्यस्मरणयोरपि ॥ १६ ॥

स्थाने वरंदुष्टु हिरुग्बलातः

प्रबाहुकंज्योक्तिरसो मुहुःशू^९ ।

युक्तं प्रशानार्यहलं क्षमाऽर्वाग्-

विनाश्च नाना पृथक्कौ मुदिश्च ॥ १७ ॥

स्थाने । इति युक्ते^{१०} । स्थाने वृता भूपतिभिः^{११} परोक्षैः ॥ * ॥
वरमिति हीनोत्कर्षे । वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ॥ * ॥ दुष्ट ।
इति कृच्छार्थे । दुष्टुवादी खलः ॥ * ॥ हिरुगिति वियोगहिंसावर्जनेषु ।
हिरुक्करोति ॥ हिरुक्कर्मणां^{१२} मोक्षः । कर्मवर्जनाद्^{१३} मोक्ष इत्य-
र्थः ॥ * ॥ बलादिति हठार्थे । लङ्गक्तिरेव मुखरीकुरुते बलात्काम्^{१४} ।
शापयन्वितपौलख्यबलात्कारकचयहैः^{१५} ॥ * ॥ प्रबाहुकमिति सम-

१ Cf. Ragh. 14, 59 [प्रीतास्मि ते सौम्यं].

२ Kirātārj. 1, 43.

३ अन्नं B. D.; अस्वं A.

४ अन्न एव B. D.; अस्व एव A.; अ-
न्नरेव F.

५ अन्नरे B. D.

६ अन्नसू B.; अस्वसू A.; अन्नस-
धसं F.; cf. Pāṇ. 8, 2, 70.

७ B. C. F. add अमनसित्वे [अ-
न्वः F.] ।

८ ? समिद्धमवेशमहो B. C.; समि-
द्धमित्समहो ददासि A.; समिद्धमि-
द्धसमहो दधीसि । F.

९ मुहुः शः B. C. F.

१० इति अवसरे । D.

११ भूपतिभिः A.; Ragh. 7, 13.

१२ °कर्मणां thus A. B. C. F. and
Kshir.; °कर्मणा D.; cf. Hem. Abhidh.
1527 Schol.

१३ कर्मचये D.

१४ B. C. om. this example.

१५ Raghuv. 10. 48.

काले । प्रवाङ्कं गृहीयात्^१ ॥ ऊर्ध्वार्थे प्रवाङ्कः प्रवाङ्कश्चेति कैश्चि-
त्पद्यते^२ ॥ * ॥ ज्योगिति कालभूयस्त्वे^३ । ज्योग् जीवामः । ज्योक्कृत्य
नृपतिं गतः^४ ॥ ग्रीष्मार्थे संप्रत्यर्थेऽपि ॥ * ॥ तिरः । इत्यन्तर्धानतिर्थ-
गर्थयोः । विश्वयोनिस्त्रिरो दधे^५ । तिरः काष्ठं^६ करोति ॥ अवज्ञाया-
मपि । यथा

तिरस्त्रकार भमराभिलीनयोः

सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम्^७ ॥ * ॥

मुञ्जः । इति पौनःपुन्ये । इह मुञ्जमुदितैः कलभैरवः^८ ॥ मुञ्जमुञ्जमु-
ञ्जति सा मृगाक्षी । इत्यादिलक्ष्यदर्शनान्मुञ्जमुञ्जरित्यपि^९ ॥ * ॥
शु । इति पूजायाम् । शु नासीरमस्येति शुनासीरः^{१०} ॥ शु अश्रुते ।
श्वशुरः^{११} ॥ चिप्रार्थेऽपि । शु चिप्रं नयत्यन्तरिच इति वा । शुनो
वायुः^{१२} ॥ * ॥ युक्तमिति न्याये । यथा वीराचार्याणाम् ।

युक्तं सिताम्बराणां तुम्बयहणं कुटुम्बपरिहरणम् ।

कथमन्यथा तरीतुं शक्यः संसारतोयनिधिः^{१३} ॥ * ॥

प्रशानिति समानार्थे । प्रशान्देवदत्तो यज्ञदत्तेन ॥ * ॥ आर्यहलमिति
बलात्कारे । आर्यहलं गृह्णाति^{१४} ॥ आर्येति प्रीतिबन्धे । हलमिति च

१ अग्रीयात् C.

२ Thus A.; ऊर्ध्वार्थे प्रवाङ्कं कति कैश्चित् F. (always व); प्रवाङ्कप्रवाङ्क-
केति B.; अर्धार्थे प्रवाङ्ककश्चेत्युच्यते
C.; ॥ प्रवाङ्ककेति D.

३ कालभूयस्त्वाप्रज्ञयोः A.; काल-
भूयस्त्वप्रज्ञयोः F.

४ B. C. D. om. this example.

५ Kum. S. 2, 62.

६ कौष्ट C.; om. D.

७ भमरावलीढयो F.; D. omits
this example; Ragh. 3, 8.

८ Śiṣup. 4, 60.

९ D. om. from मुञ्जमुञ्जमुञ्जति.

१० शु नासीरमस्येति शुनासीरः B. C.

११ श्वशुरः A. C.

१२ * अन्तरिचमिति A.; श्वनो वायुः
A. B.; D. om. from चिप्रार्थे. Nir. 9, 40.

१३ संसारतोयनिधिः F.

१४ गृह्णाति B. C. F.

प्रतिषेधविषादयोरिति^१ शाकटायनः ॥ * ॥ चमा । इति चान्तौ ।
भवान् चमा^२ ॥ * ॥ अर्वागित्यधरे^३ । वर्षात्पोडशादर्वाक् । अर्वाक्का-
लीनः ॥ * ॥ विना । इति वर्जने ।

तात नोदधिविलोडनं प्रति त्वदिनाद्य वयमुत्सहामहे^४ ॥ * ॥
नाना । इत्यनेकविनार्थयोः^५ । नानाविधं^६ कृतकदेहभृतां समाजम् ॥
उभयार्थत्वमनेकार्थत्वान्न व्यतिरिच्यते । तेन^७ नानापचावमर्शः संशय
इत्यभिहितम्^८ ॥ नाना नारीं निष्कला लोकयात्रा^९ ॥ * ॥ पृथगिति
विनार्थे । बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः^{१०} ॥ * ॥ सुदि । इति शु-
क्लपचे ॥ १७ ॥ * ॥

स्वरादीनां कारकशक्त्याश्रयसत्त्वाभिधायिनां स्वर्गन्ता स्वः स्पृहय-
तीत्यादौ यथायोगमुत्पन्नाया^{११} द्वितीयादिविभक्तैर्लुक् । पञ्चकृतः प्रभृ-
तयस्तु विभक्त्यर्थप्रधानाः । स च विभक्त्यर्थः प्रातिपदिकार्थः^{१२} संपन्न इति
प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव भवति^{१३} । सापि संख्याविशेषाभावान्न^{१४} सर्वा
किं तर्ह्येकवचनमेव तस्योत्सर्गत्वात्^{१५} । तथा चोक्तम् । एकवचनमुत्सर्गः
करिष्यत इति^{१६} । एतन्नः संमतम् ॥ सुधाकरस्त्वाह^{१७} । अथयेभ्यस्तु

१ हलमिति षेधविषादयोरिति D.

२ भवान् । चमाकरोति A.; भवतः
चमा D.; सहन् चमा । F. (भवन् चमा)

३ °इत्यधरे B. C. F.

४ Śiṣup. 14, 83 [विनाथ eds.].

५ °नेकी भयविनार्थेषु । D.

६ नानाधिकं D.

७ D. om. from उभयार्थः.

८ इत्यपि सिद्धं A.; om. D.; °पचा-
वमर्शः C.

९ Thus B. Kshīr. नाना नारी नि
A. D. F.; नानारी निष्कलोकयात्राः C.

१० Śiṣup. 1, 33.

११ शब्दा योगमुन्नीय D.

१२ सर्ववि० D.; प्रातिकार्थः C.

१३ प्रथमैवेति.

१४ °विशेषाविशेषाभावान्न F.

१५ तस्योत्सर्गिकत्वात् A.; तस्योत्स-
र्गत्वात् B.

१६ उत्सर्गतः C. D.; करिष्यति इति
B. C.

१७ सुधाकर० A. F.; तथा चाह सुधा-
करः (orig. सुधारः) D.; cf. śl. 120 comm.
where सुधाकर MSS. exc. D. a. m.

निःसंख्येभ्योऽव्ययादाप्सुप इति^१ ज्ञापकादिभक्त्युत्पत्तिः ॥ अत्राजः ।
 का पुनरसौ^२ । अत्रैके तसिलादीनामदूरविप्रकर्षादानुगुण्याच्च^३ पञ्च-
 म्यादय एवेत्याजः । तन्न । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः^४ प्रातिपदि-
 कार्थिभूत इति प्रथमैव निःसंख्येभ्योऽपि न्याय्या ॥ अपि च । ज्ञापका-
 त्रयोजनस्य पदत्वादेः सिद्धये क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात् कपिञ्ज-
 लाधिकरणन्यायेन प्रथमैव युक्ता । न हि कपिञ्जलानालभेतेति पञ्चषा
 आलभ्यन्ते किंतु त्रय एव^५ । न हिंस्याद्भूतानीति वचनात् । अत्रैवमिति
 न वाच्यं क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात्^६ । न ह्योदकान्तात्प्रियं प्रोथम-
 नुव्रजेदिति^७ द्वितीयाद्युदकान्तानुव्रज्या ज्यायसी । तदुक्तम् । प्रथम एव
 वा नियम्येत कारणादतिक्रमः^८ स्यादिति । प्रथमत्रिवे बह्ववचनं नि-
 यम्यत इत्यत्र सूत्रार्थः ॥ अतश्चौच्चैःशब्दादीनामधिकरणशक्तिप्राधान्ये
 ऽपि प्रथमा न्याय्येति मत्वा वृत्तिकारैः सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषे-
 त्यत्र^९ ग्राम उच्चैस्ते स्वम् । ग्राम उच्चैस्त्व स्वमित्याद्युदाहृतम्^{१०} । यस्तु
 तत्रेत्यत्र तत्रेति सप्तम्यन्तं समस्यत इति जयादित्यग्रन्थः स^{११} सप्तम्यर्था-
 भिधानसाधर्म्यादेवमुक्तः^{१२} । एवमुक्तःशब्दात् स्वयंशब्दाच्च प्रथमैव
 न्याय्या ॥ एकवचनमुत्सर्गः^{१३} करिष्यत इत्यप्युक्तम् । अर्थकथनं चैषां
 चादीनामुपलक्षणमात्रं^{१४} द्रष्टव्यम् । तथा चोक्तम् ।

१ Pāp. ii. 4, 82.

२ पुनर्वसौ° D.; पुनरसायचै° B.

३ तसिलादीनामविप्रकर्षाद्° A.

४ अभिहितस्वार्थे । अन्तर्भूतप्राति°
 A.; °ऽनुभूतः C.

५ A. om. एव.

६ C. om. from कपिञ्जलाधिकरण°.

७ न ह्या उदकान्तात्° A. B. C.;
 प्राथमुनु° D.; प्राथम्यनु° A.; प्रोथम-
 नु° C.; cf. Mahābh. on Pāp. i. 4, 56.

८ नियम्येतः कारणादिति क्रमः B. C.

९ सपूर्वाया विभा° A.; °विभाषे-
 त्यत्र B.; P. viii. 1, 26.

१० विभाषेत्यत्र ग्रामे उच्चैस्ते वः स्व-
 मित्याद्यु° F.; cf. P. ii. 3, 46 Mahābh.

११ Om. C.

१२ °सामर्थ्यादेवमुक्तः F.

१३ एवमुत्सर्गः F.; करिष्यती° A. B. C.

१४ स्वरादीनामुप° D.

निपाताश्चोपसर्गाश्च धातव्येति ते त्रयः ।

अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां^१ निदर्शनमिति ॥

आकृतिगणौ चेमौ । तेनान्येऽपि लक्ष्यानुसारतोऽनुसर्तव्याः^२ ॥ * ॥

इति चादिस्वरादी ॥ * ॥

कस्कायस्कुण्डसाद्यस्काः सहकौतस्कुता मताः ।

सद्यस्कालशुनस्कर्णावयस्कान्तश्च भास्करः ॥ १८ ॥

कस्क आदिरित्यनेन कस्क इत्यादिः^३ शब्दगणो निपात्यते ॥
किम् सु^४ । किमः कः^५ । रोरिति^६ विसर्जनीयः । वीष्मायां द्विर्वच-
नम् ॥ कः क इति तत्र पूर्वस्य विसर्जनीयस्य कस्क आदिरित्यनेन सिः^७ ॥
स च विसर्जनीयजिह्वामूलोयोपध्मानीयानां बाधकः । उदा० । कस्को
ऽत्रेत्युक्तिभिः कौतस्कुतीभिर्व्यानशे स्वभूः^८ ॥ ननु कथं कः कोऽत्र भो
इति नाटकादौ प्रयोगः । उच्यते । संधावित्यधिकारादवसानविष-
यो^९ विसर्जनीयोऽत्रेत्यदोषः ॥ अपरे पुनराहुः । रूढिविषयत्वान्नि-
पातनानां^{१०} वीष्मायामेवैतत् सिलम्^{११} । अत एव । तिष्ठति कः को वा
गच्छतीति वीष्माभावे सिलं^{१२} संहितायामपि न कृतम्^{१३} । एवमिहापि
वीष्माभावे क इति पदं पूर्वमन्तर्भूतसत्ताकं^{१४} प्रयुज्यते । ततः को

१ पाठास्तेषां C.

२ ऽनुद्रष्टव्याः B. C.; ०सारतो द्रष्ट-
व्याश्च F.

३ इत्यादिना A.; कस्क आदिरित्य-
नेन कस्क आदिरित्यादिशब्द० F.

४ किम् B.; कम सु C.

५ Pāṇ. vii. 2, 103.

६ ससञ्जघोरः F.

७ कस्कादिरित्य० F.; सः C. F. and
corr. D.

८ खभूः F.; वधूः D.

९ ०अधिकारादवयवहेष्ववसान० D.;
०विषये A. (orig. D.).

१० ०निपातानां F.

११ सत्वं C.; सिद्धं D.

१२ सत्वं C. F. and corr. D.

१३ न तत्कृतं F.

१४ इति पूर्वपदसंभवेऽन्तर्भूत० F.

ऽचेति ॥ न च क्रमविवक्षायां वीप्सेति^१ संहितायां युक्तो जिह्वामूलीयः ।
 कXको^२ ऽचेति ॥ * ॥ अयसः कुण्डम् । अयस्कुण्डम् ॥ * ॥ सद्यः क्रीणा-
 तोति क्तिप् । सद्यस्क्रीः । तस्यापत्यमिदं चेत्यण्^३ । एरितीकारलोपः^४ ।
 ज्ञित्यक्कारैजित्यनेनारैच्^५ । तदा विवक्षितार्थाभिधायी । यदा तु
 सद्यः क्रीयते क्रयणं वा सद्यस्क्रोस् तत्रभवस्तदा साद्यस्कः^६ क्रतुः ॥
 अपरे^७ सद्यः क्रियत इति साद्यस्कः क्रतुः । तेषां करोतेः स्थादिभ्यः
 क इति कप्रत्ययः^८ । प्रज्ञादिलक्षणश्चाण् ॥ * ॥ सहकौतस्कुता इति ।
 सह कौतस्कुतेन । सहकौतस्कुताः^९ ॥ सहस्य बज्जब्रीहेः स इत्यनेन^{१०}
 विभाषितः सः ॥ किमः पञ्चम्या बज्जब्रीह्यादिसर्वादिभ्यः^{११} इत्यादिना तस्प्र-
 त्यये^{१२} वीष्माभीक्ष्णेत्यादिना द्विरुक्तिः^{१३} । ततः कुतः कुत आगत इति
 विवक्षायामण्^{१४} । तत्र सौ वादेरित्यन्ताजालोपः^{१५} । कौतस्कुती^{१६} ॥
 नन्वत्र तत आगत इत्यनेन पञ्चम्यन्तादुच्यमानः प्रत्ययः^{१७} कथं तस-
 न्नात् स्यात् । अथ तदर्थवृत्तेरपि समुदायात्सुबुत्पत्तावपि भविष्य-

१ C. om. from संहितायामपि न
 कृतं.

२ कXको B.C.; कःको D.; कस्को A.F.

३ चेत्यण् F.; cf. Pāṇ. iv. 1, 92.

४ परिती° A. B. C.; यस्येति चेती-
 कार° D.; cf. P. vi. 4, 148.

५ ज्ञित्यक् A.; ज्ञित्यक्चेसां वजित्यने-
 नारिभू C.; तद्वितेष्वचामादेरिति वृ-
 द्धिः F.; आदिवृद्धिः D.; cf. P. vii.
 2, 115.

६ तत्रभवतः° A.; तत्रभवः° D.;
 °साद्यस्कीः C.

७ अपरे पुनराङ्गः । F.

८ स्थानिभ्य इति° A.; कः प्रत्ययः
 B. C. D.; cf. Pāṇ. iii. 1, 136.

९ सहकौतस्कुता B. C.

१० बज्जब्रीहौ° F.; °सह इत्य° A.;
 स इत्यनेन° C.; cf. Pāṇ. vi. 3, 82.

११ बज्जब्रीह्यादिसर्वाभ्य B. C.; बज्जव-
 द्यावदिसर्वादिभ्य A.; बज्जादिस° F.
 and corr. D.; cf. Pāṇ. v. 3, 7.

१२ तत्प्रत्यये A.

१३ विभक्तिः D.; cf. Pāṇ. viii. 1, 4.

१४ आगच्छति° D.; विवक्षायामपि
 B. C.

१५ स्त्रीवादेरित्यन्ता° B.; स्त्रीवादेरि°
 C.; °इत्यन्त्याजादि° A.

१६ कौतस्कुतः A.; कौतस्कुता C.;
 कौतस्कुती B.

१७ F. adds: उत्पद्यमान इत्याप पाठः

तीति चेत् । न । ककुत्रेहामात्रतसस्त्यविति त्यपा^१ भवितव्यम् । कथ-
मण् । गणपाठादिति ब्रूमः ॥ * ॥ सद्यस्कालेति समस्तमसमस्तं वा ।
उदा० । सद्यस्कालं युयुत्सुभिः ॥ * ॥ शुनः कर्णः । शुनस्कर्णः । सुक्प्र-
तिषेधोऽत एव पाठात्^२ ॥ उदा० । शुनस्कर्णोपमैर्मुक्ता मुष्टिभिश्चक्र-
पङ्क्तयः^३ ॥ रत्नमतिस्तु शुनस्कर्ण इति वाक्यं^४ समासे तु श्वकर्ण इति
प्राह ॥ * ॥ अयस आकर्षकः कान्तोऽयस्कान्तः । ननु^५ हकमीत्येव सिद्धः
किमर्थोऽस्य पाठः । तस्यैव प्रपञ्चार्थः समस्तार्थः कर्म्यर्थो^६ वा ॥ उदा० ।
स चकर्ष परस्त्रं^७ तदयस्कान्त इवायसम् ॥ * ॥ भासं करोतीत्येवंशीलो
विभादेरटि^८ । भास्करः ॥ * ॥ १८ ॥

मेदस्मिण्डतमस्काण्डायस्काण्डाहस्करास्तथा ।

रजःकर्णीरजस्कर्ण्यौ भ्रातुष्षुत्रदिवस्पती^९ ॥ १९ ॥

मेदसो वसायाः पिण्डो मेदस्मिण्डः ॥ * ॥ तमसः काण्डं तमस्का-
ण्डम् ॥ प्रशस्तं वा तमः । तमस्काण्डम् ॥ उदा० । चपातमस्काण्डम-
लीमसं नभः^{१०} ॥ * ॥ अयसः काण्डम् अयस्काण्डम्^{११} ॥ प्रशस्तमयो
वा । अयस्काण्डम् ॥ * ॥ न जहाति न त्यजति^{१२} दिनकरमित्यह-
र्दिवा । तत्करोतीत्येवंशीलो^{१३} हस्करः ॥ उदा० । अलञ्चकारास्य वधू-

१ ककुत्रेहामात्रतसस्त्यपि नित्यया
A.; °त्यपि प्रत्ययो C.; °पिति त्यया B.;
cf. Pāṇ. iv. 2, 104, Vārtt. 1.

२ प्रतिषेधात् B. C.; एव पाठ D.

३ °छत्रपङ्क्तयः F.

४ वाक्ये C. (? शुणः कर्णः).

५ नत्वतः C.; cf. Pāṇ. viii. 3, 46.

६ कर्म्यर्थो B.; कन्यार्था C.; कत्य-
र्थो F.

७ परस्त्रं A.; Ragh. 17, 63 (पर-
स्त्रात् edd.).

८ विभादेरटि B. C.; cf. Pāṇ. iii. 2, 21.

९ मेदस्मिण्डं हस्कारां स्कर्णौ
भ्रातुः पुं A.

१० Śiṣup. 1, 38.

११ C. om. from प्रशस्तं.

१२ त्यजतीत्येवं A.

१३ तत्करोतीत्येवं A. D.

रहस्करः^१ ॥ * ॥ रजसः कर्णी रजस्कर्णी^२ । कृकमीत्यादिना नित्यं
स्यादेशे^३ प्राप्ते विकल्पार्थः पाठः ॥ * ॥ आतुः पुत्रो भातुषुत्रः । षटो
विद्याद्योनिःसंबन्धात्तेष्वित्यनेन^४ षष्ठोऽसमासे सुक्प्रतिषेधः ॥ * ॥ दिवः
पतिः । दिवस्पतिः शक्रः । सुक्प्रतिषेधोऽत एव पाठात् ॥ * ॥ सर्पिष्कु-
ण्डिका । धनुष्कपालम् । वहिष्कपालम् । यजुष्पात्रमित्येकेषां पाठ
उत्तरपदस्यस्यापि षत्वं यथा स्यादिति^५ । परमसर्पिःफलमित्येवमा-
दिप्रत्युदाहरणं पारायणिका आहुः^६ । भाष्ये वृत्तौ नित्यं समासे
ऽनुत्तरपदस्येत्यत्र^७ परमसर्पिःकुण्डिकेत्येतदेव प्रत्युदाहरणम्^८ ।
अस्माकं चायमेव पक्षः संमतः ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेनापरिगणितशब्दसमूहः । य आकृत्याका-
रेण^९ लक्ष्यते स आकृतिगणः । अयमर्थः । यथा भास्करादिशब्दः
साधुः स्वार्थप्रत्यायने समर्थस्तद्वयो^{१०}ऽन्योऽपि सिविधानाच्छिष्टसंमतः
स गणेऽस्मिन्प्रतिविष्टः^{११} सन् साधुत्वभाग् द्रष्टव्य इति ॥ * ॥ १८ ॥
इति कस्कादिः ॥ * ॥

अहः पतौ गणे पुत्रे पतिपुत्रे च गीर्धुरः ।

राज्ञि प्रचेतसो रः स्याद्^{१२} विसृष्टस्योषसो बुधे ॥ २० ॥

पत्याद्ये ऽहरादेर्वेत्यनेन^{१३} विकल्पेन रेफादेशो विधीयते ॥ उपसि

१ Siṣup. 1, 58.

२ रजस्कर्णी A

३ सादेशे A. C.

४ संबन्धात्तेष्विति अनेन F.; Pāp. vi.

3, 23.

५ F. om. यथा.

६ °काः प्राहुः F.

७ °पदस्येत्यत्र F.; अनुत्तरपदस्य-
त्वञ्च A.

८ C. om. from पारायणिका.

९ यथा आकृत्या आकारेण B. C. F.

१० भास्करादिशः साधु स्वार्थप्रत्ययेते
समर्थस्तद्वयो D.

११ °प्रतिविष्टः B. D.; प्रतिविष्टः A.
C.; प्रविष्टः F.

१२ प्रचेतसो ज्ञेया D. E.

१३ पत्याद्यहरादे° F.; D. corr. पत्या-
दिष्वहर°.

रात्रौ बुध्यते प्रकाशते । उषर्वुधः ॥ उषर्भुदित्यपि श्रीवसुकः^१ ॥ शेषं
तु सुगमम् ॥ * ॥ २० ॥ इत्यहरादिपत्यादौ ॥

सर्वान्यविश्वोभयनेमयत्तदः किंयुष्मदस्मद्विभवत्त्यदेतदः ।

उभत्वदन्योन्यपरस्परैतराः समः^२ सिमत्वान्यतरेतरेतराः ॥ २१ ॥

सर्वादेर्गणात् । ए । अमि । इ । इत्येतेषां स्थाने । सर्वादेरेभ्यः^३ स्मै ।
स्मात् । स्मिन् । इत्यनेन यथाक्रमं स्मै । इत्यादय आदेशा भवन्ति ॥
सर्व इति संख्याप्रकारकलावद्विषये कात्क्षर्य्ये ॥ तत्र संख्याकात्क्षर्य्ये । यथा ।
सर्व आयाता यावन्तो लिखिता दश द्वादश वा^४ त आयाताः ।
कात्क्षर्य्येन समागता इत्यर्थः ॥ प्रकारकात्क्षर्य्ये । यथा । सर्वाण्यन्तानि
भुक्तानि । सर्वप्रकाराणीत्यर्थः ॥ कलावत्कात्क्षर्य्ये । यथा । सर्व ओदनो
भुक्तः । यो दत्त ओदनः स सकलो भुक्त इत्यर्थः ॥ सर्वस्मै । सर्वस्मात् ।
सर्वस्मिन् ॥ तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् परमसर्वस्मै । इत्यादा-
वपि ॥ असर्वस्मै । इत्यादौ नञ्समासेऽपि स्वार्थापरित्यागात्^५ ॥ तथा
हि । य एवाश्वशब्देन वक्तुमिष्टः स एव जात्यादिविकलोऽनश्वशब्दे-
नापि^६ ॥ विश्वादीनामप्येवम् । अतो न सर्वादिव्याघातः^७ ॥ यदा पुनरु-
पसर्जनीकृतस्वार्थानामर्थान्तरवृत्तित्वं तदा प्रियसर्वाद्येत्यादौ न स्यात् ।
एतच्च सर्वादेरिति षष्ठीनिर्देशान्निश्चीयते^८ ॥ * ॥ अन्यस्मै । अन्यत् । पृथ-

१ श्रीवसुकः A.; आवस्तुकः C. F.;
D. om. from उषर्भुदि.

२ सिमः A.

३ सर्वादेरेभ्यः B.; om. F.; सर्वा-
देरादेशः स्युः C.

४ C. om. द्वादश.

५ नसमासे F.; ०सर्वापरि D.

६ ०विकलोत्वमश्व A.; D. corr.

७ सर्वशब्दे.

८ सर्वादिव्याघातः । A.

८ षष्ठीति निर्दे० C.

ग्वचनो^१ऽयम् ॥ * ॥ विद्यस्मिन् ॥ * ॥ उभयस्मिन् ॥ * ॥ नेम इति सर्वार्थयोः^२ । नेमस्मिन् ॥ * ॥ यदिति निर्देशे । यस्मिन् । यतते प्रयत्नं करोति । तेनार्थमुद्देशुमिति व्युत्पत्त्या उद्देशेऽपि ॥ * ॥ तदिति परोचे । तस्मिन् । तनोति विसृणाति^३ प्रतिनिर्देशमिति^४ व्युत्पत्त्या निर्देशेऽपि वर्तते ॥ * ॥ किमिति प्रश्नचेपयोः^५ । पृच्छ्यते^६ ज्ञीप्स्यतेऽनेनेति किं प्रश्नवाची ॥ कस्मिन् ॥ * ॥ युष्मदिति प्रत्यचे । युज्यते सेव्यत उपचारवतीभिर्वाग्भिरिति । त्वकम् ॥ * ॥ अस्म्यते चिष्यते सत्कार इति । अहकम्^७ ॥ परात्प्राचाचिनौ युष्मदस्मच्छब्दौ ॥ * ॥ द्विकौ^८ ॥ * ॥ भवतुशब्दः^९ परोचे । भवकन्तः^{१०} । उदिच्च^{११} च्छन्दोभङ्गभयान्नोपात्तः^{१२} ॥ * ॥ त्यस्मिन् ॥ * ॥ एतदिति प्रत्यचे । एतस्मिन् । एजति^{१३} कपतेऽनेन वचसा सामीप्यवाचिना सत्वमिति व्युत्पत्त्या सामीप्येऽपि^{१४} ॥ * ॥ उभौ । उभाभ्यां हेतुभ्याम् । उभयोर्हेतोः । अस्व पाठः सर्वादेरचित्यनेन^{१५} सर्वविभक्त्यर्थः ॥ * ॥ त्वदिति समुच्चयवाचकः । त्वकत्^{१६} ॥ * ॥ अन्योन्यपरस्परशब्दौ क्रियाविनिमये । अन्योन्यस्त्रौ । परस्परस्त्रौ ॥ * ॥ इतरेति पृथगर्थे । इतरस्मिन् ॥ * ॥ समसिमशब्दौ

१ अन्यतः । पृथक्त्वचनो B. C. F.

२ सर्वार्थयोः A.; सर्वाङ्गीर्णयोः । D.; सर्वार्थार्थे C.

३ चीणाति । D.

४ निर्देशमि C.

५ प्रश्नचेपयोः A.

६ कास्यते पृच्छ्यते F.; A. om. from पृच्छ्यते to प्रश्नवाची.

७ A. has only कस्मिन् । त्वकं । अहकं ।

८ द्विकौ D.

९ भवच्छब्दः A. D.

१० भवन्तः B.; भवतः C.; भवत्कम् D.

११ उदिच्च B. C. F.

१२ ० न पठिताः A.; न कृतः । D.

१३ एजते F.

१४ A. om. from एजति.

१५ सर्वादेरचित्य० D. a. m.; सर्वादेरचित्य० F.; C. om. from वचसा सा०.

१६ त्वति व्युत्पत्त्यासामीप्यवत् D.

सर्वार्थे । समस्मिन् । सिमस्मिन् ॥ सिमः शक्रः । सितः^१ । अवबद्ध इत्यर्थे
इत्येके । सिम इति मर्यादायामित्यपरे ॥ * ॥ तान्यतरशब्दावन्यार्थे ।
त्वस्मै । अन्यतरस्मै । अस्य त्वस्मादेव गणपाठात्सिद्धिः ॥ शाकटाद्यनष्ट
यत्तत्किमन्याद् द्वयोर्निर्धार्ये उतरः^२ । वैकाद्वह्नां प्रश्ने उतमस्येति
सूत्राभ्यां उतरउतमौ । अन्यतरान्यतमौ^३ सिद्धौ । ततोऽन्यतरश-
ब्दस्य उतरान्तद्वारेणैव ग्रहणे सिद्धेऽन्यतरग्रहणमन्यतमव्यवच्छेदार्थ-
मित्याह ॥ * ॥ इतरेतरेति क्रियाविनिमये । इतरेतरस्मै ॥ २१ ॥

एकेदमदसो ज्ञेया उतरो उतमस्तथा ।

स्वमज्ञातिधनेऽनास्ति कालदिग्देशवृत्तयः ॥ २२ ॥

[पूर्वापर वरपरा उत्तरो दक्षिणाधरौ ४ ।]

एकेति संख्यासहाययोः । एति गच्छति गणनामित्येकः^४ । एति
गच्छत्यद्वितीय इति वा^५ । एकस्मिन् ॥ * ॥ इदमिति प्रत्यचे । अस्मिन् ॥ * ॥
अदस् । इत्यप्रत्यचे^६ । अमुस्मिन् ॥ * ॥ उतरउतमौ प्रत्ययौ । तदन्तः
सर्वादिर्भवति । यतरस्मिन् । यतमस्मिन् । ततरस्मिन् । ततमास्मिन् ।
कतरस्मिन् । कतमस्मिन् । एकतरस्मिन् । एकतमस्मिन् ॥ * ॥ स्वम-
ज्ञातिधन इति स्वशब्दोऽर्थचतुष्टयवृत्तिसूत्रात्मनि ज्ञातिधनयोश्च
रूढितः । अस्य वृत्तिः । यथा हरिशब्दस्य तुरङ्गवानरदर्दुरादिषु ।

१ ? शक्तः स्मितः A.; शक्तः सितः F.;
शक्तेः स्मितः B.; शक्तेः । C.; D. corr.
२ शक्तः । सिम अव०. ? सिमः = 1. शक्रः
2. सितः i.e. अवबद्धः; Sāyana records
the meanings सर्वः, सर्वजनः, श्रेष्ठः, शत्रू-
णां बन्धकः; cf. also Mahādh. V.S. 23, 37.

३ यत्किम० D.; किमन्याद्वयो नि-
र्धार्ये० A. D.; cf. Pāṇ. v. 3, 92-94.

४ A. om. अन्यतरान्यतमौ.

५ Conjectured to complete metre.

परावराधराः पूर्वदक्षिणावृत्ततापरौ ।
B. C. F.; पूर्वापरावरधरदक्षिणोत्तर
इत्यमी । व्यवस्थायामसंज्ञायां ज्ञेयाः
पूर्वादिकार्येण ॥ D.; om. A. E.

५ एति धेननास्तिकालदि गच्छति ।
गणनामित्येकः D.; om. A.

६ एको गच्छति अद्वितीय० A.;
om. A.

७ इति प्रत्यचे B. C. F.; D. om. from
अदस to यतरस्मिन्

आत्मीये तु सर्वत्र विशेषणरूपतया वृत्तिस्तत्रास्य सर्वनामसंज्ञा । खे
 पुत्राः । खेषां गृहाणां स्वामी । आत्मीयानामित्यर्थः ॥ खस्यै वज्रमानः ।
 आत्मन इत्यर्थः ॥ खे पुत्रा^१ इति न पुत्रा ज्ञातयः किंतु पितृव्यमा-
 तुल्यश्वशुरादयः सपरिच्छदाः । खे गाव इति न गावो धनं^२ किंतु
 ह्यक्षरजतकार्षापणरूपकादिकं^३ धनमुच्यते ॥ ज्ञातिधनयोस्तु न भव-
 ति । खे रक्षा विधेया । ज्ञातावित्यर्थः ॥ स्वाय स्पृहयति । धनायेत्यर्थः ॥
 तथा ज्ञातिधनविशेषणत्वेऽपि खशब्दस्य निषेध एव । स्वा ज्ञातयस्यै-
 चस्य^४ । खे धने रक्षा । आत्मीय इत्यर्थः ॥ अपरे तु खस्यै पुत्राय । खस्यै
 गवं इति ज्ञातिधनार्थयोः प्रतीतौ कथं न निषेधः । उच्यते । पुत्रगोश-
 ब्दयोर्हि सान्निध्यादेतदुभयं गम्यते खशब्दात् स्वात्मीयत्वमात्रमिति ।
 स्वाय^५ ज्ञातये । स्वाय धनायेत्यत्र च शब्दान्तरमनपेक्ष्य ज्ञातिधने
 स्वरूपेणैव खशब्देनाभिधीयते^६ । यद्येवं ज्ञातिधनयोरनुप्रयोगोऽपि
 नोपपद्यते पर्यायत्वात्^७ । यथा वृक्षशब्दप्रयोगे तरुशब्दस्य । नैष दोषः ।
 पर्यायशब्दो हि यत्रानेकार्थः संदिग्धार्थो वा तत्र तदर्थस्य व्यक्तीकर-
 णार्थः^८ पर्यायान्तरस्यानुप्रयोगो^९ न विरुध्यते । यथाऽर्काद्यनेकार्थ-
 वृत्तेर्हिरिशब्दस्य प्रयोगे सिंहशब्दस्य । यथा च संदिग्धार्थस्य पिकशब्दस्य
 प्रयोगे^{१०} कोकिलशब्दस्य । खशब्दस्यायमनेकार्थ इति तत्रासत्वनुप्र-
 योगे^{११} किंविद्योऽयं मृत्त इति संदेहः स्यात् । तन्निराशार्थो^{१२}
 युज्यते ज्ञातिशब्दानुप्रयोग इति आचक्षते ॥ * ॥

१ खपुत्रा D.

२ खे मात्रा इति न मात्रा धनं D.

३ किंतु कनकरजतं F.

४ ज्ञातयस्यैचस्य D.

५ स्वायै D.

६ अभिधीयते A. B.

७ पर्यायशब्दत्वात् F. ; om. U.

८ व्यक्तीकरणार्थपर्यायान्तरं B. C.

९ अनुप्रयोगी A.

१० यथा संदिग्धार्थस्य प्रयोगे A.

११ तत्रासत्त्वप्रयोगे C.

१२ अनिराशार्थो A.

अनानि कालदिग्देशवृत्तय इति । पूर्वादयः शब्दा असंज्ञायां
वर्तमाना दिगादिवृत्तयः^१ सर्वादिकार्यभाजो भवन्ति । तदत्र ।

पूर्वापरादिशब्दानां केषांचित् प्रविभागतः ।

सामान्येनाभिधानेऽपि प्रवृत्तिर्देशकालयोः ॥

तथा हि । पूर्वापरावरपरोत्तरशब्दा मुख्यवृत्त्या दिक्कालयोर्वर्तन्ते ।
तदवच्छिन्ने देशग्रामारामस्तम्भकुम्भादौ च । तथा हि । पूर्वस्यां दिशि
वसति । पूर्वस्या दिश आगतः । पूर्वदिकसंबन्धात्^२ पूर्वा वापी । पूर्वस्यां
वाप्यां^३ शीतमुदकम् । तथा पूर्वस्मिन्यामे वने देशे वा सुखवासः^४ ॥
पूर्वः कालो^५ रम्यः । पूर्वकालसंबन्धात् पूर्वो^६ गुरुः । पूर्वस्मिन्गुरौ
वसति । पूर्वस्मात्प्रासादादागतः^७ ॥ * ॥ अपरावरपरशब्दत्रयस्य वि-
नापि दिक्कालसंबन्धं देशवृत्तित्वं^८ स्यात् । तथा हि । अपरदेशसंब-
न्धादपरो^९ ग्रामः । अवरो वा ॥ तस्मिन् परस्मिन् पर्वते वसति । सति
सन्निकर्षे विप्रकर्षे च सर्वासु दिक्षु तुल्योऽयं अपदेशः । ततो न दिग-
भिसंबन्धवृत्तिः । एकस्यामेव दिशि स्थितयोर्निकटानिकटयोः परावरा-
दिव्यपदेशप्रवृत्तेरेतच्छब्दत्रयापेक्षया^{१०} मुख्यवृत्त्या सार्थकं देशग्रहणं
न त्वन्यस्य^{११} स्वतो देशवृत्तित्वम् । सन्निकर्षासन्निकर्षयोर्देशवत्कालो^{१२}
ऽप्युपाश्रयः^{१३} । ततः परः कालः^{१४} । अपरोऽवरो वा । परस्मिन्

१ °वृत्तय इति A.

२ सर्वदिकं A.

३ व्याप्यां C.; वा D.; om. B.

४ देशे वासः C.

५ पूर्वकालो C. F.; पूर्वकाले B.

६ पूर्वको C.

७ °प्रासादादा° C.

८ °संबन्धदेश° B. C.

९ अपदेशे सं° D.

१० °प्रवृत्तेरेव शब्द° D.

११ सार्थकदेशग्रहणं न त्वन्य F.

१२ वृत्तित्वं सन्निकर्षयोर्देश° C.

१३ व्युपाश्रयः D.; कालोपुषान्मयः B.

१४ परकालः B. C. F.

काले जातः । अपरस्मिन् । अवरस्मिन् वा^१ ॥ अथ परकालसंबन्धात्
 परः श्रीहर्षः । अपरकालसंबन्धादपरो भोजदेवः ॥ परः पाणिनिः ।
 अपरः शिवस्वामी^२ ॥ परस्मिञ्श्रीहर्षे भक्त इत्यादि^३ ॥ * ॥ दक्षिणा-
 धरशब्दौ दिशि^४ दिगवच्छिन्ने च कलशादौ वर्तते^५ न तु काले नापि
 कालावच्छिन्ने । दक्षिणस्यां दिशि वसति । दक्षिणस्मिन्पर्वते देशे वा
 तदवच्छिन्ने । तथा हि । अधरस्यां दिशि पर्वताद्वसति । अधरदिक्सं-
 बन्धादधरस्मिन्प्रासादे^६ देशे वा वसति ॥ अनास्तीति किम् । उत्तराः
 कुरवः । संज्ञारूपेण रूढौ^७ ऽत्रोत्तरशब्दः । विदेहवर्षवासिनामेकस्या-
 मेव^८ दिशि देवकुरुत्तरवर्षे ॥ दिग्देशकालेभ्योऽन्यत्र^९ । दक्षिणा
 गायकाः । प्रवीणा इत्यर्थः ॥ एवम् अधरे ताम्बूलरागः । उत्तरे
 प्रत्युत्तरे वा शक्तः ॥ दक्षिणायां कृतमतिर्विप्रः । इत्यदिग्देशकाल-
 वृत्तय^{१०} इति विस्पष्टो^{११} ऽयमर्थनिर्देशः ॥ ननु व्यवस्थायामसंज्ञाया-
 मित्येवमुपक्षिप्य स्वाभिधेयापेक्षो^{१२} ऽवधिनियमो^{१३} व्यवस्थेति यथान्यै-
 र्याख्याता^{१४} । दुरवबोधत्वात्^{१५} ॥ ननु । स्वेषां चैव परेषां च^{१६} जायन्ते
 कल्पसंपदः । क्षीणाः परे^{१७} शत्रवः । इत्याज्जरपरे । इत्यादिप्रयो-

१ वा परस्मिन् परस्मिन् काले
 जातः B.; वास्मिन् परस्मिन् काले
 C.; वा परस्मिन् अपरस्मिन् काले
 जातः । अपरस्मिन् वा । A.

२ अवरः D. and corr. चीरस्वामी ।

३ अपरस्मिञ् B. C. D.; °हर्षभक्त°
 A. B.; °हर्षसक्त° C.; °हर्षे भक्त° D.;
 °इत्यादिः B. C.

४ हि दिशि F.; दिश B.

५ वर्तते B. C.

६ °अवरस्मिन्° A.

७ संज्ञारूपेणारूढौ F.

८ °वर्षावा° C.; °वासिनामेव B.

९ ऽन्यत्र C.

१० इत्यादिदिग् B. C. F.; इत्या-
 दिग् D.

११ इति स्पष्टो B. C. F.

१२ स्वाभिभिधे° B.

१३ °धेयापेक्षाविधिनियमो F.

१४ व्याख्यातः A. B. C.

१५ दुरवबोधत्वात् A.

१६ वा A.; चैव D.

१७ क्षीणापरे B. C.

गेषु कथं जसादीनां सर्वादिकार्यविधिः । न ह्यत्र दिग्देशाद्यवच्छेदो
ऽस्तीति^१ । उच्यते । सारूप्योपचाराच्छिष्टाभीष्टेश्च न^२ दुष्टता ॥ २२ ॥

अन्तरं चोपसंख्यानं बहिर्योगे तथापुरि ॥ २३ ॥

उपसंख्यान इति । उपसंवीयत आच्छाद्यते यत्तदित्युपसंख्यानम् ।
यद्वा । संवीयतेऽनेनेति संख्यानम् । तस्य समीपम् उपसंख्यानम् । त-
स्मिन् ॥ बहिर्योग इति । बहिरित्यनावृतो देशः । तेन योगो बहि-
र्योगः । एतस्मिंश्च पूर्वजिते^३ऽन्तरशब्दः सर्वादिर्भवति ॥ अन्तरस्मै शा-
कटाय^४ । वस्त्रान्तरेणावृतायेत्यर्थः^५ ॥ अन्तरस्मै गृहाय । बाह्याय
चाण्डालगृहायेत्यर्थः^६ ॥ अपुरीति किम्^७ । अन्तरायां पुरि वसति ।
बाह्यायामित्यर्थः ॥ अयमनयोरन्तरे तापसः प्रतिवसतीत्यादौ मध्य-
वृत्तित्वेन न भवति^८ ॥ २३ ॥ इति सर्वाद्विः ॥

त्यत्तद्यदिदं युष्मद्व्येकादः स्यादथो भवत्वेतत् ।

अस्मत्किमौ च विबुधैर्विज्ञातव्यौ त्यदादिगणे ॥ २४ ॥

एषां त्यदादित्वे यथास्थानं प्रयोजनं द्रष्टव्यम्^९ ॥ इति त्यदादिः^{१०} ॥

यस्कोत्कासवशिष्टकुत्सखरपाः^{११} कुङ्गचिजङ्गारथाः^{१२}

पर्णाटोपरिमेखलौ^{१३} विषपुटदुह्याङ्गिरोविश्रयः ।

१ भवतीति F.

२ क सारूप्यं शिष्टाभीष्टेवतन दुष्टता
क D.; शिष्टाभीष्टेन F.—? sloka.

३ पूर्वजिते C.

४ शाकटाय A.

५ नवमुन्नेरेणावृताये^० D.

६ चण्डाल^० A.; F. C. om. अपुरीति
किम्.

७ F. om. अपुरीति किं.

८ ०त्वे न भवति A. D.; मध्यावृत्तत्वे

न^० B. C.; मध्यावृत्तत्वेन न^० F.

९ Om. F.; यथास्थानप्र^० A.

१० D. E. om. from त्यत्तद्यदिदं

११ ०वशिष्ट B. C.; खरप D. E.; ख-
रपाः B.

१२ कुङ्गचि^० F.

१३ ०मेखलौ B.

पिण्डाजघ्नं^१ च भडिलः कर्णाटककर्णाटकौ^२

लह्योभरिडलशीर्षमायभृगवो रक्षोमुखो वर्षुकः ॥ २५ ॥

यस्कादयः शब्दाः स्थगलपर्यन्ता^३ यस्कादिभ्योऽपत्य इत्यनेन सूत्रेण^४ विहितापत्यप्रत्ययसुगभाजो^५ भवन्ति वज्रत्वेऽस्त्रियाम् ॥ य-
च्छति निगृह्णाति पापमिति यस्क च्षिः । तस्यापत्यानि यस्काः । शि-
वादिपाठादुत्पन्नस्याणः ॥ * ॥ उत्कसतीत्युत्कासः । तस्य^६ उत्कासाः ।
अत इजः^७ ॥ * ॥ वशिषु तिष्ठतीति वशिष्ठः । तस्य वशिष्ठाः^८ ॥ * ॥ कुत्साः ।
च्यवणः ॥ * ॥ खरान्यातीति खरपः । तस्य खरपाः । नडादिफ-
णः^९ ॥ * ॥ कुङ्गे कुङ्गयः^{१०} । गृह्यादिठञः^{११} ॥ * ॥ अन्ति यमते सर्वविद्या
इत्यन्तिः । तस्य अचयः । इतोऽनिञ्ज इत्यनेन विहितस्य ढणः^{१२} ॥ * ॥
जङ्गे एव रथो यस्य स जङ्गारथः । तस्य जङ्गारथाः ॥ अन्ये । जङ्गे ए-
वरथो यस्य स जङ्गेरथः । निपातनात्सुपः^{१३} सुगभावः । तस्य जङ्गे-
रथा इत्याहुः ॥ * ॥ पर्णार्थमटतीति पर्णाटः । तस्य पर्णाटाः ॥ * ॥
उपरि ग्रीवायां मेखला यस्य तस्योपरिमेखलाः ॥ * ॥ विषं पुटे^{१४} ओ-
ष्ठयोर्यस्य स विषपुटो दुर्भाषी^{१५} । तस्य विषपुटाः ॥ एभ्योऽत इजः ॥ * ॥

१ पिंडाजघ्नं C.

२ भडिकर्णाटकौ A.; भडिलः क-
र्णाटकौ D.; कर्णाटककर्णाटकौ लह्ये C.

३ स्थगलपर्यन्ता F.; om. A.; शब्दा
गलपर्यन्ता B. C.

४ Cf. P. ii. 4, 63 यस्कादिभ्यो गोत्रे.

५ विहितापत्यस्य सुं A.; अपत्याः
लगभाजो C.; अपत्यभाजो corr. D.

६ तस्यापत्यानि C.; उत्कसतीत्यु-
त्काशः उत्काशाः D.

७ इज C. F. In the following also
one or the MS generally read the

nom. of the affix instead of the geni-
tive; supply सुक्.

८ वशिषु वशिष्ठः । तस्य वशिष्ठाः ।
B. C.; A. om. कुत्साः.

९ नडाद्यण C.; नकादिपणः D.;
पणः A. B.; यणः F.; cf. under §. 232.

१० कुङ्गे कुङ्गयः F.

११ ढणः MSS.; cf. §. 226.

१२ विहतस्य A.; विहितढणः B. F.;
विहितढण C.; cf. Pāṇ. iv. 1, 122.

१३ F. om. निपातनात्सुपः.

१४ विषपुटे B.

१५ दुर्भाषः D.; B. C. om. from स.

द्रुहि साधुद्रुह्यः । तस्य द्रुह्याः । शिवाद्यणः ॥ * ॥ अङ्गिरा दृह्यति-
 पिता । तस्य । अङ्गिरसः । च्छ्यणः ॥ * ॥ विश्वेर्विश्वयः । गृह्यादि-
 ढञः^१ ॥ * ॥ पिण्डायुक्ते जङ्घे^२ यस्य तस्य पिण्डोजङ्घाः^३ । अत इञः ॥ * ॥
 भलन्दनस्य भलन्दनाः । शिवाद्यणः ॥ कलन्दनेति^४ भोजः । * ॥
 भडिलस्य भडिलाः । अश्वादिञ्फस्य^५ ॥ * ॥ कर्णाटस्य कर्णाटाः ॥ * ॥
 कर्णस्याढकं यस्य स कर्णाढकः । तस्य कर्णाढकाः^६ । आभ्यामत
 इञः ॥ * ॥ लह्यस्य लह्याः । शिवाद्यणः^७ ॥ * ॥ भण्डिलस्य भण्डिलाः ।
 अश्वादिञ्फस्य^५ ॥ * ॥ शीर्षं मिनाति । शीर्षमायः । तस्य शीर्षमायाः ।
 अत इञः^८ ॥ * ॥ अशुभकर्माणि तपसा भृज्जतीति भृगुः शुक्रपिता^९ ।
 तस्य भृगवः । च्छ्यणः ॥ * ॥ रक्षस इव मुखमस्य स रक्षोमुखः । तस्य
 रक्षोमुखाः ॥ * ॥ वर्षतीत्येवंशीलो^{१०} वर्षुकः । तस्य वर्षुकाः ॥ आभ्या-
 मत इञः ॥ २४ ॥

वर्शाकपर्णाढकमिच्छका^{११} बहिर-
 योगोऽजवस्तिस्तृणकर्णवर्षकौ ।
 पटाकयुक्तौ वकसक्थगोतमौ^{१२}
 स्यात् क्रोष्टुमायः कटुमन्यमित्रयू ॥ २६ ॥

वर्शाकस्यापत्यानि^{११} वर्शाकाः^{११} ॥ * ॥ पर्णस्याढकं यस्य स पर्णाढ-
 कः । तस्य पर्णाढकाः ॥ * ॥ मिच्छतीति मिच्छकः । तस्य मिच्छकाः ॥ * ॥

१ ँढणः A. B. D. F.; गृह्याद्यण C.;
 cf. §l. 226.

२ पिण्डायुक्ते C. D.; जङ्घो A.

३ पिण्डाजङ्घाः C.

४ कलन्दनेति C.

५ ँज्यस्य A. B. D. F.; अश्वादि-
 भ्यस्य C.; cf. §l. 239 (Pāṇ. फञ्)

६ ँटकं कर्णाढकः कर्णाढकाः C.

७ शिवाद्याणः B.; शिवाद्यण C.

८ आभ्यामत इञः F

९ Om. F.

१० शीलो यं C.

११ वर्शाकं C.

१२ युक्तां C.; गौतमौ A. C F

बहिर्योगो यस्य स बहिर्योगः । तस्य बहिर्योगाः ॥ अन्ये तु । अहिना यो-
गो यस्येति । अहिर्योगः । गणपाठाद्रेफ इत्याहुः ॥ * ॥ अजवस्तयः^१ ।
गृध्यादिठजः^२ ॥ * ॥ ढणकर्णाः । शिवाद्यणः ॥ * ॥ वर्ष्काः^३ ॥ पटा-
काः ॥ वकसकथाः^४ ॥ एभ्योऽत इजः^५ ॥ * ॥ गौतमस्य गौतमाः^६ ॥
च्छयणः ॥ * ॥ क्रोष्टारं मिमीते^७ । क्रोष्टोरिव मायाऽस्येति वा । क्रोष्टु-
मायः । तस्य क्रोष्टुमायाः ॥ * ॥ कटु^८ मध्यातीति कटुमन्यः । तस्य कटु-
मन्याः ॥ अपरे कटुकमन्य इत्याहुः । अन्यस्तु^९ कटुक मन्यकेति पृथक्
शब्दद्वयमिदमित्याह ॥ आभ्यामत इजः ॥ * ॥ मित्रयोर्मित्रयवः^{१०} ॥
अत्रैतर्गिकस्याणः ॥ २६ ॥

क्रोष्टुपादसदामत्तायःस्थूणकृशभण्डिताः ।

पदकः^{११} कषको हारः कंबलात् स्थगलस्तथा^{१२} ॥ २७ ॥

क्रोष्टोरिव पादौ यस्य स क्रोष्टुपादः । पाठसामर्थ्यात् पादस्य
समासान्ते^{१३} लुग्नं भवति । क्रोष्टून्यादयति निष्काशयतीति^{१४} वा ।
क्रोष्टुपादः । तस्य क्रोष्टुपादाः ॥ क्रोष्टुमानमिव^{१५} मानं यस्य स क्रोष्टु-
मान इति केचित् ॥ * ॥ सदामत्तस्य सदामत्ताः ॥ आभ्यामत इजः ॥ * ॥
अयोमयी स्थूणा यस्य सोऽयःस्थूणः । तस्यायःस्थूणाः ॥ शिवाद्यणः ॥ * ॥

१ अजवस्तयः A. D.; अजवस्तः त-
स्याजवस्ताः C.; D. om. to वकसकथाः.

२ ढणः MSS.; cf. sl. 226.

३ वर्ष्काः B.

४ वकसकथाः A.

५ इज् C.; B. C. add शब्दा एते.

६ गौतमस्य गौतमाः A.

७ क्रोष्टुं मिमीते D.F.; क्रोष्टुवत् मि-
मीते शब्दायतो । A.

८ कटु F.

९ अपरे कटुमंथक इत्याहुः । भो-
जस्तु D.

१० B. om. मित्रयोर.

११ पादकः E.

१२ कंबलास्थं B.; हारकंबलास्था-
गलं C.; स्थगिलं F.

१३ समासान्तो A. B. C. D.

१४ निःकाशयतीति A.; निष्काशं D

१५ क्रोष्टुर्मानं D. F.

कृशस्य कृशः । अत इजः ॥ * ॥ भण्डितस्य भण्डिताः । अश्वादि-
 ञ्फस्य^१ ॥ * ॥ पदं वेत्यधीते वा । पदकः । तस्य पदकाः ॥ * ॥ कषतीत्यौ-
 णादिके^२ ऽके । कषकः । तस्य कषकाः ॥ कडम इति भोजः ॥ * ॥ हारः
 कम्बलादिति^३ कम्बलपूर्वो हारशब्दो ज्ञेयः ॥ कम्बलं हरतीति^४ कम्ब-
 लहारः । तस्य कम्बलहाराः^५ ॥ * ॥ स्थगतीति स्थगेरौणादिके ऽल्प्र-
 त्यये । स्थगलः । तस्य स्थगलाः^६ ॥ एभ्यो ऽत इजः ॥ * ॥ एवं पुष्कर-
 म्बुदस्य बाह्यादीजः^७ सुग् द्रष्टव्यः ॥ अन्ये तु भृगुकुलवशिष्टगोत-
 माङ्गिरो ऽचेरिति^८ सूत्रं पृथग्विदुः । तेषां मते यज्ञादित्वाद्^९ यज्ञा-
 देर्ज्ञेकेषु षष्ठ्यास्तत्पुरुष^{१०} इत्यनेन भृगुकुलं भार्गवकुलमित्यादि सि-
 धति ॥ २७ ॥ इति यस्कादिः ॥

उपकलमकौ पिष्टोदङ्गौ कुषीतककर्णकौ

कमककलशीकण्ठौ^{११} कृष्णाजिनानुपदौ तथा ।

बधिरकखरीजङ्गावेतौ वटारकपर्णकौ

गडुकजतुकौ लेखाभूश्च प्रतानपतञ्जलौ ॥ २८ ॥

उपकादयः शब्दा^{१२} वोपकादेरित्यनेन सूत्रेणापत्यप्रत्ययसुगभा-

जो^{१३} वा भवन्ति ॥ उपकस्यापत्यानि । उपकाः । औपकायनाः^{१४} ॥ * ॥

१ See Note ५, page ५५.

२ कथयतीति^० A.

३ हारकम्बला^० C.

४ F. om. from कम्बलं.

५ कम्बलाहारः C.

६ स्थागलाः C.

७ बह्नादिपाठात् लुग् C.

८ °गोतमाङ्गिरोतिरिति A. ; °व-
 शिष्टाङ्गिरोगोतमेभ्य इति D. ; cf. P. ii.
 4, 65 ; Kāt. ii. 4, 7.

९ यज्ञादित्वात् A. B. F. ; याज्ञा-
 दित्वात् C.

१० Cf. Pāṇ. ii. 4, 64 Vārtt. ; D. om.
 from तेषां मते to end.

११ कमकाकल^० B. C.

१२ शब्दाश्चोप^० C. ; शब्दा भवञ्चकप-
 र्यता D. ; शब्दाः अबन्धकपर्यता F.

१३ °प्रत्ययाश्च लुग्भाजो C.

१४ उपकायनाः C.

लमकाः । लामकायनाः ॥ नडादिफणः सुक्^१ ॥ * ॥ पिष्टस्य पिष्टाः ।
 पैष्टायनाः^२ ॥ * ॥ उदङ्गस्य । उदङ्गाः । औदङ्गयः । अत इजः ॥ * ॥
 कुष्णाति भवबन्धनादात्मानमिति^३ कुषीतको नाम मुनिः । तस्य कुषी-
 तकाः । कौषीतकयः^४ ॥ * ॥ कर्णयतीति कर्णकः । तस्य कर्णकाः । का-
 र्णकयः^५ ॥ * ॥ कमेरौणादिकेऽके^६ कमकः । तस्य कमकाः^७ । काम-
 कयः ॥ * ॥ कलशी कण्ठे यस्य तस्य कलशीकण्ठाः । कालशीकण्ठयः^८
 ॥ * ॥ कृष्णमजिनं यस्य तस्य कृष्णाजिनाः । कार्णाजिनयः ॥ * ॥ अनु-
 गतं पदं यस्य तस्य । अनुपदाः । आनुपदयः ॥ * ॥ बन्धेः^९ किरः । बधि-
 रः । बधिर एव बधिरकः^{१०} । तस्य बधिरकाः । बाधिरकाः^{११} । शि-
 वाद्यणः ॥ भोजसु बधिरकाः । बाधिरकय इत्याह ॥ * ॥ खरी जङ्घे
 यस्य तस्य^{१२} खरीजङ्घाः । खारीजङ्घयः ॥ * ॥ वटारको वैश्रवणभक्तः^{१३} ।
 तस्यापत्यानि वटारकाः^{१४} । वाटारकयः ॥ * ॥ पर्णानि करोतीति
 पर्णकः । तस्य पर्णकाः । पार्णकयः ॥ * ॥ गडुकस्य गडुकाः । गाडु-
 कयः ॥ * ॥ जतुकस्य जतुकाः । जातुकयः ॥ * ॥ लेखाकारे भुवौ यस्य
 स लेखाभूः । तस्य लेखाभ्रुवः । लेखाभ्रेयाः^{१५} । शुभ्रादिढणः ॥ * ॥

१ °पणः° A. B. and orig. D. ; यणः°
 F. ; नडादित्वात्सुक् C.

२ पिष्टायनाः A. B. C. F. ; D. corr.
 पैष्टायनाः.

३ कुष्णाति बंधनाद्° A. D.

४ कुषीतकयः A. ; कौषीतकयः D.

५ कर्णकयः A.

६ Om. C. ; °औणादिको के B. ;

ऽकि F.

७ कामकाः C. ; om. B.

८ कलसी° कलसीकंठाः । कालसी-
 कंठयः A. B. C. (but शु in the text).

९ बधेः A. B. C. D. ; °किरौ D. ;
 cf. also Up. S. 1, 52.

१० A. om. बधिर एव.

११ तस्य बधिराः । बाधिरकाः । A.
 D. ; तस्य बाधिरकाः । बधिरकाः । F.

१२ Om. B. C.

१३ वैश्रवणः भक्तः B.

१४ Om. B. C.

१५ लेखाभ्रेयाः F. ; लेखाभ्रेयः A. ;
 लेखाभ्रेयाः° D. ; लेखाभ्रुयः B. C. (see
 sl. 219).

प्रतानस्य प्रतानाः । प्रातानयः^१ ॥ * ॥ पतञ्जलति घनीभवति^२ । पत-
ञ्जलः । अत एव निपातनात्तकारस्य मकारः^३ । तस्य पतञ्जलाः ।
पातञ्जलयः^४ ॥ भोजसु पतञ्जलिशब्दमिकारान्तं^५ भन्यमानः पतञ्ज-
लयः । पातञ्जलाः^६ । औत्सर्गिकाणः स्तुकीत्याह^७ ॥ २८ ॥

शलाथलाडारककृष्णपिङ्गलाः

कठेरणिः^८ पिङ्गलकः कमन्दकः ।

निदाघचूडारककृष्णमुन्दराः^९

मुपिष्टपिञ्जलकवर्णकास्तथा ॥ २९ ॥

शले स्थलमस्य । शलाथलः । मकारलोपो दीर्घश्च निपातनात् ।
तस्य शलाथलाः । शलाथलयः ॥ थलाथल^{१०} इत्यन्ये ॥ * ॥ अडती-
ति । अडारकः^{११} । तस्य । अडारकाः । आडारकयः ॥ * ॥ कृष्णश्चासौ
पिङ्गलश्च । कृष्णपिङ्गलः । तस्य कृष्णपिङ्गलाः । कार्ष्णपिङ्गलयः ॥ * ॥
कठेरणेः^{१२} कठेरणयः । काठेरणाः^{१३} ॥ वामनस्त्रीकारान्तं मन्वानः
कठेरण्य इत्याह^{१४} । अत्राणः । अन्ये कठेरणेत्याहुः^{१५} ॥ * ॥ पिङ्गलकस्य
पिङ्गलकाः । पैङ्गलकयः ॥ पिञ्जलक^{१६} इति शाकटायनः ॥ * ॥ मन्द

१ प्रतानयः B.

२ घनीभवतीति F.

३ नकारः A. (पतत् + जल).

४ Om. A.

५ °शब्दमकारान्तं B. C.

६ D. om. from पतञ्जलति.

७ स्तुकीत्याह D.; स्तुगित्याह F.;

कृष्ण । लुगित्याह C.

८ कठेरणिः E.

९ निदाघ° F.

१० थलाथल B.

११ आडारकः A.; अडतीति अडः

इयर्त्ति आरकः कर्मधारयसमासे अडा-
रकस् D

१२ कठेरणः D.

१३ ? काठेरणयः F. cf. sl. 318; कवे-
रणेः कावेरणायः । कवेणाः । D.

१४ कठेरणीत्याह C.; कावरण्य° D.;

काठेरण्य° F.

१५ ? कठेरतेत्याहुः A.; कठेरितेत्याहुः

B.; कठेरित्याहुः C.; कावेरिणमित्याहुः

D.; कठेरिमित्याहुः F. (? कठेरिण ।

इत्याहुः cf. sl. 318 com.).

१६ पिञ्जलक C.

एव मन्दकः । के शिरस्यात्मनि वा मन्दकः । कमन्दकः । तस्य कमन्दकाः । कमन्दकयः ॥ * ॥ निर्गतो दाघो यस्मात् स निदाघः^१ । तस्य निदाघाः । नैदाघयः^१ ॥ * ॥ चूडारकस्य । चूडारकाः । चौडारकयः ॥ वडारक^२ इति भोजः ॥ मटारक इति वामनः ॥ * ॥ कृष्णश्चासौ सुन्दरश्च । कृष्णसुन्दरः । तस्य कृष्णसुन्दराः । कार्णसुन्दरयः^३ ॥ * ॥ शोभनं पिष्टं यस्य स सुपिष्टः । तस्य सुपिष्टाः । सौपिष्टाः । शिवाद्यणः ॥ * ॥ पिञ्जूलकस्य पिञ्जूलकाः । पैञ्जूलकयः ॥ * ॥ वर्णयतीति वर्णको गणकः । तस्य वर्णकाः । वार्णकयः ॥ २६ ॥

मसुरकर्णपदञ्जलजन्तुका

ऽनभिहितप्रतिलोमकपिष्टलाः^४ ।

जतुरकः कश्कृत्तसुधायुक्ता

जटिलकश्च मदाघकवन्तकौ ॥ ३० ॥

मसुर इव कर्णावस्य मसुरकर्णः । तस्य मसुरकर्णाः । मसुरकर्णाः^५ । शिवाद्यणः ॥ अपरे मसूराविव कर्णावस्य । मसुरकर्णः^६ । निपातनाद् द्वस्य इत्याहुः ॥ मयूरकर्णमपरे^७ पठन्ति ॥ * ॥ पदञ्जलस्य पदञ्जलाः । पादञ्जलयः ॥ * ॥ जायत इति जन्तुः । ततः के जन्तुकः । तस्य जन्तुकाः । जान्तुकयः ॥ * ॥ अभिपूर्वस्य हिनोतेर्दधातेर्वाक्ते नञि च । अनभिहितः । तस्य । अनभिहिताः । आनभिहितयः ॥ केचिद् अभिहितेति नञा विना पठन्ति । तत्राऽभिहिताः । आभिहितयः ॥ * ॥ प्रतिगतानि लोमान्यस्य । प्रतिलोमः । प्रत्यन्ववात्^८ साम-

१ निर्दाघः °निर्दाघाः °नैर्दाघयः F.

२ ? Thus C. D.; चडारक A. B. F.
(cf. वटारक §1. 28).

३ कार्णसुन्दरीयाः A.; सुन्दरणः B.

४ मसुरः क० - - कपिषुकाः । B.;
°प्रतिलोमककनिष्टलाः C.

५ Om. C.

६ मसूराविव कर्णाः निपात० A.

७ मयूरकर्णानपरे B. C.; मयूरकर्ण
अप० A.

८ प्रत्यन्ववात् A.; °प्रतिलोमप्रत्य-
यात् C.; केचिद्भिहिप्रत्यन्ववात् D.

लोम्ब इत्यत्^१ समासान्तः । प्रतिलोमाः । प्रातिलोमयः ॥ * ॥ कपीनां
 स्थलमिव^२ स्थलमस्य । कपिष्ठलः । तस्य कपिष्ठलाः । कापिष्ठलयः ॥
 केचित् कपिष्ठलाः । कापिष्ठलायनाः । नडादिफणन्तमुदाहरन्ति^३ ॥ * ॥
 जतुरकस्य जतुरकाः । जातुरकयः ॥ * ॥ कशाभिः^४ कृन्तति । कृतेः
 कस्ते । ज्याट्वे च^५ ह्रस्वश्च वज्रलमित्यनेन ह्रस्वत्वे । कशकृत्स्नः^६ । तस्य
 कशकृत्स्नाः^७ । काशकृत्स्नयः^८ ॥ वामनस्तु कसकृत्स्नेत्याह^९ ॥ * ॥ सु-
 धायुकस्य । सुधायुकाः । सौधायुकयः ॥ * ॥ जटाः सन्त्यस्य जटिलः ।
 के जटिलकः । तस्य जटिलकाः । जाटिलकयः ॥ शाकटायनस्तु शिवा-
 द्यणन्तमाह ॥ * ॥ मदेनाघं यस्य स मदाघः । तस्य मदाघाः । मादा-
 घयः ॥ * ॥ कट्ट वर्ण इत्यस्य क्विपि कव् । कव् अन्ते यस्य^{१०} स कवन्तकः ।
 तस्य कवन्तकाः । कावन्तकयः ॥ एभ्योऽत इजः^{११} ॥ ३० ॥

कमन्तकः कदामन्तः खरीखभष्टकौ^{१२} तथा ।

अपजग्धानुलोमौ च दामकण्ठोऽप्यबन्धकः ॥ ३१ ॥

कमु कान्तावित्यस्य विचि कम्^{१०} । कम् अन्ते यस्य स कमन्तकः ।
 तस्य कमन्तकाः । कामन्तकयः ॥ * ॥ कदामन्तस्य कदामन्ताः । का-
 दामन्तयः^{११} ॥ * ॥ खरी रासभी । तां खनतीति विचि खरीखा^{१२} ।

१ इत्यत्र स० A.; इत्यत्समा० D.;
 इति समासांतः C.; cf. P. v. 4, 75.

२ कपिस्थल० D.

३ °पणंत० A. B.; °यणंत० D. F.;
 नडाद्यणंत० C.

४ कसाभिः० कसकृत्स्नः etc. A.

५ यात। इत्वेव A.; ज्याइत्वे च B.C.
 (? ज्याइ०); कस्ते घा इत्वेवद्वस्व D.;
 कृतेः कश्चे इज्वे च F.; cf. P. vi. 3, 63, 64.

६ कशकृत्स्ने० B. C.; कशकृत्स्नस्य
 इत्याह F.

७ कथं अन्ते यस्य C.

८ इज् B. C.; अपत्ये इज् D.

९ खरीखणभष्टकौ F.

१० विवि० B. C.; विचि कमु कम्
 अन्ते० A.

११ कदामंतस्य कदामन्ताः कादामं-
 तयः । B. C.

१२ खरीखाणः । A.; खरीखण F.

तस्य खरीखाणः । खारीखाणाः^१ ॥ सामान्याणः^२ ॥ * ॥ भ्रष्टकस्य
 भ्रष्टकाः । भ्राष्टकयः ॥ * ॥ अपपूर्वस्यादेर्जग्धादेशे । अपजग्धः । तस्या-
 पजग्धाः । आपजग्धयः^३ ॥ भोजस्त्वपदगधेत्याह^४ ॥ * ॥ अनुलोमस्य ।
 अनुलोमाः । आनुलोमयः ॥ वामनस्तु गणपाठात् समासान्ताभावे
 ऽनुलोमानः । प्रतिलोमानः कुमारः इत्याह ॥ * ॥ दाम कण्ठे यस्य
 स दामकण्ठः । तस्य दामकण्ठाः । दामकण्ठयः ॥ * ॥ बन्धं करोतीति
 बन्धकः । न बन्धको ऽबन्धकः । न विद्यते बन्धो ऽस्येति वा । अबन्धकः ।
 तस्य । अबन्धकाः । आबन्धकयः ॥ अबद्धक इत्येके^५ ॥ एभ्यो ऽत इजः
 ॥ ३१ ॥ इत्युपकादिः ॥

तिककितवौरसलङ्कटकृष्णाजिनकृष्णमुन्दराः कथिताः ।

उपकलमकाश्च वह्नरभराडीरथपफकनरकाश्च ॥ ३२ ॥

तिककितवादप्रस्तिककितवादौ^६ इत्यनेन बज्जत्वापत्यप्रत्यय
 सुग्भाजो^७ भवन्ति । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च^८ । तिककितवाः ।
 अत्र तिकादेरित्यनेन^९ विहितस्य फिजः सुक्^{१०} ॥ * ॥ औरसायन-
 यश्च लाङ्कटयश्च^{११} । औरसलङ्कटाः । अत्र तिकादिफिजो ऽत इज-

१ खरीखाणाः B.; खारीखाणाः C. D.; तस्य खरीखाणाः । खरीखणः । F.

२ सामान्येणः D.; सामान्येण.

३ अपजग्धयः A.; अपजग्धस्तस्या
 ऽपजग्धस्तस्यापजग्धाः । आपजग्धयः । F.

४ Thus B. C.; *अपजग्धेत्याह A. B.
 (but both अव for गध before).

५ ? अद्भक° A. B. C.; *इत्यन्ये F.

६ तिककितवादयः पृथोर्ज्जकककुभ-
 पर्यन्तास्तिककितवादौ D.

७ बज्जत्वापत्यस्यु° A.; *प्रत्ययाश्च
 सुग्भाजो C

८ तिकायनाश्च कैतवायनाश्च A.;
 तैकायनश्च कैतवायनश्च B. C.; तिकस्य
 कितवस्य वा अपत्यानि वहवः कुमार-
 स्तिककितवाः । D. [cf. sl. 229 and Pāṇ.
 iv. 1, 154.]

९ अप्रतिकादेरि° B. C. F.; अत्र
 तिका° D.

१० पिजसुक् A.; फिजो लुक् C.; फज-
 सुक् D.; पिजः सुक् B.

११ औरसायनाश्च A. B. C. F.; औ-
 रसायन° D.; *लाङ्कटयश्च A

स्य^१ ॥ * ॥ कार्णाजिनयस्य कार्णसुन्दरयस्य^२ । कृष्णाजिनकृष्णसुन्द-
राः । अत्रात इजः ॥ * ॥ औपकायनास्य लामकायनास्य^३ । उपकल-
मकाः । नडादिफणः^४ ॥ * ॥ वाङ्मरयस्य भाण्डीरयस्य । वाङ्मर-
भाण्डीरयाः ॥ वाङ्मर^५ इत्यन्ये ॥ * ॥ पाफकयस्य नारकयस्य । पफकन-
रकाः । अत इजः ॥ पफको विकत्यनः ॥ अनुकरण इत्यन्ये । पफ
करोतीति पफकः ॥ ३२ ॥

वकनखगुदपरिणद्धाः शण्डिलकशकृत्तलङ्कशान्तमुखाः ।

प्रहितनरकोञ्जककुभाः प्रोक्ता भ्रष्टककपिष्ठलाश्चात्र ॥ ३३ ॥

वकनखयस्य गौदपरिणद्धयस्य^६ । वकनखगुदपरिणद्धाः । आभ्या-
मत इजः ॥ * ॥ शण्डिल्यास्य^७ काशकृत्तयस्य । शण्डिलकशकृत्तयाः^८ ।
अत इजः । वज्रपु यजो लुक् सिद्धैवेजो नित्यं सुगर्थं वचनम्^९ ॥ * ॥
लाङ्कयस्य शान्तमुखयस्य । लङ्कशान्तमुखाः^{१०} । अत्रात इजः ॥ शं
सुखं तनोतीति शान्तनं मुखमस्येति शान्तनमुख^{११} इत्यन्ये ॥ * ॥ प्राहि-
तयस्य नारकयस्य^{१२} । प्रहितनरकाः ॥ * ॥ औञ्जयस्य काकुभास्य ।
उञ्जककुभाः । अत्रात इजः शिवाद्यणस्य ॥ * ॥ भ्राष्टकयस्य कापिष्ठ-
लयस्य^{१३} । भ्रष्टककपिष्ठलाः । अत इजः ॥ ३३ ॥

१ तिकादिपिञ्जो A. B. ; °पिञ्जो D. ; इत उजस्य C.

२ कर्णाजिनयस्य कार्णसुन्दरयस्य A. ; °कार्णासुन्दरयस्य D.

३ औपकानास्य लामकानास्य A.

४ °यणः A. F. ; °पणः B. ; °फुकः D. ; नडादिभ्यो ण C.

५ वंथर C. F.

६ गौदपरिणद्धयस्य B.

७ शण्डिलास्य A. B. C. D. ; शण्डि-
लास्य F. ; cf. गर्गादि §1. 248.

८ काशकृ° शण्डिलकस° D. (श in the text).

९ वज्रपयजो लुक्° सुगर्थवचनम् । A. ; यजो लुक् । लुकि सिद्धेऽपि नित्यं सु° F.

१० शान्तमुखस्य° C. ; °लंकाशान्त° A.

११ शान्तनं° शान्तनमुख P

१२ नारकायस्य B. ; वारकयस्य° A.

१३ कपिष्ठलयस्य A. ; कापिष्ठलायस्य D.

दशेरकामिवेशेभ्यो गडेरकदशेरकाः ।

कृष्णेभ्यः सुन्दराः प्रोक्ताः ककुभश्च^१ पृथोर्जकात् ॥ ३४ ॥

दंशनशीलो दशेरः । सर्पः सारमेयश्च । स्वार्थे के सति तस्याप-
त्यानि । गडति सिञ्चति पर्वताङ्गमिति गडेरो निर्झरः^२ । तद्योगात्पु-
रुषो गडेरः । तस्यापत्यानि । दाशेरकयश्च गाडेरकयश्च^३ । दशेरक-
गडेरकाः । अत इञः ॥ * ॥ अग्निवेशाश्च दाशेरकयश्च^४ । अग्निवेशद-
शेरकाः^५ । यञः पूर्वैरेव लुक् सिद्धा ॥ परपदस्य दाशेरकशब्दोपसं-
यहार्थं लिहोपादानम्^६ ॥ * ॥ कार्णायश्च सौन्दरयश्च । कृष्णसुन्दराः ।
अत इञः ॥ * ॥ पार्थोर्जकयश्च काकुभयश्च । पृथोर्जकककुभाः । अत
इञः ॥ ककुभशब्दस्य^७ शिवादौ पाठः प्रायिकः ॥ पृथां पृथिवीमूर्जयति
वर्धयति । पृथोर्जकः । पृथगूर्जक इति वा^८ गणनिपातनात् कलोपः ॥

उपकलमकभृष्टकपिष्ठलकृष्णाजिनकृष्णसुन्दराणां नित्यार्थः पा-
ठः । अन्येषां तु द्वन्द्वेऽपि पूर्वैरेव^९ विकल्पः । तेन पिङ्गलककृष्णपिङ्गलाः ।
पैङ्गलककार्णपिङ्गलयः^{१०} ॥ ३४ ॥ इति तिककितवादिः ॥

ज्ञेयो गोपवनो विन्दुः शिमुश्यामाकभाजनाः^{११} ।

श्यामकाश्चावतानौ च श्यापर्णः सम्बकस्तथा^{१२} ॥ ३५ ॥

१ सुन्दरीः C.; ककुभाश्च B. C.

२ निर्झरस् B.; तस्यापपानि गडेनि
सिञ्चति० गडेरो निर्झरस् C.

३ दाशेरकयश्च गडेरकयश्च B. C.;
गाडेरकाश्च F.

४ दाशेरकय अ० B.

५ अग्निवेशदाशेरकाः A.; अत इञ् ।
अग्निवेशाश्च दाशेरकाः । C.; [अग्निवेश
occurs in गगोदि, hence यञ् cf. §1.
254; Kārikā 4].

६ दाशेरकशब्दो० C.; लिहोपा-
दानां B.; D. see next note.

७ D. om. from शब्दोपसंयहार्थं to
ककुभ.

८ A. om. पृथगूर्जक and वा

९ पूर्वैरेव F.

१० पैंगलिक० A. D., पिङ्गलकका-
र्णपिङ्गलयः F.

११ श्यामकभाजनाः A.

१२ श्यापर्णश्चावतानौ तथा C. F.; श्या-
पर्णस्यवकौ B.

यञ्जोश्चेत्यनेन^१ लुक् प्राप्ता न गोपवनादिभ्य^२ इत्यनेन निषि-
ध्यते ॥ गोपवनस्यापत्यानि । गोपवनाः ॥ * ॥ वैन्दवाः ॥ * ॥ शिगुरिव^३
शिगुर्निःसारः कश्चित् । तस्य शैगवाः^४ ॥ * ॥ श्यामा लताः कायति^५ ।
श्यामाकः । तस्य श्यामाकाः^६ ॥ * ॥ भाजयतीति भाजनः । तस्य भा-
जनाः ॥ * ॥ श्यामं करोतीति श्यामकः । तस्य श्यामकाः ॥ श्यावक
इत्यन्ये ॥ * ॥ अश्यावतनोति । अश्यावतानः । तस्य । आश्यावता-
नाः ॥ * ॥ श्यामानि पर्णान्यस्य । श्यापर्णः^७ । अत एव निपातनाम्न-
लोपः^८ ॥ * ॥ सम्बकस्य साम्बकाः । श्यवक इत्यन्ये^९ ॥ * ॥ बिन्दुभा-
जनसृपणावन्ये पठन्ति ॥ वामनमते शिगुः प्रत्याहारः^{१०} ॥ ३५ ॥
इति गोपवनादिः ॥

क्रीडिव्याड्यापक्षितिसौधातकिदैवदत्तिचैक्यताः^{११} ।

कापिष्टलिचैटयतावापिशलिर्लाडिचौपयती^{१२} ॥ ३६ ॥

क्रीडादीनामित्यनेनैषां पौत्राद्ये स्त्रीलिङ्गेऽपत्येऽणिजोर्ज्यो भव-
ति^{१३} ॥ क्रीडि । क्रीडतीति । अचि बाङ्गलकादोत्वे । क्रीडः । तस्यापत्यं
स्त्री । क्रीड्या ॥ * ॥ व्याडि^{१४} । विविधमडतीति यडः । तस्यापत्यं स्त्री ।

१ यञ्जोश्चेत्यनेन F.; Pāṇ. ii. 4, 64.

२ Pāṇ. ii. 4, 67.

३ शिगुरिति A.

४ शैगवाः B. C.

५ श्यामलताः कायति A.; श्यामा
लताकाकृतिः । F.

६ श्यामकस्य श्यामकाः A.

७ श्यामपर्णः । A. F.

८ निकतनाम्नलोपः A.

९ श्यवकस्य श्यावकाः । संबक [संबक
F.] इत्यन्ये । B. C. F.

१० ? Thus F.; शिगुः प्रत्याहारः B. C.;

शिगुत्प्रत्याहारः A. D.

११ क्रीडि° वैक्यति C.; °सौधाति-
कि° A.

१२ °चैटयेतावापि° C.; °चौपयती।
A. C. D.

१३ णिजोर्ज्यो भवति A.; णिजो-
र्ज्योर्भवति C.; D. om. from क्रीडादी-
नाम्.

१४ Om. D.; शाति । विविधमड-
तीति षडस° A.

व्याद्या^१ । स्वागतादेरित्यपवादादैज् न भवति^२ ॥ * ॥ आपचिति ।
 दुष्टु मिथ्या चितोऽपचितः^३ । तस्यापत्यं स्त्री । आपचित्या^४ ॥ * ॥
 सौधातकि । शोभनं दधातीति सुधाता । तस्यापत्यं व्यासादीनामकञ्
 चेत्यनेनेज्यकञादेशे च विहिते । सौधातक्या स्त्री^५ ॥ * ॥ दैवदन्ति ।
 देवदत्तस्यापत्यं स्त्री । इजि^६ । दैवदत्त्या ॥ * ॥ चैकयत । चीक आम-
 र्षणे^७ चुरादिणिजन्तस्ततः^८ शतुरणि स्त्री । चैकयत्या^९ ॥ पाणिनिस्तु
 चित संवेदन इत्यस्य चैतयत इत्याह^{१०} ॥ * ॥ कापिष्ठलि । कपिष्ठल-
 स्यापत्यं स्त्री । कापिष्ठल्या ॥ * ॥ चैटयत । चिट प्रैथ्य^{११} इत्यतो णिचि
 शतरि^{१२} । चैटयतोऽपत्यं स्त्री चैटयत्या^{१३} ॥ * ॥ आपिशलि । पिंश-
 तीत्यौणादिककलप्रत्यये । पिश्लः । न पिश्लोऽपिश्लः कुलप्रधा-
 नम्^{१४} । तस्यापत्यं स्त्री । आपिशल्या ॥ * ॥ लाडि । लड विलास
 इत्यस्याचि^{१५} । लडः । तस्यापत्यं स्त्री । लाद्या^{१६} ॥ * ॥ चौपयत । चो-
 पयतीति चोपयन् । तस्यापत्यमण् स्त्री । चौपयत्या^{१७} ॥ ३६ ॥

१ छदा A.; व्याद्या B.; F. om. स्त्री व्याद्या .

२ स्वागताद्यपवादादैष्यं भवति D.; खरोनादेरित्यं A.; cf. Pāṇ. vii. 3, 7.

३ दुष्टुमापचितो C.; दुष्टुमिस्था-
 चितौ अपचितस्यापत्यं D.; अप दुष्टं F.

४ स्त्रीया आप A.

५ व्यासादीनामकश्चेत्यनेनेज्यकादेशे A.; व्यासादीनामकश्चेत्यनेने [न suppl.] अकञादेशे च विहिता । सौ D.; व्यासादानामकश्चेत्यनेने अपकडादेशात् सौ C.; कडादेशेव सौ B.; वेत्यनेनाकञ् आ F.; [Pāṇ. iv. 1, 97, अकङ्]

६ इति B. C.; अजि D.; om. F.

७ चैकयते A.; चैकयती वीक C.;
 चैकयत वीक B. D.; आमकर्षणे B.

८ णिजन्त A. B.; चुरादिज्यन्त F.; cf. Pāṇ. iii. 1, 25.

९ शतुरणि A.; शतुरणि आवैक-
 पत्या C.; चैकयत्या F.

१० चैकयत इति D.

११ प्रैथे D.; वैटयत । विट प्रैथे C.

१२ णिजि A. B. C. D.; सवाडि A.;
 शचा D.; णिचि शतरि F.

१३ चैटयतोऽपत्यं A. B. D. F.; वि-
 टयतो वैटयत्या C.; चैटयत्या F.

१४ पश्लः B.; आपिश्लेः कुल C.

१५ इत्यस्याचि A. B. C.; लडि ।
 इत्यस्यादचि D.

१६ लाडिमा C.

१७ चौपयती । चोपयतीति चोपयत-
 स्यापत्यम् स्त्री चौपयत्या । C.

वैल्वयतोऽथ क्षत्रियवाच्यो भोजश्च सूतवाग्युवतौ ।

भौरिकिभौलिकिशालास्थलिशाल्मलिकौटिसैकयताः^१॥३७॥

वैल्वयतः । विव्ववन्तमाचष्ट इति णिचि^२ । विन्मत्तोरिति मतुलोपे
शतरि^३ । वैल्वयतोऽपत्यमित्यणि स्त्री । वैल्वयत्या ॥ * ॥ क्षत्रियवाच्यो
भोज इति क्षत्रिये वाच्ये भोजशब्दः क्रौड्यादौ भवति स्त्रियाम् ।
भोज्या क्षत्रिया ॥ यथा । भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वात्^४ ॥ भोजा
ऽन्या ॥ * ॥ सूतवाग्युवताविति सूतशब्दो युवतौ^५ वाच्यायां क्रौड्यादौ
भवति । सूत्या युवतिः^६ । प्राप्तयौवना स्त्रीत्यर्थः ॥ अन्ये तु सूताः
सारथयः । तत्संबन्धिनी^७ युवतिः सूत्या । न सर्वेत्याहुः^८ ॥ सूता
ऽन्या ॥ * ॥ भौरिकि । भूरिरेव भूरिकः । तस्यापत्यं स्त्री भौरिक्या ॥ * ॥
भौलिकि । वारादेर्वेति^९ लत्वे । भौलिकिः । तस्यापत्यं स्त्री । भौलि-
क्या^{१०} ॥ * ॥ शालास्थलि । शालास्थलस्यापत्यं^{११} स्त्री शालास्थल्या ॥ * ॥
शाल्मलि । शाल्मलेः शाल्मल्या ॥ * ॥ कौटि । कूट^{१२} दाहेऽच् । अत
इञि । कौट्या^{१३} ॥ * ॥ भौरिकिभौलिकिशब्दयोर्गोत्रादिपठितादि-
ति^{१४} खे प्राप्ते^{१५} तद्वाधनार्थं गौरादिषु पाठः । क्रौड्यादिलक्षणसु

१ भौरिकिलौलिकशा० C.; °सैक-
तयताः D.

२ णिञि A. D.; वैद्ययति ववन्तमा-
चष्टे० विन्मत्तोरिति C.; विन्मत्तेरिति D.

३ श्चा A. D.; cf. Pāṇ. v. 3, 65.

४ Ragh. vii. 2; D. om. from यथा.

५ A. om. from भोजान्या to युव.

६ B. om. from स्त्रियां । भोज्या
क्षत्रिया.

७ तत्र व्याधनी C.

८ युवति सूत्या सर्वेत्याहुः A.; सूत्या-
निसर्वेत्याहुः C.; D. om. from सूत्या
युवतिः.

९ लौलिकि० C.; वाचादेर्वेति B. C.;

cf. śl. 446.

१० लौलिकिसूत्या० लौलिवता C.

११ शालस्थलस्या० D.

१२ कूट D.; om. C.

१३ अच् तृत इति कौट्या A.; असू
अत इञि कौटिल्या D.; दाहेऽच् अत
इञि B. C.

१४ Thus A.; गोत्रादपठितादिति B.
F.; °गोत्रादपठिता० C.; गोत्रादपत्न्यं
तादिति D. corr.; cf. Pāṇ. iv. 1, 78.

१५ डो प्राप्ते A.

द्यो भवत्येव । अन्यथा पाठानर्थक्यं स्यात् ॥ * ॥ सैकयत् । सेकृ गता-
वित्यतो णिचि^१ शचा । सैकयन् । तस्यापत्यं स्त्री सैकयत्या ॥ * ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेनाश्वक्या काश्या रौढ्या चाज्ञदत्त्या^२ इत्यादयो
द्रष्टव्याः ॥ रौढिः । रूढस्यापत्यमणि स्त्री । रौढ्या^३ ॥ केचिद् गोक-
चशब्दं यजन्तमच^४ पेठुः । तन्मते गौकच्या^५ । फलं तु गौकचीपतिः ।
गौकचीपुत्रः । व्यङ्गः^६ संप्रसारणं भवेदिति गोर्नर्दीयो मन्यते । अस्माकं
तु मते पौतिमाश्यावत्सिद्धिः । तथा गौकच्यापतिः । गौकच्यापुत्र
इत्येव भवितव्यम्^७ । अत्रापाठात् । तथा च सौनागाः पठन्ति ।
व्यङ्गः^८ संप्रसारणे गौकच्याप्रतिषेध इति^९ ॥ ३७ ॥ इति क्रौड्यादिः ॥

अजपरभृताश्वकोकिलचटकैडकमूषिका विलातश्च ।

बालः पाको मन्दः कन्यो वत्साश्चहोडाश्च^{१०} ॥ ३८ ॥

अदजादिभ्योऽस्वसादिभ्य आङित्यनेन^{११} । अकारान्ताच्छब्दा-
त्स्वसादिर्वर्जितादजादिभ्यश्च स्त्रियां स्वार्यं आट्प्रत्ययो भवति ॥ अज
गतिचेपणयोः । ततोऽचि । अदजादिभ्योऽस्वसादिभ्य आङ् इत्यने-

१ णिजि C.; णिजि A. F.; सेकृ गता
णिजि B.; सीकृ सेचने इत्यतो णिजि D.

२ ? तेन काश्यारौढ्याचाज्ञदत्त्या F.;
तेनाश्वक्याकारोबायाचावृत्त्या B.; ते-
नाश्वक्याकारोबायाचावृत्त्या C.; ते-
नाश्याकाश्यारौढ्याचाज्ञदत्त्या A.; तेन
[स्या obliterated] रौढ्याचाज्ञदत्त्या D.

३ रौढिलहस्यापत्यमणि स्त्री रौढ्या ।
B. C. [? रौढिः °रौढ्या P. iv. 1, 79, V. 4].

४ गोकचसर्वयजन्तमच A.; यजन्त-
मच B. C.; D. om. from केचित् to end.

५ गौकच्या C.; तन्मतेन गौकच्या A.

६ घञः A.; C. om. to गौकच्यापुत्रः
cf. Mbh. on Pāp. vi. 1, 13.

७ तथा गोकचामपि गोकच्यापुत्र इ-
त्यनेन भ० A.; see note ६.

८ सौमागाः ° C.; सौमागा B.; शौ-
नागा पठन्ति घञः A.; षाङ्गः [षङ्गः ?] B.

९ गोकचाप्र० A.; गौकच्याप्र० C.;
संप्रसारणं गौकच्याः प्रतिषेधः । F.;
see note ४.

१० °होडश्च E.; वत्सो य होडश्च B.
C.; वत्सी य होडाश्च A.

११ अजादिभ्योऽश्यादिभ्यो आङ् ° C.;
A. D. om. from अदजादि.

नाडि । अजा ॥ * ॥ परमृता ॥ * ॥ अश्रुते पृथिवीं व्याप्नोतीत्यौणादिके
 वप्रत्यये । अश्वा ॥ * ॥ कुक वृक आदाने । कोकते गृह्णाति सहकार-
 मञ्जरीमिति कोकिला ॥ * ॥ चट स्फुट भेदे^१ । चटति भिनन्ति वस्त्र-
 नीति चटका ॥ * ॥ ईड स्तुतौ । आङ्पूर्वः^२ । एडयतीति । एडका ॥ * ॥
 मुष स्तेये । मुष्णात्यपहरति वस्तुजातमिति मूषिका ॥ एषां जातिल-
 चणे डीप्रत्यये^३ प्राप्ते ॥ * ॥ विपूर्वी रा ला दाने । ततः क्ते शीतादय
 इत्यौणादिके वा ते^४ । विलाता ॥ * ॥ बल प्राणने । बलतीति ज्वला-
 देर्ण^५ इति णे । बाला ॥ * ॥ पाति पिबति पायति वा^६ तमाहाराचा-
 रानुसंस्कारैरित्याणादिके^७ कप्रत्यये । पाका ॥ * ॥ मन्दते स्वपितेति^८
 मन्दा । यौवनस्था स्त्री ॥ यदा तु स्त्रीजातिनाम^९ तदा जातिलचणे
 डीप्रत्यये ॥ * ॥ कनति शोभते वपुषा । कन्या ॥ अथवा । कनन्ति गच्छ-
 न्ति तस्यां रागिमनोनयनानीति कन्या । कुमारी ॥ * ॥ वदति ।
 आह्वयति^{१०} पयस्कामा मातरमिति वत्सा । पुत्रिका ॥ * ॥ अवति पाल-
 यति गर्भाधानात्प्रमृत्या जीवितान्तात् पुत्रमिति । अम्बा मृता^{११} ॥ * ॥
 होडा ॥ * ॥ मन्दादन्ये षडपि बाल्यवचनाः^{१२} । अन्यमते तु मन्दोऽपि ॥
 वयस्यनन्य^{१३} इति डीप्रत्यये प्राप्ते विलातेत्यत्र । क्तादस्योक्तावित्यनेन
 डीप्राप्तावित्यन्ये^{१४} ॥ ३८ ॥

१ Thus Kāt. Dhātup.; *भेदने F.
 Pān. Dh. 33, 47.

२ D. om. from ईड.

३ डीषप्रत्यये C. and corr. D.

४ Cf. Uṇ. S. 3, 40.

५ *न B. D.; बल प्राणानुबलतीति
 जलादेर्ण A.; cf. Pān. iii. 2, 140-2.

६ च A.; का D.; पाययति वा F.

७ तमाहानुसं F.; C. om. from
 वाते । विलाता । cf. Uṇ. S. 3, 43.

८ स्वप्यतीति F.

९ A. om. from यदा to स्त्री.

१० आह्वययति F.

११ Thus D. F.; A. B. C. om. from
 अवति.

१२ मंथादावष्टऽपि बाल्यवसुदा A.;
 मन्दा । अन्ये C.; D. om. from मन्दा-
 दन्ये to मन्दोऽपि.

१३ वयस्यानन्य C.; cf. P. iv. 1, 20.

१४ इत्यनेन वा डीषप्रत्यये प्राप्ते
 इत्यन्ये C.; D. om. from विलातेत्यत्र;
 cf. Pān. iv. 1, 51.

मध्यज्येष्ठौ मध्यमकनिष्ठपूर्वापहाणदंष्ट्राः स्युः ।

अपरापहाणमुग्धौ पालान्ताः संप्रहाणश्च ॥ ३९ ॥

मां ध्यायतीति मध्या । मध्यस्य भार्या वा । मध्या ॥ * ॥ इयमनयो-
रतिशयेन वृद्धा प्रशस्या वा । ज्येष्ठा ॥ ज्येष्ठस्य भार्या वा । ज्येष्ठा ॥ * ॥
मध्ये भवा । मध्यमा^१ । मध्यान्म इति मप्रत्यये^२ ॥ मध्यमस्य भार्या वा ।
मध्यमा ॥ * ॥ अल्पतमा । कनिष्ठा । कनिष्ठस्य भार्या वा । कनिष्ठा ॥
वयस्यनन्य इत्यनेन^३ स्त्र्याख्यादित्यनेन वा ङीप्रत्यये प्राप्ते ॥ * ॥ अप-
हीयतेऽनयाऽस्यां वा । अपहाणा । पूर्वस्थापहाणा^४ । पूर्वापहाणा ॥
अथ समासात्प्रागेवात्र ङीः कस्मान्न भवतीति चेत् । न । वचनानर्थक्यप्र-
सङ्गः^५ ॥ यदा । पूर्वस्थापवापहानश्चेति पूर्वापहानः^६ । स्त्री चेत् पूर्वा-
पहाणा । एत्वं निपातनादेव । टिल्लचणे ङोविधौ^७ प्राप्ते ॥ अपरे एत्वं
नाधीयते^८ । ते हि । ओहाङ् गतावित्यस्मिन् कृतनिष्ठातकारनकारे
पूर्वमपहानमस्या^९ इति वाऽनाच्छादाज्जातेरित्यादिना ङीप्राप्तिर्वा-
ध्यत^{१०} इत्याहुः ॥ * ॥ एवम् अपरापहाणा ॥ केचित्तु परापहाणेति
पठन्ति ॥ परप्रहाणेत्यपि^{११} ॥ * ॥ दृश्यतेऽनया । दंष्ट्रा ॥ * ॥ मुग्धा ।
वयोल्लचणे ङीप्रत्यये^{१२} प्राप्ते । यदा त्ववयोवाचकत्वं तदाऽत ए-

१ मध्यमाः A.; C. om. मध्ये.

२ मध्यान्मण्डा इति° A.; मध्या-
न्मष्टा इति° B.; मध्यान्ममिति ममप्र-
त्यये D.; मध्यान्मन् वा इति मप्र° F.;
Pāṇ. iv. 3, 8.

३ वयस्यानन्य° C.; इत्यने स्त्र्या-
ख्या° B.; इत्यनेन वाख्या° A.

४ अपहाना पूर्वापहाणा F.;
ऽस्या अपहाणा° C., om. पूर्वापहाणा.

५ ङीप् कस्मात्तन्न भवति इतिवत्
न च वच° C.; °भवतीति वेदने वच° D.

६ पूर्वापहाणाः F.

७ ङोष्विधौ C.; cf. P. iv. 1, 15.

८ एत्वं विधीयते corr. D.

९ पूर्वमपहाणमस्या A. (om. हि).

१० नास्मादाज्जातेरि° B.; तास्मरा-
जातेरि° ङीष्प्रा° C.; ताच्छादाज्जा°
D.; इति वचनास्थानाज्जाते° ङीप्रत्य-
यप्राप्ति° F.; cf. P. vi. 2, 170; iv. 1, 52.

११ परप्रहाणेत्यपि A.; अपरप्रहाणे-
त्यपि D.

१२ ङीष्प्रत्यये C.

वाङ्^१ भवति । एतत्तु पूर्वेष्वपि यथासंभवं द्रष्टव्यम्^२ ॥ * ॥ पालान्ता
इति पालोऽन्ते^३ येषां ते पालान्ताः शब्दा अस्मिन्गणे द्रष्टव्याः ॥ गो-
पालकस्य भार्या । गोपालिका । स्थाख्यादिति ङीप्राम्नी^४ । या तु स्वयं
प्रतिविधानेन गाः पालयति न तत्र प्राप्तिरस्ति^५ ॥ एवं पशुपालिका ।
दारपालिकेत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ * ॥ संप्रहाणेति पूर्वापहाणावत् ॥ भो-
जसु पूर्वापहायणा । अपरापहायणा । संप्रहायणेति^६ पठति ॥ ३६ ॥

दिशा दृशा^७ क्षुधा वाचा कुञ्चा देवविशोष्णिहा ।

विकल्पाडो^८ बुधैर्लक्ष्या जातिः शूद्रोऽमहत्परः ॥ ४० ॥

दिशा । दिक् ॥ * ॥ दृशा । दृक् ॥ * ॥ क्षुधा । क्षुत् ॥ * ॥ वाचा ।
वाक् ॥ * ॥ कुञ्चा । कुङ्क् । निपातनान्नलोपाभावो^९ ऽन्याजादिलो-
पाभावश्च ॥ * ॥ देवविशा । देवविट् । देवानां प्रजेत्यर्थः ॥ भोजस्वन-
योर्विकल्पं^{१०} नेच्छति ॥ * ॥ उष्णिहा । उष्णिक् ॥ पाणिनिस्तु त्रयाणां
विकल्पं नेच्छति । भाष्यकारस्तु हलन्तान्नाप् किंत्कारान्तादित्याह^{११}
॥ * ॥ शूद्रा जातिः ॥ जातिरिति किम् । शूद्रस्य भार्या । शूद्री^{१२} ॥
अमहत्पर इति किम् । महाशूद्री^{१२} । आभीरजातिः ॥ ४० ॥

१ इत्येव अत इत्येवाङ् A. B. D.;
ङीष् C.

२ यथासंभवं योज्यं द्रष्टव्यं A.

३ पालीतो D.

४ आख्यादिति° A.; ङीप्राम्नी C.

५ प्रतिविधानेनावा गाः° D.; तत्रा-
प्राप्तिरस्ति B. C.; cf. Pāṇ. iv. 1, 48. v. 1.

६ पूर्वापहायणा । अपरापहायणा ।
संप्रहाणेति C.

७ Om. C.

८ Thus (P° आडो) A. B. C. E. F.;
विकल्पाडो D.

९ निपातान्न° C.; A. om. from
[निपातना] न्नलोपाभावो to the end.

१० भोजस्वेतयोर्वि° F.

११ हलन्तान्नाप् किं° B.; हलन्ताना-
माप्° U.; D. om. from भाष्यकार°.

१२ शूद्रा ।° महाशूद्रा । C.

संभस्त्रापिण्डाजिनशणचिपूर्वं फलं नजो मूलम् ।

प्राक्शतसदेककारणप्रान्तात्पुष्पं परं ज्ञेयम् १ ॥ ४१ ॥

संफला ॥ भस्त्राफला ॥ पिण्डफला ॥ अजिनफला ॥ शणफला ॥
ओषधिजातिविशेषाणां संज्ञा एताः २ ॥ * ॥ त्रीणि फलानि समाह-
तानि ३ । त्रिफला । दिगोरिति डीप्राप्तौ ४ ॥ * ॥ अमूला । मूलान्तल-
क्षणे ५ ॥ * ॥ प्राञ्चि पुष्पाणि चत्वारः । प्राक्पुष्पा ॥ शतपुष्पा ॥ सत्पुष्पा ॥
एकपुष्पा ॥ काण्डपुष्पा ॥ प्रान्तपुष्पा ॥ पुष्पान्तलक्षणे ६ ॥ * ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन गिरा । गीः ॥ बलाका । वडवेत्यादयः
सिद्धाः ७ ॥ ४१ ॥ इत्यजादिः ॥

स्वसा माता ननान्दाऽथ दुहिता तिसृयुष्मदौ ।

स्तश्चतस्रस्तदौ याता नान्ता संख्याऽपि कीर्तिता ॥ ४२ ॥

स्वस्यति सम्यगाकर्षति कुलगृहद्रव्यं सोदर्यमनां स्यात्मानि प्रणया-
द्वा ८ । स्वसा । भगिनी ॥ * ॥ मान्यते पूज्यतेऽप्रमेयोपकारितया ९ सुतै-
रिति माता । जननी ॥ * ॥ न नन्दति १० । न समृद्धति । ननान्दा ।
भर्तृभगिनी ११ ॥ * ॥ दोग्धि । अपहरति सर्वस्वं मातृकुलादिति दुहि-

१ ० पुष्पा परा ज्ञेयं C.

२ ओषधिः C.; एता ओषधिवि-
शेषाणां संज्ञाः F.

३ समाहितानि C.; om. D.

४ डीप्राप्तौ C.; डीपि प्राप्ते F.;

Pāṇ. iv. 1, 21.

५ Om. D.; cf. P. iv. 1, 64.

६ Om. D.; D. F. add अस्त्री येत्या-
दिना डीप्राप्ते एतेषां पाठः ।

७ बलाकावत्यादयः B.; A. om.

śloka 41 and comment; see note ९ on
preceding page.

८ स्वस्यति सम्यगं सोदर्येण मा-
तायाः प्रणयाद्वा D.; A. B. C. om.
from स्वस्यति.

९ मान्यते पूज्यते । प्रमेयोपकारित-
या D.

१० न नन्दति D.; नन्दति C.

११ भ्रातृजाया । भर्तृभगिनी च । D. F.

ता । सुता ॥ * ॥ तिस्रः ॥ युष्मभ्यम् ॥ चतस्रः ॥ अस्मभ्यम् ॥ * ॥ यतत
उत्सहते हितप्रतिपादनेनेति याता ॥ * ॥ पञ्च ॥ सप्त^१ ॥ * ॥

युष्मदस्मदोराडि प्राप्तेऽन्येषां तु ङीप्रत्यये प्राप्ते प्रतिषेधः^२ ॥ पा-
णिनिप्रभृतयस्तु युष्मदस्मदोर्गणे पाठं न प्रदर्शयन्ति^३ । अलिङ्गत्वात् ।
एतच्चायुक्तम् । यतो नान्ता संख्याऽप्यलिङ्गैव ततस्तेऽपि तत्प्रदर्शनं
किमिति कृतवन्तः । तस्मादत्र शब्दतत्त्वज्ञा एव प्रमाणम् ॥ ननु तिस्र-
स्यतश्च इत्यत्र त्रिचतुरोर्विभक्तिसंनिपातेन तिसृचतस्त्रावुच्येते^४ तत्र
संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति ङीर्न भविष्यति^५ ।
सत्यम् एतदेव ज्ञापयति । अनित्येयं परिभाषा । तेन या सेत्यादौ^६
विभक्तिसंनिपातलक्षणस्य दाद्यकार आङ्गविधिनिमित्तं स्यात्^७ ॥ ४२ ॥
इति खखादिः ॥

क्रोडवालागला भालभगोखाः^८ खुरसंयुताः ।

शफो भुजो गुदो घोणाकरौ^९ क्रोडादिनामनि^{१०} ॥ ४३ ॥

क्रोडशब्दः स्त्रीलिङ्गः । विष्टा मञ्जिष्ठा काष्ठेत्यादिलिङ्गकारिका-
सामर्थ्यात् । कल्याणी क्रोडा यस्याः सा कल्याणक्रोडा गौः^{११} । नना
क्रोडं भुजान्तरमिति वचनादपि च^{१२} ॥ रत्नमतिस्तु कल्याणः क्रोडो

१ सप्तसु । F.; हितप्रतिपादनानिति
याता । एवं पंच° C.

२ प्राप्ते च निषेधः.

३ प्रवेशयति C.

४ तिस्र चतसृ पद्येते C.

५ °निमित्ततद्विघातस्येति टाप
न° C.

६ परिभाषातिनयासेत्यादौ B.;
यासयोरित्यादौ C.; D. corr. याते-
त्यादौ.

७ °तदाद्यकारा° C.; A. om. this
sloka and comment, and the beginning
of sloka 43 to क्रोडवालाग; see note
७ on preceding page

८ °वालागला° F.; °गला नालभ° D.

९ °घोणे करौ B.; गुदं घो° D

१० क्रोडादिनामिति C.

११ क्रोड यस्याः° A.; सा कल्याणा
क्रोडा गौः B.

१२ वचनान्नपिच A.; D. om. from
नना°; Am. K. 2, 6, 2, 28.

यस्या इति विग्रहं दर्शयन् पुंलिङ्गतां ख्यापयति ॥ * ॥ कल्याणा बालाऽस्याः^१ । कल्याणबाला ॥ * ॥ शोभनो गलोऽस्याः । सुगला ॥ * ॥ भव्यो भालोऽस्याः । भव्यभाला^२ ॥ * ॥ शोभनो भगोऽस्याः सुभगा ॥ * ॥ उत्वनतीति । उखा स्फिक् । गणपाठाद् उप्रत्यय उदो दलोपः ॥ श्रीमत्युखा यस्याः । श्रीमदुखा ॥ कल्याणो गोखो यस्याः । कल्याणगोखा । इत्यपि शाकटायनः ॥ * ॥ कल्याणः खुरोऽस्याः । कल्याणखुरा ॥ * ॥ गवादेः पादाग्रं शफः । पवित्रः शफोऽस्याः । पवित्रशफा ॥ * ॥ मृणालवद्भुजावस्याः^३ । मृणालभुजा ॥ * ॥ कल्याणो गुदोऽस्याः । कल्याणगुदा^४ ॥ कल्याणं गुदमस्या इति तु शाकटायनः^५ ॥ * ॥ उन्नता घोणाऽस्याः । उन्नतघोणा ॥ * ॥ किसलयकारौ करावस्याः । किसलयकरा^६ ॥ * ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेन सुरङ्गाप्रभृतयो^७ ऽन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ ४३ ॥ इति क्रोडादिः ॥

गौरासीहणखारकर्करचराः सारङ्गशृङ्गाढका

द्रोणालिन्दवराहबिम्बबदरा लोहाण्डपाण्डौ^८ पुटः ।

नाटः पिण्डमृपाटचेटवरटा^९ मूलाटमूपारटाः

शूर्पासन्दनदाः^{१०} पितामहमहौ मातामहौ मालतः ॥ ४४ ॥

१ कल्याणो बालोऽस्याः D.

२ भव्यो भालोऽस्याः । भव्यभाला । D. F.

३ भुजोऽस्याः F.

४ D. om. from कल्याणा.

५ D. om. from इति.

६ किसलयं twice A. F.; किसल-

याकारः करो स्याः D.

७ शुभांगाप्रभृतयो D.; सुरंगादयो

८ पाण्डौ F.; पाण्डौ E. See note

९ next page.

९ वेलवरटवरटा C.; वेटवरटा

F.; वेटवरटा orig. D.

१० शूर्पा MSS.

गौरादेरित्यनेन गौर इत्यादेः शब्दगणात् स्त्रियां^१ डीप्रत्ययो
भवति ॥ गौरी वर्णयुक्ता नामधेयं वा ॥ यथा^२ । सरोजकर्णिका गौरी
गौरीं प्रति मनो दधे ॥ * ॥ अरीहणी । आंषधिः काचित् । हरीक-
णीत्येके^३ ॥ * ॥ खारी । षोडशद्रोणपरिमाणा ॥ * ॥ कर्करी जलभा-
जनम् ॥ ह्रस्वः कर्कः । कर्कटी^४ । ग्रामटी । लौकिकष्टप्रत्यय इति
कश्चिदाह^५ ॥ * ॥ चरी दिगम्बरप्रसिद्धा ॥ तदन्तादपि । अनुचरी ।
सहचरीत्यादि^६ ॥ * ॥ सारङ्गी । शबलवर्णयुक्ता^७ वाद्यविशेषो वा^८
॥ * ॥ शृङ्गयुक्तत्वात् । शृङ्गी । प्रतिविषा कर्कटशृङ्गी च ॥ * ॥ आढकी ।
तुबरी^९ ॥ आढजीति^{१०} केचिदाहुः ॥ * ॥ द्रोणी । जलक्षेपिका ॥ * ॥
अल्यते भूयते पुष्पप्रकरेण^{११} । अलिन्दी^{१२} प्रघणः ॥ अथवा^{१३} । अल्यन्ते
निवार्यन्ते तस्यां पतनाद् भाजनानीत्यलिन्दी । कोष्ठिका^{१४} ॥ * ॥ वरा-
ही ॥ * ॥ बिम्बी । तुण्डिका ॥ बिम्बेति कश्चित् । बिम्बं वनस्पतिजातिरि-
त्येके ॥ * ॥ बदरी वृक्षः ॥ * ॥ लोह इवाण्डमस्याः । लोहाण्डी नाम
शकुनिः ॥ स्त्रीविषय एवायम् ॥ * ॥ पाण्डी^{१५} पिच्छिका ॥ पाण्डोर-
पत्यमित्येके^{१६} ॥ * ॥ पुटी^{१७} ॥ * ॥ नाटयतीति नाटी ॥ नाटीसंज्ञया द्वे

१ D. F. add नित्यं.

२ गौरी वर्णो नामधेयं वा० D.;

येषां for यथा A.

३ ददरीकणीत्येके D., orig. °कणि-
त्येके.

४ ह्रस्वः कठटी । D.

५ A. B. C. om. from ह्रस्वः कर्कः.

६ D. om. from तदन्तादपि.

७ °सबला । A. C.; शबला B.

८ A. B. C. om. वाद्यविशेषो वा.

९ आढकी तुबरी० C. D.

१० आढजीति D.; आढजीति A.

११ °प्रकारेण A. B. C.

१२ पुष्पप्रकरेण अलिन्दी B.; प्रकरे-
ण० D. (अल्यते भूयते । अलिन्दः Ksh.
on A. K. 2, 2, 12).

१३ तथा B. C. F.

१४ केष्ठिका C.; कोष्ठिका F.

१५ पाटी A. C. F.; पांठी D.

१६ Thus MSS.; ? पाण्डोरपत्यं पा-
ण्डीत्येके, or पाण्ड in the text with E.

१७ पुटि पुटी D.

काव्ये^१ । एको भेदः प्रख्यातो नाटिकाख्यः । इतरस्त्वप्रख्यातः^२ प्रकरणिकासंज्ञः^३ । तथा च ।

अनयोश्च बन्धयोगादेको^४ भेदः प्रयोक्तृभिर्ज्ञेयः ।

प्रख्यातस्त्वितरो वा नाटीसंज्ञाश्रिते काव्ये ॥ * ॥

पिण्डी । मदनफलम् ॥ * ॥ सर्पति गच्छति चुद्रद्रव्यसंघातमिति सृपा-
टी । उपानत् कुणं चुद्रपुस्तकः परिमाणविशेषश्च^५ ॥ * ॥ चेटी^६ ॥ * ॥
बरटी । चुद्रधान्यम्^७ ॥ बटरीति कश्चित् ॥ * ॥ मूलैरटतीति मूला-
टी ॥ * ॥ सूपी ॥ * ॥ आरटी ॥ * ॥ गूर्पी^८ । परिवपनं मानं च ॥ * ॥
आसन्दी । वेचासनम् ॥ आनन्दोति पाणिनिः ॥ * ॥ नदी ॥ * ॥ पिता-
मही ॥ * ॥ मही । पृथ्वी नदी च^९ ॥ * ॥ मातामही ॥ * ॥ मलत्या-
मोदैर्वसुंधराम् । मालती जातिः ॥

गौरसारङ्गचेटपितामहमातामहानामजातित्वात् । अन्येषां^{१०} तु जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वाद् प्राप्ते पाठः^{११} ॥ ४४ ॥

कदरकदलसूचा मण्डलो मण्डकश्च

प्रवभषकृशभङ्गा यूषतर्कारमत्स्याः ।

गवयमुकयगाहा मेधशर्कारपुचाः

शबलगडुलगूर्दाः सूदकल्माषदेवाः ॥ ४५ ॥

१ नाटी । नाडीसंज्ञया^० B. F.; ना-
डी । नाडीसं^० C.; ० द्वे कव्ये D.

२ इतरस्त्वप्रख्यातः D.; इतरश्च प्र-
ख्यातः A.

३ प्रकारिका^० D.; प्रकरणिकासं-
ज्ञा B. C.

४ Bhar. Nāṭyaṣ. 18, 54; also quoted
by Dhanika Daṣar. 3, 39. बंधुयो^० A.;
वधूयो^० (orig. वधुयो^०)

५ परिमाणविशेषश्च D.

६ बेटी B. F.; बेली C.; वेटी orig.
D.

७ गुडधान्यं corr. D.

८ सूपी A. B. C. F.

९ पृथक् वा नदी च C.

१० बेट for चेत C.; बेट F.

११ ० अत्राप्राप्तपाठः A.; D. om. from
गौरसारङ्ग०.

कदरी । वृत्तविशेषः ॥ * ॥ केन वायुना दह्यते^१ । कदली । मोचा
करिपताका^२ च ॥ * ॥ सूची ।^३ सूचिभेदैस्तमोभिरित्यादिदर्शनात्
सूचिशब्दोऽप्यस्ति । परमस्य पाठादिदं सिद्धम् ॥ पञ्चभिः सूचीभिः
क्रीतः । पञ्चसूचः । तस्य तु पञ्चसूचिरिति स्यात्^४ ॥ * ॥ मण्डली ।
संहतिर्देशश्चतुरस्रता च ॥ * ॥ मण्डकी ॥ * ॥ स्रवत इति स्रवी ॥ * ॥
भषति पैशुन्येन वक्ति । भषी^५ ॥ * ॥ कृशी ॥ * ॥ भङ्गी । वृद्धवैयाकर-
णाभिप्रायेण दर्शितम् । विवेचकास्तु^६ भङ्गिभङ्गीशब्दौ विच्छित्तिप-
र्यायौ भङ्गशब्दात्त्वोषधिवृत्तेराडेव^७ स्यात् तिलमाषोमाणुभङ्गाभ्यो^८
वेति सौत्रनिर्देशादिति मन्यन्ते । उमा । भङ्गी^९ नाम काचिदोषधि-
रिति शाकटायनः ॥ * ॥ यूषति ज्वरं हिनस्तीति यूषी । मुद्गादिनि-
र्यासः ॥ यूपीति भोजः ॥ * ॥ तर्कति । इयति । तर्कारी । जया^{१०} ॥ * ॥
मत्सी जलचरी ॥ मत्स्या नाम जनपदः । तदीश्वरस्य चत्रियस्तन्नाम-
धेयः । तत्र मत्स्यानां राज्ञी मत्स्यस्यापत्यं स्त्रीति वा । पुरुद्वयमगधे-
त्यादिनाणि^{११} तस्यातोऽप्राच्यभर्गादेरिति सुचि^{१२} । मत्सी ॥ * ॥ गो-

१ Om. B.

२ करपताका A. C.

३ सूची A. D.; सूचिभे० A.; Megh.
37; D. om. from सूचिभेदैः to पञ्चसूचि-
रिति स्यात् ।४ D.F. add ननु इत्यादेव [टित्वादेव
D., orig. दीदत्वादेव] डी सिद्धः । किं
गणपाठेन [स्वरपा० F.] अनेनैतच्चाप-
यति । उणादयोऽव्युत्पन्नानि नामानी-
त्वेतदस्ति [F. om. नामानि] तेन तसि-
त्यादि [D. corr. तेन तंसदच्चादि] सिद्धं ॥

५ भषकी F.

६ विवेकास्तु F.

७ भंगशब्दात्त्वोषधि० B.; तत्वौ-
षधि० C.; शब्दात्त्वोषधेवृत्तेराडेव D.

८ माभंगाभ्यो C.; माणभ० B.;

०माषोमाभंगाणुभ्यो F.; cf. P. v. 2, 4.

९ उमाभङ्गी; F. alone separates
उमा । भङ्गी. MS. Kās. V., I. O. 2440
reads उमा । भङ्गा । in the *gaurādi*.१० तर्कारी । केलुत्वात् । जया D.;
cf. Kshīr. A. K. 2, 4, 2, 46 (जयति जया ।
तर्कमियति तर्कारी केरुहत्वात् ।).११ पुरुद्वयमगधे० A.; पुरुद्वयमगधे०
D.; पुरुषमग० C. [cf. Pāṇ. iv. 1, 168 v
(पूरु०); 170].१२ आदिनाष्यत् अस्यातो प्राच्यां
भ० लुकि C.; प्राच्याभर्गा० B.; प्रो-
स्यभर्गा० अचौ D. [cf. P. iv. 1, 178].

रिवायो गमनमस्येति पृषोदरादित्वात्^१ सिद्धौ । गवयी । गोप्रतिनि-
धिर्मृगः^२ ॥ * ॥ मुकं वैवर्ण्यं यातीति मुकयी । मृगजातिः । गर्दभ्याम-
श्वतराज्जातेत्येके^३ ॥ * ॥ गाहृत इति गाही ॥ * ॥ मेष्ट संगमे वेत्य-
स्याचि^४ । मेधी ॥ * ॥ शर्कारी ॥ * ॥ पुत्री । सूतोयराजमेरुभ्यो^५ दुहितुः
पुत्रादेति वक्तव्यमुशन्ति । तन्न । समासेऽप्यनेनैव सिद्धम्^६ ॥ * ॥ शवति
याति वर्णान् । शवली । शवलवर्णयुक्ता ॥ * ॥ गडुली ॥ * ॥ गूर्दी ॥ * ॥
सूदत इति सूदी काचित् ॥ सूद^७ इत्यपि शाकटायनः ॥ * ॥ कलयति
वर्णान् । कल्माषी । कलेर्माषमासाविति वचनाद् मूर्धन्यदन्त्यौ ॥ * ॥
देवी । कृताभिषेका^८ ॥

मत्स्यगवयमुकयानां जातिलेऽपि योपान्त्यत्वात् । पुत्रशवलकल्मा-
षाणामजातित्वात् । इतरेषां तु जातिलेऽपि स्तोविषयत्वाद्प्राप्ते
पाठः^९ ॥ ४५ ॥

उभयहयमनुष्याः कुम्भदासौ पिशङ्गः^{१०}

कुवलहरिणयूथाः शूषमेथौ गुडूचः^{११}

अमरपिठरसूर्माः पिप्पलो वैजयन्तो

विकलमठकरीरीकेतकास्थानचोराः^{१२} ॥ ४६ ॥

उभयी । स्थितिः ॥ पाणिनीयास्त्वयच्प्रत्ययविधानेन टित्त्वाद् डीप्-

१ पृषोदरादित्वात् A.; गवय is not
given in the *gana* पृषोदरादि sl. 144-9.

२ °गौपति इतिर्मृगः । A.

३ गर्दभ्यामराज्जाते° B.

४ चेत्य° F.; वेत्यस्येति C. In the
gana पचादि sl. 455 the root is given
as मिधि.

५ ? °राजमेतेभ्यो A. B. C.; सूतोया-
राजमेतेभ्यो F.; cf. P. vi. 3, 70, Vārtt.

10 (? राजमेतेभ्यो).

६ D. om. from सूतोय°.

७ शूर्द D.; भूर्द C.

८ B. adds महिषी.

९ °अप्राप्तपाठः A.; D. om. from
मत्स्यगवय°.

१० पिशङ्गः A. E. and orig. D.

११ °पूथाः° D. E.; °यूषोः सूषमेथौ
गुडुवः । C.; °यूथा यूषमेथौ° A.; °यूषा
रूषमेथौ गुडूचः F.; सूषमेथौ गुरूचः B.

१२ °करारी° C.; चोराः F.

प्रत्ययमाहुः^१ ॥ * ॥ हयी । अश्या ॥ * ॥ मनुष्यी^२ । शाकटायनस्तु
मनोरपत्यमिति मनोजातौ पुक् चेति यप्रत्यये^३ मत्स्यतद्धितहलो य
इत्यनेन यलोपे मनुषीत्याह ॥ * ॥ कुम्भी । रसाधारत्वात् कुमुदि-
का । मृदादिपात्रवाची तु^४ कुम्भशब्दः कुण्डादौ द्रष्टव्यः ॥ * ॥
दासते प्रयच्छति स्वामिने वचनकाल^५ इति दासी । चेटी ॥ दासयन्ति
प्रयच्छन्ति^६ वेतनं तस्या नद्युत्तारणहेतोरिति^७ दासी । स्रविका ॥
अथवा । दासते प्रयच्छत्यारोग्यमिति दासी । शैलेयद्रव्यम् । सका-
रस्तालयो दन्थो वा । दासः श चेत्युणादिवचनात्^८ ॥ * ॥ पिशङ्गी^९ ।
पिङ्गवर्णयुक्ता । यथा ।

विभ्राणमानीलरुचं पिशङ्गीर्जरास्तडित्वन्तमिवाम्बुवाहम्^{१०} ॥ * ॥
कुवली । चुद्रबदरी ॥ * ॥ हरिणी । शुक्लवर्णयुक्ता ॥ * ॥ यूथी^{११} । मा-
गधी ॥ * ॥ शूषी^{१२} ॥ * ॥ मेथति हिनस्ति वातमिति मेथो ॥ * ॥ गुडति
रचति दोषेभ्यः । गुडूची^{१३} । वत्सादनी ॥ * ॥ अमति गच्छत्यष्टगुण-
मैश्वर्यमिति । अमरी ॥ * ॥ पिठति हिनस्ति तण्डुलानिति पिठरी ।
भाण्डम्^{१४} ॥ * ॥ सूमी । लोहप्रतिमा ॥ यत्स्मृतिः^{१५} । सूमीं ज्वल-

१ After उभ अयच् is substituted (P. v. 2, 44) for तयप् which takes डीप् P. iv. 1, 15 (? टिदादित्वात्).

२ ? मनुषी C.

३ पुत्तेति° A. B.; मनोजातावयतौ पुक् चेति यत्प्रत्यये C.; युक्तेति यत्प्रत्ययमस्य तद्धित° D.; cf. Pāṇ. iv. 1, 161.

४ शिल्पकृतास्तु D.; cf. §1. 55.

५ वचनं काल B. F.

६ दासन्ति° B. C. F.; दाशयति प्रयच्छति D.

७ Kshir. A. K. 2, 3, 4, 15 has दश-ति दाशोति वा मत्स्यान् दाशः ।

८ दासेः श° A.; दाशः श्रुचेत्यु° D.

९ पिसंगी A.; पेशतोति पिशंगी D.; पेशत इति पिशंगी F.

१० Kirāt. 3, 1.

११ यूथी C.; यूथी D.

१२ Thus A. D.; शूषी B.; शूषी C. शूषी F.

१३ गुरूवी B.; गुडुवी C.; गुडुची F.

१४ मांडं D.; भीदं A.

१५ सूमी° सूमी° A.; लोहिताप्रतिमा । यथा । D.; cf. M. 11, 103.

न्तोमालिङ्गेनृत्यवे गुरुतन्पगः ॥ चुल्लिश्च^१ ॥ * ॥ पिपतिं । पिप्पली । वैदे-
ही ॥ * ॥ वैजयन्ती । पताका^२ ॥ * ॥ विकली ॥ विकलनिष्कलपुष्कलशब्दे-
भ्यो^३ वनस्पतिवृत्तिभ्य एव डोविधिः संभाव्यते रूढितः । अन्यत्र विगता
कला यस्याः । विकला । निष्कला । पुष्कला धनद्विरित्येवं स्यात्^४ ॥
वामने च । कृती स्मराज्ञा यदि पुष्कला स्याम्^५ ॥ क्लित्तपस्तु^६ ।

न पुष्कली^७ ते खल्लोके जनता किंतु सामरी ।

विकली शक्कमात्रेण महती निष्कलीयते^८ ॥

इति सामान्येनाह ॥ कथं विकला कालविशेषवाचिनो नित्यस्त्रीविषय-
त्वादावेव भवतीति भोजोऽपि ॥ * ॥ मठन्ति निवसन्त्यस्यामिति मठी
॥ * ॥ करीरी^९ । करिदन्तमूलम् ॥ * ॥ केतकी ॥ * ॥ आस्थानी ।
संसत्^{१०} ॥ * ॥ चोरयतीति चोरी । तथा च ।

नृचित्तचौर्यः^{११} सुन्दर्यो दुरुद्धकटोटटाः^{१२} ।

नदीगाहीस्रवीचर्य इव यद्भूप्रभाभसि^{१३} ॥

हयमनुष्ययोर्जातित्वेऽपि योपान्यत्वात्^{१४} । उभयदासपिशङ्गहरिणा-
मरचोराणामजातित्वात्^{१५} । इतरेषां तु जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वा-
दप्राप्ते पाठः^{१६} ॥ ४६ ॥

१ चुल्लिश्च B.; व्युत्पत्तिश्च C.

२ उपकारिका C.

३ A. om. पुष्कल; cf. p. 87, l. 4.

४ इति स्यात् A.; पुष्कला इत्येवं
स्यात् C.; धनरिद्विरित्येवं D.; धन-
वृद्धिरित्ये F.

५ Vām. Kāvyaḥ. 4, 1, 2; D. om.
from वामने.

६ Thus A. B. D.; क्लित्तपस्तु C.;
वित्तपस्तु । F. Probably *Chhinna*
(? *Chhinna*).

७ पुष्कला F.

८ शक्कमात्रेण^० A.; शक्कमात्रेण^० B.
C.; निष्कलायत B. C. F.

९ करारी C.

१० शंसत् A.

११ चौर्यः A. D.; नृचिरुचौर्यः B.;
कविरुचौर्यः C.

१२ सौदर्यो^० D.; तटा । A.

१३ यद्भूप्रभाभसि D.

१४ योपांतत्वात् A.

१५ पिसंगः । राहरिणामंचोराणा-
मजातित्वात् A.

१६ D. om. from हयमनुष्ययोः.

द्रुणविटसरसायःस्थूणसौधर्ममाचाः१

पटललवलपादा वल्लकालबिनाचाः२।

अतसपृथिवभृङ्गाः कन्दलारट्टिदोटाः३

शमतमकुटपेटा ४ मञ्जरो निष्कलश्च ५ ॥ ४७ ॥

द्रुणी । कच्छपस्त्रिय एवोच्यन्ते न कच्छपाः पुमांसः ॥ * ॥ विटो ।
महत्सरः ॥ * ॥ सरसी । कर्णाटदेशे^६ प्रसिद्धिरेषा हलन्तत्वादप्राप्ते ॥ * ॥
अयोमयी स्थूणा यस्य सोऽयःस्थूणः । तस्यापत्यं शिवाद्यणि । आयः-
स्थूणी । अस्य प्राप्तौ ॥ अयोमयी स्थूणा यस्याः सा । अयःस्थूणी^७ ।
कुटी । तस्यान्यार्थे वृत्तिः स्वार्थे त्वयःस्थूणेति^८ स्यादिति कश्चिदाह ॥
आयस्थेणीति^९ केचित् ॥ * ॥ शोभनो धर्मो यस्य स सुधर्मा । तस्यापत्यं
स्त्री सौधर्मा । अद्ययणि अस्य^९ प्राप्तौ ॥ * ॥ माची^{१०} । अम्बष्टा ॥ * ॥ पट-
ली । संघातः ॥ * ॥ लवली । लताविशेषः ॥ * ॥ पादी^{११} ॥ * ॥ वल्लकी ॥ * ॥
अलम्बस्यापत्यं स्त्री । आलम्बी^{१२} । अत इजि अस्य प्राप्तौ^{१३} ॥ * ॥ ना-
ची ॥ * ॥ अतति गच्छति नीलैः कुसुमैः स्नेहवद्बीजानीति^{१४} । अतसी ।
उमा ॥ * ॥ पृथिवी ॥ पाणिनिप्रभृतयस्तु डीप्रत्ययान्तमाहुः ॥ * ॥ भृङ्गी ।

१ द्रुणविट° A. B. C. [D. om. this
sl. with comment, cf. p. ८०, note १६];
°सरसायः स्थूण° B. C.; सरसीऽयः-
स्थूण° E.; °मावाः C.

२ °लवलवांलांपादावलकालंविना-
चाः A.; वल्लकालंबनाचाः F.

३ Thus A. B. F.; कंदलारट्टिदोटाः
C.; कंदलारददौटाः E. [आरट्ट sl. 44].

४ °कुटपेटा A.; °कुटपेटा E.

५ निष्कलश्च MSS.

६ Cf. Mbh. on P. i. 1. 19: दक्षिणा-
पथे हि महान्ति सरांसि सरस्य उच्यन्ते.

७ अयःस्थूणा यस्य प्राप्तौ अयोमयी
स्थूणा कुटी तस्यान्यार्थे त्वयः॥ स्थूणेति C.
८ Cf. Prāk. थेणो or थूणो (S. स्तेन)
Hem. I, 147; आयस्थेणीति A.; आयः-
स्थूणीति C.

९ डस्य B.; दस्य A.

१० मावी B.; मावा C.

११ पाटी A. F.

१२ F. adds आलद्दी । कालद्दी (or आ-
लद्दी । कालद्दी?) इति शाकटायनः ।

१३ अत प्राप्तौ A.

१४ नावा ॥ अनति तिलैः स्नेहवद्वा
जाज्ञाति C.

भृङ्गराजः । लवङ्गो वा ॥ * ॥ कन्दली । कन्दविशेषः^१ ॥ * ॥ अरट्टस्या-
पत्यमिजि स्त्री । आरट्टी^२ । ज्यस्य^३ प्राप्नो ॥ * ॥ दोटी^४ ॥ * ॥ शमयति
दोषान् । शमी । मत्तुफला सिम्बा वा^५ ॥ * ॥ ताम्यन्यस्यामिति तमी ।
रात्रिः ॥

विभूषणं के कुचमण्डलानां

हाराः

कीदृश्या चन्द्रमसः कुतो भाः ।

महादेवरता तमातः ।

सीता कथं रौति दशास्यनोता

हा राम हा देवर तात मातः ॥

हारामहादेवरतातमातः^६ ॥

इति लक्ष्यात् तमापि ॥ * ॥ कुटी ॥ * ॥ पेटी^७ वृन्दं पारच्छदश्च ॥ * ॥
मञ्जरी^८ । पुष्पयष्टिः^९ ॥ * ॥ निष्कली ॥ विकलनिष्कलशब्दौ^{१०} जन-
पदवाचिनौ । स्त्रीविषयाविति शाकटायनः ॥ उक्तेभ्योऽन्यत्र जातित्वेऽपि
स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते ॥ ४७ ॥

ऋश्यो^{११} बन्धकधातकावनडुही शष्कराडकोशात्का-

ऽनङ्गाहीबृंसवेतसाः^{१२} पटनटक्रोष्ट्योकणाः^{१३} काकणाः ।

आलक्ष्यालजभिष्कुकोर्दमुषवा^{१४} औद्गाहमानिर्गरो

गायत्रामलकौ हरीतकश्चावालब्धिमांसौ तरः^{१५} ॥ ४८ ॥

१ °विशेषश्च C.; कंदली विशेषः A.

२ अवट्टस्या° A.; आरट्टी B.; ? आ-
रट्टस्य° आरट्टी cf. §l. ४३ and २३१.

३ ज्यस्य MSS.; cf. §l. २३९, २३१.

४ दोटी A. [cf. दोडी, डोडी].

५ शकुफला° A.; शिम्बा वा A. F.;
C. om. सिम्बा वा.

६ Prof. Aufrecht calls my attention
to Rāyam. on Am. K. i. 1, 3, 4, where
he quotes: टापा तमेत्यपि । तथा च
विदग्धमुखमण्डनम् । हारामहादेवर-
तातमात इति°. ? Not in the Vidagdha.

७ पेटी C.

८ मञ्जंति सीदंति तस्यां भूतपरभृत-
चित्तानीति मञ्जरी F.

९ पुष्पं यष्टिः A.; पुष्पवृष्टिः F.

१० निष्कली । विकलनिष्कल° C.

११ ऋश्यो A.; वाप्यो E.

१२ वृश° A. B. F.; वृश° C.

१३ क्रोष्ट्योकणाः A.; °क्रोष्ट्योक्ता C.;
°क्रोष्ट्योकणाः B.; °क्रोष्ट्योकणाः F.;
पटनक्रोष्टणकाः E.

१४ °मुषुवा B. C. F.; °उद्गाह° C.

१५ हरीतकश्चा° A. B. E. F.; °सवा-
वालब्धिमांसौ° C.; D. om. this §l. and
the comment on the first half-verse.

अश्ली^१ ॥ * ॥ बभ्राति मनो यूनामिति बन्धकी ॥ * ॥ धातकी । ता-
 सपुष्पी ॥ * ॥ अनडुही । डीप्रत्ययान्तपाठो गणे ऽस्त्रीत्वप्रतिषेधार्थः^२ ।
 तेन । अनडुही । वृन्दारिका ॥ वामनादयस्त्वनडुहीभार्य इत्युदाहर-
 न्ति^३ । तन्न युक्तम् । जातिप्राण्यङ्गो ऽमान्यादाविति^४ नियमितत्वात्
 पुंवद्भावस्य निषेधः सिद्ध एव ॥ अथवा । पञ्चभिरनडुहीभिः क्रीतः ।
 पञ्चानडुहिरित्यादौ अः सुचीत्यनेन^५ सुक्प्राप्ता निषिध्यते । एवं
 सर्वत्र ॥ * ॥ शष्कण्डी । हैमवतः कश्चिद्वृक्षः^६ ॥ * ॥ कोशातकी । पटोली
 ॥ * ॥ अनड्वाही ॥ * ॥ वृषी । प्रतिनाभासनम्^७ ॥ * ॥ वेतसी । वञ्जुलः ।
 अस्त्रवेतसश्च ॥ * ॥ पटो । प्रच्छादनवस्त्रम् ॥ * ॥ नटो ॥ * ॥ क्रोष्ट्री ।
 क्रोष्ट्रीशब्दस्य^८ पाठः सुखार्थः । क्रोष्टोः स्त्र्यनौ क्रोष्टृजिति^९ । अदन्त-
 त्वनुगिदश्च इत्यनेन^{१०} डीप्रत्ययः सिद्धः ॥ * ॥ ओकणी^{११} । पर्यन्तवनस्य
 संज्ञा । उकणीत्यन्यः^{१२} ॥ * ॥ काकणी । पणचतुर्थभागः ॥ * ॥ अलक्ष्या-
 पत्यमिजि स्त्री । आलक्षी । अलो प्राप्ते^{१३} ॥ * ॥ आलजी ॥ * ॥ भिक्षुकी ॥ * ॥

१ अश्ली A.

२ गणे स्त्रीत्वाप्रतिषेधार्थं F.

३ भार्या इत्युदा० C.

४ ? प्राण्यङ्गोमान्यादाविति F. ;

प्राण्यङ्गोर्मा० A. ; प्राण्यङ्गोर्मा० B. ;

प्राण्यङ्गादिति C. ; cf. P. vi. 3, 40-1.

५ ? अङ्गः A. B. ; यङ्गः सुचीत्यनेन
 सुक्प्राप्तिर्निषिध्यते C. ; डीङ्गः सुची-
 त्यनेन सुक्प्राप्त्या नि० F. ; on the luk
 cf. P. i. 2, 49, 50 ; iv. 1, 88.

६ कश्चिद्वृक्षः B. C.

७ वृषी० A. F. ; वृषी बतीनासना । C.

८ क्रोष्ट्रीशब्दस्य C. ; क्रोष्ट्रीशब्दस्य
 F.

९ ? क्रोष्टोस्त्र्यनौ क्रोष्टृजिति B. ;

क्रोष्ट्रोस्त्र्यनौ० A. ; क्रोष्ट्रोस्त्र्यती क्रोष्ट-
 र्जिति C. ; क्रोष्ट्रोस्त्र्यानी क्रोष्टृजिति F. ;
 cf. P. vii. 1, 95-7 [? स्त्र्यनौ ; where अन्
 (? अनु) = sarvanāmasthāna].

१० अदन्तत्वेनुगिदं इत्य० A. ; अदन्त-
 त्वेनुगिदं च अदन्तत्वेनुगिदं च इत्यनेन
 डीप्र० C. ; अदन्तत्वेन अत्रेभ्य इत्यनेन०
 F. [अदन्त-न्-वन्-उगित्-अश्च? cf.
 P. iv. 1, 5-7].

११ उकणी A. B. C.

१२ Thus A. B. C. F. ; पर्यन्तवनस्य०
 C. ; [Pāṇ. iv. 1, 41 ed. उणक ; Kāś. V.
 ed. उकण, MS. I. O. 2440 उणक].

१३ डे प्राप्ते A. ; आनि प्राप्ते D. ;

अपाप्ते C. ; cf. P. iv. 1, 78.

ऊर्दी । विमानम् ॥ * ॥ सुषुवति प्रेरयति दोषानिति सुषवी^१ । कृष्ण-
जीरकम् ॥ सुष्ठु सवतीति सुसवीति नन्दी प्राह^२ ॥ * ॥ उद्गाहमान-
स्थापत्यमिञ्जि^३ स्त्री । औद्गाहमानी । ज्ये प्राप्ते^४ ॥ * ॥ गरौ । देशवि-
भागस्य संज्ञा ॥ * ॥ गायतस्त्रायतेऽवश्यम् । गायत्री । कन्दोविशेषः
खदिरो वा ॥ * ॥ आमलति गुणान्^५ । आमलकी । वयःस्था ॥ * ॥
हरति रोगान् । हरीतकी । पथ्या ॥ * ॥ शचति । शची^६ । इन्द्राणी ॥ * ॥
अलम्बस्थापत्यमिञ्जि^३ स्त्री । आलम्बी^७ । ज्ये प्राप्ते ॥ कालम्बीत्यपि शा-
कटायनः^८ ॥ * ॥ मांसी । जटा ॥ * ॥ तरौ । नौः ॥

ऋश्यस्य^९ जातित्वेऽपि योपान्त्यत्वात् । बन्धकनटभिचुकाणामजाति-
त्वात् । अनडुहो हलन्तत्वात् । अन्येषां च स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते^{१०} ॥ ४८ ॥

कुसुम्भसुन्दरौ पूयः शष्कुलो देहलस्तटः^{११} ।

तापसोऽथ सिनीवालः पूलसल्लकगौतमाः^{१२} ॥ ४९ ॥

कुसुम्भी । ओषधिविशेषः ॥ * ॥

अस्मिन् रतिश्रमजितश्च^{१३} सरोजवाताः

स्मर्तुं दिशन्ति न दिवः सुरसुन्दरीभ्यः ।

अत्र दिव्यस्त्रीविषयत्वाज्जातिलक्षणो ङीर्न भवति । गुणवचनान्तु^{१४}
सुन्दरशब्दाच् शोणादिपाठात् पाक्षिके ङीप्रत्यये कृते सुन्दरीणां

१ ? Thus D.; सुषुवी A. B. C. F.

२ सुष्ठु सवतीति नन्दी° A. [सुष्ठु सू-
यते सुषवी Kshîr. A. K. 2, 4, 5, 20].

३ °पत्यमिति B. C. F.

४ ज्यप्राप्तौ B.; ज्यञि प्राप्ते D.

५ गुणाऽगुणान् F.

६ सचति । सची MSS.; D. corr. ग^१.

७ आलयी A.; अलम्बस्था° आलम्बी
C. °पत्यमालम्बिः स्त्री° D.

८ ? Thus F.; B. C. om. ज्ये प्राप्ते
कालम्बी; A. D. om. from ज्ये प्राप्ते°.

९ ऋश्यस्य A. F.

१० तु for च A.; D. om. from ऋश्यस्य.

११ पूयशष्कुलौ° C.; देहलस्तथा ।
A. D. E.

१२ सिनीवालः° A. B. C. D. E.; °गो-
तमाः D. E.

१३ Kirât. 5, 28, रतिश्रमनुदश्च eds.

१४ गुणवचनान् A.; गुणशब्दात् D.

सुन्दरा गिर इति भवति^१ ॥ भोजस्तु सामान्येनैव डीप्रत्ययं दर्शय-
ति ॥ * ॥ पूयी । दुर्गन्धा ॥ * ॥ शक्यन्ते मृथ्यन्ति तस्यां परस्परसंबन्धं
निस्तुषतिला^२ इति शकुली । भक्ष्यविशेषः ॥ अथवा । शक्नोति पर्या-
प्नोति पुद्गलविकारं शब्दं ग्रहीतुमिति शकुली । कर्णशकुली ॥ * ॥
दिह्यते । देहली । द्वारायस्थला ॥ * ॥ तटी^३ ॥ * ॥ तपः शीलमस्याः ।^४
कृत्वादर्ण इति ऐ सति । तापसी ॥ * ॥ सिनी सिता^५ वाला कला
यस्यां सा सिनीवाली^६ । दृष्टेन्दुरमावास्या ॥ * ॥ पूली । ढणसंघातः
॥ * ॥ असकृत्कृत^७ आस्वाद्यते गजैरिति सल्लकी । गजप्रिया^८ ॥ * ॥
गौतमी^९ । अस्य पाठः सुखार्थः । मतान्तरे तु स्वरः प्रयोजनम्^{१०} ॥ * ॥
तटतापस्योरजातिवात् । अन्येषां तु स्त्रीविषयत्वाद्भागे ॥ ४८ ॥

कटेटभौलिङ्ग्यधिकारदेहा

गवादनोद्वाहनतेजनाः स्युः ।

आपञ्चिको भौलिकिभौरिकी च

काकादनः प्रत्यवरोहिणी च^{११} ॥ ५० ॥

कटस्य ईटः । कटेटः । कटेटी^{१२} ॥ * ॥ भुवि लिङ्गं कीर्तिरस्येति
भौलिङ्ग्य ऋषिः । तस्यापत्यमिति शाल्वासेत्यादिना^{१३} । इति भौलि-

१ सुन्दरगिरि^० C.; सुन्दरीणां सुन्दरा-
णामिति^० D.; cf. sl. 53 comm.

२ तस्या परस्परसंबन्धस्तुष^० C.; त-
स्याः परस्परसंबन्धं तुषतिला B.; तस्यां
परस्परसंबन्धनस्तुषतिला F.

३ Or देहली । द्वारायस्थला तटी ॥
acc. to the other version.

४ तपतेऽस्यां C.; cf. sl. 386.

५ शिनी^० A. B. C. D.; शिता A. D.

६ शिनीवाली A. B. C. D.; cf. Aufr.

Hal. s.v.

७ लस्यते A. C.; शक्यते शब्दते? D.

८ गजप्रिया लता F.

९ गौतमी D.

१० स्वरप्रयोजनं A.; D. om. from
तटतापस^० to end.

११ आपञ्चिको प्रत्यवरोहिणी च F.

१२ ईटः कटेटी । C.

१३ शाल्वांशे^० A.; साल्वासे^० B.; सा-
ल्वांशे^० F.; संघासे^० C.; cf. Pāṇ. iv.
1, 173.

ङ्गिः । स्त्री भौलिङ्गी । अञि प्राप्ते^१ ॥ * ॥ अधिकः कारो^२ ऽस्या इति ।
 अधिकारी । अधिक्रियत इति बङ्गलाधिकाराद् अञि स्त्रियां यथा
 शोभेत्येके^३ ॥ * ॥ देही ॥ * ॥ गवादनी । इन्द्रवारुणी^४ ॥ * ॥ उद्वा-
 हनी ॥ * ॥ तेजयत्यग्निमिति तेजनी । कङ्कुणी ॥ * ॥ आपञ्चिको नाम
 जनपदः^५ । समाननामा चत्रियः । तस्यापत्यं स्त्रीति राश्राख्याद्राज्ञो
 ऽज्जेत्यनेनाञि तस्य च सुचि^६ । आपञ्चिकी^७ ॥ * ॥ भूलिकस्यापत्य-
 मिञि^८ स्त्री । भौलिकी ॥ * ॥ भूरिकस्यापत्यमिञि^९ स्त्री । भौरिकी ।
 गोत्रादिपठितादित्यनेन^{१०} अस्म्य प्राप्नो ॥ * ॥ काकादनी । गुञ्जा ॥ * ॥
 प्रत्यवरोहिणी ॥ टन्प्रत्ययान्तस्यास्यान्येषां च टिद्वारेणैव डीप्रत्यये^{११}
 सिद्धे गणे पाठः पुंवद्भावप्रतिषेधार्थः । मतान्तरे तु स्वरः प्रयोज-
 नम् ॥ ५० ॥

बर्बरदाडिमचमसास्तरुणस्तलुनायहायणीबन्दाः ।

पण्डुरपुष्कललवणाः पिङ्गलमुसलौ^{१२} विभीतको नन्दः ॥ ५१ ॥

बर्बरी ॥ * ॥ दाडिमी । वृत्तजातिः^{१३} ॥ * ॥ चमसी । सोमपा-

१ अञि प्राप्ते D. (P. iv. 1, 78); डी
 प्राप्ते A.

२ करो B. C.

३ बङ्गलाधिकाराद् अञि अधिका-
 री । स्त्रियां यथा शोभा इत्येके F.;
 शोभतेत्येके A.; °काराट्षञि° corr. D.;
 ? cf. Vāmana Kāvya. 5, 2, 43.

४ इन्द्रवारुणी F.; इन्द्रवारिणी A.
 B. C. and orig. D.

५ अपञ्चिको° A.; आपञ्चिको जन-
 पदसमाननामा° F.

६ ऽज्जेत्य° लुकि C.; शुकि D.

७ आपिञ्चिकी F.

८ °इति B. F.; om. C.

९ °इञि: A.; om. C.

१० गोत्रादपठिताद° A.; cf. P. iv.
 1, 79.

११ टन्प्रत्ययांतस्य । तस्यां च टि° A.;
 टन्प्रत्ययास्यान्येषां च° C. F.; डी-
 पप्रत्यये C.; cf. Pāṇ. iv. 1, 15.

१२ पंडुरपुष्कल° B. F.; पंडुरपुङ्गल°
 C.; °पुष्करलवणाः° D.; °पिङ्गलमु-
 शलौ A. C. F.; विभीतको B. C. F.

१३ वृत्तभेदः F.

त्रम् ॥ * ॥ तरुणी । सुरा ॥ * ॥ तलुनी । सुरा^१ ॥ * ॥ अग्रं हायनम-
 स्याः^२ । आग्रहायणी पौर्णमासी । अत एव निपातनाद्दीर्घत्वं एत्वं
 च ॥ * ॥ वन्दी । हठहृता^३ स्त्री ॥ * ॥ पण्डते याति मनोऽस्मिन् ।
 पण्डरः । तद्योगात् पण्डरी^४ । पटी ॥ * ॥ पुष्कली । वनस्यतिः^५ ॥ * ॥
 लवणी । ओषधिः^६ । समुद्रपार्श्वस्रोतो यत्र वहनानि स्थाप्यन्त इ-
 त्येके^७ ॥ लवणा यवागूरिति गुणशब्दोऽजातौ द्रष्टव्यः^८ ॥ * ॥ पिङ्ग-
 ली । पिशङ्गी^९ ॥ * ॥ मुसली । ओषधिः^{१०} ॥ * ॥ विभीतकी^{११} ॥ * ॥
 नन्दति । च्छद्भिं यातीति नन्दी । प्रज्ञाद्यणि । नान्दी ॥ * ॥

पण्डरपिङ्गलनन्दानामजातित्वात्^{१२} । अन्येषां तु स्त्रीविषयत्वाद-
 प्राप्ते ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन देवदाली पटोलीत्यादयो^{१३} द्रष्ट-
 व्याः ॥ ५१ ॥ इति गौरादिः ॥

शोणोऽथ भरुजस्तूणकमलौ विकटाहनी ।

चान्द्रभागा भवेन्नद्यां त्वर्थशून्यादिकारतः ॥ ५२ ॥

शोणादयः शब्दाः शोणादिरित्यनेन^{१४} डीप्रत्ययभाजो वा भव-

१ तलुनी च ॥ F.; तलुनी ॥ C.

२ अग्रहायनमस्याः A.; अग्रे हा० F.

३ हठगृहीता F.

४ ? पंडुरः० पंडुरी B. C. F.; C. F.
 om. पटी.

५ पुङ्गली० B. C.; पुष्कली धनञ्ज-
 द्विः । D.; see p. 80, l. 2.

६ लवली० B. C. (not in text); औ-
 षधिः C.; उषरिः D.

७ समुद्रपार्श्वस्रोतो० A. B. C.; समु-
 द्रपार्श्वे स्तः । यत्र वाहनानि० F. D.
 om. from समुद्रः; A. inserts these
 words before लवणी.

८ शब्दो जादिर्द्रष्टव्यः D.; ० इति

लवणशब्दोऽजादौ द्रष्टव्यः F.

९ पिप्पली । पिसंगी A.; ० पिशंग-
 वर्णयुक्ता D.

१० मुशली० A. B. D. F.; मुषली C.

११ विभीतकी B. C. F.

१२ पंडुरः० B. C. F.; D. om. from
 पण्डरः to अप्राप्ते.

१३ देवदाली पटोली बेदी [विदी F.;
 बेटी C.] बाकुची धातकी पांठसीत्या-
 दयो B. C. F.

१४ शोणादयः शब्दा विशंकटपर्यंताः
 [विसंकट० F.] शोणादेरित्य० D. F.

नि ॥ शोणी । शोणा । रक्तवर्णयुक्ता ॥ कश्चित्संज्ञायामपि शोणी शोणा
 वडवेति^१ ॥ * ॥ भरुजी । भरुजा । स्नेहभृष्टाः किल तण्डुलाः^२ ॥ * ॥
 तूणी । तूणा । तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपङ्क्ति^३ । वीणा धिषणा
 तूणा^४ स्थूणेत्यादि ॥ * ॥ कमली । कमला नाम काचित् ॥ * ॥ वि-
 कटी । विकटा । रचना ॥ * ॥ दीर्घाङ्गी । दीर्घाहा शरत्^५ ॥ अह-
 न्शब्दः केवलः स्त्रियां न संभवति नित्यं नपुंसकलिङ्गत्वात्^६ । अतस्तदन्त
 उदाहृतः ॥ अङ्गी । अहा । इति कश्चित् केवलस्य स्त्रियामुदाहरति ॥ * ॥
 चान्द्रभागी वनराजिः । चान्द्रभागा^७ नदी । टिड्ढाणञित्यादिना^८
 ङी प्राप्तः स शोणादिपाठान्नद्यां निषिद्धान्यत्र विधीयत इति विक-
 ल्यार्थः ॥ चन्द्रभागा नद्यामिति केचिदाहुः^९ । यदृच्छया चन्द्रभागी^{१०}
 चन्द्रभागा काचित् । नदी तु चन्द्रभागेति^{११} मतद्वयं वामनाचा-
 र्यस्य^{१२} ॥ पाणिनिश्चकटाङ्गजौ तु चन्द्रभाग इव भागो यस्याश्चन्द्रभा-
 गो^{१३} चन्द्रभागा नाम नदी । अन्यत्र चन्द्रभागा^{१४} नाम देवता स्त्री
 वा काचिदित्याहृतः ॥ केचित्तु चन्द्रभागो नाम पर्वतः । ततः प्रभव-
 तीत्यणि । चान्द्रभागी चान्द्रभागा^{१५} नदी । चान्द्रभाग्यन्येत्युदाह-

१ ओघी । ओघा ॥ C.; cf. Pāṇ. iv. 1, 43.

२ स्नेहभृष्टा किल तण्डुलाः । A.; स्नेह-
 पृष्टाः किल तण्डुलाः C.; स्नेहभृष्टाः^० F.

३ Raghuv. 9, 56.

४ धिषणाङ्गणां D

५ दीर्घाङ्गी । दीर्घाहा । दीर्घाहा
 शरत् B. C.; दीर्घाही । दीर्घाहा ।
 दीर्घाहा वर्षा । D.; सरत् A.; शरत् ।
 प्रावृट् F.

६ नपुंसकत्वात् B. C. F.

७ चन्द्रभागा F.

८ P. iv. 1, 15; B. C. F. om. ङी.

९ Thus Kāś. V. iv. 1, 45.

१० Om. C.

११ नदी चन्द्रभागेति D.

१२ ०द्वयं ॥ वामनाचार्यस्य पा० C.

१३ Om. B.; F. om. from चन्द्रभागा
 काचित्.

१४ चन्द्रभागो C.

१५ ततः भवतीत्यणि चन्द्रभागी चां-
 द्रभागा A.

रन्ति^१ ॥ भोजसु चान्द्रभागादनद्यामिति^२ सूत्रं पपाठ ॥ * ॥ त्वर्थशून्यादिकारतः । त्वकणाविति क्तिप्रत्ययो भावाकर्त्तृर्विहितस्तदन्तस्तदर्थप्रत्ययान्तो वा यो न भवति^३ । ततोऽनेन डी विकल्पितः । अशनिः । अशनो ॥ शक्तिः । शक्ती । शस्त्रम्^४ ॥ आत्मभरिः । आत्मभरी ॥ त्वर्थशून्यादिति किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् ॥ कश्चिदस्मादपि डीं मन्यते । अहरणिः । कां त्वं कारिमकार्षीः^५ ॥ ५२ ॥

चण्डः पञ्चतिकल्याणपुराणकृपणध्वजाः^६ ।

विशालारालमूषा हन्बहूदारविशङ्कटाः^७ ॥ ५३ ॥

चण्डी । चण्डा । पशूषा ।

सा किलाश्वासिता चण्डो भर्त्ता तत्संश्रुतौ वरौ^८ ॥

चण्डारालशब्दयोगैरादिलक्षणे डीप्रत्यये सिद्धे बङ्गादौ^९ पाठः संज्ञायां विकल्पार्थ इति शाकटायनः ॥ * ॥ पादयोर्हतिः^{१०} । पङ्कतिः । पङ्कती । त्वर्थः पाठः ॥ * ॥ कल्याणी । कल्याणा कथा ॥ * ॥ पुराणी । पुराणा कथा ॥ * ॥ कृपणी । कृपणा नाम काचित् ॥ * ॥

१ चान्द्रभागा इत्युदा० C.

२ ? चान्द्रभागादनद्यामिति A.; चान्द्रभागी बुनद्यामिति C.; चन्द्रभागाद० F. The *Kūtantrapariṣiṣṭa* remarks: चान्द्रभागादनद्याम् । अनद्यामर्थे चान्द्रभागादीर्भवति । चन्द्रभागमवा चान्द्रभागी बुतिः ॥ अनद्यामिति किम् । चन्द्रभागनामगिरिः । तत्र भवतीत्यणि चान्द्रभागा नदी ॥

३ भावाकर्त्तृर्वि० B.; भावाकर्त्तृर्वि० A.; त्वकरणाविति भावात्कर्त्तृर्विहितस्त० C.; भावाकर्त्तृर्विहित० F.; प्रत्ययान्ति० B. C.; D. corr. ०तदास्तदर्थप्रत्ययान्ता ज्ञातो न भवति.

४ शक्ता । शस्त्र आ० C.; शिक्तकरिः ।

शक्तकरी । वत्सा । D.; शस्त्रं । शक्तकरिः । शक्तकरी F.

५ डीप् मन्यते० C.; मन्यते । सामर्थ्यात् । अहरणिः । का त्वं A.; त्वर्थं किं । कृतिः । हतिः । अहरणिः । कां त्वं D. F.; अहरतिः । B. C.

६ चण्डपञ्चति० B. C.

७ ०विसंकटाः F.

८ Raghuv. 12, 5.

९ शोणादौ F.; *Śukāṭṭyana* apparently begins this *gāṇa* with बङ्ग.

१० पादयोर्हतिः A.

ध्वजी । ध्वजा । पताका ॥ * ॥ विशाली । विशाला कीर्तिः ॥ * ॥ अराली । अराला । भूमिः^१ ॥ * ॥ मूषी । मूषा । सुवर्णाद्यावर्तनस्थानं^२ प्राणिविशेषो वा ॥ * ॥ वृत्रघ्नी । वृत्रहा ॥ * ॥ बक्की । बङ्गनाम काचित् । गुणवचनादतो वाऽखरोरित्यनेन^३ गुणवचनादिकल्पः सिद्ध एव ॥ * ॥ उदारी । उदारा सूक्तिः^४ ॥ * ॥ विशङ्कटी । विशङ्कटा^५ बुद्धिः ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन सुन्दरकन्दरादयो^६ द्रष्टव्याः ॥ ५३ ॥ इति शोणादिः ॥

कुण्डः पात्रेऽकृत्रिमार्थे स्थलं च

भाजः पक्के कामुकः स्याद्विरसौ^७ ।

नागः स्थूले कृष्णवर्णे च कालो

धान्याधारे^८ संमतो गोणशब्दः ॥ ५४ ॥

कुण्डादयः शब्दाः पात्रादावर्थे पात्राद्ये कुण्डादेरित्यनेन^९ ली-
प्रत्ययान्ता भवन्ति । पात्रे कुण्डी । कुण्डाऽन्या ॥ दाहक्रियैव तत्संबन्धा-
दन्यदा तथोच्यते । यस्तु द्रव्यवचनः कुण्डशब्दः^{१०} स नित्यं नपुंसक एव
वर्तत इति न प्रत्युदाहर्तुं युक्तः^{११} ॥ * ॥ अकृत्रिमेऽर्थे स्थली । स्थला
ऽन्या ॥ पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्या वेदिका इत्यन्ये ॥ * ॥ पक्केऽर्थे भाजी ।
भिन्नायामित्यन्यः । भाजाऽन्या । वक्रयष्टिः^{१२} ॥ * ॥ मैथुनेच्छौ नायि-

१ अराला रात्रिः भूमिः B.; भूतिः F.

२ सुवर्णप्रवर्तनस्थानं D.

३ वो खरोरित्य^० A.; वो खरेरित्य-
नेन^० B.; इत्यनेन विकल्पः^० F.; का-
चित् । गुणवचनात्तु पूर्वेण विकल्पः^० D.;

cf. P. iv. 1, 44.

४ शक्तिः F.

५ विसंकटी । विसंकटा D. F.

६ सुन्दरादयो F.

७ अकृत्रिमार्थे स्थलश्च^० E.; °पक्कका-
मुकः^० A.

८ धान्यागारे F.

९ कुण्डादिरित्यनेन B. C. F.; F. om.
पात्राद्ये.

१० यस्तु व्यवचनः^० A.; °कुण्डशब्दे D.

११ न प्रत्युदाहरणं । तस्य युक्तं । F.

१२ चक्रयष्टिः B. D.

कायां^१ कामुकी । कामुकाऽन्या । धनाद्यभिलाषुका ॥ * ॥ म्यूलेऽर्थे
नागी । नागाऽन्या । दीर्घादिगुणयुक्ता मञ्जा वा काचित्^२ । चयवि-
शेष इत्यन्ये ॥ हस्तिमर्षजातिवाचिनस्तु डी भवत्येव । प्रत्युदाहरणं गुण-
वचनस्य^३ ॥ * ॥ कृष्णवर्णेऽर्थे काली । क्राया बलान्याशु ततान काली ॥
कालाऽन्या । धमनी ॥ रत्नमतिस्तु कालशब्दस्य मञ्जावाचिनो डी ।
न तु कृष्णवर्णवाचकस्य कृष्णत्वाव्यभिचारादित्याह ॥ * ॥ धान्याधारे^४
गौणी । यस्याऽऽटोति^५ प्रमिद्धिः । यथा ।

गौणीं जनेन स्म निधातुमुद्धृतामनुचणं नोच्चतरः प्रतीच्छति^६ ।
गौणाऽन्या । त्वणविशेषः ॥ ५४ ॥

कुशो लोहविकारे स्याद् घटः कुम्भश्च मृन्मये ।

कबरः केशविन्यासे^७ नीलश्चौषधिदेहिनोः ॥ ५५ ॥

अयोविकारे कुशी । कृष्युपकरणम् । न सामान्येनायोविकारः ॥
कुशाऽन्या । अलोहविकाराकृतिरेव काष्ठादिमयी ॥ भग्नस्याक्षस्य प्र-
तिष्ठम्भ इत्यन्ये । अपरे तु वल्लेति ब्रुवते^८ ॥ * ॥ मृन्मये पात्रे । घटी ॥
घटाऽन्या । गजघटा । करिघटा ॥ * ॥ कुम्भी । तैलादिस्थानं स्तम्भा-
धारो वा^९ । कुम्भाऽन्या ॥ * ॥ केशरचनायां कबरी । वेणी । कबरा^{१०}

१ नायकायां F.; मैथुनेकायां C.

२ संखवा काचित्^२ A.; संज्ञेति के-
चित् । कपिविशेषः D.

३ हस्तिभार्षजातिं प्रत्युदाहरणं तु
गुणं A.; हस्तिमर्षवाचिनस्तु^३ F.; D.
om. from हस्ति.

४ धान्याधारे^४ F.

५ यस्याऽऽटोति C.; यस्यास्त्व-
टोति D.; यस्याऽऽटोति F.; cf. Mahr.
काटो (S. शाटी) a piece of cloth.

६ Śiṣup. 12, 10.

७ केशविन्यासे A.

८ वल्लेति^८ D. (? cf. Mahrāṭhi
बल्ली "a pole for impelling a boat in
shallow water"); वल्लेति^८ C.; वलोवि^८
B.; वरेल्लेति^८ F. (cf. वरल, वरोल).

९ तिलादिस्थानं^९ B.; for the second
meaning cf. कुम्भक.

१० कावरा D.; F. om. वेणी.

ऽन्या । वर्णविशेषोपेता । व्याकीर्णमान्यकवरां कवरीं तरुण्याः^१ ॥ * ॥
 ओषधी प्राणिनि च । नीली । ओषधिः । नीली वडवा ॥ अन्यत्र ।
 नीला शाटी ॥ ५५ ॥

सूचस्तीक्ष्णे^२ भाजने पात्रपारौ
 स्यालः कुम्भ्यां रेवती रोहिणीभे ।
 ज्ञेयस्तालो^३ लोहमय्यां विपञ्चः
 स्याद्वीणायां लोकवृन्दे च गोष्ठः ॥ ५६ ॥

तीक्ष्णाया सूची । सूचाऽन्या ॥ * ॥ भाजने पात्री । काष्ठपात्री ॥
 अन्यत्र^४ । पात्रमियं ब्राह्मणी । पात्रं तपस्त्रिसंहतिः ॥ * ॥ पारी । गो-
 दोहनी । यथा । प्रीत्या विमुक्ताँस्त्रिहतिः स्तनंधयान्
 निगृह्य पारीमुभयेन जानुनोः ।
 वर्धिष्णुधाराध्वनि रोहिणीः पयश्
 चिरं निदधौ दुहतः स गोदुहः^५ ॥

पाराऽन्या ॥ * ॥ पिठरिकायां स्याली । स्यालाऽन्या ॥ * ॥ नचत्रे रेव-
 ती रोहिणी । रेवता रोहिणाऽन्या ॥ ननु कथं रेवती कन्या । रोहिणी
 कन्येति न ह्याभ्यां नचत्रं वाच्यम् । सत्यम् । रै विद्यते^६ यस्याः । निपा-
 तनादेवे कृते^७ । रेवती ॥ रोहितस्य रोहिणी ॥ रेवतरोहिणश्चब्दौ च
 नचत्रवाचिनौ प्रातिपदिकौ । पञ्च रोहिण्यो रेवत्यो वा देवता यस्य ।
 पञ्चरोहिणः पञ्चरेवत इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्विशेषो^८ द्रष्टव्यः ॥ * ॥
 लोहविकारे ताली लोकप्रसिद्धा । तालाऽन्या ॥ * ॥ वीणायां वि-

१ Śiṣ. 5, 19; om. D.

२ सूचस्तीक्ष्णो E.

३ ज्ञेयास्तालो C.

४ Om. B. C.

५ Śiṣ. 12, 40 (प्रीत्या नियुक्तान् eds.).

६ रैर्विद्यते B. D. F.; A. om. from
 यस्याः to फालः खण्डेऽथो in śloka 58.

७ C. om. from रेवती रोहिणी ।
 रेवता^८.

८ B. C. om. इत्यादि.

पञ्ची । विपञ्चाऽन्या ॥ * ॥ लोकवृन्दे गोष्ठी । समानजातीयो जनसमुदायः^१ । यथा । गोष्ठेषु गोष्ठीकृतमण्डलासनान्^२ ॥ गोष्ठाऽन्या । भूर्यत्र^३ गावस्तिष्ठन्ति ॥ ५६ ॥

श्लेषद्रव्ये खलो लक्ष्यो विदारशठमोषधौ^४ ।

दूतः संदेशहारिण्यां कुट्टिन्यां शम्भलो बुधैः ॥ ५७ ॥

श्लेषद्रव्ये खलो । खलाऽन्या ॥ * ॥ विदारी । शठी । ओषधिः ॥ विदारा । शठाऽन्या ॥ * ॥ दूतो संदेशहारिका । दूताऽन्या । यथा ।

कुप्यपुष्पशयनाल्लतागृहानेत्य दूतिकृतमार्गदर्शनः^५ ।

इत्यादिलक्ष्यदर्शनादिकारान्तोऽप्यनुमीयते ॥ * ॥ शम्भं श्रेयोयुक्तं लाति गृह्णातीति वा । शम्भली । कुट्टिनी ॥ वामनस्तु दूत्यां शम्भलीत्याह^६ । न तदस्मन्मनोरञ्जकं लक्ष्येष्वदर्शनात् ॥ शम्भलाऽन्या । देशविभक्तिः ॥

कश्चित्^७ शम्भलविदारशब्दो गौरादावाह । कश्चिन्नायिकायां^८ सुन्दरी । अन्यत्र सुन्दराऽस्य बुद्धिरित्युवाच । तन्न समीचीनं गौरादावस्य दर्शनात्^९ । अयं चास्माभिर्लक्ष्यानुसारेण तत्रैव व्याख्यातः ॥ ५७ ॥

१ समानजातीयजन° D.; समानजातीये जनसमुदाये F.

२ Śiṣup. 12, 38; °आसनात् MSS.; D. has the whole stanza with several miscorrections.

३ C. om. भूः; F. om. from भूः to खलाऽन्या in the next śloka; for A. see p. ९२, note ६.

४ विदारसठ° D. E.; A. om. this śloka and comment.

५ Raghuv. 19, 23.

६ दूत्या° C.; °शम्भलीत्याह B.

७ रत्नमतिस्तु corr. D.

८ कश्चित् प्रायिकायां C.; °नायिकायां F.; om. सुन्दरी.

९ °अस्यादर्शनात् D.; see śl. 49.

[मातङ्गानां स्नेहपानप्रकारे]

पीनः शाली वल्लभाया भगिन्याम् ।

फालः खण्डे ऽथो खनित्रे कशश्च^१

ज्ञेयः श्रोण्यां बुद्धिमद्भिः कटश्च^२ ॥ ५८ ॥]

पीनी हस्तिनां स्नेहपानप्रकारः^४ । पीना ऽन्या^५ ॥ * ॥ शाली कल-
त्रस्वसा । शाला ऽन्या ॥ * ॥ फाली खण्डम् । यथा ।

कर्पूरस्फारफालीकलितकिसलयस्त्ररोद्दामलीला^६ ।

फाला ऽन्या ॥ * ॥ खनित्रे कशी । कशा^७ ऽन्या । अश्वताडनहेतुश्चर्म-
मयी यष्टिः ॥ * ॥ श्रोण्यां कटी । कटा ऽन्या । व्यवस्था स्थित्युपाश्रिति-
र्वा^८ ॥ * ॥

आकृतिगणो ऽयम् । तेन । एषणी । नाराची वैद्यश्लाका वा^९ ।
एषणा ऽन्या । इत्यादयो ऽर्थविभागेन ज्ञेयाः ॥ ५८ ॥ इति कुण्डादि-
पात्रादी ॥

१ मातङ्गात् स्नेह० C.

२ थो रचवतित्रकुशश्च B.; खंडेथो^०
F.; कसिश्च [corr. कसश्च] C.; for A.
see note ६, page ९२.

३ E. om. this śloka; D. om. text
and comment and reads instead :

आकृतिगणवेतौ तेन खनित्रे कशी ।
कशा ऽन्या । अश्वताडनं यष्टिः । खंडे
काली । यथा कर्पूरस्फाकालीवलित-
किशलय अस्त्ररोद्दामलाधत्वाः क्री-
यन्ते वरयुवतिजनैर्यत्र धारागृहेषु । का-
ला ऽन्या । श्रोण्यां कटी । कटा ऽन्या ।
व्यवस्था स्थित्याधारो वा । करणे एष-
णी । एषणा ऽन्या । कलत्रभगिन्यां शा-

ली । शाला ऽन्या । इत्येते शब्दा अन्ये
पि अर्थविभागाश्रया द्रष्टव्याः ॥

४ पाना हस्तिनां B.; *प्रकारे F.

५ B. C. om. पीना ऽन्या.

६ किशलय A. F.; अस्त्ररो^० MSS.

७ कसी । कसा B. C.; see note २.

८ व्यवस्था स्थित्युपाश्रिति^० A.; यव-
स्थित्युपाश्रिति वा B.; *उपश्रिति
वा C.; *स्थित्युपाश्रितिर्वा F.; D.
see note ३. [i.e. 'seat for resting,' as
Prof. Roth suggests, cf. Mahr. कटा or
कट्टा 'a raised place for resting burdens,
a seat.']

९ वैद्यः श्लाका वा B.; विद्यः ।
श्लाक वा C.

लोहितश्रुवकतालिंगुकक्षा^१

बभ्रुवल्गुमनुसूनुतलुक्षाः^२ ।

तण्डमण्डुकपिकन्थकवृक्षा^३

मन्तुतन्तुतनुमङ्कुतरुक्षाः^४ ॥ ५९ ॥

यञ्जलोहितादिशकलान्तयञ्चकौरव्यासुरमाण्डूकाड्यायन्^५ इत्य-
नेन स्त्रियं । नित्यं डी भवति डायनादेशश्च ॥ लौहित्यायनी ॥ * ॥ औ-
व्यायणी ॥ * ॥ कात्यायनी^६ ॥ * ॥ आलिंगव्यायनी^७ ॥ * ॥ काट्याय-
णी ॥ * ॥ बाभ्रव्यायणी । कौशिकी^८ तु बाभ्रवी बाभ्रव्यायणी ॥ गर्गादौ^९
तु बभ्रुः कौशिक इति पाठादिति नः संमतम्^{१०} । वामनस्तु बभ्रुपाठं
मन्यते^{११} । कपिशब्दस्य च ॥ * ॥ वालाव्यायनी^{१२} ॥ * ॥ मानव्यायनी ॥ * ॥
सौनव्यायनी ॥ * ॥ तालुच्यायणी^{१३} ॥ * ॥ ताण्ड्यायनी ॥ * ॥ माण्ड-
व्यायनी ॥ * ॥ काप्यायनी । आङ्गिरसी तु कापी काप्यायनी^{१४} ॥ * ॥

१ कटालिगुं A.; °काट्या B. C.;
°गुकट्या F.

२ बभ्रुवल्गुमनु B.; बभ्रुवल्गुं
D. E.; °सूनुतनुचा A.

३ तण्डमण्डु A. C.; तण्डमण्डु D.
मण्डुमण्डु B.; °कर्णकवृक्षा C.; °तरचा.
F.

४ मरु for तनु D. E.; मङ्कुटरचा: A.;
मन्तुतरचा: B. C.

५ ? यञ्जोहि° यञ्चकौरव्यासुरिमण्डू-
कानुदेयन् A.; (य oblit.) लोहितादि-
शकान्नपञ्चौरव्यासुरिमण्डूकाड्यायन् D.;
°ड्यायन् B.; °यञ्चौरव्यासुरिमण्डूका-
ड्यायन् C.; °यत्कौरव्या° F.; ? the
double यञ्; cf. P. iv. I, 16-19.

६ लौहित्यायनी औव्यायनी काला-

यनी A.; लौहित्यायनी औव्यायणी का-
त्ययनी B.

७ आलिंगव्यायनी D.; लैगयायना
B.; लौगव्यायनी C.; F. adds लैगव्या-
यनी.

८ कौशका B.; कौसिकी D.

९ °बाभ्रवायणी कौ गर्गादौ° B.

१० °इति न संमतं । B. C. F.; cf. §1.
249.

११ वामनस्तु पाठं मन्यते B. C.

१२ वा for च B. C.; वालायायनी B.;
वालाव्यायनी C.; वालव्यायनी D.

१३ तालुच्यायणी B. C.; तालुच्याय-
णी A.

१४ काप्यायनी B. C. F.

काथव्यायनी^१ ॥ * ॥ वार्ध्यायणी^२ ॥ * ॥ मान्तव्यायनी ॥ * ॥ तान्त-
व्यायनी^३ ॥ * ॥ तानव्यायनी^४ ॥ * ॥ माङ्गव्यायणी ॥ * ॥ तारुच्या-
यणी^५ ॥ ५६ ॥

गुहलुः संशितः शङ्कुमनायीलिगुसम्बवः^६ ।

वतरडः शकलो मङ्गलतुच्छजिगीषवः^७ ॥ ६० ॥

गौहलव्यायनी^८ ॥ * ॥ सांशित्यायनी^९ ॥ * ॥ शाङ्गव्यायनी ॥ * ॥
मानाव्यायनी ॥ * ॥ लैगव्यायनी^{१०} ॥ * ॥ साम्बव्यायनी^{११} ॥ * ॥ अनाङ्गि-
रसी तु वातण्ड्यायनी^{१२} । शिवादिपाठाद् वातण्डी । आङ्गिरसी तु
वतण्डी^{१३} । अस्त्रीयपाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालान्ताज्जातेरित्यनेन^{१४}
ङीप्रत्ययः ॥ * ॥ शाकल्यायनी ॥ * ॥ माङ्गव्यायनी^{१५} ॥ * ॥ लातव्या-
यनी^{१६} ॥ * ॥ आर्ध्यायणी । रौच्यायणीत्यन्यः^{१७} ॥ * ॥ जैगीषव्याय-
णी ॥ ६० ॥ इति लोहितादिः ॥

१ काथव्यायनी A. D.; काथक्वाय-
नी C.

२ वार्ध्यायणी D.; याच्ययिणी B.

३ Om. A.; तांतयायनी B.

४ तानयायनी B.; om. F.; °मा-
व्यायणी D.

५ तारुच्यायणी B. C. F.

६ शङ्कुमनावी E. and corr. D.; संकु-
मनायी लिगुसंबंधः । A.; °संववाः B.
C.; संवचः D.; संचचः E.; लिगुसंबवः F.

७ वतरडः शकलो B.; मन्गलतु E.;
मङ्गलतु F.; °लनु D.; ऋक्जिगी-
षवः A.

८ गौहलव्यायनी A. D.

९ सांशित्यायनी A.; सांसित्यायनी
B. C.

१० शांकव्यायनी लैमव्यायनी B.; लै-

गव्यायनी F.; मानाव्यायनी C.;
मानाव्यायनी D.

११ सांव्यायनी A. B. C. D.; Kâs. V.
MS. I. O. 2440 has शंवु (not शङ्कु).

१२ अनांगिरसा B.; वाडंड्यायनी
C.; for शिवादि see sl. 212.

१३ आंगिरसान्तु C.; वतुंडी B.

१४ (अ obliterated) स्त्रीपाक D.; cf.
P. iv. 1, 63-4.

१५ मांख्यायनी B.; मांखव्यायनी
A.; D. corr. मान्यव्यायनी

१६ लातव्यायनी B.; D. corr. ला-
नव्यायनी; लांतव्यायनी F.

१७ Thus D. F.; आर्ध्यायनी । त्यन्यः ।
A.; आचायणी रौचायणी रौचाय-
णीत्यनः B.; आर्ध्यायणी । रौचायणी ।
रौचायणीत्यतः C.

यच्छब्दो मेनका चात्र दण्डकापिप्पकेष्टकाः ।

रेवका धारका चैव द्वारकादेवकैरकाः^१ ॥ ६१ ॥

यदादय एडकान्ताः स्थातोऽयदाम्^२ इत्यनेनाकारखेलं यत्प्राप्तं
यदादिपर्युदासात् तद्भाजो न भवन्ति ॥ यका ॥ * ॥ मनिपचिमचां
नास्तीत्यनेनाकारखेले^३ । मेनका । अप्सराः ॥ * ॥ दण्डका । अरण्यम् ॥

वर्षाणि तिष्ठतु चतुर्दश दण्डकायाम्^४ ॥

प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु संचिन्त्यमानानि सुखीवभूवुः ॥
इति रघुकाव्ये चिन्त्यम्^५ ॥ * ॥ पिप्पका ॥ * ॥ इत्यते काम्यते प्राप्तादा-
दिषु या सा । दृष्टका मृदिकारः ॥ * ॥ रेवा नदी । ततः संज्ञायां के ।
कुत्सादौ वा । रेवका ॥ * ॥ धारयतीति धारका ॥ * ॥ द्वारप्रकारा ।
द्वारका नगरी^६ ॥ यथा धनंजयस्य ।

चलत्पताकामुद्वद्धतोरणां तावविचिताम् ।

द्वारकां गोपुरद्वारैः किष्किन्धनगरीमिव^७ ॥

देवका । अप्सराः ॥ * ॥ एरका । उदकवृणजातिः ॥ ६१ ॥

क्षिपका ध्रुवका चरका तत्सेवकया करकाचटके स्तः^८ ।

अवकालहके अलका स्यात् कन्यकया ध्रुवकैडकया च^९ ॥ ६२ ॥

चिपतीति चिपका । आयुधम् ॥ अथवा । अज्ञाता चिपा । चिप-

१ रेवका द्वारका चैव द्वारकादेव-
A.; °द्वारकादेव° E.

२ ? एडकांतास्थातोयदाम् A. D.;
°तास्थातोय° F.; परकांतास्थातोय°
B.; एरकास्थातोय° C.; cf. P. vii.
3, 44-46.

३ मतिपचिपचां° B. F.; मेतीति प-
विपची° C.; मनिपचिमचां नास्तीत्य°
D.; cf. Kāś. V. vi. 4, 120; Up. S. 5, 37.

४ Anarghar. (Calc. S. 1782, p. 116)
4, 66.

५ Raghuv. 14, 25.

६ द्वारका नदी नगरी B. C.

७ द्वारकागपुर° A. B. C., original
D.; किष्किंधानग° F.; किष्किंधन°
B. D.

८ चिपकाध्रुवकाचटकाः सेव° E.

९ अवकालहले °ध्रुवकै° E.

का ॥ * ॥ धू विधूने । ध्रुवतीति ध्रुवका । आवपनविशेषः ॥ अथवा ।
अज्ञाता ध्रुवा । ध्रुवका ॥ * ॥ चरका ॥ * ॥ सका ॥ * ॥ सेवा^१ भक्तिः ।
कुक्षिता वा सेवा । सेवका ॥ * ॥ करका । वर्षोपलः ।

नान्कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिहासावकीर्णान्^२ ।

केचित् करकशब्दं पुंस्त्राजः । कमण्डलौ च करक^३ इति ॥ * ॥ चट-
का ॥ * ॥ अवतीति । अवका । शैवलम्^४ ॥ * ॥ लहका ॥ * ॥ अलका ।
नगरी ॥ * ॥ कन्यका ।

सवर्णकन्यका रूपयौवनारम्भशालिनी^५ ॥

भ्रुवतीति भ्रुवका । आवपनविशेषः^६ ॥ अथवा । कुक्षिता भ्रुवा । भ्रुव-
का ॥ * ॥ एडका । अविजातिः ॥

वेगवती कन्दः । त्रिसकारपरं गुरुकं चेद्देगवतीति च भादय भौ गौ ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन यथादर्शनमन्येऽपि भवन्तीति ॥ ६२ ॥

इति यदादिः ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितस्त्रीयगणरत्नमहोद-
धिग्रन्थवृत्तौ प्रथमो नामाध्यायः^७ समाप्तः ॥

१ सवका सेवा F.; सैवा A.

२ Meghad. 54.

३ कमंडलू च° A. D.; कमंडलू क°

C.; कमंडलुः क° F.; कमंडलूक क° B.;

Am. K. 3, 4, 1, 6.

४ सैवलं A. D.; शैवलं F.

५ Vām. Kāvya. 3, 2, 3; सवर्णा क-
न्यका° ed. Capp.

६ आवपनपनविशेषः B.; D. corr.
आवर्तनवि°.

७ गोविंदाचार्यशिष्य° D. E.; °प्र-
थमोऽध्यायः E. F.

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अर्धर्चध्वजकुञ्जशीधुमधवो वर्चस्कूर्चाढकाः^१

पङ्कानीकपिनाकनिष्ककपटाष्टङ्कः किरीटः कुटः ।

कूटः कङ्कटकर्वटारण्डशकटा वल्मीकसानू नटः ।

खण्डोद्योगविडङ्गशृङ्गसरकाः पुङ्गवज्जी मोदकः^२॥६३॥

एतेऽर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके साधवो भवन्ति ॥ अर्धश्चासौ ।
चक्र च । अर्धर्चः । अर्धर्चम् ॥ * ॥ ध्वजं पताका ॥ * ॥ कुञ्जो वनखण्डो
हस्तिदन्तश्च^३ । यथा ।

अथोष्णभासेव समेरुक्कञ्जान् विहीयमानानुदयाय तेन^४ ॥
निकुञ्जोऽपि ॥ * ॥ श्वेते मृच्चत्यनेनास्मिन् वा हिताहितप्रतिपत्तिरिति
शीधुर्मद्यम्^५ ।

मनोजगन्धं सहकारभङ्गं पुराणशीधुं नवपाटलं च^६ ॥
मधुर्द्राचादिमद्यम्^७ ।

विभ्रतौ मधुरतामधिपात्रं रागिभिर्युगपदेव पपाते^८ ।

आननैर्मधुरसौ^९ विकसद्भिर्नासिकाभिरधितोत्पलगन्धः ॥

वर्चस्कं शकृत्^{१०} ॥ * ॥ कूर्चो दीर्घश्च^{११} ॥ * ॥ आढकं मानविशेषः ॥ * ॥
पङ्कं कर्दमः^{१२} । यथा ।

१ ध्वजकुञ्ज° E.; °शीधु° A.; °कू
र्चाढकाः D. E.

२ विडङ्गरसकाः B. C. (in C. मृङ्ग is
supplied).

३ वनखण्डो° B.; वनखण्डो° A. D.;
°हस्तिदन्तिश्च A.; वनखण्डो° F.

४ Kirāt. 3, 32.

५ श्वेते सुश्वेतनास्मिन् हि° D.; °प-
त्तिशीधु° A

६ °शीधु° A.; Ragh. 16, 52.

७ मधु द्रा° B. C.

८ मधुरतां मधुपात्रं D.; Śiṣ. 10, 8
(°अतिमात्रं eds.).

९ मधुरसौ eds. for मधुर असौ.

१० वर्चस्कः° F.; संकृत् A

११ रमयुः B. C. F.

१२ पङ्कः F.; A. om. पङ्कं कर्दमः

पुरोगैः कलुषास्तस्य सहप्रस्थाधिभिः कृशाः ।

पश्चात्प्रयाधिभिः पङ्काश्चक्रिरे मार्गनिम्नगाः^१ ॥

अनीकं सैन्यं संग्रामश्च ॥ * ॥ पिनाको रुद्रधनुः । त्रिशूलं च ॥ * ॥ निष्क
आभरणम् । कण्ठे निष्क इवार्पितः^२ ॥ * ॥ कपटं व्याजः ॥ * ॥ टङ्कः
पाषाणच्छेदनः^३ ॥ * ॥ किरीटो मुकुटम् ॥ * ॥ कुटं घटः । हलाङ्गवि-
शेषश्च^४ ॥ * ॥ कूटम् । संघातो माया निश्चलो मृगादिवधार्थं क्लृप्तं^५
कैतवम् अयोधनः शैलशृङ्गं सीराङ्गं च^६ ॥ * ॥ कङ्कटं संनाहः ॥ * ॥
कर्बटः । नद्यद्रिवेष्टितं खेटं कर्बटं शैलवेष्टितम् ॥

दुर्गस्तु कर्पटम् अल्पोपकरणस्थानमित्याह^७ ॥ * ॥ अण्डं पक्ष्यादिप्र-
सवः ॥ * ॥ शकटो गन्त्री ॥ * ॥ वल्लीको वामलूरः ॥ * ॥ सानु प्रस्थम् ।
सानूनि गन्धः सुरभीकरोति^८ ॥ * ॥ नटो नर्तनविशेषः^९ । आनट इति
शाकटायनः ॥ * ॥ खण्ड इक्षुविकारविशेषः शकलं च^{१०} । यथा ।

ऊनस्य नूनं परिपूरणाय ताराः स्फुरन्ति प्रतिमानखण्डाः^{११} ॥

खण्डनक्रियावाचिनस्तु वाच्यलिङ्गतैव । खण्डी घटी । खण्डो घटः^{१२} ।
खण्डं कुलम् ॥ * ॥ उद्योग उत्साहः^{१३} ॥ * ॥ विडङ्ग औषधम् ॥ * ॥
शृङ्गो विषाणम् ॥ * ॥ सरकं मद्यम् ॥ * ॥ पुङ्खः शराङ्गम्^{१४} ॥ * ॥ ब्रजं
पुञ्जः ॥ * ॥ मोदकं भक्ष्यविशेषः ॥ ६३ ॥

१ पङ्क चक्रिरे° A. B. C. D.; A. B. C.
om. the first half-sloka; Raghuv. 4, 31
additional sl.; cf. Aufr. Cat. p. 112, a.
२ Kum. S. 2, 49, V. L. cf. Oxf. Cat.
p. 115, b.

३ पाषाणभेदकः F.

४ हलाङ्गविशेषश्च A.

५ कलं B. C.; मृगादिवत्सङ्गं कलं D.

६ शीराङ्गं च A. D.

७ कर्पटः अल्पो° F.; अल्पोपकरण-
मित्याह A.

८ Kum. S. 1, 9.

९ नर्तकविशेषः F.

१० शक्तिलं च A.

११ Anarghar. 7, 82 (प्रतिपूरणाय ed.
Calc. S. 1782, p. 215); D. om. fr. यथा.

१२ खण्डी घ-खण्डो° B.; खण्डी घखण्डो
C.

१३ उद्योगमुत्साहः A. D.

१४ शरस्य। A. B. C. (!); सरस्य। D.;
शरस्यानुजं F.

शाको मस्तककल्कशूकनिकटाः शुल्कं निदाघो नखो

बाणद्रोणसुवर्णभूषणरणाः कार्षापणस्तोरणः ।

काण्डस्ताण्डवदण्डमण्डपिटकाः सक्तुस्तडागव्रणौ १

पेटो मञ्चकवारबाणचरणा वस्त्राश्चैरावताः ॥ ६४ ॥

शाकं भक्ष्यविशेषः २ ॥ * ॥ मस्तको मूर्धा ॥ * ॥ कल्कम् । औषधानां
निर्यासो दम्भः पातकं च ३ ॥ * ॥ शूकं धान्यादेः सूची । वृश्चिकादेः
कण्टको ऽपि ॥ * ॥ निकटः समीपम् ॥ * ॥ शुल्को मण्डपिकायामाच-
स्थानं स्त्रीधनं च ४ ॥ * ॥ निदाघं ग्रीष्मः ॥ * ॥ नखं पाणिजः । यथा
रुद्रस्य त्रैलोक्यसुन्दर्या हस्तिवर्णने ५ । ज्योत्स्नाजनितदन्तवेदनाशङ्कया
प्रसादनार्थं पादलम्बानि चन्द्रमण्डलानीवोज्ज्वलानि नखानि धार-
यन्तम् ६ ॥ * ॥ बाणं शरः ॥ * ॥ द्रोणं चतुराढको ऽष्टाढको वा देश-
भेदात् ७ ॥ * ॥ सुवर्णं कनकम् ॥ दुर्गस्तु स्त्रीनरलिङ्ग इत्याह ८ । सुवर्णं
इति शाकटायनः ९ ॥ * ॥ भूषणम् अलंकारः ॥ * ॥ रणन्ति दुन्दुभयो
ऽत्रेति रणम् । यथा १० रणे रभसनिर्भिन्नादिपपाटविकासिनि ॥ रभ-
सेन निर्भिन्ना दिपपाटविकानामस्यो यत्र तदित्यर्थः ॥ * ॥ कार्षापणं
हिरण्यप्रमाणम् । अण्प्रत्ययं विनापि पुंनपुंसकवाचीत्यर्थः ॥ * ॥ तोरणं
वन्दनमाला ॥ * ॥ काण्डः शरो नालं वर्गो वारि कुक्षितं च ॥ * ॥
ताण्डवम् । उद्धतभृत् ११ त्वणविशेषश्च ॥ * ॥ दण्डं यष्टिश्चतुर्थोपायो
दमो मन्याश्च ॥ * ॥ मण्डं सर्वरसानां द्रवद्रव्याणां मुख्यम् ॥ * ॥ पिटकं

१ शक्तु° A.; सक्तुस्तडाकवृणौ पोटो
मंच° E.

२ भक्ष्यादिविशेषः D.; भक्षविशेषः A.

३ दंशः° D.; दंभपातकं च B. C.

४ स्त्रीपणं च D.

५ Om. B. C. F. [? हस्तिवर्णने]..

६ °इवोज्ज्वलनखानि° A.; D. om.
from यथा रुद्रस्य.

७ B. C. om. ऽष्टाढको cf. Weber
Jyot. p. 81; D. om. from द्रोणं.

८ दुर्गस्तु नरलिङ्ग° F.

९ सुवर्णः कनकं । दुर्गः स्त्री° इत्यपि
शाकटायनः A.; om. D. [? स्वर्णं इति°
or सुवर्णं masc. only].

१० D. om. from भूषणं; Sig. 19, 56.

११ उद्धतभृत् B.; उद्धतं भृत् F.

गण्डोलकः^१ । विस्फोटवाची तु त्रिलिङ्गः^२ ॥ * ॥ सक्तु यवादिवि-
कारः^३ ॥ * ॥ तडागः सरः ॥ * ॥ व्रणं चतम् ।

विपक्षचित्तोन्मथना नखव्रणास्तिरोहिता विभ्रममण्डनेन ये^४ ॥
सभासे तु पुंलिङ्गो यथा नाडीव्रणः ॥ * ॥ पेटं^५ संहतिः परिच्छदश्च
॥ * ॥ मञ्चकं शयनविशेषः ॥ * ॥ वारम् आच्छादकं बानमस्य एण-
न्यादेः^६ प्राग्बदित्यनेन णत्वे^७ । वारबाणं कञ्चुकः ॥ बाणे वारणस्य
व्यत्ययो^८ मयूरव्यंसकादित्वादिति श्रीभोजः ॥ * ॥ चरणं पादः । यथा ।

स्खलति चरणं भूमौ न्यस्तं न चार्द्रतरा मही

स्फुरति च तथा वामो बाहुस्तनुश्च^९ विकम्पते ।

शकुनिरहितश्चायं तारं विरौति हि नैकशः

कथयति महाघोरं वृत्तं न चात्र विचारणा^{१०} ॥ * ॥

वस्त्रो वासः ॥ * ॥ अम्बरो वस्त्रम् ॥ * ॥ ऐरावतम् । इन्द्रगजः ॥ ६४ ॥

चरकमठविटङ्कस्वेडिता भूतवृत्त-

प्रयुतघृतवसन्ता हस्तबुस्तापराह्लाः ।

पलितफलककण्वा^{११} नामकर्माभिधाना-

ऽयुतशततृणनीडा यौवनोद्यानयानाः ॥ ६५ ॥

१ गाडालकः B. C.

२ विस्फोटवाचा तु^० B.; विस्फोट-
कवाची^० F.

३ शक्तु जवादिविकारः A.

४ Kirāt. 8, 34; विपक्षचित्तो^० A.;
D. om. from विपक्ष to नाडीव्रणः.

५ पेटं A. B.; पेटः C. (orig. पटः).

६ नद्यादेः D.; येनाग्न्यादेः F. (? P.
viii. 4, 3; 36).

७ णीत्वे A. B.; णित्वे C.

८ Thus A. (? वारस्य); बाणवार-
णस्य^० D.; वारणं वारणस्य व्यत्ययो B.;

C. corr. बाणवारस्य^०; वारणं बाणस्य
वा मयूर^० F.

९ बाहुः स्तनश्च B. C. F.

१० वृत्तं^० A.; वृत्तं तवात्र B. C. D.—
Mṛichehh. act 9, p. 143 (ed. St.):

स्खलति चरणं^० न चार्द्रतमा मही
स्फुरति नयनं वामो बाहुर्मुञ्जश्च वि^० ।

शकुनिरपरश्चायं तावद्विरौति हि^०
कथयति महाघोरं मृत्तुं न चात्र^० ॥ eds.

११ ०कंठा A.; ०कथा C.; कंवा D.;
०कित्वा F.

चरकं शास्त्रविशेषः ॥ * ॥ मत्रं व्रतिनां स्थानम् ॥ * ॥ विटङ्कं कपो-
 तपाली ॥ * ॥ ^१ ज्वेडितो मुखध्वनिभेदः ^२ ॥ * ॥ भूतः पिशाचः ॥ * ॥
 वृत्तः शीलम् ॥ * ॥ प्रयुतम् । दश लक्षाः ॥ * ॥ घृतः । आज्यम् ॥ * ॥
 वसन्तम् । चतुर्विशेषः ^३ ॥ * ॥ हस्तं पाणिः ॥ * ॥ बुद्धं मांसशृङ्गु-
 ली ^४ ॥ * ॥ अपराह्णं दिवसापरार्धभागः ॥ * ॥ पलितः । पाण्डुराः
 केशाः ^५ ॥ * ॥ फलकः खेटकम् ^६ ॥ * ॥ कण्वं ^७ पापम् ॥ * ॥ नामा ॥ * ॥
 अयं कर्मा ^८ ॥ * ॥ अभिधानं नाम शब्दश्च ॥ * ॥ अयुतम् । दश सह-
 स्राणि ॥ * ॥ शतः । संख्याविशेषः ॥ * ॥ तणः शष्पः ॥ * ॥ नोडः कु-
 लायः ॥ * ॥ यौवनो द्वितीयं वयः ॥ * ॥ उद्यान आरामः ॥ * ॥ यानो
 वाहनम् ॥ ६५ ॥

तीर्थप्रोथो नलिनपुलिनस्तेनयोधौषधानि

स्थानं शूर्पं ^९ निधनशयनद्वीपपुच्छायुधानि ।

यूथं गूथं कुणपकुतपक्षेमवर्णासनानि

छत्ताकाशप्रतिसरमुखाष्टापदारण्यवर्षाः ^{१०} ॥ ६६ ॥

तीर्थः पुण्यस्थानम् ॥ * ॥ प्रोथोऽश्वादीनां नासा ॥ * ॥ नलिनः
 कमलम् ॥ * ॥ पुलिनः सैकतम् ^{११} ॥ * ॥ स्तेनं चौर्यं चोरश्च ॥ * ॥ योधं
 सुभटः । यथा सूराचार्याणाम् ^{१२} ॥

१ कपोतपाला ज्वेडितो° B.

२ मुखध्वनिभेदः F.

३ वसन्त ऋ° B. C. F.

४ मांसं । F.; मांसशृङ्गुली D.

५ पाण्डुरः केशः F.

६ खेकं B.; खेटकं D.

७ कंठं A.; कंवं D.; किवं F.

८ अयकर्मा A.; अयाकर्मा C.

९ शूर्पं all MSS.

१० छत्ताकाश° E. and corr. D.;

प्रतिशर° C. D. E.

११ सैकतं A.; सौकतं B.

१२ शूराचार्याणां A.; D. corr. स्तेना-
 चार्याणां.

योधैर्योधानि हन्यन्ते क्रोधान्धैः सिन्धुरैर्गजाः ।

न गण्यते स्वपक्षोऽपि धिक् क्रोधमसमञ्जसम् ॥

औषधो भेषजम् ॥ * ॥ स्थानम् । आधारः ॥ * ॥ पूर्णं^१ मानविशेषः ॥ * ॥

निधनो मृत्युः ॥ * ॥ शयनः शय्या ॥ * ॥ दीपम् । अन्तरीपः ॥ * ॥ पुच्छं

लाङ्गूलम्^२ ॥ * ॥ आयुधो हेतिः ॥ * ॥ यूथः पशुसमूहः । द्वयोर्यूथयोः

समाहार इति विग्रहे द्वियूथमित्यपि शाकटायनः ॥ * ॥ गूथो विष्टा ॥ * ॥

कृष्णं शवः ॥ * ॥ कुं तपति सूर्योऽचेति कुतपः आङ्ककालः । यत्स्मृतिः ।

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः^३ ।

स कालः कुतपो यत्र पितृभ्यो दत्तमचयम् ॥

यदा ह्यागरोममयो वस्त्रविशेषः ॥ * ॥ चेमः । कुशलम् ॥ * ॥ वर्णम् ।

अचरम् । शुक्लादिद्विजादिश्रुतिवाची तु पुंलिङ्गः^४ ॥ * ॥ आसनः पी-

ठम् ॥ आवृत्त्या । असनं^५ वृत्तविशेषः ॥ * ॥ कृत्त आतपत्रम् ॥ * ॥

आकाशो नभः ॥ * ॥ प्रतिसरः । कङ्कणं वाहिनीजघनं च^६ ॥ * ॥

मुखो वदनम् ॥ * ॥ अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठाऽस्येति संज्ञायामष्ट^७

इत्यनेनाले । अष्टौ पदान्यत्र । अष्टापदं शारीफलम्^८ । अष्टापदः

सुवर्णम् ॥ * ॥ अरण्यः । अटवी ॥ * ॥ वर्षं वृष्टिः संवत्सरश्च । यथा ।

पुथ्वर्षं इव मौक्तिकवर्षः^९ ॥ ६६ ॥

१ पूर्णं all MSS.

२ पुच्छं भांडं लाङ्गूलं F.

३ भास्करे A. B. C. F.; Śabdakalp.

५. कुतप reads: °रः । स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणामन्नमचयम् ॥ इति शाता-
तपः । cf. Schol. on Hem. Abh. 141.

Acc. to Prof. Roth, not in Śât. in Calc. Smritis. The Vâchaspatyam has °रः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमच-
यम् ॥ मतं पु०. The Matsyap., acc. to
Prof. Haas, has: । तत्राष्टमो मुहूर्तो यः

स कालः कुतपः स्मृतः ॥ मध्याह्ने सर्वदा
यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ।

४ शुक्लादिद्विजातिश्रुतिं B. C. F.

५ अवृत्त्या B.; आसनं F.

६ प्रतिशरः D.; °कषणं । वाहिनी
जलघनं च A

७ Cf. Pân. vi. 3, 125.

८ शारीफलं A.; शारफलं B.; शा-
रीरफलं C.; शारिफलं F.

९ D. has only वर्षं संवत्सरः; cf. Śiṣ.
10, 74; पुष्पवृष्टिरिव मौक्तिकवृष्टिः eds.

कमण्डलुर्मण्डपकुट्टिमाबुदा-

ऽवतंसपाराः शतमानचन्दनौ^१ ।

समानयूषौ दृढमूषिकौदना^२

दिनं विमानं च वितानलोहितौ ॥ ६७ ॥

कमण्डलुः करकं कुण्डिका च^३ ॥ * ॥ मण्डपं जनाश्रयः ॥ * ॥ कुट्टेन निर्वृत्तः । घणवभावादिस^४ इत्यनेन । दमप्रत्यये । कुट्टिमो बद्धभूमिकम्^५ ॥ * ॥ अर्बुदो दशकोटिरक्षजो व्याधिस्र^६ । पर्वते तु पुंलिङ्गः ॥ * ॥ अवतंसं शेखरम्^७ ॥ * ॥ पारः परतीरम् ॥ * ॥ शतं मानानामस्य^८ । शतमानो भूभागविशेषः ॥ यदा । शतमानं रूप्यपलम् ॥ यत्स्रतिः^९ ।

दे कृष्णले रूप्यमाषो धरणं षोडशैव ते ।

शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव च ॥ * ॥

चन्दनो मलयजम् ॥ * ॥ समानः सदृशम् ॥ * ॥ यूषो मुद्गनिर्घासः ॥ * ॥ दृढोऽविनष्टम् ॥ * ॥ मूषिकम्^{१०} । आखुः ॥ * ॥ उद्यते मिश्र्यते व्यञ्जनैरिति । ओदनम्^{११} ॥ * ॥ दिनो वासरः ॥ * ॥ विमानो देवतायानं सप्तभूमिकगृहं च^{१२} ॥ * ॥ वितानो याग उल्लोचो विस्तारश्च । तुच्छवाची तु त्रिलिङ्गः ॥ * ॥ लोहितः शोणितम् । गुणवचनस्तु वाच्यलिङ्गः । लोहितो गौः । लोहिता शाटी । लोहितं वस्त्रम् ॥ ६७ ॥

१ वतंसपराः^० E.; शततमानं वन्दनौ B.

२ समानयूषौ A.; मूषिकौदना F.

३ कुट्टिका च B.; कुट्टिका च C.

४ Thus A. (? घणच); घणवभावा^० B.; यणवभावा^० C.; घणवावादिस D.; घनभावादिस F.; cf. P. iv. 4, 20 V.

५ भूमिका D.

६ ंकोटि वक्षसो व्याधिस्र D.

७ शेषरं B. F.

८ शतं मानमस्य D. F.

९ Yājñ. I. 363-4.

१० मूषकं F.

११ उद्यते मिश्र्यते पच्यते इत्योदनं D.

१२ देवयानं F.; ंकं गृहं च B. C. F.

अंसक्षीरकषायबिम्बविटपा^१ नेत्राव्ययौ शेखरः

केदाराश्रमशल्यशूलवलया बालस्तमालो मलः ।

गुल्माङ्गारविहारतोमरसाः पात्रं पवित्रं पुं

मध्यं बुधमृणालमण्डलनला नालप्रवालोत्पलाः ॥ ६८ ॥

अस्यते भारेण । अंसं स्कन्धः^२ ॥ * ॥ क्षीरं पयः ॥ * ॥ कषायं तुब-
राख्यो^३ रसो निर्यामरागविशेषौ च ॥ * ॥ बिम्बो मण्डलम् आकृ-
तिश्च ॥ * ॥ विटपं स्तम्भः । स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा ॥ * ॥ नेत्रो
नयनं परिधानपरिमाणविशेषौ च^४ ॥ * ॥ अव्ययम् । अलिङ्गसंख्यम्^५
॥ * ॥ शेखरम् । आपोडः ॥ * ॥ क्लिद्यति । आर्द्रिभवति पाकार्थं जले-
नेति केदारम् । चेत्रविशेषः ॥ * ॥ आश्रमो मुनीनां स्थानम् ॥ * ॥
शल्यं वंशादीनां कीलविशेषः ॥ * ॥ शूलं प्रहरणविशेषो रुजा च ॥ * ॥
वलयो हस्ताभरणम् । यथा ।

तनुत्वरमणीयस्य मध्यस्य च भुजस्य च ।

अभवन्नितरां तस्या वलयः कान्तिवृद्धये^६ ॥

बालं शिशुः केशश्च ॥ * ॥ तमालं वृचविशेषः ॥ * ॥ मलः पापविट्कि-
टानि^७ । यथा सागरचन्द्रस्य ।

मुष्णातु कल्मषमलानि मनोऽपकूल-

खेलन्मरालमिथुनात्तपनात्मजेव^८ ॥

स्यतौ तु । वसा शुक्रमसृङ् मज्जा मूत्रं विट्कर्णविण्णखाः ।

श्लेष्माश्रु दूषिका खेदो द्वादशैते नृणां मलाः^९ ॥

१ अंश० A.; अंसं क्षी० विटपा B.

६ A.D. om. fr. यथा; cf. p. ११५, n. ३.

२ अस्यते० D.; अंश० A.; अस्थिते०

७ किटानि A.; विर्याणि corr. D.

अंसः स्कन्धः C. F.

८ मुष्णातु० A.D.; मनोपकूलखेलम-

३ तुबराख्यो C.; तुबराख्यो D.

राल० A.; मनोपिकूल० D.; मतोप-

४ नयनं परिमाणविशेषश्च A. D. F.

कूल० मिथुनात्तप० F.; मनोप० B. C.

५ संख्ये D.; संज्ञा A.

९ Man. 5, 135.

गुल्मः प्रकाण्डम्^१ । यदा । गुह्यन्ते व्याकुलीक्रियन्ते^२ पथिकसार्थास्त-
स्मिन्निति गुल्मः । आयस्थानम् ॥ * ॥ अङ्गति^३ गच्छति निर्धूमकाला-
मितामिति । अङ्गारो वल्किदग्धकाष्ठम् ॥ * ॥ विहारं भिक्षुस्थानम् ॥ * ॥
ताम्यन्ति काङ्क्षन्ति तेनारोन्महर्तुमिति तोमरं शर्वला^४ ॥ * ॥ रसम् ।
मधुरादिः शृङ्गारादिश्च विषं वीर्यं रागश्च ॥ * ॥ पांचो भाजनम्^५ ।
अत्रास्य पाठः प्रचुरप्रयोगापेक्षः^६ ॥ * ॥ पवित्रः पावनम् ॥ * ॥ पुरः
पुरी ॥ * ॥ मथः । उदरम् ।

आकर्षते वोर्ध्वमपि क्रशीयान्

अत्युन्नतत्वात् कुचमण्डलेन^७ ।

ननाम मध्येऽतिगुरुत्वभाजां^८

नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम् ॥

बुध्नम् अधोभागः ॥ * ॥ मृणालो विसम्^९ । मृणालीत्यपि दृश्यते
महाकविलक्ष्येषु^{१०} ॥ विसाङ्कुर इत्यन्ये ॥ * ॥ मण्डलो विस्वं भूभाग-
विशेषश्च । यथा ।

अयमनेन महोदधिभोगिना वलघितो वसुधाफणमण्डलः^{११} ॥

नालं शुषिरं^{१२} दणम् ॥ * ॥ नालः पुष्करादीनां दण्डः ॥ अमरमा-
लायां तु नालं नाला स्त्रियामिति स्त्रीलिङ्गोऽभिहितः^{१३} ॥ * ॥ प्रवालं
पल्लवो विद्रुमश्च ॥ * ॥ उत्पलो जलजम् ॥ ६८ ॥

१ A. om. from गुल्मः.

२ गुह्यन्ते° क्रियन्ते A. D.; गुह्यन्ते° F.

३ अगति B.; आयस्थाने अगति C.

४ नान्यं काञ्चन्ति° D.; शर्वरा A.;
सर्वला F.; सर्वरा B. C.

५ भोजनं MSS.; पांच° C.

६ प्राचुरप्रयोगापेक्षे C.; °प्रयोगो-
पक्षो B.

७ चोर्ध्वमपि°? MSS.; अत्युन्नतत्वात्
A. D.; कुचं मण्डलेन B.

८ °पि गुरुत्व° A. D.; °गुरुत्वभाजा

B. C. D. F.

९ विश° A. D.

१० दृश्यते । कविलक्ष्येषु F.; । कथित-
लक्ष्येषु C.; कथिलक्ष्येषु B.; महाकवि-
मुत्सेसु D.

११ Anargh. 7, 28; D. om. from यथा.

१२ सुषिरं A.

१३ नालं नालो स्त्रियामिति° B. C.;
cf. A. K. 1, 2, 3, 41.

जृम्भो वज्रकबन्धकर्षककुदाश्रक्रान्धकाराङ्कुशा^१

वक्त्रं संगमदेहदाडिमहिमाः पत्रं बलं वल्कलम् ।

कर्पासामिषकाशकोशकुसुमप्रयीवमासेक्कसा^२

निर्यासः कलशाम्बरीषकलला माषः करीषं कुशः^३ ॥ ६९ ॥

जृम्भो जृम्भणम् ॥ * ॥ वज्रः कुलिशम् । यथा । वनस्पतिं वज्र इवा-
वभज्य^४ ॥ यथा वा । भिन्दानो हृदयमसाहि नोदवज्रः^५ ॥ हीर-
कश्च ॥ * ॥ कबन्धं रुण्डः । यथा ।

वामांससंस्तसुराङ्गनः खं नृत्यत्कबन्धं समरे ददर्श^६ ॥

कर्षः पलचतुर्थभागः ॥ * ॥ ककुदः । प्रधानं राजचिह्नं शृङ्गं च ॥ * ॥
चक्रो रथाङ्गम् ॥ * ॥ अन्धकारस्तमः । यथा । प्रोपितार्चमणं मेरो-
रन्धकारस्तटोमिव^७ ॥ * ॥ अङ्कुशः शृणिः^८ । यथा ।

प्रत्यन्यनागं चलितस्त्ररावता निरस्य कुण्डं दधतान्यमङ्कुशम्^९ ॥

वक्त्रो मुखं कन्दोजातिश्च ॥ वक्त्रेत्यपि शाकटायनः ॥ * ॥ संगमं^{१०}
नद्यादिमेलः ॥ * ॥ देहं शरीरम् ॥ * ॥ दाडिमं फलविशेषः ॥ * ॥
हन्ति^{११} हिनस्ति पद्मवनानीति हिमः । तुहिनम् ॥ * ॥ पत्रं पर्णं वाहनं
च ॥ * ॥ बलं सामर्थ्यं सैन्यं च ॥ * ॥ वल्कलं तरुत्वक् ॥ * ॥ कर्पासं तूल-

१ जृम्भो° C.; °ककुदात्साक्रान्धका-
राङ्कुशा A.

२ मासेक्कसा MSS. (क्क often for क्क).

३ कलसांबरीषकलला° A.; मा-

४ Kum. S. 3, 74.

५ Śiṣ. 8, 39; भिन्दतो ह° A.; D. has
the whole stanza; C. om. from जृम्भो
to हीरकश्च.

६ Raghuv. 7, 48; वामाङ्गसंस्त-
ds.

७ Śiṣ. 2, 39; D. has the whole śloka;
it also quotes Kum. S. 1, 12a (नीलं for
भीतं).

८ आङ्कुशः B.; अङ्कुशं A. D.; शृणिः
A.; शृणिः D.; cf. Nirukta 5, 28.

९ Śiṣ. 12, 12; D. quotes the whole,
but corrupt.

१० संगमो B. C. F.

११ हेति B.; हति D.; cf. Up. S. 1,
146.

कारणम् ॥ * ॥ आमिषो मांसम् ॥ * ॥ काशं तृणभेदः ॥ * ॥ कोशं
 धनम् । अमरसिंहस्तु कोष इत्याह^१ ॥ * ॥ कुसुमः पुष्पम् ॥ * ॥ प्रगीवं
 वातायनं वास्तुनिमित्तधारणं च^२ ॥ * ॥ मांसं त्रिंशद्दहोरात्रः ॥ * ॥
 इक्षसः ।^३ चिक्रसं यवपिष्टपर्यायम् अमरसिंहाद्याः ॥ * ॥ निर्यासं
 वृक्षादेर्निखन्दः ॥ * ॥ कलशं घटः । कलशस्त्रिवित्यमरसिंहः^४ ॥ * ॥
 अम्बरीषं भ्राष्ट्रः । अमरसिंहस्तु क्लीवे^५ ॥ * ॥ कललं शुक्रशोणितप-
 र्यायः ॥ * ॥ माषं दशार्धगुञ्जो ब्रीहिविशेषश्च ॥ * ॥ करीषो गोमया-
 ग्निः । शुष्कगोमयसंघात इत्येके^६ ॥ * ॥ कुशं दर्भः ॥ ६६ ॥

मुसलमुकुलमूलाः पार्श्वपात्रीवपूर्वाः^७

कमलहलचषालाः^८ खण्डलं कुण्डलं च ।

निगडफलपलाला^९ मङ्गलं शालशीले^{१०}

विषवषकविशालाः^{११} पूलतैले कपालम् ॥ ७० ॥

मुसलम् । आयुधविशेषः चोदनविशेषश्च^{१२} ॥ * ॥ मुकुलः कुञ्ज-
 लम्^{१३} । यथा विक्रमोर्वश्याम् ।

१ A. K. 3, 4, 29, 233; Kshīr. takes no notice of another spelling, but Rāyam. refers to the double spelling in Med. śānta 5.

२ सुगीवं वस्तुनि° A.

३ क for क्क B. C. D. F.; इक्षसः । चिक्रसं A., for चिक्रसं cf. A. K. 3, 6, 35 (यवपिष्टं Kshīr.; गोधूमादिचूर्णं Rāy.).

४ कलशस्त्रियामित्य° C.; A. K. 2, 9, 31.

५ A. K. 3, 9, 30.

६ शुष्कगोमयं । संघातः शुष्क- गोमयसंघातः° D.; =

७ मुशल° A. C.; °पात्राकपूर्वाः B.; °पात्रीकपूर्वाः C. F.

८ °चषालाः A. D.; °वषालाः B. C.; °वषालाः E.

९ निगल° A. D. E.; निगडफलप- लाला C.; निगड्रफलप° B.; निगमप- लप° F.

१० शालशीले B. F.; शालीले E.

११ विषवषक° B. C. D. E.

१२ मुशल° A. B. C.; चादन B. C.

१३ कुञ्जलं A. B. D.; om. C.

उष्णालः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी

निर्भिद्योपरि कर्णिकारमुकुलान्यध्यासते षट्पदाः^१ ॥

मूलः । प्रतिष्ठा । आदिः । शिफा । नचत्रभेदश्च^२ ॥ * ॥ पर्शूनां समूहः ।
पार्थम् । कचयोरधः ॥ * ॥ पात्रीवं^३ यज्ञोपकरणम् ॥ * ॥ पूर्वं रुढितो
ऽर्थोऽवगन्तव्यः ॥ दिक्कालयोगे त्वाश्रयलिङ्गः । पूर्वः पर्वतः । पूर्वा नदी ।
पूर्वं वनम् ॥ * ॥ कमलं पद्मम् ॥ * ॥ हलः सीरम्^४ ॥ * ॥ चषदलं^५ यज्ञ-
पात्रम् ॥ * ॥ खण्डलं खण्डम् ॥ * ॥ कुण्डलः कणवष्टनम् ॥ * ॥ निगडं^६
पादबन्धः । यथा कालिदासस्य ।

मणिबन्धविगलितमिदं संक्रान्तोशीरपरिमलं तस्याः ।

हृदयस्य निगडमिव मे मृणालवलयं स्थितं पुरतः^७ ॥

फलं^८ प्रयोजनं कुसुमादिसंभवश्च ॥ * ॥ पलालः । धान्यादेः शुष्कत-
णम् ॥ * ॥ मङ्गलः^९ प्रशस्तम् ॥ * ॥ शालो^{१०} वृचविशेषः ॥ * ॥ शीलः ।
चरित्रम् ॥ * ॥ विषः शृङ्गिकादिद्रव्यभेदः^{११} ॥ * ॥ चषको मधुपान-
भाजनविशेषः^{१२} । यथा ।

अधिरजनि वधूभिः पीतमैरेयरिक्त

कनकचषकमेतद्रोचनालोहितेन ।

१ Vikr. śloka 41; °मुकुलान्यध्यासते
खट्पदाः A.; मुकुलान्यध्यासते B. C.;
[कुसुमान्याश्रिते षट्पदाः or (Pisch.)
मुकुलान्यालीयते षट्पदः eds.; cf. also
the scholium कर्णिकारमुकुलानि° Boll.
p. 303] D. adds the half-verse, reading
क्रीडावैरमणि वैष°, cf. Pischel °वैष.

२ A. D. om. from मूलः

३ पात्रीवं B. C. F. [MSS. Kshīr.
A. K. 3, 6, 35 read पात्रीयं; Rāy. पा-
त्रीवं].

४ शीरं A. B. C. D.

५ चखालं A. C. D.; खखालं B.

६ निगडं B.; निगलं D.

७ Śak. Pischel śl. 83 (मणिबन्धन-
गलित° ed.).

८ फलः A.

९ मङ्गलं B. C.

१० शालो B. F.; शाका A.

११ शृङ्गिकादि° B. C.; शृङ्गारादि° D.

१२ चषको मधुपानविशेषः A.

उदयदहिमरोचिर्ज्योतिषाक्रान्तमन्त्र-

मधुन इव तथैवापूर्णमद्यापि भाति^१ ॥

विशालो विशङ्कटम्^२ ॥ * ॥ पूलं बद्धतृणसंचयभेदः^३ ॥ * ॥ तैलः । ति-
लादीनां विकारः^४ ॥ * ॥ कपालः । शिरसोऽस्थि । घटादिखण्डो
ऽप्युपचारात् ॥ ७० ॥

समरतिमिरवारा राजसूयोपवासौ

चमसदिवसकंसा वाजपेयो हिरण्यम् ।

जठरदरशरीरारावकान्ताराष्ट्राः^५

पटहगृहकवाटाः कुक्कुटादौ च धाम^६ ॥ ७१ ॥

समरो रणम् ॥ * ॥ तिमिरः । तमः ॥ * ॥ वारं परिपाटिः ॥ * ॥
राजसूयं क्रतुः ॥ * ॥ उपवासं भोजनच्छेदः ॥ * ॥ चमसं यज्ञपात्रवि-
शेषः ॥ * ॥ दिवसं दिनम् । यथा ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय विभ्यद्विवसानि कौशिकः^७ ॥
कंसं परिमाणभेदः । लोहभेदो वा ॥ नृवाची तु पुंलिङ्गः^८ ॥ * ॥ वा-
जपेयं यागः^९ ॥ * ॥ हिरण्यो धनम् ॥ * ॥ जठरम् । उदरम् ॥ * ॥ दरं
त्रासः श्वभं च^{१०} ॥ * ॥ शरीरः कायः ॥ * ॥ आरावं शब्दः ॥ * ॥

१ Śiṣ. 11, 51. In the second pāda,
the Calc. ed. 1815 reads कनकचखकमे-
तत्प्रातराखोहितेन ।; Tārānātha reads
as above.

२ विसंकटं F.

३ तृणवद्धसंचयभेदः A.; बद्धतृणसं-
चयः F.

४ तिलादीनां कारः B. C.

५ °शरीराव° D. E.; कान्तारा रा-
ष्ट्राः A.

६ कुक्कुटादौ° A.; कुक्कुटादौ° B.;
कुक्कुटादौ° C.; कुक्कुरादौ वि । धाम D.

७ Śiṣup. 1, 53.

८ लोहभेदनृवाची° B. C.; [कंसः ।
चषको मल्लिका पारी च Kshīr.; A. K.
2, 9, 32] D. om. from लोह°.

९ यज्ञविशेषः C.; B. om. from वा-
जपेयं.

१० स्वभं च A.; स्वत्रं च B.; स्वसं च
C.; चैत्रं च D.

कान्तारो महारण्यं दुर्गपथश्च ॥ * ॥ राद्रम् । जनपद उपद्रवश्च ।
 पराद्राद्रभयम्^१ ॥ * ॥ पटहं डिण्डिमः ॥ * ॥ गृहो वासः । गृहाः
 पुंमि च भूम्येवेति कश्चित्^२ ॥ * ॥ कं शिरः पाटयति प्रविशताम् ।
 जपादित्वात् । कवाटो द्वारपिधानम्^३ ॥ * ॥ कुक्कुटं ताम्रचूडः । अम-
 रमिहस्तु कुक्कुटः पुंस्त्वेवेत्याह^४ ॥ * ॥ आर्द्रः गृङ्गवेरम् ॥ * ॥ धामा
 गृहं तेजश्च ॥ ७१ ॥

पद्माषाढकपितृषष्टिककुलान्यम्भोजवाजामृताः^५

स्थूलद्यूतखलीनलोहकवचाशोकक्षयानेकपाः ।

शङ्खस्तराडकधर्मचर्मरजतस्नेहासिहंसापराः

सारः सैन्धवमध्यमाध्वरधनुर्मानस्तनस्थान्णवः ॥ ७२ ॥

पद्मो जलजम् । निधिवचनस्तु पुंलिङ्ग एव । यथा श्रीहर्षस्य ।

अच्छिन्नान्मृतबिन्दुवृष्टिसदृशीं प्रीतिं दधत्या दृशां^६

याताया विगलत्पयोधरपटाद्द्रष्टव्यतां कामपि ।

अस्याश्चन्द्रमसस्तनोरिव करस्पर्शास्पदत्वं गता

यन्नेते^७ मुकुलीभवन्ति सहसा पद्मास्तदेवाहुतम् ॥

यथा वा कुमारिलस्य^८ ।

१ परराद्रं भयं C.

२ Viz., Amaras. 2, 2, 5.

३ कं शिरः पाटयति प्रविशतां क-
 वाटो द्वारपट्टः । जपादित्वादत्वं Kshir.
 on A. K. 2, 2, 17.—Vardh. does not
 give the *japādi* in this work.

४ A. K. 2, 5, 17.

५ पद्माषाढकं E.; पद्माषाढकपि-
 ० कपिच्छष्टिं A.

६ Priyadarśikā (Calc. S. 1931) 2, 7;

इदत्या for दधत्या ed.; दृशा यताया°
 A.; दृशो या° F.; दृशो यो विग° B.;
 दृशीं या विगलन्° C.; दृशोर्याताया
 विगलस्तपयो° D.; पयोधरपट्टद्रष्ट-
 व्यतां° MSS.

७ नैते यन्मु° ed. Calc.; यन्नेते B.;
 यन्नेते C.; यन्नेते D.; ०मुकुलीभ° A.;
 मुकुलीभ° D.

८ कुमारिलस्य C.

संपिण्डिताङ्गावयवा उदीयुः पद्मा नवाः कण्टकितोर्ध्वदण्डाः^१ ।

अन्तर्जलावासविवृद्धशीतत्रस्ता वसन्तातपकाम्ययेव^२ ॥

आषाढम् । प्रतिनां दण्डं मासश्च ॥ * ॥ कपित्थो वृचविशेषः ॥ * ॥
षष्टिकं ब्रीहिभेदः ॥ * ॥ कुलोऽभिजनो गृहं च ॥ * ॥ अभोजः कम-
लम् ॥ * ॥ वाजं पिच्छम्^३ ॥ * ॥ अमृतम् । सलिलं^४ सुधा मोक्षो हृद्यं
व ॥ * ॥ स्थूलं दृढः ॥ * ॥ द्यूतो दुरोदरम् ॥ * ॥ खलीनं कविकम् ।
खलिनेति^५ शाकटाचनः ॥ * ॥ लोहोऽयःप्रभृतिद्रव्यविशेषः ॥ * ॥
कवचः संनाहः ॥ * ॥ अशोकं तरुविशेषः ॥ * ॥ चयं गृहम् ॥ * ॥ अनेकपं-
हस्ती ॥ * ॥ शङ्खं कम्बुः । निधिललाटास्थिवचनस्तु पुंलिङ्ग एव ॥ * ॥
तण्डकम् । कन्दोगयोग्यो ब्राह्मणो ग्रन्थविशेषः^६ परिष्कारो दण्डको
वा ॥ * ॥ धर्मोऽदृष्टार्थवाची^७ । तत्साधनवाची तु नपुंसकलिङ्गः^८ । ता-
नि धर्माणि प्रथमान्यासन्^९ ॥ अमरसिंहस्तु धर्ममस्त्रियामिति^{१०} पठन्
सामान्येनाह । धर्माः पुण्यमन्यायस्वभावाचारसोमपा इति च^{११} ॥ * ॥
चर्माऽजिनम् ॥ * ॥ रजतो रूप्यं श्वेतं च ॥ * ॥ स्नेहं सौहृदम् ॥ * ॥
असि खड्गः ॥ * ॥ हंसं सितच्छदः ॥ * ॥ अपरोऽपरमन्यत् ॥ * ॥ सारो

१ कण्टकिताङ्गद्वधाः A.

२ अंतजला च । सविवृद्धशीतत्र आ-
तपः A.; °काम्ययेव C. F.; अंतज्ञाला-
वातवलद्वशीतत्रस्ता वसन्तातपः D.

३ पित्तं B.; पिष्टं D.

४ शलिलं B. C. D.; सलिला A.

५ खनितेति A.

६ C. om. from कवचः संनाहः°;
°परिष्कारो B. C. D.

७ धर्मो दृष्टार्थवाची B. C.

८ तत्साधनवाची च पुंलिङ्गः । A. D.

९ Rīg. v. i. 164, 43; V. S. 31, 16.

१० A. K. 1, 1, 4, 2; धारणाद्धर्मः ।

यागाङ्गे नपुंसकम् । तानि धर्माणि प्रथ-
मान्यासन् ॥ फले तु पुमान् । एष धर्मः
सनातनः । इति विशेषोऽस्य नेष्टः । लो-
कधर्मो नाव्यधर्मीति पारिभाषिको ध-
र्मोऽद्वैतोऽप्यस्ति । Kshir.

११ A. K. 3, 4, 141; पुण्यः । यागाङ्ग-
हिंसा वा ॥ यमो धर्मराजः । धर्मस्तु
भीमवत् ॥ व्याये च । धर्माधिकारिणः ॥
स्वभावे यथा क्रूरधर्माः ॥ आचारे यथा
धर्मशास्त्रम् ॥ सोमपे यथा । एष धर्मः
सनातनः । युधिष्ठिरपितापि तावदेव ॥
धर्मसाधने यागादौ च क्लीवे । यच्छ्रुतिः ।
तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । Kshir.

बलं चन्दनादिस्त्रिरांशश्च^१ । सारं न्यायादनपेतम् । उत्कर्षवाचकस्तु
त्रिलिङ्गः ॥ यत्तु जयादित्येनोक्तम् । उत्कर्षे सारशब्दः पुंलिङ्ग एवेति^२
तन्न समीचीनम् । सञ्जा सुतवती सारा दर्पिकाव्रतगर्धिनः^३ ॥
तथा । जये धरित्र्याः पुरमेव सारम्^४ । इत्यादिवज्रतरलव्यविरो-
धात् ॥ ननु वाच्यलिङ्गत्वेऽस्य । सारं सारङ्गलोचना^५ ।

राज्ये सारं वसुधां वसुंधरायां पुरं पुरे सौधम्^६ ।

इत्यादौ कथं न विशेष्यपदलिङ्गपरिग्रहः । सत्यम् । सामान्यविशेषभा-
वयोजनाया^७ अङ्गीकृतत्वादिति न यथोक्तदोषप्रसङ्गः ॥ * ॥ सैन्धवो
लवणोत्तमम् । यौगिकस्तु त्रिलिङ्गः । सैन्धवं वस्त्रम् । सैन्धवोऽश्वः ।
सैन्धवी शाटी^८ ॥ * ॥ मध्यमो मध्यगं^९ नातिप्रधानम् ॥ * ॥ अध्वरं
क्रतुः ॥ * ॥ धनुः कोदण्डम् । यथा ।

धनुर्विश्वविशुद्धोऽपि निर्गुणो किं करिष्यति^{१०} ॥ * ॥

मानं दर्पः ॥ * ॥ स्ननं पयोधरः ॥ * ॥ स्थाणुः कीलकः ॥ ७२ ॥

महिमनेत्रकपञ्चकदराडकाः क्रकचशम्बलकुराडपकन्दराः^{११} ।

कटकमालकमर्मरदैवताः शिखरकेशरदारुभगंदराः^{१२} ॥ ७३ ॥

१ °स्त्रिरांशश्च B. C.; Kshir. A. K. ३, 4, 173: बले यथा । सुसारः । घृता-
न्नांसं तु सारकृत् ॥ स्त्रिरांशे । चन्दन-
सारो मञ्जासारः ॥ न्याय्ये । नैतत्सारं
चरेत् । जये धरित्र्याः पुरमेव सारम् ॥

२ Kās. V. ii. 4, 31.

३ ? सञ्जासुतवतीसारादर्पिकाञ्चत-
गर्हितः A.; सस्त्रासुतं वनी° C.; सर-
वासुताचनीसारादृष्यिका व्रतगर्हितपा
जये° D.—The above reading is sug-
gested by Prof. Roth, who translates:
'Eine bereitwillige und kindergebärende
(Gattin) ist die beste für einen liebe-

stüchtigen.' Prof. Weber proposes:
सखा सुतवती सारा° 'Eine treffliche
Gattin ist ein Freund für etc.'

४ Brihats. 74, 1; Böht. Sp. 2347.

५ Böhtl. Sp. 778.

६ Böhtl. Sp. 5776.

७ °भावेन योजनाया D.

८ साटी A. D.

९ मध्यं B. C. F.; twice मध्यमो D.

१० Böhtl. Sp. 5369; A. D. om. from

यथा.

११ °संवल° A. D.

१२ देवताः° A. C.; °देसर° B. C. F.

महिम महत्त्वम् ॥ * ॥ नेत्रकः शृङ्खलकम् ॥ * ॥ पञ्चकः पञ्चकं
विस्तारः ॥ * ॥ दण्डकं छन्दोविशेषः ॥ * ॥ क्रकचः करपत्रम् ॥ * ॥
शम्बलं^१ पाशेभ्यम् ॥ * ॥ कुण्डपं क्रतुविशेषः ॥ * ॥ कन्दरं दरी ॥ * ॥
कटकः सैन्यम् । यथा सागरचन्द्रस्य ।

कटकः कण्टकान्यस्य दलयामास निर्दयम् ।

स हि न चमते किञ्चिद्विन्दुनाप्यात्मनोऽधिकम्^२ ॥

वलयं भूभृन्नितम्बश्च^३ ॥ * ॥ मालको ग्रामान्तरालाटवी ॥ * ॥ मर्मरं
शृङ्खलपत्रध्वनिः ॥ * ॥ दैवतो देवः ।

यथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।

तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा^४ ॥

शिखरोऽयम् । यथा ।

अगस्त्याज्ञासद्यःशमितविकलोच्छ्रायविषमान्

उदस्यन्तः सेतावलगितवतो विन्ध्यशिखरान्^५ ॥

केशरः^६ किञ्चल्लकम् । यथा ।

संपिण्डीकृतजीर्णजीरककणश्रेणीश्रियः केशरान्

संनद्धे परितो निरन्तरदलद्रोणीनिवेशैस्त्रिभिः^७ ॥

दारुः काष्ठम् । केचिद् दार्विति नपुंसकमेवाहुः ॥ * ॥ भगंदरो
रोगः ॥ ७३ ॥

१ संवलं D.; om. क्रकचः करपत्रं.

२ कटकैः कंट° D.; कटकः कण्टका-
न्य° C.; °क्षमति° B.

३ A. D. add: यथा । तनुत्तरमणी-
यस्य मध्यस्य च भुजस्य च । अभवन्नितरां
तस्या वलयः कांतिवृद्धये ॥ transferred
here by mistake from the comment on
वलय in §1. 68 above; cf. p. 106, n. 6.

४ सर्वदैव° C.; देवतोऽस्य A. C.
This śloka is quoted by Mamṣaṭa on
Kāvyapr. 7, 3.

५ Anarghar. 6, 32; °विपुलोच्छ्राय°
ed. Calc. p. 166; D. om. from यथा.

६ केशरं F.

७ Bālarām. 5, 27 (संनद्धं ed. Ben.).

दीपोद्यमब्रह्मपिधानभावा

वास्तुव्रतार्धप्रवरापिधानाः^१ ।

अर्मो मुहूर्तं धनवप्रसौधा

रेणुस्तलं लोम पटो विहायः^२ ॥ ७४ ॥

दीपं प्रकाशविशेषः ॥ * ॥ उद्यमम् उत्साहः । शाकटायनस्त्वस्मा-
देव पाठादात्वे । उद्याममित्याह ॥ * ॥ ब्रह्म । प्रजापतिर्वेदाः शाश्वतं
ज्ञानं तपश्च ॥ वेधसि पुंस्त्वमित्यन्यः^३ ॥ * ॥ पिधानः संवरणम् ॥ * ॥
भावम् । स्वभावः शब्दविषयोऽभिप्राय आत्मा योनिश्च ॥ * ॥ वास्तुः ।
वैश्वभूयर्हं च^४ ॥ * ॥ व्रतो ब्रह्मचर्यादिनियमः ॥ * ॥ अर्धं समभागः ।
अर्धोऽसमभागः^५ ॥ * ॥ प्रवरः प्रकृष्टम् ॥ * ॥ अपिधानः स्थगनम्^६
॥ * ॥ अर्मं चक्षुरोगविशेषः^७ । अर्मन्निति दुर्गः^८ ॥ * ॥ मुहूर्तो द्वा-
दश क्षणाः ॥ * ॥ धनो वित्तम् ॥ * ॥ वप्रं प्राकारः केदारं तटं च ।
तत्र तटे ।

वप्रेण पर्यन्तचरोऽुचक्रः सुमेरुवप्रोऽन्वहमन्वकारि^९ ॥

तथा । अर्कोपलोऽसितवक्त्रिभिरङ्गि दीप्ताम्

तीव्रं महाव्रतमिवाख्य चरन्ति वप्राः^{१०} ॥

१ दासुव्रता° A.; वास्तुव्रतेऽर्ध° B.
C.; °प्रवराऽपिधानाः D.

२ अर्मा मुहूर्तार्धं लोमपटौ विहाय
A.; अर्मा मुहूर्तस्य धनं वप्रं सौधं रेणु-
स्तलं विहायाः D.; अर्मा मुहूर्तौ° E.

३ साज्यंतज्ञातं तव वेधसिपुंस्त्व° A.;
वेदाः शास्त्रं तत्र ज्ञानं° F.; D. om.
from वेदाः (F वेदः); cf. A. K. 3, 4, 117.

४ वैश्वभूयर्हं च A. B. C.

५ C. only अर्धो समभागः ।

६ F. adds अभिधानो नाम शब्दश्चे-
त्यपि ।; D. has only अभिधानो नाम
शब्दश्च ।

७ अर्मा चक्षुरो° D.; अर्मो चक्षु° A.

८ अर्मन्निति° A.; om. D.

९ Śisup. 3, 37.

१० Śisup. 4, 58 (eds. अहि तप्तास्°
इवात्र चरन्ति).

सौधः सुधाधवलितम् ॥ * ॥ रेणुधूलिः ॥ * ॥ तलोऽधो रूपं च ॥ * ॥ लो-
मा तनूरुहम् ॥ * ॥ पटं वस्त्रविशेषः ॥ * ॥ विहायः । आकाशम् ॥ ७४ ॥

उटजचापनपुंसकपातका

भुवनकोटरपल्लवगोमयाः ।

अतिखरं हरिचन्दनमूलकौ

भवनसंक्रमगारिडवपत्तनाः ॥ ७५ ॥

उटजः पर्णशाला ॥ * ॥ चापो धनुः । यथा परिमलस्य ।

विपचद्दङ्गकृता नितान्तं भूलेखया कुञ्चितयोल्लसन्त्या ।

नाकारमात्रेण परंतपस्य यस्यान्वकारि क्रिययापि चापः^१ ॥

नपुंसकं शण्डः । स नपुंसकोऽभवदिति भाष्यकारवचनात्पुंस्यपि ॥ * ॥

पातकः पापम् ॥ * ॥ भुवनो लोकः ॥ * ॥ कोटरं निष्कुटः ॥ * ॥ पल्लवं
किशलयम् । यथा ।

लोलौष्ठमौद्रकमुदग्रमुखं तरुणाम्

अभ्रंलिहानि लिलिहे नवपल्लवानि^२ ॥

गोमयः करीषः ॥ * ॥ अतिखरम् । अर्थस्त लोकादवसेयः ॥ * ॥ हरि-

चन्दनम् । हरेरिन्द्रस्य चन्दनो हरिचन्दनः । स चातिपीतः शीतस्य^३

देववृक्षस्य ॥ * ॥ मूलकं शाकविशेषः ॥ * ॥ भवनो गृहम् ॥ * ॥ संक्रमः ।

दुर्गसंचरः सेत्वादिः ॥ * ॥ गाण्डिर्विद्यते यस्य । गाण्ड्यजगात्संज्ञाया-

मित्यनेन^४ वप्रत्यये । गाण्डिवोऽर्जुनधनुः ॥ * ॥ पत्तनोऽधिष्ठानम्^५

॥ ७५ ॥

१ परंतपस्य वस्यान्वकारि° A.; D.
om. from यथा परिमलस्य ।

२ Sis. 5, 65; D. has the whole verse,
but corrupt.

३ शीतलस्य D.; °पीतशीतस्य A.

४ Pāp. v. 2, 110.

५ D. om. from मो दुर्गसंचरः से-
त्वादिः

कर्पूरकूर्पासकषष्ठ्युशीरा^१

गाण्डीवनिष्ठेवमुपार्णभस्त्राः^२ ।

पिण्याकपुस्तौ नखरेषुषण्डा^३

वैनीतकं द्वीपिनमारकूटम्^४ ॥ ७६ ॥

कर्पूरं घनसारः ॥ * ॥ कूर्परेऽस्थते । कूर्पासकः^५ । स्त्रीणां कञ्चु-
किकाख्यः^६ ॥ * ॥ षष्टिः संख्यावाची^७ । अन्ये पुनः स्त्रियामेव मन्यन्ते ॥ * ॥
उशीरो वालकम् ॥ * ॥ गाण्डी विद्यते यस्य । गाण्ड्यजगात्संज्ञायामि-
त्यनेन^८ वप्रत्यये । गाण्डीवोऽर्जुनधनुः ॥ * ॥ निष्ठेवो निष्ठीवनम्^९ ॥ * ॥
सुपर्णं गरुडः^{१०} ॥ * ॥ भस्त्रम् ॥ * ॥ पिण्याकः । सुगन्धिससक्तोप्रभव-
धूपस्तिलकल्कं च ॥ * ॥ पुस्तं लेप्यकर्म ॥ * ॥ नखरं नखः ॥ * ॥ इषु
शरः । स्त्रीपुंसयोरित्यन्ये ॥ * ॥ षण्डः^{११} पद्मादीनां समुदायः ॥ * ॥
वोढृपरंपरया वाह्यते यत्तद्विनीतानामिदम् । वैनीतकं^{१२} यानम् ॥ * ॥
द्वीपिनं व्याघ्रः ॥ * ॥ आरकूटं पित्तलम्^{१३} ॥ ७६ ॥

[मञ्जीरनूपुरशफाणुतराडमेढ्राः^{१४}

संसारचूर्णवटवासरजन्तुसत्त्वाः ।

१ कर्पूरकूर्पासक° E.; D. om. śloka
76 with comment

२ निष्ठिव C., om. A.; सवर्ण° A.E.;
°सुवर्ण° B. C.

३ पिनाकपुस्तौ° F.; पिण्याक° नखे-
षुषण्डा A.; खण्डा B. C. E. F.

४ वैनीतिकं° A. B. C. E. (D. n. १).

५ कूर्परे° कूर्पासकः F.

६ Thus MSS. (कञ्चुकि° A.); Kshîr.
A. K. 2, 6, 3, 19: कूर्परेऽस्थते कूर्पास
स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्यः ॥

७ षष्टि संख्यावाची C.; षष्टिः° F.

८ Pāṇ. v. 2, 110.

९ निष्ठिवो निष्ठावनं C.

१० सुवर्ण° B. C.; गरुड° B. C. F.; cf.
Hem. Anek.; सवर्णं । अर्थस्तु यमप्यूह्यः ।
A.; for D. see note १.

११ खण्डः B. C. F.

१२ वैनीतिकं MSS.; D. see note १.

१३ पित्तला A. B.; पित्तलाः C.; for
D. see note १.

१४ °शिफाणु° B. C.; A D. E. om.
this śloka and comment.

कोलाहलः ककुभजानुभगान्धवेषा

वित्तस्वभूर्जलशुनाः शललं च गेहम् ॥ ७७ ॥]

मञ्जीरो हंसकम् ॥ * ॥ नूपुरं तुलाकोटिः ॥ * ॥ शफं^१ खुरः ॥ * ॥

अणुः सूक्ष्मपरिमाणविशेषोऽन्विशेषश्च ॥ * ॥ तरण्डं स्रवः ॥ * ॥ मेद्रं

मेहनम् । यथा । ह्रस्वं वृत्तं मृदु स्थूलं मेद्रं शस्तं^२ महामुखं ॥ * ॥

संसारं जगत् ॥ * ॥ चूर्णं चोदः ॥ * ॥ वटं तुल्यता गोलश्च^३ ॥ * ॥

वासरं दिनम् । यथा ।

वासरणि कतिचित्कथंचन स्थाणुना पदमकार्यत प्रिया^४ ॥

जन्तुसत्त्वेति । जन्तौ प्राणिन्यभिधेये सत्त्वं पुनपुंसकं भवति । यथा ।

वन्यान्विनेयन्निव दुष्टसत्त्वान्^५ ॥ जन्ताविति किम् । सत्त्वं द्रव्यं प्रकृति-

गुणश्च ॥ * ॥ कोलाहलम् । अव्यक्तो ध्वनिः ॥ * ॥ ककुभो वीणावा-

दनम् ॥ * ॥ जानु । अष्टीवान् । यथा । जानुमस्य गृहीयात्^६ ॥ * ॥

भगं योनिः ॥ * ॥ अब्दं संवत्सरः ॥ * ॥ वेषो नेपथ्यम् ॥ * ॥ वित्ते स्वम् ।

वित्ते वाच्ये स्वं पुनपुंसकम् । स्वाः । स्वानि ॥ * ॥ भूर्जो वृत्तविशेषः ॥ * ॥

लशूनः । रसोनः स्निग्धस्रोष्णश्च लशूनः कटुको गुरुः ॥ * ॥

शललं सल्लकसूची^७ ॥ * ॥ गेहं वेश्म ॥ * ॥ अरुणदन्ताभिप्रायेणैते

दर्शिताः ॥ ७७ ॥ इत्यर्धर्चादिः ॥

राजदन्तार्पितोतावक्लिन्नपक्वपरःशताः ।

नृवरोऽप्येवणं भृष्टलुञ्चितो लिप्तवासितः^८ ॥ ७८ ॥

राजदन्तादौ समासे पूर्वनिपातो न भवति^९ । दन्तानां राज्ञा ।

१ शिफं B. C.

२ मेद्रः शिञ्जं F.; cf. Brihats. 68, 7-8.

३ गुलकश्च B. C.

४ Kum. S. 8, 13.

५ Raghuv. 2, 8.

६ मृद्नीयात् B.; मृद्नीयात् F.

७ सललं सल्लकपूर्वः C.

८ पक्वशरः नृवराप्यवणं A.

९ F. cm. न भवति.

राजदन्तः । प्रमुखदृश्यदन्तद्वयम् । अत्र षष्ठीत्यनेन^१ । यदा तु राजा
च दन्ताश्चेति समासान्तरं^२ तदा न नियमः ॥ * ॥ पूर्वमुत्तमं^३ आता-
नवितानीकृतं पश्चादर्पितम् । अर्पितोत्तमम् । यथा ।

ज्योत्स्नापटे तुहिनदीधितिनार्पितोत्ते^४

द्यौरास नग्नमुषितेव हतेऽरुणेन^५ ।

व्योमोत्तगाढमिव भानुमरीचिसंख्यं^६

विक्रिन्नपक्वफलिनीफलवच्च बभ्रे ॥^७

पूर्वं पक्वं पश्चादवक्रिन्नम् आर्द्रम् । अवक्रिन्नपक्वम् ।^८ अनयोरेकादि-
सूत्रेण ॥ * ॥ शतात्परे । परःशताः । यथा ।

स जवेन पतन्यरःशतानां पततां ब्रात इवारवं वितेने^९ ।

पृषोदरादित्वात्कारागमः । अत्र पञ्चमीसूत्रेण^{१०} ॥ * ॥ ना चासौ
वरश्च । नवरः । प्रधानपुरुषः ॥ * ॥ वनस्याये । अग्रेवणम् । अत एव
पाठात्सप्तम्या अलुक् । अस्मावश्चाव्ययीभावत्वात् ।

बहुधा भिन्नमर्माणो^{११} भीमाः खरणसादयः ।

अग्रेवणं वर्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डले ॥

वनस्यायम् अग्रेवणमित्येके^{१२} । निपातनाणत्वम् । अत्र षष्ठीसूत्रेण ॥ * ॥

पूर्वं लुञ्जितम् अपनीतं पश्चाद्भृष्टं पक्वम् । भृष्टलुञ्जितम् । यथा ।

१ Cf. Pāṇ. ii. 2, 8.

२ यसा तु राजदन्ताश्चेति° A. ; °स-
मासान्तरं C.

३ पूर्वमुत्तमं F.

४ दीधिनार्पितोत्ते F.

५ हतेऽरुणेन A. B. C.

६ संख्यं A. D. F. ; संख्यविक्रिन्न° C. ;
D. om. from the beginning of śloka 77

to व्योमोत्तगाढमिव.

७ °फलवभ्रुपूर्वम्° C. ; फलिनीफल-
वच्च वभ्रो D.

८ A. D. add विक्रिन्नं. — For एका-
दिसूत्रेण cf. Pāṇ. ii. 1, 49.

९ Kirāt. 13, 26.

१० Cf. Pāṇ. ii. 1, 37-9.

११ भिन्नधर्माणो all MSS. ; Bhaṭṭ. 9,
93.

१२ वनस्यायमग्रेवणमित्येके F.

यद्गुलुञ्चितश्शेव शशाङ्कपात्री^१ ॥ * ॥

पूर्ववासितं भावितं पश्चात्लिप्तं दिग्धं लिप्तवासितं । अनयोरेकादिसूत्रेण ।
यथा । यत्लिप्तवासितमिव द्युसदोऽज्जातैः ॥ ७८ ॥

उत्तगाढकुरुश्रेष्ठौ सिक्तसंमृष्टसंयुतौ^२ ।

उत्तमर्णाधमर्णौ च परःसहस्र इत्यपि ॥ ७९ ॥

पूर्वं गाढम् अवलोडितं पश्चादुत्तम् उत्तगाढम् । अत्रैकादिसूत्रेण ।
यथा । व्योमोत्तगाढमिव भानुमरोचिसस्यम्^३ ॥ * ॥

कुरुश्यासौ श्रेष्ठश्च । कुरुश्रेष्ठः ॥ * ॥ पूर्वं संमृष्टं पश्चात्सिक्तम् । सिक्त-
संमृष्टम्^४ ॥ सिक्तसंमृष्टमित्यन्ये^५ ॥ अत्रैकादिसूत्रेण । यथा ।

यत्सिक्तमृष्टममृष्टेव नभोऽङ्गणश्रीः^६ ॥

अण उत्तमः । उत्तमर्णः ॥ अणोऽधमः । अधमर्णः । अत्र सप्तमी
शौण्डैरित्यनेन^७ ॥ * ॥ सहस्रात्परे । परःसहस्राः । अत्र पञ्चमीत्य-
नेन ॥ शतसहस्रावित्युपलक्षणम् । तेन

परोरजोभिः खगुणैरगाधः सगाधिपुत्रोऽपि गृहानुपैति^८ ।

इत्यपि सिद्धं भवति । पृषोदरादावप्येतद्गृह्यम्^९ ॥ ७८ ॥

कुबेरकेशवौ अज्ञातपसी विष्णुवासवौ ।

सोमरुद्रौ शिरोजानु चित्रास्वाती शिरोविजु^{१०} ॥ ८० ॥

१ यत्लिप्तवासितमिव द्वित्यदोज्जवा-
तिर्यस्तिकमृष्टममृष्टेव नभोऽङ्गणश्रीः यद्गु-
लुञ्चितश्शेव शशाङ्कपात्री तत्प्रातरा-
सभक्ते । दिवचालसूर्यः । D.

२ Thus D. E.; सिक्तसंमृष्टसंयुतौ
A. B. C. F.

३ °शस्यं A. D.; C. om. from पूर्व
गाढं to कुरुश्रेष्ठः.

४ पूर्वं संमृष्टं सिक्तसंमृष्टं MSS.

५ °संमृष्टमित्यन्ये C.; । संमृष्टं F.

६ नभोऽङ्गणश्रीः A.; ऽगणः श्रीः B.

७ Pāṇ. ii. 1, 40.

८ Anarghar. (Calc. S. 1782) 1, 21.

९ एतत्सिद्धं द्रष्टव्यं F.; cf. sl. 145-6.

१० °चित्रास्वाती° F.; शिरोविजुः B.
C. F.; शिरोविदुः A.; शिरोविज्जः D.

कुबेरश्च कंशवश्च । कुबेरकेशवौ । पूज्यद्वारेण ॥ * ॥ अद्भुतं च तपश्च ।
अद्भुततपसी । लघुद्वारेण ॥ * ॥ विष्णुश्च वासवश्च । विष्णुवासवौ । वर्णभ्रा-
तृणामनुपूर्वमित्यनेन^१ ॥ * ॥ सोमश्च रुद्रश्च । सोमरुद्रौ । पूज्यद्वारेण
॥ * ॥ शिरश्च जानुश्च । शिरोजानु ॥ * ॥ चित्रा च स्वातिश्च । चित्रा-
स्वाती ॥ * ॥ शिरश्च विजुश्च । शिरोविजु ।^२ विजुर्ग्रीवा स्कन्धो वा ।
असखियुद्द्वारेण^३ ॥ भोजस्तु शिरोविजु^४ इत्याह ॥ ८० ॥

जंपती दंपती जायापती पुत्रपती तथा ।

गौपालिधानपूलासविष्वक्सेनार्जुना मताः^५ ॥ ८१ ॥

जाया च पतिश्च । जंपती । दंपती । जायापती । इह पाठाज्जाया-
शब्दस्य जंदंभावश्च^६ ॥ * ॥ पुत्रश्च पतिश्च । पुत्रपती । एषामसखियुद्-
द्वारेण ॥ * ॥ गाः पालयतीति गोपालः । तस्यापत्यं गौपालिः^७ । स
धीयते यस्मिंस्तद् गौपालिधानम् । ग्रामोऽवस्थानं वा^८ ॥ पूलानस्य-
तीति पूलासः ॥ गौपालिधानं च पूलासश्च । गौपालिधानपूलासम् ॥
अत्याज्द्वारेण^९ ॥ * ॥ विष्वक्सेनश्चार्जुनश्च । विष्वक्सेनार्जुनौ । अजाद्य-
द्द्वारेण^{१०} । यदा पूज्यता न विवक्ष्यते तदा परनिपातार्थः पाठः ।
अथवा । विष्णोरन्यो विष्वक्सेनः ॥ ८१ ॥

१ Cf. Pāṇ. ii. 2, 34, Vs. 5, 6.

२ शिरोविजुः ।^{१०} A. B. C. E.; विजुः
ग्रीवा° A. B. C.; विज्जश्च । शिरो-
विज्ज । विज्ज ग्रीवा° D.

३ युत् (MSS. mostly यु) prâtip. in
इ and उ; cf. Pāṇ. ii. 2, 32.

४ शिरोविजुः A.; शिरोविज D.

५ गौपालिधान° A.

६ जाया च पतिश्च जायापती ॥ C.

७ गोपालिः A.

८ ग्रामो वा अवस्थानं वा A. D.;
यावोऽव° F.

९ Cf. Pāṇ. ii. 2, 34.

१० A. and D. read this reference
generally अजाद्यद्वारेण; B. C. and F.
throughout अजाद्यद्द्वारेण; [D. here
अजाद्यदंतद्वा°, and once अजाद्यतद्वा°]
cf. P. ii. 2, 33.

वैकारिमतं तण्डुलकिण्णवावन्यश्मकाश्च दारगवम् ।

केशश्मश्रु स्नातकराजानौ नग्नमुषितश्च ॥ ८२ ॥

विकारस्थापत्यं वैकारिः । स च मतश्च । वैकारिमतम् । अल्पाज्-
द्वारेण ॥ शाकटायनस्तु वैकारेर्मतो वैकारिमतः । गाजयतीति गाजः ।
वाजयतीति^१ वाजः । गाजस्य वाजः । गाजवाजः^२ । वैकारिमतश्च गा-
जवाजश्च । वैकारिमतगाजवाजमित्याह ॥ * ॥ तण्डुलाश्च किण्णं च ।
तण्डुलकिण्णम् ॥ * ॥ अवन्तिर्नाम राजा जनपदो वा । अश्मका नाम
जनपदः^३ । अवन्त्यश्वाश्मकाश्च । अवन्त्यश्मकम् । अजाद्यद्द्वारेण ॥ * ॥
दाराश्च गौश्च । दारगवम् । अल्पाज्द्वारेण ॥ * ॥ केशश्च श्मश्रु च^४ ।
केशश्मश्रु ॥ केशश्मश्रु^५ इति भोजः ॥ असखियुद्द्वारेण ॥ * ॥ स्नातकः
समाप्तवेदः । स च राजा च । स्नातकराजानौ । अल्पाज्द्वारेण ॥ * ॥
पूर्वं मुषितः पञ्चान्नग्नः । नग्नमुषितः । यथा ।

द्यौरास नग्नमुषितेव हृतेऽरुणेन^६ ।

एकादिस्त्रयेण ॥ ८२ ॥

दृषदुपलं पुत्रपशू पूलासकुराडगाजवाजानि^७ ।

आरट्वायनिचान्धनिसिञ्जास्थोशीरबीजानि^८ ॥ ८३ ॥

दृषद्वोपलं च । दृषदुपलम् । अजाद्यद्द्वारेण ॥ * ॥ पुत्रश्च पशुश्च ।

१ वाजयतीति C.

२ गाजस्य वाजस्य गाजवाजं F.

३ अश्मकोवाजनाम जनपदः A.;
अश्मको नाम F.

४ श्मश्रुश्च B. C. F.

५ केशश्मश्रु A.; om. C.; B. om.
केशश्मश्रु.

६ नग्नमुषिते F.; हृतेऽरुणे A. B. C. D.

७ पूलाश B. C.

८ आरट्वायनिचान्धविशिजा A.; आ-
रट्वायनि D.; आरट्वायनिचान्धनि E.;
आरट्वायनि D. C. F.—Cf. sl. 83 (अर-
ट्वायनि ?) and 231 (tikāḍi where
MSS. and Kāṣ. V. आरट्वायनि !).

पुत्रपशू । असखियुद्दारेण ॥ * ॥ पूलासश्च कुरण्डश्च । पूलासकु-
 रण्डम्^१ ॥ शाकटायनस्तु कुरण्डानां स्थलं कुरण्डस्थलम् । कुरण्डस्थलं
 च पूलासश्च । कुरण्डस्थलपूलासमित्युवाच^२ ॥ * ॥ गाजश्च वाजश्च ।
 गाजवाजम् ॥ अन्यस्तु । गजानां समूहो गाजम् । वाजिनां समूहो
 वाजम् । गाजं च वाजं चेति गाजवाजम् । तत्प्रत्ययस्तु^३ गणपाठादेव
 न भवतीत्याह ॥ अनियमप्रसङ्गे वाजशब्दस्यैव परनिपातः ॥ * ॥ आर-
 टतीति । आरट्टो नाम कश्चित् । तस्यापत्यम् आरट्टायनिः^४ । ति-
 कादित्वात् फिञ्^५ ॥ चर्मं भक्ष्यं धनमस्य । तस्यापत्यं चान्धनिः^६ ॥
 आरट्टायनिश्च चान्धनिश्च । आरट्टायनिचान्धनिः^७ । अल्पाज्द्वारेण ॥
 कश्चिद् आरट्टायनिबन्धनीत्याह^८ । पाणिनिस्तु । आरट्टायनिबन्धकी-
 त्याह^९ ॥ * ॥ सिञ्जनं सिञ्जा । आस्थानम् आस्था । सिञ्जा चास्था च ।
 सिञ्जास्थम् । अत्रानियमे प्राप्ते नियमः ॥ * ॥ उशीरं च बीजं च ।
 उशीरबीजम् ॥ शाकटायनस्तु । उशीरं बीजं यस्मिन् । उशीरबीजो
 नाम पर्वतः । सिञ्जायां तिष्ठतीति सिञ्जास्थः पर्वतः । उशीरबीजश्च
 सिञ्जास्थश्च । उशीरबीजसिञ्जास्थम्^{१०} ॥ अल्पाज्द्वारेण ॥ ८३ ॥

१ °कुरण्डं A.; पूलाश° twice B. C.

२ A. thrice कुरण्ड° (om. कुरण्डानां स्थलं); B. C. twice पूलाश°.

३ तत्प्रापयस्तु A.; तत्प्रयोजनस्तु C.; ततः प्रत्ययस्तु D.; A. om. from गाजं च to गाजवाहम्.

४ आरट्टो °आरट्टायनिः A.; D. corr. आरट्टा° आरट्टायनिः (orig. इ); आरट्टो° आरट्टायनिः B. C. F.; cf. p. १२३, note ८.

५ पिञ् A. B. (tikādi §1. 231).

६ चर्मं भक्ष्यं °चाधनिः A.; चं भक्ष्यं F.; चर्मं लक्ष्यं C.; वस्यं °वंधनीत्याह D.

७ आरट्टायनि° twice B. C. F.; आरट्टायनिश्च रांधनिश्च आरट्टायनिचांधनि A.

८ ? आरट्टायनचांधनीत्याह A.; D. om. from आरट्टायनिश्च, but see note ६.

९ आरट्टा° B. C. F.; A. D. om. from पाणिनिस्तु [gana Pāṇ. ii. 2, 31, आरट्टायनिबन्धकी; id. Kāṣ. V. ed.; MS. I. O. 2440. आढ्यजनबंधकी; MS. Beng. As. Soc. आरथापनिबंधकी].

१० उशीरबीजश्च उशीर° D.

विषयेन्द्रियाधरौष्टाः स्थलपूलासं च दारजारौ च ।

भार्यापती उलूखलमुसलाक्षिभुवगजाश्वशूद्रार्याः १ ॥ ८४ ॥

विषयाश्चेन्द्रियाणि च । विषयेन्द्रियाणि । अजाद्यद्दारेण ॥ * ॥
अधरश्चौष्ठश्च । अधरौष्ठम् २ । अल्पाज्दारेण ॥ * ॥ स्थलं च पूला-
सश्च ३ । स्थलपूलासम् ॥ * ॥ दारयति हृदयमिति दारः । जरयती-
ति ४ जारः । दारश्च जारश्च । दारजारौ । अत्रानियमप्रसङ्गे दारशब्द
एकवचनान्तोऽपि दृश्यते । यथा । धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यं कुर्वीत
॥ * ॥ भार्या च पतिश्च । भार्यापती । असखियुद्दारेण ॥ * ॥ उलूयन्त
इत्युल्लो धान्यानि । आप्ये क्षिप् । उल्लः ५ खल्यन्ते संचयीन्ते प्रचियन्त
इति । उलूखलम् । तच्च मुसलं च । उलूखलमुसलम् ६ ॥ * ॥ अचिणी
च भुवौ च । अचिभुवम् । अत एव पाठात्समासान्तः ॥ अनयोरल्पा-
ज्दारेण ॥ * ॥ गजश्चाश्वश्च । गजाश्वौ ॥ * ॥ शूद्रश्चार्यश्च । शूद्रार्यौ ॥
अनयोरजाद्यद्दारेण ॥ ८४ ॥

काकमयूरी मेधातपसी दारार्थपाण्डुधृतराष्ट्राः ।

नरनारायणदीक्षातपसी चित्ररथबाल्हीकी ॥ ८५ ॥

काकश्च मयूरश्च । काकमयूरौ ॥ * ॥ मेधा च तपश्च । मेधातपसी ।
अनयोरर्चलघुद्वारेण ७ ॥ * ॥ दारार्थश्च । दारार्थम् । अजाद्यद्दा-

१ उलूखल° A. B. D.; मुशला°
A. B. C. F.

२ अधरश्च औष्ठं च °D.; अधरौष्ठं
B. C. F.

३ पूलासं च C.; °श° D.

४ जारयतीति A. D.; thus also MS.
Kshīr. on A. K. 2, 6, 1, 35.

५ उलूयन्त इति° D.; इति उल्लो°
उल्लः C.; इति उल्लो° उल्लः F.

६ उलूखल° A. B. D. F.; °मुशल°
A. B. C. F. throughout.

७ अनयोरर्चलघु° A. perhaps right;
°अनयोरपालघुद्वारेण D.; cf. P. ii.
2, 34 Vs. 3 and 4.

रेण ॥ * ॥ पाण्डुश्च धृतराष्ट्रश्च । पाण्डुधृतराष्ट्रौ । वर्णभ्रातृणामनुपूर्व-
मित्यनेन ॥ * ॥ नरश्च नारायणश्च । नरनारायणौ ॥ * ॥ दीक्षा च
तपश्च । दीक्षातपसी ॥ अनयोरर्च्यलघुद्वारेण^१ ॥ * ॥ चित्ररथश्च बा-
ल्हीकश्च । चित्ररथबाल्हीकौ राजानौ । अल्पाज्दारेण । पाणिनिवा-
मनमतेन ॥ शाकटायनस्तु बल्होऽस्यास्तीति बल्ही । बल्हीव बल्हिकः^२ ।
संज्ञाप्रतिकृत्योरित्यनेन^३ के । चित्ररथबल्हिकम्^४ ॥ भोजस्तु चित्रर-
थबाल्हिकावस्मिन्गणे^५ पपाठ । उणादिमध्ये तु मृद्वीकातिन्तिडीक बा-
ल्हीकवल्हीककल्मीककिङ्किणीकापुण्डरीकचञ्चरीकसमीकप्रतीकपूतीक
पर्फरीकादय^६ इत्यस्मिन् बाल्हीकमिति प्रादर्शयत्^७ ॥ एतेषामेतैः
सूत्रैः प्राङ्निपाते प्राप्ते परनिपातः क्रियते ॥ ८५ ॥

पूर्वोऽप्यर्थो धर्मतः शब्दकामाद्

इन्द्रार्कान्तेभ्योऽमिचन्द्रादयोऽपि ।

भीष्मादित्यं द्रोणचन्द्राच्च राहोश्च

चन्द्रो यीष्मो वा वसन्तादिभाव्यः ॥ ८६ ॥

पूर्वोऽप्यर्थ इति न केवलं धर्मशब्दकामेभ्यः पूर्वोऽर्थशब्दः परोऽपि
द्रष्टव्यो गणपाठसामर्थ्यात् । अर्थश्च धर्मश्च । अर्थधर्मौ । धर्मार्थौ ॥

१ अर्च्यलघु० D.

२ ? Thus A. (व०); बाल्हो० बाल्हौ ।
बाल्हीव बाल्हिकः B. C. D.; बाल्हो
० बाल्हौ । स एव बाल्हिकः F.

३ संज्ञाप्रतिकृत्योर् A.; cf. Pāṇ. v. 3,
96-7.

४ Thus A. D. F.; चित्ररथबाल्हिकं
B. C.

५ चित्ररथबाल्हीकाव० F.

६ तृद्वीका D.; तिन्तिडीक A. D.;

बाल्हिक C.; B. C. F. oin. कल्मीक;
B. om. चञ्चरीक; ववरीक C.; C. om.
प्रतीक; A. om. पूतीक; cf. Un. S. 4,
16-25.

७ प्रदर्शयति C.; प्रदर्शयत B.; प्रा-
दर्शयत D.; प्रदर्शयंत F.

८ भीष्मादित्यौ E.; भीष्मादित्य-
द्रोण० C. F.; द्रोणचन्द्रान्वरोहोश्च A.

अर्थशब्दौ । शब्दार्थौ ॥ अर्थकामौ । कामार्थौ ॥ * ॥ न केवलम् अग्नि-
चन्द्रादयः पूर्वं भवन्ति परतोऽपि । अग्निश्चेन्द्रश्च । अग्नीन्द्रौ । इन्द्राग्नी
॥ * ॥ चन्द्रार्कौ । अर्कचन्द्रौ ॥ * ॥ आद्यन्तौ । अन्तादी ॥ * ॥ भीष्मद्रो-
णौ । द्रोणभीष्मौ ॥ * ॥ चन्द्रादित्यौ । आदित्यचन्द्रौ ॥ * ॥ राज्ञचन्द्रौ ।
चन्द्रराज्ञ ॥ * ॥ ग्रीष्मवसन्तौ । वसन्तग्रीष्मौ ॥ ८६ ॥

शुक्रशुचिकरभरासभगुणवृद्धिसमीरणगिकुशकाशाः ।

सर्पिर्मधुदीर्घलघू सतपःश्रुतपाणिनीयरौढीयाः ॥ ८७ ॥

शुक्रशुच्यादयः शब्दाः शकृन्मूत्रशब्दपर्यन्ता विपर्ययेणापि भव-
न्ति ॥ शुक्रश्च शुचिश्च । शुक्रशुची । शुचिशुक्रौ ॥ * ॥ करभरासभौ ।
रासभकरभौ ॥ * ॥ गुणवृद्धौ । वृद्धिगुणौ ॥ * ॥ समीरणाग्रौ । अग्नि-
समीरणौ ॥ * ॥ कुशकाशम् । काशकुशम् ॥ * ॥ सर्पिर्मधुनौ । मधुस-
र्पिणौ ॥ * ॥ दीर्घलघू । लघुदीर्घौ ॥ * ॥ सतपःश्रुतेति । सह तपःश्रुता-
भ्यां वर्तन्ते । सतपःश्रुताः । सतपःश्रुताश्च ते पाणिनीयरौढीयाश्च ॥
तपःश्रुते । श्रुततपसौ ॥ * ॥ पाणिनीयरौढीयाः । रौढीयपाणिनीयाः^१
॥ ८७ ॥

भीमसेनार्जुनावेतौ कपित्थाश्वत्थसंयुतौ ।

शकृन्मूत्रं कृतवन्द्वा^२ व्यत्यासेन सतां मताः ॥ ८८ ॥

भीमसेनार्जुनौ । अर्जुनभीमसेनौ ॥ * ॥ कपित्थाश्वत्थौ । अश्वत्थक-
पित्थौ ॥ * ॥ शकृन्मूत्रम् । मूत्रशकृत् ॥ * ॥ एतेषां स्वीयस्वीयसूत्रेण
नियमे प्राप्ते गणपाठादिकल्पः ॥ सतां मता इति साभिप्रायम्^३ । तेन

^१ C. has throughout रौढीय.

^३ सतां मतः । मतांसतः । सतां मतां

^२ शकृन्मूत्रं A.; शकृन्मूत्रपर्यन्ता F.

सत्य इति साभिप्रायं C.; F. adds वचनं.

जित्याविपूयविनीयाः । विपूयविनीयजित्याः ॥ देवापिशन्तनू । शन्तनु-
देवापी इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ ८८ ॥ इति राजदन्तादिः ॥

कडारः पिङ्गलो गौरो भिक्षुकः खलतिस्तनुः ।

शौराडः कुण्टो वृकः खञ्जो बठरो गडुलस्तथा^१ ॥ ८९ ॥

कडारादयः शब्दाः कडाराः कर्मधारये वेत्यनेन पूर्वं वा निप-
तन्ति । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः^२ ॥ * ॥ पिङ्गलमाण्डव्यः ।
माण्डव्यपिङ्गलः^३ ॥ * ॥ गौरगोतमः । गोतमगौरः^४ ॥ * ॥ भिक्षुक-
दाचिः । दाचिभिक्षुकः ॥ * ॥ खलतिखारपायणः । खारपायणख-
लतिः ॥ * ॥ तनुवृणविन्दुः । वृणविन्दुतनुः । तनुशब्दः कृशवाची^५ ॥ * ॥
शौण्डलिगुः । लिगुशौण्डः^६ ॥ * ॥ कुण्डमाण्डिः । माण्डिकुण्डः^७ ॥ * ॥
वृकशाण्डिल्यः । शाण्डिल्यवृकः ॥ * ॥ खञ्जवात्स्यः । वात्स्यखञ्जः^८ ॥ * ॥
बठरच्छान्दसः । चान्दसबठरः^९ ॥ * ॥ गडुलगालवः । गालवग-
डुलः ॥ ८९ ॥

वृद्धखोडाविमौ काणः कूटखेली च कीर्तिती ।

आहितामिगतार्थोढभार्यपीतघृतप्रियाः ॥ ९० ॥

वृद्धमनुः । मनुवृद्धः ॥ * ॥ खोडकहोडः । कहोडखोडः ॥ * ॥
काणद्रोणः । द्रोणकाणः ॥ * ॥ कूटदाचिः । दाचिकूटः ॥ * ॥ खेल-

१ खंडो बठरो^० C.; वठरोदुलस्त-
था A.; वंठरो^० F.

२ कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः (जै-
मिनिः क^० A.) A. B. D.

३ पिङ्गलमाण्डव्यः । माण्डव्यपिङ्गलः F.

४ गौरगोतमः । गोतमगौरः D. F.

५ कृशवा^० F.

६ लिगुशौण्डः D.; शौण्डलिगुः । लि-
गुशौण्डः F.

७ कुण्डमाण्डिः । माण्डिकुण्डः A.

८ खंडवात्स्यः । ^०खंडः । C.

९ वठरः चान्दसः^० A.; वंठर^० वं-
ठरः F.; ववर^० । ^०ववट । D.

शाण्डिल्यः । शाण्डिल्यखेलः ॥ * ॥ एतेषां गुणवचनत्वात्पक्षे परत्वार्थं
वचनम् ॥ * ॥ इति कडारादिः ॥

एते शब्दा बह्व्रीहौ प्राप्तपूर्वनिपाताः सन्तो^१ वाहिताग्न्यादावि-
त्यनेन पूर्वपदत्वभाजो वा भवन्ति ॥ आहितोऽग्निर्येन स आहिताग्निः ।
अग्न्याहितः । यथा च भट्टिकाव्ये ।

अग्न्याहितजनप्रक्रे विजिगीषापरान्मुखे ।

कस्माद्वा नीतितीक्ष्णस्य संरम्भस्तव तापसे^२ ॥

यथा वा । प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानां

विधिविहितविरिच्यैः^३ सामिधेनीरधीत्य ।

कृतगुरुदुरितौघध्वंसमध्यवैर्यैर्

ऊतमयमुपलोढे साधु सांनय्यमग्निः^४ ॥

गतोऽर्थो यस्यासौ गतार्थः । अर्थगतः ॥ * ॥ ऊढा भार्या येन ।

ऊढभार्यः । भार्योढः ॥ * ॥ पीतं घृतं येन । पीतघृतः । घृतपीतः ॥ * ॥

प्रियशब्दस्य केवलस्येहोपदेशादुत्तरपदमनियतम् । तेन प्रियगुडः ।

गुडप्रियः ॥ प्रियविश्वः । विश्वप्रियः ॥ प्रियदिः । द्विप्रियः ॥ एतेन चा-

हिताग्न्यादयो गणाधीता एव ग्राह्या नाधिकप्रयोगाः^५ । तेनाहित-

वसुरित्यादौ यथाप्राप्तं स्थानं विकल्पः ॥ ६० ॥

जाताहन्तः सपुत्रोऽथ तैलं मद्यं च पीततः ।

गङ्गादेः सप्तमी क्तानां जातिकालमुखादितः ॥ ९१ ॥

१ सतो A. D.; संति C.; cf. P. ii. 2, 37.

२ Bhatt. 9, 111; °नीतीतिजस्य° D.: नीतिनिष्णस्य ed. 1828; B. C. F. om. from भट्टिकाव्ये to यथा वा.

३ Sisup. 4, 41; °विरिच्यैः A.; वि-
रिच्यैः D.

४ B. C. F. om. from कृतगुरु°.

५ एतेन वाहि° B. C.; नाधिकप्र-
योगाः C.

जाता दन्ता अस्य । जातदन्तः । दन्तजातः ॥ * ॥ पुत्रो जातोऽस्य ।
पुत्रजातः । जातपुत्रः ॥ * ॥ तैलं पीतं येन । पीततैलः । तैलपीतः ॥ * ॥
मद्यं पीतं येन । मद्यपीतः । पीतमद्यः ॥ * ॥ गङ्गादेः सप्तमीति गङ्गा-
दिभ्यः सप्तम्यन्तो^१ बहुव्रीहौ पूर्व वा निपतति । गडुः कण्ठे यस्य ।
गडुकण्ठः । कण्ठेगडुः^२ ॥ गडुशिराः । शिरसिगडुः^३ ॥ गुरुमध्यः ।
मध्येगुरुः^४ ॥ गुर्वन्तः । अन्तेगुरुः^५ ॥ इन्दुमौली यस्य । इन्दुमौलिः ।
मौलीन्दुः । यथा च ।

मौलीन्दोर्मौलिभूषा मनसिजनृपतेरान्तरः केलिकोशः

प्राचीदिङ्गाधिकायाः^६ कनकविरचितप्रौढताडङ्गकान्तिः^७ ।

पीयूषासारवर्षी त्रिभुवननयनानन्दवृन्दैकपात्रं

देवः शीघ्रेतमानुर्जयति कुमुदिनीवान्धवः सिन्धुजन्मा ॥

भोजस्तु नेन्दादिभ्य^८ इत्यनेन निषेधान्मौलीन्दुरिति मन्यते^९ ॥ समर्था-
धिकाराद् वहेगडुरित्येव^{१०} भवति । तथा शशिशेखरः । पद्मनाभः ।
ऊर्णनाभः । शङ्खपाणिः । पद्मपाणिरित्यादौ परनिपात एव ॥ * ॥
क्लान्तमित्यादि । क्लान्तं च वा पूर्व निपतति ॥ जातेः । पलाण्डुभक्षिती ।
भक्षितपलाण्डुः ॥ सारङ्गजग्धी । जग्धसारङ्गः^{११} ॥ पाणिगृहीतो । गृही-
तपाणिः ॥ * ॥ कालात् ॥ मासजाता । जातमासा ॥ संवत्सरजाता ।
जातसंवत्सरा ॥ * ॥ सुखादेः । सुखजाता । जातसुखा ॥ जातदुःखा ।

१ सप्तम्यन्तं A. D.; cf. P. ii. 2, 35 V. 3.

२ कंठगडुः A. B. C. F.

३ F. adds शिरोगडुरित्यपि.

४ मध्यगुरुः C. and om. शिरसिगडुः.

५ अंतगुरुः F.

६ दिपायकायाः A. F.

७ प्रौढतांङ्गकान्तिः A.; ताटङ्क-
कान्तिः F

८ गङ्गादिभ्य C.

९ इति न मन्यते F.

१० कंठेगडुः C.; cf. Kāś. V. ii. 2, 35.

११ Thus D. F.; सांगरजग्धी जग्ध-
सांगरा। A.; सांगरजग्धी जग्धसांगरः
B. C. [सारङ्गजग्धः Kāś. V. vi. 2, 170;
सारङ्गजग्धी ii. 2, 36, ed.; MSS. सारङ्ग°].

दुःखजाता ॥ तृप्तोत्पन्ना । उत्पन्नतृप्ता^१ ॥ न्यासकृता सुखादयो गुण-
वचना इत्युक्तम् । भोजस्तु सुखादयो दश क्वञ्विधौ^२ निरूपिता
इत्युक्तवान् जातिग्रहणमकृत्वाकृतियहणात् ॥ आकृत्या संस्थानेन व्यज्यते
सा जातिः । तेनेह न भवति । आहृतब्राह्मणः । सेवितचत्रियः । तर्पि-
तदाक्षिः । प्रीणितकट इत्येके ॥ जातिपरत्वं आकृतेः पूर्वनिपातः । न
व्यक्तिपरत्वं इत्येके^३ ॥ ६१ ॥

ज्ञेयो जातश्मश्रुः पीतदधिच्छिन्नशीर्षपीतविषाः ।

क्तः प्रहरणवाचिभ्यः^४ सप्तम्यपि संमता विदुषाम् ॥ ६२ ॥

जातं श्मश्रु यस्य । जातश्मश्रुः । श्मश्रुजातः ॥ * ॥ पीतं दधि येन ।
पीतदधिः । दधिपीतः ॥ * ॥ छिन्नं शीर्षं यस्य । शीर्षच्छिन्नः । छिन्न-
शीर्षः ॥ * ॥ पीतं विषं येन । विषपीतः । पीतविषः ॥ * ॥ क्त इति ।
प्रहरणं धनुःखड्गाद्यर्थो येषां तेभ्यः क्तान्तं सप्तम्यन्तं च पूर्वं निपतति^५ ।
उद्यत उत्खातोऽभिर्येन स उद्यताभिः । अस्युद्यतः ॥ कलितप्रहरणः ।
प्रहरणकलितः ॥ दण्डः पाणौ यस्यासौ दण्डपाणिः । पाणिदण्डः ।
विश्रान्तन्यासकृत्त्वसमर्थत्वाद्^६ दण्डपाणिरित्येव मन्यते ॥ वज्रपाणिः ।
पाणिवज्रः । अविशेषोक्तावयवसमर्थत्वात्^७ । शूलपाणिः । शार्ङ्गपा-
णिः । धनुषपाणिः ॥ पाशहस्त इत्यादौ परनिपात एव ॥ आकृतिगणो
ऽयम् ॥ ६२ ॥ इत्याहिताग्न्यादिः ॥

१ तृप्तोत्पन्ना । उत्पन्नतृप्ता C.D. [Kās.
V. iii. 1, 18 MSS. तृप्तः ed. तृप्त (var. I.
तीव्र); but cf. vi. 2, 170, ed. तृप्त].

२ क्वञ्विधौ C.; क्वड्विधौ D. F.;
क्वद्विधौ A.; क्वद्विधौ B.; cf. P. iii.
1, 18.

३ ०परात्वे C.; ०परत्वे पीञ्जेके D.

४ क्तप्रहरण° A.; क्तः प्रेरण° E.

५ प्रहरणधनुः । षड्गाद्यर्थो येषां° A.;
प्रहरणां धनुः षडाद्यर्थो येषां° B.; ०ख-
ड्गादि । यथा एषां तेभ्यः क्तान्तसप्त° C.

६ ०न्यासकृत्तुरसमर्थत्वात् F.

७ अविशेषात्तावपि तावत्प° F.

तिष्ठद्गु प्ररथं खलेबुसमधोनाभं समंभूमि च
 प्राह्लं पुण्यसमं वहद्गु विषमं प्रान्तं तथा निःषमम् ।
 एकान्तं च समंपदाति सुषमं तीर्थं समानात्परम्
 पूतेनान्वितपूयमानखलतो लूनाद्यवं वा बुशम् १॥९३॥

तिष्ठद्गु । इत्येवमादयः समासास्तिष्ठद्वादिरयमित्यनेनाव्ययीभा-
 वसंज्ञा निपात्यन्ते^२ । अयमेव निपातितः समासो भवति नान्यः ॥ * ॥
 तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले दोहाय स कालस्तिष्ठद्गु । प्रथमरात्रेरर्ध-
 घटी । प्राट्टकाल इत्यन्ये । अयमेवेति वचनात्कथमयं भट्टिकाव्ये
 प्रयोगः ।

आतिष्ठद्गु जपन्संध्यां प्रक्रान्तामायतोगवम् ।

प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन् रविम्^३ ॥

तिष्ठद्गु यावद् आतिष्ठद्गूच्यते । भाष्योदाहरणात्तावदयं^४ विजातीयः ।
 न च समासमात्रेण न भवितव्यमित्युक्तम्^५ । अभिधानप्रमाणञ्च समासः
 ॥ * ॥ प्रगतत्वं रथस्य^६ । प्रगताः प्रभूता वा रथा अस्मिन्दे^७ । प्र-
 थम् ॥ * ॥ खले बुसानि यत्र काले स कालः खलेबुसम्^८ ॥ * ॥ नाभेरधो
 ऽधोनाभं प्रहृतवान्^९ । गणपाठादकारः समासान्तः ॥ * ॥ समत्वं भूमेः ।
 समंभूमि । निपातनान्मुगागमः ॥ शाकटायनस्तु समंभूमीत्यप्याह ।

१ खलती० A. E. ; बुसं (बुसं) A. B.
 C. E. F. ; D. has बुश both here and in
 the first pāda. Cf. note ११, p. १३३.

२ तिष्ठद्गु इत्येव समासस्ति० C. ; °ति-
 ष्टद्वादिरयमित्य० A. ; °दिरैवमित्य-
 नेन० D.

३ Bhattik. 4, 14.

४ भाष्योदाहरणाभावादयं C.

५ °मात्रेण भवितव्य० D.

६ प्रगतं रथं यस्य C.

७ °प्रहृता वा रथा अस्मिन् वा देशे
 A. D. ; C. om. प्रभूता.

८ बुसानि० खलेबुशं D. ; cf. next
 page, note ११.

९ अधोभागं नाभं B. ; प्रहृतवान्
 B. C.

अन्यार्थत्वे तु^१ । समभूमयो वीथय इत्येवं यौगिकत्वेनास्य लक्षणस्य प्रवृत्तिः । अन्यार्थत्वेऽपि समभूमीति^२ केचित् ॥ * ॥ प्रगतत्वमङ्गां प्रगतमह इति वा । प्राक्तम् । निपातनाद् अङ्गादेशः ॥ * ॥ पुण्यत्वं समायाः पुण्या समेति वा । पुण्यसमम् । पुण्येन समं तृतीयासमासापवाद इति केचित्^३ ॥ * ॥ वहन्ति गावो यस्मिन्काले स कालो वहद्गु । शरत्काल^४ इत्यन्ये ॥ * ॥ विगतं समं विगतत्वं समस्य वा । विषमम् ॥ समादिप्रकृष्टो हीनो वा देश इति केचित् ॥ * ॥ प्रगतत्वमन्तस्य प्रगतोऽन्तोऽस्मिन्देश इति वा । प्रान्तम् ॥ * ॥ निर्गतं समं निर्गतत्वं समस्येति वा । निःषमम् ॥ समान्निष्क्रान्तो निःषममिति केचित् ॥ * ॥ एकोऽन्तो यस्य तद् एकान्तम् ॥ * ॥ समत्वं पदातेः । समंपदाति । निपातनान्मुगागमः ॥ समपदातीत्यपि^५ शाकटायनः ॥ अन्यार्थत्वे तु । समपदातयो राजान इति यौगिकत्वेनास्य लक्षणस्य प्रवृत्तिः^६ ॥ * ॥ शोभनाः समा यत्र स कालः सुषमम् । शोभनत्वं समस्येति वा ॥ * ॥ समानं तीर्थं तीर्थस्य समानत्वमिति वा । समानतीर्थम् ॥ * ॥ पूताः पूयमानाश्च यवा यत्र काले स पूतयवम् । पूनयवमिति भोजः^७ ॥ पूयमानयवं कालः ॥ * ॥ खलं^८ रणाजिरं धान्यावपनस्थानं च । खलन्ति संचीयन्ते^९ यशंसि गूरैर्धान्यानि वा यत्र तत् खलम् । खले^{१०} यवा बुशानि च^{११} यस्मिन्काले

१ अन्यार्थे तु A.; अन्यार्थं तु orig. D.; B. C. om. तु.

२ समभूमिरिति D.

३ B. om. समं तृतीया; C. om. पुण्येन समं.

४ शरत्काल A. D.

५ समपदाती । अपि A.; समपदात्यपि C.; समंपदातीति D.

६ B. C. F. om. लक्षणस्य.

७ F. om. from पूनयव.

८ ॥ खले यवा बुशानि च खलं F.

९ खलति° C.; संचीयन्ते B.

१० A. om. from स पूतयवम्.

११ यवा धुनाजि च A.; D. om. from च । खलन्ति; A. B. C. F. read बुस throughout. The distinction between बुस and बुश was probably not intended here by the author. Cf. p. १३२, n. १.

स^१ खलेयवम् । खलेबुशम् ॥ * ॥ लूना यवा यस्मिन्काले स लूनय-
वम् ॥ * ॥ वा बुशमिति वाशब्दो व्यवस्थावाची । तेन बुशशब्दः खल-
शब्दादेव द्रष्टव्यः ॥ ६३ ॥

समपक्षं पापसमं समानतीरं प्रदक्षिणं प्रमृगम् ।

अपदक्षिणं च संप्रति वासंप्रति लूयमानयवम् ॥ ६४ ॥

समत्वं पक्षस्य समः पक्षोऽस्मिन्निति वा । समपक्षं देशः ॥ * ॥ पापाः
समा यस्मिन्नुगे काले वा । पापसमम् ॥ * ॥ समानं तीरं समानत्वं ती-
रस्येति वा । समानतीरम् ॥ * ॥ प्रस्तुत्य दक्षिणतो भ्रमति । प्रदक्षि-
णम् । भोजस्तु प्रदक्षिणं वाममित्याह^२ ॥ प्रकृष्टत्वं दक्षिणाया वा ।
प्रदक्षिणम् ॥ * ॥ प्रगता मृगा यत्र काले यतो वाऽरण्यादेस्तत् प्रमृ-
गम्^३ ॥ * ॥ अपगता दक्षिणा यत्र तद् अपदक्षिणम्^४ ॥ * ॥ संप्रतीति
प्रादिसमुदायरूपः शब्दः । स एव नञ्संपर्काद् असंप्रति ॥ * ॥ लूय-
माना यवा यत्र काले स लूयमानयवम् ॥ ६४ ॥

संहतसंह्रियमाणाद् बुसं यवं चायतीगवाविषमे ।

अपरायत्योश्च समं दुःषममिच्प्रत्ययोऽपि गणे ॥ ६५ ॥

संहतानि संह्रियमाणानि च बुसानि यवाश्च यत्र काले स कालः
संहतबुसम् । संह्रियमाणबुसम् ॥ संहतयवम्^५ । संह्रियमाणयवम् ॥ * ॥
दोहार्थं जलपानार्थं निवासार्थं^६ वायत्यो गावो यत्र काले स आय-

१ निवापनं यस्मिन्० D.; F. om.
from खलम् । खले.

२ भोजस्त्वप्रदक्षिणवाममि० प्रकृष्टत्वं
A.; भोजस्तु प्रदक्षिणत्वमित्याह D.

३ D. om. यतो; F. om. वा; काले
याता वारण्यदेशे प्रमृगं C.

४ अपगता दक्षिणं अपदक्षिणं C.

५ C. D. F. om. संह्रियमाणबुसं ।

संहतयवं (supplying यथाक्रमं?).

६ A. om. निवासार्थं.

तीगवम् । यथा । अतिष्ठद्गु जपन्संध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ॥ * ॥ न विषमम् । अविषमम् ॥ * ॥ अपरा आयत्यो वा समा यत्र काले सोऽपरसमम् । अवरसममिति भोजः^१ ॥ आयतीसमम् ॥ * ॥ दुष्टत्वं समाया दुष्टाः समा वा यत्र तद् दुःषमम् । गणपाठसामर्थ्यात्स्त्रीत्वनिवृत्तिः^२ ॥ * ॥ इत्प्रत्ययोऽपीति । इज् युद्ध इत्यनेन^३ य इज् विहितस्तदन्तः शब्दोऽत्र गणे द्रष्टव्यः । तेन परमं भीमं वा केशाकेशीति समासारम्भकत्वं न भवति ॥

तिष्ठद्गु वहद्वायतीगवं लूनलूयमानपूतपूयमानयवाः^४ खलेसंहतमंह्रियमाणयववृमाश्च कालविशेषवाचिन एव गणे द्रष्टव्याः^५ ॥ अन्ये तु देशवृत्तित्वमपि मन्यन्ते । तेनान्यत्र पूर्वेण वज्रव्रीहिः स्यात् । तिष्ठन्ति गावो यत्र स तिष्ठद्गुः । तिष्ठद्गवो ग्रामाः ॥ वहन्त्यो गावो यत्र सा वहद्गुर्हलपङ्क्तिः । वहद्गवः कुटुम्बिनः ॥ आयत्यो गावो यत्र स आयद्गुः ॥ लूनयवेषु चेत्रेषु वसतीत्यादि ॥ लूनयवादयस्तु प्रथमैकवचनान्ता एव प्रयोक्तव्याः । तेन द्वितीयादिका विभक्तिर्न भवति ॥ समं भूमिपदातिभ्यामन्यपदार्थे^६ प्राऽङ्गरथमृगदक्षिणाभिरित्येताभ्यां सूत्राभ्यां^७ कालभावयोरेवान्यपदार्थ इष्यते । तेन समा भूमिरस्मिन्यामे । समभूमिर्धामः । प्रगता मृगा अस्मात् । प्रमृगो देशः । प्राक्तः । प्ररथः । प्रमृगः । प्रदक्षिणः ॥ अन्यपदार्थ एव^८ । समा भूमिः । समभूमिरित्यादौ^९ तत्पुरुष एवेति भोजः ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन यत्प्रभृति

१ अपरसमं । अपरसममिति^० A. ;
D. om. from अवर^०.

२ स्त्रीत्वान्निवृत्तिः A. D.

३ Cf. Pāṇ. ii. 2, 37.

४ आयतीयवलून^० A. B. ; आयत-
गवलू^० C. ; लूनगवं लूयमान^० D.

५ वाचन एव^० A. ; F. om. गणे.

६ समंभूमिसमपदातिभ्याम^० B.C.F.

७ A. C. D. om. सूत्राभ्यां.

८ अन्यपदार्थश्च D.

९ इत्यादि । A.

तत्प्रभृतीत्यादीनामपि क्रियाविशेषणवृत्तीनां व्युत्पत्तिरनेनैव द्रष्टव्या
॥ ८५ ॥ इति तिष्ठद्वादिः ॥

ऊरीभंशकलोरीगुलुगुधाधूसीस्वधाविःसजूर-^१

धूलीध्वंसकलोरीमसमसाविक्रीफलीमससाः ।

ताली संशकला फलू च शकला^२ स्वाहा वषट्त्र्यौषटौ

वेताली च पशूपलीगुलुगुलातालीवितालीश्रुदः^३ ॥ ८६ ॥

डसुक्तेत्यादिना^४ सूत्रेणोक्तद्वयः सुबन्ता भ्यादिना सह सम-
स्यन्ते । स समासस्तत्पुरुषो भवति ॥ * ॥ ऊरीत्यङ्गीकारे विस्तारे च ।
ऊरीकृत्य । अङ्गीकृत्य विस्तारं कृत्वा वेत्यर्थः ॥ केचिद् अनुकरणविस्ता-
रयोरिति पठन्ति । अपरे भृशार्थशब्दप्रशंसासु^५ । यथा ।

तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते^६ ॥ * ॥

भंशकलेति हिंसायाम् । भंशकलाकृत्य । हिंसित्वेत्यर्थः ॥ * ॥ उररी ।
ऊरीवत् ॥ * ॥ गुलुगुधेति पीडायाम् । गुलुगुधाकृत्य^७ । पीडयित्वे-
त्यर्थः । क्रीडायामित्यन्ये ॥ गुलूगुधेत्यन्ये^८ ॥ * ॥ धूमीति विस्तारे ।
धूमीकृत्य । विस्तार्येत्यर्थः ॥ धूमी कान्ताविति शाकटायनः । अपरे
धूमी काङ्क्षायाम्^९ । धूमीकृत्य । काङ्क्षां कृत्वेत्यर्थः ॥ * ॥ स्वधेति संप्र-
दाने । स्वधाकृत्य स्वधाशब्दोच्चारितमग्न्यादिकर्म^{१०} कृत्वा गत इत्यर्थः ॥

१ ऊरीभंस° A.; °गुलुगुधा° F.

२ ताली संशकला A. B. C. E. F.; °शंसकला° D.; °सकला° MSS.

३ °आवालीविताली° B.C.F.; °आ-
तालीविवाली° A.; °अदः° A. D. E. F.

४ ? डसुक्ते° A.; दसुक्तेत्यादिना D.;
ऊर्यादिना C.

५ भृशास्वशब्द° B.; भृशास्वशब्द°
C.; भृशार्थप्रशंसासु D.

६ Sis. 2, 30; वितायते A.; विधो-
यते D.; D. has the whole stanza.

७ गुलुगुधेति° गुलुगुधाकृत्य । F.

८ ? Thus B.; गुलुगुधेत्यन्यः A.; गुलु-
गुधेत्यन्ये C.; om. D. F.

९ B. C. om. धूमी काङ्क्षायाम्.

१० स्वधादिशब्दो° A.; °आग्न्या-
दि° C.

दन्तिप्रीत्योरित्यन्यः ॥ * ॥ एवं स्वाहावषट्श्रौषड्वौषटामर्थो द्रष्टव्यः ।
वषट् पूजायामित्यन्यः । एतेषां संप्रदानार्थत्वात्करोतिनैव संबन्धः ॥ * ॥
आविस् । इति प्राकाशे । यथा ।

तेषामाविरभूद्ब्रह्मा परिस्नानमुखप्रियाम्^१ ।

आविष्करोति । प्रकटयतीत्यर्थः । आविःशब्दस्येह पाठात्मकत्वे^२ धा-
तोः प्रागेव निपातः । एवं च योऽयं प्रयोगः^३ ।

वारुणीमदविशङ्कमयाविश्वलुषोऽभवदसाविव रागः ॥

इति । तथा । पृथुदर्विभृतस्ततः फणीन्द्रा

विषमाशीभिरनारतं वमन्तः ।

अभवन् युगपद्विलोलजिह्वा-

युगलीढोभयसृक्कभागमाविः^४ ॥

इति च सप्रमादज एव नास्त्यभ्युद्धारः^५ । आविरभवद्वागः । आविर-
भवन्फणीन्द्रा इति क्रियायोगस्य समीहितत्वात् ॥ * ॥ सजूरिति सहार्थे ।
सजूःकृत्य । सहितं साहित्येन वा कृत्वा गत इत्यर्थः । सहार्थत्वादयं
कृत्वस्तिभिर्युज्यते । आविःशब्दस्य^६ प्राकाशार्थत्वात् ॥ * ॥ धलीति त्रि-
दूरव्याकुलोभावे^७ । धूज्जोःकृत्य । विदूराकृज्जतां^८ कृत्वेत्यर्थः ॥ * ॥
ध्वंसकला । भ्रंशकलावत् ॥ * ॥ उरुरी । ऊरीवत्^९ ॥ * ॥ मममसेति
ध्वंसकलावत् ॥ * ॥ विक्ली फली । इति विकारे । हिंसायामिति वा-
मनः । विकारार्थत्वात् कृत्वस्तिभिर्युज्यते । विक्लीकृत्य ॥ अपर आक्ली
विक्लीति विचारे । विक्लीकृत्य विचार्येत्यर्थः^९ ॥ फलीकृत्य ॥ * ॥ मस्मसे-
ति मममसावत् । अपरे तु मस्मसा मममसेति द्वौ संचूर्णने संवरणे

१ Kum. S. 2, 2.

२ सङ्कले B.; सत्वं C.; सूत्रत्वे corr. D.

३ एवंविधो यं D.; §isup. 10, 19.

४ §is. 20, 42; A. C. D. om. the first half.

५ इति च प्रमाद° D.; नास्त्युद्धारः C

६ आविःशब्दस्य B. C. F.

७ विदूर° A. B.; विज्वर° C.

८ उरुरीवत् B. C. F.

९ D. om. from अपरे.

चेत्याहुः^१ ॥ * ॥ ताली विदूराकुलीभावे^२ । तालीकृत्य ॥ ताली
 आताली वर्णे शाकटायनः ॥ अपरे तत्तमार्थे । तालीकृत्य । उत्तमं
 कृतेत्यर्थः ॥ विस्तारे तु भोजः ॥ * ॥ संशकलेति मममसावत्^३ । अ-
 सङ्कलेति^४ भोजः ॥ * ॥ फलू^५ विक्रीवत् । फलू फलीति^६ क्रियासंपत्तौ ।
 फलूकृत्य । फलीकृत्य । क्रियां संपाद्येत्यर्थः ॥ * ॥ शकला । मस्रसा-
 वत्^७ ॥ अपरे शकला संशकला^८ ध्वंसकला भ्रंशकलेति चत्वारः परि-
 भवे । शकलाकृत्य^९ । परिभूय गत इत्यर्थः ॥ * ॥ वेतालीति तालीवत् ।
 विस्तारे तु भोजः ॥ * ॥ पशू । इति हिंसायाम् । पशूकृत्य गतः । हत्वा
 गत इत्यर्थः ॥ * ॥ पलीति विक्रीवत् ॥ * ॥ गुलुगुला । गुलुगुधावत् ॥ * ॥
 आताली वितालीति^{१०} तालीवत् ॥ * ॥ श्रुदिति शीघ्रार्थे । श्रुत्वा^{१०}
 गतः । शीघ्रं कृत्वा गत इत्यर्थः ॥ अन्यस्तु अदिति अद्धाने । अद्वाय ।
 अद्धानं कृतेत्यर्थः^{११} । अयं दधातिना युक्तः प्रयुज्यत इत्याह ॥ ८६ ॥

प्रादुः पाम्पालक्षीपाम्पालीसङ्कलाश्च^{१२} केवाली ।

आलोष्ठी केवासी सेवाल्याङ्गी च वार्दाली^{१३} ॥ ८७ ॥

१ मस्रसमसमसा इति^० F.; मस्रसेति
 मस्रसाव यस्येदं स वृजिनात् । अन्ये
 मस्रसा मसमसेति^० A.; D. om. from
 अपरे तु; see note ७.

२ विदूर^० A. B.; विज्वर^० C.

३ संसकलेति A. B. C. F.; शंसक-
 लेति मसावत् D.; समसावत् A.

४ ? Thus A.; असंकलेति B.; असं-
 कलेति C.; संसकलेति (corr. शं^० ?) D.;
 असंकलेति F.

५ फलू A.

६ विक्रीति B. C.

७ सकला^० A. D. F.; D. adds here

अपरे तु मसमसमस्रसा इति संपूर्णने
 संवरणे वेत्याहुः; see note १.

८ सकला^० D. F.; संसकला^० सक-
 लाकृत्य D.

९ आवाली वितालीति B. C. F.;
 आवाली विवालीति A.

१० ? Thus B. C. F.; अदिति^० अकृत्य
 D.; अदिति^० अकृत्य A.

११ अन्यस्तु अदिति अद्वायां । अद्धानं^०
 D.

१२ प्रादुः पांथालंवी^० E.; संसकलाश्च
 D.

१३ शेवाल्याङ्गी^० A.; C. om. this sl.
 with comment.

प्रादुः प्राकाशे । यथा ममैव ।

निःसीमाश्चर्यधाम त्रिभुवनविदितं^१ पत्तनं यत्त्वदीयं

तन्मध्ये वृद्धिमीयुः फलभरनमिताः शाखिनश्चतुर्मुखाः ।

नैतच्चित्रं विचित्राद्विहितकृतयुग त्वत्प्रभावात् क्षितीश^२

प्रादुःषन्ति प्रभूता यदि सुरतरवश्चित्रमेतद्बुधानाम् ॥

भादिनेति सामान्योक्तावपि कृत्वस्तिभिरेव योग एतेषां समाम् ॥ * ॥

पाम्पी विस्तारविध्वंसमाधुर्येषु करुणविलापे च । पाम्पीकृत्य । विस्तारं

विध्वंसं माधुर्यं च कृत्वेत्यर्थः ॥ पाम्पीकृत्य । करुणं विलयेत्यर्थः ॥ * ॥

आलम्बीति प्राकाशे हिंसायां च । आलम्बीकृत्य ॥ * ॥ पाम्पाली ।

सङ्कला^३ । केवाली । आलोष्टी । केवासी । सेवाली । आक्ली^४ हिंसा-

याम् ॥ पाम्पालीकृत्य । हिंसित्वेत्यर्थ^५ इत्यादि ॥ आक्लीशब्दो विकारे

ऽपि । आक्लीकृत्य ॥ * ॥ वार्दालीति प्राकाशे हिंसायां च । वार्दा

लीकृत्य ॥ पार्दालीति^६ कश्चित् ॥ ६७ । इत्यूर्यादिः ॥

साक्षाद्बीजरुहानमःप्रसहनेचिन्ताविसो रोचना^७

बीजर्या लवणं सह प्रतपने भद्रार्थयज्ञावमाः ।

अज्ञा प्राजरुहोदकं विसहने मिथ्याद्रमास्थोऽष्टमः^८

प्राजर्या च विकम्पने विहसने शीतंवशेप्रादुसः ॥ ९८ ॥

साक्षादित्यादयः शब्दाश्चर्यविषयाः करोतिना सह साक्षादा-

१ निःसीमाश्चर्यधामस्त्रिभु० A.

२ त्वत्प्रभाक् क्षितीश । A.; D. om.
from निःसीमाश्चर्य०.

३ संकली B.

४ शेवाल्पाक्ली A.

५ हिंसायां विस्तारे च वेतालीति

कश्चित् । पालीकृत्य । हिंसिकार्थ D.

६ वार्दालीति A.; पार्दालीति D.

७ प्रहसने० E.

८ स्थो स्थमः C. F.; स्थोत्क्रमः E.

द्याच्चिरित्यनेन^१ वा ममस्यन्ते । स च तत्पुरुषसंज्ञो भवति । साक्षा-
त्कृत्य । साक्षात् कृत्वा । अमाक्षाद्भूतं साक्षात् कृत्वेत्यर्थः ॥ * ॥ बीजरुहेति
रुहिक्रियार्थः । बीजरुहाकरोति सेवकः ॥ शोभायामित्यन्ये ॥ * ॥ नम-
स्कृत्य ॥ * ॥ प्रमहने । इत्युत्साहे सामर्थ्ये^२ च । प्रमहनेकृत्य ॥ * ॥ चिन्ता ।
इति मानमे व्यापारे । चिन्ताकृत्य ॥ चित्तेति कश्चित् । स चाचित्ता
चित्ता कृत्वा । चित्ताकृत्य^३ । अव्ययत्वादममामेऽपि विभक्त्यश्रवणम-
व्ययत्वं च स्वरदेराकृतिगणत्वादित्याह । एवमन्येवपि ॥ * ॥ आविष्कृत्य
॥ * ॥ रोचना । इति^४ अद्भोत्पादने प्रशंसायां च । रोचनाकृत्य ॥
लोचनेति दीप्तौ कश्चिदाह ॥ * ॥ बीजर्या । इति जरणक्रियार्थः ।
बीजर्याकृत्य धनस्य^५ गतः ॥ शोभार्थ इत्यन्ये ॥ * ॥ लवणमिति रुच्यर्थे ।
लवणकृत्य ॥ * ॥ सह । इति संवद्भ्यर्थः । सहकृत्य ॥ * ॥ प्रतपने । इति
तापार्थः । मिथ्याकृतां प्रतपनेकृदय चित्तोः^६ ॥ वितपन इत्यपि वा-
मनः^७ ॥ * ॥ भद्रा इत्यालोचनाप्रशंमामङ्गलेषु । अभद्राभद्राकरणं
पूर्वम् । भद्राकृत्य ॥ केचिद् अभद्रां भद्रां कृत्वेति विग्रहे विभक्तिमुच्चा-
रयन्ति ॥ * ॥ अर्थेकृत्य श्लोकं पठति । सार्थकं कृत्वेत्यर्थः । यद्वा । अर्थे-
कृत्य वदति । सप्रयोजनं कृत्वा वदतीत्यर्थः । यथा क्लृप्तपस्य^८ ।

साक्षात्कृतेऽथ लवणकृति दिङ्मुखानाम्^९

उष्णकृतोऽर्चिषि वशेकृदमाकृदास्ते^{१०} ।

१ ? साक्षादाद्योच्चिरित्य° A. ; सा-
क्षादाद्यो च्चिरित्य° B. ; साक्षादाद्यो-
रित्य° C. F. ; साक्षादाद्योः च्चिरित्य°
D. ; cf. P. i. 4, 74 V.

२ सामर्थ्ये A. ; साहित्याद्यर्थे D.

३ स चाचित्ता कृत्वा चित्त्य । A. ; स
वा चित्ता कृत्वा° C. चित्ता कृत्वा
चित्ताकृत्य D.

४ रोचते तु A.

५ वनस्य A. ; वतस्य D.

६ मिथ्याकृता° A. D. ; मिथ्याकृतं°
B. F. ; मिथ्याकृतप्र° C. ; °कृत्यं corr. D.

७ इति वामनः D.

८ क्लृप्तपस्य B. ; cf. p. ८०, note ६.

९ साक्षात्कृत्याथ° D.

१० उष्णकृतोर्द्विषिषि वतीकृद° D. ;
°विषिषिशेकृदमा° F.

आस्थाकृताः कृतनमस्कृतयोऽर्थमर्थे-१

कृत्य व्रती च नृपती च नृपस्य जग्मुः ॥

अग्नौकृत्य । अग्नौ कृत्वा ।

अग्नौकृतामथ ऊतैरुदकं कृदंशाव्

आर्द्रकृते विहसनेकृति पद्मिनीनाम् २ ॥

अग्नाविति तैत्तिष्ये शाकटायनः ॥ * ॥ अमा । इति रहःसमवायसंयोग-
सामर्थ्येषु । अमाकृत्य ॥ * ॥ अद्भ्याकृत्य । यथा ।

शीतंकदर्चिषि तटीमपराम्बुधेः सं-

सर्थाच्चिकीर्षति रवावुदयाद्रिशृङ्गम् ३ ।

प्रादुष्कृता मिलितकोकयुगे मुहूर्तम्

अद्भ्याकृतेव विद्यता सरसि खलत्सीम् ४ ॥

प्राजरूहा । इति रुहिक्रियार्थः । प्राजरूहाकृत्य पर्जन्यो निवृत्तः ५ ॥

शोभार्थ इत्यन्ये ॥ * ॥ उदकंकृत्य ॥ * ॥ विसहने । प्रसहनेवत् ॥ * ॥ मि-

थ्याकृत्य ६ ॥ * ॥ आर्द्रकृत्य ॥ आर्द्रे । इत्येकारान्तमपि कश्चित् । आर्द्रे-

कृत्य ॥ * ॥ आस्था । इत्यादरे प्रतिज्ञायां च । आस्थाकृत्य ॥ * ॥ प्रा-

जर्या । इति बीजर्यावत् ७ ॥ प्राजुरा । इत्यपि शाकटायनः ८ ॥ * ॥

चिन्ताकृताश्रितहितोरिविकम्पनेकृत् ॥ शाकटायनस्तु विकपने ९ प्रकपने

१ आस्थाकृता कृत० A.; आविःकृ-
ताः कृत० D.

२ उदकैकदंशाचार्द्रकृते A.; उदकं-
कृशंदावर्थेकृते० C.; ०कदंशावांदिं कते
विहवने० D.; अर्थेकृते वि० B.; कदंशा-
वर्थेकृते० F.

३ तटीमपरांबुधिः ससर्था विक-
र्षति० C.

४ मुहूर्तमद्वार्तमद्वाकृतेव० C.; मु-

हूर्तमद्वाकृतेव० A.; ०कोकयुगैर्मुहूर्त-
मद्वाकृतेव विद्यता सरसि ख० F.

५ पर्यन्यो० B.; पर्यान्या० C.; ०कृत्य
निवृत्त D.

६ उदकंकृत्या उत्साहनेवृत्त्य मिथ्या-
कृत्य D.

७ आजयेति० C.

८ प्राजुरा० C.; D. om. अपि.

९ ? विकपने A. C. F.; C. F

प्रकपने.

वैरूप्ये । विकपने हिंसायाम् । प्रकपने^१ संताप इत्यन्ये । इत्याह ॥ * ॥
विहसनेकृत्य ॥ * ॥ शीतंकृत्य ॥ शीतमनादर इति शाकटायनः ॥ * ॥
वश । इत्यस्वातन्त्र्ये । वशेकृत्य ॥ * ॥ प्रादुष्कृत्य ॥ * ॥

विकल्पनेप्रभृतीनामेजन्तत्वं^२ लवणंप्रभृतीनां मान्तत्वं च गणपाठ-
सामर्थ्यादेव । अथवा । एते सप्तमीप्रतिरूपका द्वितीयाप्रतिरूपकाश्च
निपाताः ॥ चादिवाभावे । आस्थां कृत्वा । अग्नौ कृत्वा जलं तापय-
तीत्यादि स्यात् ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन पर्यटनंवृत्तिसंस्पर्शाप्रभृतयो
द्रष्टव्याः ॥ ६८ ॥ इति मात्तादादिः ॥

स्युर्याजकोद्वर्तककर्तृकारकाः

प्रयोजकोत्सादकभर्तृवर्तकाः ।

अध्यापकस्नापकगोपृपूजकाम्

तुर्यः परेश्वारकवेषकाविमौ^३ ॥ ९९ ॥

याजकादिभिः शब्दैः सुबन्तं पदम् अकयाजकादिभिरित्यनेन
समस्यते । स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ॥ * ॥ ब्राह्मणानां याजकः ।
ब्राह्मणयाजकः । याजयिता ॥ * ॥ शरीरस्योद्वर्तकः । शरीरोद्वर्तकः
॥ * ॥ प्रणस्य सर्वकर्तारम्^४ ॥ * ॥ धर्मस्य कारकः । धर्मकारकः ॥ * ॥
तत्प्रयोजककर्तृत्वमुपैति मम जल्पतः^५ ॥ * ॥ रिपूणामुत्सादकः । रिपू-
त्सादकः ॥ रुद्र अपवारण उत्पूर्वः । चत्रियस्योच्छादकः । चत्रियो-
च्छादक इति शाकटायनः ॥ * ॥ भुवो भर्ता । भूभर्ता ॥ * ॥ वर्तयतीति
वर्तकः । भाव्यस्य वर्तकः । भाव्यवर्तकः ॥ * ॥ पुत्राणामध्यापकः । पुत्रा-

१ विकपने हिंसायां प्रकपने F.

२ विकपनेप्र० A. B. C.

३ D. corr. गोपपूजः परीवारकवे-

४ Beginning of Trilochanadāsa's

Kātantravṛttipañjikā; cf. Kāt. p. 466.

५ Sūp. 2, 71.

ध्यापकः ॥ * ॥ स्नापयतीति स्नापकः । राज्ञः स्नापकः । राजस्नापकः ॥ * ॥ धात्र्या गोपकः । धात्रीगोपकः ॥ * ॥ माधूनां पूजकः । माधुपूजकः ॥ * ॥ ब्राह्मणानां तुर्यः । ब्राह्मणतुर्यः ॥ * ॥ परिचरतीति परिचारकः । गुरोः परिचारकः । गुरुपरिचारकः ॥ * ॥ परिवेवेष्टि । परिवेषकः । राज्ञः परिवेषकः । राजपरिवेषकः ॥ यद्वा । घृतस्य परिवेषकः । घृतपरिवेषकः ॥ ६६ ॥

गणको रथपत्तिभ्यां चतुर्थोन्मादकौ तथा ।

होता द्वि त्रि च तीयान्तं तुरीयोऽपि सतां मतः ॥ १०० ॥

रथानां गणकः । रथगणकः ॥ पत्तिनां गणकः । पत्तिगणकः ॥ * ॥ आत्मनश्चतुर्थः । आत्मचतुर्थः ॥ * ॥ चित्तस्थोन्मादकः । चित्तोन्मादकः ॥ * ॥ चीरस्य होता । चीरहोता ॥ * ॥ राज्ञां द्वितीयः । राजद्वितीयः ॥ राज्ञां तृतीयः । राजतृतीयः ॥ राज्ञां तुरीयः । राजतुरीयः । तुरीयोऽपि सतां मत इति साभिप्रायम् । तेन द्वितीयतृतीयेत्यादि^२ सूत्रं बृहत्तन्त्रे व्यर्थम् । गणसमाश्रयणमेव श्रेयः ।

क्रियानुगतिमास्थाय लोके स्थातिमुपागताः ।

ये कान्ताः पावकाद्यास्ते द्रष्टव्या याजकादिषु ॥

तेन गोमयानां पावकः । गोमयपावकः ॥ गृहस्य दीपकः । गृहदीपकः ॥ पिष्टस्य मोदकः । पिष्टमोदक इत्यादि ॥ न कर्तरीति प्रतिषेधे^३ प्राप्ते पाठः ॥ १०० ॥ इति याजकादिः ॥

शौण्डव्याडौ निपुणचपलौ परिडितान्तःप्रवीणाः^४

स्यात् संवीतः कुशलकितवाधीनधूर्तप्रधानम् ।

सव्यध्यानप्रवणविदिताः^१ सारगुर्वायसाः स्युः^२

सिद्धो बन्धः कटकविरसौ शेखरः शुष्कपक्वौ^३ ॥ १०१ ॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सह सप्तमी शौण्डैरित्यनेन वा समस्यते ।
स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ॥ अक्षेषु प्रसक्तः^४ शौण्डः । अक्षशौण्डः ॥
वृत्तौ प्रसक्तक्रियाया^४ अन्तर्भावः शौण्डः प्रवीणः । यथा पण्डितश्री-
सागरचन्द्रस्य^५ ।

द्रव्याश्रयाः श्रीजयसिंहदेव^६ गुणाः कणादेन महर्षिणोक्ताः ।

तथा पुनः पण्डितदानशौण्ड गुणाश्रयं द्रव्यमपि व्यधायि^७ ॥

यद्यपि शौण्डशब्दो मद्यपे रूढस्तथापि लक्षणया प्रवीणोऽपि भण्यते
दुर्धसनो वा ॥

पानशौण्डः अश्रयं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः^८ ॥

इति मुख्यार्थोऽपि^९ समासभाक् ॥ * ॥ अस्त्वव्याडः ॥ * ॥ आचारनि-
पुणः ॥ * ॥ वाक्चपलः ॥ * ॥ रणपण्डितः ॥ * ॥ ते नालिकेरान्तरपः
पिबन्तः^{१०} । न चैतत् षष्ठीसमासेन सिध्यतीति शक्यं प्रतिपत्तुमर्थभेदात् ।
न ह्यर्णवेऽन्तर अर्णवस्यान्तरिति चैकोऽर्थः । किं चाव्ययत्वात्षष्ठीसमा-
सप्रतिषेधः ॥ श्रीभोजस्वन्तरशब्दं पपाठ ॥ * ॥ शास्त्रप्रवीणः । शाक-
टायनस्तु । अर्थप्रवीणः^{११} । अर्थविषये निपुण इत्याह ॥ * ॥ लोक-

१ भव्यध्यान° E.; भव्याधान° F.;
मध्यध्यान° C.; सुध्यध्यान° D.; °प्रण-
वविदिताः (1) MSS.

२ गुर्वायसाश्च E.; °यशास्त्र I D.

३ शुष्कपक्वौ B.

४ प्रशक्त° A. D.

५ Thus B. F.; पण्डितं । सागरचं-
द्रस्य A.; पण्डितश्च सागर° C.; पण्डित-
रामचंद्रस्य (corr. from °सामचंद्रस्य) D.

६ श्रीयुतसिंहदेव F.

७ °शौंडो गुणाश्रयद्रव्यमसि व्यधा-
यि D. and om. the first half śloka.

८ Bhaṭṭik. 5, 10; °शौंडाश्रयं
MSS.; ? नात्यन्तीनां त्वमु° A. B. D. F.;
वेतान्यन्तीनां त्वमु° C.

९ मुख्योपि A.

१० Śiṣup. 3, 81; [नारिकेल° eds.].

११ ? अर्थप्रवीणः A. B.

संवीतः ॥ * ॥ सेवाकुशलः ॥ * ॥ अचकितवः ॥ * ॥ जिनवचनाधीनः^१ ।
 अधीनशब्दोऽस्मादेव गणपाठात् तस्याधीन इति ज्ञापकाद्वा खप्रत्य-
 यान्तो बोद्धव्यः ॥ अथवा । अधिगत इनम्^२ । अधिगत इनोऽनेनेति
 वा । अधीनः । यथा लोकाधीनः^३ ॥ * ॥ अक्षधूर्तः ॥ * ॥ विबुधप्रधा-
 नम् ॥ * ॥ कार्यसव्यः^४ । कार्यविषयेऽनिपुण^५ इत्यर्थः ॥ * ॥ कर्मध्यानः ।
 कर्मसु युक्त इत्यर्थः^६ ॥ * ॥ पृथिवीप्रणवः^७ ॥ * ॥ पृथिवीविदितः ॥ * ॥
 त्वचिसारः ॥ * ॥ मध्येगुरुः ॥ * ॥ कायायसः । कायविषय^८ औदारिक
 इत्यर्थः ॥ * ॥ काम्पित्यसिद्धः ॥ * ॥ चक्रबन्धः ॥ * ॥ हस्तकटकः ॥ * ॥
 अवसानविरसः ॥ * ॥ शिरःशेखरः ॥ * ॥ कायाशुष्कः ॥ * ॥ कुम्भीपक्वः ॥
 आकृतिगणोऽयम् । तेन व्यवहारपटुः । आतपरमणीय^९ इत्या-
 दयो द्रष्टव्याः ॥ १०१ ॥ इति शौण्डादिः ॥

अधुनात्याचात्समितबहुलौ^{१०} गेहगोष्ठात्प्रगल्भ-

स्वेडिन्नदिन्विजितिपटवः परिडतव्याडशूराः ।

गर्भाच्छूः मुहितसहितस्तृप्तद्वौ च धीरः

पिण्डीशूरो व्रणकृमिरथो कूपमण्डूकयुक्तः ॥ १०२ ॥

पात्रेसमितादयः सप्तमीतत्पुरुषा निपात्यन्ते । चेपे गम्यमाने पा-

१ जितनवच^०A.; जन^०B.F.; गज^०C

२ इन इति C.; अधिगतमिनो D.

३ यतो लो^० A.; om. C.

४ ? कार्यसव्यं A.; कार्यं मध्यः B.;
 कार्यमध्यः C.; कार्यभव्यः D.; नव्यः F.

५ अनिपुण A., orig. D.; येनिपुण
 B. C. F.

६ ? कर्मध्यानः^० A.; कर्मयुक्तः C.;
 कर्मसु शक्तः D.; कर्मसु व्यक्त^० F.

७ Thus B. C. D. F.; पृथिवीप्रवीणः
 A.—Correct प्रणव for the conjectured
 प्रवण in sl. 101. [? Prof. Roth says :

‘Might be a drum in the ground (cf.
 पणव) i.e. a hole covered over with
 boards to be beaten upon, cf. उपरव;’
 Prof. Weber: ‘As it were a drum stand-
 ing on the ground (& hence not sound-
 ing), cf. Hāla Sapt. 256 in Zeitsch. D.
 M. Ges. 28, p. 412, l. 1.’]

८ कायायसः^० A.F., om. D.; कार्यवि-
 षये A.D.F.; औदारिक^०C.; औदारिक^०B.

९ व्यवहारपटुतरातपरमणीय F.
 १० Kāṣ. V. ii. 1, 48 ed. पात्रेसमितादिः
 MSS. both readings; here ag- metre.

त्रेसमितादयोऽयमित्यनेनायमेव निपातितः समासो भवति नान्यः ।
 अन्तादिति यथासंभवं सर्वत्र संबध्यते ॥ * ॥ पात्रेसमिता । अपचित-
 क्षीरा धेनुर्या सा पात्रसंगतिमात्रपर्यवसितव्यापारा सत्येवमुच्यते ।
 तद्वदन्योऽपि यः फलविकलव्यापाराडम्बरः स तदुपमानात्तथा वा-
 च्यो यथा चञ्चा खरकुटी चैत्र इति ॥ * ॥ पात्रे बाहुल्येन संघटनात्^१
 क्षीरादिफलविकला । पात्रेवज्जला । शेषार्थः पूर्ववत् ॥ अथवा । पात्र
 एव समिता मिलिताः^२ । पात्र एव बज्जलाः प्रचुराः । नान्यत्र कार्ये
 पात्रशब्देन साहचर्याद्भोजनं लक्ष्यते ॥ * ॥ गेह एव प्रगल्भः । गेहेप्र-
 गल्भः ॥ एवं गोष्ठेप्रगल्भः ॥ * ॥ गेह एव छेडति विक्रमं दर्शयति । अन्यत्र
 भीरुः । गेहेच्छेडी ॥ गोष्ठेच्छेडी^३ ॥ * ॥ गेह एव शौर्याडम्बरं^४ प्रकाश-
 यन् । गेहेनर्दी । तत्तुल्यवृत्तिरन्योऽप्येवमुच्यते ॥ गोष्ठेनर्दी ॥ * ॥ वि-
 जितमनेन । विजितो । यद्वा । विजितमस्यास्तीति विजितो ॥ गेह एव
 विजयते न शत्रुमध्ये । गेहेविजितो ॥ एवं गोष्ठेविजितो^५ ॥ * ॥ एवं गेहे-
 पटुः । गोष्ठेपटुः ॥ * ॥ गेहेपण्डितः । गोष्ठेपण्डितः ॥ * ॥ गेहेव्याडः ।
 गोष्ठेव्याडः ॥ * ॥ गेहेगूरः । गोष्ठेगूरः ॥ * ॥ गर्भ एव गूरः । गर्भा-
 निःसृत्य भीरुः । गर्भेगूरः ॥ * ॥ गर्भ एव सुहितो न तु बहिर्निःसृतः ।
 गर्भेसुहितः ॥ * ॥ गर्भ एव तप्तः स्वमात्राहतेनाहारेण ततो निःसृत्य
 न कदाचिदुदरपूरं कृतवानिति^६ । गर्भेतप्तो दरिद्रः ॥ * ॥ गर्भ एव
 वृद्धो मातुश्चेष्टया मातुरायासनेन वा ततोऽन्यत्र निस्तेजाः । गर्भे-

१ संघटनात् F.

२ A. om. मिलिताः.

३ गेह एव क्रीडति° गेहेक्रीडी ।
 गोष्ठेक्रीडी corr. D.; om. F.

४ शौर्याडम्बरं A.; शौर्यडिंबरं C.;
 सोमर्याडम्बरं corr. D.

५ गेहेविजिता° A.; B. C. om. from

गेह एव विजयते

६ स्वमात्राहतेना° and lacuna for
 कदाचिदुद B.; स्वमात्राहतेनाहा°
 उदरपूरं कृतवामिति A.; °उदरं भृत-
 वानिति F.

दृप्तः ॥ अथवा गर्भेसुहितादीनामयमर्थः । योऽलीकामिमानित्वाद-
नुचितचेष्टः स एवमुच्यते ॥ * ॥ गर्भ एव धीरो गर्भाभिःसृतस्यपलः ।
गर्भेधीरः ॥ * ॥ पिण्ड्यां खादितव्ये वस्तुनि शूरः । कलहवर्धनादिकं
कृत्वा खादितव्यं खादत्यन्यत्र^१ कार्यान्तरे निर्विक्रमः स पिण्डीशूरः
॥ * ॥ व्रणमध्य एव कृमिः^२ । व्रणकृमिः । अत्यदृश्या ॥ कृमिशब्दः
संयोगादिः संयोगविकलोऽयस्ति । उदुम्बरे कृमिरिव । उदुम्बरकृ-
मिः^३ । तस्माद्रसादिशिष्टं रसमन्यं न वेत्ति स एवमुच्यते इति कश्चि-
दाह ॥ * ॥ कूपे मण्डूक इव । कूपमण्डूकः । ततोऽन्यज्जलस्थानं सरः
नमुद्रं वाऽधिकं न पश्यति । तददन्यः पुरुषो ग्रामे नगरे वा शास्त्रे वा
प्रतिबद्धः ।^४ ततोऽन्यन्न पश्यति विशिष्टं स एवमुच्यते ॥ १०२ ॥

गेहेनन्दी गृहकलविद्धो गेहेमेत्याखनिकवाकौ च^५ ।

गेहेवादी ननु नगराश्चा ज्ञेयः कर्णेतिरितिरयासौ^६ ॥ १०३ ॥

गेह एव नन्दति । गेहेनन्दी ॥ गेहेनर्तीत्यपि कश्चित्^७ ॥ * ॥ गृहे
कलविद्ध इव । गृहकलविद्धः ॥ * ॥ गेह एव मेही । गेहेमेही । स
आवश्यकार्थमपि वह्निर्न निर्गच्छति भोजन एव च संरभते स एवमु-
च्यते^८ ॥ * ॥ आखनिको जलस्रोतः खातं^९ तस्मिन् बक इव । आख-

१ वादत्यन्यत्र A.; खादितव्यं । खा-
दितव्यं खादत्य° C.; खादना [द suppl.]
न्यत्र D.

२ F. throughout कृमिः; C. कृमिः;
A. B. D. now कृमि now कृमि.

३ संयोगादि संयोग° A.; C. om.
उदुम्बरे कृमिरिव; संयोगादिः कृदो
भंगभयाच्च दर्शितः अथ च बङ्गपु पस-
केषु (lacuna of 3 syll.) ध्यो (lac. of 11 s.)
दुम्बरकृमिः । D.

४ पुरुषो न ग्रामे° B.; शास्त्रे वा
प्रसिद्धनिर्वच्यततोऽन्वतोऽन्यन्न पश्यति°
D.

५ गेहेमेत्याखनिकवाकौ च A.

६ टिरिटिरयासौ E.

७ गेहेनर्तीत्यपि° B. C.; गेहेनर्ती
आवृत्त्या द्रष्टव्यं । D.

८ वह्निर्निर्गच्छति° A.; C. om.
संरभते.

९ वातं A.; पुरोवात D.

निकवकः । यत्किञ्चिदात्मीय आखनिके लभते तद्गच्छति नान्यत्र गच्छति तद्वदन्योऽपि^१ । य आत्मीये गृहे यत्किञ्चिदस्ति तद्गच्छति^२ नान्यत्र गच्छति स एवमुच्यते ॥ अपर आह । आखनिरेव । आखनिकः । कुत्साद्यर्थे कः । खल्यखातनिम्नप्रदेशो^३ जलाधार उच्यते तस्मिन् बकः । आखनिकवकः^४ । स हि जलाश्रयचुद्रजन्तुभक्षणानुसंधानेन संकुचितात्मा^५ बद्धलक्ष्यस्तद्वदन्योऽप्येवमुच्यते ॥ * ॥ गेह एव दहनशीलो नान्यत्र । गेहेदाही ॥ * ॥ नगरे श्वेव । नगरश्चा दृष्ट उच्यते ॥ * ॥ टिरिटिरा चापलेनानुचितचेष्टोच्यते ॥

मत्ता वन्दः । ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता ॥ १०३ ॥

कर्णेचुरचुरा^६ कूपकच्छपावटकच्छपाः ।

गेहेमेली गृहात्सर्पो नगरात्काकवायसौ ॥ १०४ ॥

कर्णेचुरचुरा^७ चापलेनानुचितचेष्टोच्यते । टिरिटिरीति गत्यनुकरणम् । चुरचुर्विति वाक्यानुकरणम्^८ । तत्करोतीति ण्यन्तादप्रत्ययो निपातनसामर्थ्याद्वाऽनो न भवति^९ ॥ शाकटायनस्तु कर्णेटिरिटिरिः^{१०} कर्णेचुरचुररित्याह । अनयोश्च व्याख्या । कर्णे किमपि जल्पित्वा जी-

१ यद्वदन्योऽपि A.; D. om. ऽपि.

२ B. om. य; D. om. अस्ति; F. om.

नान्यत्र गच्छति।

३ खल्यघातनिम्न A.; खल्यखात-
निधतप्र° D.; खल्यखातः नि° F.

४ C. om. from यत्किञ्चिदात्मीय°.

५ जलाश्रयः चुद्र° A.; °जंतुलक्ष-
णानुसंधानेनासंकु° C.; °भक्षणा [या
suppl.] कुंचितपक्षः तद्वद° D

६ Thus B. C. E. F. & Kās. V. ii. 1,

48 ed. & MSS.; cf. Marāṭhī चुरचुरणे
“to smart, tingle;” कर्णेचुरचुरा D.;

कर्णेचुरचुरा A.

७ कर्णेचुरचुरा B. C. F.

८ गुर्विति° C.; वाक्यानुकरणं D.

९ °अल्पप्रत्ययो° D.; ऽतो न° A.;
सामर्थ्याद्वातोर्न भवति F.

१० कर्णेरिटिरिः A.; कर्णेटिरि २ D.

वति । नास्य विक्रम इति चेपः^१ । टिरिटिरि चुरुचुर्वित्यनुकरणशब्दौ^२
तदाकारिणि व्यवह्रियेते ॥ * ॥ कूपकच्छपावटकच्छपौ कूपमण्डूक-
वत् ॥ * ॥ गेह एव मिलनशीलो नान्यत्र । गेहेमेली ॥ * ॥ गृह एव
सर्पः । गृहसर्पः^३ । दुष्ट इत्यर्थः ॥ * ॥ नगरे काक इव । नगरकाकः ॥
नगरे वायस इव । नगरवायसः ॥ स्वार्थनिष्ठः परवच्चनानिपुण^४
उच्यते ॥ अथवा । नगरकाको न कचिन्तिष्ठति सर्वमेव नगरं परिभ्र-
मति तद्वत्तत्रान्यत्र वाऽनवस्थितः पुरुष उच्यते ॥ १०४ ॥

मातरिपुरुषोदुम्बरमशकौ गेहेविचित्यपि प्रोक्तः ।

अमणा प्रव्रजिताथो कुलटा पट्टना च मृदुनापि ॥ १०५ ॥

मातरिपुरुषः । यः सदाचारं भिनत्ति स एवमुच्यते । यद्वा । मा-
तरि पौरुषमवलम्बमानो मातरिपुरुषः । तत्तुल्यवृत्तिरन्योऽप्येवमु-
च्यते ॥ पितरिशूर इत्यपि भोजः ॥ * ॥ उदुम्बरे मशक इव । उदुम्बर-
मशकः । अल्पदृश्वा^५ ॥ अथवा । उदुम्बरमशकोऽल्पप्राणः सुकुमारश्च ।
तादृशो यः स उदुम्बरमशकः^६ ॥ * ॥ विचितमनेन । विचिती । गेह
एव विचिती । गेहेविचिती । अयमर्थः । गेहे स्थित्वेदं युक्तमिदमयुक्त-
मिति विचिनोति निरूपयति बुद्धिमत्तां^७ प्रकाशयति न सभामध्ये
कार्ये वा स एवमुच्यते ॥ * ॥ एतेषां यथासंभवं गणपाठसामर्थ्यात् सप्त-

१ अनयोश्चाव्याख्या जीवितनास्य°
A.; इति शेषः D.; C. om. from टिरि-
टिरिः कर्णेचुर°.

२ चुरुर्वित्य° A.

३ गृहसर्पः A.

४ परवचना° C.; परवचनान्निपु-
णपुण A.; D. corrupt.

५ अनन्यदृश्वा D. (and श्रीभोजः as
usual for भोजः); C. om. अल्पदृश्वा.

६ तादृशो यः° D.; B. C. om. from
अथवा; A. om. अथवा.

७ बुद्धिमतां B. C., and omit इद-
मयुक्तं.

व्या अलुक् # आकृतिगणाऽयम् । तेन । उदपानमण्डूक इत्यादयो
ऽनुसर्तव्याः । * ॥ इति पात्रेसमितादिः ॥ * ॥

कुमारशब्दः अमणादिभिर्विशेषैः^१ सह समस्यते । समासस्तु कर्म-
धारयः ॥ आस्यतीति अमणा । कुमारी चासौ अमणा च । कुमार-
अमणा^२ ॥ * ॥ कुमारप्रव्रजिता ॥ * ॥ कुमारकुलटा ॥ * ॥ कुमार-
आसौ पटुश्च । कुमारपटुः ॥ * ॥ कुमारमृदुः ॥ १०५ ॥

तापसीनिपुणादासीगर्भिण्यध्यापकाः स्मृताः ।

कुशलः परिडितश्चात्र चपलश्चाभिरूपकः ॥ १०६ ॥

कुमारतापसी ॥ * ॥ कुमारनिपुणा ॥ * ॥ कुमारदासी ॥ * ॥ कु-
मारगर्भिणी ॥ * ॥ कुमाराध्यापकः ॥ * ॥ कुमारकुशलः ॥ * ॥ कुमार-
पण्डितः ॥ * ॥ कुमारचपलः ॥ * ॥ कुमाराभिरूपकः ॥ * ॥

लिङ्गग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् कुमारशब्दः
अमणादिभिः^३ स्त्रीलिङ्गैः स्त्रीलिङ्ग एव समस्यते । पट्टादिभिस्त्रिभिधे-
यलिङ्गैस्त्रिलिङ्गः । तेन कुमारपट्टी । कुमारमृद्वी । इत्यादि सिद्धं भ-
वति ॥ १०६ ॥ इति अमणादिः ॥

किंशुकः किंवदन्ती स्यात् किंकिरातश्च^४ किंनरः ।

किंपुरुषोऽथ किंदासः^५ किंजल्काद्या बुधैर्मताः ॥ १०७ ॥

किंशुकादयस्तत्पुरुषसंज्ञायां विषये साधवो भवन्ति ॥ * ॥ किं-
शुकः । पलाशः ॥ * ॥ किंवदन्ती । जनश्रुतिः ॥ * ॥ किंकिरातः^६

१ अवयवादिभिर्^० A. D. ; विश्वेषैः F.

२ अवयवा च^० A. ; ^०कुमारअवयवा B.

३ अवयवादिभिः A.

४ किंकिरातश्च A. B. C.

५ किंपुरुषो थ दासश्च D. E.

६ किंकिरात A. B. C.

कुरण्टकः ॥ * ॥ किंनरः । मयुः ॥ * ॥ किंपुरुषः । स एव ॥ * ॥ किंदासः ।
राजर्षिः ॥ * ॥ किंजल्कः । पुष्परेणुः ॥

आद्यशब्दादन्ये^१ ऽपि द्रष्टव्याः । अयं च गणः श्रीभोजदेवाभिप्रा-
येण ॥ १०७ ॥ इति किंशुकादिः ॥

व्याघ्रः कुञ्चामहिषरुरवः^२ कुञ्जरेन्दू वराहः

सिंहो वज्रं वृषभकलशौ चन्दनं पुण्डरीकः^३ ।

चन्द्रः कुम्भर्षभकिसलयं पल्लवस्तृक्षपद्मौ^४

हस्तिश्चानावृषितरुवृका विस्त्रमप्यत्र लक्ष्यम् ॥ १०८ ॥

सुबन्तं पदं केनचिद्गुणेन परार्थे प्रयुक्तैर्याघ्रादिभिः सह गौणैर्या-
घ्रैरित्यनेन समस्यते । समासः कर्मधारयसंज्ञो भवति ॥ * ॥ व्याघ्र
इव । व्याघ्रः । पुरुषश्चासौ व्याघ्रश्च । पुरुषव्याघ्रः ॥ * ॥ स्त्रीकुञ्चा^५ ॥ * ॥
पुरुषमहिषः ॥ * ॥ पुरुषरुरः^६ ॥ * ॥ पुरुषकुञ्जरः ॥ * ॥ वदनेन्दुः^७ ॥ * ॥
पुरुषवराहः ॥ * ॥ पुरुषसिंहः ॥ * ॥ वाग्वज्रः ॥ * ॥ पुरुषवृषभः ॥ * ॥
कुचकलशौ ॥ * ॥ मुनिचन्दनः ॥ * ॥ मुखपुण्डरीकम्^८ ॥ * ॥ मुखचन्द्रः
॥ * ॥ स्तनकुम्भौ ॥ * ॥ पुरुषर्षभः^९ ॥ * ॥ करकिसलयम् ॥ * ॥ पाणि-
पल्लवः ॥ * ॥ पुरुषर्चः^{१०} ॥ * ॥ पाणिपद्मम् ॥ * ॥ पुरुषहस्ती ॥ * ॥

१ आदिशब्दाद० A. B. C. F.

२ व्याघ्रकुम्भा० A.; कुञ्चा० B. C. D.;
कुञ्चा० E.

३ कलशौ० A. E.; कलशौ० B.;
चन्दनः० F.

४ ? पल्लवस्तुञ्जपद्मौ A. B. C. E. (!);
पल्लवः कुम्भपद्मौ F.; पल्लास्तुञ्जपद्मौ D.
(? तुष or तुच्छ).

५ स्त्रीकुञ्चा B. C.; स्त्रीकुञ्चां A.

६ पुरुषभीरुः A.; पुरुषरुभः B.;

अत्यभीरुः D.

७ F. adds पुरुषेन्दुरित्यपि.

८ पुण्डरीकः B. C. F.

९ भरतच्छषभः A.; पुरुषच्छषभ B.

C. F.

१० ? पुरुषतुंजः C.; पुरुषर्चजः (i.e.
°रुच = चरु?) D.; पुरुषमुंजः A.; पुरु-
षजंडः B.; om. F.; see note ४.

वानरश्चा ॥ * ॥ राजान चक्षय इव । राजर्षयः ॥ * ॥ वैरं तरुरिव समू-
लत्वात् । वैरतरुः !

बद्धमूलस्य मूलं हि महदैरतरोः स्त्रियः १ ॥

पुरुषवृकः ॥ * ॥ ओष्ठो लौहित्याद्विम्बमिव ।

ओष्ठेन रामो रामौष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुना २ ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन पुरुषवृष इत्यादयोऽपि भवन्ति ३ ॥ १०८ ॥
इति व्याघ्रादिः ॥

श्रेणिः पूगो निधननिपुणब्राह्मणाः पण्डितोऽथो ४

मन्त्रो मुण्डो निचयचपलक्षत्रियाध्यापकाश्च ।

इन्द्रो देवः कृपणविशिषौ निर्धनोऽथ पटुर्वा

राशिर्भूतश्रमणकुशलाः ५ कुन्दुमः स्याद्वदान्यः ॥ १०९ ॥

श्रेणीत्यादयः शब्दा अच्यन्ताः कृतादिभिः सह वा समस्यन्ते ।
समासः कर्मधारयो भवति ॥ * ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः । श्रेणि-
कृताः पुरुषाः ॥

वणिकपथे पूगकृतानि यत्र भ्रमागतैरम्बुभिरम्बुराशिः ६ ॥

अनिधनरूपा निधनरूपाः कृताः । निधनकृताः ७ शत्रवः ॥ * ॥ निपु-
णोदाहृताः ॥ * ॥ ब्राह्मणमताः ॥ पण्डितज्ञाताः ॥ * ॥ मन्त्रमिताः
॥ * ॥ मुण्डसंभाविताः ॥ * ॥ निचयोच्चारिताः ॥ * ॥ चपलापाकृताः ॥ * ॥
क्षत्रियमताः ८ ॥ * ॥ अध्यापकोदिताः । अधीतेऽध्यापक इति शकटा-

१ Siṣ. 2, 38; A. C. D. om. the first pāda.

२ Siṣup. 2, 14; रामौष्ठ° B. C. F. ;

°चुम्बनचुम्बना A. B. D. ; °चुम्बना F. ;

°चुम्बजचुम्बजा C.

३ A. om. ऽपि; इत्यादावपि भवति D.

४ पण्डितोर्थो D. E. ; पण्डितोघो F.

५ °श्रवणकुशलाः A.

६ Siṣup. 3, 38.

७ अनिधनरूपानिधनकृताः A. C. D.

८ क्षत्रियमिताः A. ; om. D.

ङ्गजः ॥ * ॥ इन्द्रावधारिताः ॥ * ॥ देवान्माताः । वेदेति रत्नमतिः ॥ * ॥
 कृपणाख्याताः ॥ * ॥ विशिषं गृहम् । अविशिषं विशिषं कृतम् । विशि-
 पकृतम् ॥ भोजस्तु विशिष्ट इत्याह । वामनो गण इत्यपि ॥ * ॥ निर्ध-
 नोपकृताः ॥ * ॥ ऊको राशिस्थानम् । किलिञ्चा इत्यपरे^१ । ऊका-
 वकल्पिताः ॥ * ॥ पटूक्ताः ॥ * ॥ राशिकल्पिताः ॥ * ॥ भूतनिराकृताः^२
 ॥ * ॥ अमणविश्रुताः ॥ * ॥ कुशलाख्याताः ॥ * ॥ कुं भूमिं दुनोति ।
 कुन्दुः । उन्दुरः ।^३ तं मीनाति हिनस्ति । कुन्दुमो मार्जारः । कुन्दु-
 मावकल्पिताः ॥ अपरे तु कन्दुमेति पठन्ति । कन्दुः पाकस्थानम् ।
 तस्मिन्मिनोतीति^४ कन्दुमः । अकन्दुमाः कन्दुमाः कृताः^५ । कन्दुम-
 कृताः शालयः ॥ कुङ्कुमेति रत्नमतिः ॥ * ॥ वदान्योदीरिताः ॥

कृतादयस्तु सर्वैरपि व्याघ्रादिभिः संबन्धमनुभवन्ति । अश्रेणयः
 श्रेणयो विहिताः । श्रेणिविहिताः । श्रेणिनिरूपिताः । श्रेण्यासीना
 इत्यादयो भवन्ति । यत्र सामर्थ्यं नास्ति तत्रेति शब्दाध्याहारो द्रष्ट-
 व्यः । अनिर्धना निर्धना इत्युपकृताः । अचपलाश्चपला इत्युपाकृताः ।
 अभूता भूता इति निराकृता इति ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन तूल-
 कृता इत्यादयोऽपि द्रष्टव्याः^६ ॥ १०८ ॥ इति श्रेण्यादिः ॥

कृतादयस्तु यथायोगं व्याख्याताः । ते च

कृतमितभूतोदाहृतविश्रुतकलितावधारितोपकृताः ।

आस्थितनिराकृतोक्ताः संभावितमतविकल्पितासीनाः^७

॥ ११० ॥

१ कलिञ्जा इत्यपरे B. C.; ओको०
 कलिञ्ज इत्यपरे । ओकावकल्पिताः F.

२ सूतनिराकृताः C.; om. A.

३ कुन्दुः कुन्दुरः F.; तं मिनोती० D.;
 तं सीना हिनस्ति० A.

४ कन्दु पा० D.; कंदू पा० A.; तस्मि-
 नोतीति A. D.

५ ० कंदूम० thrice A.

६ तेन कृता इत्यादयो० A.; तूल-
 कृताः गणकृता इत्यादयोऽपि भवन्ति ।
 अभूता भूता इति निराकृता इः ॥ D.

७ E. om. मतः; C. om. the second
 half stanza; D. om. from कृतादयस्तु.

अवकल्पितो निरूपितविहितोपाकृतसमाज्ञाताः^१ ।

आम्नातोदितदृष्टावज्ञातोदीरिताख्याताः^२ ॥ १११ ॥

इति कृतादिः ॥

वृन्दारको वराहश्च नागकुञ्जरपुङ्गवाः ।

वृषभव्याघ्रशार्दूलहंससिंहर्षभादयः ॥ ११२ ॥

गौश्चासौ वृन्दारकश्च । गोवृन्दारकः ॥ * ॥ नृवराहः ॥ * ॥ पुं-
नागः ॥ * ॥ अश्वकुञ्जरः ॥ * ॥ मुनिपुङ्गवः ॥ * ॥ रघुवृषभः ॥ * ॥ नरव्याघ्रः
॥ * ॥ राजशार्दूलः ॥ * ॥ राजहंसः ॥ * ॥ पुरुषसिंहः ॥ * ॥ भरतर्षभः^३ ॥

आदिग्रहणात् । नवतमालनिभस्य नभस्तरोरित्यादयो^४ऽपि भ-
वन्ति ॥ ११२ ॥ इति वृन्दारकादिः ॥

मतल्लिकोद्धमिश्राः स्युः प्रकाशस्यलभित्तयः^५ ।

हस्तपाशतटाः पादः पालीमचर्चिकादयः^६ ॥ ११३ ॥

अश्वमतल्लिका । गोमतल्लिका । यथा ।

अभ्याजतोऽभ्यागतद्वर्णतर्णकां^७

निर्याणहस्तस्य पुरो दुधुचतः ।

वर्गाद्गवां जङ्घतिचारु निर्यतीम्

अरिर्मधोरैचत गोमतल्लिकाम् ॥

१ विहितोपकृताः स० E.; विहि-
तोपपाकृताः स० B.; °कृताः समा० A.
F. against metre.

२ अस्नातोदित० E.; आत्मनोदितः
दृष्टो दृष्टावज्ञानोदीरि० A.; °दीरि-
ताः ख्याताः B. E. F.; C. D. om. the
gana kṛitādi.—[ज्ञात, उच्चारित, अ-
पाकृत, and कल्पित, though instanced
in the comment on the *ṣṛeṇyādi*, are not
included in these stanzas.]

३ भरतश्चषभः B. C. D.

४ *Śiṣup.* 6, 2^c

५ मतल्लिकोद्य० A. B. C. D.; °वि-
त्तयः A.

६ °पाशतराः E.; हस्तपादतटाः °A.

७ *Śiṣ.* 12, 41; °तूणतर्णिका A.;
°तूणतीर्णिका D.; B. C. F. omit the
whole stanza.

साध्वीं गामपश्यदित्यर्थः ॥ * ॥ पुरुषोद्भूः^१ ॥ * ॥ आर्यमिश्राः ॥ * ॥
 गोप्रकाण्डम् ॥ * ॥ वचःस्थलम् ॥ * ॥ अंशभित्तिः^२ ॥ * ॥ केशहस्तः ॥ * ॥
 केशपाशः ॥ * ॥ स्तनतटम् ॥ * ॥ तातपादाः ॥ * ॥ पंखलपाली ॥ * ॥
 गोमचर्चिका ॥

एत आविष्टलिङ्गत्वान्तत्त्विकादयोऽन्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्व-
 लिङ्गोपादाना^३ एव समानाधिकरणा भवन्ति । प्रशंसावचनत्वं चैषां
 समास एवेति वाक्यं न भवति^४ ॥ आदिग्रहणात् तमस्काण्डः । उरः-
 कवाटः । कुमारीतल्लजकादयो भवन्ति^५ ॥ ११२ ॥ इति मतस्त्रिकादिः ॥

खसूचिखेटौ कितवोऽथ चौर-

मूर्खब्रुवास्तस्करदुर्दुष्टौ^६ ।

धूर्तो विटः स्याद्वतकश्च भीरुश्च

चेलश्च जाल्मापसदौ च धृष्टः^७ ॥ ११४ ॥

कुत्सितवाचिपदभेदैः^८ खसूच्यादिभिः सह समस्यते । तत्पुरुषश्च
 समासः ॥ * ॥ वैयाकरणश्चासौ खसूची च । वैयाकरणखसूची । यः
 पदपदार्थनिर्णयं कर्तुमुचितं पृष्टः सन् निष्प्रतिभत्वात्^९ खम् आकाशं
 सूचयति स एवमुच्यते ॥ शाकटायनस्तु पृषोदरादित्वात् षत्वे खषू-

१ पुरुषोद्भूः A. B. C. D.

२ अंशभित्तिः A. D.

३ शब्देस्त्रिलिङ्गो C.; D. corr. अवि-
 सलिङ्गत्वान् ° शब्दबलान्नोपादाना; A.
 cf. note ५.

४ प्रशंसावचनत्वे चैषां ° F.; C. om.
 from प्रशंसा°.

५ कुमारी । मतस्त्रिकादयो ° C.;
 A. om. from केशपाशः.

६ खसूचीखेटौ B. C. F. against
 metre; °खेडौ कितवो च ° C.; मूर्खौ
 ध्रुवस्तस्कर ° D.; दुर्दुष्टौ D. F.

७ पूर्वो विटः °च वृष्णः । D.; °अप-
 श्रदौ ° B. C.; °दृष्टः B. C.; °वृष्णः D.;
 A. om. this sloka and the comment.

८ कुत्सितपदभेदैः D. (orig. °भेदैः).

९ निष्प्रतिपन्नत्वात् ° C.; D. corr. °नि-
 र्यायर्भुमुत्तर्य पृष्टो निःप्रतिभः सन्.

च्याह^१ । वामनप्रभृतयस्तु खसूचिरित्याहुः^२ ॥ * ॥ मुनिखेटः ॥ * ॥
 याज्ञिककितवः ॥ * ॥ कविचौरः ॥ * ॥ पाठकमूर्खः ॥ * ॥ ब्राह्मणब्रुवः ।
 जातिमात्रोपजीवी^३ ॥ * ॥ रक्तकतस्करः ॥ * ॥ मीमांसकदुर्दुरुटः^४ ।
 मीमांसाध्ययनेन शौचाचारादिलक्षणं फलमनवाप्य^५ वेदविज्ञावनम-
 द्यपानाद्यनुष्ठाननिरतो नास्तिको जात इत्यर्थः ॥ * ॥ मुनिधूर्तः ॥ * ॥
 मुनिविटः । शिरस्तुण्डमुण्डनदण्डादिमुनिवेषधारणादेश्यागमनमद्य-
 पानाद्यनाचारप्रवृत्त एवमुच्यते^६ ॥ * ॥ राक्षसहतकः ॥ * ॥ चत्रिय-
 भोरुः ॥ * ॥ ब्राह्मणचेलः ॥ * ॥ ब्राह्मणजाल्मः ॥ * ॥ तापसापसदः ॥ * ॥
 ग्राम्यदृष्टः^७ ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन काण्डीरकाण्डस्यृष्टच्छान्दसवठर^८ इत्या-
 दयो द्रष्टव्याः ॥ एतच्च गणत्रयं श्रीभोजदेवाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् ।
 अन्यवैयाकरणमतेन सूत्राण्येतानि ॥ ११४ ॥ इति खसूच्यादिः ॥

मयूराच्छत्ततश्छात्ताङ्गसकः प्रेहिवाणिजा^९ ।

कम्बोजाद्यवनान्मुण्डोऽथ प्रेहिस्वागता तथा^{१०} ॥ ११५ ॥

मयूरव्यंसकादयः समासा मयूरव्यंसकादयोऽयमित्यनेन^{११} कर्म-

१ D. om. from शाकटायन०; F. om. षत्वे.

२ तु सूचिरित्याहुः C.; खसूचिरित्याहुः D.; cf. Kāṣ. V. on Pāṇ. ii. 1, 53.

३ ब्राह्मणध्रुवः० D.; ०जातिमात्रोपजातिर्वा । C.

४ ०दुर्दुरुटः C.; दुर्दुरुटः F.; D. corr. दुर्दुरुटः च्युतः जैमिनीयनिध्यातोऽपि तत् फलमनवाप्य वेदविरुद्धमद्यपाना०.

५ फलमवाप्य० B. C.

६ शिरस्तुण्डनदण्डादिमुनिधारणात्० B.; ०मद्यपानाद्यनुष्ठानप्रवृत्त० D.

७ ग्राम्यदृष्टः B. C. D.

८ ०छान्दसः वठर B.; छान्दस वठर C.; काण्डीरकाण्डस्यृष्टछान्दसवठर D.

९ मयूराच्छत्ततश्छा० B.; मयूरच्छत्ततश्छा० E.; ०व्यंशका० D.; प्रेहिवा० C.

१० कम्बोजाद्यवनान्० C.; A. om. this sloka. and the comment to प्रेहि आदरेणागच्छे[त्यर्थः].

११ ०व्यंसकादयश्चेत्यनेन D.; C. om. from समासा to ऽयम्.

धारयसंज्ञा भवन्ति ॥ * ॥ विगता अंसा यस्य । व्यंसकः । रमणीयाका-
 रदेहनेपथ्योपेतत्वाद्^१ मयूरवन्मयूरः पुमान् । स चासौ व्यंसकश्च
 बाहुसाध्यव्यापारपुरुषकारविकलः^२ कश्चिदेवं प्रतिक्षिप्यते ॥ यदा ।
 व्यंसयति च्छलयतीति^३ व्यंसकः । स चासौ स च यो लुब्धकानां
 मयूरो गृहीतशिखी^४ ऽन्यान्मयूरांश्छलयति वञ्चयति स विप्रलम्भक
 उच्यते^५ ॥ * ॥ कृत्तवङ्गसंकः । कृत्तव्यंसकः । कृत्तं हि प्रसारितं सत्
 सुन्दराकारमाभाति स्वयं तु स्यातुमशक्तमन्येन प्रयत्नवता धार्यते ।
 एवमन्योऽपि यः सदा परावृत्तभवलस्थितिः सुन्दराकारोऽपि स एव-
 मुच्यते ॥ * ॥ कृत्तवङ्गसंकः^६ । कृत्तव्यंसकः । कृत्तो हि यथा लब्धभि-
 क्षामात्रवृत्तिवृत्तसंतोषो निर्व्यापारतया कार्यतो व्यंसकस्तददन्योऽप्ये-
 वमुच्यते^७ ॥ कृत्तरूपेण वञ्चको वा लोकस्य । कृत्तव्यंसकः ॥ * ॥
 कम्बोज इव मुण्डः । कम्बोजमुण्डः ॥ यवन इव मुण्डः । यवनमुण्डः ॥
 दीक्षितेन मुण्डितयम् । कम्बोजा यवनाश्च मुण्डा भवन्ति । एवमिमौ
 वृथा मुण्डावित्येकोऽर्थः ॥ * ॥ प्रेहि म्रियस्व वाणिजेति^८ यस्यां सा
 प्रेहिवाणिजा । प्रपूर्वं इण् मरणे । यथा प्रेतः ॥ अन्ये त्वाहुः । प्रेहि ।
 आदरेणागच्छेत्यर्थः^९ । स्त्रीलिङ्गत्वादाङ् निपातनादेवाकार इति
 केचित् ॥ * ॥ प्रेहि स्वागतमस्याम् । प्रेहिस्वागता ॥ ११५ ॥

१ °देहवेषनैपुण्योपलभान् corr.] D.

२ बाहुसाध्य° C. F.

३ बलयतीति B.; व्यंसयतीति बल-
 यति C.

४ D. corr., thus for orig. गृहीतशिखी
 (i.e. °शिखी).

५ विप्रलम्भ उच्यते D.

६ C. om. from कृत्तं हि.

७ °मात्रवृत्तिः वृत्तसंतोषो निर्व्या-
 पारतयार्थतो° D.

८ प्रेहियस्व वा° C.; प्रेहियस्व वा-
 णियेति B.; प्रेहि म्रियस्व° D.

९ आदारेणागच्छेत्यर्थः D.; आ-
 गच्छे° F.; A. see p. १५६. note २

एह्यपेहि क्रियापूर्वा वाणिजा स्वागतापि च ।

द्वितीया विघसा चापि प्रघसा प्रकसा तथा^१ ॥ ११६ ॥

एहि वाणिजेति यस्यां तिथौ क्रियायां वा सा^२ । एहिवाणिजा ॥
केचिद् आयाति गच्छन्ति^३ वाणिजा यस्यामिति विगृह्य निपातनादे-
हिभावः ॥ * ॥ अपेहि । अपसर वाणिजेति यस्यां सा^४ । अपेहिवा-
णिजा ॥ * ॥ एवम् एहिस्वागता ॥ अपेहिस्वागता ॥ * ॥ एहिद्वितीया ॥
अपेहिद्वितीया ॥ * ॥ एहिप्रघसा ॥ अपेहिप्रघसा ॥ * ॥ एहिप्रघसा ॥
अपेहिप्रघसा^५ ॥ * ॥ एहिप्रकसा ॥ अपेहिप्रकसा ॥ अपेहिप्रकसं दूर-
मिति यस्याम् । अपेहिप्रकसा । इति तु शाकटायनः^६ ॥ ११६ ॥

स्नात्वाकालकपीत्वास्थिरकाकिंचननिप्रत्यरोहिण्यः ।

आहरपूर्वाश्वेलावसनावनितास्तथा वितता^७ ॥ ११७ ॥

स्नात्वा कालीभूतः कृष्णीभूतः । स्नात्वाकालकः ॥ * ॥ पीत्वा स्थि-
रीभूतः । पीत्वास्थिरकः ॥ * ॥ न भवति किंचन क्वचित् किंचिदुपयुज्यत
इत्यकिंचनं निप्रयोजनम्^८ । निपातनानुगागमः^९ । नास्य वा किंच-
नास्तीति । अकिंचनम् । अकिंचनः^{१०} ।

अकिंचनः सन् प्रभवः स संपदामकिंचना^{११} ॥

१ विघसा चापि प्रकसा विकसा त-
था । C.; °विघसो चापि° F.

२ एहि वाणिजेति अस्यां सा ॥ C.

३ आयाति गच्छति° B.

४ C. om. from एहिवाणिजा.

५ C. om. from एहिप्रघसा.

६ अपेहिप्रकसा ॥ दूरमिति यस्यां
अपेहिविकसा इति° C.; D. F. om. तु.

७ पूर्वा श्वेला° A.; आहरवेलापूर्वा
वेला° C.; °पूर्वा चेला वसना वनिता
तथा° E.

८ °अकिंचननिप्र° F.

९ निपातनानुगागमः D. (? B.).

१० Thus A.; B. C. D. om. अकिंचनः;
F. om. अकिंचनम्.

११ ? अकिंचनमकिंचनः° B. C.; see
next note.

न किञ्चनं नास्य वा किञ्चनमस्तीति^१ विग्रहेण किञ्चनशब्दोऽनव्ययो
 ऽप्यस्तीति चन्द्रदुर्गाभिप्रायो लक्ष्यते ॥ * ॥ निपत्य भूमौ पतिता
 रोहिणी लोहिनी रक्ता भवति या सा निपत्यरोहिणी ॥ * ॥ आहर
 चेलमिति यस्यां सा । आहरचेल^२ ॥ * ॥ एवम् आहरवसना ॥ * ॥
 आहर वनितामिति यस्यां क्रियायां सा । आहरवनिता^३ ॥ * ॥ आहर
 विततं विस्तीर्णमिति यस्यां सा । आहरवितता^४ ॥ विततं जालमानायं
 इत्येके ॥ ११७ ॥

एहीडं पचलवणा प्रोहकपर्दा निकुच्यकर्णश्च^५ ।

उडमचूडैहियवं भुक्तासुहितोडरावमृजे ॥ ११८ ॥

इडा स्त्री । यथा । महती इला । महेला ॥ एहि । आगच्छ । इडे
 स्त्रीति यस्मिन्कर्मणि तद् एहीडं विवाहादि कर्म । शास्त्राध्यायादिको
 वा ग्रन्थप्रविभागः ॥ अन्यपदार्थत्वेऽपि शब्दशक्तेर्नपुंसकत्वमेव ॥ * ॥ पच
 लवणमिति यस्यां क्रियायां सा पचलवणा ॥ * ॥ प्रोहापनय कपर्दं
 केशकलापं वराटकं वेति यस्यां सा प्रोहकपर्दा^६ ॥ * ॥ निकुच्य कर्णौ
 धावति । निकुच्यकर्णः^७ ॥ * ॥ उडमोत्क्षिप चूडामिति यस्यां सा ।

१ सम्पदा अकिञ्चना । न किञ्चम
 नास्य वा किञ्चनास्तीति D.; सस्यम्पदा ।
 अकिञ्चना । न० A.; अकिञ्चना अकि-
 चनं नास्य वा० B.; संपदा । अकिञ्चनं
 न किञ्चनं F.; C. om. from किञ्चन
 क्वचित् to न किञ्चनं नास्य वा.

२ आहार चेलमिति० आहारचेल
 A.; व for च C.

३ एवं आहरवसन्त्या आहर वनिच-
 मिति० आहारवनिता A.

४ आहार विततं आहारवनिता A.

५ एहिडं E.; प्रोहिकप० A. B. C.;
 मोहि० D.; ०कर्णिकश्च A.; निकुच्य-
 र्णश्च C.; कर्णिकश्च E.

६ प्रोहापनय० B. C.; मोहापनय०
 D.; कपर्दं A. C.; कपर्दः D.; केशक-
 लापं A.; केशकलापे D.; ०प्रोहिकपर्दा
 B. C.; मोहकपर्दा D.

७ निकुच्यवर्णौ० A.; निकुच्यकर्णौ
 धावर्णौ धावति० C.

उदमचूडा । अभिभवनं निर्भयता वा वर्तत इत्यर्थः ॥ * ॥ एहि यवेति
यस्मिन्कर्मणि तद् एहियवम् ॥ अन्यस्तु । एहि यवैरिति यस्मिन्कर्मणी-
त्याह ॥ * ॥ भुक्तासुहितः । यो यत्किंचिदशित्वा तप्तो भवति स एव-
मुच्यते ॥ * ॥ उद्धर कोष्ठाद्भान्यमन्यदा^१ । अवसृज देहीति यस्यां सा ।
उद्धरावसृजा ॥ ११८ ॥

उच्चावचप्रोहकटोच्चनीच-

निश्चप्रचाः कृद्धिविचक्षणा च^२ ।

विचप्रचा चाचपराचयुक्ता-

ऽकुतोभयाचोपचकांदिशीकाः ॥ ११९ ॥

उच्चं च तदवचं च । उदक् चावाक् चेति वा । उच्चावचम् । यथा ।

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विवेन्दोर्^३

उच्चावचरूपगतेषु सहस्रसंख्याम् ॥

उच्चितं चावचितं च । उच्चावचमित्यन्ये^४ ॥ * ॥ प्रोह कटमिति यस्यां
सा प्रोहकटा । प्रोहणं वीरणादेः कटादिभावाय विरचना^५ ॥ * ॥
उच्चैश्च नीचैश्च यत्तद् उच्चनीचम् । उच्चं च नीचं चेति वा ॥ * ॥ निश्चितं
च प्रचितं च । निश्चप्रचम्^६ । निश्चितं च प्रचितं च यस्यां क्रियायां सा
निश्चप्रचा ॥ निष्कुषितं च निस्त्वचं च । निश्चत्वचमिति केचित्^७ ॥ * ॥

१ उद्वकोष्ठाद्वा । B.; उद्धर कोष्ठान् ।
corr. D.; कोष्ठाद्भान्यद्वा C.

२ विचप्रचाचाच° F.; उच्चावच° A.;

°कटोच्चनीच° B.; कृद्धिवि° C.

३ Sis. 4, 46; इहेन्दोर् eds.

४ उचितं च अव° B. C. D.; उच्चा-
वचमि° A.

५ प्रोहणं वारणादिः° C.; योहयणं
च पादेः कटादि° D.

६ B. om. from निश्चितं.

७ निस्त्वचं च ।° A.; °निश्चत्रचमिति
B.; °च त्वचं च ।° C.; निष्कुषितं निश्च
सूत्रमिति D.

कृती वेष्टने । कृद्धि विशिष्टं चचणमिति यस्यां सा कृद्धिविचचणा ॥
 शाकटायनस्तु । कृद्धि विचिणीहीति यस्यां सा कृद्धिविचिणी^१ । कर्पा-
 सविषया क्रिया । निपातनाद्धिलोपो विकरणस्य द्रुखलं चेत्याह ॥ * ॥
 विकृतं च प्रकृतं च यस्यां क्रियायां सा विचप्रचा ॥ * ॥ आचितं च परा-
 चितं च । आचपराचम् ॥ अवाक् च परस्ताच्च । आचपराचम्^२ ॥ * ॥
 नास्ति कुतोऽपि कस्मादपि भयं यच्च । अकुतोभयम् ।

अकुतोभयसंचाराः षट् कर्माणि प्रकुर्वते^३ ॥

आचितं चोपचितं च । आचोपचम् ॥ आगच्छ चोपगच्छ च यस्मिन्क-
 र्मणि तद् आचोपचमित्यन्ये ॥ * ॥ कां दिशं व्रजामीति । कांदिशीकः ।
 गणपाठसामर्थ्याद्रीकणप्रत्ययः^४ ॥ ११६ ॥

उद्धपनिवपाथोद्धमविधमाहोपुरुषिकेहपञ्चम्यः ।

अहमहमिकायदृच्छोत्पचनिपचाः प्रोथपापीयान्^५ ॥ १२० ॥

उद्धप निवपेति यस्यां सा । उद्धपनिवपा ॥ * ॥ उद्धम विधमेति यस्यां
 सा । उद्धमविधमा ॥ * ॥ अहो पुरुषोऽहमित्यस्य भावः । आहोपुरुषि-
 का^६ । मनोज्ञादित्वादकञि^७ ॥ * ॥ इह पञ्चमीति यस्यां क्रियायां सा ।
 इहपञ्चमी । इहपञ्चमीशब्दसंपर्कात्प्रकरणमधिकारो वा । इहपञ्चमी-
 त्यन्ये ॥ * ॥ अहं शक्तोऽहं शक्त इत्यस्ति यस्यां सा । अहमहमिका । स्वार्थि-

१ विचिणीहीति० कृद्धिविचचणा A.;
 विकृणीहीति० कृद्धिविकृणा D.; कृद्धि
 विचिचिणीहि० कृद्धिविचचणा F.—B5.
 and Gaṇaratnāv. have कृद्धिविचचणा;
 also Kāś. V. ed.; but MSS. I. O. 2440,
 Beng. As. Soc. कृद्धिविचचणा. [कृतं
 कृद्धि हे विचचणेति यस्यामभिधीयते
 सा कृतविचचणा । Gaṇaratnāv.]

२ Gaṇaratnāv. explains both ways.

३ अकुतोभयं । सं० C.; कुर्वते A. D.

४ सामर्थ्यादीकृक् D.; कांदिशाकः ।
 आकणप्र० C.; र्थ्यात् ढीकणप्रत्ययः F.

५ निपचा प्रोथपापीयान् A.; प्रो-
 थपापीन् C.

६ अहोपुरुषिका० A. B.; ऽहमित्य-
 स्यां क्रियायां corr. D.

७ मनोज्ञादित्वादिति कश्चित् D.;
 not mentioned in the *manojñādi* 409-10.

को मत्वर्थीयो वा काट्^१ ॥ अहं पूर्वम् अहं पूर्वं प्रवर्त इति विग्रह्य तद्भावो^२ ऽहमहमिका । पृषोदरादिवाहृद्भावादिरिति सुधाकरः^३ ॥ * ॥
 या ऋच्छा^४ अभिप्रायः^४ । यदृच्छा । स्वभावाद् यथेच्छमित्यर्थे वृत्तिः^५ ।
 यथा । यदृच्छयासूयति यस्तपस्यते^६ ॥ * ॥ उत्पच निपचेति यस्यां क्रि-
 यायां सा । उत्पचनिपचा ॥ आख्यातमाख्यातेन सातत्य इति सातत्ये
 समासः । असातत्यार्थ एव पाठः^७ ॥ अन्ये तु । उत्पच । आख्यातोप-
 सर्गसमुदायो नाख्यातग्रहणेन गृह्यते ॥ * ॥ पापं विद्यते यस्य स पापी ।^८
 बहूनां पापिनां मध्ये^९ तिश्येन पापी । पापीयान् ॥ प्रोष्य वियुक्तो
 भूत्वा पापीयान् विरूपकः । यथा ।

राघवः प्रोष्यपापीयाञ्जहीहि तमकिंचनम्^९ ॥ १२० ॥

आख्यातेनाख्यातं सातत्ये^९ न्यक्रियापदस्यार्थे ।

कर्तारं च ब्रूते हि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये ॥ १२१ ॥

आख्यातं तिङन्तमाख्यातेन तिङन्तेन सह समस्यते । अन्यस्य क्रि-
 यापदस्यार्थे । अश्रीत पिबतेति सततं वाचो भवन्ति यस्यां मृत्यज-
 नाज्ञादानक्रियायां सा । अश्रीतपिबता । अत्रैषामाख्यातप्रतिरूप-

१ स्वार्थे को म० B. C.; मत्वर्थीयो
 पाठः A.; स्वार्थको मत्वर्थीयो (corr. चे)
 पाठः D.; वा पावापाठः B.; वा पाठः
 C. F. [काट् (क + आट्) = काप् Vop
 4, 6]; cf. next page, n. ८.

२ °पूर्वप्रवर्तते इति० तद्भागे १.;
 °अहं पूर्वर्तते इति० B.

३ Thus corr. D.; सुधाकरः MSS.;
 cf. p. ४१, note १७.

४ याकच्छा अभिप्रायः० A.; यादृच्छा

अभि० C.; या ऋच्छा अभिप्रायः यदृ-
 क्षा अभिप्रायः । १० D.; यादृशी इक्षा
 अभिप्रायः F.

५ °इत्यर्थवृत्तिः A.; इत्यर्थे वृत्तिः C.
 ६ Kirāt. 14, 21.

७ C. om. सातत्य इति; D. corr. इति
 सातत्ये सिद्धे असातत्यार्थे इह पाठः ।

८ यस्या सा पापी A.; यस्य सा
 पापी । °पापीनां C.

९ Bhaṭṭik. 5, 91.

काणामव्ययानामन्यपदार्थं स्त्रीलिङ्गता । अर्शआदित्वाद्वाऽदन्ता^१ ॥
 एवं खादतमोदता । गणपाठसामर्थ्यादतङ्^२ ॥ खादाचामायां को
 नाम कस्य न सहायः^३ ॥ पचतभृज्जतेत्यादि ॥ * ॥ ह्यन्नं क्रियापदं
 कर्मणा ह्यन्तस्यैवाप्येन वज्रलं समस्यत आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने । स च
 समासः कर्तारमाचष्टे ॥ जहि जोडं देवदत्त^४ यो वक्ताभीक्ष्णं सात-
 त्येन ब्रवीति स वक्ता जहिजोडः^५ । एवम् उज्जहिजोडमित्यादि^६ ॥
 पचौदनमिति वज्रलवचनान्न भवति ॥ १२१ ॥

एहिरेयाहिराभिन्धिलवणोत्पत्यपाकलाः ।

स्यादहंपूर्विका प्रोहकर्दमाथोद्धरोत्सृजा ॥ १२२ ॥

एहि आगच्छ रे । याहि गच्छ रे । इति यस्यां क्रियायां सा ।
 एहिरेयाहिरा । गणपाठादात्वम् ॥ * ॥ भिन्धि लवणमिति यस्यां सा
 भिन्धिलवणा ॥ * ॥ उत्पत्य । आकाशे भूत्वा । या पाकला पाण्डुर्भवति
 सा । उत्पत्यपाकला । अत्र परकालक्रियाया अभावे क्त्वाप्रत्ययोऽपि ।
 अनेनैव सूत्रेणैवं पूर्वेष्वपि ॥ * ॥ अहं पूर्वम् अहं पूर्वमिति यस्यां सा^७ ।
 अहंपूर्विका । काटौ^८ पूर्ववत् ।

आहंपूर्विकया हि मे विदधतां सिंहासनाध्यासनम्^९ ॥

प्रोहापनय कर्दममिति यस्यां सा प्रोहकर्दमा ॥ * ॥ उद्धर किमपि
 द्रव्यमुत्सृजेति यस्यां सा । उद्धरोत्सृजा ॥ १२२ ॥

१ अर्शत्वादि० A.; अर्थादिवद्वा० D.

२ ० अतट् C.; अनङ् F.

३ खोदां वामायां० C.; खादावा-
 मायां का नाम० B.

४ जहि जोडं० B. and orig. D.; देव-
 दत्तं । F. (? right); D. corr. देवदत्त
 इति.

५ जहिजोडः A. B. and orig. D.

६ उज्जहिजोड० A. B. and orig. D.

७ B. C. F. only once अहं पूर्व.

८ कटौ A. D. F.; कटौ B. C.; cf.

page १६२, note १.

९ चिदधतां A.; सिंहासनाध्यासिनं
 D.

उत्पतनिपता श्यामा निषण्णपूर्वोन्मृजावमृजा^१ ।

ज्ञेया त्वहंप्रथमिका प्रोह्यपदीहद्वितीये च ॥ १२३ ॥

उत्पत निपतेति यस्यां सा । उत्पतनिपता ॥ * ॥ निषण्णा सती श्यामा जाता । निषण्णश्यामा ॥ निषद्यश्यामेति^२ श्रीभोजः । अत्र विशेषणसमासे पूर्वपदानियमः स्यात्^३ ॥ * ॥ उन्मृद्धि अवमृद्धीति यस्यां क्रियायां सा । उन्मृजावमृजा । अत एव निपातनादनयोरिहैव^४ साधुत्वम् ॥ * ॥ अहं प्रथमो यस्यां सा । अहंप्रथमिका ॥ * ॥ प्रोह्य पादौ धावति । प्रोह्यपदि^५ ॥ * ॥ इह द्वितीयेति यस्यां क्रियायां सा । इहद्वितीया ॥ शाकटायनस्तु । अद्यपञ्चमी । अद्यद्वितीयेत्याह ॥ वामनप्रभृतिभिरयमिति वचनात्परमो मयूरव्यंसकः समासान्तरं^६ न भवतीत्युक्तम् ॥ भोजस्तु^७ न चानेन समास इति वचनादयमन्येन सह समस्यत एवेत्याह । मयूरव्यंसकप्रिय इति ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन शाकपार्थिवघण्टामाथच्छत्तभारविप्रभृतयो^८ वेदितव्याः ॥ १२३ ॥ इति मयूरव्यंसकादिः ॥

दधिपयसी मधुसर्पिःसर्पिर्मधुरामलक्ष्मणा ज्ञेयाः ।

आद्यवसाने अद्वामेधे ऋक्साम वाङ्मनसे ॥ १२४ ॥

न दधिपयआदीत्यादिना योगेन समाहारे प्राप्ते प्रतिषेधादितरेतरयोग एव भवति ॥ * ॥ दधिपयसी ॥ * ॥ मधुसर्पिषी ॥ * ॥ सर्पिर्म-

१ पूर्वोन्मृजावमृजा C.

२ श्यामामिति C.

३ विशेषणसपूर्वपदानियम स्यात्

A ; °पदो नि° C.

४ अनयोरिवेह C.; °एतयोरिवेह F.

५ प्रोह्यपदी D.

६ समासान्तरं A

७ श्रीभोजस्तु D.

८ °घंटाघ° A. (? B.); °घंटा-

घट° D.; °विप्रतयो B.; °भृतयो

पि A.

धुनी ॥ * ॥ रामलक्ष्मणी ॥ * ॥ आद्यवसाने ॥ * ॥ अङ्गामेधे ॥ * ॥
चक्षामे ॥ * ॥ वाङ्मनसे । यथा ।

अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयोर्

अतद्यावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते अतिरपि^१ ॥

अस्मादेव गणपाठादेतयोः समासान्तः ॥ १२४ ॥

मेधादीक्षाश्रुतश्रद्धाध्ययनेभ्यस्तपः^२ परम् ।

प्रवर्योग्पसदौ स्कन्दविशाखौ हरिवासवौ ॥ १२५ ॥

मेधातपसी ॥ * ॥ दीक्षातपसी ॥ * ॥ श्रुततपसी ॥ * ॥ अङ्गातपसी ॥ * ॥

अध्ययनतपसी ॥ * ॥ शेषं स्पष्टम् ॥ १२५ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ सोमरुद्रौ नारदपर्वतौ ।

शुक्लकृष्णौ पितापुत्रौ ज्ञेयौ भीमार्जुनौ तथा ॥ १२६ ॥

मित्रावरुणौ मातापितरावथ कम्बलाश्वतरौ ।

सोलूखलमुसलाविह सपरिज्याकौशिकौ च गणै^३ ॥ १२७ ॥

सहोलूखलमुसलाभ्यां वर्तेते सह परिज्याकौशिकाभ्यां च^४ । उलू-
खलमुसले ॥ परिज्याकौशिकौ ॥ १२७ ॥

नरनारायणशिववैश्रवणा ब्रह्मप्रजापती चापि ।

अग्नीषोमाविध्मावर्हिर्याज्यानुवाक्याद्याः^५ ॥ १२८ ॥

१ See the whole stanza, p. 4.

२ Thus F.; °श्रुताच्छ्रद्धाध्ययनाभ्यां
तपः B. D. E.; °श्रुताश्रद्धाच्यवनाभ्यां
A.; °श्रुतश्रद्धा° यनाभ्यां तपः C.

३ शालूखलमुशला° A.; °सपरिजा-

कौ° E.; सपरज्या° B. C. F.; गणौ B.;
कौशिकाभ्यां च FC.

४ परज्या° B. E.; सपरिज्या° A.;
C. om. from सहोलूखल.

५ अग्निषोमा° C.; इध्मवहि° नुवा-
काद्याः F.

एषोऽपि स्पष्टः^१ । आद्यशब्दः प्रकारे । तेन येषां लोक इतरेतर-
रयोग^२ एव द्वन्द्वो दृश्यते तेषामिह ग्रहणं भवति । यथा चन्द्रार्का-
विति ॥ १२८ ॥ इति दधिपद्यन्नादिः ॥

गवाश्वाजाविकं कुञ्जवामनं तु गवाविकम् ।

दर्भशरं श्वचण्डालं स्त्रीकुमारं तृणोलपम्^३ ॥ १२९ ॥

पूर्वपदेत्यादिना सूत्रेण गवाश्वादीनां समाहार एव द्वन्द्वो भवति
॥ * ॥ गौश्च । अश्वश्च । गवाश्चम् ॥ * ॥ अजा च । अविकश्च । अजावि-
कम् ॥ अजश्च । अविका चेति वा^४ ॥ * ॥ कुञ्जश्च वामनश्च^५ । कुञ्जवा-
मनम् ॥ अन्ये तु कुञ्जाश्च स्त्रियो वामनाश्च स्त्रियः । अत एव वच-
नात्पुंभावे^६ कुञ्जवामनमित्याहुः ॥ * ॥ गौश्च । अविकश्च । गवाविकम्
॥ * ॥ दर्भश्च शरश्च । दर्भशरम् ॥ * ॥ श्वा च चण्डालश्च । श्वचण्डा-
लम्^७ । शाश्वतिकवैराभावे समाहारः । चण्डालपरिगृहीतानामेव
शुना सहैकचावस्थानम्^८ ॥ * ॥ स्त्रियश्च कुमाराश्च । स्त्रीकुमारम् ॥
अन्ये तु स्त्रियश्च कुमार्यश्च । उत्तरपदस्यात एव निपातनाद् ईकार-
निवृत्तौ स्त्रीकुमारमित्याहुः ॥ * ॥ तृणानि च । उलपाश्च । तृणो-
लपम् ॥ १२९ ॥

१ एषो विस्पष्टः B. C.

२ A. om. from रेतरीयोग to śloka
130; but (probably from a confusion
of leaves) inserts here a passage from
kuchchhādi: आतरीपः । आजपादः (!) ।
द्वयं cf. śl. 328 com.

३ दर्भशरं श्वचं C.; श्वचण्डालं
तृणोलपं F.; A. om. this śloka and
comment.

४ अजाश्वाविकाश्चेति वा D.

५ वामनं च D.

६ पुंवद्भावे D. F.

७ चाण्डालश्च श्वचाण्डालं F.; ॥ श्वा च
चण्डालं C.—Gaṇaratnāṅg. has श्वचाण्डालं;
Bö., Kās. V. श्वचण्डालं.

८ चाण्डालपरिं F.; शुनां सहै B.:
शुनां C.

दासीदासाजैडकदासीमाणवकपुत्रपौत्राणि ।

कुञ्जकिरातोष्ट्रखरे मूत्रपुरीषं यकृन्मेदः^१ ॥ १३० ॥

दासी च दासश्च । दासीदासम् ॥ * ॥ अजश्च । अजा च वा ।

एडकश्च । अजैडकम् ॥ * ॥ दासश्च माणवकश्च । दासीमाणवकम् ।

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः^२ ॥

स्वार्थिकश्च कः ॥ अन्ये दासीमाणवमित्येव पठन्ति^३ ॥ * ॥ पुत्रश्च पौ-
त्रश्च । पुत्रपौत्रम् ॥ * ॥ कुञ्जश्च किरातश्च । कुञ्जकिरातम् ॥ कुञ्जाश्च
कैरातकाश्च । कुञ्जकैरातकम् । किराता जनपदः । तत्र भवाः कैरा-
तका इति शाकटायनः ॥ विग्रहान्तन्यासस्तु किरात एव कैरातो स्तेच्छ
इत्याह ॥ * ॥ उष्ट्रश्च खरश्च । उष्ट्रखरम् ॥ * ॥ मूत्रं च पुरीषं च । मूत्र-
पुरीषम् ॥ * ॥ यकृच्च मेदश्च । यकृन्मेदः ॥ १३० ॥

अर्जुनपुरुषं शाटीपट्टिकम्^४ उष्ट्रशशमूत्रशकृती च ।

भागवतीभागवतं तृणकाष्ठकुटीकुटे चापि ॥ १३१ ॥

अर्जुनश्च पुरुषश्च । अर्जुनपुरुषम् ॥ अर्जुनपुरुष इति^५ शाकटा-
यनः ॥ * ॥ शाटी च पट्टिका च । शाटीपट्टिकम्^६ ॥ शाटीप्रच्छद-

१ A. om. this śloka and comment.

२ Kārikā to Pāṇ. iv. 1, 161.

३ दासीमाणवकमित्येव D.

४ Thus D. E. (D. orig. °पट्टिकं); °पट्टिकं B.; पट्टिकं C.; पत्तिका F.; A. om. text and comm. to मूत्रं च शकृच्च.

५ ? अर्जुन B. C. F.; अर्जुनपुरुष-
मिति D.; अर्जुनशिरीषं Kāṣ. V. ii. 4,
11; °शिरीषं । °पुरुषं Bō.; अर्जुनश्च
शिरीषं चार्जुनशिरीषम् । द्वावपि वृत्त-
विशेषवाचिनौ ॥ अर्जुनः प्रार्थः पुरुषो

वासुदेवः अर्जुनपुरुषम् । यद्वा अर्जुनः
सप्तच्छदः पुरुषः पुत्रागः । Gaṇaratnāv.
६ Thus D. corr. from orig. पट्टिका°
पट्टिकं; पट्टिका च शाटीपट्टिकं B.
and (छ) C.; पत्तिका च शाटीपत्तिकां
F.; शाटीपट्टिकं Kāṣ. V. ii. 4, 11 ed.
(°पट्टिकं MS. I. O. 2440; °प्रापकंद (!)
MS. Beng. As. Soc.); शाटीपटीरं ।
शाटीप्रच्छदं । शाटीपट्टिकं Bō.; Gaṇa-
ratnāv. has शाटीपट्टिकं & °प्रच्छदं.

मिति भोजः^१ ॥ * ॥ उद्वश्च शश्च । उद्वश्चश्च ॥ * ॥ मूचं च शकृच्च ।
 मूचश्चकृत् ॥ * ॥ भगवान्देवताऽस्याः । भगवत इयं वा । भागवती ॥
 भागवती च भागवतश्च । भागवतीभागवतम् ॥ * ॥ दणं च काष्ठं च ।
 दणकाष्ठम् ॥ * ॥ कुटी च कुटश्च । कुटीकुटम्^२ ॥ कश्चित् कुडी बाला ।
 कुडो बालः । कुडी च कुडश्च । कुडीकुडमित्याह^३ ॥ १२१ ॥

मांसशोणितशब्दोऽपि दर्भपूतीकसंयुतः ।

बालवृद्धं बुद्धैर्ज्ञेयमुपाध्यायश्च याजकात्^४ ॥ १३२ ॥

मांसं च शोणितं च । मांसशोणितम् ॥ * ॥ दर्भश्च पूतीकश्च । दर्भ-
 पूतीकम् ॥ वामनस्तु दर्भपूतिकमित्याह^५ ॥ * ॥ बालश्च वृद्धश्च । वा-
 लवृद्धम् ॥ * ॥ याजकश्च । उपाध्यायश्च । याजकोपाध्यायम् ॥ * ॥

गवाश्चप्रभृतिषु यथोच्चारितरूपग्रहणादिह न भवति । गोऽश्वौ^६ ।
 गोऽश्वम्^६ ॥ नियतस्यायं गणः ॥ १३२ ॥ इति गवाश्चादिः ॥

हस्ती महेला गणिका कुसूलं

कटोलगरडोलकटोलकाश्च^७ ।

गरडोलकाजौ च कपोतगरडौ

करडोलकरडोलकजालयुक्तौ^८ ॥ १३३ ॥

पादस्याहस्यादेर्लुगित्यनेन हस्यादेर्वर्जितत्वात्तुक् समासान्तो न

१ श्रीभोजः D.

२ कुटीकुटी A. — कुटी कुंभदासी
 कुटः कुंभः । यद्वा कुटी पणेशोला कुटी
 गृहम् । Gaṇaratnāv.

३ कुडो बालः । कुडा च कुडश्च कुड-
 मित्याह । C.

४ बालवृद्धं तु वै ज्ञेयम् A.

५ दर्भश्च पूतीकं च दर्भपूतीकम् ।

वामनस्तु दर्भपूतीकमित्याह । D. F. —
 °पूतिकं (पूतिका वनौषधिविशेषो या
 सोमवल्ली प्रतिनिधित्वेनोपादीयते) Ga-
 ṇaratnāv.

६ गौश्चाश्वश्च गोश्च C.; गौश्वौ F.

७ कुशूलं A. B. C.; कुशूलकटो F.;
 कटोलकडोलकटो A.

८ च for च° कडोलककडयुक्तौ C.;
 कन्दोलकण्डोलक D.

भवति ॥ * ॥ हस्तिन इव पादावस्य । असौ हस्तिपादः ॥ * ॥ महेला-
पादः ॥ * ॥ गणिकापादः ॥ * ॥ कुसूलपादः^१ ॥ * ॥ कटोलपादः ॥ * ॥
गण्डोलपादः ॥ * ॥ कटोलकपादः ॥ * ॥ गण्डोलकपादः ॥ * ॥ अज-
पादः ॥ * ॥ कपोतपादः ॥ * ॥ गण्डस्येव पादावस्य । गण्डपादः ॥ * ॥
कण्डोलमिव पादावस्य । कण्डोलपादः ॥ * ॥ कण्डोलक इव पादा-
वस्य । कण्डोलकपादः^२ ॥ गण्डोलगण्डोलकशब्दावपि वामनः^३ ॥ * ॥
जालपादः ॥ १३३ ॥ इति हस्त्यादिः ॥

कुम्भस्थूणाशतविकलशीविष्णुगोधैकदासी-४

द्रोणीसूचीमुनिशुचिशकृत्कृष्णजालार्दनजत्रेः^५ ।

सूत्राष्टभ्यां कुणिगुणनिरः सूकरद्वैः षषश्च^६

ङ्ग्रन्तं पादं सुविहितपदादेशमेनं विदन्तु ॥ १३४ ॥

कुम्भाविव पादावस्थाः । कुम्भपदी ॥ * ॥ स्थूणापदी ॥ * ॥ शतं
पादा यस्याः । शतपदी । खर्जूरकजन्तुः^७ ॥ * ॥ विगतौ पादौ यस्याः ।
विपदी ॥ * ॥ कलशीव^८ पादावस्थाः । कलशीपदी^९ ॥ * ॥ विष्णोरिव
पादावस्थाः । विष्णुपदी ॥ * ॥ एवं गोधापदी ॥ * ॥ एकः पादो यस्याः ।
एकपदी ॥ केचिन्न पठन्ति ।^{१०} एकपादित्यपि हि स्त्रियां दृश्यते ॥ अन्ये

१ कुसूलपादः A. B. C. F.

२ कण्डोलकमिव^० F.; om. D.

३ गण्डोलगण्डोलकः । शब्दाव^० A.;
गण्डोलगण्डोलशब्दाव^० B.— ? एव for
अपि; Kās. V. ed. has गण्डोल । गण्डो-
लक । [and कटोल for which MS. I. O.
2440 कुदाल (as Gaṇaratnâv.), MS.
Beng. As. Soc. पटोल]. Besides the
above three couples of words (also Bō.),
Gaṇaratnâv. has कंटोल, कंटोलक.

४ कलसी^० A. B. C.

५ सङ्कृत for शङ्कृत A. C. F.

६ सूकर^० A. B. C.; सूकराद्वैः^० F.

७ ? तनुः or तन्तुः A.; तन्तुः B. C.;

कर्जूरकतनुः F.; खरकतनुः D.—शत-
पदी औषधिविशेषो जंतुविशेषो वा ।
Gaṇaratnâv.

८ कलसीव MSS.

९ कलसी twice B. C. D.; once A. F.

१० D. corr. केचित्तु पठन्ति एकपदा
इत्यपीह^० D

तु व्यवस्थितवानुवृत्तेरिहैकस्मिञ्छब्दे^१ विकल्पं वर्णयन्ति ॥ * ॥ दासी-
पदी ॥ * ॥ द्रोणीपदी ॥ * ॥ सूचीपदी^२ ॥ * ॥ मुनिपदी ॥ * ॥ शुचि-
पवित्रौ पादौ यस्याः । शुचिपदी^३ ॥ * ॥ शकृत्पादौ यस्याः । शकृत्प-
दी^४ ॥ * ॥ कृष्णौ पादौ यस्याः । कृष्णपदी ॥ * ॥ जालमिव पादौ
यस्याः । जालपदी ॥ * ॥ आर्द्रौ पादौ यस्याः । आर्द्रपदी ॥ * ॥ अवि-
द्यमानौ पादौ यस्याः । अपदी ॥ * ॥ त्रिपदी । यथा । त्रिपदीच्छेदि-
नामपि^५ ॥ * ॥ सूत्रमिव पादावस्याः । सूत्रपदी ॥ * ॥ अष्टौ पादा-
वस्याः । अष्टापदी^६ । संज्ञायामष्टन इत्यात्वे^७ ॥ * ॥ कुणी^८ पादा-
वस्याः । कुणिपदी ॥ * ॥ गुणस्तन्तुः । तद्वत्पादावस्याः । गुणपदी ॥ * ॥
निर्गतौ पादावस्याः । निष्पदी ॥ * ॥ सूकरस्येव पादावस्याः । सूकर-
पदी^९ ॥ * ॥ द्वौ पादावस्याः । द्विपदी । कन्दोविशेषजातिः ॥ * ॥ षट्
पादा यस्याः । षट्पदी ॥ * ॥ ज्यन्त इति पाद इत्यनेन ङीप्रत्ययान्तं
सुविहितपदादेशमिति कुम्भपद्यादिरित्यनेन पदादेशे कृते^{१०} ग्यसुट्-
शिणिक्ये^{११} ऽपदस्य पादः पदित्यनेन सुविहितः पदादेशो यस्य तमि-
ति^{१२} । उपमानसंख्यापूर्वपदस्येह पाठो नित्यञ्चर्यः^{१३} ॥ कुम्भपद्यादि-
शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि रूढितः शतपुण्यादिशब्दवत्स्वाभि-

१ व्यवस्थितवानु० A.; व्यवस्थितवि-
भाषानुवृत्तेरिह C.; व्यवस्थितस्यानु० D.

२ सूचीपदी A. D.; B. C. om. मु-
निपदी.

३ शुचिः (word obliterated) पादौ०
D.; शुचीपदी A.

४ ? Thus also Bö. and Kās. V. ed.;
शकृत्पादौ० B. C. F.; शकृत्पदी A. B.
C. F., Gaṇaratnāv., MSS. Kās. V.

५ Raghuv. 4, 48.

६ अष्टपदी अष्टापदी० F.

७ संज्ञायामष्टः B. F.; अष्ट इत्य०
D.; *अष्टनः संज्ञायां C. as P. i. 3, 125.

८ कुणीव C. D.

९ सूकरं twice A. F.; अक्षरं D.

१० सुविहितं पदां० C.; पादादेशे
कृते A. D.

११ ? यसुट्० F.; *सिणिक्ये० A.; D.
corrupt.

१२ पादादेशो० A.; यस्येतमिति C.

१३ नित्यं चर्यः C.; नित्यत्वार्थः D.

धेये प्रवृत्तिर्द्रष्टव्या^१। यथा । विपादः काष्ठमयोपकरणविशेषः । न हि तस्यापि त्रय एव पादाः किंतु पादचतुष्टयसङ्गावेऽपि तादृग्व्यपदेशो यादृक्पादत्रये सति ॥ आकृतिगणश्चायम् । तेन शितिपदी । अशीतिपदी । शाक्यपदी^२ । इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १३४ ॥ इति कुम्भपद्यादिः ॥

शरद्विपाशौ हिमवत्कियत्सदो

यदृहग्विदो द्यौर्विडनोमनस्त्यदः ।

दिक्पथ्युपानच्चतुरस्तदा ऽनदुज्ज

जरा जरोऽक्षि प्रतिसंपरानुतः^३ ॥ १३५ ॥

शरदादिभ्यो ऽव्ययीभावादित्यनेन शरदादिभ्यश्च^४ समासान्तो भवति ॥ * ॥ शरदः समीपम् । उपशरदम् ॥ * ॥ विपाशौ नद्याः समीपम् । उपविपाशम्^५ ॥ * ॥ हिमवत आ । आहिमवतम् ॥ * ॥ कियन्तं कियन्तं प्रति । प्रतिकियतम्^६ ॥ * ॥ सदः सदः प्रति । प्रतिसदम्^७ ॥ * ॥ यं यं प्रति । प्रतियदम् ॥ * ॥ दृशं दृशं प्रति । प्रतिदृशम् ॥ * ॥ विदं विदं प्रति । प्रतिविदम् ॥ * ॥ द्यौरित्यनेन दिवश्चदो द्यौश्चदश्च संगृह्योतः । दिवं दिवं प्रति । प्रतिदिवम् ॥ द्यां द्यां प्रति । प्रतिद्यवम् ॥ * ॥ विशं विशं प्रति । प्रतिविशम् ॥ * ॥ अनसः समीपम् । उपानसम् ॥ * ॥ मनो मनः प्रति । प्रतिमनसम् ॥ * ॥ त्वं त्वं प्रति । प्रतित्व-

१ प्रवृत्तिनिवृत्ताभिवे० शब्दवत् त्व-
भि० B., शतपुष्पा हि० C.

२ ? सति आदिशब्दात् शितिपदी ।
आशीतिपदी आशाकपदी D.; सिति-
पदी B. C. F.; शाक्यदी ।° F.

३ A. om. from तिसंपरानुतः to वि-
नीलबन्धना on sl. 136, but has a passage
from sl. 334-5 (q.v.); cf. p १६६, n. २

४ शरदादिभ्यश्च० B.; ०भ्यश्च D.

५ सामीप्यं C.; अपविपाशं D.

६ प्रतिकियन्तं B. C. D.

७ ? प्रतिशरदं D.—सद् Bō., Kās. V.
MS. I. O. 2440 (om. ed., MS. Beng.
As. Soc.); सदस् (सदसीत्यधिसदसम्)
Gagaratnāv.

दम् ॥ * ॥ दिशं दिशं प्रति । प्रतिदिशम् । यथा । प्रतिदिशं क्रियते
 कलभैरवः^१ ॥ * ॥ पन्थानं पन्थानं प्रति । प्रतिपथम् । अनुपथम् ॥
 चक्रपूरब्धूः पथादित्यनेनैव^२ समासान्तस्य सिद्धत्वादस्य पाठो न संगतः
 प्रतिभाति परं वृद्धवैयाकरणमतानुरोधेन पठितः^३ ॥ * ॥ उपानहः
 समीपम् । उपोपानहम् ॥ * ॥ चतुर्णां समीपम् । उपचतुरम् ॥ * ॥
 उपतदम् ॥ * ॥ अनङ्गाहमनङ्गाहं प्रति । प्रत्यनुडहम्^४ ॥ * ॥ जरा
 जर इति^५ जराशब्दोऽत्र पथते । तस्य च स्थाने जरसादेशः । जरा-
 याः समीपम् । उपजरसम् ॥ * ॥ अच्छि प्रति । प्रत्यक्षम् ॥ एवं
 समीपमच्छः । समक्षम् ॥ परोक्षम् । भोजस्तु^६ परसमानार्थः परः-
 शब्दोऽव्ययम् । अक्षः परम् । परोक्षम् । अव्ययेऽव्ययीभावः^७ ।
 कथं प्रत्यक्षोऽर्थः^८ परोक्षः काल इत्यादेरव्ययीभावस्य सत्त्वचनता
 ऽर्शआदित्वादतो भविष्यतीत्याह ॥^९ अन्वक्षम् ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन हिरूक्^{१०} । इत्यस्यानतिक्रमो यथाहिरू-
 कमित्यादयो वेदितव्याः ॥ १३५ ॥ शरदादिः ॥

उरः सर्पिर्मधूपानहधि शालिः पयः पुमान्^{११} ।

अनङ्गान्नीस्तथा लक्ष्मीर्नञ्पूर्वान्नित्यमर्थतः^{१२} ॥ १३६ ॥

१. Śiṣup. 4, 60.

२. °पथामित्यनेनाच् समा० C.; cf. Pāṇ. v. 4, 74.

३. °मतानुरोधात् समासान्तस्य सिद्धत्वादस्य पाठो न पठितः C.

४. प्रत्यनुडहं C.; प्रत्यनुडहं B.

५. जरा जरमिति F.

६. श्रीभोजस्तु D.

७. अक्षः परं परोक्षं । अव्ययेऽव्ययीभावः F.

८. परोक्षोर्थः D.

९. अर्शआदित्वादच् भविष्यतीत्याह F.; °त्वादच् (orig. °दता०) भविष्य० ।

अनूचं corr. D.

१०. हिरूगित्यनतिक्रम्य यथाहिरूकम् Gaṇaratnāv.

११. शालि पयः० C. D. E.

१२. अनङ्गान्नी० C.; A. om. this śloka and the comm. to विनीलबन्धना.

ऋन्वित्यादुरआदिभ्य^१ इत्यनेनोरःप्रभृतिभ्यः शब्देभ्यः कब् भवति
॥ * ॥ व्यूढोरस्कः ॥ * ॥ वज्रमर्पिष्कः ॥ * ॥ प्रियमधुकः । भारवेस्तु ।

प्रियमधुरसनानि षट्पदाली

मलिनयति स्म विनीलवन्धनानि^२ ॥

इति चिन्त्यम् । प्रथमं लीढमधवः पिबन्ति कटुभेषजम् ॥

इत्यादि च ॥ * ॥ अवमुक्तोपानत्कः ॥ * ॥ प्रियदधिकः ।

रक्षतु वः क्षिप्रकरः क्षोभितदधिभाण्डगलितदधिकस्य^३ ।

वामनवृत्तौ^४ प्रियदध्य इति चिन्त्यम् ॥ * ॥ संपन्नाः शालयो यस्य ।

संपन्नशालिकः ॥ * ॥ प्रियं पयो यस्य । प्रियपयस्कः ॥ प्रियपुंस्कः^५ ॥

प्रियानडुत्कः ॥ प्रियनौकः ॥ प्रियलक्ष्मीकः ॥ पयआदीनामेकवचना-

न्तानां पाठाद्वचनान्तरे विकल्पः । द्वे बह्वनि वा पयांसि यस्य स द्विप-

याः । द्विपयस्कः । बज्रपयाः । बज्रपयस्क इत्यादि । यथा ।

क्षीणपयस्यपेयुषि भिदां जलधरपटले^६ ॥

समुद्रमध्ये गतनौः स्रवमाना इवाभ्रसि^७ ।

नात्र नावो विपत्तिमात्रविवक्षा किं तर्हि कृत्स्नानां नावां निवृत्तिः ।

अकृशमकृशलक्ष्मीश्वेतसा शंसितं सः^८ ।

अत्र बह्वो लक्ष्म्यः शोभा विवक्षिताः । केचिल्लक्ष्मीदरीशब्दौ प्राति-
पदिकौ पठन्ति नित्याड इत्येव सिद्धे तुल्ययोगेऽपि कवर्थम्^९ । सल-

१ Cf. P. v. 4, 153 (ऋत् नित्याड्);
ऋन्वित्यादुरआदिभ्यः C.; ऋन्वित्यादुर°
F.; क्रान्वित्यादेरआदिभ्य D.

२ Kirāt. 10, 26.

३ क्षिप्रकरक्षोभित° B. C. F.

४ वृत्ते F.; °वृत्तिः B. C.; °दधि-
कस्य वृत्तौ D.

५ वरपुंस्कौ ग्रामः F.

६ Kirāt. 5, 43; °पयस्केपेमुषि° D.;
पयस्कपेयु° C.

७ °गता नौः° C.; गतनौस्र° A.;
गतनौस्र° F.

८ Kirāt. 5, 52.

९ कमर्थ° A. C.; कथं D.

क्षीको विनाशितः । सदरीकः खातः । अत्र लक्ष्या सह पुरुषो वि-
नाशितः^१ । दर्या सह पर्वतः खात इति तुल्ययोगः । लक्ष्मीपाठ च्छनि-
त्याडोऽयं विधिर्न भवति^२ ॥ वज्रतन्त्री । वज्रतन्त्रीक इत्येके^३ ॥ * ॥
नञ्पूर्वादिति । न विद्यतेऽर्थो यस्य सोऽनर्थको । नीचव्यापारः श्लोको
वा ॥ नञ्पूर्वादिति किम् । व्यर्थो व्यर्थकः ॥ मनञ्पूर्वात्क्षणादुदीचा-
मिति^४ गणसूत्रमत्र वामनो मन्यते । सह क्षणेन वर्तते । सचणकः^५ ।
अविद्यमानः क्षणो यस्य सोऽक्षणकः^६ । प्राचां सचणः । अचणः^७ ॥ १३६ ॥
इत्युरादिः ॥

ज्ञेयौ द्विदण्डिसंहतपुच्छी द्विमुसलिनिकुच्यकर्णी^८ च ।

आच्यपदिप्रोक्षपदी अन्तेवास्येकपदिसपदी^९ ॥ १३७ ॥

द्विदण्डित्यादयः समुदाया इत्समासान्ता^{१०} निपात्यन्ते ॥ * ॥ द्वौ
दण्डावस्मिन्प्रहरणे । द्विदण्डि प्रहरति ॥ * ॥ संहतानि पुच्छान्यस्मिन्स-
रणे^{११} । संहतपुच्छि धावति ॥ * ॥ द्वे मुसले यत्र प्रहरणे । द्विमुसलि
प्रहरति^{१२} ॥ * ॥ निकुच्य कर्णी धावति । निकुच्यकर्णि ॥ * ॥ आच्य

१ F. om. खातः; अत्रक्षीसहपुरुषा
(orig. षो) C.

२ छन्नित्यादिः । अयं विधिर्न D.;
छन्नित्याडोर्यविधिर्न A.; cf. p. १७३,
n. १.

३ B. D. om. वज्रतन्त्री; वज्रतन्त्री-
वदुत्तरमित्येके D.

४ सह नञ्पूर्वा F.; not K.V.v.4, 151.

५ सहक्षणिकः D.; सहक्षणकः B.;
सचणिकः D.

६ अक्षणिकः A. G.

७ प्राचां सचणकः । प्राचां सचणः ।

अचणः A.; प्राचां सचणकः । अचणकः
D.; प्रोचां सचणः । क्षण C.; प्रचा स-
चणकः । अचणः । F.

८ द्विदण्डिसहित D.; द्विमुसल B.;
द्विमुशल C.; विकुच्य E.

९ आच्यपदप्रो B. C.; समानप-
दी C.—Gaṇaratnāv. has the same sl.

१० इत्समा A. D. F.; इत्समा B. C.
cf. P. v. 4, 127.

११ अस्मिन्प्रहरणे गोपुच्छादिः D.

१२ मुसले द्विमुशलि C. D.; F. om.

प्रहरति.

पादौ शेते । आचपदि शेते ॥ अन्ये तु । आच्यौ पादावस्मिञ्चयने । अत
एव वचनाद् अचतेर्यणि नलोपं प्रतिपन्ना ॥ * ॥ प्रोह्य प्रेर्य पादौ ।
प्रोह्यपदि हस्तिनं वाहयति ॥ मतान्तरं प्राग्बदेदितव्यम्^१ ॥ * ॥ अन्ते
वासोऽस्मिन्निति । अन्तेवामि तिष्ठति ॥ अन्तेवामी गुरोरित्यन्य एव
शब्दः । अन्ते वमति तच्छील इति णिनन्तः^२ ॥ * ॥ एकः पादोऽस्मि-
न्गमने । एकपदि ॥ * ॥ समानौ पादावस्मिन् । सपदि गच्छति ॥ १२७ ॥

अञ्जलिदन्तात्प्रायोः कर्णाद्वाहोश्च हस्ततत्रापि^३ ।

उभयोभध्वनिपूर्वादित्विज्ञेयः परो गणतः^४ ॥ १३८ ॥

उभयोभशब्दपूर्वभ्योऽञ्जल्यादिशब्देभ्य इच् परो वेदितव्यः^५ ॥ * ॥
उभावञ्जली^६ यत्र पाने । उभयाञ्जलि । उभाञ्जलि पिवति ॥ * ॥
उभौ दन्तावस्मिन्खादने । उभयादन्ति । उभादन्ति खादति ॥ * ॥
उभयापाणि । उभापाणि ॥ * ॥ उभयाकर्णि । उभाकर्णि शृणोति
॥ * ॥ उभयाबाहु । उभाबाहु प्रहरन्ति । अत्र निपातनादिजलोपः ।
प्रत्ययलोपलक्षणेनाव्ययीभावसंज्ञा । यदिह लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं
निपातनात्सिद्धम् ॥ * ॥ उभयाहस्ति । उभाहस्ति^७ ॥ उभौ हस्तिनौ^८
यत्रसंग्रामादिविधाने तदुभयाहस्तीत्यजितदेवाचार्यः ॥ * ॥ क्रिया-
विशेषणत्वाच्चान्यत्र न भवति । द्वौ दण्डावस्यां शालायाम् । द्विदण्डा ।

१ मतांतरे० C.; प्राग्बदेदितव्यं D.;
प्राग्बदेदितव्यं A.

२ एव । स शब्दो० B. C.; णिजंतः
C.; cf. P. iii. 2, 78; iv. 3, 104 (णिजि).

३ हस्तिनश्चापि F.; cf. n. ७.

४ D. om. this sloka.

५ इन् वेदि० C.; शब्देभ्यः दभ्य[प]-
दो वेदि० D.

६ उभयोभञ्जली A.

७ All MSS. om. उभयाहस्ति । उभा-
हस्ति ।; probably accidentally omitted
in the cod. archet.; for the way in
which F. reconciles his text and com-
ment, see note ३.—Ganaratnāv. reads
हस्तिन् [उभौ हस्तिनौ यत्र संग्रामवि-
धाने उभाहस्ति] उभयाहस्ति वा संग्रामं
विधत्ते ।

दिमुसला ॥ केचिद् द्वौ दण्डौ यस्मिन्संग्रामे । उभौ कर्णावस्थ प्रासा-
दस्य । उभाकर्णीत्यादौ क्रियाया अन्यत्राप्यन्यपदार्थे प्रतिपन्नाः । स्व-
विवचनं विनाप्युभशब्दस्य वृत्तौ प्रयोगो गणपाठात्^१ ॥ १२८ ॥ इति
द्विदण्डादिः ॥

प्रियाकः^२नामनोज्ञास्वाकल्याणीभक्तिदुर्भगाः^३ ॥ १३९ ॥

सचिवावामनाक्षान्ताचपलानिचितासमाः^४ ॥ १३९ ॥

मुभगा दुहिता बाल्या वामाथ तनया तथा^५ ॥ १४० ॥

कुक्कुटाण्डमृगक्षीरकाकशावादयो मताः^६ ॥ १४० ॥

पुंस्त्यनूडित्यादिना प्रियादिषूत्तरपदेषु पुंस्त्री^७ न भवति ॥ * ॥
कल्याणी प्रिया यस्य । कल्याणीप्रियः ॥ * ॥ दर्शनीयाकान्तः ॥ * ॥
भव्यामनोज्ञः ॥ * ॥ कल्याणीस्वः^८ ॥ * ॥ प्रियाकल्याणीकः ॥ * ॥ वाग्दे-
वताभक्तिः ॥ कथं दृढभक्तिः । दृढं भक्तिरस्येति^९ नपुंसकमत्र पूर्वप-
दम् । भोजस्तु भक्तौ च कर्मसाधनायामित्यनेन सूत्रेण भवानीभक्ति-
रित्यादि भवति भावसाधनायां तु स्थिरभक्तिर्दृष्टभक्तिर्भवान्येत्यादि
भवतीत्याह^{१०} ॥ * ॥ कल्याणीदुर्भगः ॥ * ॥ प्रियासचिवः ॥ * ॥ प्रिया-

१ । सुसिद्धिवचनं विना^० F.; वि-
नार्जप उभ^० A.; D. om. from स्वद्वि-
वचनं.

२ मनोज्ञास्वा क^० A.

३ सचिव^० B.; कांता for क्षान्ता B.C.;
निचिताः समाः A.; विचिता^० C.

४ बाल्यावामथ^० A.; बाल्याधाम-
नातनयास्तथा E.; बाल्यावामना[तन-
या suppl.]स्तथा D.; बाल्यावामाश्च त-
नया^० F.

५ कुक्कुटाण्ड^० B.; काकसाव्वाद-
यो^० A.; काकाशा^० C.

६ स्त्री B. C.; cf. P. vi. 3, 34.

७ कल्याणीमनोस्वः A.

८ दृढभक्तिरस्येति B.; कथं दृढभ-
क्तिरस्येति D.

९ स्थिरभक्तिर्भवान्या इत्यादिना भ^०
A.; D. om. from भोजस्तु. स्थिरभक्ति
occurs Vikramorv. v. 1; दृष्टभक्तिर्भवा-
न्या Megh. v. 36.

वामनः ॥ * ॥ प्रियाचान्तः ॥ प्रियारचान्त इत्यपि कश्चित्^१ ॥ * ॥ प्रियाचपलः ॥ * ॥ प्रियानिचितः ॥ * ॥ दर्शनीयासमः ॥ १३६ ॥

कल्याणीसुभगः ॥ * ॥ कल्याणीदुहितकः ॥ * ॥ कल्याणी बाब्या यस्य ।
कल्याणीबाब्यः ॥ भोजस्तु^२ कल्याणीबाल इत्याह ॥ * ॥ प्रियावामः ॥ * ॥
कल्याणीतनयः ॥

अस्वार्थ^३ इत्येव । कल्याणप्रिया । कल्याणमनोज्ञा । इत्यादि ॥
भट्टेश्वराचार्यस्तु ।

किंच स्वा दुर्भगा कान्ता रचान्ता निचिता समा ।

सचिवा चपला भक्तिर्बाल्येति स्वादयो दश ॥

इति स्वादौ वेत्यनेन^४ विकल्पेन पुंवद्भावं मन्यते ॥ * ॥ इति प्रियादिः ॥

कुक्कुट्यादयोऽण्डादिषु वेत्यनेन कुक्कुट्यादयः शब्दाः स्त्रीलिङ्गा
अण्डादिषूत्तरपदेषु^५ पुंवद्भा भवन्ति ॥ * ॥ कुक्कुट्या अण्डम् । कुक्कुटा-
ण्डम् । कुक्कुट्यण्डम् ॥ * ॥ मृगचीरम् । मृगीचीरम् ॥ * ॥ काकशावः ।
काकीशावः ॥ * ॥ आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचिनात् ॥ मयूराण्डम् ।
मयूर्यण्डम् ॥ काकाण्डम् । काक्यण्डम् ॥ मृगपदम् । मृगीपदम् ॥
मृगीव चपला । मृगचपला । मृगीचपला ॥ हंसगद्गदा । हंसीगद्गदा ।
इत्यादयो भवन्ति ॥ * ॥ अयं विकल्पो भोजदेवाभिप्रायेण^६ । शाक-
टायनस्तु नित्यमिच्छति ॥ १४० ॥ इति कुक्कुटाण्डादिः ॥

कोटरमिश्रकसिध्नकसारिकपुरगा गणे समाख्याताः^७ ।

अञ्जनभञ्जनकिंशुकलोहितखञ्जा नलः शाल्वः ॥ १४१ ॥

१ प्रियारचन्त० A.; क्वचित् B. C. F.

२ श्रीभोजस्तु D.

३. अन्वार्थ F.; अस्वार्थ C. .

४ चेत्यनेन A. D.

५ ०पदस्थेषु F.

६ D. om. from काकाण्डं to भोजदे.

७ गणे ख्याताः A.

मञ्जारायां गिरिवनेऽञ्जनकोटरादेरित्यनेनैतेषां^१ शब्दानामग्दीर्घा भवात्^२ ॥ * ॥ कोटराणां वनम् । कोटरावणम् ॥ * ॥ मिश्रकावणम् ॥ * ॥ सिधिकावणम्^३ ॥ * ॥ सारिकावणम् ॥ * ॥ पुरगावणम् ॥ * ॥ इति कोटरादिः पञ्चको गणः ॥

अञ्जनेनोपलक्षितो गिरिः । अञ्जनागिरिः ॥ * ॥ भञ्जनस्य राज्ञो गिरिः । भञ्जनागिरिः ॥ शाकटायनस्तु भाञ्जनागिरिरित्याह^४ ॥ * ॥ किंशुकागिरिः^५ ॥ * ॥ लोहितवर्णो गिरिः । लोहितागिरिः ॥ * ॥ खञ्जस्य गिरिः । खञ्जागिरिः ॥ * ॥ नलस्य^६ गिरिः । नलागिरिः ॥ * ॥ शाल्वा नाम जनपदो राजानस्य^७ । तेषां गिरिः । शाल्वागिरिः^८ ॥ १४१ ॥

किंशुलकशल्वपिङ्गलकुक्कुटयुक्तः^९ शराहिवंशकुशाः ।

शुषिकपिहनुमुनिधूमा वार्दः पद्मं शुचिर्मृगो वेष्टः^{१०} ॥ १४२ ॥

किंशुलको^{११} राजा । तस्य गिरिः । किंशुलकागिरिः ॥ किंशुलकः शिलापुष्पमिति केचित् ॥ * ॥ शल्वानां गिरिः । शल्वागिरिः ॥ * ॥ पिङ्गलागिरिः ॥ * ॥ कुगिति^{१२} शब्दं कुर्वन्तोऽटन्तीति कुक्कुटाः^{१३} । तेषां गिरिः । कुक्कुटागिरिः ॥ * ॥ इत्यञ्जनादिः^{१४} ॥

१ अनेनैषां B. C. F.

२ शब्दानामग्दीर्घा न भ० A.; शब्दानां मग्दी० C.; D. corr. शब्दाना-
मञ्जस्य दी०; cf. P. vi. 3, 117.

३ मिश्रिकावणं । सिधिकावणं A.

४ भाञ्जनागिरिरि० A.

५ किंशुकागिरिः B. C.

६ नलः Yajñeśvara (Gaṇaratnāvalī)
and (var. l. नक्ष) Bō.; om. Kās. V.

७ राजा च C.; राजा वा Yajñeśv.—
Kās. V. ed. MSS. साल्वक for शाल्वः

८ शाल्वागिरिकः D.

९ किंशुलक० E.; शकुव० C. (also
com.).

१० पद्मश्च० C.; शुचि मृगो० B. C. E.

११ किंशुलक Bō., Yajñ.; किंशुलक
Kās. V. ed. (० सु० MS. α.; ० सुल० MS. β.)

१२ कुगिरिः । कुगिति C.; कुक्कुडि-
ति F.

१३ शब्दं नोऽटन्तीति० A.; शब्दं कुर्वन्-
टतीति कुक्कुटः D.

१४ = Pāṇ. किंशुलकादि (किंशुल०)

शराद्यनजिरादिबङ्गचो मतावित्यनेन^१ शरादीनामजिरादिव-
र्जितस्य बङ्गचो मतौ संज्ञायां विषयेऽग्दीर्घो भवति ॥ * ॥ शरावती
नाम नदी ॥ * ॥ अहीवती ॥ * ॥ वंशावती ॥ * ॥ कुशावती ॥ * ॥ च्छी-
वती ॥ * ॥ कपीवती ॥ * ॥ हनूमान् ॥ वसन्तकालो हनुमानिवागतः ।
इत्यादौ दीर्घत्वं विनापि संज्ञा प्रतीयते शब्दशक्तिस्त्राभावात् ॥ हनु-
हनूशब्दावित्यन्ये^२ ॥ * ॥ मुनीवती^३ ॥ * ॥ धूमावती ॥ * ॥ वार्दावान्नाम
पर्वतः^४ ॥ * ॥ पद्मावती ॥ * ॥ शुचीवती ॥ * ॥ मृगावती ॥ * ॥ वेटा-
वान् पर्वतः ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन भोगावती । वातावती-
त्यादि ॥ १४२ ॥ इति शरादिः ॥

अजिरस्थविरौ खदिरो मलयालंकारचक्रवाकाश्च ।

खपुरः शशाङ्कपुलिने हिरण्यकारण्डवकरीराः ॥ १४३ ॥

अजिरवती ॥ * ॥ स्थविरवती ॥ * ॥ खदिरवती ॥ * ॥ मलयवती
॥ * ॥ अलंकारवती ॥ * ॥ चक्रवाकवती ॥ * ॥ खानि पृणन्ति । खपुराः
पूगाः सन्त्यस्यामिति । खपुरवती ॥ * ॥ शशाङ्कवती ॥ * ॥ पुलिनवती
॥ * ॥ हिरण्यवती ॥ * ॥ कारण्डववती^५ ॥ * ॥ करीरवान् पर्वतः^६ ॥ * ॥

चातुरर्थिको मतुः^७ ॥ चत्वारोऽपि गणाः संज्ञायां वेदितव्याः ।
कोटराणां वनं कौटरवनम् । अञ्जनस्य गिरिरञ्जनगिरिः । शरवती
तृणः ॥ १४३ ॥ इत्यजिरादिः ॥

१ Cf. Pāp. vi. 3, 119.

२ हनु हनू इति द्विरूपं शब्दद्वयमे-
कार्यमित्यन्ये Yajñ.; D. om. fr. वसन्त-
कालो.

३ The other works give also मणि.

४ F. adds वार्दावती.

५ Bō., Yajñ. have हंस & कारण्डव;
Kās. V. ed., MSS. हंसकारण्डववती.

६ अजिरवती खदिरवती कारण्डव-
वती हंसवती पुलिनवती चक्रवाकवती
एता अपि पुरीविशेषस्य नदीविशेषस्य
वा संज्ञा एव । वर्द्धमानस्तु आजरस्थवि-
रौ इति पठित्वा etc. स्थविरवती etc.
प्रत्युदाहरन् काशिकाद्यपेक्षयाऽधिकं
सप्तकमुरीचकार ॥ Yajñ.

७ चातुरर्थिको A. D.

पृषोदराश्चत्थनखाः पलाश-

कपित्थदूणाशपिशाचदूढ्याः १ ।

विडौजसोलूकमृगौ २ गभस्ति-

बृहस्पतिद्वापरकांदिशीकाः ॥ १४४ ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमित्यनेन ३ पृषोदरादयः शब्दा अवि-
हितलोपागमवर्णविकाराः ४ शिष्टैः प्रयुज्यमानाः साधवो भवन्ति ॥ * ॥
पृषत् ५ उदरम् । पृषोदरम् ॥ पृषद् उदरे यस्य स पृषोदरो देवतावि-
शेषः । पृषच्छब्दो घृतसंमिश्रदध्यादिहविष्यवृत्तिः । यद्वा । ह्यमा-
नपृषदिधानसहचरितो ग्रन्थोऽप्यभेदोपचारात् पृषच्छब्दवाच्यः ॥ * ॥
अथ द्वे तिष्ठति । अथत्यः । पिप्पलः ॥ * ॥ न खनतीति नखः ॥ * ॥
पलमश्नातीति ६ पलाशः ॥ * ॥ कपिरिव तिष्ठतीति कपित्थः । कपय-
स्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति वा । कपित्थः । कपिरिव लम्बतेऽधश्च ७ पततीति
कपित्थः ॥ * ॥ कृच्छ्रेण नाश्यते । निन्दितो वा नाश इति ८ दूणाशः । दुर
उत्तम् उत्तरपदे टुलं च ९ ॥ * ॥ पिशितमशित्वा चन्दतीति पिशाचः ॥ * ॥
दुष्टु ध्यायतीति दूढ्यः ॥ * ॥ वेवेष्टीति विड् व्यापकम् ओजो यस्य ।
विडौजाः । पाकशासनः १० ॥ * ॥ ऊर्ध्वौ कर्णावस्थेति । उलूकः ११ ॥ * ॥

१ पलाशं E.

२ ०सोलूखलकमृगौ C.; दिवौक-
सोलूकलुको गभस्ति D.

३ P. vi. 3, 109.

४ अविहितवर्णोपागमलोपविकाराः
B. C. F.

५ पृषत् D.—पृषत् उदरं यस्य eds.
Pân., Kās. v.; पृषतो हरिणस्योदरं पृ-
षोदरम् । पृषत् उदरमिवोदरं यस्येति
वा विशदः । पृषच्छब्दो घृतमिश्रदध्या-
दिहविष्यवाचो तदुदरे यस्य स पृषो-
दरो देवविशेष इति वर्धमानः । Yajñ.

६ मलयमश्नातीति A.

७ लवते यच्च A.; लम्बतेयच्च B.;
लम्बते यच्च C. F.; लम्बतेऽध च ग यत-
ती D.

८ वा नाशयति B. C. F.; वा इति D.

९ उत्तरपदादेष्टुलं च F. (P. vi. 3,
109, v. 6); D. corr. उत्तरपदेषु एतलं च.

१० पाकशासनः प्रयोगः D.

११ A. B. C. D. add खं लातीति उलू-
खलं (अदूरवालं D.); for उलूखल see
sl. 148.

मृदूकुर्वन्ति गच्छन्तो मृगास्तेन प्रकीर्तिताः ॥

गां बभस्ति दीपयतीति गभस्तिः ॥ * ॥ बृहतां पतिः । बृहस्पतिः ।
तकारस्य सकारे ॥ * ॥ दाभ्यां कृतचेताभ्यां परम् । द्वौ परौ मुख्याव-
चेत्युभयकोटिसृक्कात्^१ । दापरं युगं संशयश्च ॥ * ॥ कां दिशं व्रजा-
मीति कांदिशीकः^२ ॥ १४४ ॥

पृषोद्धानबलीवर्ददूडाभवानमन्तराः^३ ।

परःसहस्रदूडाशषोढातस्करषोडशः ॥ १४५ ॥

पृषत उद्धानं^४ शुष्कम् । पृषोद्धानम् ॥ उत्पूर्वाद्वातेष्टनप्रत्यये^५ ।
उद्धानमिति^६ शाकटायनः ॥ * ॥ बलं वर्धयतीति बलीवर्दः^७ ॥ * ॥
छच्छ्रेण दभ्यते निन्दितो वा दाभः । दूडाभः । उलं टुलमनुनासिक-
लोपश्च ॥ पाणिनिभोजौ तु दूडभ इत्याहतः^८ ॥ * ॥ वनानामन्तरा-
णि । वनान्तराणि । वनान्तरेषु भवाः । वानमन्तरा देवाः ॥ * ॥
सहस्रात्परे । परःसहस्राः ॥ * ॥ छच्छ्रेण दाश्यते । निन्दितो वा दाश
इति दूडाशः^९ ॥ * ॥ षड्भिः प्रकारैः । षोढा । उले टुले च^{१०} ॥ * ॥
तत्करोतीति तस्करः ॥ * ॥ षट् च दश च । षोडश । षष उले देख
टुले^{११} ॥ १४५ ॥

१ °सृक्का A. B. C. D.; °मुख्यौ वा
चेत्यु° सृक् । वा दापरं° F.—From
Kshirasvāmin on A. K. 3, 4, 164.

२ कां दिशं यातीति कांदिशीको
भयद्रुतः Yajñ.

३ पृषोद्धानं वातमन्तराः C.; पृषो-
द्धानधवली° A.; पृषोद्धान° F.

४ Thus A. B. C. D.; पृषत उद्धानं
F.—पृषत उद्धानं (or पृषदु°) पृषोद्धानं
Kāś. V. ed. MSS.; पृषोत्थान Bō. and
(= हरिणस्रोत्यानं) Yajñ.

५ D. corr. वातेर्यतृप्रत्यये.

६ उद्धानमिति B.; उद्घातं F.

७ वर्धयतीति° F.; बलीवर्दः C.

८ P. vi. 3, 109, V. 6; thus also Bō.,

Kāś. V., Yajñeṣv.

९ दाश्यते° दास° A. D. F.; दा-
स्यते° दस° B.; दूडासः B. F.; C. om.
from उलं टुलं°.

१० ढले च B. D.; उले च । C.

११ ढले B. C. D.

अवटकुलटे प्रायश्चित्तं परःशतधूर्जटी
 पुरुषमहिषावश्वत्यामा बिडालवलाहको
 भ्रमरवडबासीमन्ताश्च श्मशानमनीषिते

मुसलकितवौ प्रायश्चित्तिः सृगालवनस्पती १ ॥ १४६ ॥

अवागटन्त्यस्मिन्निति । अवटः ॥ * ॥ कुलान्यटतीति कुलटा ॥ * ॥
 प्रायस्य पापस्य चित्तम् । प्रायश्चित्तम् । अतिचारशोधनम् आलो-
 चनादि ॥ * ॥ शतात्परे । परःशताः ॥ भोजसु परशब्दसमानार्थं
 परःशब्दमाह ॥ * ॥ धूर्गङ्गा जटास्वस्य २ । धूर्जटिः । महेश्वरः ॥ * ॥
 पूः शरीरम् । तत्र शेते । पुरुषः ३ ॥ * ॥ मह्यां शेते । महिषः ॥ * ॥ अश्व
 इव तिष्ठति । अश्वत्यामा द्रोणपुत्रः । यथा ।

अश्वत्यामा हत इति किल व्याहृतं सत्यवाचा ४ ॥

बिलं दारयतीति बिडालः । ललोपो टुलं रस्य ललं च । यथा ।
 बिभ्युर्विडालेक्षणभीषणाभ्यः ५ ॥ * ॥ वारिणो वाहकः । वलाहको मेघः ।
 यथा ममैव ।

मतिमतां मधुरं कवितामृतं

ददति मन्त्रिललाम वलाहके ६ ।

विदधती निखिलार्थविवेचनं ७

जयति कल्पलता चिरदीधितिः ॥

भ्रमन् रौतीति भ्रमरः ॥ * ॥ अश्वस्याम्वा ८ । वडबा । अश्लोपे डक्य-

१ चमरवडबा° A. C.; °मुश्ल° A. B. C. D.; °सृगाल° A. B. C. D. E.

२ जटा यस्य C. F.—धुरिव व्यायता जटा यस्यासी° Yajñ.

३ पुरं शरीरं° पुरुषो जीवात्मा नरो वा Yajñ.

४ Thus MSS.—अश्वत्यामा हत इति

पृथासूनुना स्पष्टमुक्त्वा स्वीरं शेते गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा । Venis.

3, 10 (Grill. sl. 64).

५ Śiṣup. 3, 45.

६ दधति मन्त्रि° B.

७ निखिलार्थं वि° B. C.

८ अश्वस्य अम्वा A.; अश्वस्य C.

नुनासिकलोपश्च^१ ॥ * ॥ सीम्नोऽन्तः । सीमन्तः । केशविन्यासः ॥ * ॥
शवानां शयनम्^२ । अशानम् ॥ * ॥ मनस ईष्टम् । मनीषितम् । यथा ।
मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा^३ ॥ यथा वा ममैव ।

दूरादपि रिपुलक्ष्यो मनीषितं यन्त्रयन्ति सावेगाः ।

अस्त्रिमिवेतरभूभृन्निरुद्धगतयोऽपि कूलिन्यः^४ ॥

मनस ईष्टे । मनीषी । णिनि मनसोऽन्याजादिलोपः । शकारस्य
षकारः ॥ स्वत्यर्थदयीशामित्यनेन^५ षष्ठी । इति शकटायनः ॥ * ॥
मुहुः स्वनं लातीति मुसलम्^६ ॥ * ॥ किं तवास्तीति कितवः ॥ * ॥
प्रायस्य चिन्तिः । प्रायश्चिन्तिः । अतिचारशोधनम् ॥ * ॥ असृज्या-
लीयते । असृगिलति^७ । असृगालेढीति वा । सृगालः ॥ * ॥ वनस्य
पतिः । वनस्पतिः । अपुण्यो वृक्षो न्ययोधादिः । सर्वोऽपि हरितकायो^८
वनस्पतिरिति केचित् ॥ १४६ ॥

आशीविषपुरोडाशषड्भानिर्ल्वयनीस्वराः^९ ।

हेरम्बावधावाद्यषोडशालिमन्मथाः^{१०} ॥ १४७ ॥

आश्वस्य विषमिति । आशीविषः । आशुविषयोर्बहुव्रीह्यां आशु-
शब्दस्य आशीभावः^{११} ॥ आशिषि दंष्ट्रायां विषमस्येति वा । तथा च
शाम्भतकोशे । दंष्ट्राशीरनिलाशिनाम् ॥ अजयेऽपि ।

१ असलोपे० A. D. ; आलोपे० B. C.

२ शचीनां शयनं C.—मृताः स्य शेरते
ऽस्मिन्निति अशानं पितृवनम् Yajñ.

३ Raghuv. 5, 33.

४ रिपुलक्ष्यो मनीषितं साचगाः ॥
अस्त्रिमिवेतरभूवृत्तिरुद्धं नलिन्यः C. ;
यं अयंति सावेगाः A. (P. B. F.) ; अथमि-
वेतरं A. ; D. om. fr. यथा वा ममैव.

५ ०दयेशामि० F. ; cf. P. ii. 3, 52.

६ स्वनं० A. B. C. D. ; मुशलं C. D.

७ असृगालाति F.

८ ? Thus MSS. ; Prof. Roth sug-
gests सर्वेऽपि हरीतक्यादयो, since with
haritaki begins the enumeration of the
mahādruma, as in the Madanavinoda.

९ ०निर्ल्वयनी० C. ; निर्ल्वयनी B. ;
०षध्निल्लेयीनीश्चराः D.

१० ०वाह्यषोडशालि० A. ; वधाव-
षोडशबलि० C.

११ A. B. om. from आशुविष० ; C.
from आश्वस्य.

आशीरिष्टस्याशंसायां दंष्ट्रायामनिलाशिनाम् ।

आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति^१ ॥

तस्यां विषमस्य^२ । आशीविषः । इत्येके ॥ * ॥ पुरो दास्यत^३ इति
पुरोडाशः । पिष्टपिष्टः । यथा ।

पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्तुमलंतराम्^४ ॥

षङ्गिः प्रकारैः । षड्वा ॥ * ॥ नितरां लूयते स्वशरीरादहिः क्रियते
शरीरस्यैरिति^५ निर्बयनी । भुजङ्गमुक्ता त्वक् ॥ * ॥ स्वयं राजन् इति
स्वराः ॥ * ॥ प्रत्यूहे रम्बते शब्दायते^६ । हेरम्बो गणपतिः ॥ * ॥ आराद्
रोगान् हन्तीति । आरम्बधः ॥ * ॥ आध्यायन्ति जनास्त्वमिति । आढ्यः ।
घण्ठर्थे कः ॥ * ॥ षड् दन्ता अस्य । षोडन् । षोडती ॥ * ॥ वाग्वा-
दस्मापत्यम् । अत इज्जि । वाङ्मलिः^७ ॥ * ॥ यूनां मनो मथ्नातीति
मन्त्रयः ॥ १४७ ॥

उलूखलोदूखलकुञ्जरा लुग्

मृणालजीमूतमयूरसिंहाः ।

शकन्धुकर्कन्धुदधित्थबृस्यो

महित्थपारापतमेखलाश्च ॥ १४८ ॥

ऊर्ध्वं खं बिलं वास्यासीति । उलूखलम् । उदूखलम्^८ । यत्र
ब्रीह्यादयः कुच्यन्ते ॥ ऊर्ध्वं खं लातीति वा^८ । उदूखलम् ॥ * ॥ कौ

१ आशी तालु° A. D.; तालुगता° C.

२ यस्यां C.; विषमस्य A.

३ दास्यत A. B. C. F.; दास्यात D.

४ Śiṣup. 2, 106.

५ शरीरस्यैरिति A.; स्वयैरिति D.;

क्रियते स्यैरिति F.; °निर्बयनी C.

६ रवते B. C. F.—प्रत्यूहे रम्बते श-

ब्दायते हेरम्ब इति नैदक्ताः Kshir.
A. K. 1, 1, 1, 34.

७ वाङ्मलिः F.—वाङ्मलि wrongly
Kāṣ. V. ed. (not MSS.).

८ ऊर्ध्वं खं लाति आदत्ते इत्युलूख-
लम् । उत ऊर्ध्वं स्खलति संचलतीति वा
उलूखलम् । Yajñeśv. (om. उदूखल).

पृथिव्यां जीर्यतीति कुञ्जरः ॥ * ॥ लुच्यतेऽपनीयत इति लुग् नाम
लोपः । यथा । प्रत्ययलुकां चानाम्^१ ॥ * ॥ मृदमालीयते । मृ-
णालः ॥ * ॥ जीवनं जलं तस्य मूतः पुटवन्धः^२ । जीमूतः ॥ * ॥ मच्छां
रौतीति मयूरः ॥ * ॥ हिनस्तीति सिंहः ॥ * ॥ शकस्यान्धुः । शकन्धुः ॥ * ॥
कर्कस्यान्धुः । कर्कन्धुः । बदरी ॥ * ॥ दध्नि तिष्ठतीति दधित्यः ॥ * ॥
ब्रुवन्तः सीदन्त्यस्यामिति^३ । वृसी । मुनीनामासनम् ॥ * ॥ मच्छां तिष्ठ-
तीति महित्यः ॥ * ॥ पारे^४ पततीति पारापतः ॥ * ॥ मेहनस्य खस्य^५
माला । मेखला ॥ १४८ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्याद् दिव् च दीर्घे पुनः परे ।

उकारोकारयोरुच्च पश्चातोऽर्धादिके तल्लुक्^६ ॥ १४९ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्यादिति । दिवाधीश्वरः । दिवाङ्गना ।^७
दिवौकसः ॥ * ॥ दीर्घेऽचि पुनर्न केवलं दिवः स्थाने दिवो भवति दिव्
च । दिवीश्वरः । दिवेश्वरः ॥ दिवूढा । दिवोढा ॥ दिवूतिः । दिवोतिः
॥ * ॥ उकारोकारयोरुच्चेति । द्यूद्यानम् । दिवोद्यानम् । यथा ।

उद्यद्द्यूद्यानवाण्यां वज्रलतमतमः पङ्कपूरं विदार्य^८ ॥

दिवोद्गतिः । द्यूद्गतिः ॥ द्यूहा । दिवूहा । दिवोहा । उकारे रूपच-
यम् ॥ * ॥ पश्चातोऽर्धादिके तल्लुक्^९ । पश्चाच्छब्दस्यार्धादावुत्तरपदे
ऽन्यतकारस्य लुग्भवति । पश्चार्धम् । पश्चिमार्धमित्यर्थः । यथा ।

१ Kātantra iv. 1, 4.

२ जीवनस्य मूतः^० Kāś. V.; जीवनं
मुञ्चतीति जीवनस्य अलस्य मूतः पुट-
बन्ध इति वा Yajñ.

३ Thus also Kāś. V.; बृहंतोऽस्यां
सीदंत्युपविशन्तीति वृसी ऋषीणामासनं
Yajñ.

४ पारं C.

५ °खलस्य A.; शिश्रस्य F.; om. C.

६ च लुक् । A. B.; C. om. this śloka.

७ D. adds दिवेहः, A. विदेहः.

८ Mayūra's Sūryasataka 79 ed.
Vidyān.; °वज्रलतमतः^० ed. Haeberl.

९ च लुक् A. B. C.; एल्लुक् D.

पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भयसा पूर्वकायम्^१ ॥

पश्चानुपूर्वी । पश्चाभिमुखः । पश्चिमाभिमुख इत्यर्थः ॥

आदिग्रहणात् । कलिं विन्दति । कलविद्धः ॥ कृतकेन शलतीति
ककलाशः^२ ॥ ऊरु अश्रुते । नारायणस्योरुप्रभवत्वात् । उर्वशी^३ ।

तथा च । ऊरुद्भवा नरसखस्य मुनेः सुरस्त्री^४ ।

यथा । दधत्युरोजद्वयमुर्वशीतलं

भुवो गतेव स्वयमुर्वशी तलम् ।

वभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन

श्रियाधिका तां प्रति मेनका च न^५ ॥

चीत्करोति खल्लं च भवति । चिखल्लः^६ ॥ द्वौ प्रवेशनिर्गमौ रातीति
द्वारम् । इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ अत्र च ।

येषामुणादिशास्त्रेण व्युत्पत्तिर्न प्रकल्प्यते ।

द्वित्रादिपदसंपर्कात्मा तेषां स्थान्निरुक्तिः^७ ॥ १ ॥

समासशेषभूतं स्थान्निरुक्तपदसाधनम् ।

द्वित्रादिपदसंपर्कासोपागमविकारजम् ॥ २ ॥

उणादिशास्त्रे मयूरमहिषप्रभृतीनां व्युत्पादितानामपि पुनरत्र व्युत्पा-
दनमनेकधापि संज्ञाशब्दानां व्युत्पत्तिर्भवतीति प्रदर्शनार्थम् ॥ १४८ ॥

इति पृषोदरादिः^८ ॥

१ Śākunt. śl. 7.

२ शलतीति° D.; लसतीति° F.;
ककलासः C.—ककं शिरोऽग्रं लासयति
ककलासः । ककिलास इत्यपि पाठः ।
Kshīr. on A. K. 2, 5, 12. Prof. Aufrecht
suggests ककेण लसति. Prof. Kielhorn
has found the following note on कक-
लाश,—अत्र तकारलोपः शकारलका
रयोस्तु विपर्ययः.

३ ऊरुमश्रुते° A.; °उर्वसी D.

४ Vikramorv. śl. 3.

५ Śiṣup. 9, 86.

६ चीत्करोति° B.; खल्लं च° चि-
रल्लः D.; खल्लं च° विखल्लः C.

७ प्रकल्पते B. C.; निरुक्तिः A. B. C. D.

८ Vardham. includes in this *gāṇa*
the शकन्धादि Pāṇ. vi. 1, 94 v. 2; and
the vārtts. to vi. 3, 109.

पारस्करो देशविशेषवर्ती

करस्करो^१ राजतरौ गिरौ च ।

नद्यां रथस्या प्रमितौ तु किष्कुः

प्रतिष्कशः^२ प्रष्टसहायदूते ॥ १५० ॥

पारस्करादयः शब्दाः सघान्तपूर्वपदाः पारस्करादयो नाम्नीत्य-
नेन साधवो वेदितव्याः । देशविशेषादिष्वर्थेषु ॥ * ॥ पारं करोतीति
पारस्करो देशः । पारस्करं नाम आनर्तेषु जनपदे नगरमित्येके ।
अन्यत्र पारकरः^३ ॥ * ॥ करं करोतीति करस्करः^४ । राजवृक्षो गि-
रिश्च ॥ * ॥ रथं पाति पिवतीति वा । रथस्या नाम नदी । रथपाऽन्या
॥ * ॥ किं करोतीति । करोतेर्दुप्रत्यये किमो मकारस्य षादेशे च ।
किष्कुः । प्रमाणं हस्तो वितस्तिर्वा^५ ॥ * ॥ प्रतिकशतीति प्रतिष्कशः^६ ।
अग्रेसरः सहायो दूतो वा । प्रतिगन्तर्यर्थेऽपि कश्चिन्मन्यते ।

याममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः^७ ॥

अतोऽन्यत्र । प्रतिगतः कशाम् । प्रतिकशोऽश्वः^८ ॥ १५० ॥

स्तः प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषावाश्चर्यमद्भुते ।

वर्चस्केऽवस्करो ज्ञेयो रथाङ्गे स्यादपस्करः ॥ १५१ ॥

प्रकष्टः कण्वः । प्रस्कण्वः । चधिः ॥ * ॥ हरिश् चन्द्रोऽस्येति हरि-

१ कारस्करो A. B. C. F.

२ प्रतिस्कशः^० B. C.; प्रतित्यसः A.;
प्रतिष्कसः D.

३ आनर्तेषु^० A.; जनपदेषु^० F.; D.
om. from पारस्करं to नदी.

४ ? कारं कारस्करः B. C. F.—The
other works omit कारस्कर. Yajñ. has

कारस्करो राजवृक्षो गिरिश्च. Cf. §1.
152.

५ वितस्तिर्वा C.; D. om. from हस्तो.

६ प्रतिकसतीति प्रतिस्कसः MSS.

७ प्रतिस्कसः A. D.; प्रतिस्कशः B.;
also quoted Kāṣ. V. vi. 1, 152.

८ कसां प्रतिकसे श्वः A.; प्रतिक-
शश्च C.; कसां प्रतिकसः D.

अन्द्रो नाम ऋषिः । कश्चिद् राजन्यप्याह^१ ॥ * ॥ आचर्यत इति ।
 आश्चर्यम् अद्भुतम् ॥ अन्यत्र । आचर्यं व्रतम् ॥ * ॥ अवकीर्यत इति ।
 अवस्करः । वर्चस्कम् अन्नमलमित्यर्थः । अन्नमलविसर्जनदेशोऽपि^२
 तत्संबन्धाद् अवस्करः ॥ अन्यो यः कश्चिदवकीर्यते सोऽवकरः^३ ॥ * ॥
 अपकीर्यत इति । अपस्करो रथावयवः । अपकरो^४ऽन्यः ॥ १५१ ॥

कास्तीराजस्तुन्दास्कथानि नगरे गिरौ तु किष्किन्धः^५ ।

मस्करिमस्करकारस्करास्तु मुनिवेषुवृक्षेषु ॥ १५२ ॥

अल्पं तीरम् । कास्तीरम् ॥ अजस्र तुन्दम् । अजस्तुन्दम्^६ ॥
 आहताः कथा अस्मिन्निति । आस्कथं नाम नगरम् ॥ अन्यत्र काती-
 रम् । अजतुन्दम् । आकथम्^७ ॥ * ॥ किं किं दधातीति किष्किन्धः
 पर्वतः^८ ॥ * ॥ माकरणशीलः । मस्करी परिव्राजकः । स ह्येवमाह ।
 मा कृषत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति^९ ॥ * ॥ माक्रियते प्रतिषिध्यते
 ऽनेनेति मस्करो दण्डः । येन हस्तिनः शमं नीयन्ते दम्यन्ते स वेषुर्मस्कर
 इत्यन्ये^{१०} ॥ * ॥ कारं करोतीति कारस्करः । वृचः ॥ १५२ ॥

आस्पदं स्यात्प्रतिष्ठायां क्रियाभीक्ष्ण्येऽपरस्पराः ।

आयुधे किष्कुरुः प्रोक्तः स्यात् कुस्तुस्तुरौषधे^{११} ॥ १५३ ॥

१ राजन्यमप्याह C. D.

२ तथा अन्नं D.; अवाप्तमलविस-
 र्जनदंडोऽपि B. C.; °देवशोऽपि A.

३ F. om. from वर्चस्कं and has in-
 stead रोमलः । अन्यथाऽवकरः ।

४ अपरो A.; अवकरो B.; अपका-
 रो C.

५ कास्तीराजस्तुन्दावुक्तौ नगरे E.;
 कास्तीराज[स्तुन्दावुक्तौ नगरे गिरौ तु
 suppl. a. m.] D.

६ अजस्रभुदगजरि चट्टं D.

७ D. om. from आहताः cf. note ५;
 A. om. नगरं.

८ किष्किं दयतीति D.

९ Kāś. V. vi. 1, 154.

१० शमं नीयते स° C.; समं नीयते
 दस्यते A.; हस्तिना समनीयते° मकर
 इ° D.

११ आयुकिष्कुभः° कुस्तुवृक्ष° A.;
 किष्कुरः° D. E.

पूजितं पदम् । आस्यदम् ॥ अन्यत्र । आ ईषत् पदम् । आपदम् ॥ * ॥ अपरे च परे च । अपरस्यराः सार्था ब्रजन्ति । सातत्येन यान्तीत्यर्थः ॥ * ॥ कस्य कुरुः । किष्कुरुः^१ । आयुधम् ॥ * ॥ कुत्सितं तुम्बुरु^२ । कुम्बुरुः ।^३ धान्यकम् । यथा कथंचिद्विग्रहः । कुम्बुरोः फलानि कुम्बुरुणि^४ ॥ १५३ ॥

कन्दरा पूष्य किष्किन्धा कृतान्नमथ शङ्कुली^५ ।

गोष्पदं स्यात्प्रमाणादौ विकिरो विष्किरः खगे^६ ॥ १५४ ॥

किं किं दधातीति किष्किन्धा । गुहा नगरी च ॥ * ॥ शङ्कुली । भक्ष्यविशेषः^७ ॥ * ॥ गवां पदम् । गोष्पदम् । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । अत्र गोपदमन्यस्येयत्तां परिच्छेत्तुमुपादीयमानं प्रमाणं भवति^८ ॥ आदिवहणात् सेवितासेवितपरिग्रहः । तत्र सेवितो गोष्पदो देशः^९ । यत्र गावः पद्यन्ते स गोभिः सेवितो ग्रामसमीपादिदेश उच्यते^{१०} ॥ असेविते । अगोष्पदेष्वरणेषु विश्वासमुपजग्मिवान्^{११} ॥ * ॥ विकिरति चञ्चा विचिपतीति विकिरो विष्किरश्च पक्षी । उभयोरुपादानं विकल्पितसकारप्रतिपत्त्यर्थमिति ॥ १५४ ॥ इति पारस्करादिः^{१२} ॥

१ किष्कुरु A.; D. corr. किष्कुरुः.

२ तुम्बुरुः B. D.; तुम्बुरुः C.; तुम्बुरुः F.

३ कुम्बुरुः C.; कुम्बुरुः D.

४ कुम्बुरुत्तणि A.; कुम्बुरो फ० D.; कुम्बुरोः कुम्बुराणि B.; कुम्बुरः कुम्बुराणि C.; cf. P. vi. I, 143.

५ कृतान्नमथ शङ्कुली A.

६ गोःपदं B. C.; गोष्पदं D.

७ शङ्कुली० A.; लक्ष्यविशेषः C.;

षङ्कुली भक्षवि० D.

८ गोः पदम् B. C.; गोष्पदमित्यन्येयत्तां परिच्छेत्तुमुपादीयते तेन प्रमाणं D.; cf. Mbh. on Pāṇ. iii. 4, 32.

९ गोः पदो B. C.; गोष्पदो D.; cf. P. vi. I, 145.

१० समीपादिदेश० A. B.

११ अगोष्पदेष्वा० A.; अपास्यदेष्वा० D.;

विश्वोरमुप० C.

१२ For this *gana* cf. P. vi. I, 143-157.

नभ्राणनागनपान्नमेरुनकुला नासत्यनक्रौ तथा
 नाराचो नखनान्तरीयकयुतौ नक्षत्रनाकाविमौ ।
 नारङ्गश्च नपुंसकेन कलितः स्यान्नाचिकेतस्तथा
 नग्नो नास्तिकनापितावपि नभो ज्ञेयो नवेदा गणे ॥१५५॥

नभ्राडादिषु शब्देषु नभ्राडादिषु नञ् प्रकृत्येत्यनेन^१ नञ् प्रकृत्या
 तिष्ठति ॥ * ॥ न भ्राजत इति नभ्राट् । क्तिवन्तः^२ ॥ * ॥ न अगः ।
 नागः ॥ * ॥ न पातीति नपात् । श्चन्तः ॥ * ॥ न मीयतेऽसाविति
 नमेरुः । गणा नमेरुप्रसवावतंसाः^३ ॥ * ॥ नास्य कुलमस्तीति नकुलः
 ॥ * ॥ सत्सु साधुः । सत्यः । न असत्यः । नासत्यः । न असत्याः । ना-
 सत्याः साधवः ॥ केचित्तु । न अस्यतः साधून्^४ । नासत्यावश्विनीकुमा-
 रावित्याहुः ॥ * ॥ न क्रामति । नक्रः ॥ * ॥ न अरमञ्चति । नाराचः ।
 यथा ममैव क्रियागुप्तके ।

उद्यत्तीव्रानङ्गनाराचविद्धा

खप्राणेभ्यो वल्लभं तामदृष्ट्वा ।

वेगादेषा चक्रवाकी वराकी^५

तीरात्तीरे प्रातरेव प्रयाति ॥

नास्य खमस्तीति नखः । नखरो गन्धद्रव्यं च ॥ * ॥ अनन्तरेण^६ भव-
 तीति नान्तरीयकम् ॥ * ॥ न चीयते न चरति वा । नचचम् । चन्य-
 त्वम् अन्यलोपो वा निपातजात् ॥ * ॥ नास्यस्मिन्नकं दुःखमिति

१ प्रकृत्य इत्य० A.; B. C. F. omit
 from नभ्राडादिषु नञ्.

२ न भ्राजत इति नभ्राज इति न-
 भ्राट् A.; क्तिवन्तः C.; क्तिवन्तः B. F.

३ Kumāras. 1, 55.

४ Thus (असतः MS. I. O. 2776)
 Kshir. on A. K. 1, 1, 1, 47.—न असत्यः

साधून् A.; D. om. from न अस्यतः.

५ चक्रवाकीव वामा F.

६ न अनन्तरेण A. F.

नाकः ॥ न अविद्यमानो विरिञ्चो^१ यत्र वा ॥ * ॥ न अरं गच्छति स्वय-
मिति^२ नारङ्गः ॥ * ॥ न स्त्री न पुमान् । नपुंसकः । अत एव निपातनात्
स्त्रीपुंसयोः पुंसक आदेशः ॥ * ॥ न न चिकेत्ति । नाचिकेतो नाम
राजा । अस्मादेव निपातनात् किं कित ज्ञान^३ इत्यस्माच् श्रुत्ययो
गुणश्च भवति ॥ * ॥ न विद्यन्ते ग्राः स्त्रियश्च^४ न्दांसि^४ वा यस्य । नमः ॥ * ॥
नास्तीति मतिरस्य^५ । नास्तिकः ॥ * ॥ न आप्यतेऽसाविति नापितः ॥ * ॥
न वभस्ति । नभः ॥ * ॥ न वेत्ति । नवेदाः । असुनि ॥

आकृतिगणत्वात् । न विद्यते भागोऽस्य । नभागः ॥ पद्भ्यां न
गच्छति । पद्मगः ॥ न नन्दति वधूमिति ननान्दा ॥ तनुं न पातयति
देहधर्तत्वात् । तनूनपात् । इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ अयं च गणश्चन्द्र-
दुर्गाद्यभिप्रायेण^६ ॥ १५५ ॥ इति नभाडादिः ॥

पक्षज्योतिर्जनपदपत्नीकरमानबन्धुगन्धाः स्युः ।

देशो रात्रिः पिरडो नाभिः कुक्षिस्तथा वेणी ॥ १५६ ॥

समानस्य पक्षादिद्वित्यनेन समानस्य सभावो भवति^७ ॥ * ॥ पक्षस्य
समानः । समानः पक्षोऽस्येति वा । सपक्षः ॥ * ॥ सज्योतिः ॥ * ॥
सजनपदः ॥ * ॥ समानः पतिरस्याः । सपत्नी ॥ * ॥ सकरः ॥ * ॥ समानं
मानं यस्य । समानः ॥ * ॥ सबन्धुः ॥ * ॥

सागन्ध्यं दधदपि काममङ्गनानाम्^८ ॥ * ॥

१ न न विद्य० A. B. C.; विरिञ्चो D.;
विरिंतो A.; को विरंचिर F.

२ Thus A. D.; स्त्रियमिति F.; स्त्रे-
यमिति B.; स्त्रियासति C.

३ A. B. C. om. किं; Dhāt. 25, 20.

४ न विद्यन्ते अग्राश्रियश्च^४ न्दांसि D.;
न विद्यन्ते अग्राश्रियशुदांसि A.; श्रिय-
श्च^४ न्दांसि B. C. F.

५ नास्तीति अस्स स C.; नास्ति पर-
लोकमतिरस्य F.

६ गणो दुर्गचंद्राद्यभि० D.; गुणो
चंद्रगुप्ताद्यभि० A.; गणश्चन्द्रगुप्ता-
भि० C.—For nabhrāḍādi cf. P. vi. 3, 75.

७ For this gaṇa cf. P. vi. 3, 84-5.

८ Śiṣup. 8, 49.

सदेशः ॥ * ॥ सरात्रिः ॥ * ॥ सपिण्डः ॥ * ॥ सनाभिः ।

भूयुग्मस्य मनाभिमन्मथधनुर्व्योत्स्नास्मितस्याञ्चलः^१ ॥ * ॥

सकुचिः ॥ * ॥ सवेणी ॥ * ॥ कश्चिन्नोहितशब्दमप्यधीते । तीर्थशब्दस्तु
न पठितो मतान्तरस्याभ्युपगतत्वात्^२ ॥ १५६ ॥ इति पचादिः ॥

रूपं वर्णो नामस्थाने जातीयधर्मवचनानि ।

गोत्रं वयोऽपि लक्ष्यं चन्द्रादिमते तु रूपादौ ॥ १५७ ॥

रूपादेषूत्तरपदेषु रूपादौ वेत्यनेन समानस्य सभावो वा भवति ॥ * ॥

समानं रूपं सरूपम् । समानं रूपं यस्य वा । सरूपः । समानरूपः ॥ * ॥

एवं सवर्णः । समानवर्णः ॥ * ॥ सनाम । सनामा ॥ * ॥ सस्थानम् ।

सस्थानः ॥ * ॥ समाना जातिरस्येति जातेरीय इतीयप्रत्यये । सजा-

तीयः । समानजातीयः ॥ * ॥ सधर्मः । सधर्मा^३ । समानधर्मः । समा-

नधर्मा । उत्पत्त्यतेऽस्ति^४ मम कोऽपि समानधर्मा

कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

सवचनम् । सवचनः ॥ * ॥ सगोत्रम् । सगोत्रः ॥ * ॥ सवयः । सवयाः

॥ * ॥ आदिग्रहणाद् भोजादेः परिग्रहः । शाकटायनवामनाचार्यौ

तु सभावं नित्यं सामान्येनाहतुः ॥ १५७ ॥ इति रूपादिः ॥

मुषामदुःषामनिषेधदुष्टवो

दुःषंधिदुःषेधमुषेधमुष्टवः^५ ।

नौषेचिका दुन्दुभिषेचनान्तिषन्-

निःषामनिःषन्धिसुषन्ध्यपष्टवः^६ ॥ १५८ ॥

१ °चलं D.; °स्मितांस्यांचलः A.

२ तादर्थ्यशब्दस्तु °भ्युपगत्वात् C.

३ A. C. D. om. समानजातीयः; A.

D. om. सधर्मा.

४ Mālatīm., ed. Bhand. 1, 6.—B.

D. F. read तु for ऽस्ति; A. उत्पत्त्यते ।

तु or । स्त (these being alike in the MS.;

? copied from स्ति); C. omits the first nāda.

५ सुषामनिःषामनिषेध° B. C.

६ निषाम° A. B. C.; निषंधि° A.;

°अपष्टवः D. E.; सुषंधिपष्टतः C.

सुषामादीनां प्राग्वत् ष इत्यनेन^१ सुषामादीनां सकारस्य षत्वं भवति ॥ * ॥ शोभनं साम प्रियवचनं यस्याः सा सुषाम्णी । यथा भट्टिकाव्ये^२ । सुषाम्णीं सर्वतेजःसु तन्वीं ज्योतिष्टमां शुभाम् ।

निष्टपन्तीमिवात्मानं ज्योतिःसात्कुर्वतीं वनम् ॥

शोभन साम । सुषाम ॥ शोभनं सामास्येति वा । सुषामा । ब्राह्मणः सौम्यो वा ॥ * ॥ दुष्टं साम । दुःषाम ॥ दुष्टं सामास्येति वा । दुःषामा ॥ * ॥ नितरां सेधः । निषेधः ॥ * ॥ दुष्टु निन्दितम्^३ । सुञ्सूसासुसुभ-
स्थ्यासेनसेधतिसिचसञ्जस्वञ्जामित्यनेनैव^४ दुष्टुशब्दस्य^५ षत्वे सिद्ध इह पाठः षत्वस्थानित्यवज्ञापनायः । तेन सुस्थितम् । दुःस्थितमिति सिद्धम् । यदा तु दुःशब्दो^६ निन्दायामनुपसर्गस्तदा विधानार्थम् ॥ * ॥ दुष्टः संधिः । दुःषंधिः ॥ दुष्टः संधिरस्येति वा । दुःषंधिः ॥ * ॥ निन्दितः सेधः । दुष्टः सेधोऽस्येति वा । दुःषेधः ॥ * ॥ शोभनः सेधः । शोभनः सेधोऽस्येति वा । सुषेधः ॥ * ॥ सुष्टु शोभनम् ॥ * ॥ सिञ्चतीति सेचिका । नावः सेचिका । नौषेचिका काचित्स्त्री ॥ वामनस्तु । नावं स्थिति । नौषा । नौषिकेत्याह^७ ॥ अपरे तु नौषेचनमिति टनान्तं पठन्ति^८ ॥ * ॥ षिच चरण इत्यस्य टनप्रत्यये । सेचनम् । दुन्दुभ्याः सेचनं^९ दुन्दुभिषेचनम् ॥ षिवु तन्तुसंताने । केवृ षेवृ^९ इत्यस्य वा टनप्रत्यये । सेवनम् ।

१ A. C. om. from सुषामादीनां.

२ Bhatt. 9, 85 (सुषाम्नी. ०म्नी MSS.).

३ दुष्टं दुष्टं A.

४ ०सेचतिसिचं ष्वञ्जामि० B.; सु-
ञ्सूसासुसुस्थ्यासेनसंधं A.; सुञ्सूसा-
सुतस्यां F.; ०साशुभस्थां संजष्वञ्जष्व-
जामि० C.; MSS. om. स्तु; cf. P. viii. 3, 65.

५ यथा तु शब्दो A.

६ नौसा नौसेव (om. B. C.) नौषिके०
A. B. C.; नौसीषीव नौषिके० D.; नौ-

सा । नौषिकेत्याह B. C.—? Some con-
fusion; Kāś. V. viii. 3, 98 has only नौ-
षेचनं (thus MS. a, with Bō., Yajñ.;
नौषेवनं! ed.); नावः सेचनं नौषेचनम् ।
वर्द्धमानस्तु नौषेचिकां पपाठ । सर्वं पु-
नर्नावं स्थतीति नौषिका सेचनं इह
इत्याहुः । Yajñesv.

७ नौषेचनमिति० A.; नौषेचनेति०
F.; टन प्रसेचनं । C.

८ दुन्दुभ्या सेचनं F.; om. B. C.

९ Cf. Pāṇ. Dhṛp. 14, 30-9.

दुन्दुभेः सेवनं^१ दुन्दुभिषेवणमिति शाकटायनः ॥ * ॥ अन्तिके सीदति ।
अन्तिषत् ।^२ कादेर्वज्रलमित्यनेन कलोपः ॥ * ॥ सान्नो निर्गतः । निर्गतं
सामाख्येति वा । निःषामा ॥ * ॥ निर्गतः संधिः । निर्गतः संधिरस्येति
वा । निःषंधिः ॥ * ॥ शोभनः संधिः । शोभनः संधिरस्येति वा । सुषं-
धिः । यथा त्रिभुवनमाणिक्यचरिते ।

सुवृत्तमण्युज्ज्वलवर्णरूपं^३ सुषंधिमूर्द्धयसर्गवन्धम् ।

विधाय तस्याः स कविः पुराणो रुरोध वाचः प्रसरं कवीनाम् ॥
अपतिष्ठतीति । अपष्टुरङ्कुशः^४ प्रतिकूलं च ॥ १५८ ॥

परमेष्ठी निःषेधः सव्येष्टाता मतश्च सव्येष्टा ।

सुषमा सुषीमदिविषत्प्रतिष्णिकागौरिषक्याश्च^५ ॥ १५९ ॥

परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । पितामहः ॥ * ॥ निर्गतः सेधः ।
निर्गतः सेधोऽस्येति वा । निःषेधः ॥ * ॥ सव्ये स्थाने तिष्ठतीति सव्ये-
ष्टाता । सारथिः ॥ * ॥ सव्ये तिष्ठतीति सव्येष्टा । सव्यादेश्वोणादिरू-
ढात्परेत्यनेन^६ चप्रत्ययः । कश्चिद् अकारान्तमपि दर्शयति ॥ * ॥
सुष्टु समा । सुषमा । प्रकृष्टा कान्तिः ॥ * ॥ शोभना सीमा यस्य ।
सुषीमो नागः ॥ * ॥ दिवि सीदन्ति । दिविषदो देवाः । हलतः^७

१ दुन्दुभिः सेवनं C.; om. A.—Kās. V. ed. has दुन्दुभिर्द्वेनं (!), MS. a and Majā. °षेचनं; Bō. °षेवणं (var. l. °षेचनं).

२ सीदति° A.; । षे च कादे° C.

३ °उत्पलवर्णरूपं° D.; °वर्णसुष-
सुषंधिमूर्द्ध° C.; A. om. from रिते ।
सुवृत्त° to śloka 369.

४ ? अपष्टु रज्जुः C. F.; °रज्जुः or
रज्जुः B.; D. orig. अपशुरजि, corr.
अपशुरपष्टः; Prof. Aufrecht suggests
अपष्टुरनृज्जुः, Prof. Roth °अङ्गुः, Prof.

Weber रज्जुः 'fishing-line;' cf. अपष्टु
to P. viii. 3, 97.

५ °गौरिषक्ताश्च B.; गौरिषक्याश्च
C.; गौरिषक्यश्च F.; गौरिषक्यश्च E.;
A. om. text and comment.

६ ? प्राव्यादेश्वोणादि° B. C. F. and
orig. D.; °रूढान्य इत्यनेन C.; °रू-
ढान्य इत्य° B. F.; °रूढात्परेत्य° orig.
D. and corr. सव्यादेश्वोणादिः सव्यात्प-
रेत्यनेन कृत्प्रत्ययः; °चक्रप्रत्ययः B. C. F.

७ हलः B.; हलंतात् C.; P. vi. 3, 9.

सप्तम्या इत्यनेन सप्तम्या अलुक् ॥ * ॥ प्रतिस्नान्यस्यामिति प्रतिष्णिका ।
द्रोणी^१ ॥ * ॥ गौर्याः सक्थीव सक्थ्यस्येति गौरिषक्थः^२ । ज्याट्वे च
ह्रस्वश्च^३ बज्जलमित्यनेन ह्रस्वत्वे । कस्यचिदिदं नाम ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन जलाषाहम्^४ । भोरुष्ठानम् । अग्निष्टुत् ।
इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ १५६ ॥ इति सुषामादिः ॥

गिरेर्नदी नखो नद्धो नितम्बो वक्रतो नदी ।

नितम्बस्तूर्यमाणस्तु माषोनाग्यणावपि^५ ॥ १६० ॥

गिरिनद्यादीनामित्यनेन गिरिनद्यादीनामुत्तरपदनकारस्य एत्वं^६
वा भवति ॥ * ॥ गिरेर्नदी । गिरिनदी । गिरिणदी ॥ * ॥ एवं गिरि-
णखः । गिरिनखः ॥ * ॥ गिरिणा गिरौ वा नद्धः । गिरिणद्धः । गि-
रिनद्धः ॥ * ॥ गिरिनितम्बः । गिरिणितम्बः ॥ * ॥ वक्रनदी । वक्रणदी
॥ * ॥ वक्रो नितम्बो यस्याः । वक्रनितम्बा । वक्रणितम्बा^७ ॥ * ॥ तूर्यस्य
मानमिव मानमस्य । तूर्यमाणः । तूर्यमानः ॥ * ॥ माषेणोनः । मा-
षोणः । माषोनः ॥ * ॥ अचामयनम् । अगयनम् । अगयनस्य^८ बो-
द्धाऽध्येता वा । वेत्यधोत इत्यनेनाणि । अथवा । अगयनस्य व्याख्यानं
तत्र भवो वा । अगयनेभ्योऽणित्यणि^९ । आगयणम् । आगयनम् ॥ * ॥
गिरिनद्यादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः ॥ १६० ॥ इति गिरिनद्यादिः ॥

१ द्रोणा D.

२ गौरिषक्थः B. C. F. [कस्यचिन्मुनेः
संक्षेपा Yajñ.].

३ ? Cf. the same sūtra p. 61, 1.5; ज्या-
दिह्रस्वश्च C.; ज्याट्वेव ह्र° D.; ज्याट्क् च
ह्र° F.; ज्याट्वेव ह्र° A.; cf. P. vi. 3, 63-4.

४ ? Thus the other works; जाला-
षाहं D.; जालाषोहं° B.; जलोषाहं°

F.; जालाहं C.—जलानि सहते इति
जलाषाहम् Yajñesv.

५ A. om. text and comment.

६ णीत्वं B. F. and orig. D.

७ Bō, Kās. V. read चक्रनदी । चक्र-
नितम्बा; Yajñ. om. this *gana*.

८ अगयणं अगयनस्य B.; अगयनं
अगयणस्य D.

९ Cf. P. iv. 3, 73.

सुभ्रातृभू नन्दननर्तननृनमननिवासनृत्तानि १ ।

नन्दी निवेशनगरे गहनाग्नी सर्वनामनटौ २ ॥ १६१ ॥

सुभ्रादीनां शब्दानां नकारस्य न सुभ्रादेरित्यनेन एत्वं ३ न भवति ॥ * ॥ सुभ्राति । सुभ्रीतः । सुभ्रन्ति । सुभ्रन् । सुभ्रानः । सुभ्रता । यथा भट्टिकाव्ये ।

रोषभीममुखेनैवं सुभ्रतोक्ते स्रवंगमः ४ ।

प्रोचे सानुनयं वाक्यं रावणं स्वार्थसिद्धये ॥

सुभ्रता कलुषीभवतेत्यर्थः ॥ * ॥ तप्नोति । तप्नोतः । तप्नुवन्ति ॥ तप्नु । इत्यत एव गणपाठाच्छुः ॥ * ॥ हरेर्नन्दनम् । हरिनन्दनम् । इन्द्रो-
द्यानम् ॥ * ॥ परितो नर्तनम् । परिनर्तनम् । नृत्तप्रयोगः ५ ॥ * ॥
नृनमनम् । नृनमनम् । नृनमनो नाम कश्चिद्यस्य नानमनिः पुत्रः ।
स्वरूपपदमेतत् ॥ केचित्तु नृन्मयति । नृनम ६ इत्युदाहरन्ति ॥ * ॥
शराणां निवासः । शरनिवासो देशः ॥ * ॥ परितो नृत्तम् । परि-
नृत्तम् ७ ॥ * ॥ कुमारानन्दयतीत्येवंशीलः । कुमारनन्दी ॥ * ॥ शरा-
णां निवेशः । शरनिवेशः । तूणीरः ८ ॥ * ॥ हरिनगरम् ॥ * ॥ परितो
गहनम् । परिगहनम् ॥ * ॥ शबराणामग्निः । शबरान्निः ॥ हरिः
शक्रस्तस्याग्निः । हर्यग्निः । विद्युत् ॥ * ॥ सर्वेषां नाम । सर्वनाम ॥ * ॥
सूत्रप्रधानो नटः । सूत्रनटः ९ ॥ परिनटो नाम कश्चिदिप्रः ॥ १६१ ॥

ज्ञेयौ निवेशनानूपौ नदनो नरवाहनः ।

स्वर्भानुर्नदनद्यौ च सुभ्रादौ स्यान्नृतेर्यङि १० ॥ १६२ ॥

१ नन्दननर्तकः D.; नृत्यानि F.

२ नानाटौ C.; A. om. text and comm.

३ सुभ्रादित्यनेन B. C. F.; एतत्वं B.

४ Bh. ix. 109; मुखेनैव A. B. C. D.

५ D. corr. twice नर्तकः; नृत्तप्रयोगः D.

६ नृनमन C. and corr. D.

७ परितो नृत्यं परिनृत्यं F.

८ तूणीरं B. F.; तूणं D.

९ Cf. p. 201, l. 1.

१० A. om. text and comment.

शराणां निवेशनम् । शरनिवेशनम् । शरधिः ॥ * ॥ अनूपान्नि-
 क्रान्तः । निरनूपः ॥ दर्भानूपं नाम स्थानम् ॥ * ॥ भेर्या नदनमिव
 नदनं शब्दनमस्य । भेरीनदनो नाम कश्चित् ॥ * ॥ नरो वाहनमस्य ।
 नरवाहनः । वाहणं^१ वाह्यादित्यनेन नरस्यावाह्याणत्वं^२ नास्ति ॥ * ॥
 प्राक्स्थाद्यन्तेऽपूनामित्यनेन^३ नप्राप्तिः । स्वर्भानुः । सैहिकेयः । ण्यन-
 ग्यादेरित्यनेन णत्वप्राप्तिः^४ ॥ केचिद् अन्तःपूर्वपदात्संज्ञायामित्यनेन
 णत्वमिच्छन्ति^५ ॥ * ॥ चारवो नदा यस्मिन्ग्रामे नगरे वा स चारुनदः
 ॥ * ॥ सुराणां नदी । सुरनदी ॥ * ॥ नृतेर्नकारस्य यङि परे णत्वं^६ न
 भवति । नृरीनृत्यते । नर्नर्त्ति । नरिनर्त्ति । नरीनर्त्ति । नर्नृतीति ॥
 यङीति किम् । हरिरिव नृत्यतीति । हरिणर्त्ती नाम कश्चित् ॥

अग्न्यादिचुम्भाद्योरेकत्वं प्रतिपन्नाः सामान्येन विशेषाभावात् ॥
 आकृतिगणोऽयम् । तेन चतुर्हायनं कर्मेत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १६२ ॥
 इति चुम्भादिः ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपाण्डितश्रीवर्धमानविरचितस्त्रीयगणरत्न-

महोदधियन्यवृत्तौ समासप्रक्रियानिर्णयो नाम

द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः^७ ॥

१ वाहनं F.; P. viii. 4, 8 v. 2.
 २ णीत्वं B.; नरस्यवाह्यं C.
 ३ ? प्राक् प्वाद्यन्ते पूनामि B.; प्राक्
 थाद्यन्ते यूनामि C.; प्राक्स्थाद्यन्तेपना-
 मि D.; प्राप्ताद्यन्ते यूनामि F.; अनुप्रा-
 प्तिः B. C. F.; मप्राप्तिः (orig. मु०) D.

४ णीत्वप्राप्तिः B.
 ५ णीत्व B.; cf. P. viii. 4, 3.
 ६ णीत्वं B.
 ७ गोविंदाचार्यशिष्य D. E.; समा-
 सतत्प्रक्रियागणनिर्णयो B. C. F.

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

ब्रह्मा कलापितैतलिशिलालिलाङ्गलिशिखशिडजाजलिनः^१।
सूकरसद्मा कुथुमी सुपर्वणा पीठसर्पी च^२ ॥ १६३ ॥

ब्रह्मादीनामित्यनेन ब्रह्मन्नित्येवमादीनामेवाणि परेऽन्याजादे-
र्लुगभवति ॥ * ॥ ब्रह्मणोऽपत्यम् । ब्राह्मो नारदः ॥ ब्रह्मण इदम् ।
ब्राह्ममस्त्रम् । ब्राह्मो मन्त्रः । ब्राह्म्योषधिः ॥ शाकटायनादयस्तु
जातावभिधेयायामनपत्य एवाण्यन्याजादेर्लुचमिच्छन्ति नापत्ये^३ । तेन
ब्रह्मणोऽपत्यम् । ब्राह्मणः ॥ * ॥ कलापिना प्रोक्तमधीयानाः । का-
लापाः ॥ * ॥ तैतली । आचार्यः । तत्त्वतो ग्रन्थोऽपि तच्छब्देनोच्यते ।
तमधीयते तैतलाः^४ ॥ * ॥ एवं लाङ्गलाः ॥ * ॥ जाजलाः ॥ * ॥ शिला-
लिन इमे । शैलालाः ॥ * ॥ एवं शैखण्डाः^५ ॥ * ॥ सौकरसद्माः^६ ॥ * ॥
कौथुमाः^७ ॥ * ॥ सौपर्वाः ॥ * ॥ पैठसर्पाः ॥

चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तेन साब्रह्मचाराः । दाण्डम् । चा-
क्रम् । इत्यादयो भवन्ति ॥ १६३ ॥ इति ब्रह्मादिः ॥

अनुशक्तिकपरस्त्रीसर्वलोकासिंहत्याः

कुरुकतशतकुम्भागारवेणस्यहेत्याः ।

अनुरहदनुहोडावस्यहेतीहलोकाव्

अभिगमपरलोकौ सर्वभूमिप्रयोगौ^८ ॥ १६४ ॥

१ A. om. śloka and comment.

२ सूकरपद्मा E.; सूकरपद्मी D.; कु-
थुमी D. E.; सूकरसद्माकुथुमा C.; सूक-
रसद्माकुथुमी^० F.

३ जावभिधेयाया अणप्रत्यय एवाणि
अन्याजादेर्लुचमि^० D.; P. vi. 4, 171.

४ Thus MSS.; तैतलिन । तैतल

P. vi. 4, 144 V. and Kāś. V.; cf. śl. 229
(तितिलस्य तैतिलस्य तैतिलायनः).

५ शैखण्डाः B.; शैखण्डा C.

६ सौकरसद्माः C.; सौकरसद्माः F.;
शौकरपद्माः D.

७ कौथुमाः D.

८ A. om. śloka and comment.

परस्य चानुशतिकादीनामित्यनेनानुशतिकादीनामेव शब्दानां पर-
रपदस्य पूर्वपदस्याचामादेरचः स्थानेऽणादौ ञिणति पर आरैञ्
भवति ॥ * ॥ शतेन क्रीतः । शतिकः । अनुगतः शतिकेन । अनुश-
तिकः । तस्येदम् । आनुशातिकम् ॥ * ॥ परस्य स्त्री । परस्त्री । तस्या
अपत्यम् । पारस्त्रैण्यः ॥ * ॥ सर्वलोके विदितः । सार्वलौकिकः^१ । यथा
भट्टिकाव्ये । भवन्तं कार्तवीर्या यो हीनसंधिमचीकरत् ।

जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्वलौकिकम्^२ ॥ * ॥

असिहत्यायां^३ भवम् । आसिहात्यम् ॥ * ॥ कुरूकतस्यापत्यम् । कौरु-
कात्यः ॥ * ॥ शतकुम्भो नाम पर्वतः । तत्र भवं शातकौम्भं सुवर्णम् ॥
केचिच्चाट्टष्ट्याकरणा लक्ष्यमेव केवलमनुसरन्तः शातकुम्भमित्याहुः ।
अत एव भोजः शतकुम्भस्य विकारः शातकौम्भमित्याह^४ ॥ * ॥ अगा-
रवेणूनामिदम् । आगारवैण्वम् ॥ वामनस्वङ्गारवेणोरपत्यम् आङ्गा-
रवैण्वमित्याह^५ ॥ अधेनुशब्दमपि केचित्पठन्ति^६ ॥ * ॥ अस्यहत्या-
शब्दोऽस्मिन्नस्तीति विमुक्तादित्वादणि । आस्यहात्यः ॥ भोजस्वस्यह-
त्यशब्दं^७ पठति । असिहत्य इत्यन्यः^८ ॥ * ॥ अनुरहतो^९ऽपत्यम् ।

१ °विदितं °लौकिकं D.

२ Bhaṭṭik. v. 33.

३ Thus also Yajñ. Kāṣ., V. MS. β.;
असिहत्य Bū., Kāṣ. V. ed., MS. α.; cf.
note ८.

४ श्रीभोजः °शातकुम्भमित्याह D.;
शातकुम्भस्य °शातकौम्भमित्याह B. C. F.

५ Thus Kāṣ. V. ed., MS. β.; Bū. &
(अङ्गारवेणुर्विशजातिविशेषः । आङ्गार-
वैण्वं पात्रविशेषः) Yajñesv.; अगार°
Kāṣ. V. α.; °अगरवेणोर° आगरवै-
ण्व° D.; अगारधेनोर° आगारधेनव°.
(°धेनव C.) B. C. F.

६ ? Thus B. C. F.; अधेणु° D.—के-
चित्तु अगारधेनुशब्दमवाधीयाना अ-
गारधेनोरपत्यमागारधेनवो वत्स इ-
त्याहुः । Yajñ., probably right. He does
not notice our author's reading.

७ श्रीभोज°D.; भोजस्वस्यहशब्द°F.
Yajñ. has both; Bū., Kāṣ. V. ed. α.
°हत्य, β. हत्या.

८ अभिहत्य° F.; om. D.; cf. n. ३.

९ Thus MSS. here and *bāhvādi* śl.
204. The other works read अनुरहत.
Cf. आनुराहति *taulvalvādi*, śl. 173.

आनुराहतिः ॥ * ॥ अनुहोडः शकटविशेषः । तेन चरति । आनुहो-
डिकः ॥ * ॥ अस्यहेतिः प्रहरणमस्य । आस्यहैतिकः । गणपाठसामर्थ्या-
त्पदसमुदायादपि ठण् विभक्तेश्चालुक^१ ॥ अस्यहेत्वेति केचित्^२ ॥ * ॥
इहलोके भवम् । ऐहलौकिकम् ॥ अयं लोकः^३ । इहलोकः । प्रथ-
मान्तादपि हप्रत्ययोऽस्मादेव गणपाठाद् व्यधिकरणसमाप्ति वा^४ ॥ * ॥
अभिगममर्हति । आभिगामिकः^५ ॥ * ॥ परलोके भवम् । पारलौकि-
कम् ॥ * ॥ सर्वभूम्यां विदितः । सार्वभौमः ॥ * ॥ प्रयोगमर्हति प्रयोगे
भवं वा । प्रायौगिकम्^६ । वामनस्तु संयोगं प्रायौगिकमित्याह^७ ॥ १६४ ॥

मुखशयनसर्वपुरुषावनुसंवत्सरयुतानुसंवरणम्^८ ।

मूचनडचतुर्विद्याकुरूपञ्चालाधिदेवाश्च ॥ १६५ ॥

मुखशयनं पृच्छन्ति । सौखशायनिकाः । यथा ।

भृग्वादीननुगृह्णन्तं सौखशायनिकानृषीन्^९ ॥

सर्वपुरुषाणामिदम् । सार्वपौरुषम् ॥ * ॥ अनुसंवत्सरं दीयते । आनु-
सांवत्सरिकम् ॥ कालाकार्यं च भववदित्यतिदेशात् कथाकालाद्व-
जिति ठञ्^{१०} ॥ * ॥ अनुसंवरणेन दीयते । आनुसांवरणम्^{११} । व्युष्टा-

१ °पि न । विभ० D.; °च लुक० C.

२ ? Thus B. C. F.; D. om. from अस्य-
हेत्वे. Not mentioned by Yajñ. either.

३ अवलोक D.

४ हप्रत्यये °समाप्तिः भीष्टः । F.

५ °अर्हति० काः D.; आभिगामिकं C.

६ प्रायौगिकं D. F

७ ? सांयोगप्रायौगिक० B.; संयो-
गात्प्रायौगिक० D.; सांयोगप्रायौगिक०
F.—Kāṣ. V. has सर्वभूमेर्निमित्तं (सर्व-
भूमेः a.) संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः ।

प्रयोग । तत्र भवः प्रायौगिकः (प्रायो-
गिकः! ed.).

८ °संचरणं E. F.; °युताचसंचरणं
D.; °वरणी C.; A. om. śl. & comment.

९ Raghuv. 10, 14.

१० कालाकार्यं कथाकालाद्वजिति
ठञ् D.; कथाकाला० F.; कथाकाला-
द्वजिति ठञ् B

११ अनुसंचरणं दीयते आनुसांचरणं
C. D. (also var. r. with Bō.); not men-
tioned in the gaṇa vyushtādi śl 364.

दिवादण् ॥ * ॥ सूत्रप्रधानो नडः । सूत्रनडः । तस्यापत्यं सौत्रनाडिः ॥
 कश्चित् सूत्रनट^१ इत्याह ॥ * ॥ चतस्र एव विद्याः । चातुर्वैद्यम् ॥ * ॥
 कुरवश्च पञ्चालाश्च तेषु भवः । कौरुपाञ्चालः । बज्रव इत्यनेनाकञ्
 न भवति तत्र देशव्यक्तेर्विवक्षितत्वात् । अत्र तु देशसमुदायः ॥ * ॥
 देवमधिकृत्य भवम् । आधिदैविकं दुःखम् ॥ १६५ ॥

वध्योगोदकपुडौ^२ पुष्करसत्संक्रमाधिभूताः स्युः ।

प्रतिभूरजातशत्रुः परिमण्डलराजपुरुषौ च ॥ १६६ ॥

वध्योगस्य^३ चषेरपत्यं विदादिवादिणि । वाध्योगः ॥ * ॥ उदक-
 शुद्धस्यापत्यम् । औदकशौद्धिः ॥ * ॥ पुष्करसदोऽपत्यम् । पौष्कर-
 सादिः ॥ * ॥ संक्रममर्हन्ति । सांक्रामिकाः ।

तिलाश्चम्यकसंपर्कात्प्राप्नुवन्त्यधिवासताम् ।

रसो न भक्ष्यस्तद्गन्धः सर्वे सांक्रामिका गुणाः^४ ॥

यथा वाऽनर्थ्यराघवे ।^५ कश्चित्सांक्रामिकोऽपि विशेषो नैसर्गिकमतिशेते
 ॥ * ॥ अधिभूते भवम् । आधिभौतिकं सुखम् ॥ * ॥ प्रतिभुवो भावः कर्म
 वा । प्रातिभाव्यम् ॥ * ॥ अजातशत्रोरियम् । अजातशात्रवी । यथा ।

उपेयिवांसि कर्तारः पुरमाजातशात्रवीर्द^६ ॥ * ॥

परिमण्डलस्य भावः कर्म वा । पारिमाण्डल्यम् ॥ * ॥ राजपुरुषस्य भावः
 कर्म वा । राजपौरुष्यम् ॥ १६६ ॥

१ Thus D. F.; सूत्रनेट B. C.; cf. p. 196, l. 18.

२ सुडौ E.; A. om. ṣl. & comment.

३ उं शंभुं गच्छत्यभियाति उगः कं-
 दर्पः । वध्यो निग्राह्य उगो येन स
 वध्योगो नामर्षिः Yajñ.

४ Kām. Nīt. 5, 7; Bṛ. Spr. 2562

(°चम्यकसंश्लेषात्°); लसो नुभक्ष° D.

५ D. omit from यथा. — Anargh.,

Calc. §. 1782, p. 36 (कश्चित्सां° ed.).

६ §iṣ. 2, 114 (पुरीमाजात° ed.).

एषोऽपि स्यात्सर्ववेदः सहस्रयो

द्वारस्वःश्रोव्यल्कसस्वस्तयः स्वः ।

स्वग्रामश्चस्वादुमृदुद्वारपालाः

श्वादेष्टा स्वाध्याययुक्तः स्वरश्च^१ ॥ १६७ ॥

एषोऽपीति न केवलं प्रतिभूपरिमण्डलराजपुरुषशब्दा ण्यडन्ता
एवात्र गणे द्रष्टव्याः । सर्ववेदशब्दोऽपीति । सहस्र इति ण्यटा ण्येन
च^२ सह वर्तत इत्यर्थः ॥ सर्ववेदा एव । सार्ववैद्यम् ॥ ण्य इति किम् ।
प्रातिभवम् । पारिमण्डलम् । राजपुरुषायणिः । सार्ववेदिकम्^३ ॥ * ॥
आकृतिगणश्चायम् । तेन वैतुलौक्यं^४ मानैषादिरित्यादयो भवन्ति^५
॥ * ॥ इत्यनुश्रुतिकादिः ॥

द्वार इति द्वारादेरित्यनेन द्वारादीनां शब्दानां यकारवकारा-
भ्यामुत्तरस्याचामादेरचः^६ स्थान आरैज् न भवति^७ । तयोस्तु व्योष्टैज्
भवति^८ ॥ * ॥ द्वारे नियुक्तः । दौवारिकः ॥ * ॥ स्वर्भवः । सौवः ॥ * ॥
श्रो भवम् । शौवस्तिकम् ॥ * ॥ व्यल्कसेऽत्यन्ताधममक्ष्ये^९ भवः । वैय-
ल्कसो व्याधिः^{१०} । यद्वा । व्यल्कसो नाम देशो ग्रामादिर्वा^{११} ॥ * ॥
स्वस्तीत्याह । सौवस्तिकः ॥ * ॥ स्वस्तेदम् । सौवम् ॥ * ॥ स्वग्रामे भवः ।

१ A. om. text and comment.

२ ण्यजा ण्येन A. D.; D. corr. ण्येन
वा; C. om. सर्ववेदशब्दो to सर्ववेदा
एव and ण्य इति किं.

३ राजपुरुषायणिः D.; सार्ववैदिकं
C. D.; सार्ववैदिकः F.

४ Thus C. F.; वैतुलौक्यं B.; वैनु-
लौक्यमाजिषादि° D. [वैतुलौक्यम् or
वैणुलौक्यम्].

५ Cf. sl. 312 comm. where ऊर्ध्वदम

and ऊर्ध्वदेह are mentioned as being
referred to this *gana* by some.

६ यकारककाराभ्यां° B.; पकारक-
कारा° C.; °भ्यां मुखस्याचामादेरचः D.

७ आरैष्ठ भवति B.; स्थाने रैष्ठ भ°
C.; आरैभ भवति D.; F. om. न.

८ व्योष्टौच° B.; श्वाणैर्नृभिर्भवति B.

९ अत्यन्ता° B.; °भक्षे D.; °लक्ष्ये C.;
अत्यन्ताऽधममक्ष्ये F.

१० व्याधिः F.

११ वैयल्कासो° ग्रामादिश्च D.

सौवग्रामिकः ॥ * ॥ शुनो विकारः । शौवनं मांसम् । शौवः^१ संकोचः ॥ * ॥ स्वादुमृद इदम्^२ । सौवादुमृदम् । कच्छादिदर्शनादण् ॥ स्वादी चासौ मृच्च सास्मिन्देशेऽस्तीति । सौवग्दमृदो देशः ॥ पाणि-
न्यादयस्तु सौवादुमृदवमित्याहुः ॥ * ॥ द्वारपालस्थापत्यम् । दौवा-
रपालिः ॥ केचिद् द्वारपालशब्दं रेवत्यादिष्वधीयाना दौवारपा-
लिक^३ इत्युदाहरन्ति ॥ * ॥ श्वादंघ्रायां भवः । शौवादंघ्रो मणिः ।
शुनो दन्तादाविति^४ दीर्घत्वम् ॥ * ॥ स्वाध्यायेन चरति । सौवाध्या-
यिकः ॥ * ॥ खरमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । सौवरः ॥ * ॥ द्वारपालादी-
नामुपादानं सुखार्थम् । यतो द्वारादेः केवलस्य तदादेश्च परिग्रहः^५ ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेन स्फ्यो यज्ञायुधं तेन कृतः । स्फ्यकृतो नाम-
र्षिः । स्फ्यकृतित्यपि संगृहीतः^६ ॥ १६७ ॥ इति द्वारादिः ॥

स्वागतस्वध्वर्यङ्गा व्यवहारो व्यङ्गस्तथा^७ ।

व्यायामस्वपतिस्वङ्गस्वजनाश्चात्र कीर्तिताः ॥ १६८ ॥

पदान्तव्योः स्वागतादेष्टैच^८ इत्यनेन स्वागतादिशब्दानां टैजा-
गमो न भवति^९ ॥ * ॥ स्वागतमित्याह । स्वागतिकः ॥ * ॥ शोभनो

१ शुन इदं शौवनम्^० । शुनो वि-
कारो मांसं सौवम् Kāṣ. V.; शुन इदं
शौवनं पुच्छं शौवनः संकोचः । Yājñ.

२ स्वादुमुद इदं C.; not in *kach-
chhādi* śl. 327-8.—The other works
have स्वादुमृदु; Yājñeṣv. also mentions
Vardhamāna's reading.

३ दौवारपालक B.

४ दन्तावादाविति B. C. F.; cf. Kāṣ.
V. vi. 3, 137.

५ तदादेशश्च C.; परिग्रहात् D.

६ स्फो^० स्फाकृतो^० स्फाकृद^० B. C.;
स्फ्यकृतो नाम^० F.; D. om. from आ-
कृतिगणो.—Bō. has both readings;
Yājñ., Kāṣ. V. only स्फ्यकृत.

७ स्वागतः स्वध्वरो व्यङ्गव्यवहारौ
[रो C.] B. C. F.; A. om. text and comm.

८ स्वागतोदेष्टैच C.; स्वागता-
देष्टैच F.; स्वागतादेर्घटोर्जित्य^० D.

९ जागमो D.; शब्दानां मैजागता-
दिशब्दानां मैजागमो^० C.

ऽध्वरः स्वध्वरः । स्वध्वरेण चरति । स्वाध्वरिकः ॥ * ॥ व्यक्तान्यङ्गानि^१
 यस्यामी व्यङ्गः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः ॥ * ॥ व्यवहारेण चरति । व्या-
 वहारिकः ॥ * ॥ व्यडो नामर्षिः । तस्यापत्यं व्याडिः ॥ * ॥ व्यायामः
 प्रयोजनमस्य । व्यायामिकः ॥ * ॥ स्वपतौ साधुः । स्वापतेयः ॥ * ॥
 स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः ॥ * ॥ स्वजनाप्रयोजनमस्य^२ । स्वाजनिकः ॥ * ॥
 येषां टैजागमो न दृश्यते तेऽत्र द्रष्टव्याः^३ ॥ १६८ ॥ इति स्वागतादिः ॥

पैलौदञ्ची राहवी रावणिश्च

देवस्थानी राणिराहक्षिती च^४ ।

औदभृज्जिः^५ सात्यकिश्चौदमेघिः

सात्यंकामिः पैङ्गलोदायनिश्च^६ ॥ १६९ ॥

पैलाद्यविप्रतौल्वल्यादिरित्यनेन^७ पैलादेर्विहितस्यापत्यप्रत्ययस्य
 सुगभवति^८ ॥ * ॥ पीलाया अपत्यं पैलः । पीलामण्डूकादेत्यण्^९ । पैल-
 स्यापत्यमिति ब्रुचोऽण इति फिञ् तस्य झुक्^{१०} । पैलः पिता । पैलः
 पुत्रः ॥ * ॥ उदञ्चो^{११}ऽपत्यम् । बाक्कादित्वादित् । औदञ्चिः पिता ।
 औदञ्चिः पुत्रः^{१२} ॥ * ॥ राहोरपत्यम् । राहविः पिता । राहविः
 पुत्रः ॥ * ॥ रवणस्यापत्यम् । रावणिः पिता । रावणिः पुत्रः ॥ * ॥

१ विगतान्यङ्गानि D.

२ स्वजनाः प्रयोजनं F.

३ येषां टैजागमो F.; D. om. from

स्वपतौ साधुः.

४ पैलौदवी° B. C.; वाहवी D.

५ Note the metrical irregularity in the second syllable; ? औदभृज्जिः.

६ पैङ्गलोदायनिश्च B. C.; A. om. text and comment.

७ पैलाद्यचि° F.; °तौल्वल्यादेरि° D.

८ °पत्यस्यासुगभवति D.

९ पीलामाण्डूका° B. C. D.; cf. P. iv. 1, 118-9.

१० पिञ्° B. C.; झुक् D.; cf. P. iv. 1, 156.

११ उदचो D.; उदवो C.: bāhvādi śl. 204.

१२ C. twice औदविः; औदकि D.

देवस्थानस्थापत्यम् । देवस्थानिः पिता । देवस्थानिः पुत्रः ॥ * ॥ रण-
स्थापत्यम् । राणिः पिता । राणिः पुत्रः ॥ * ॥ रहेण चितो^१ हिं-
सितो रहचितः । तस्थापत्यम् । राहचितिः पिता । राहचितिः पुत्रः
॥ * ॥ उदके भृञ्जतीति मूलविभुजादित्वात्के^२ । उदभृञ्जः । तस्था-
पत्यम् औदभृञ्जिः पिता । औदभृञ्जिः पुत्रः ॥ * ॥ सत्य एव सत्यकः ।
तस्थापत्यं सात्यकिः पिता । सात्यकिः पुत्रः ॥ * ॥ उदमेघस्थापत्यम् ।
औदमेघिः पिता । औदमेघिः पुत्रः ॥ * ॥ सत्ये कामोऽस्य । सत्यं-
कामः । अत एव निपातनान्मुक् । सत्यमिति निपातो वा शपथप-
र्यायः^३ । तस्थापत्यं सात्यंकामिः पिता । सात्यंकामिः पुत्रः ॥ * ॥ पिङ्ग-
लोदायनस्थापत्यं^४ पैङ्गलोदायनिः पिता । पैङ्गलोदायनिः पुत्रः^५ ॥
शकटायनस्तु पैङ्गलोदयनिरित्याह^६ ॥ १६६ ॥

शालङ्क्यौदकशुद्धी भौलिङ्ग्यौदव्रजी तथौदन्यिः^७ ।

औत्ताहमानियुक्तौदमज्जिरपि चौज्जिहानिः स्यात्^८ ॥ १७० ॥

शलङ्कोरपत्यम्^९ । शलङ्किः पिता । शलङ्किः पुत्रः ॥ * ॥ उद-
कशुद्धस्थापत्यम् । औदकशुद्धिः पिता । औदकशुद्धिः पुत्रः ॥ औद-
शुद्धिरिति भोजः^{१०} ॥ * ॥ भूलिङ्गस्थापत्यम्^{११} । भौलिङ्गिः पिता ।

१ रहचितो° B. C.; रहे चितो° F.

२ Not in that *gana*, śl. 460.

३ सयथपर्यायः D. and om. to सा-
त्यंकामिः पुत्रः.

४ पिंगलोदायिनस्था° B.; पिंगलो-
दायिः तस्याऽपत्यं F.; पिंगलोदायनः
तस्यापत्यं D.; om. C.

५ पिंगलोदायिनिः twice B.

६ पैङ्गलोदायनि° C.; D. corr. पैङ्ग-
लोदयोगिरि°; Bū. reads पैङ्गलौदा-
यनि.

७ ताव्यौदन्यिः C.; तसौदन्यिः D.;
अथौदन्यिः F.

८ युक्तौ औद° B.; युतेदमज्जि°
corr. D.; अपि वोज्जिहानिः° E.; A.
om. text and comment.

९ शलंकेरपत्यं C.; शलकोर° D.;
शलंकोर° F.

१० Thus also Bū., Yajñ., Kāṣ. V. MSS.

(औदशुद्धि ed.); औदशुद्धिरिति श्री-
भोजः D. [cf. औदकशौद्धि śl. 166].

११ भूलिङ्गस्थ° MSS. and Yajñ

see śl. 50 comm.

भौलिङ्गिः पुत्रः ॥ * ॥ उदब्रजस्यापत्यम् । औदब्रजिः पिता । औद-
 ब्रजिः पुत्रः ॥ * ॥ उदन्यस्यापत्यम् । औदन्यिः पिता । औदन्यिः पुत्रः ॥
 तिकादिषु पद्यमानस्यापत्यात्^१ एव पाठात् फिज्^२ विज्ञायते तेन
 रूपद्वयम् । औदन्यिः । औदन्यायनिः ॥ * ॥ उद्गाहमानस्यापत्यम् ।
 औद्गाहमानिः पिता । औद्गाहमानिः पुत्रः ॥ * ॥ उदमज्जस्यापत्यम् ।
 औदमज्जिः पिता । औदमज्जिः पुत्रः ॥ * ॥ उज्जिहानस्यापत्यम्^३ ।
 औज्जिहानिः पिता । औज्जिहानिः पुत्रः ॥ कश्चिद् औज्जिहानिरिति^४
 मन्यते ॥ * ॥ एभ्य इजन्तेभ्यः फक्^५ सुक् ॥ १७० ॥ इति पैलादिः ॥

तौल्वलिवैरकिधारणिपौष्पि^६

बैल्वकिवान्धकिरावणिवैङ्कि^७ ।

आसुरिनैमिषिनैवकियुक्तं^८

दैवतिवार्कलिवैहतिभिश्च^९ ॥ १७१ ॥

तौल्वल्यादेः पर्युदासादपत्यस्यापत्यादित्यनेन प्राप्ता सुम्न भवति
 ॥ * ॥ तुल्वलो नामर्षिः । तस्यापत्यं तौल्वलिः । तदपत्यं तौल्वला-
 यनः ॥ तौल्वलिरित्यन्यः^{१०} ॥ * ॥ वीरकस्यापत्यम् । वैरकिः पिता ।
 वैरकायणः पुत्रः^{११} ॥ वैणकिरिति शाकटायनः ॥ * ॥ धरणस्यापत्यम् ।

१ See, sl. 230; विकारादिषु पद्य-
 मानस्यापत्यं C. and omits thence to
 उज्जिहानस्यापत्यं.

२ इजिपि B.; इजपि F.; इजपि D.

३ See note १.

४ ? औज्जिहानिरिति B. C.

५ पाप B.; * भ्र आ पापे C.; एण D.;

* भ्र एव सुक् । F.; cf. P. ii. 4, 60; iv.
 1, 101.

६ * वैरकि° C.; * धारकिपौष्पि F.

७ बोधकिरावणिचैकि C.; * वैकि F.

८ नैचकियुक्तं B. C. F.

९ वाल्कलि° B.; वैहविभिश्च D.; A.
 om. text and comment.

१० तिल्वलिरित्य° F.; om. D.—? तौ-
 ल्वलिरित्यन्यः ।

११ विरकस्य° वैरकिः * विरकायणः
 *—The other words have वैरकि.

धारणिः पिता । धारणायनः^१ पुत्रः ॥ * ॥ पुष्पो नाम कश्चित् तस्या-
पत्यम् । पौष्पिः पिता । पौष्पायणः^२ पुत्रः ॥ * ॥ बिल्वकस्यापत्यम् ।
बैल्वकिः पिता । बैल्वकायनः पुत्रः ॥ * ॥ बन्धकस्यापत्यम् । बान्धकिः
पिता । बान्धकायनः पुत्रः ॥ * ॥ रवणस्यापत्यम् । रावणिः पिता ।
रावणायनः पुत्रः । शाकटायनस्तु रावणिरित्याह ॥ * ॥ विङ्कस्या-
पत्यम् । वैङ्किः पिता । वैङ्कायनः पुत्रः^३ ॥ * ॥ न सुरोऽसुरः । तस्या-
पत्यम् । आसुरिः पिता । आसुरायणः पुत्रः ॥ * ॥ निमिषस्यापत्यम् ।
नैमिषिः पिता । नैमिषायणः पुत्रः ॥ नैमिशिरिति शाकटायनः ॥ * ॥
निवकस्यापत्यम् । नैवकिः पिता । नैवकायनः^४ पुत्रः ॥ * ॥ दैवतस्या-
पत्यम् । दैवतिः पिता । दैवतायनः पुत्रः ॥ दैवोतिरिति^५ शाकटायनः
॥ * ॥ वृकलाया अपत्यम् । वार्कलिः पिता । वार्कलायनः पुत्रः^६ ॥

दोधकं इन्द्रः । भौ तु भगौ गिति दोधकमेतत् ॥ १७१ ॥

पौष्करसादिवैकर्ण्याहिंसिकारेणुपालयः^७ ।

आसिबन्धकिवैशीतिदैवयज्ञ्यासिनासयः^८ ॥ १७२ ॥

पुष्करसदोऽपत्यम् । पौष्करसादिः पिता । पौष्करसादायनः
पुत्रः ॥ * ॥ विभूषितौ कर्णौ यस्य । विकर्णः । तस्यापत्यम् । वैकर्णिः
पिता । वैकर्णायनः पुत्रः ॥ * ॥ न विद्यते हिंसाऽस्य । अहिंसः । तस्या-

१ धारणायनिः B. C.

२ पौष्पायनः MSS.

३ ०विकस्यापत्यं वैकिः ० वैकायनः ०
F.; Kās. V. ii. 4, 61 वैकि ed., वैकि MS.
a, Yajñ.; वैङ्कि (var. l. वैकि) Bū.

४ निवकस्य ० नैवकिः ० नैव ० B.C.F.;
नैवकि (var. l. नैवति) Bū., नैवकि Yajñ.;
wanting in Kās. V.

५ Thus MSS.? दैवतिः (पुत्रः) इति
शाकटायनः ।

६ None of the MSS. explain वैहति.
Yajñ. has विहतस्य वैहतिवैहतायनः ।

७ पुष्करसादि ० B. C. F.

८ वैशीति ० B. C.; वैकर्णा ० दैवय-
ज्ञ्यासिनासयः D.; A. omits text and
comment.

पत्यम् । आहिंसिः पिता । आहिंसायनः पुत्रः ॥ * ॥ करेणुं पालयतीति
 करेणुपालः । तस्यापत्यम् । कारेणुपालिः पिता । कारेणुपालायनः
 पुत्रः ॥ * ॥ असिना युक्तो बन्धः । असिवन्धः । असिवन्ध एवासिवन्धकः ।
 तस्यापत्यम् । आसिवन्धकिः पिता । आसिवन्धकायनः पुत्रः^१ ॥ अस्य-
 तीति । असः । तस्यापत्यम् । आसिः पिता । आसायनः पुत्रः ॥ बध्यते
 स्म । बद्धः । बद्ध एव बद्धकः । तस्यापत्यम् । बाद्धकिः पिता । बाद्ध-
 कायनः पुत्र^२ इति शाकटायनः ॥ * ॥ विशीतस्यापत्यम् । वैशीतिः
 पिता । वैशीतायनः पुत्रः ॥ * ॥ देवानां यज्ञो देवयज्ञः । तस्यापत्यम् ।
 दैवयज्ञिः पिता । दैवयज्ञायनः पुत्रः ॥ * ॥ असिरिव नासाऽस्येति ।
 असिनासः । तस्यापत्यम् । आसिनासिः पिता । आसिनासायनः
 पुत्रः ॥ १७२ ॥

दालीपिरानुतिश्च प्रादोहन्यानुराहती चापि^३ ।

चाफट्टकिनैमिश्चिप्राडाहतिदैवमतयोऽपि^४ ॥ १७३ ॥

दिलीपस्यापत्यम् । दालीपिः पिता । दालीपायनः पुत्रः । निपा-
 तनादात्वम्^५ ॥ अपरे दलीप इति प्रकृत्यन्तरमाहुः । चन्द्रादयस्तु
 दैलीपिरित्याहुः^६ ॥ * ॥ आनुतिः पिता । आनुतायनः^७ पुत्रः ॥ * ॥
 प्रादोहनस्यापत्यम् । प्रादोहनिः पिता । प्रादोहनायनः पुत्रः ॥ * ॥

१ असिवन्धपचासिवन्धकस्त० C.; अ-
 सिवन्ध एवासिवन्धः० आसिवांधकिः०
 आसिवांधायनः० D.; B. om. from का-
 रेणुपालिः to असः तस्यापत्यं.

२ बद्ध एवबद्धकः० बाधकिः० बाध-
 कायनः D.

३ ०आनुति ०आनुराहती० C.; ०नु-
 राहती चापि E.

४ वफट्टकि० देवमतयोपि C.; ०नै-
 मि० F.; नैमित्री० D.; A. om. text
 and comment.

५ निपातनादीत्वं D. and omits अ-
 परे० प्रकृत्यन्तरमाहुः ।

६ Thus also Bö., Yajñ., Kās. V.; अपरे
 दलीपा इति० F., om. from चन्द्रादयः.

७ आनुतिः ०आनुतायनः C.

अनुरहतोऽपत्यम् । अनुराहतिः^१ पिता । अनुराहतायनः पुत्रः ॥ * ॥ चफट्टकशब्दोऽनुकरणम् । तदुच्चारणात्युरूपोऽपि चफट्टकः । तस्यापत्यम् । चाफट्टकिः पिता । चाफट्टकायनः पुत्रः^२ ॥ कुर्वादावस्य चत्रियस्य ग्रहणम् । इह तु ब्राह्मणवाचिनस्तेनेञ् सिद्धः^३ ॥ * ॥ निश्चयेन मिश्रो निमिश्रः । तस्यापत्यम् । नैमिश्रिः पिता । नैमिश्रायणः पुत्रः ॥ * ॥ पृच्छत्याहन्ति च । प्राडाहतः^४ । तस्यापत्यम् । प्राडाहतिः पिता । प्राडाहतायनः पुत्रः ॥ प्राडाहतिरित्यपि वामनः^५ ॥ * ॥ देवमतस्यापत्यम् । दैवमतिः पिता । दैवमतायनः पुत्रः ॥ १७३ ॥ इति तौष्ण्यादिः ॥

प्रज्ञाश्चोत्रपिशाचचोरमरुतो रक्षश्चरित्रोशिजः

प्रत्यक्षासुरशत्रुसंतपनसत्ताधारणानुष्टुभः ।

चण्डालाशनिगोरजेतृजगतीसत्त्वद्वितादेवताश्^६

चक्षुर्व्याकृतबन्धुयोधमधवो विद्यामनोजुह्वतः ॥ १७४ ॥

प्रज्ञादेरणित्यनेन प्रज्ञादेः शब्दगणादण् वा भवति स्वार्थे^७ ॥ * ॥

प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री ॥ प्रज्ञाज्योत्स्नेत्यादिना णप्रत्यये^८ सिद्धम् ।

१ Kāṣ. V. ii. 4, 61 आनुहारति (!) ed., °राहति MSS.; Bō., Yajñ. आनुराहति (Bō. var. l. आनुहारति), and besides आनुरोहति.

२ Thus also Bō., Yajñ. (°श्चाफट्टिक Kāṣ. V. ed.); वफडक° वफडक° वाफडकिः° वाफडकायनः° C.

३ B. C. om. from कुर्वादावस्य.

४ ? Thus D.; प्राडाहतिः B. C. F.

५ ? प्राडाहति° B.; प्राडाहति° C.;

om. D.—Bō., Yajñ. have only प्राडाहति; Kāṣ. V. ed. प्रावाहणि (प्राणाहति MS. a. and var. l. ed.; om. MS. β.; Prof. Kielhorn's MS., perhaps right, प्राडाहनि).

६ शश्वद् for सत्त्वद् F.; A. om. text and comment.

७ प्रज्ञादिशब्दगणात्° D.

८ प्रज्ञाज्योत्स्ने° B. C.; °ज्योत्स्नेत्यादिनाणप्रत्यये D.; ऽणप्रत्यये F.; cf. P. 4. 2, 101 प्रज्ञाशब्दार्थाभ्यो णः ।

प्राज्ञः । प्राज्ञी तु न सिध्यति । एप्रत्यये हि प्राज्ञा स्यात् । अर्थभेदश्च ।
 तथा च । वृद्धा पलिकी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती^१ ॥ * ॥
 ओचमेव औचम् । तं कूजत्क्रौञ्चसंह्यच्चाचुषऔचमानसः^२ ॥
 वामनाद्यास्तु ओचं शरीरं चेदित्यर्थनियममाहुः^३ ॥ * ॥ पिशाच एव
 पैशाचः ॥ * ॥ एवं चौरः ॥ * ॥ मारुतो देवो वायुश्च^४ ॥ * ॥ राक्षसः
 ॥ * ॥ चरित्रमेव चारित्रम् ॥ * ॥ उशिक् कान्तः । स एव । औशिजः^५ ।
 यथा । चीर्णसांतपनैर्वैद्यवेदेतैर्जोहृतैर्वृतम्^६ ।

कार्णाजिनौशिजैर्विप्रैः प्रात्यक्षमिव दैवतम्^७ ॥

प्रत्यक्षा एव प्रात्यक्षाः । पदार्थाः^८ ॥ * ॥ असुर एव । आसुरः ॥ * ॥
 शत्रुरेव शात्रवः ॥ * ॥ संतपनमेव सांतपनम् ॥ * ॥ सन्नेव सान्तः ।
 अण्प्रत्ययसंनियोगेन निपातनान्मुगागमः^९ ॥ * ॥ साधारणी साधा-
 रणा वा भूमिः ॥ * ॥ अनुष्टुबेव । आनुष्टुभम् ॥ केचिद् आनुष्टुभा-
 दीनां^{१०} हृन्दोनाम्नां पुलिङ्गतामाहुः ॥ * ॥ चण्डम् उयकर्म अलति^{११}
 पर्याप्नोति । चण्डालः । स एव चाण्डालः । तथा च ।

चण्डालस्रवमातङ्गदिवाकीर्त्तिजंनंगमाः ।

निषादश्चपचावन्तेवासिचाण्डालपुष्कसाः^{१२} ॥

१ Am. K. 2, 6, 1, 12.

२ Thus D. F.; कूजात्क्रौञ्चं संह्यच्चाचुषः B. C.; चाचुषं औचं B.; चा-
 चुषं औचं C.

३ °इत्यर्थः नियमं B. C.; Kāś. V.
 v. 4, 38.

४ मारुता देवा वायुश्च B. C.

५ उशिकः कान्तः B. C.; उष्णिकं
 औष्णिजः D.

६ °वैद्यवेदातेर्जोहृतैर्वृतं B.; °वैद्यं
 वेदातेर्जोहृतिर्नृतं C.; वैद्यवेदातेर्जोहृ-

तैर्वृतं F.; °संतापवैद्यवेदेतैर्जोहृतैर्वृतं
 D.

७ कार्णाजिनौ D.; °जिनौसिजौ
 B. C. D.; °जिनौशिक्कैर्विप्रैः F.; प्रत्य-
 क्षं D.

८ प्रत्यक्षी एव प्रत्यक्षाः C.; D. om.
 एव प्रात्यक्षाः.

९ अणुप्रत्ययं मुगागमः B. C.

१० अनुष्टुभादीनां MSS.

११ चण्डमुग्रं कर्म आलति F.

१२ पुष्कसाः B. D.; वृक्षसाः C.; पुष्क-
 साः F.; the verse is Am. K. 2, 10, 20.

अशनिरेव । आशनः । वज्रम् ॥ * ॥ गोर एव गौरः । सितः पीतो
ऽरुणश्च वर्णः ॥ * ॥ जेचेव^१ । जैचं धनुः । जैत्री शरश्रेणिः^१ ॥ * ॥ जग-
त्येव जागतम् ॥ * ॥ सत्वानेव सात्वतः^२ । चन्द्रस्तु सत्त्वन्निति नान्तं कृत-
तलोपं^३ पठन् सत्वानेव सात्वत इत्याह ॥ * ॥ द्वयोर्भावो द्विता । द्वितैव
द्वैतम् । यथा ।

निदानं निर्देतं प्रियजनसदृचं व्यवसितिः^४ ॥

देवतैव दैवतम् ॥ * ॥ चक्षुरेव चाक्षुषम् ॥ * ॥ व्याकृतमेव वैयाकृतम्
॥ * ॥ बन्धुरेव बान्धवः । स्त्रियामणन्तस्यासामर्थ्यान्न वृत्तिः^५ । शुद्ध-
प्रकृतिस्तु वर्तत एव । यथा । बन्धुरियं ब्राह्मणी^६ । एवं सर्वत्र ॥ * ॥ योध-
एव यौधः ॥ * ॥ मधुरेव माधवः ॥ * ॥ विद्यैव वैद्यम्^७ । नपुंसकत्वमेव ॥
कश्चिद् विद्यासंबन्धात्पुरुषोऽपि विद्या । स एव वैद्य इत्याह ॥ * ॥ मन-
एव मानसम् ॥ * ॥ जुहदेव जौहृतः ॥ १७४ ॥

निगमवणिजौ गन्धर्वश्चाग्रहायणघोडतौ

प्रकृतविदतौ क्रुङ् रक्षोघ्नो विघातचिकीर्षितौ^८ ।

ततवसुकरायीध्रं विश्वानरो वरिवस्कृतौ^९

ऽनुषुक्विकृते विद्वानुष्णिक चरश्च कुतूहलम्^{१०} ॥ १७५ ॥

नितरां गम्यन्ते पदार्था अनेनेति निगमः । निगम एव नैगमः ।
नयः ॥ * ॥ वणिगेव वाणिजः । वाणिजी स्त्री ।

१ जैतैव० शरश्रेणी F.

२ शश्वदेव शाश्वतः F.

३ सत्त्विति तातं० F.; कृत्वा तलोपं C.

४ ०जनसदृकव्यवसितिः D.; ०सदृ-
कव्य० F.; ०सदृकव्यवसितिः B. C.

५ ०अणन्तस्य सामर्थ्यान्न० D.; न प्र-
वृत्तिः F.

६ वर्तमान एव यथा० D.; ब्राह्मणी
C. D.

७ विद्यं B.

८ प्रकृतविदितौ E. and a. m. D.;
प्रकृतविदिकृच रक्षो० C.

९ वरिवस्कृतौ B. C. D. F.

१० नूषूकवि० C.; वरश्च० F.; A. om.
text and comment.

यस्यैते व्याधवाक्येण्यसंकुले वित्तवत्तमाः ।

रात्रावपि महारण्ये वञ्चं वञ्चन्ति वाणिजाः^१ ॥

गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ * ॥ गन्धर्व एव गान्धर्वः ॥ * ॥ अग्रहायण एव । आग्रहायणः । मार्गशीर्षः ॥ * ॥ षोडशेव षोडशतः ॥ * ॥ प्रकृतमेव प्राकृतम् ॥ * ॥ विदन्नेव वैदतः । विद्वान् ॥ * ॥ क्रुड्नेव^२ क्रौञ्चः ॥ * ॥ रक्षांसि हन्तीति रक्षोघ्नः । रक्षोघ्न एव राक्षोघ्नः ॥ * ॥ विहननं^३ विघातः । विघात एव वैघातः ॥ * ॥ चिकीर्षितमेव चैकीर्षितम् । चिकीर्षन्नेव चैकीर्षत इति भोजः^४ ॥

दृष्टषोडशतमैधावसाधुसाधारणद्वये^५ ।

लङ्केशयौधा ये चास्मै हितास्यैकीर्षितक्रियाः^६ ॥

तनोति कुलम् । ततः । तत एव तातः । जनकः ॥ * ॥ वसुरेव वामवः । सुरपतिः ॥ * ॥ कर एव कारः । राजदेयो भागः ॥ * ॥ अग्निमिन्दे । अग्नीत् । तस्य शरणम् आग्नीध्रम् । ततोऽणि प्रत्यये । आग्नीध्री शाला । आग्नीध्रा वा शाला^७ ॥ * ॥ विश्वानर एव वैश्वानरः ॥ * ॥ वरिवक्त्रत एव वारिवक्त्रतः^८ ॥ * ॥ अनुषुवतीत्यनुषूः । तं कायतीत्यनुषुकः । के ऽग्वेति द्वस्त्व^९ । अनुषुक एव । आनुषुकः ॥ * ॥ विकृतमेव वैकृतम् । विकृतिरेव वैकृतमिति नन्दी ॥

१ यास्यैते महारण्ये वञ्चन्ति वा^० C.; वञ्चं वञ्चन्ति^० B.; महारण्ये वञ्चन्ति^० F.

२ वैदतः विद्वान् । क्रुड्नेव C.

३ विहननं B. and orig. D.

४ चैकीर्ष इति^० B. C. F.; चैकीर्षत इति श्रीभोजः D.

५ मेधाव^० D. F.; साधारण^० D.

६ यौधायैवास्मै^० F.; यौधायैवास्मै हितास्यैकीर्षितक्रिया D.; चास्मै^० C.

७ आग्नीध्री^० आग्नीधी^० आग्नीध्रा^० B. F.; आग्नीध्रा^० आग्नीध्रा^० C.

८ वरिवक्त्रत^० वारिवक्त्रतः MSS.; Vāj. S. 16, 19.

९ के अग्वे इति^० D.; के अग्वे इति^० B. C.; के ए इति द्वस्त्वः F. [P. P. vii. 4, 13]; cf. vārtt. P. v. 4, 36, where eds. and ed. Kāś. V. read आनुषुक (MS. β. आनुषुक, α. आनुसूपक).

पच्छो वैयाकृतैः सूक्तैर्जागतानुष्टुभौष्णिहैः^१ ।

राक्षसासुरपैशाचवैद्यतानां निवर्तकम्^२ ॥

विद्वानेव वैदुषः ॥ * ॥ उष्णिगेव । औष्णिहम् ॥ * ॥ चर एव चारः^३ ॥ * ॥

कुट्टहलमेव कौट्टहलम् ॥ १७५ ॥

नन्दामात्यडहालसंप्रतिवजाः कर्षापणत्रिष्टुभौ

गायत्रीरवणोपचेयककुदैकाग्याटरूषास्तथा^४ ।

संनाय्याययणौ विधेयकुतुकागारद्विदत्पङ्क्तयः^५

सत्वन्तुप्रतिभावियातसहसा वार्त्ता विदन्तोऽपि च ॥ १७६ ॥

नन्दति वृद्धिं यातीति नन्दा । नन्दैव नान्दी^६ ॥ * ॥ अमात्य एव ।

आमात्यः ॥ * ॥ डहाल एव डाहालः ॥ * ॥ संप्रत्येव सांप्रतम् ॥ * ॥

वजतीति वजः । स एव वाजः ॥ * ॥ कर्षापण एव कार्षापणः ॥ * ॥

त्रिष्टुवेव त्रैष्टुभम् ॥ * ॥ गायत्र्येव गायत्रम् । कुन्दसां पूर्वम्^७ ॥ * ॥

रवण एव रावणः ॥ * ॥ उपचेय एव । औपचेयः^८ ॥ * ॥ ककुदमेव

काकुदम् । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्स्वार्थिकाण्यप्रत्ययान्तस्यापि, काकुद-

शब्दस्यार्थभेदो द्रष्टव्यः ॥ * ॥ एकमग्र्यं पुरोगतं ध्येयमस्य^९ । एकाग्र्यः ।

स एव । एकाग्र्यः । अनन्यवृत्तिः ॥ * ॥ अटन् रूपतीति^{१०} । अटरूषः ।

स एव । आटरूषः सिंहास्यः । यथा ।

१ प्रस्थो वैया० D.; पच्छौ वैयाकृतैः
सूक्तैः र्जा० C.; यत्र वैयाकृतैः० भौष्णि-
हैः F.

२ निवर्तकः D.—Yajñ. makes this
kārīkā and thus: °वैद्यतानि भवन्ति
नो ॥

३ वर एव वारः F.

४ उपवेय MSS.; °अथरूषास्तथा E.

५ °द्विदः पङ्क्तयः F.; A. om. text
and comment.

६ नन्दः । नन्द एव० B. C. F.; नन्दा
एव० D.; नादः F.

७ पूर्वे D.

८ उपवेय एव औपवेयः C. D.

९ ध्येयमस्य B. C.

१० अटतो रूपतीति F.

वासकः सिंहपर्णी च दृषो वासाथ सिंहका^१ ।

आटरूपः सिंहमुखी भिषङ्माताटरूपकः^२ ॥

संनाय्यमेव सांनाय्यम् ॥ * ॥ अग्रयण एव^३ । आग्रयणः ॥ चन्द्रस्तु । अग्रे
ऽयनस्य । अग्रयणम्^४ । राजदन्तादित्वात्प्राङ्निपाते शकन्वादित्वाद-
कारलोपे च । अग्रयणमेव आग्रयणमित्याह ॥ आग्रायणीत्यन्यः^५ ॥ * ॥
विधेय एव वैधेयो मूर्खः^६ ॥ विधाया भोजनस्यापत्यमिव वैधेय इत्यन्ये^७
॥ * ॥ कुतुकमेव कौतुकम् ॥ * ॥ अगारमेव । आगारम् ॥ * ॥ द्वौ दन्ता-
वस्य । द्विदन् । वयसि दन्तस्य ददत्^८ । दत्तादेशे । द्विदन्नेव द्वैदतो^९ बालः
॥ * ॥ पङ्क्तिरेव पाङ्क्तम्^{१०} ॥ * ॥ सत्वन्तुरेव सात्वन्तवः^{११} ॥ * ॥ प्रतिभैव
प्रातिभम् ।

प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां वक्त्रवाक्यरचनारमणीयः^{१२} ।

गूढसूचितरहस्यसहास्यः^{१३} सुभ्रुवां प्रवृत्ते परिहासः ॥

वियात एव वैयातः । धृष्टः ॥ * ॥ सहसैव साहसम् । अविचारकृतं कर्म ॥
अन्यस्तु । साहसं तु दमो दण्डः^{१४} । सहसि बले भवं साहसमित्याह
॥ * ॥ वार्त्तव वार्त्तम् । यथा ।

१ वासिकः MSS.; सिंहपर्णा व दृषो
वसो द० C.; दृषा वासा च० B.; वा-
सोथ० D.; वृषावसोऽथ सिंहिका F.

२ आडरूपः० C.; सिंहमुखी० D.;
भिषण्माताटरूपः । B. C.

३ अग्रयणमेव D.; आग्रयण एव C.

४ आग्रयणं C.; आग्रायणं F.—Eds.
Pāṇ., Kāś. V. v. 4, 36 vārtt. read आग्रा-
यण.

५ आग्रयणमेवेति श्रीभोजः । D.

६ विधेयमेव वै D. [om. धेयो मूर्खः].

७ विधेयं भोजनं तस्यापत्यं मिव० C.;
D. om. विधाया; इवे वैधेयमित्य० D.
C Pāṇ. v. 4, 141.

८ द्वैदतो F.

१० पाङ्क्तः F.; पङ्क्तिरेव पाङ्क्ती D.

११ सत्वन्तुरेव सात्वन्तवः D.

१२ Śiṣup. 10, 12; चक्रवाकरचना०
B. C.

१३ ०सहासः MSS.; see same passage
on śl. 179.

१४ B. C. om. from अन्यस्तु [Am. K.
ii. 8, 1, 21]; F. om. from साहसं.

हरिराकुमारमखिलाभिधानवित्

स्वजनस्य वार्त्तमयमन्वयुक्तं सः^१ ॥ * ॥

विगता दन्ता अस्य । विदन्तः । विदन्त एव वैदन्तः । बालादिः
॥ १७६ ॥

वयश्चतुष्प्राश्यदशार्हयुक्तः

परिल्लवः पुष्पकसंयुतश्च ।

कृष्णः कुरङ्गेऽनिमिषे^२ विसारी

स्यादौषधं भेषज एव कामम्^३ ॥ १७७ ॥

वय एव वायसः । काकः । वयःशब्दः सामान्येन पक्षिवाच्यपि विशेषे
वर्तते शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् ॥ एवं वसुशब्दोऽपि द्रष्टव्यः ॥ * ॥ प्राश्नन्ति
प्राश्नुवते वा तदिति प्राश्यम् । चतुर्भिः प्राश्यं चतुष्प्राश्यम्^४ । तदेव
चातुष्प्राश्यम् ॥ * ॥ दश नामान्यर्हति । दशार्हः । स एव दशार्हः ।
केशवः ॥ * ॥ परिल्लवते । परिल्लवः । स एव पारिल्लवः । चञ्चलः ॥ * ॥
पुष्पप्रकृतिः^५ । पुष्पकम् । पौष्पकम् । कुसुमाञ्जनम्^६ ॥ * ॥ कृष्ण एव
कार्ष्णः । कुरङ्गः । अन्यो गवादिः कृष्णः ॥ * ॥ वैसारिणः । मत्स्यः ।
अन्यो विसारी^७ । देवदत्तादिः ॥ * ॥ औषधिरेव । औषधम् । त्रिफ-
लादि । अन्यत्रौषधयः चेन्नरूढाः शङ्खपुष्पीप्रभृतयः ॥ * ॥ आकृतिग-
णश्चायम् । तेनान्येऽपि प्रयोगा द्रष्टव्याः^८ ॥ १७७ ॥ इति प्रज्ञादिः ॥

१ Śiṣup. 13, 68.

२ कुरङ्गेनिमिषे B. C. D. E.

३ औषधेर्भेषजं D.; औषधेर्भेषजं
E.; A. om. text and comment.

४ C. om. चतुर्भिः प्राश्यं.

५ पुष्पप्रतिकृतिः F.; C. om. चञ्चलः.

६ स एव पौष्पकं C.; तदेव पौष्पकं
कुसुमं F.

७ वैसारिणो विसारी D.

८ D. om. from आकृतिगणः.

अनन्तसोमेतिहसर्ववेदाः

सुखैकभावौ मणिकान्यभावौ ।

समीपसेनावसथद्विभावा

मालीपमाभेषजसर्वविद्याः १ ॥ १७८ ॥

एषोऽनन्तादेरित्यनेनानन्तादेः २ शब्दगणात्स्वार्थे ण्यप्रत्ययो भवति
॥ * ॥ न अन्तोऽनन्तः । अनन्त एव । आनन्त्यम् ॥ न विद्यतेऽन्तो यस्य ।
अनन्तः कालः । अनन्ता पृथ्वी । अनन्तं व्योम । आनन्त्यः काल इत्या-
दि ॥ * ॥ सोम एव सौम्यः । यथा ।

तेनाथ नाथदुरुदाहरणातपेन

सौम्यापि नाम परुषत्वमपि प्रपन्ना ३ ।

जज्वाल तीक्ष्णविशदा सहसोद्गिरन्ती

वागर्चिषस्तपनकान्तशिलेव सीता ४ ॥

सौम्यम् । सोम इवाह्लादकत्वात् सौम्य ५ इत्यपि शाखादेराकृतिगण-
त्वात् । यथा ।

अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यो

हरिर्हरिप्रस्थमथ प्रतस्थे ६ ॥ * ॥

इति हेत्येव । ऐतिह्यम् । इति हेति निपातसमुदाय उपदेशपारंपर्ये
वर्तते । इति ह स्तोपाध्यायः कथयति । इति ह वटे यच्चः प्रतिवसति
॥ * ॥ सर्ववेदा एव सार्ववेद्यम् ॥ * ॥ सुखमेव सौख्यम् ॥ * ॥ एको भावो

१ सुखैकभावौ B.; सुखैकभा-
वौ D.; A. om. text and comment.

२ एषानन्तादेरित्यनेनानन्तादिः C.

३ तेनाथ नाथदुः नाम पदमूध्वमभि
प्रपन्ना D.; दुरुदाहरणांतपः C.

४ जिह्वायतीक्ष्णं गिरती D.; श्री-

ता D. F.; जज्वालतीक्ष्णविशदाः सहा-
सोद्गिरन्ता वागं C. — According to
Prof. Aufrecht this stanza occurs twice
in the Sarasvatikanṭhābharaṇa.

५ सौम्य D. F.; śākhādi, śl. 190.

६ Śiṣ. 3, 1; अभि for अथ D.

यस्य । एकभावः । एकस्य वा भावः । एकभावः । स एव । एकभाव्यम्
 ॥ * ॥ मणिप्रकारो मणिकः । मणिक एव माणिक्यम् । रत्नविशेषः ॥ * ॥
 अन्यो भावो यस्यासावन्यभावः । अन्यस्य वा भावोऽन्यभावः । अन्यभाव
 एव । अन्यभाव्यम् । यथा । अन्यभावं तु कालशब्दव्यवायात्^१ ॥ * ॥
 समीपमेव सामीप्यम् ॥ * ॥ सहेनेन वर्तते । सेना । सेनैव सैन्यम् ॥ * ॥
 एतत् वसन्त्यस्मिन्निति । आवसथो गृहम्^२ । आवसथ एव । आवस-
 थ्यम् ॥ * ॥ द्वयोर्भावो द्विभावः । द्विभाव एव द्वैभाव्यम् ॥ * ॥ मालैव
 माल्यम् । सक् ॥ * ॥ उपमैव । औपम्यम् ॥ * ॥ भिषज इदम् । भेष-
 जम्^३ । यद्वा भिषज्यतीति भेषजः^४ । करणस्यापि कर्तृत्वे पचाद्यचि
 यलोपे च निपातनादेत्^५ । भेषजमेव भेषज्यम् ॥ * ॥ सर्वविद्या एव
 सार्ववैद्यम्^६ । यथा ।

सार्ववैद्यविदयाधृत चातुर्-

वैद्यवैद्य इव तं विरुद्धान्तम्^७ ॥ १७८ ॥

सर्वलोकचतुर्विद्याचतुराश्रमषड्गुणाः ।

भावशब्दस्वरा विद्यालोककालास्त्रितः परे^८ ॥ १७९ ॥

सर्वलोका एव सार्वलौक्यम्^९ ॥ * ॥ चतस्र एव विद्याः । चातुर्वैद्यम् ।

१ Vārttika, Kielhorn's Mbh. p. 18.

२ एतद्वसन्त्यस्मिन्नित्य० C.; समञ्ज-
 तवसन्त्य० D.; F. om. एतत्; अवसथो
 गृहं C. F.; अवसथ एव F.

३ भेषज्यं F.

४ भिषजः B. C. F.

५ कर्तृत्वमेवाचि यलोपे वा निपात-
 नादेत् D.; निपातनादेते C.; [पचाद्यच्
 P. iii. 1, 134].

६ सर्ववेदा एव B.; सार्ववैद्यं F.—

सर्वे वेदाः सर्ववेदाः० । तानधीते सर्व-
 वेदः० । स एव सार्ववेद्यः ॥ सर्वविद्या
 अधीते सर्वविद्यः । स एव सार्वविद्यः ॥
 Yajñesv.; सर्वविद्या is not mentioned
 among the *anuṣatikāddi* śl. 164-7, but
 cf. चतुर्विद्या śl. 165 and next śloka.

७ सर्ववैद्यविदयो B. C.; सर्ववैद्यवि-
 द्युषो F.; धृतचातुर्वैद्य इव C. D.

८ A. om. text and comment.

९ सर्वे लोका B.; सार्वलोक्यं C.

अथवा । चत्वार एव वेदाः । चातुर्वैद्यम् । उभयत्राप्यनुशक्तिकादिदर्श-
नादुभयपदादावैच्^१ ॥ * ॥ चत्वार एवाश्रमा ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्र-
स्थयतिलक्षणाः । चातुराश्रम्यम् ॥ * ॥ षड् गुणा एव सन्धिविग्रहया-
नासनद्वैधीभावसंश्रयलक्षणाः । षाड्गुण्यम् । यथा ।

अषडचीणषाड्गुण्यमन्त्री मकरकेतनः^२ ॥ * ॥

त्रयो भावाः । त्रयाणां वा भावाः । त्रिभावाः । त्रिभावा एव त्रैभा-
व्यम् ॥ * ॥ त्रय एव शब्दाः । त्रैशब्द्यम्^३ ॥ तथा हि । पञ्चसु कपालेषु
संस्कृत इत्येकः । पञ्चकपाल इत्यपरः । पञ्चकपाल्यां संस्कृतस्तृतीयः^४ ।
पाञ्चकपालमित्यवधानान्नास्ति^५ चतुर्थः शब्द इति ॥ * ॥ त्रय एव स्वरा
उदात्तानुदात्तस्वरितलक्षणाः । त्रैस्वर्यम् ॥ * ॥ तिस्र एव विद्या आ-
न्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तालक्षणाः । त्रैविद्यम् ॥ द्विविद्य इत्यप्यन्यः^६ ॥ कश्चित्
तिस्र एव विद्याः । त्रय एव वेदा इति वा । त्रैविद्यमित्याह^७ ॥ * ॥ त्रय
एव लोकाः । त्रैलोक्यम् ॥ * ॥ त्रय एव काला वर्तमानभूतभविष्यल-
क्षणाः । त्रैकाल्यम् ॥ त्रित इति त्रिशब्दादित्यर्थः ॥ १७६ ॥

हासप्रधानकवयः समानसंनिधितदर्थसमयुक्ताः ।

अथ चतुरो वर्णयुगौ शीलं शकटाङ्गजः प्राह^८ ॥ ५८० ॥

हास एव हास्यम् । यथा ।

गूढसूचितरहस्यसहास्यः सुभ्रुवां प्रवृत्ते परिहासः^९ ॥

१ Cf. *anuşatikādi*, śl. 165.—चतुरो
वेदानधीते चतुर्वेदः स एव चातुर्वैद्यः^० ।
चतुर्विदस्येति पाठांतरम् । तत्रापि च-
तस्रो विद्या अधीते चतुर्वैद्यः^० । चतु-
र्विद्य एव चातुर्वैद्यः ॥ Yājñ.

२ Anarghyarāgh. 3, 6.

३ त्रैशब्द्यं D.

४ B. C. om. from पञ्चकपाल्यां.

५ पञ्चकपालमित्य^० B. C.; ० अवधा-
नान्न नास्ति C.

६ द्वैविद्यमित्यन्यः F.

७ त्रैविद्यमि^० B. and corr. C.

८ प्रधानं कवयः^० B. C.; वरार्णयु-
गौ^० E.; A. om. text and comment.

९ See same passage, śl. 176.

प्रधानमेव प्राधान्यम् ॥ * ॥ कविरेव काव्यः । दैत्यगुरुः । कुर्वादिभ्यो
 णे सति काव्य इति च^१ ॥ * ॥ समानरेव सामान्यम् ॥ * ॥ संनिधिरेव
 सांनिध्यम् ॥ * ॥ सोऽर्थोऽस्येति तदर्थः । तदर्थ एव तदर्थम् । तच्छ-
 ब्देन प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते ॥ * ॥ सममेव साम्यम् ॥ * ॥ चत्वार एव
 वर्णाः । चातुर्वर्ण्यम् । विप्रचत्रियविट्पूद्गाः ॥ * ॥ चातुर्यग्यम् ॥ * ॥
 शाकटायनस्तु षण्प्रत्ययमानयञ्शीलमेव शैलीयमाचार्यस्येत्याह^२ ॥ * ॥
 जिनेन्द्रबुद्धिरनन्तरशब्दमप्यत्राधीते^३ । तथा च तेन । अनृत्यानन्तर्ये
 विदादिभ्योऽजित्यत्र^४ न ह्ययं भावे व्यञ् विहितः किं तर्हि स्वार्थ एव
 चातुर्वर्ण्यवदिति दर्शितम्^५ ॥ * ॥ आकृतिगणश्चायम् । तेनान्येऽपि
 वेदितव्याः ॥ १८० ॥ इत्यनन्तादिः^६ ॥

आदिमध्यमुखान्तायप्रमाणपार्श्वयत्तदः ।

सर्वविश्वोभयैकान्यवस्तुःपूर्वेदमः स्वरः^७ ॥ १८१ ॥

आद्यादेरित्यनेनाद्यादिभ्यः संभवद्विभक्त्यन्तेभ्यो यथासंभवं तत्प्र-
 त्ययो भवति ॥ * ॥ आदौ । आदितः ॥ * ॥ मध्ये मथ्याद्वा । मध्यतः
 ॥ * ॥ एवं मुखे । मुखतः ॥ * ॥ अन्ततः ॥ * ॥ अग्रतः ॥ * ॥ प्रमाणेन
 प्रमाणाद्वा । प्रमाणतः ॥ * ॥ पार्श्वेन । पार्श्वतोऽर्कं निषेवेत^८ ॥ * ॥ येन
 यस्मिन्वा । यतः ॥ * ॥ एवं ततः ॥ सर्वतः ॥ विश्वतः ॥ उभयतः ॥

१ Cf. *kurvādi*, §1. 209.

२ The other works do not give शैल.

३ भवतरश्° D.; अनन्तरं श° C.—
 Bö. and Yajñ. also give अनन्तर in this
 gaṇa.

४ Pāṇ. iv. 1, 104.

५ इत्यत्र न ह्येवं भावे° D.; °दर्शनं

C. F.; इत्यन्तं यभावेण विहितः C.;

C. F. om. किं तर्हि.

६ This gaṇa corresponds to the
 gaṇa चातुर्वर्णादि P. v. 1, 124, v. 1.

७ स्वराः E.; A. om. text and comm.

८ पार्श्वे पार्श्वतो वा° F.; निषेवेत

C. D. F.

एकतः ॥ अन्यतः ॥ वचस्तः ॥ पूवेतः ॥ * ॥ इतः । यथा । प्रयुक्तमप्यस्व-
मितो वृथा स्यात्^१ ॥ * ॥ खरेण । खरतः ॥ * ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेन वर्णतः । शब्दतः । अर्थतः । अभिधानत
इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ का पुनरत्र संभवन्ती विभक्तिः । तथा हि । याप्ये
पाशवित्यत्र प्रयुक्तम्^२ । शरीरतः कृशः । शरीरेण कृश इत्ययं तत्रार्थः ।
तेन तृतीयान्तादनेन तसिः । तथा दुष्टः शब्दः खरतो वर्णतो^३ वेत्यस्य
विवरणे भर्तृहरिः^४ । आद्यादित्वात्तसिः खरवर्णाभ्यां दुष्ट इति तत्रापि
तृतीयान्तादेव । एवंभूतविषयमेवैतल्लक्षणमिच्छुपसंख्यानानां^५ नियत-
विषयत्वात् । न च सर्वविषयोऽयमिति स्मृतिरस्ति नापि सर्वविषयत्वे
प्राक्सूत्रप्रपञ्चस्थानेकलक्षणस्यापादानादियहणस्यात्र^६ फलमस्ति सुव-
न्तात्तसित्युच्यमाने सर्वस्य संग्रहात्^७ । तस्मादाद्यादिभ्य इत्येतस्य सा-
मान्यलक्षणवासंभवाद् यावदुदाहृतमिह शास्त्रे प्रमाणतयोपगतैः
शिष्टैस्तावानेव विषयो नापरः । एवं च य एते तर्कग्रन्थेषु हेतुपञ्चम्यर्थे
किं सर्वनामबहुभ्योऽन्यत्र^८ तसन्ताः प्रयोगाः । तेषु यत्रापादानपञ्चमी
संभवति तत्र साधुत्वम् । येषु तु न संभवति ते कालदृष्टा^९ एवापशब्दाः ।
न च तत्राद्भुतं बाहुल्येन तर्कग्रन्थेषु शब्दानां लक्षणविकलानामेव दर्श-
नात् । यस्त्वयं वेदविदामलंकारभूतो वेदाङ्गत्वात्प्रमाणितशब्दशास्त्रः
सर्वज्ञमन्य^{१०} उपमीयते तेन कथमेतत्प्रयुक्तम् । न हि स्मरणतो यत्प्राक्

१ Raghuv. 2, 34.

२ जाते पाशप्^० B. C.; जात्ये पाशप्
इत्यत्र भाष्ये प्रयुक्तं D.—Cf. Mbh. on P.v.
3, 47: अथ वैयाकरणः शरीरेण [Kāś-
mīr MS. acc. to Prof. Kielhorn, शरीतः,
i.e. शरीरतः] कृशः.

३ दुष्टः शब्दतो वर्णतो वेत्य^० C.;
दुष्टशब्दा खरतो^० (corr. दुष्टाः श^०) D.

४ नृहरिः D.

५ लक्षणमित्युप^० C. F.

६ लक्षणेकलक्षणस्यात्र C.; लक्षण-
स्याधानादियहणस्य च D.

७ सर्वसंग्रहात् C.

८ अन्ये च F.

९ साधुत्वात्तेषु तु कालदृष्टा C.

१० सर्वज्ञमन्य C.; सर्वमन्य (corr.
मान्य) D.

तत्प्रत्यक्षमितीरितं वचनं^१ राजकीयं वा वैदिकं वापि विद्यत इति तत्र हि दिग्योगलक्षणा दिक्शब्द इत्यनेनोपपदविभक्तिः पञ्चमी केन तस्या-
स्तुतिः स्यात् । अन्ये तु हेतुपञ्चम्यन्तादपि तस्मिच्छन्ति । यथा । प्रमा-
णाद्धेतोः । प्रमाणतः । तथा च सार्वविभक्तिकस्तुति तार्किकाः शतशो
व्यवहरन्ति^२ ॥ १८१ ॥ इत्याद्यादिः ॥

स्थूलश्चञ्चल्यत्रमूलाणुमाषाश्

चञ्चश्चित्रं गन्धहस्तेषुचूर्णाः^३ ।

पानं वर्णो मूलमुद्रार्धपादाः

पिष्टः शूलं पल्लवः सूत्रपत्रे^४ ॥ १८२ ॥

स्थूलादेरित्यनेन स्थूलादिभ्यः शब्देभ्यः प्रकारवत्यर्थे को भवति ।
जातीयरोऽपवादः ॥ * ॥ स्थूलवविशेषयुक्तः पटः । स्थूलकः । तत्र
स्थूलसदृशः स्थूलकः । स्थूलसामान्यस्य वाच्यं भेदः स्थूलकः ॥ * ॥ चञ्च-
तीति चञ्चन् । चञ्चत्प्रकारः । चञ्चत्कः । चञ्चता गत्वरेण सदृशः^५ ।
चञ्चत्कः ॥ बृहता सदृशः^६ । बृहत्कः । मणिर्मण्डूकः खद्योतो वा ।
खद्योतस्तावदुन्मेषनिमेषाभ्यां चञ्चन्निवेत्युपमीयते । मण्डूकोऽपि श्वा-
सप्रबन्धेन गत्वर इति^७ मणिः स्पन्दमानप्रभवत्वात्तद्योत्रेक्ष्यते^८ । तथा-
ल्लोऽपि प्रविकाशिप्रभवत्वात्तद्वहानिव य उपलक्ष्यते तत्र मणौ बृहत्क-
शब्दो लोके प्रयुज्यते । तदाह ।

१ यत्तत्प्राक्प्रत्यक्षं F.; ०तं च वचनं C.; इतीदृशं । वचनं D.

२ शतशो व्याहरन्ति D.

३ स्थूलं चञ्चल्यं चञ्चश्चित्रं D. E.; चञ्चश्चित्रं F.; ०वर्णाः । E.

४ C. om. पानं वर्णो; मूलमुद्रार्ध-
यादाः^० E.; शूला D. E.; पल्लवसूत्रपत्रं
C.; A. om. text and comment.

५ चञ्चतां गत्वरेण सदृशः C.; D.
corrupt.

६ See next page, note ३.

७ मस्तकोपिश्वासप्रबन्धेन^० C.; सस्वर
इति D.

८ स्पन्दमानप्रभवत्वात्^० B. C.; ०त-
द्योत्रेक्ष्यते B. C. D.

चञ्चत्प्रकारश्चञ्चत्को वृहत्क इति चापरे ।

मणिमण्डूकखद्योताभ्यादृश्येन प्रचक्षते ॥

तत्रोन्मेषनिमेषाभ्यां^१ खद्योत उपमीयते ।

श्यासप्रबन्धैर्मण्डूकः स्पन्दमानप्रभो मणिः ॥

प्रविकाशिप्रभो^२ऽल्योऽपि महान्य उपलभ्यते ।

वृहत्क इति तत्रैव मणौ शब्दः प्रयुज्यते^३ ॥ * ॥

पत्रमूले प्रकारो^४ऽस्य । पत्रमूलकः ॥ * ॥ अणुः प्रकारो^५ऽस्य । अणुकः

पटः । झणुकादिः पदार्थो गवाक्षाद्यन्तरप्रविष्टरविकिरणप्रकाशितो^६ रेणुर्वेत्यन्यः ॥ * ॥ सुवर्णस्य षोडशांशो माषः । स प्रकारोऽस्य । मा-

षकम् । हिरण्यम् ॥ भोजस्तु । अणोर्माषेषु । माषात्परिमाण इति सूत्रद्वये । अणुका माषाः^७ । माषकः सुवर्णपरिमाणमित्याह ॥ * ॥

चञ्चतीति चञ्चः । चञ्चः प्रकारोऽस्य चञ्चकः^८ ॥ * ॥ चित्रप्रकारः^९ ।

चित्रकः । दीपो ॥ * ॥ गन्धप्रधानः^{१०} पाषाणो गन्धः । गन्धः प्रकारोऽस्य । गन्धकः^{११} ॥ * ॥ हस्तप्रकारः । हस्तकः । पताकत्रिपताकादि-

१ प्रचक्ष्यते तत्रोन्मेषनिमेषे B.

२ प्रविकाशप्रभो C.; प्रतिभासिप्रभो D.

३ वृहता सदृशः । वृहत्कः^० is perhaps an interpolation; cf. §1. 184.—चञ्चतीति चञ्चन् गत्वरः । चञ्चत्प्रकारोऽस्य चञ्चत्को मण्डूकः खद्योतो मणिर्वा । मण्डूकस्तावत् श्यासप्रतिबंधेन स्रवमानो गत्वर इवेत्युपमीयते । खद्योतोऽपि उन्मेषनिमेषाभ्यां चञ्चन्निव भवपि । मणिस्तु स्पन्दमानप्रभत्वात्तथोपलभ्यते ॥ वृहता सदृशो वृहत्कः । अल्योऽपि प्रविकाशिप्रभत्वाद् यो महानिवोपलक्ष्यते तत्र मणौ वृहत्कशब्दो लोके प्रयुज्यते । तथा चोक्तं

गणरत्नमहोदधौ । follow the three *kārikās* चञ्चत्प्रकारश्चञ्चत्को^० Yājñ.

४ पत्रमूलप्रकारो B.

५ अणुप्रकारो B. C.

६ °प्रविष्टं वि° C.; प्रविस्तरवि° D.

७ श्रीभोजस्तु अणोर्माषेषु माषात्^० D.; भोजस्तु श्रावणमाषेषु माषात्परि^० C.; अणोर्माषे माषा° B.

८ चञ्चप्रकारो स्ख° B. C.; इति चञ्चन् प्रकारोऽस्य चञ्चत्कः F.

९ चित्रः प्रकारोऽस्य F.

१० गन्धप्रकारः B. C.

११ गन्धप्रकारो स्ख° C.; गन्धप्रकारो गन्धकः D.

नृत्ताभिनयविषयप्रसिद्धः^१ ॥ * ॥ इषुप्रकारः । इषुकः । बाणविशेषः ।
 इषुप्रकारोऽस्याः । इषुका । गोलिका ॥ * ॥ चूर्णप्रकारः । चूर्णकः ।
 तालीशादिस्ताम्बूलाङ्गं वा^२ ॥ * ॥ पानप्रकारः । पानकम् । द्राक्षा-
 शर्करादिनिर्मापितम्^३ ॥ * ॥ वर्णप्रकारः । वर्णिका । गैरिकादिः^४ ।
 परीचार्यं सुवर्णादिमात्रा वा ॥ * ॥ मूलप्रकारः । मूलकः । शाकविशेषः ॥
 स्त्रीविवचारां मूलिका । शङ्खपुष्पादिः ॥ * ॥ मुद्राप्रकारः । मुद्रिका ।
 अङ्गुल्याभरणम् ॥ * ॥ अर्धप्रकारः । अर्धिका ॥ * ॥ पादप्रकारः ।
 पादिका ॥ * ॥ पिष्टप्रकारः । पिष्टिका । माषादिद्विदलधान्यचूर्णः ॥ * ॥
 शूलप्रकारः । शूलिका ॥ * ॥ पल्लवप्रकारः । पल्लविका । चणकादिपत्रं
 संस्कारयोग्यं भक्ष्यम् ॥ * ॥ सूत्रप्रकारः । सूत्रिका ॥ * ॥ पत्रप्रकारः ।
 पत्रकम् । तमालपत्रमेव । लिखितलघुभूर्जखण्डवाचि^५ तु ह्रस्वान्यवि-
 वचारां कप्रत्यये सिद्धम् ॥ यथासंभवं सर्वत्र प्रकारे विवक्षिते शब्दशक्ति-
 स्वाभाव्यात्स्त्रीत्वमेव ॥ १८२ ॥

हरितध्रुववाट्येषुमठमण्डपसंकलाः^६ ।

वाट्यकालावदातास्तु^७ सुरायामूदितास्त्रयः ॥ १८३ ॥

हरितप्रकारः । हरितकम् । अश्यादीनां यवादिघासः ॥ * ॥ ध्रुव-
 प्रकारः । ध्रुवकः । तिथ्यादिगणनेऽविचलितोऽङ्कसंघातः^८ ॥ * ॥ वा-

१ पताका विष० C.; पताकचिष्ण-
 कादिवृत्ता० D.; विषयः प्रसिद्धः D.

२ तालीसादि० B. C.; ताबूलांगहा
 B.; तांस्तलांगं वा D.; F. om. from
 इषुप्रकारोऽस्याः.

३ शर्करादिभिर्निर्मितं F.

४ गिरिकादिः B.

५ लिखितं लघु भूरिअखंडवाचि F
 -पत्रप्रकारः पत्रकस् तमालपत्रं लिखि-
 तभूर्जपत्रखंडं वा ॥ Yajñ.

६ वाह्येषु D.; वाघेषु C. E.

७ वाद्याकालं C. E.; वाघा० D.;
 cf. n. ७, p. २२४; A. om. text and comm.

८ इत्यादिगणनेऽङ्कसंघातः C. F.

व्यप्रकारः । वाच्यकः^१ । अवदातात् सुरायां^२ वाच्यकालाभ्यां^३ सामान्येन कप्रत्यय इति यन्मतं तदपि^४ स्वीकृतम् ॥ * ॥ इक्षुप्रकारः । इक्षुकः^५ ॥ * ॥ मठप्रकारः । मठिका । नानादेशगतानां द्रव्यरक्षस्थानम् ॥ * ॥ मण्डपप्रकारः । मण्डपिका । शृङ्गादायगृहीतस्थानम्^६ ॥ * ॥ संकलाप्रकारः । संकलिका ॥ * ॥ वाटशब्देन विशिष्टं भाजनमुच्यते । तत्र साधुः । वाय्या । तत्प्रकारवती । वाय्या सुरा भाजनपतिता वर्णोत्कर्षवती । वाटिका^७ ॥ एवं कालिकावदातिकार्यो^८ ज्ञेयः ॥ १८३ ॥

तिलकालधान्यकालास्तिलमणिपुराङ्गं बृहन्महच्छन्द्राः^९ ।

एरण्डमधु कुमार्याः पुत्रश्चप्सुरौ^९ च संज्ञायाम् ॥ १८४ ॥

तिलकालयोः प्रकारः । तिलकालकः ॥ * ॥ धान्यप्रकारः । धान्यकम् ॥ * ॥ कालप्रकारः । कालकः ॥ * ॥ तिलप्रकारः । तिलकः ॥ * ॥

१. वाघ० वाघकः C. D.

२ ? अवदातसु० D.; अवदातत् सु० B.; अवदातान् सु० C.; अवदातः सु० F.

३ ? वाच्यकालाभ्यां B.; वाघाका० C. D.—Bü., Yajñ., Kāś. V. ed. have पाच्यकालावदात(ः) सुरायां; Kāś. V. MS. a. वाघाका०, om. β.; Vardh. seems to admit the two readings वाच्यकालावदाता; and वाय्याका० cf. n. ७.

४ मन्मतं B. C.; यद्युतं दपि D.

५ इक्षुक एरण्डः Yajñ.

६ शृङ्गादायगृहीतस्थानं F.; शृङ्गादायगृ० D.

७ पादार्थमुदकं पायं तत्प्रकारा पादिका सुरा । यथा प्रियातिथेः सत्का-

राय पायं प्रदीयते तथा कदाचित्केनचित्सुरापि । ततः सा पादसदृशी पादिकाशब्देन व्यपदिश्यते ॥ गणरत्नमहोदधौ तु वाच्यकालाऽवदातासु सुरायामुचितास्तय इति पठित्वा वाटशब्देन विशिष्टं भाजनमुच्यते । तत्र साधुर्वाय्यो द्रवद्रव्यविशेषः । तत्प्रकारा वाय्यिका सुरा भाजनपतिनी वर्णोत्कर्षवतीत्युक्तम् । Yajñeśv.; cf. note ७, preceding page.

८ कालः श्यामलः प्रकारोऽस्या इति कालिका । अवदातो धवलः प्रकारोऽस्या इत्यवदातिका सुरैव । Yajñ.

९ ० पुं बृह० F.

मणिप्रकारः मणिकः । मणिः प्रकारोऽस्येति^१ मणिकः । मणिरिव यो
रत्नभूतः प्रधानं मनोज्ञश्च स मणिक इत्यन्ये ॥ * ॥ पुण्ड्रकः । इक्षु-
विशेषः^२ ॥ * ॥ बृहत्कः । ग्राम्यसमाजे श्रेष्ठः ॥ * ॥ महत्कः^३ ॥ * ॥
चन्द्रकः ॥ * ॥ एरण्डकः । इक्षुविशेषः ॥ * ॥ मधुकः^४ ॥ * ॥ कुमारी-
पुत्रकः ॥ कुमारीश्वशुरकः ॥ यथा^५ ।

प्रतिवसति कुमारीपुत्रका वा कुमारी-

श्वशुरकसदृशी वा ग्राम्यदेशे समृद्धिः^६ ।

मणिकमधुकभासं पुण्ड्रकैरण्डकेक्षु-

स्तवकितककुभस्तां^७ तद्भवोऽस्मै शशंसुः ॥

कुमारीपुत्रः प्रकारोऽस्य । कुमारीपुत्रकः । यथा कुमारीपुत्रः कश्चि-
त्सभायां प्रविशन्नज्जते तथान्योऽपि य एवंविधः स कुमारीपुत्रकः ॥
कुमारीश्वशुरः प्रकारोऽस्य । कुमारीश्वशुरकः । यस्य पुत्रः कुमार्या
सह दृष्टः स कुमारीश्वशुरः । यथा पुत्रदोषेण स लज्जते तथान्योऽपि
लज्जमानः कुमारीश्वशुरक इत्यन्यो व्याचष्टे^८ ॥ * ॥

१ मणिप्रकारो स्येति B. C.

२ पुंद्रक इक्षु° F.; on बृहत्क s. p.
222, note 3.

३ इत्यपि महत्कः B. C.

४ यत्तु एरण्डमधुकुमार्याः पुत्रः श्वशुर-
श्च संज्ञायामिति पठित्वा वर्द्धमाने-
नोक्तम् । एरण्डक इक्षुविशेषः । मधुकं
नालिकेरासवम् । संज्ञायामिति गण-
सूत्रं तस्यायमर्थः । स्वप्रकृत्यर्थस्य etc. as
above to कुम्भिका स्तम्भोपधानी इत्या-
दि° Yajñ.

५ D. om. यथा, cf. next note.

६ ग्राम्यदेशे समृद्धिः B. C. F.; ग्र-

म्यदेशे° D.—This stanza, apparently
taken from some grammatical poem,
is also found in the text MS. E.

७ °भाषां पुंद्रकैरंडकेक्षु सचकितक°
E.; °भासः पुंद्रकै° F.; मधुकः मणिकः
भासः पुंद्रकैरंडकेक्षुः स च किलः ककु-
भस्ताः D.

८ कुमारीश्वशुरकः । यस्य पुत्रः कु-
मार्या संगतः स यथा शिष्टसभां प्रवेष्टुं
लज्जते तथा यो लज्जमानः स एवं व्य-
पदिश्यते । Yajñ. — Kaś. V. ed. has कु-
मार । श्वशुरक, MS. a. कुमारीश्वशु-
रक.

संज्ञायामिति गणसूत्रम् । तस्यार्थः । स्वप्रकृत्यर्थस्य प्रवृत्तिनिमित्त-
मनपेक्ष्य यः शब्दः संज्ञारूपतयाऽर्थान्तरे वर्तते तस्यानेन कप्रत्ययः ।
फलम् आमलकादि । फलकं तु काष्ठादिमयम् ॥ शूद्रशब्दो जातीयो
प्रसिद्धः । शूद्रको नाम वीरः ॥ संतानः समानजातीयप्रवाहः^१ ।
संतानकः सुरतरुः ॥ कुञ्जं वक्रं काष्ठादिवस्तु । कुञ्जकस्तुविशेषः ॥
कुरवः कुम्भितो ध्वनिः । कुरवकस्तुविशेषः^२ ॥ कदम्बस्तुः । कदम्बकं
संघातः ॥ भ्रमरः षट्पदः । भ्रमरकः क्रीडोपकरणम् ॥ करभः क्रमे-
लकः । करभको धनुष्कोटिर्गृहैकदेशो वा कटककुड्यलक्षणः^३ ॥ नेत्रम्
अक्षि । नेत्रकं मथ्यानाकर्षकम्^४ ॥ कणो माषादिधान्यव्यक्तिरूपः ।
कणको लोहोपकरणम् ॥ दण्डो यष्टिः । दण्डकश्छन्दोविशेषः छश-
मार्गो वा^५ ॥ जम्बुस्तुविशेषः^६ । जम्बुकः शूटगालः ॥ स्त्रीत्वमपि केषां-
चित् । कुम्भो घटो मानविशेषो वा । कुम्भिका स्त्रियाधानी ॥ नौरन्या ।
नौकाऽक्षितारका ॥ ये तु कप्रत्ययमासाद्य स्वार्थत्यागेन जात्यन्तरे
किञ्चिदाकारसाम्याद् यवाद्यास्तेषां प्रतिच्छन्देऽनर्चादेरिति^७ कप्रत्य-
यो न पुनरनेन यवको ब्रीहिः^८ । न यवप्रकार एव जात्यन्तरत्वात् ।
एवमन्यत् । गोमूत्रम्^९ । तद्वर्णमाच्छादनं^९ गोमूत्रिका ॥ अन्या

१ संतानं समानजीयं D.

२ कुम्भकं B. C. ; कुरवकं F. ;
०कः ग्रहविशेषः D.

३ कटककुड्यं D. ; कटककुड्यं C. ; क-
टस्तु कुड्यं B. ; । कटः कुड्यलक्षणः क-
टको बलवं । F. ; om. Yajñ., cf. last
page, n. ४.

४ नद्यान्याकर्षका D.

५ दण्डकः । पद्यविशेषः । तनुभागो
वा D.

६ जम्बुस्तु F. ; जम्बु तरु D.

७ प्रतिच्छन्दे न अर्थादेरिति B. C. ;
cf. next śloka.

८ Bū., Yajñ., Kās. V. include यव
(ब्रीहिषु), गोमूत्र (आच्छादने), सुरा
(अहौ), also छप्प (तिलेषु), जीर्ण (शा-
लिषु) in this *gāṇa* [सुराप्रकारः सुरा-
वर्णोऽहिः सुराकः ॥ गोमूत्रिका गोमू-
त्रवर्णा शटी । etc. Yajñ.].

९ गोमूत्रवर्णं D.

सुरा । अन्यस्तदर्थः सुराको हि ॥ * ॥ प्रकारः सादृश्यमिति ब्रजसं-
मतम् । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इत्यन्येषामभिनिवेशः ।
यदाह ।

सादृश्यमेव सर्वत्र प्रकारः कैश्चिदिष्यते ।

भेदेऽपि तु प्रकाराख्या कैश्चिदभ्युपगम्यते ॥

आकृतिगणोऽयम्^१ ॥ १८४ ॥ इति स्थूलादिः ॥

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मनटध्वजे ।

चञ्चाखरकुटीदासीवधिका नरि काश्यपः^२ ॥ १८५ ॥

प्रतिच्छन्देऽनर्चादेरित्यत्रार्चादेर्वर्जनात् को न भवति ॥ * ॥ अर्चासु ।
शिवाकारः । शिवः । अर्हन्^३ । स्कन्दः । आदित्यः ॥ * ॥ चित्रकर्मणि ।
दुर्योधनः । भीमः ॥ * ॥ नटे । रामः ॥ * ॥ ध्वजे । गरुडः ॥ * ॥ मनुष्ये
ऽभिधेये । चेत्वे सस्वरक्षणार्थं^४ ढणमयः पुरुषश्चञ्चा । चञ्चेव चञ्चा
मनुष्यः ॥ खरकुटी नापितमुण्डनशाला । खरकुटीव खरकुटी ॥ दा-
सीव दासी ॥ वधिका चर्ममयी वरत्रा । वधिकेव वधिका ॥ मुख्यवस्त्रिङ्ग-
संख्ये इति^५ वचनात् पुल्लिङ्गेऽप्यर्थे स्त्रीलिङ्गतैव ॥ * ॥ काश्यप इव का-
श्यपः ॥ १८५ ॥

देवराजाजशङ्कुभ्यः करिसिन्धुशतात् पथः ।

सिद्धोष्ट्राभ्यां गतियीवे वामाद्रज्जुः स्थलात्पथः^६ ॥ १८६ ॥

१ D. om. from प्रकारः सादृश्यमिति.

२ °वर्द्धिका F.; चारिकाश्यपः D.;

काश्यपः B.; A. om. text and comment.

—On this *gāṇa* cf. Pāṇ. v. 3, 96 ff.

Yajñ. defends the *gāṇa* देवपथादि by
the side of Pāṇ. v. 3, 99, and adds:

तदुक्तमभियुक्तैः । अर्चासु पूजनार्थासु

चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः
कनो देवपथादिष्विति ॥

३ शिव अर्हत् D.; अर्ह B. C.

४ चेत्त्रशस्य° D.

५ मुख्यावस्त्रिङ्ग° C.; °संख्येति D.
and corr. युक्तवत् लिङ्ग°.

६ गतियीवा E.; वामा रज्जुः C.;
वामरज्जुः D. E.; A. om. text & comment.

देवानां पन्थाः । देवपथः । स यादृशः सद्गुणोपेतस्तरुनिकरच्छा-
याकलितः समतलः सजलो^१ निरुपद्रवश्च तादृशोऽन्योऽपि देवपथः
॥ * ॥ एवं राजपथः^२ ॥ * ॥ अजपथः ॥ * ॥ शङ्कुपथः^३ ॥ * ॥ करिपथः
॥ * ॥ सिन्धुः समुद्रो नदी वा । तत्पन्था इव । सिन्धुपथः^४ ॥ * ॥ शतं
पन्थानो यत्र । शतपथः । तत्तुल्यः शतपथः ॥ * ॥ सिद्धानां गतिः ।
सिद्धगतिः । तत्तुल्यः सिद्धगतिः ॥ * ॥ उद्गस्य ग्रीवा । उद्गग्रीवा । तत्तुल्य
उद्गग्रीवा ॥ * ॥ वामा कुटिला^५ रज्जुः । वामरज्जुः । तत्तुल्यो वाम-
रज्जुः^६ ॥ * ॥ स्थलरूपः पन्थाः स्थलपथः । तत्तुल्यः स्थलपथः ॥ * ॥
इह पठितानामप्यन्यैः शाब्दिकैर्हस्तपुष्पमत्स्यशब्दानां^७ न युक्तः पा-
ठः । तथा हि । हस्ताकारकाष्ठलोहाद्युपकरणं हस्तकः^८ ॥ पुष्पको वि-
मानं भाजनं वा पुष्पकम् ॥ मत्स्याकारश्चर्मचीवरादिच्छेदो मत्स्यकः ॥
भोजोऽपि न हस्तदण्डपुष्पादिभ्य इत्यनेन कप्रत्ययस्थितिमाह^९ ॥ * ॥
आकृतिगणस्यायम् । तेनेन्द्रप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ १८६ ॥ इत्यर्चादिः ।
अन्येषां तु मते देवपथादिः ॥

१ °कायकलितः° सजलो ।

२ राजपथसदृशस्य सद्गुणवहारादिः सं-
ज्ञा राजपथः । Yajñ.

३ शङ्कुसहितः संकटः पन्थाः शङ्कुपथ-
स्तत्सदृशस्य दुराचारादिः संज्ञा शङ्कु-
पथः । Yajñ. Besides the compounds
here given Yajñ. includes रथपथ, हंस-
पथ, and वारिपथ.

४ समुद्रो नदी वा सिन्धुपथः B. C.;

D. om. from शङ्कुपथः.

५ B. C. D. om. कुटिला.

६ तत्सदृशस्य खलादेः संज्ञा वाम-
रज्जुः Yajñ.

७ हस्त इव हस्तः ॥ एवमिन्द्रः ॥ पुष्पं
पुष्पतुल्या प्रतिमा ॥ दंड इव दंडः ॥
मत्स्य इव मत्स्यः । कुंडसिद्धादिग्रंथेषु
कुंडनिर्माणक्रियायां मत्स्याकारा रे-
खाः पतन्ति ता मत्स्यपदेन व्यवह्रियन्ते ॥
Yajñ.

८ °उपकरणहस्तकः D.

९ Bhaṭṭa Yajñeśv. quotes and criti-
cises the passage from इह पठितानां.

यावाभिन्नतराविवत्समण्यो लान्द्रप्रवाली वट-

ज्ञाताज्ञातपटा घटो बहुतरः स्तम्बोऽथ पूलः पुटः^१ ।

पीतप्रष्टकुटाश्च नित्यवयसी सत्त्वद्वशाहविमौ

भिस्तुस्तब्धपिटास्थिपुण्यबधिरा दोलाभृतौ जानु च^२॥१८७॥

यावादेरित्यनेन यावादेः शब्दगणात्स्वार्थे कप्रत्ययो भवति वा ॥ * ॥

यवानां विकारो यावः । याव एव यावकः ।

गोमूत्रयावकाहारोदस्थिकोज्जानुकद्विजे^३ ।

क्ष्मापतिः क्षौणिमाणिक्ये स वसिष्ठाश्रमेऽगमत् ॥

अलक्तक इत्यन्यः^४ ॥ * ॥ अतिशयेनाभिन्नम् अभिन्नतरम् । अभिन्नतरमेव । अभिन्नतरकम् । यथा ।

अभिन्नतरके नाकाद्दानकेभ्यः पराङ्मुखे^५ ।

ज्ञातके सर्वलोकानामज्ञातकविकर्मणि ॥ * ॥

अविरेव । अविकः । यथा ।

लूनकाविकलोमोत्याञ्छ्रेयस्काक्कन्दुकान् करे^६ ।

कुचाद्द्विदिवहन्तीभिः^७ स कुमारीभिराकुले ॥ * ॥

वत्स एव वत्सकः ॥ * ॥ मणिरेव मणिकः ॥ * ॥ लान्द्रमेव लान्द्रकम् ।

१ ०मनयो० पटा पटो D.; लाद्र० घटाघटौ C.

२ पीतः B., om. C.; प्रष्ट for प्रष्ट MSS.; भिस्तुस्तब्ध० D.; पटास्थि० B. C. F.; A. om. text and comment.

३ ०द्विजः F.; ०द्विजो D.

४ अलक्त इत्यन्यः D.; इत्यनः C.— याव एव यावकः । स्तोकपक्षा यवा

यावकशब्देन व्यवहियते । अलक्तकरसो यावक इत्यन्ये । Yajñ.

५ अभिन्नतरकमेके ना० D.

६ लूनकाविकलामोक्षात् अ० D.; ०कडुकान्करे B. C. D.

७ कुचाद्द्विदिवहन्तीभिः C.; कुवात् दिवन्तीभिः D.; Yajñ. as above.

विरसं जलम् ॥ * ॥ प्रवालमेव प्रवालकम् । विद्रुमः पल्लवश्च ॥ * ॥
 वटमेव वटकम् । भक्ष्यविशेषः ॥ * ॥ ज्ञात एव । ज्ञातकः ॥ * ॥ अज्ञात
 एव । अज्ञातकः ॥ * ॥ पट एव पटकः^१ ॥ * ॥ घट एव घटकः ॥ * ॥
 बज्जतर एव बज्जतरकः । अभिन्नतरबज्जतरशब्दौ तरबन्तावुपलक्ष-
 णम् । तेन सुकरतरोपपन्नतरादयो^२ द्रष्टव्याः ॥ * ॥ स्तम्ब एव स्त-
 म्बकः । शाल्यादिकलापः^३ ॥ * ॥ पूल एव पूलकः । ढणसंघातः ॥ * ॥
 पुट एव पुटकः । पत्रनिर्मितः^४ ॥ * ॥ पीत एव पीतकः । पटादिः ।

वृते वियातकैणानुग्रहणाणुकबुद्धिभिः^५ ।

तनुकापीतकब्रह्मसूत्रै राजर्षिसूनुभिः ॥ * ॥

प्रष्ट एव प्रष्टकः^६ ॥ * ॥ कुट एव कुटकः । घटः ॥ * ॥ नित्यमेव नि-
 त्यकम् ॥ * ॥ वय एव वयस्कः । प्रज्ञाद्यणि वायसश्च ॥ * ॥ सत्वानेव
 सत्वकः ॥ दशार्ह एव दशार्हकः ॥ सालतो^७ दाशार्हश्च ॥ * ॥ भिचुरेव
 भिचुकः ॥ * ॥ स्तब्ध एव स्तब्धकः ।

शीतके वोष्णके वर्तौ समाधिः स्तब्धके रहः^८ ।

महो वृहतिकाक्छिन्नैश्छन्नोपान्ते महर्षिभिः^९ ॥ * ॥

पिटो वंशदलादिमयं^{१०} भाण्डम् । स एव पिटकः ॥ * ॥ अस्थ्येव । अस्थि-
 कम् । पञ्चमधातुः ॥ * ॥ पुण्यमेव पुण्यकम् ॥ * ॥ बधिर एव बधिरकः

१ C. om. from पट.

२ सुकर° D.; सुकरतरोदयो B.

३ Yajñ. adds पृषोदरादित्वादनु-
 स्वारलोपे स्तबकोऽपि स एव

४ °निमित्तः B. F.; पतिर्मितः U.

५ तथा हि कवयः प्रयुजते । वृते°
 Yajñeṣv.—वियातकैणीतुग्य° B.; °कै-
 णातुक्य° C.; वते° कैणीलुक्य° D.;
 वियातकैणीतुक्यग्रहणाऽनुक° F.

६ प्रष्ट एव प्रष्टकः । MSS.; wanting
 in the other works

७ सालतो C.; शालतो D.

८ सीतके° B.; सीतको वासवे वर्तौ
 समा° C

९ वृहतिकाक्छिन्नैः (°छिन्नै D.) छन्नो°
 D. F.

१० वंशहलादिमयं F.

॥ * ॥ दोलैव दोलकः ॥ * ॥ भृत एव भृतकः । कर्मकरः ॥ * ॥ जान्वेव जानुकम् ॥ १८७ ॥

दानस्नातौ कुत्सितवेदसमाप्त्योरणुर्मतो निपुणे ।

लूनवियातौ च पशौ शीतोष्णमृतावनौरसे पुत्रः^१ ॥ १८८ ॥

अनौरस इति क्वचिम इत्यर्थः ॥ * ॥ कुत्सितं दानम् । दानकम् । दानमन्यत् ॥ * ॥ स्नात एव स्नातकः । वेदं व्रतानि वा समाप्य यो वर्तते^२ स एवमुच्यते । यत्स्मृतिः ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाद्वा^३ तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥

केचित् पुण्यस्नातं वेदसमाप्ताविति पठन्ति । तत्तु न हृदयहारि ॥ * ॥

अणुको निपुणः । अन्यत्र । अणुर्व्रीहिः ॥ * ॥ लूनकः पशुः ॥ वियातकः

पशुः । विहानात्पशावित्यन्यः ॥ अन्यत्र लूनो यवः । वियातो बटुः^४

॥ * ॥ शीतकः । उष्णक चतुः ॥ अन्यत्र शीतो वायुः । उष्णः स्पर्शः ॥ * ॥

क्वचिमः पुत्रः । पुत्रकः । पुत्र एवान्यः ॥ १८८ ॥

आच्छादने च बृहती शून्यं रिक्ते तनुश्च सूत्रे स्यात् ।

क्रीडनकं च कुमार्याः संज्ञाशब्दस्तथेयश्च^५ ॥ १८९ ॥

वृहतिका । आच्छादनविशेषः । नित्यं कः । अन्यत्र वृहती । ओषधिष्कन्दश्च ॥ * ॥ शून्यकम् । रिक्तम् । अन्यत्र शुने हितम् ।

१ लूनवियातौ° E.; ऋतावनौरसे° C.; अनौरसपुत्रः D. E.

दत्त्वा स्नायाद्वा D.; Yajñeśv. quotes the śloka as above.

२ समावर्तते Yajñeśv.

४ लूनकः पशुः । विहानात्प° वयः D.

३ Yājñav. i. 51 (स्नायीत तद° ed.);

५ आच्छादनेऽथ D. E.; °शब्दस्य अ-

धनं दद्यात्स्नायाद्वा B. C.; अरदे लुधं

यश्च C.; A. om. text and comment.

ग्रहान्यम् ॥ * ॥ तनु सूत्रम् । तनुकम् । अन्यत्र तनुर्वत्सः ॥ * ॥ कन्दुकः ।

भ्रमरकः । गिरिकः । शृङ्गकम् । देवदत्तकः^१ ॥ * ॥

गुणनमेव गुणनिका । यथा ।

हेतुः परिचयस्यैर्ये वक्तुर्गुणनिकैव सा^२ ॥

तथेयश्चेति । ईयस्प्रत्ययान्तः शब्दः कप्रत्ययभाक् । अयेयानेव अये-
स्कः । ज्यायानेव ज्यायस्कः । भूयानेव भूयस्कः । अये एव अयेस्कम् ।
भूयस्कम् । ज्यायस्कमित्यादि ॥ * ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन पिष्टातकादयो^३ द्रष्टव्याः ॥ १८६ ॥
इति यावादिः ॥

शाखा स्कन्दमुखायाणि शरणं चरणोरसी ।

जघनं शृङ्गमेघाभ्रदुशिरःस्कन्धमेव च^४ ॥ १९० ॥

शाखाशर्करादिभ्यां याणावित्यनेन शाखादेः शर्करादेस्त्वैवार्थे या
णी^५ भवतः ॥ * ॥ पुरुषस्कन्धस्य वृक्षस्कन्धस्य वा तिर्यक्प्रसृतमङ्गं शा-
खेत्युच्यते । यथा शाखा पार्श्वायता तथा कुलस्य यः पार्श्वायतो
ऽङ्गभूतः स शाखेव शाख्यः ॥ अन्ये तु । शाखायास्तुल्यः शाख्यः । यथा
शाखा वृक्षस्य शोभाकरी तथा कुलस्य शोभाकरः पुरुषः शाख्य इति
तुल्यत्वमाहुः ॥ * ॥ स्कन्दः स्वामी । तत्तुल्यः स्कन्धः^६ ॥ * ॥ मुखमिव
मुख्यः । यथा मुखं हस्तपादादिभ्योऽवयवेभ्यः^७ प्रथममवलोक्यते तथा

१ क्रीडोपकरणवाचकानि० यथा
शालभंज्येव शालभंजिका । एवं गिरि-
कम्० Yajñ.

२ Śiṣup. 2, 75.

३ तेन पिष्टातकादयो प्यत्र द्रष्टव्या
इति वर्द्धमानसूरिराह । पिष्टातः सुगं-
धिचूर्णं स एव पिष्टातकः । Yajñesv.

४ A. om. text and comment.

५ पानावित्यनेन शाखादेः० D.; ०च
इवार्णयाणी C.

६ स्कंद इव यः शत्रुशोषकः स स्कंदः
Yajñ.

७ मुख्यं हस्त० D.; ऽवयवेभ्यः C.

ऽन्योऽप्येवमुच्यते ॥ कश्चिन्मुखं नालिकेरमित्याह ॥ * ॥ अयमिव ।
 अय्यः । प्रधानभूतः ॥ * ॥ शीर्यते भयमस्मादिति शरणम्^१ । आर्त-
 चाणम् । तत्तुल्यः शरण्यः । परिचाता ॥ * ॥ चरणाविव चरण्यः ।
 यथा चरणौ शरीरस्य प्रकर्षकौ तद्वत् कुलस्य प्रकर्षक एवमुच्यते ॥ * ॥
 उर इव । उरस्यः । यः कार्येषूपगतेषु ससत्त्व उरः प्रयच्छति^२ स एव-
 मुच्यते ॥ * ॥ जघनमिव निहृष्टो यः स जघन्यः ॥ * ॥ शृङ्गमिव यः सर्व-
 स्थाप्युपरिवर्ती स शृङ्ग्यः ॥ * ॥ मेघ इव यः संतापापनेता^३ स मेघ्यः
 ॥ * ॥ अभ्रमिव य आच्छादकः सोऽभ्यः ॥ * ॥ द्रुरिव द्रव्यम् अयं
 राजपुत्रः । यथा द्रुमः फलपुष्पपल्लवादिभिरर्थिनः कृतार्थयति स हि
 भवनमर्हतीति भव्यो भवत्यात्मवानिति द्रव्यमुच्यते^४ । क्रिया हि द्रव्यं
 विनयति^५ नाद्रव्यमिति । पुरुषार्थसाधकत्वाद्विरण्यादिकमपि द्रव्यम् ।

निर्द्रव्यो द्वियमेति द्वीपरिगतः प्रभ्रश्यते^६ तेजसः ।

निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापत्यते^७ ॥

शकटाङ्गजस्तु द्रुणस्तुल्यं द्रव्यं द्रुशब्दं नपुंसकमाह ॥ * ॥ शिर इव शी-
 र्षण्यः । प्रधानभूतः । शिरसः शीर्षन्नादावित्यनेन^८ शीर्षन्नादेशः ॥ * ॥
 स्कन्ध इव यो बलस्याश्रयः स स्कन्ध्यः ॥ १६० ॥ इति शाखादिः ॥

१ इति शरणं गृहं तद्वयापहारकः
 शरण्यः Yajñ.

२ सत्त्वर उरः^० F.; ससर्व उरःप्र-
 भृति C.—उर इवोरस्यः कार्यनिर्वाहकः ।
 Yajñ.

३ संतापापनोदनेन सुखयति F.;
 यः संय । तापापनेता D.

४ कृतार्थयति तथा स इत्यर्थः । भव-
 मर्हति भव्यः ।^० F.—यथा द्रुमः फलपु-
 ष्पपल्लवादिभिः स्वाश्रिताः कृतार्थयति

एवमर्थिनः स्वसंपदा कृतार्थयन्नात्म-
 वान् पुरुषो द्रव्यमित्युच्यते । Yajñ., who
 rejects द्रु because of P. v. 3, 104.

५ नयति D.; Kshîrasv. quotes the
 line क्रिया^० on A. K. 3, 4, 24, 156;
 cf. P. v. 3, 104.

६ प्रभ्रश्यते^० B. C. F.

७ Mr̥chehh. p. 8; Böhrl. Spr. 2781.

८ शीर्षन्नादा^० F.; शीर्षन्नादा-
 धित्यनेन D.

शर्करा लोमगोपुच्छगोलोमानि कपालिका १ ।

नराची शतपत्रं च पुण्डरीककपाटिके २ ॥ १९१ ॥

शर्करेव । शर्करं दधि मधुरत्वात् । शर्करी मृत्तिका कठिनत्वात् ॥
 शर्कराशब्द इक्षुविकारे सिकतास्त्रपि वर्तते ॥ * ॥ लोमेव कोमलस्य-
 र्शत्वात् । लौमनं वस्त्रम् ॥ * ॥ गोपुच्छमिव । गोपुच्छो दण्डः ॥ * ॥
 गोलोमेव गौलोमनम् । ब्रह्मादीनामित्यनेन नियमितत्वादन्त्याजा-
 दिलोपाभावः ३ ॥ भोजेन गौलोममित्युदाहृतम् ४ । तत्तु न संगच्छते ।
 नलोपस्य नियमेन ५ व्यावर्तितत्वात् ॥ * ॥ कुक्षितम् अज्ञातं वा कपालम् ।
 कपालिका । कपालिकेव । कापालिकं कंसादिपात्रम् ॥ * ॥ नरानञ्च-
 ति । नराची । तत्तुल्यं नाराचम् ॥ * ॥ शतपत्रमिव शतपत्रम् ॥ * ॥
 ॥ * ॥ पुण्डरीकमिव पौण्डरीकम् ॥ * ॥ इत्यः कपाटः कपाटिका ।
 कपाटिकेव कापाटिकम् ॥ वामनः कपिष्टिकेत्याह ६ । कंवाष्टिकेति ७
 शकटाङ्गजः ॥ * ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन सिकतानकुलादयो ८ ज्ञातव्याः ॥ १९१ ॥
 इति शर्करादिः ॥

१ शर्करशर्करौ लोमगोलोमानि° C.; गोलोमानि° B.; गौलोमानि क-
 पालिका D.

२ °शतपत्रं° C.; शपत्रं कापाटिके
 D.; A. om. text and comment.

३ °अन्त्याजातिलोपाभावः D.; cf.
 on gl. 163; P. vi. 4, 167; 171.

४ श्रीभोजेन° D.; गोलोममित्यु° F.
 —गोलोमेव गोलोमनम् अणि अन्निति
 प्रकृतिभावाद्दिलोपो न । Yajñ.

५ तत्तु संगच्छते नेत्यापन्ननियमेन D.

६ कपिष्टिकेत्याह B. C.; कपिष्टिके°
 D. a. m.—MSS. Kāṣ. V. v. 3, 107 have
 कपिष्टिका (ed. पिष्टिका, but s. var. l.);
 कनिष्टिका (var. l. कपिष्टिका) Bō.;
 कनिष्टिका Yajñ.

७ ? वाष्टिकेति F.; कंवाष्टिकेति D.
 a. m.

८ Bō., Yajñ., Kāṣ. V. have both
 सिकता and नकुल (नकुला ed. Kāṣ. V.,
 not MS. a.).

अङ्गुली रुरुहरी कपिवभू
 कर्कमण्डरतरोमुनयश्च ।
 शष्कुली कुलिशलोहितगोणी-
 वल्गुमण्डलखला भरुजश्च^१ ॥ १९२ ॥

अङ्गुल्यादेष्टणित्यनेनाङ्गुल्यादिगणादिवार्थे^२ ठण् भवति । वामनस्य
 तु तदादेष्टगिति^३ सूत्रम् ॥ * ॥ अङ्गुलिरिव दीर्घायते । आङ्गुलिकः^४ ।
 आङ्गुलिकी मणिललाका ॥ * ॥ रुरुरिव रौरुकः^५ ॥ * ॥ हरिरिव
 हारिकः ॥ * ॥ कपिरिव कापिकः ॥ * ॥ बभ्रुरिव बाभ्रुकः^६ ॥ * ॥ कर्क
 द्व । कार्किको गौर्गवयो वा । कार्किकं यश्च^७ । यथा ममैव सिद्धरा-
 जवर्णने ।

प्रत्युप्तमुक्ताफलपद्मराग-

प्रस्यर्धिभिस्तोषितविश्वलोकैः ।

यशोऽनुरागैस्तव सिद्धनाथ

चक्रे जगत्कार्किकलौहितीकम् ॥

पक्षे कर्कलोहितशब्दयोष्ठीकणपि । कर्कलोहिताट्टीकण वेति^८ शक-
 टाङ्गजमतं स्वीकृतम् ॥ * ॥ मण्डर द्व माण्डरिकः ॥ * ॥ तर द्व तार-

१ कुलीश° D. E.; वल्गु° D.; A. om.
 text and comment.

२ अङ्गुल्यादिषु णित्यनेन° C.; अङ्गु-
 ल्यादेष्टणित्य° D.

३ ? तदादेष्टणिति B. F.; तदादिष्टे-
 णिति C.; तदादेष्टणिति D.—Cf. Pāṇ.
 v. 3, 108; but here Vāmana's own
 grammar (see the comm. on śl. 2 above)
 is evidently referred to.

४ दीर्घायतं आङ्गुलिकं । F.

५ रौरुविकः F.—Yajñeṣvara reads
 रुरु (रौरुकः); Bō. रुरु; om. Kāṣ. V. ed.
 (but भरु MS. β.; तनु MS. α.).

६ बाभ्रविकः F.

७ B. C. F. om. कार्किको गौर्गवयो
 वा; D. om. from कार्किकं यश्च; to the
 end of the quoted stanza.—The other
 works omit कर्क.

८ F. twice टीकण; C. टाकण°;
 Pāṇ. v. 3, 110 ईकक्.

सिकः^१ ॥ * ॥ मुनिरिव मौनिकः ॥ * ॥ शष्कुलीव शाष्कुलिकः ॥ * ॥
 कुलिशमिव कौलिशिकः ॥ * ॥ लोहितमिव । लौहितिकः स्फटिकः^२ ।
 स्वयमलोहित^३ उपाश्रयवशात्तथावभासते ॥ * ॥ गोणीव गौणिकः^४
 ॥ * ॥ वल्गुरिव वाल्गुकः^५ ॥ * ॥ मण्डलमिव माण्डलिकः ॥ * ॥ खल
 इव खालिकः ॥ * ॥ भरुज इव भारुजिकः । विद्वान् ॥ * ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन । उदश्चिद्भरुमण्डादयो^६ द्रष्टव्याः
 ॥ १८२ ॥ इत्यङ्गुल्यादिः ॥

विनयविशेषसमूहाः समयात्ययसंप्रदानसंगतयः ।

व्यवहारसमुत्कर्षाकस्मादनुगादिसंयामाः^७ ॥ १८३ ॥

विनयादेरित्यनेन विनयादेः शब्दगणादृण् भवति स्वार्थे^८ ॥ * ॥
 विनय एव वैनयिकः ॥ * ॥ विशेष एव वैशेषिकः ॥ * ॥ समूह एव सा-
 मूहिकः ॥ * ॥ समय एव सामयिकः ॥ * ॥ एवम् आत्ययिकः ॥ * ॥
 सांप्रदानिकः ॥ * ॥ सांगतिकः ॥ संगतमेव^९ सांगतिकम् । सांगतिक
 आलापः । सांगतिकी व्यवस्थेति वामनः ॥ * ॥ व्यावहारिकः ॥ * ॥
 सामुत्कर्षिकः ॥ * ॥ आकस्मिकः ॥ * ॥ आनुगादिकः ॥ * ॥ सांघा-
 मिकः^{१०} ॥ १८३ ॥

१ उरस् for तरस् Yajñ. (औरसिक),
 Bū., Kās. V. ed. (MSS. तरस्, तरस्).

२ लोहित इव लौहितिकः^० D.; स्फा-
 टिकः C.

३ स्वयमेव लोहित B.

४ गोणी Bū., Kās. V.; रोणी (रौ-
 णिकः) Yajñ.

५ वाल्गविकः F.; वल्गुरिव वाल्गु-
 कः D.

६ ? °भरुमण्डादयो C.; तरुमं [दा

suppl.] दयो D.—Of these words the
 other works include only उदश्चित् (औ-
 दश्चित्); for भरु cf. MS. Kās. V. last
 page, note ५.

७ A. om. text and comment.

८ °गणात् अण्° स्वार्थे विनयवान्
 C., cf. n. 8; P. v. 4, 34 ठक्.

९ Thus D.; सांगतमेव B.F.(om. C.).

१० C. om. from विनय एव वैनयिकः;
 D. om. from सांगतिक आलापः.

सपदातिसमाचाराः समायमुक्ताकथंचिदुपचाराः ।

निर्मितह्रस्वादेशो बुधैरुपायध्वनिः कथितः^१ ॥ १९४ ॥

पदातिरेव पादातिकः ॥ * ॥ समाचार एव सामाचारिकः ॥ * ॥

समाय एव सामायिकः^२ ॥ * ॥ मुच्यते शुक्तिभिः । मुक्ता । मुक्तैव मौ-
क्तिकम् ॥ * ॥ कथंचिदेव काथंचित्कम् ॥ * ॥ उपचार एव । औपचा-
रिकः ॥ * ॥ उपाय एव । औपयिकम्^३ ॥ * ॥

स वैनयिकवान्शामयिकस्यात्ययिकं त्यजन् ।

तमौपयिकवान्सेनां^४ निवेश्य बहिराविशत्^५ ॥ १ ॥

स सामूहिकमुत्सृज्य मुनिसांगतिकाय यान् ।

पिप्रिये पादयोः पृष्टव्याः पतिः प्रेम्णैव पीडितः^६ ॥ २ ॥

अनौपचारिकैः सामाचारिकव्यावहारिकैः ।

यान्ति वैशेषिकैः सामुत्कर्षिकं सत्सु साधवः^७ ॥ ३ ॥

काथंचित्केन कतिचित्सोऽनुमेने तु संचरान् ।

नृवीरो वीरसेनादीन्मनोमुत्सांप्रदानिकान् ॥ ४ ॥

अथाकस्मिकमाहानुगादिको^८ वाचिकस्य तम् ।

१ A. C. D. om. this śloka; A. om. the whole of the comment, C. to मुनि-
सांगतिकाय यान्; D. to ऽनुमेने तु
संचरान्.

२ For समाय Yajñ., Kāś. V., Bō. have समयाचार (but Bō. gives समाय
as var. lect.); cf. also the *kārikā* quoted
by Yajñ., note ६ below.

३ औपयिकं B.

४ तमौपयिकवत्सेनां F.

५ प्रेम्णैव F

६ Yajñ. gives the following two
kārikās: अत्र केचिदुदाह्रियन्ते । साम-
याचारिकैरोपयिकैर्द्राक्सांप्रदानिकैः ।
नश्यन्ति पाप्मनां सामूहिका आत्ययिका
अपि ॥ अनौपचारिकैः सामाचारिकै-
र्व्यावहारिकैः । यान्ति वैशेषिकैः सामु-
त्कर्षिकं सत्सु साधवः ॥ एवमन्येऽप्युदा-
हार्याः ॥

७ अथाकस्मिकमाहानुमादिको C.;
D. om. from दिको वा to द्रष्टव्या

आकृतिगणोऽयम् । तेन चित्रवर्णप्रभृतयो^१ द्रष्टव्याः ॥ १८४ ॥ इति
विनयादिः ॥

काकतालं च खल्वाटविल्वे चान्धकवर्तकम्^२ ।

अर्धाच्च जरती श्येनात्कपोतो घृणतोऽक्षरम्^३ ॥ १८५ ॥

काकताल इत्येवंप्रकारेभ्यः शब्देभ्यः काकतालीयादय इत्यनेने-
वार्थे कप्रत्ययो^४ निपात्यते ॥ * ॥ काकश्च तालं च काकतालमिति
इन्द्रे लक्षण्या पतुतः^५ काकस्य निपतता तालेन चित्रीयमाणः संयोग
उच्यते । तत्तुल्यः काकतालीयः^६ ॥ * ॥ खल्वाटविल्वयोरिव खल्वाटवि-
ल्वीयः । यथा खल्वाटः पर्यटन्नतर्कितं^७ श्रीफलतरोरधस्तादागतो^८
दैववशाच्च विल्वमुपरि पतितं तद्वदन्योऽप्युभयवस्तुसंयोग एवमुच्यते
॥ * ॥ अन्धकस्य वर्तका च । अन्धकवर्तकम् । अन्धकस्य वर्तकाया उपर्य-
तर्कितः पादन्यास उच्यते । तत्तुल्यम् अन्धकवर्तकीयम्^९ ॥ * ॥ अर्धज-

१ The other works do not give
चित्रवर्ण; they also omit the words अनु-
गादिन् । पदाति । मुक्ता । संग्राम given
above.

२ °वर्त्तिकं । F.

३ श्येनाकपोतो° C. D. E.; A. om.
text and comment.

४ ? टप्रत्ययो D.; ढप्रत्ययो F.; cf. P.
v. 3, 106.

५ पाततः C.; पसतः काकश्च भिप-
तोलीन चित्री° D.

६ काकतालीयम् । अजाकृपाणी-
यम् । अन्धकवर्त्तकीयम् ॥ अतर्कितो-
पनतं चित्रीकरणमुच्यते । तत्कथम् ।
काकस्यायम्नं यादृच्छिकं तालस्य पतनं

च । तेन तालेन पतता काकस्य वधः
कृतः । एवमेव देवदत्तस्य तत्रागमनं
दखूनां चोपनिपातः । तस्य तस्य वधः
कृतः । तत्र यो देवदत्तस्य दखूनां च
समागमः स काकतालसमागमसदृश
इत्येक उपमार्थः । यस्य देवदत्तस्य वधः
स काकतालवधसदृश इति द्वितीय
उपमार्थः । तत्र प्रथमः समासार्थः । द्वि-
तीये प्रत्ययः ।° Kās. V. v. 3, 106.

७ पटः अतर्कितं C.; D. corrupt.

८ अधस्तादापातो D.

९ वर्त्तिका च । अंधकवर्त्तिकं° वर्त्ति-
काया° अंधकवर्त्तकीयं F.; उपर्यन्तः
पादन्यास° D.

रतीशब्दोऽर्धजरतीकामने^१ वर्तते । तदिव यत्तद् अर्धजरतीयं कार्यम्^२ । यथा स्त्री न तरुणी स्रथस्तनत्वात् कृशकेशत्वान्न जरती वक्तुं शक्यते तद्वत्सिद्धासिद्धं प्रयोजनम् ॥ * ॥ श्येनकपोतयोरिव श्येनकपोतीयो दुर्योगः । यथा कपोतोऽतर्कितमागतेन^३ श्येनेन गृहीतस्तथाकस्मिको यो दुर्योगः स एवमुच्यते ॥ * ॥ घुणोत्किरणात्कथंचिन्निष्पन्नमक्षरम्^४ । घुणाक्षरम् । तदिव यदकुशलेन दैवान्निष्पद्यते तद् घुणाक्षरीयम्^५ ॥ १६५ ॥

पुरुषः शरतो ज्ञेयो गोमयात्पायसं मतम् ।

कृपाणः स्यादजातश्च शर्करोन्मज्जनं तथा^६ ॥ १६६ ॥

शरश्च चिप्राः प्राकाराश्च पुरुष उत्थितः स तेन हतः^७ । तत्तुल्यं शरपुरुषीयम् ॥ * ॥ गोमयपायसयोरिव गोमयपायसीयम्^८ ॥ * ॥ यथाऽजया भूमिं खनन्त्यात्मवधाय कृपाणो दर्शितस्तत्तुल्यं वृत्तं केनचिदात्मविनाशाय कृतम् । अजाकृपाणीयम् ॥ * ॥ शर्करा च चिप्रा^९ पुरुषस्य चोन्मज्जनं तत्तुल्यं शर्करोन्मज्जनीयम् ॥ * ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेन तिन्दुकज्योतिषीयमित्यादयो^{१०} द्रष्टव्याः ॥ १६६ ॥ इति काकताह्लादिः^{११} ॥

१ ऽर्धजरतीयकामने C.

२ यत्तदार्धजरतीयं । यद्वा । अर्धजरतीवार्धजरतीयं कार्यं D. F.

३ कपोततर्कित° C.; कपोते तर्कितमागतेन D.

४ घुनारणात् क° D.

५ यदकुशले दै° C.; निष्पाद्यते° F.; यदकुले दैवाद्यनिष्पद्यते तद् घुणाक्षरीयं D.

६ शर्करो मज्जन° D. E.; A. om. text and comment.

७ तेनेह C. and om. to दर्शितस्.

८ शरपुरुषीयं । यथा भूमिं खन° D.

९ D. om. चः शर्करावचिप्रा. B. C.

१० तिङ्गक° B. F.; तिङ्गक° C.; तिङ्गकाज्योतिषिकीयमित्यादयो D.

११ Yajñesv., Bū. om. this gāṇa; for Kās. V. see last page, note ६, where MS. β. adds शर्करार्जनीयं (i.e. शर्करोन्मज्जनीयं?) to the three words given by ed. and MS. α.

पश्वसुरभरतरक्षोबल्हीकवयःपिशाचवसुमरुतः ।

सत्वदुशीनरकर्षापणास्त्रिगर्ताशनिदशार्हाः १ ॥ १९७ ॥

पश्वभ्यो ऽण् शस्त्रजीविसंघादित्यनेन पश्यादेर्गणादस्त्रियां स्वार्थे ऽण् भवति ॥ * ॥ पश्वैरपत्यं पार्श्वः शस्त्रजीविसंघः । पार्श्वौ । पश्वः ॥ * ॥ आसुरः । आसुरौ । असुराः ॥ * ॥ भारतः । भारतौ । भरताः ॥ भोजस्तु भार्तः । भार्तौ । भार्ता^२ इत्याह । यथा ।

पार्श्ववाशनबाल्हीकपिशाचासुरराक्षसान् ।

शिथ्याः सभार्तचैर्गर्तान्सकार्षापणवायसान् ॥

राक्षसः । राक्षसौ । राक्षसः^३ । राक्षसीत्यन्यः ॥ * ॥ बाल्हीकः । बाल्हीकौ । बल्हीकाः^४ ॥ बल्हिक इत्यन्यः ॥ * ॥ वायसः । वायसौ । वयसः^५ ॥ * ॥ पैशाचः । पैशाचौ । पिशाचाः ॥ * ॥ एवं मारुतः ॥ * ॥ सात्वतः ॥ * ॥ औशीनरः^६ ॥ * ॥ कार्षापणः^७ ॥ * ॥ चैर्गर्तः ॥ * ॥ आशनः ॥ * ॥ दाशार्हः^८ ॥

अस्त्रियामिति किम् । पशूः स्त्री^९ । ऊडयुतो ऽरज्ज्वादेऽथेत्यूङ्^{१०} । रक्षाः ॥ शस्त्रजीविसंघादिति किम् । असुरः^{११} ॥ १९७ ॥ इति पश्यादिः ॥

१ A. om text and comment.

२ आसुराः ॥ भारतः । औभोज भार्ता D.

३ ? राक्षसाः B. C. F. ; राक्षसाः D.

४ बल्हीकः C. ; बाल्हीकाः D.—
The other works have बाल्हीक.

५ वायसः B. ; वायसाः D.

६ शात्वतः औशीनरः D. ; औषी-
नरः C.

७ The other works have कार्षापण.

८ Yajñ. has दाशार्हः ; Bō., Kās. V.
दशार्ह.

९ पश्वः स्त्रीः B. C. F. ; पशू स्त्री D.

१० ऊडयुतो B. ; ऊडयुनो रज्ज्वादे-
चेति ऊङ् F. ; ऊडयुतो चेति कुट D. ;
अडयुतो चेति ऊङ् C. ; see P. iv. 1, 66 ;

177 vārtt.

११ आसुरः B. C.

दामनिबैन्दवितुलभाः शाचुंतपिसार्वसेनिकाकन्दि१।

सावित्रीपुत्रौडविमौञ्जायनकाकदन्तकयः२ ॥ १९८ ॥

दामनिभ्यश्च इत्यनेनैभ्य आयुधजीविसंघवाचिभ्यश्चो भवति ॥ * ॥

दामनयः शस्त्रजीविसंघः । दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः ॥ * ॥

बैन्दवीयः । बैन्दवीयौ । बैन्दवयः ॥ * ॥ तुलया भान्तीति३ तुलभाः

शस्त्रजीविसंघः । पृषोदरादिः । तुलभीयः४ ॥ * ॥ शाचुंतपीयः५ ॥ * ॥

सार्वसेनीयः ॥ * ॥ काकन्दीयः । काकन्दकिरिति भोजः६ ॥ * ॥ सावि-

त्रोपुत्रोयः ॥ * ॥ औडवीयः ॥ * ॥ मौञ्जायनीयः७ ॥ * ॥ काकदन्त-

कोयः८ ॥ १९८ ॥

औलपिराच्युतदन्तिः९ शाकुन्तकिराविदन्तिरौदङ्किः१०।

ज्ञेयश्च वैजवापिर्विन्दुश्चाचाच्युतन्तिश्च११ ॥ १९९ ॥

औलपीयः ॥ * ॥ आच्युतदन्तीयः१२ ॥ * ॥ शाकुन्तकीयः ॥ * ॥ आ-

१ सार्वसेनिकाकंदी F.

२ मौञ्जायन C. D. E.; काकवंचकयः B. C. F. and D. a. m.; A. om. text and comment.

३ भातीति C. D.; not given in the (*dhṛitigāṇa*) *prishodarāddi* śl. 144-9.

४ तौलभीयः F.

५ Bō., Yajñ. have शाचुंतपि; Kās. V. ed. & MSS. शचुंतपि.

६ B. C. om. काकन्दीयः.—काकन्दि Bō., Yajñ.; om. Kās. V. ed. MSS.; Hem. has both words,

७ मौञ्जायनीयः D.; मौञ्जायः C.

८ काकवंचकीयः B. C. F.; काक-
रंवकीयः D.—काकदन्तकि Bō., Yajñ.,

and Kās. V. MS. a. [ed. काकदन्ति । काकरन्ति]; काकुंदकि । कुकंदकि । Hem.; काकदंतकिस्थाने काकवंचकी-
ति केचित्पठन्ति Yajñ.

९ आच्युतदन्तिः C. F.; cf. note १२.

१० साकुंतकि° D.; आविंदति° E. and corr. C.; °दन्तिरोदंकिः F.; औ-
दकिः C. D. (against metre).

११ ज्ञेयश्च° D.; चाचाच्युतन्तिश्च E.; A. om. text and comment.

१२ अच्युतदन्तीयः B. C.—Bō., Yajñ. have आच्युतन्ति । आच्युतदन्ति (Bō. var., ll. अच्युतन्ति, अच्युतदन्ति); Hem. only अच्युतन्ति (also var. l. Kās. V. ed.; MS. a. आच्यतन्ति).

विदन्तीयः^१ ॥ * ॥ औदकीयः^२ । औदकिरित्यन्यः ॥ * ॥ वैजवापीयः ॥ * ॥
 बिन्दवः शस्त्रजीविबंधः । बिन्दवीयः । बिन्दवीयौ^३ । बिन्दवः ॥ * ॥
 अच्युतोऽन्तो यस्यासौ । अच्युतन्तः । पृषोदरादिवात्पररूपे । आच्यु-
 तन्तीयः^४ ॥ * ॥ मौञ्जायनशब्दो नडादिफणन्तः^५ । तुलभविन्दुशब्दा-
 वप्रत्ययान्तौ । शेषास्त्रिजन्ताः^६ ॥ १६६ ॥

ब्राह्मगुप्तस्त्रिगतेषु^७ कौण्डोपरथजानकी^८ ।

दाण्डकिर्जालमानिश्च षष्ठः स्यात्क्रौष्टुकिस्तथा^९ ॥ २०० ॥

ब्राह्मगुप्तीयः । ब्रह्मगुप्त^{१०} इति वामनः ॥ * ॥ कौण्डोपरथीयः ॥
 कुण्डोऽतीक्ष्ण^{११} उपरथः समीपवर्ती रथो यस्य स कुण्डोपरथः ।
 तस्यापत्यं शिवाद्यणि । कौण्डोपरथ^{१२} इति शाकटायनः ॥ * ॥ जान-
 कीयः ॥ * ॥ दाण्डकीयः ॥ * ॥ जालमानीयः ॥ * ॥ क्रौष्टुकीयः ॥ * ॥
 एषां प्रथमद्वितीयौ शिवाद्यणन्तौ । अन्ये त्रिजन्ताः^६ ॥ त्रिगतेष्विति
 किम् । कौण्डोपरथः । कौण्डोपरथी^{१३} ॥ २०० ॥ इति दामन्यादिः ॥

१ आविदन्तीयः C.—आकिदन्ति Bō.,
 Yajñ.; आकिदन्ती Kāś. V. ed. om. MSS.

२ औदकीयः^० D.—Bō., Yajñ. have
 both औदकि and औदङ्गि; Kāś. V.
 v. 3, 116 MSS. औदकिः (ed. wanting,
 but var. l. औतकी!).

३ वैदवीयः । वैद्वीयौ C. F.

४ अच्युतन्तीयः D.; cf. last page,
 note १२.

५ षण्णतः B.; षण्णतः F.; नडा-
 षण्णतस् C.; D. corr. षण्णत (P. iv. 1,
 ४९); naḍḍi, śl. 232.

६ त्रिजन्ताः F.

७ ब्रह्मगुप्तस्त्रिगतेषु F.

८ कुण्डोप^० F.; कौण्डापरथ^० E.

९ दाण्डवि^० D.; डाण्डकि^० F.; क्रौ-
 ष्टुकि^० B. F.; A. om. text and comm.

१० ब्राह्मगुप्त MSS.; but ब्रह्मगुप्त Kāś.
 V. v. 3, 116 ed. & MSS.; Hem. includes
 both ब्रह्मगुप्त & ब्राह्मगुप्त in this *gana*;
 om. Bō., Yajñ.

११ कुण्डोऽभीक्ष्ण C.; कुण्डोऽभीक्ष्णः D.

१२ कुण्डोपरथः कौण्डोपरथ C. D.—
 कौण्डोपरथ Kāś. V.; कौण्डोपरथ ।
 कौण्डोपरथ । कौण्डोरथ Hem.; om.
 Bō., Yajñ.

१३ किं । कौण्डापरथी । C.; कौण्डोप-
 रथः । कौण्डापरथी B.

कम्बोजो जवनश्चोलो मुरलः केरलः शकः ।

खसो जर्तो व्युपापेभ्यो धारयश्च१ मतो बुधैः ॥ २०१ ॥

कम्बोजादेः सुगित्यनेन कम्बोजादेर्गणाद्राग्राख्यात् चत्रियवाचि-
नस्तस्यापत्यं राजा वेत्यर्थे जातस्याजादेः सुगभवति२ ॥ * ॥ कम्बोज-
स्यापत्यं राजा वा । कम्बोजः ॥ * ॥ एवं जवनः३ ॥ * ॥ चोलः ॥ * ॥
मुरलः ॥ * ॥ केरलः ॥ * ॥ शकः ॥ * ॥ खसः ॥ * ॥ जर्तः ॥ * ॥ चो-
लशकखसजर्तानां द्व्यचां पुरुद्व्यञ्मगधेत्यादिना४ कृतस्याणः सुक् शेषे-
भ्यस्त्वजः५ । चोलकेरलनाथं तमापतन्तं विलोक्य सः ।

शकं मशकवन्मेने कम्बोजमजवनूपः ॥

भयोत्पृष्टविभ्रषाणां तेन केरलयोषिताम् ।

अलकेषु चमूरेणुस्पर्णप्रतिनिधीकृतः६ ॥

विधारयः । उपधारयः । आधारयः । अपधारयः७ ॥ २०१ । इति
कम्बोजादिः ॥

भर्गः कर्षसुस्थालकश्मीराः८ केकयोरसौ९ ।

त्रिगर्तशाल्वकौरव्या भरतोशीनरौ क्वचित्१० ॥ २०२ ॥

१ व्युपापाभ्यः० D. E.; धारयश्च all
MSS. and Hem. (शकादि vi. 1, 120).
A. om. text and comment.—Yajñ. has
the *gana* thus: कंबोजश्चोलयवनौ मु-
रलः केरलः शकः । खसो जर्तो व्युपा-
पेभ्यो राधयश्च (!) मतो बुधैरिति कंबो-
जादिसंग्रहपद्यं गणरत्नमहोदधौ प-
द्यते ॥० cf. note ७.

२ C. twice लुक्; शुगभवति D.

३ यवन Bō., Yajñ., Kāṣ. V., Hem.

४ चोलशकशब्दोषोर्ध्वचोः पुरुद्वय-
गवेत्या० D.; पुरुषद्व्य० C.; पुरुद्व्यञ्ग-
B.; cf. p. 77, l. 13.

५ लुक्० C.; शुक्: शे० D.; शेषेभ्य-
स्त्वजः B.

६ Raghuv. 4, 54.

७ Thus all MSS. and Hem. ! om.
Bō., Kāṣ. V.—Cf. *gana* ब्राह्मणादि sl.
395-404 where विराधय etc. as Yajñ.
here (cf. n. १).

८ सुस्थलकश्मीराः० D.; कर्षसु-
स्थालं कश्मीरः B. C. E. F.

९ केकयोरसौ । B. C. F.

१० भरतोशीनरौ D.; A. om. text
and comment.

अतोऽप्राच्यभर्गादेरित्यनेन^१ प्राच्यभर्गादिवर्जिताद्राष्ट्राख्याद्रा-
जवाचिनः स्त्रियामतः सुग्^२ भवति ॥ शूरसेनस्यापत्यं शूरसेनानां वा
राज्ञी । शूरसेनी । उशीनरी^३ ॥ * ॥

भर्गादिभ्यः ॥ भार्गी ॥ * ॥ कार्षी । कर्ष^४ इत्यन्यः ॥ * ॥
सौख्याली । सुखल इति भोजः^५ ॥ * ॥ कश्मलमीरयत्यपनयतीति
कश्मीरः । ततोऽञ् । काश्मीरी^६ । यथा ।

काश्मीरीकुचकुम्भविभ्रमकरः शीतांशूरभ्युद्गतः^७ ॥ * ॥
केकयस्यापत्यं केकयानां वा राज्ञी । मित्रयुप्रलयकेकयस्येयं यादे-
स्त्विति^८ । आरैजियादेरिति^९ च । कैकेयी ।

तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीन्यस्यतामिति ।

कैकेयोश्चक्षुषेवाह पलितच्छन्ना जरा^{१०} ॥ * ॥

उरसस्यापत्यम् । औरसी । उरस् इत्यन्यः^{११} ॥ * ॥ त्रिगर्तस्यापत्यं त्रि-
गर्तानां वा राज्ञी । त्रैगर्ती ॥ * ॥ शाल्वस्यापत्यं शाल्वानां वा राज्ञी ।

१ अणो^० D.; cf. p. 77, l. 14.

२ सुक् C.; *अणः शुक् D.

३ शूरसेना (सू^० throughout) उसी-
नवा D.

४ ? कार्षी । कर्ष B. C.; कार्षी ।
कार्ष F.; कार्षी । D. (om. कर्ष
इत्यन्यः).—Kās. V. iv. 1, 178: कर्ष
ed., कर्ष MS. a.; कर्ष Bö., Yajñ.;
कर्ष । कर्ष । Hem.

५ सौख्याली सुखल इति^० C.; सौ-
स्थली । सुख इति श्रीभोजः D. — The
other works have सुखल.

६ कश्मलमीरयति^० कश्मीर^० का-
श्मीरी D.

७ यथा कारमीकुम्भविभ्रमधरः^० D.;
*अभ्युद्गतः C. D.

८ केकयस्येत्यादिस्त्विति C.; केकय-
स्ययादे^० D.; *य्यादिस्त्विति F.—Cf.
Pāṇ. vii. 3, 2.

९ आरैचियादेस्त्विति आरिचिपा-
देरियिव C.; आरैचियादेरिपि च D.;
आरैचियादेरिचि च B. F.

१० Raghuv. 12, 2.

११ उरसीत्यन्यः C.; उरसीऽपत्यमौ-
रसी । (om. उरस्^०) D.—उरस् Yajñ.
and (var. l. उरश्) Bö.; उरश् Hem.,
Kās. V. ed., MS. (var. l. ed. उरस).

द्व्यच्चादणि नेञ्प्रत्यये शाल्वाद्धि स^१ उच्यते । शाल्वी ॥ * ॥ कौरवी^२ ।
 कौरव्यशब्दः त्रिचयसमानवचनोऽस्ति तस्मादञ् कचिदिति शाकटा-
 यनेन ॥ * ॥ भरतोशीनरशब्दावुत्सादिषु पद्येते^३ । तयोरिहोपादा-
 नात्सत्यणपवादे चेत्यस्मिन्नुत्साद्यञं बाधित्वाऽनेव^४ भवतीति ज्ञा-
 यते । तेन भरतानां राजानो भरताः । उशीनराणाम् उशीनरा
 इति राज्ञि झुक् सिद्धा । उत्साद्यञि त्वगोत्रत्वान्न स्यात्^५ ॥ स्त्रीणां
 राज्येऽनधिकाराद्राजनि प्रत्ययो न भवतीति भोजः ॥ २०२ ॥ इति
 भर्गादिः ॥

बाहुः स्यात्खरनादिपुष्करसदौ प्राकारमर्धजुनौ
 जङ्घाशृङ्खलतोदिबिन्दुशिरसः संकर्षणोदश्वितौ ।

चूडा रामसुधामलोमवृकलाजीगर्तकृष्णानडुद्
 विज्ञेयाश्च वचाकुसुमजलडाः सांबोपवाकू पणी^६ ॥ २०३ ॥

अद्वाक्कादेरिति त्यनेन^७ बाहुशब्दप्रभृतिभ्यस्तस्यापत्यमित्यर्थं इञ्
 भवति ॥ * ॥ बाधते परबलमिति बाहुर्नाम कश्चिदाद्यपुरुषः^८ । तस्या-
 पत्यं बाह्विः ॥ * ॥ खरवन्नदतीति खरनादी^९ । तस्यापत्यं खरना-

१ द्व्यच्चादणि° शाल्वाद्धिस B.; द्व्य-
 चोदणि° C.; द्व्यच्चादणि° शाल्वाश-
 द्दिस D.; °णिने अत्यायशाल्वाद्धिस F.;
 cf. Pāṇ. iv. 1, 170-3.—Hem. reads सत्व;
 the other works साल्.

२ कौरवी Yajñeṣv.

३ Cf. śl. 254.

४ सत्यणपवादे चेत्यस्मिन्नुद्ययं बा-
 धित्वाद्ययेव °यत्रैव F.; बाधित्वाद्यनेव
 B. C.; D. om. from भरतोशीनर° to
 चेत्यस्मिन्; नत्वादष्टाबाधित्वारेव D.

५ उत्साद्यमित्वं गोचत्वं स्यात् C.;
 D. corrupt.

६ °लाजागर्तकृष्णा° C. F.; °अन-
 डुक्का झुः सवाकुसुमजलप्रः डाः° D.;
 ववाकुसुम° C. (B. ?); सांबोपवाकू° F.;
 °चाकुः पणी E.; A. om. text and comm.

७ अर्द्धात् बाहु° C.; बाहुादिष्य
 इत्य° D.; P. iv. 1, 95-6.

८ °कश्चिद्राजा Yajñeṣv.

९ खरनादीस B.; खरं वमश्चोणद-
 तीत्येवंशीलः खरनादी D.

दिर्नृपः ॥ * ॥ पौष्करसादिर्मुनिः ॥ * ॥ प्राकारं मर्दयतीति^१ प्राकार-
मर्दी । तस्यापत्यं प्राकारमर्दिर्नृपः ॥ * ॥ अर्जुनस्य । अर्जुनिः ॥ * ॥
जङ्गायाः । जाङ्घिर्नृपः ॥ * ॥ शृङ्खलानि तुदति मोचयतीति शृङ्ख-
लतोदी नृपः । तस्य शाङ्खलतोदिः । शृङ्खलनोदीति^२ भोजः ॥ * ॥
विन्दोः । वैन्दविर्च्छेषिः ॥ * ॥ शिरस्शब्दस्तदन्तः केवलस्यापत्यप्रत्य-
यासंभवात्^३ । हस्तिशिरसोऽपत्यं हास्तिशीर्षिः । यथा कादम्बर्याम्^४ ।
श्रूयते हि । पुरा किल स्थूलशिरा नाम महातपा मुनिरखिलत्रिभुव-
नललामभूतामश्वरसं रक्षाभिधानां शशाप ॥ तस्यापत्यं स्थूलशीर्षिः
॥ * ॥ संकर्षणस्य सांकर्षणिर्नृपः^५ । संकर्षणस्यादन्तत्वादिति सिद्धे पा-
ठः^६ । शिवाद्यृषिवृष्णिकुर्वन्धकादिति^७ विशेषवचसा प्राप्तस्याणो बा-
धनार्थः । एवमदन्तेषु सर्वेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ उदश्वितः । औदश्वि-
तिर्च्छेषिः ॥ * ॥ चूडेव चूडा काचित् । तस्याश्चौडिर्मुनिः ॥ * ॥ रामस्य ।
रामिः ॥ * ॥ सुधास्रः^८ । सौधामिर्मुनिः ॥ * ॥ लोमन्शब्दस्तदन्तः ।
औडुलोमिः ।^९ शारलोमिः ॥ * ॥ वृकलायाः । वार्कलिः ॥ * ॥ अजी-
गर्तस्य । अजीगर्तिः^{१०} ॥ एतच्छेषयः ॥ * ॥ कृष्णस्य कार्ष्णिः । यथा ।

कार्ष्णिः प्रत्यग्रहीदेकः सरस्वानिव निम्बगाः^{११} ॥ * ॥

१ प्राकारमर्दयतीति C. D.

२ ? Thus F.; शृङ्खलतोदीति B.;
तस्य शाङ्खलतोदीति C.; शृङ्खलतोदी-
नृपः । तस्य शाङ्खलतोदिः । शृङ्खलतो-
दीति श्रीभोजः D.—Kāś. V. iv. 1, 96
शृङ्खलतोदिन् ed., सुंखलतोदिन् MS.
a.; सुङ्खलतोदिन् Bō., Yajñ.; शृङ्ख-
लनोदिन् Hem.

३ केवलस्यापत्यतया । सं० B.; केवलं
तस्याप्रत्ययासं० C.

४ Ed. Calc. 1849, p. 71, 24.

५ C. F. om. from संकर्षणस्य.

६ इति० B. C.; cf. P. iv. 1, 95.

७ Cf. Pāṇ. iv. 1, 112-114.

८ Om. by others; (सुधास्रत् §1. 205).

९ औडुलोमिः C. D.; C. om. शार-
लोमिः.

१० अजीगर्तस्य० F., om. C.; अजी-
गर्तिः C. F.

११ Śisup. 19, 10.

अनडुहः । आनडुहिर्हृषिः ॥ * ॥ वचाकोः । वाचाकविः^१ ॥ * ॥ सप्र-
नाम् । सान्निः ॥ * ॥ जलडायाः । जालडिः ॥ * ॥ सहाम्बया वर्तते ।
साम्बः । तस्यापत्यं साभिः ॥ * ॥ उपवाकोः । औपवाकविः^२ ॥ * ॥
पणिनः । पाणिनिः ॥ एतच्छेषयः^३ ॥ २०३ ॥

दुर्मिचानुरहत्सुनामकृकलोदङ्कासुरा मूषिका

पञ्चोदञ्चुकुनामसत्यकगदाः^४ स्युः क्षेमधृत्वी^५ सखा ।

प्रद्युम्नध्रुवकानिवाकुलहकासंसेविमध्यंदिना^६

वल्मीकस्तृणविन्दुशूरध्रुवका उद्दालकाष्टारुणाः ॥ २०४ ॥

दुर्मिचायाः । दौर्मिचिः^७ ॥ * ॥ अनुरहतः । अनुराहतिः^८ ॥ * ॥

सुनाम्नः । सौनामिः । सुदामन्नित्यन्तः^९ ॥ * ॥ कृकलायाः^{१०} । कार्क-

लिः ॥ * ॥ उदङ्कस्य । औदङ्किः ॥ * ॥ असुरस्य । आसुरिः ॥ * ॥ मूषि-

केव मूषिका । तस्या मौषिकिः ॥ एतच्छेषयः ॥ * ॥ पञ्चानाम् । पाञ्चिः

॥ * ॥ उदञ्चोऽपत्यम् औदञ्चिः । गणपाठान्नलोपाभावः । अर्चा

वाच गम्यते^{११} ॥ अपर उदञ्चिति धातुमात्रं निर्दिशन्ति । तन्मते

१ ? वचाकोर्वाचाकविः C. (P.B.); not in Bō., Yajñ., Hem., Kāṣ. V. (ed. विवाकु read निवाकु; var. l. अवाकु); cf. वटाकु ṣl. 206.—Profs. Aufrecht and Weber suggest that this may be an old corruption for वचक्रोः । वाचक्रविः ॥

२ उपवाकोर्औपवाकविः B.; उप-कोर्औपवाकविः D. (cf. निवाकु ṣl. 204).—Yajñ. has उपवाकु; Bō., Hem. उप-चाकु; om. Kāṣ. V.

३ F. om. एतच्छेषयः.

४ पञ्चादंचिकुभामसत्यक° D.

५ ? Thus B.; क्षेमधृत्वा C.; क्षेप्त-वृत्वी D.; क्षेमधन्वी E. F.; see note ३, next page.

६ निचाकुलहका° B.; निक्वाकु° D.; A. om. text and comment.

७ दौर्मिचिः शुचियः Yajñ.

८ अनुरहत° Bō., Yajñ., Kāṣ. V. ed. (अभ्यहत MS. a.); अनुरहत Hem., cf. ṣl. 164 and 173.

९ Om. D.—सुदामन् Hem.; om. by others.

१० Thus also Hem.; om. by the other works (? कुशला Bō., Yajñ.).

११ Cf. Pāṇ. vi. 4, 30 (= Hem. अञ्चो ऽनर्चायाम्).—D. om. from उदञ्चो to धातुरूपात्प्रत्यय

प्रातिपदिकाद्वातुरूपात्प्रत्ययः । यथा । उदीचोऽपत्यम् औदीचिः ॥
 केचिद् उदञ्चित्यत्रोकारमुच्चारणार्थं न मन्यन्ते । तन्मत औदञ्चविः^१
 ॥ * ॥ कुनाक्षः । कौनामिर्नृपः ॥ * ॥ सत्यकस्य^२ । सात्यकिर्नृपः ॥ * ॥
 ॥ दस्य । गादिर्नृपः ॥ * ॥ जेमध्वनिः । जेमध्वलिः^३ ॥ * ॥ सख्युः ।
 साखिः ॥ * ॥ प्रद्युम्नस्य । प्राद्युम्निः ॥ * ॥ ध्रुवकायाः । ध्रौवकिः ॥ * ॥
 निवाकोः । नैवाकविः^४ ॥ * ॥ लहकायाः । लाहकिः । लगहेत्यन्यः^५ ॥
 एतच्छयः ॥ * ॥ संसेविनः^६ । सांसेविर्हविः ॥ * ॥ मध्यंदिनस्यर्षेः ।
 माध्यंदिनिः ॥ * ॥ वाल्मीकस्यर्षेः । वाल्मीकिः । यथा ।

इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशंसताम्^७ ॥ * ॥

हणविन्दोर्मुनेः । तार्णविन्दविः ॥ * ॥ शूरस्य यदुविशेषस्य । शौरिः
 ॥ * ॥ ध्रुवकायाः । ध्रौवकिर्नृपः ॥ * ॥ उद्दालकस्यर्षेः । औद्दालकिः ॥ * ॥
 अष्टानाम् । अष्टिः ॥ * ॥ अरुणस्यर्षेः । आरुणिः ॥ २०४ ॥

शर्मा देवामिमद्रेन्द्राद् उपविन्दुमुधावतौ ।

अजधेनुर्वलाका स्यादुपवाहुयुधिष्ठिरौ ॥ २०५ ॥

१ Hem. has both उदच् and उदंचु;
 Bō., Kāṣ. V. उदञ्चु.

२ Thus also Yajñ., Hem.; सत्वक
 (सात्वकि) Bō.; सलक ed. Kāṣ. V. (om.
 MS.).—सात्यकिः । वृष्णिवंश्यः Yajñ.

३ ? Thus B. C.; जेमध्वनिः । जेम-
 ध्वनिः F.; जेमध्वचिनः । जेमध्वचिनः
 जैवध्य ।—D.—Cf. *gahddi* (śl. 320)
 where MSS. जेमध्वनि or ०वृत्तिन् ;
 and *raivatikādi* (śl. 356), where जैम-
 वृत्तिः.—Bō., Kāṣ. V. जैमवृद्धिन् (MS.
 a. ०वृत्ति); Yajñ. जैमवृद्धि; Hem. जै-
 मध्वनि (var. l. MS. धृतिन्).

४ निचाकोर्नैचाकविः B.; cf. last p.
 n. ३.—निचाकु Hem., निवाकु others.

५ ? लहशेत्यन्यः F.—लगहा Hem.;
 the others have neither; for लहका cf.
yadādi, śl. 62.

६ संसेविन् Hem., om. others.

७ Raghuv. 15, 69.

८ शर्मादेवामिमद्रेन्द्राद् E.; शर्मदे-
 वामिमद्रेन्द्राद् F.; ०महिन्द्राद् B. C.

९ ०धेनु वला० B. C. E.; D. om.
 from शर्मा० to स्याद्; A. om. text and
 comment.

दैवशर्मिः । आग्निशर्मिः । माद्रशर्मिः^१ । ऐन्द्रशर्मिः ॥ * ॥ औप-
बिन्दविः ॥ * ॥ सौधावतिः । स्वधावदित्यन्यः^२ ॥ * ॥ आजधेनविः ।
शकटाङ्गजस्वजादिभ्यो धेनोर्ब्राह्मणादिति सूत्रद्वयमाह^३ ॥ * ॥ वा-
लाकिः ॥ * ॥ औपवाहविः ॥ एत ऋषयः ॥ * ॥ यौधिष्ठिरिः ॥ २०५ ॥

उत्तानपादकश्यपविदाः सुमित्राथ नगरतो मर्दि ।

माषशराविच्छगलावटाकुभगलाशिवाकवो गलडा ४ ॥ २०६ ॥

उत्तानपादस्यर्षेः । औत्तानपादिः । ध्रुवः ।

औत्तानपाद भद्रं ते तपसा परितोषितः ॥

इत्यपि दृश्यते^४ ॥ * ॥ कश्यपस्यर्षेः । काश्यपिः^५ । गरुडायजः ॥ काश्यप
इत्यन्ये ॥ * ॥ विदस्यर्षेः । वैदिः ॥ * ॥ शोभनानि मित्राणि यस्याः ।
सुमित्रा । तस्याः सौमित्रिः । लक्ष्मणः । यथा ।

सौमित्रिणा तदनु संसृजसे मुहूर्तम्^७ ॥ * ॥

नगरमर्दिनः । नागरमर्दिर्नृपः ॥ * ॥ माषशराविण ऋषेः । माषश-
राविः^८ ॥ * ॥ कृगलायाः । कृगलिर्ऋषिः ॥ * ॥ वटाकोर्ऋषेः । वाटा-

१ माद्रशर्मिः F.; माहेन्द्रशर्मिः B.
C.—Hem. has मद्रशर्मन्; the others
भद्रशर्मन् (cf. Burnell, Vamṣabr. p. 11).

२ ? Thus B. C.; सूधावदित्यन्यः F.;
om. D.—Bö. has सुधावत् (var. l. सुधा-
वत); Hem. सुधावन् and स्वधावन्;
Kâṣ. V. only var. l. सुधावन्; om. Yajñ.

३ आज्ञादिभ्यो धेनोर्ब्रा० C.; D. om.
from शकटाङ्गज०.

४ माषसरावि० MSS.; चटाकु B.
D.; सिवाकवो गलडा D.; लगडा C.;
A. om. text and comment.

५ D. om. from औत्तानपाद.

६ कश्यपस्य० C.; कश्य ऋषेः B.;
काश्यपिः B. D.—Om. by other works.

७ पदा सौ० संसृजते० D.; ०संसृजे०
F.; ? cf. Ragh. 13, 73 ०संसृजे स चैनं.

८ माषशिराविण (०शिर०?) ०मा-
षसाराविः B.; माषसरावीण० माष-
सारविः D.; माषशराविः C.—Bö.,
MS. Kâṣ. V. have माष । शराविण;
ed. Kâṣ. V. शराविन् (var. l. माष);
Yajñ. माघ । शराविन्; Hem. माषशि-
रोविन् (शिराविन्).

कविः^१ । वाटाकुरित्यन्ये^२ ॥ * ॥ भगलाया अपत्यम् । भागलिर्हृषिः
॥ * ॥ शिवाकोर्हृषेः । शैवाकविः ॥ * ॥ गलडायाः । गालडिः^३ ॥ २०६ ॥

उत्वे षाडिः षषो भूयःसंभूयोऽम्भोऽमितौजसाम् ।

सलोप उदकस्योदः कृताकारः शलङ्कु च ४ ॥ २०७ ॥

षण्णाम् । षाडिः ॥ * ॥ भूयसः संभूयसोऽम्भसोऽमितौजस उद-
कस्य शलङ्कोश्च हृषेः । भौयिः । सांभूयिः । आम्भिः । आमितौजिः ।
औदिः । शालङ्किः ॥ भूयःशब्दो भोजमतेन । केचिदत्रोदकभूयस्-
संभूयसिति सामान्येन पठन्ति । तन्मत औदकिः । भौयसिः । सांभूय-
सिरिति भवति ॥ अत्र गोत्रादिभूता अगोत्रादिभूताश्च प्रत्येतव्याः
साधारण्येनोपादानात् ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन नृनामन्अमित्राप्रभृतयो द्रष्टव्याः^५
॥ २०७ ॥ इति बाह्वादिः ॥

व्यासः सुधातृवरुटौ^६ निषादचण्डालबिम्बयुक्तौ च ।

व्यासादीनामकश्चेत्यनेन व्यासादेः शब्दगणादिञ् भवति । तत्संनि-
द्योगे चाकत्रादेशः^७ ॥ * ॥ व्यासस्यापत्यम् । वैयासकिः ॥ * ॥ एवं सौ-
धातकिः ॥ * ॥ वारुटकिः^८ ॥ * ॥ नैषादकिः^९ ॥ * ॥ चाण्डालकिः ॥ * ॥

१ हृषेश्वाटाकविः B. D.; वटाको-
र्वाटाकविः हृषिः F.

२ Thus C.; चाटाकुरित्यन्ये B. F.;
om. D.—Hem. has चटाकु & चाटाकु;
Bö., Kās. V. वटाकु; om. Yajñ.

३ गडलायाः गडलिः D.; not in the
other works.

४ A. om. text and comment.

५ नृनामन् C.; D. om. from भो-
जमतेन.

६ ? Thus B. C. F. (Hem.); वरुठ-
नि° E.; वरुटौ निखाद° D.; cf. n. ८.
—A. om. text and comment.

७ तर्कत्रियोगे वा° C.; °योगेन क-
त्रा° D.; वाकत्रा° F.

८ ? Thus B. C. F. and Hem.; वा-
रुडकिः D., Pāṇ. iv. 1, 97, Mbh.; Kās.
V. ed. (MS. a. वरुड, वारुडकि). Cf. §1.
348, where D. also वरुट, E. वरुठ.

९ नैखादकिः D.

वैम्बकिः ॥ * ॥ व्याससुधात्रोरणोऽएवादः^१ । कारुलक्षणस्येच्च विधेयः
शेषाणामिजस्येव^२ ॥ केचिदत्र व्याघ्रकर्मारग्निशर्मणोऽपि पठन्ति ।

वैयाघ्रकिः । कार्मारकिः^३ । आग्निशर्मकिः । यथा ।

यदन्न वैयासकिवैम्बकी वा^४ सौधातकिं चेह परिसृशन्ति ।

चाण्डालकिर्वारुटकिश्च^५ नैषादकिश्च तद्दहुरितानि मा वः ॥

इति व्यासादिः ॥

कुरुशूर्पणायवृहतीकाराः^६ कारो वडभ्याश्च^७ ॥ २०८ ॥

कुर्वादिभ्य इत्यनेन कुर्वादेः शब्दगणाङ् एप्रत्ययो भवति ॥ * ॥

कुरोर्ब्राह्मणस्यापत्यम् । कौरव्यः । यथा ।

कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलम् ॥

तिकादित्वात्किञ्चपि^८ । कौरवायणिः ॥ उत्सादेश्चाजित्यञ् पुनरा-
भ्यां^९ बाधितोऽपत्ये न भवति ॥ कौरव्यशब्दस्य चत्रियवचनस्य तिका-
दिपाठात् । कौरव्यायणिः ॥ * ॥ शूर्पणायो^{१०} मुनिः ॥ * ॥ बार्हती-
कार्यः ॥ * ॥ वाडभीकार्यः^{११} ॥ २०८ ॥

१ ऊणोपवादः B.; उणोपवादः C.

२ °लक्षणस्येच्च शेषस्यास्येवा । D.;
लक्षणस्येच्च वि० F.; लक्षणस्येत्वं--(la-
cuna to सम्मिलितो in §l. 213) C.

३ कर्मारकिः F.; D. oin. from के-
चिदत्र.

४ वैयासकिः चैव कीवा B.; वैया-
सकिरैव कीवा D.

५ वारुडकिश्च D., cf. last page n. ८.

६ °सूर्पणाय० D. (Hem.); सूर्पणाय
B.; सूर्पणाय F.

७ वडभ्याश्च B.; A. C. om. text and
comment.

८ °पिञ्चपि B. D.; s. कुरु and कौ-
रव्य in *tikādi*, §l. 229-30.

९ उत्सादेश्चाजित्यताभ्यां D.; cf. P.
iv. 1, 86; *utsādi*, §l. 254.

१० शूर्पणायो० B.; शूर्पणायो F.;
कौरव्याणि--°र्पणायो D.

११ वाडभीकार्यः B. F.; वाडनी-
कार्यः F.—Hem. has वलभीकार; the
others as above.

ज्ञेया वायथकारगर्गमुराः^१ कैशोरिचप्पट्टकौ

सत्यंकारचफट्टकौ^२ च हृदिकः कापिञ्जलादिः कविः ।

दामोष्णीषिकुटाद्रवृक्षविमतिश्यापचहन्तेरकाम्^३

तस्या शुभ्रशकन्धुशङ्कुपितृमच्छाकीनपिण्डीपुराः^४ ॥ २०९ ॥

वाचः । वाच्यः ॥ * ॥ रथकारस्य । राथकार्यः ॥ त्रैवर्षिकेभ्यः
किञ्चिच्चूना रथकारजातिः^५ । तद्वचनोऽयं गृह्यते । यस्तु कारुवाची
तस्मादिजपिर्^६ ॥ * ॥ गर्गरस्य । गार्गर्यः ॥ * ॥ सुरस्य राज्ञः । मौर्यः^७
॥ * ॥ किशोरस्यापत्यं कैशोरिः । तस्यापत्यं युवा । कैशोर्यः ॥ भोजस्तु
किशोरस्य कैशोर्यो राजेत्याह ॥ * ॥ चप्पट्टकस्यर्षेः । चाप्पट्टकः^८
॥ * ॥ सत्यंकारस्य । सात्यंकार्यः ॥ * ॥ चफट्टकस्य नृपस्य । चाफट्टकः^९
॥ * ॥ हार्दिक्यः । मुञ्च हार्दिक्य शङ्काम् ॥ वृष्णिजचणेऽणि ॥ * ॥
कापिञ्जलादेरपत्यं गुर्वायत्तम्^{१०} । कापिञ्जलाद्यः । वेदछट्टुषिः ॥ * ॥
काच्यः । शुक्रः ॥ * ॥ दामोष्णीषेरपत्यं^{११} युवा । दामोष्णीष्यो मुनिः
॥ * ॥ कुटस्य । कौच्यः ॥ * ॥ आर्द्रवृक्षस्य । आर्द्रवृक्ष्यो मुनिः ॥ * ॥
विमतेः । वैमत्यः ॥ मतिरित्यन्यः । मतिमदित्यप्यन्यः^{१२} ॥ * ॥ श्यापुच्यः ।

१ °गार्गर° E.; °मुराः D.; सुराः F.

२ कैशोरिचाफट्टकौ° चयट्टकौ E.

३ °कुट्टा° B.; कुटार्द्रवृक्ष° E.; कु-
टार्द्रवृक्ष° D.

४ A. C. om. text and comment.

५ Kâs. V. iv. 1, 151.

६ तस्मादपि अज् F.; D. om. अपि.

— Cf. P. iv. 1, 153.

७ सुरस्य° सौर्यः F.; सुरस्य रा-
मौर्यः D.

८ चप्पट्टकः B.; not in other works.

९ चपट्टस्य° चापट्टकः D.—चफट्टक
Hem.; om. others.

१० गुवृषित्तं D.; गुर्वन्तेयन्तं B.—Yajñ.
reads कपिञ्जलादिन्; Bō., Hem., Kâs.

V. कापिञ्जलादि.

११ Yajñ. has दामोष्णीषिन्; Bō.,
Hem., Kâs. V. as above.

१२ D. om. from मतिरित्यन्यः.—Kâs.
V. मति ed.; विमति MS. a.; विमति
Yajñ.; विमति (var. l. मति) Bō.; मति
and विमति Hem.

श्वावपुत्र इति भोजः ॥ * ॥ हन्तुः । हाच्यः ॥ हन्त्विय^१ इति वामनः ।
 हनस् तिप्रत्यये हन्तिरित्यन्यः^२ ॥ * ॥ एरकायाः । ऐरक्यः ॥ एडके-
 त्यन्यः^३ ॥ * ॥ ताच्छः । ताचण्यः^४ । पाठसामर्थ्यात्कारुण्यमिजं बा-
 धते । शिवादिपाठाच्च । ताच्छः^५ ॥ * ॥ शुभ्रस्य । शौभ्यो राजा । शु-
 भ्रादित्वाङ्गपि समानविषयत्वात् ॥ * ॥ शकन्धोः । शाकन्धव्यः । शा-
 कंभूरित्यन्यः^६ ॥ * ॥ शाङ्गव्यः । बज्जषु शाङ्गव्याः । शाङ्गव्या स्त्री ।
 गर्गादिपाठान्नौत्रादौ यञ् । शाङ्गव्यः । बज्जषु स्तुक् । शङ्गवः । स्त्रियां
 शाङ्गव्यायनी^७ ॥ * ॥ पितृमतः । पितृमत्यः ॥ पितृमन्तुरित्यन्यः । तन्मते
 पितृमन्तव्यः^८ ॥ * ॥ शाकिनः । शाक्यः ॥ * ॥ इनस्य । ऐन्यः ॥ * ॥ पिण्ड्याः ।
 पैण्ड्यः ॥ * ॥ पुरस्य । पौर्यः ॥ २०७ ॥

शाकः शलाकागणकारदभ्राः^९

पीलाभ्रवैवाकविभर्तृमूढाः^{१०} ॥

शालीनकर्त्रेजनिनितान्तवृक्षा-^{११}

५जमारकश्यावरयाश्च वेनः^{१२} ॥ २१० ॥

शाकं शाकमिति य आह स शाकः । तस्य शाक्यः ॥ * ॥ शला-

१ ? हचिय D.—हंत, हंति, हंतु Hem.;
 हर्तु Kās. V. ed. MS.; Bō., Yajñ. (P c'
 P. vii. 4, 27).

२ हनस्तिप्र° B.; °हन्तिरि° D.

३ एरका Bō., Yajñ.; एरक Kās. V.;
 एदका Hem.

४ ताच्छः F. (thus also wrongly ed.
 Kās. V. iv. 1, 153).

५ Cf. §l. 213.

६ शाकंधूरि° F.; om. D.—Hem. has
 शकंधु and शाकंधु; the others शकंधु.

७ Cf. §l. 247; 60.

८ D. om. from पितृमन्तुर्.—Hem.
 has both forms; the others पितृमत
 only.

९ पीलावैवाक° E.; पीलाववे° D.;
 पीलाभ्र° B.; ऐलाभ्र° F.

१० °दर्भा E.; cf. next page, n. २.

११ कर्त्रेज्यनितान्तवृक्षा E.; कर्त्रेक-
 नि° D.

१२ श्यावरयेहवेनाः B. F.; वेणः D.;
 A. C. om. text and comment.

कायाः । शालाक्यः ॥ * ॥ गणकारस्य । गाणकार्यः ॥ गणकारिरि-
त्यन्यः^१ ॥ * ॥ दास्यो नृपः । दर्भ इति वामनः^२ ॥ * ॥ पीलायाः^३ ॥
पैल्यः ॥ * ॥ आभ्यः ॥ * ॥ विवाकोरपत्यं वैवाकविः । तस्यापत्यं युवा ।
वैवाक्यः ॥ वैवाभविरित्यन्यः^४ ॥ * ॥ भार्यः ॥ * ॥ मौढ्यः ॥ * ॥ शा-
लीन्यः ॥ * ॥ कार्द्यः ॥ * ॥ ऐज्यः^५ ॥ * ॥ नैतान्तवृत्त्यः ॥ * ॥ अज-
मारक्यः । अजमार इत्यन्यः^६ ॥ * ॥ श्यावरथ्यः^७ ॥ * ॥ वैन्यः^८ ॥
एते राजानः ॥ वामनादयस्तु च्छन्दसि वैन्यो भाषायां तु वैनिरि-
त्याहुः^९ ॥ २१० ॥

वानुजिः कर्णकारश्च केशिनीपथिकारिणौ ।

श्याप्रथो^{१०} वान्तवृक्षश्च श्यावनायश्च मद्गुषः^{११} ॥ २११ ॥

वनोर्जातः^{१२} । वनुजः । तस्यापत्यं वानुजिः । तस्यापत्यं युवा ।
वानुज्यः ॥ वातकिरिति^{१३} भोजः ॥ * ॥ कर्णकार्यः । कर्णकारिरि-
त्यन्यः^{१४} । राजा ॥ * ॥ केशिन्याः । कैशिन्यः ॥ छन्तपाठसामर्थ्यादेव
स्त्रीत्वनिवृत्तिः । स्त्रीत्वनिवृत्तौ हि नोऽनङ्गो व्ये शित्यणादावित्यनेन

१ गणकारि Bō., Kāṣ. V. ed. (MS. a. °कार); गणकारिन् Yajñ.; गाण-
कारि Hem.

२ दर्भ Kāṣ. V., Bō.; दभ Yajñ.; दभ
orig. MS. Hem., corr. दर्भ.

३ ? पीलायाः F.; पेलायाः B.; cf.
§L 169 (where पीलायाः पैलः).

४ ? वैवाभरित्यन्यः D.—Hem. has
only वैराजकि; the others neither.

५ ऐज्यः D.—एजि Bō., Yajñ.; om.
Hem., K. V.

६ आजामार D. F.—Kāṣ. V. ed.,

Hem. have अजमारक, MS. a. and Bō.
अजमार; Yajñ. अजमार.

७ B. F. add ऐह्यः.

८ वैण्यः D.

९ वैण्यो वैनिरि° D.

१० ? श्याप्रथो E.; श्याप्रथो B.

११ वातवृक्षं मद्गुषः D.; श्यावना-
यश्च° F.; A. C. om. text and comment.

१२ वनौ जातो F.

१३ वातकि Bō., Yajñ.; वानुजि MS.
Hem.; om. Kāṣ. V.; °श्रीभोजः D.

१४ Om. D.—कर्णकार Hem.; not
given by the others.

न लोपः^१ स्यात् ॥ * ॥ पाथिकार्यः । पथिकार^२ इति भोजः ॥ * ॥
 श्याप्रथ्यः । श्यावप्रथ^३ इति कश्चित् ॥ * ॥ वान्तवृत्त्यः ॥ * ॥ श्यावनाय्यः^४
 ॥ * ॥ माङ्गूयो राजा । मङ्गूष^५ इत्यन्यः ॥ * ॥ कविविमतिपीलाशला-
 कैरकाकेशिनीप्रभृतीनां ठणि^६ प्राप्ते । हृदिकाहृष्णिलचणे ऽणि^७ ।
 अन्येषां लिञि प्राप्ते ण्यविधिः ॥

आकृतिगणो ऽयम् । तेन । अविमारकषडाकैन्द्रजालिकूटप्रभृ-
 तयो^८ द्रष्टव्याः ॥ २११ ॥ इति कुर्वादिः ॥

शिवः प्रोष्ठश्चण्डो जटिलकवतरणौ बधिरकः^९

पिटाकस्तृक्षाकः पिटकपरिलौ प्रोष्ठिकमुनी^{१०} ।

ककुत्स्थः खञ्जारस्तृणमसुरकणौ जलहृदो

विरूपाक्षः पिष्टः कहयवडबाभूमिककुभाः^{११} ॥ २१२ ॥

शिवाद्यृषिदृष्णिकुर्वन्धकादित्यनेनापत्यमात्रे ऽण् भवाते ॥ * ॥ शि-
 वस्यापत्यम् । शैवः ॥ * ॥ एवं प्रौष्ठः ॥ * ॥ चाण्डः ॥ * ॥ जाटिलकः ।

१ नोनहोव्येशित्यणा° F.; नोनहो-
 भ्येशि° B.; नोनहोव्येशित्यणादावि-
 त्यनेन लोपः D.; cf. P. vi. 4, 144-5;
 167 ff.; see same sūtra under śl. 257.

२ Thus Bō., Yajñ.; पथिकारिन्
 ed. Kāṣ. V.; Hem. has both words.

३ ? श्याप्रथ B.; श्याप्रथ्य D.; शाप्रथ
 F.—Hem. has श्याप्रथ, श्यावप्रथ and
 श्याषत्र (besides श्यापुत्र, cf. śl. 209);
 not in the other works.

४ वीतवृत्त्युः° D.; श्यावनाय्यः B. F.

५ माङ्गूष F.—Hem. orig. मङ्गूष, corr.
 मङ्गूष; the others मङ्गूष (Kāṣ. V. MS.
 a. मङ्गूष).

६ कविमति° ठणि D.; टणि F.

७ D. om. fr. हृदिका; °हृदि प्राप्ते D.

८ ? अविमारकषडा° B.; अवमारक-
 षडाकैन्द्रजालिकूट° F.; अधिमाकर-
 षडाककूपभृतयो D.—Of these words
 Bō., Yajñ. only इन्द्रजाली; Kāṣ. V. ed.
 इन्द्रजालि (MS. a. °जाल); Hem. has
 अविमारक (cf. अजमारक śl. 210), ख-
 दाका and ऐन्द्रजालि.

९ शिवः प्राञ्चडो जटिलाक° D.;
 °प्रोष्ठञ्चडो° F.

१० °प्रौष्ठिकमुनी F.

११ ककुत्स्थः° B. E.; A. C. om. text
 and comment.

जटिलिकेति भोजः^१ ॥ * ॥ वातण्डः ॥ * ॥ बाधिरकः । बधिरिकेति
 भोजः^२ ॥ * ॥ पैटाकः ॥ * ॥ तार्चाकः ॥ * ॥ पैटकः ॥ * ॥ पारिलः ॥ * ॥
 प्रौष्ठिकः ॥ * ॥ मौनः ॥ * ॥ ककुदि^३ तिष्ठति । ककुत्थ्यः । तस्य का-
 कुत्थ्यः ॥ * ॥ खाञ्जारः । खञ्जेर इति भोजः^४ ॥ * ॥ तार्णः । नडा-
 दिपाठात् तार्णायनः^५ ॥ * ॥ मासुरकर्णः^६ ॥ * ॥ जलहृद इव जल-
 हृदः । तस्य जालहृदः । संस्कृते दिर्वचनाभावे संयोगपरोऽपि न
 गुरुः । यथा । स्पृष्टं त्वजेत्यपह्नयः खलु कीर्तयन्ति^७ ॥ * ॥
 वैरूपाचः ॥ * ॥ पैष्टः ॥ * ॥ काहयः । कहय इत्यन्यः^८ ॥ * ॥ वडवेव
 वडवा । तस्या वाडवः । विदिद्युते वाडवजातवेदसः^९ ॥ * ॥ भौमः ।
 मङ्गलः ॥ * ॥ काकुभः ॥ २१२ ॥

गङ्गाकुञ्चाकोकिलायस्कलह्या^{१०}

द्रुह्यः पर्णः कर्णमञ्जीरकौ च ।

रेखस्तस्या वर्तनाक्षः कहोडः

संधिलेखो भूरिजम्भोर्णनाभाः^{११} ॥ २१३ ॥

१ जाटलिकः । जटलिकेति^० B.; ज-
 टिलिकेति^० F.; श्रीभोजः D.—Bö., Yajñ.
 have जटलिका; Kâs. V. ed. जटलिक
 (MS. a. जटलिक); Hem. जटिल.

२ बाधिरिकः^० B.; बधिरिकेति^० F.;
 बाधिरिकेति श्रीभोजः D.—Bö., Yajñ.
 Kâs. V. ed. have बधिरिका (MS. a.
 वधिरक); Hem. बधिरक.

३ ककुदे B. D.

४ श्रीभोजः D.—The other work-
 have खञ्जार.

५ Cf. §l. 233.

६ Bö., Yajñ. मासुरकर्णः; Kâs. V. ed.
 मासुरकर्ण; Hem. both. — Bö., Yajñ.,

K. V. have मयूरकर्ण besides (cf. *kā-
 rikā* on §l. 216).

७ यथा । भवेत्यपह्नयः खलु की-य-
 ति । D.

— Thus B.; कहय इत्यन्यः F.; om.
 D. (A. C.)—Bö. has कहय and कहय;
 Yajñ. कहय and कुलूय (कुहय । इति
 केचित्); Hem., Kâs. V. MS. a., ed. var.
 lect. कहय (cf. कहय §l. 217).

९ The MSS. write वडवा, वाडव;
 but cf. §l. 146 com.

१० गङ्गाकुञ्चा^० D. E.; कोकिला^० D.

११ वर्तनाख्यः B.; A. om. text and
 comment; C. om. to संधिलेखो (see p.
 251, note 2).

गाङ्गः । शुभादिषु तिकादिषु च पाठात्^१ । गाङ्गेयः । गाङ्गा-
यनिः ॥ * ॥ क्रौञ्चः ॥ * ॥ कौकिलः । यथा ।

स कौकिलश्चामवेन कूजत्क्रौञ्चेन सिप्रोपतटेन गच्छन्^२ ॥

यास्कः ॥ * ॥ लाह्यः ॥ * ॥ द्रौह्यः ॥ * ॥ पार्णः ॥ * ॥ कार्णः ॥ * ॥
माञ्जीरकः । मजिरक^३ इत्यन्यः ॥ * ॥ रैखः ॥ * ॥ ताक्ष्णः^४ । कुर्वा-
दिवात् ताक्ष्णः ॥ * ॥ वार्तनाक्षः ॥ अन्यस्तु वर्तनश्चासौ चक्षश्च । वार्त-
नर्च^५ इत्याह ॥ * ॥ काहोडः ॥ * ॥ सांधः ॥ * ॥ लैखः ॥ * ॥ भीरः
॥ * ॥ जाम्भः । जम्ब इत्यन्ये^६ ॥ * ॥ और्णनाभः ॥ २१३ ॥

दण्डो रोधः कोहितेलासपत्न्य^७

आर्यश्वेतापर्षिकागोपिकाः^८ स्युः ।

खञ्जालश्चालेखनो ब्रह्मगुप्तश्च

चायःस्पृणः^९ स्यान्नभागो विपाद् च^{१०} ॥ २१४ ॥

दाण्डः ॥ * ॥ रौधः ॥ * ॥ कौहितः ॥ * ॥ ऐलः ॥ * ॥ सापन्नः ॥ * ॥

१ Cf. §l. 219, 229.

२ कूजत्क्रौं B.; °कूजः क्रौवेन° C.; °श्चामवेननक्तजक्रौचेन सिप्रोपतटेन गच्छता D.

३ मंजीरक C.; मजिरक D.; मंजीरक F.—Bö., Yajñ. have मञ्जीरक and मजिरक [मंजीरक (मांजीरक) इत्यन्ये Yajñ.]; Hem. मंजिरक; Kāṣ. V. ed. मञ्जीरक, MS. a. मजिरक.

४ ताक्षः B. C. F.; ताक्षुः D.; cf. P. iv. 1, 153 vārtt.; vi. 4, 135.—कुर्वादि cf. page 253, line 3.

५ वार्तनश्चासौ° D. F.; वार्तनाक्ष

D.—Hem. has वर्तन । चक्ष । वर्तनर्च ।; the other works वर्तनाक्ष; Yajñ. also: वर्तनश्चासौ चक्षश्च वर्तनर्चस्तस्य वार्तनर्च इति कश्चित्.

६ D. om. fr. जम्ब.—Hem. has जंब; the others जम्भ (Kāṣ. V. ed. var. l. भण्ड).

७ कोहितेलासपत्न्य B. F.; °पत्न्य-आर्यश्वेता° C.

८ आर्यश्वेता° C. D., cf. next page, n. १; °पर्षिका° E., cf. next page n. २.

९ °लेखनब्रह्मगुप्तावायः° A. C. E. F.

१० °नभोगो° D.; विपक्ष C.—A. om. text and comm.

आर्यश्चेतः^१ ॥ * ॥ पार्षिकः^२ ॥ * ॥ गौपिकः ॥ * ॥ खाञ्जालः ॥ * ॥
 आलेखनः^३ ॥ सुलेखन इति भोजः ॥ * ॥ ब्राह्मगुप्तः । वामनस्तु
 नास्य पाठमङ्गीकुरुते^४ ॥ * ॥ आयःस्थूणः ॥ * ॥ नाभागः । नाभाक^५
 इत्यन्यः ॥ * ॥ वैपाशः । कुञ्जादिपाठाद् वैपाशायन्यः^६ ॥ २१४ ॥

भलन्दनानभिज्ञानतृणकर्णकलापिनः ।

जरत्कारुः^७ मुपिष्टश्च कुठारश्च खटूरकः^८ ॥ २१५ ॥

भालन्दनः । भलन्द इत्यन्यः^९ । कलन्दन इति भोजः^{१०} ॥ * ॥
 आनभिज्ञानः ॥ * ॥ तार्णकर्णः ॥ * ॥ कालापः ॥ * ॥ जारत्कारवः ॥
 जरत्कारुशब्दादत एव ज्ञापकात् स्त्रियामूङ् । यस्तु मुनिवचनस्तत्प-
 तीवचनश्च जरत्कारुशब्दसस्मादौत्सर्गिकोऽण^{११} ॥ * ॥ सौपिष्टः ॥ * ॥
 कौठारः^{१२} । कुथामियर्ति कुथार इत्यन्यः ॥ * ॥ खाटूरकः^{१३} ॥ २१५ ॥

विश्रवणरवणखञ्जनकुपिञ्जलपृथोत्क्षिपापुरोहितिकाः^{१४} ॥
 कुरुपाण्डुहस्तिपादा वृष्णिकखर्जूरकर्णौ^{१५} च ॥ २१६ ॥

१ Bū. has अर्यश्चेत (var. l. आर्य-
 श्चेत); Yajñ., Hem., Kāś. V. आर्यश्चेत.

२ Bū. has पार्षिका; Yajñ. पार्षिकः
 and पक्षिका (!); om. Kāś. V., Hem.; cf.
 परिषद §l. 217.

३ Bū., Kāś. V., Hem. read आलेखन;
 Yajñ. अलेखनस्य आलेखनः.

४ Not in Bū., Yajñ., Hem. either.

५ नाभाक Bū., Hem., Kāś. V. नाभा-
 कस्य नाभाकः । नाभाग इत्यन्ये Yajñ.

६ Cf. §l. 245.

७ जरत्कार Bū., Y., K. V.; ० Hem.

८ Thus also Bū., Yajñ., Hem.; खटू-
 रक F.; खडूरक Kāś. V. ed., खडूरक
 MS. a.; cf. खटूर §l. 220.—A. om. text
 and comment

९ भालन्द इत्यन्यः C. F.

१० ? भलन्दन इति श्रीभोजः D.—Hem.
 has भलन्द & भलन्दन; the others only
 भलन्दन (MS. a. Kāś. V. कवंधन । ह-
 लन्दन).

११ जरत्कारुशब्द° D.; cf. note ७,
 and M. Bhār. I, 1056.

१२ कौठारः B.; कैदारः D.; कौवरः
 C.—Hem. has कुथार, the others कुठार.

१३ खाटूरकः F.; खाटूडूरकः D.;
 cf. note ८.

१४ पृथोत्क्षिपा° B., D. E.; पुरोहित-
 काः C.

१५ ० खर्जूरकर्णौ (against the metre)
 E. (& Bū.); A. om. text and comment.

वैश्रवणः ॥ रावणः ।

रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः^१ ॥

विश्रवसोऽपत्यं वाक्यमेव । विश्रवणरवणाभ्यां तु नित्यं वृत्तिविषयाभ्यां प्रत्ययः^२ । अन्ये तु एष्व विश्रवसो विश्रलोपश्च^३ वेत्यनेन सूत्रेण वैश्रवणरावणशब्दौ साधयन्ति ॥ * ॥ खाञ्जनः ॥ * ॥ कौपिञ्जलः ॥ * ॥ पार्थः ।

पार्थाननं वल्किक्णावदाता दीप्तिः स्फुरत्यग्नमिवाभिपेदे^४ ॥

औत्क्षिपः^५ ॥ * ॥ पौरोहितिकः । रोहितिकेति भोजः^६ ॥ * ॥ कौरवः ॥ कुर्वादिपाठाद् एषः । कौरव्यः ॥ क्षत्रियवचनात्तु कुरुकोमलत्वादिना एषः^७ । तस्य बज्रषु झुक् । कुरवः ॥ * ॥ पाण्डवः । पाण्डवा यस्य दासाः ॥ शुभ्रादिपाठात् पाण्डवेयः ॥ अत्र कुरवो जनपदस्तस्य राजा पाण्डुः^८ । यस्तु राक्षस्यस्ततः पाण्डोर्बाण^९ । पाण्डुः । बज्रषु झुक्^{१०} । पाण्डवः ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ।

इति तु चिन्त्यम्^{११} ॥ * ॥ हस्तिपादस्य । हास्तिपदः । अत एव गणपाठात्पादस्याणि पञ्जावः ॥

कौपिञ्जलः पिञ्जलवाजिनां तं तं हस्तिना हास्तिपदः प्रपेदे^{१२} ।

स ब्राह्मगुप्तो भुजवीर्यगुप्तं रथेन कौण्डोपरथोऽन्वयासीत्^{१३} ॥

१ Raghuv. 10, 49.

२ °ऽपत्यं वाक्यमेव° भुनित्वं वृ-विष° D.; °वृत्तिः विष° B.

३ विसूलुक् च F.; त्रिविसलोपश्च D.

४ Kirāt. 3, 25.

५ उत्क्षिपा Kāṣ. V. ed.; उत्क्षेप MS. a., Bō.; उत्क्षिप Yajū.; ? उक्षया Hem.

६ श्रीभोजः D.—रोहितिक Kāṣ. V. ed. (MS. a. रोहितका); पुरोहितिका and सुरोहितिका (besides सुरोहिक्का) Bō., Yajū.; om. Hem.

७ °कौशलेत्या° C.; कौशले° D.; cf. Pāṇ. iv. 1, 171-2.

८ D. om. from शुभ्रादि°.

९ पाण्डोर्बाण D.—Cf. P. iv. 1, 168 vārtt.; Kāṣ. V. iv. 1, 171.

१० युक्ता D.; लुक् C.

११ C. om., चिन्त्यं, D. om. from तस्यामेव.—Ragh. iv. 49.

१२ B. D. om. कौपिञ्जलः; कौपिञ्जलवाजि° हास्तिना° C.

१३ °गुप्तो रथेन° F.; °गुप्तरथेन कौण्डो° D.; कौण्डोपरथालयासीत् C.

वृष्णिरेव वृष्णिकः । तस्य वार्षिकः ॥ * ॥ खार्जूरकर्णः १ ।

खार्जूरकर्णेन धृतातपत्रो मायूरकर्णोद्धृतचामरौघः २ ।

सापन्नयुग्मानुगतोऽध्ययोध्यं स रात्रणारातिरिवावभासे ३ ॥ २१६ ॥

उरलः कन्हूषकोहडहेहयगोपालिकाश्च गोफिलकः ४ ।

परिषककुण्डोपरथौ त्रिवणादेशे ५ सति त्रिवेणी च ॥ २१७ ॥

औरलः ॥ * ॥ काह्लषः ॥ * ॥ कौहडः ६ ।

तमन्वयुः खाञ्जनमाञ्जरीकसौपिष्टसौलेखनतार्णपार्णाः ७ ।

काहोडजालहृदवार्तनाच्चैरहृदप्रौष्टिकतार्णकर्णाः ८ ॥

हैहयः ॥ * ॥ गौपालिकः ॥ * ॥

काह्लषपैष्टौरलयास्कलाह्यद्रौह्यानभिज्ञानकभौरमौनाः ९ ।

तार्चाकगौपालिकगौपिकार्यश्चेतादयस्त्रयः परितः प्रसस्युः १० ॥

गौफिलकः ११ ॥ * ॥ पारिषकः १२ ॥ * ॥ कौण्डोपरथः ॥ * ॥ त्रिवेणी

नदी तस्याः । त्रैवणः १३ ॥ * ॥ २१७ ॥

१ खार्जूरकर्णः । D.; cf. p. 258, n. 15.

२ मासूरकर्णोद्धृतवाग्रौघः D.; मा-
दारकर्णोद्धृत° F.—On मायूरकर्ण (मसु-
रकर्ण) cf. p. 256, n. 6.—The *kārikās*
do not always tally with Vardh.'s text.

३ °युग्मानुगतो° B. C.; वभासे
D.; °वभाषे C.; °वभास्त्रे B.

४ °कोहनहेहय° E.; कोडडहेहय°
B.; कहोडहहेहय° D.; गोफिलकः F.

५ त्रिविणादेशे B. D. E. F.; त्रिवि-
णादेशे° C.; A. om. text and comment.

६ काहोडः D. [cf. sl. 213; Yajñ. has
कोहडस्य कौहोडः (!) । कौहोडस्य का-
होडः ।]

७ स तन्वयुः खंजन° पार्णः B. C.;
सौपिष्ट° D.; °तार्णकर्णाः F.

८ कौहोडजालहृद° चैरहृद° C.;
प्रौष्टिक° B. C. F.

९ °सौरमौनाः F.; °कारोमौनाः
C.; °कारोरमौनाः B.

१० तार्चाकः गौपालिकः । गौविल°
पदितः प्रतस्युः D.

११ Om. MSS.—Kās. V. ed. has गो-
फिलक (var. l. गोभिलक); गोफिल
& गोहिल Hem.; om. Bō., Yajñ.

१२ परिषक Hem.; K. V. ed., MSS.;
om. Bō., Yajñ.; cf. पार्षिका p. 258, n. 2.

१३ त्रैवणः B. C.; त्रैवणः F.; त्रैवणेः
D.; cf. n. ५.

उत्कारुक्षीरहृदौ^१ सुरोहिकाकपिलिकर्षिषेणाः स्युः ।

औत्कारवः । उत्कारुशब्दस्यात एव पाठादूङ् भवति^२ ॥ * ॥ चैरद्भदः
॥ * ॥ सुष्ठु रोहति । सुरोहिका । तस्याः सौरोहिकः ॥ * ॥ कापिलिकः
॥ * ॥ आर्षिषेणः । सेनान्तण्वाधनार्थो^३ ऽस्य पाठः ॥ * ॥ केषांचिद् अत
इजि प्राप्ते^४ केषांचिद् द्व्यच इतो ढणि च^५ प्राप्ते पाठः ॥

एते शिवादयो ऽण्प्रत्ययान्ता ऋषिवाचकाः काकुत्स्थादयस्तु रा-
जवाचकाः प्रतीता एव । क्रौञ्चादीनां त्वर्थो व्याख्यात एव ॥ * ॥
आकृतिगणो ऽयम् । तेन मिलिन्दप्रभृतयो^६ द्रष्टव्याः ॥ * ॥ इति
शिवादिः ॥

शुभ्रशलाकाशुकविशदेवतरा गन्धपिङ्गलाशकुनी^७ ॥ २१८ ॥

द्व्यच्शुभ्राभ्यश्च ढणित्यनेन^८ शुभ्रादेर्गणाङ्गुण भवति ॥ * ॥ शुभ्र-
स्थापत्यम् । शौभ्रेयः ॥ * ॥ शालाकेयः ॥ * ॥ शौकेयः ॥ * ॥ वैशेयः
॥ * ॥ दैवतरेयः ॥ * ॥ गान्धपिङ्गलेयः । नदीनाम्यणि^९ ॥ * ॥ शाकु-
नेयः ॥ २१८ ॥

१ उत्कार° E.; उत्कार° F.; A. om. text and comm.

२ उत्कारु° पाठाङ्गवति C.; ऊङ्गवति B. C.

३ सेनांगबाध° C.; सेनांतरभावाध° B.; सेनांतरच्यबा° F.; सेनीतन्वा-
बाध° D.; cf. Pāṇ. iv. 1, 152.

४ इति प्राप्ते B. C.; इजि प्राप्ते D.

५ केषांचित्तघड इतो° F.; केषां-
चिद्विद्भदतो ढणि च D.; घड इतो° B.; इतो णि च C.; cf. P. iv. 1, 122
(f. inst. भूरि, संधि sl. 213).

६ मिलिन्दप्रभृतयो D. — Hem. has
मिलिन्द; Yajñ. आकृतिगणो ऽयम् ।
तेन° सिंदलस्य सिंदल इत्यादि द्रष्टव्यम्.
७ °विशदेवतरा° C.; A. om. text
and comment.

८ ? द्व्यच्शुभ्रा° B. C. F.; द्व्योञ्चु-
भादिश्च ढणित्यनेन D.; cf. Pāṇ. iv. 1,
121-3.

९ Cf. Pāṇ. iv. 1, 113. — Kāś. V. ed.
has शुद्धपिङ्गला, MS. a. गडुपिंगला;
the others as above.

कर्षो विष्टपुरः शकंधिविधवाशालूकगोधासिका^१

लेखाभूविकसाजबस्तिशकलाशोकाश्वबीजाश्मनः^२ ।

गङ्गा पाण्डवभारताजिरदिशः^३ शुक्रोयविमेतरा-

ऽणीवालीढसुदन्तभाणशतलाः कर्पूरकदू तुदः^४ ॥ २१९ ॥

कार्षेयः ॥ * ॥ वैष्टपुरेयः । विष्टपर इत्यन्यः^५ ॥ * ॥ शाकंधेयः ॥ * ॥

वैधवेयः । जुष्टाभ्यो वा णेर इति^६ पक्षे णेरप्रत्ययबाधनार्थः ॥ * ॥ शा-

लूकेयः^७ ॥ * ॥ गौधेयः ॥ गोधाया द्रगपि^८ । गौधेरः ॥ आरगुदीचा-

मित्यारगपि^९ । गौधारः ॥ अर्थव्यवस्था तु लोकतः^{१०} । तेन योऽहिना

गोधायां जन्यते स गौधेरो गौधारश्च^{११} भवति । वामनस्तु द्वयमपि न

मन्यते । कारणं न विद्वः ॥ * ॥ आम्बिकेयः । मानुषीनाम्यणि^{१२} ॥ * ॥

लेखाभेयः^{१३} ॥ * ॥ वैकसेयः^{१४} ॥ चतुष्पाज्जातिवाचिनी कृकासेति

भोजः^{१५} । किमपि कसतीति किं कसेत्यन्यः^{१६} ॥ मानुषीनाम्यणि ॥ * ॥

१ कर्षवि° D. E.; कर्षू वि° B. F.;
कर्षवि° C.; विष्टपुर° D. E. F.; शकंधु°
सकंधि E.; शालूकिमोदावि° B.

२ लेखाभः विकशा° शोकाश्वबीजाः
श्म च D.; °विकशाजबस्ति° F.; °शो-
काश्व बी° C.

३ पाण्डवा° विशः B.; °दिशाः F.

४ °सतलाः° E.; श्वलाः B. C.;
कंदुतुदः C.; °कंदुतुदः F.; A. om. text
and comm.

५ D. om. from विष्टपुर.—Hem. has
both forms; Yajñ. also विष्टपर इति
केचित्पेठः; Bō. विष्टपुर (var. l. विष्ट।
पुर).

६ Cf. P. iv. 1, 131 (द्रक्).

७ शालूकेयः B. C.

८ डरोपि D.; द्रगपि F.; P. iv. 1,
129.

९ Cf. Pāṇ. iv. 1, 130.

१० अर्थव्यवस्थामुलोकैः D.

११ गोधेरो गोधारश्च B. C.

१२ Cf. Pāṇ. iv. 1, 113.

१३ लेखाभेयः B. C. F.—Yajñ. forms
लेखाभवेयः; cf. however P. vi. 4, 147;
also p. 58, note 15.

१४ वैकशेयः B. C. D. F.

१५ ? कृकासेति° B. C.; श्रीभोजः D.

१६ कसतीति किं कसेत्यन्यः D.—Bō.
has विकास (var. l. विकंसा); Yajñ.
विकसा & विकास; Hem. विवशा & कि-
कशा; Kāṣ. V. ed. कृकासा (for which MS.
a. विकास). Cf. also कृकलास §1. 221.

आजवस्त्रेयः । गृध्रादिपाठाङ्गपि^१ ॥ * ॥ शकलस्य । शाकलेयः^२ ॥ * ॥
 आशोकेयः । मानुषीनान्यणि ॥ * ॥ आश्वेयः ॥ वैजेयः ॥ बीजाश्व
 इत्यन्यः^३ ॥ * ॥ आश्वमेयः ॥ अश्वदिपाठाद् आश्वमायनः ॥ * ॥ गाङ्गेयः
 ॥ * ॥ पाण्डवेयः । भोजस्तु पाण्डुशब्दाङ्गकि । अकद्रुपाण्डोर्ढ उलोप^४
 इत्युकारलोपाभावं मन्यते । अत्र वामनमतानुसारेण पाण्डवशब्दः
 पठितः ॥ * ॥ भरतस्यापत्यम् उत्साद्यञ्जि । भारतः । तस्यापत्यं युवा ।
 भारतेयः ॥ भरत इति भोजः^५ ॥ * ॥ आजिरेयः ॥ * ॥ दैश्वेयः ॥ * ॥
 शौक्रेयः ॥ * ॥ औग्रेयः ॥ * ॥ वैग्रेयः ॥ * ॥ इतरस्य । इतराया वा ।
 ऐतरेयः ॥ * ॥ आणीवेयः । आणीविरित्यपरः^६ ॥ * ॥ आलीढेयः ॥ * ॥
 सौदन्तेयः ॥ * ॥ भाणेयः ॥ * ॥ शतलेयः । शबल इत्यप्यन्यः^७ ॥ * ॥
 कार्पूरेयः ॥ * ॥ कद्रुर्नाम दिव्या गौः । तस्याः काद्रवेयः ॥ यस्तु संज्ञा-
 यामूङन्तः कद्रूशब्दस्तस्य ढण् अस्येव^८ ॥ * ॥ तौदेयः ॥ २१६ ॥

कुबेरिकान्यतरविमातृबन्धकी-

कुमारिकाः परिधिमृकण्डुविश्रयः ।

किशोरिकाजरतिखदूरोहिणी-

कुठारिकास्त्वतिथिसुदक्षवादनाः^९ ॥ २२० ॥

१ See śloka 226.

२ सकलस्य° B.; om. C.; साकलेयः B. C. F.; कलेयः D.—शकल Bö.; श-कला Yajñ.; Hem. doubtful; Kās. V. wrongly ककल (var. l. & MS. a. शकल).

३ वैजाश्वेये इत्यन्य D.—Hem. बीज । अश्व । बीजाश्व ।; Yajñ. also बीज । अश्व । बीजाश्वस्य वैजाश्वेय इत्यन्ये.

४ °पाण्डोर्ढोर्लोप B.; °पाण्डोर्ढोर्लोपो E.; (श्रीभोज°) अकड्पाण्डोर्ढोर्लोपो D.; अकद्रुपाण्डोर्ढोर् लोपः F.—Cf. P. vi. 4, 147; Vop. 7, 6.

५ Bö. has भारत (var. l. भरत); Yajñ., Hem. भारत; Kās. V. भरत.

६ आणीवेयः आणीवि° C.; D. om. from आणीवि.—Hem. has आणीवि; the others अणीव.

७ शबलेयः । शबल° B. C.; इत्यन्यः C.; D. om. from शबल°.—Bö. has शतल (var. l. ज्ञातल); Yajñ. शतल; Hem. शतल and शबल; Kās. V. ed. var. l. शबल.

८ Viz. by Pāṇ. iv. 1, 120-1.

९ A. om. text and comment.

कौबेरिकेयः । मानुषीनाम्यणि ॥ * ॥ अन्यतरेयः ॥ * ॥ विरुद्धाया
मातुः । वैमात्रेयः । असोदर्यो भ्राता ॥ * ॥ बान्धकेयः । बान्धकि-
नेय इत्यपि^१ । चुद्राभ्यो वा णेर इति णेरप्रत्यये ॥ * ॥ कौमारिकेयः ।
मानुषीनाम्यणि^२ ॥ * ॥ पारिधेयः ॥ * ॥ मार्कण्डेयः । मृकण्डुरि-
त्यपि^३ वामनः । कथं मार्कण्डः । मृकण्ड इति प्रकृत्यन्तरम् । तेन^४
संख्यण भविष्यति ॥ * ॥ वैश्वेयः । गृध्यादिपाठाङ्गपि^५ ॥ * ॥ कैशो-
रिकेयः । मानुषीनाम्यणि ॥ * ॥ जरतिनः । जारतेयः^६ ॥ * ॥ खादू-
रेयः^७ ॥ * ॥ रौहिणेयः । रौहिणी मानुषी गौरपि ॥ * ॥ कौठारि-
केयः । मानुषीनाम्यणि ॥ * ॥ आतिथेयः ॥ * ॥ सौदत्तेयः ॥ * ॥ वा-
दनेयः ॥ २२० ॥

बलीवर्दिशतद्वारशलाकाभूशलायलाः^८ ।

अकशायोऽनुदृष्टिश्च कृकलासप्रवाहणी^{१०} ॥ २२१ ॥

बालीवर्देयः^{११} ॥ * ॥ शातदारेयः ॥ * ॥ शालाकाभेयः ॥ * ॥ शा-

१ Yajñ. has only : बंधकी खैरिणी
तस्या अपत्यं बांधकिनेयः ॥

२ C. D. om. from अन्यतरेभ्यः.

३ मृकण्डु° C. D. F.; शुक्रण्डु° B.—Bö.,
Hem. मृकण्डु & मृकण्डु; Yajñ. मृकण्ड &
मृकण्डु, Kāś. V. ed. मृकण्ड var. ll. मृ-
कण्डु & मृकण्ड, MS. a. मृकण्डु । मृकण्डु.

४ कथं मार्कण्डेः । मृकण्ड इत्यपि प्रकृ-
त्यन्तरं तत D.

५ Cf. śl. 226.—विश्वि Bö., Pāṇ. eds.;
विश्वि Yajñ.; om. Hem.

६ ? जरतिनः । जारतेयः D.—जरतिन
Kāś. V., Bö.; जरति Yajñ. (जरतिर्ज-
रठा तस्या जारतेयः); om. Hem.

७ खादूरेयः F.; खादूरेय D.—ख-
दूर Bö., Hem.; खदूर Yajñ.; खदूर
Kāś. V. ed., खदूर MS. a.—Cf. खदूरक
śl. 215; page 258, note 8.

८ बलीवर्द्दशत° F.; °शलाभूशला-
यलाः D.; शलाकाभूशलायलाः C.;
°शलायलाः F.

९ Thus D. E. & Bö., Yajñ.; अक-
शापो B. F. & Kāś. V. ed. (अकशाक
MS. a.); आकाशापो C.; अकशप Hem.

१० A. om. text and comment. Yajñ.
has the same stanza.

११ Kāś. V. has बलीवर्दिनः; Bö.,
Yajñ. as above; om. Hem.

लायलेयः^१ ॥ * ॥ आकशयेयः^२ ॥ * ॥ आनुदृष्टेयः ॥ * ॥ कार्कला-
सेयः^३ । एष चतुष्पाज्जातिः ॥ * ॥ प्रावाहणेयः ॥ २२१ ॥

जीवभारमरुक्मिण्यो वायुदत्तमुवक्षसौ ।

मृदुमृदौ मुदामा च वासिष्ठे श्यामलक्ष्मणौ^४ ॥ २२२ ॥

जैवेयः ॥ * ॥ भरमस्थापत्यं भारमः । तदपत्यं युवा भारमेयः ।
भरम इति भोजः^५ ॥ * ॥ रुक्मो वर्णः । सोऽस्या अस्तीति रुक्मिणी ।
तस्या रौक्मिणेयः^६ । मानुषीनाम्यणि ॥ * ॥ वायुदत्तेयः ॥ * ॥ सौ-
वक्षसेयः ॥ * ॥ मार्देयः । उर्द^७ इत्यनेनोलोपे ॥ * ॥ मार्देयः ॥ * ॥
सौदामेयः ॥ * ॥ श्यामेयः । लाक्षणेयः । वासिष्ठश्चेत् ॥ अन्यत्र श्या-
मायनः । अश्वादिपाठात् । श्यामिरिति वामनः^८ । लाक्षणिः^९ ॥ २२२ ॥

गोदन्तकुशाम्बानिधिमकष्टुजिह्वाशिनः^{१०} खडोन्मत्ताः^{११} ।

श्वब्रह्मकृतशताहरयमष्टवष्टिकसुनामधर्मिण्यः^{१२} ॥ २२३ ॥

१ शालाप्लेयः C.; शालाघलेयः F.
—शालायल Bö., Yajñ.; शालायल Hem.;
शालाचल (!) Kāṣ. V. ed., शालस्थल
MS. a.

२ आकशपेयः B. C. F.; p. 264, n. 9.

३ कार्कलाशेयः D.; काकालासेयः C.

४ A. om. text and comment.

५ श्रीभोजः C. D.—Bö., Yajñ. have
only भरम; Hem., K.V. ed. only भारम.

६ सोऽस्यास्तीति MSS.; रुक्मिणी^०
D.; रौक्मिणेयः C.

७ ऊर्द F.; ? ओर्दे cf. P. vi. 4, 146-7;
p. 263, n. 4.

८ ? Kāṣ. V. has श्याम in the *aṣṭādi*,
iv. 1, 110; cf. śl. 239.

९ ? Thus also Yajñ.; लाक्षणिः D.
(Hem., Kāṣ. V.); लाक्षणः B. C. F.

१० कुशाम्बानिधिः^० D.; कुशाम्बामिधं
C.; जिह्वाशिनः D. E.

११ खडोन्मत्ताश्च E.; खडोन्मडोन्मत्ता-
श्चखरोन्मत्ता च D.

१२ D. E. om. श्व (च preceding); शु-
खब्रह्म^० C.; श्वब्रह्म^० B. F.; शता-
हर^० E.; शतोहर^० F. (copied from
शताहर^०?); cf. n. 5, next page; यम-
ष्टिक^० B. C. F.; यमष्टिक D.; यव-
ष्टिक E.; cf. n. 6, next page.

गौदन्तेयः ॥ * ॥ कौशाम्बेयः ॥ * ॥ आनिधेयः^१ ॥ * ॥ माकष्टेयः
 ॥ * ॥ जैह्वाशिनेयः^२ । दाण्डिनायनेत्यादिनाऽन्याजादिलुगभावः ॥ * ॥
 खाडोन्मत्तेयः । एषा नदी ॥ खर इवोन्मत्ता खरोन्मत्तेत्यभयनन्दी^३
 ॥ * ॥ शौवेयः^४ ॥ * ॥ ब्राह्मकृतेयः ॥ * ॥ शाताहरेयः^५ ॥ * ॥ यामष्टेयः ।
 मघष्टुरित्यन्यः^६ ॥ * ॥ टैकेयः ॥ * ॥ सुनाम्नः । सौनामेयः । बाह्वा-
 दिवात् सौनामिः^७ ॥ * ॥ धार्मिण्येयः । मानुषीनाम्यणि ॥ २२३ ॥

कुशीतकविकर्णौ च काश्यपे परिकीर्तितौ^८ ।

कौशीतकेयः । वैकर्णेयः । काश्यपश्चेत् ॥ अन्यत्र कौशीतकिः । वैक-
 र्णिः ॥ * ॥ एते प्रायेणर्षिवाचकाः । बह्वनामिजि प्राप्ते केषांचिदणि
 ङ्जि च प्राप्ते पाठः ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन कुदन्तानुदन्तशतकृतप्रभृतयो^९ द्रष्टव्याः
 ॥ * ॥ इति शुभादिः ॥

कल्याणी सुभगा मध्या ज्येष्ठानुहृष्टिवन्धकी^{१०} ॥ २२४ ॥

१ आनिधेयः C. D.—This word is not given by the other works.

२ जैह्वासिनेयः D.; cf. P. vi. 4, 174.

३ उभयनन्दी B.; उभयनन्दी F.; उभनन्दी D.—Bö., Hem., Kâs. V. have खडोन्मत्ता, Yajñ. खडोन्मत्तः.

४ शौखेयः C.

५ शातोहरेयः F.; शाताहारेयः D.—Bö., Yajñ. शाताहर (as E.; cf. note 12, preceding page); Kâs. V. ed., MS. शतावर; Hem. शताहार.

६ Thus F.; मघष्टुरित्यन्यः B.; य-
 मष्टुरित्यन्यः C.; om. D.—Kâs. V. ed. has मघष्टु & var. l. यमष्ट; Bö. पवष्टुरिक;

Yajñ. यवष्टुरिक; Hem. मखंडु, मघुडु
 (? मघुडु), and (for मकष्टु above) मकघु
 (? मघु); also मचक्र.

७ Cf. śl. 204.

८ कुशीतकाविकर्णौ B.; all MSS. read कुशीतक, कौशी^० etc.; A. om. text and comment.

९ कुदन्तानुदन्त^० B.; कुदन्तीनुदन्त^०
 C.; सुदन्तानुदन्तकृत^० D.—Of these
 Hem. has कुदन्त; Yajñ. says: आकृति-
 गणोयं तेन कुदन्तिशतकृतप्रभृतयोऽत्र
 द्रष्टव्या इति वर्द्धमानः.

१० जेष्ठा^० D.; ज्येष्ठानुबंधकी तथा ।
 C.; A. om. text and comment.

कल्याणादेर्दिन् चेत्यनेनैतस्मादपत्ये ढण् तद्योगे डिनादेशश्च^१
 ॥ * ॥ कल्याणा अपत्यम् । कल्याणिनेयः ॥ * ॥ सौभागिनेयः^२ ॥ * ॥
 माध्यिनेयः ॥ * ॥ ज्यैष्ठिनेयः^३ ॥

कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयं विवासितम् ।

को नग्नमुषितप्रस्थं वज्र मन्येत राघवम्^४ ॥

भरतस्य राममित्यर्थः ॥ * ॥ आनुदृष्टिनेयः ॥ * ॥ बान्धकिनेयः ॥ २२४ ॥

मध्यमा च परस्त्री च प्रोक्ताऽनुसृष्टिर्दुर्भगे^५ ॥

बलीवर्दी^६ कनिष्ठा च जारस्त्री जरती तथा ॥ २२५ ॥

माध्यमिनेयः ॥ * ॥ परस्य स्त्री । परस्त्री । तस्याः पारस्त्रैण्यः ।
 यथा । पारस्त्रैण्यपुत्रव्ययशिथिलशूचं शक्रमाराधयाव^७ ॥
 यदा तु परा चासौ स्त्री च । परस्त्री । तस्याः कर्मधारये परस्त्रियाः
 परशूस्त्रेत्यनेन पारश्व^८ इति भवति ॥ अन्ये त्वभयथापि पारस्त्रैण्येय
 इति मन्यन्ते ॥ * ॥ आनुसृष्टिनेयः ॥ * ॥ दौर्भागिनेयः^२ ॥

कृते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितौ ।

पित्रा दौर्भागिनेयौ यौ पश्यतं चेष्टितं तयोः^९ ॥ * ॥

बलीवर्द्याः । बालिवर्दिनेयः^{१०} ॥ * ॥ कानिष्ठिनेयः ॥ * ॥ जारस्त्रै-

१ °डिसेत्यनेन° डिनादेशश्च C.D.F. (Pāṇ. इन्द्र).

२ Thus all MSS.; Yajñ. makes सौ-
 भगिनेयः (of दुर्भगा the metron. is not
 given), cf. however Pāṇ. vii. 3, 119.

३ माध्यनेयः° B.; ज्यैष्ठिनेयः B. D.

४ Bhaṭṭik. 5, 84.

५ प्रोक्तानुसृष्टि दुर्भगा B. C. E. F.

६ बलिवर्दी F.—बलिवर्दिन् (2 ब-

लिवर्दिकनिष्ठे°) Yajñ.; बलीवदी Bā.;
 बलीवर्दी Hem.; बलवती Kāṣ. V. a.—
 A. om. text and comment.

७ °आराधयावः D. F.

८ पार्श्व D.; cf. विदादि (हरिता-
 दि) P. iv. 1, 104; śl. 238.

९ Bhaṭṭ. 4, 35.—च for यौ B. C. D.;
 पश्यतश्च° B. C. F.; पश्यता चेष्टितं° D.

१० बालिवर्दिनेयः C. and Yajñ.

ण्यः ॥ * ॥ जारतिनेयः^१ ॥ * ॥ कल्याणादीनां शुभ्राद्यन्तत्वाङ्गि^२
सिद्धे ङिनर्थ^३ वचनं शेषयोरुभयार्थम् ॥ २२५ ॥ इति कल्याणादिः ॥

गृष्टिर्हृष्टिस्तथा विश्विर्वालिकुट्टी^३ च मित्रयुः ।

हल्या युक्तोऽजवस्तिश्च गृष्ट्यादौ विदुषां मतः^३ ॥ २२६ ॥

गृष्ट्यादेर्ढञित्यनेनास्माङ्गञ् ॥ * ॥ गृष्टेरपत्यम् । गार्ष्ट्यः । अस्य
चतुष्पात्वाङ्गि सिद्धे^४ लक्षणया मनुष्यादिवृत्तेर्गृहणम् ॥ * ॥ हायर्ष्टेः^५
॥ * ॥ वैश्रेयः ॥ * ॥ वालेयः ॥ * ॥ कौट्रेयः ॥ * ॥ मित्रयुप्रलयके-
यस्येय् यादेरित्यनेनारैचि यादेरियच्^६ । मैत्रेयः ॥ * ॥ हलेः । हा-
लेयः ॥ * ॥ आजवस्तेयः^७ ॥ * ॥

विश्वजवस्तिभ्यां शुभ्रादित्वाङ्गणपि ॥ गार्ष्ट्यस्यापत्यं पूज्यमित्या-
दिविवचायामत इञिति^८ विहितस्येजो जिण्ण्यार्थेभ्योऽणिजोरिति^९
जित्वाङ्गः परस्येजः स्रुग्भवति । तेन गार्ष्ट्यः पिता । गार्ष्ट्यः पुत्र^{१०}
इत्यादिः । ढणः परस्य त्विजः श्रुतिरेव । शौभ्रेयः पिता । शौभ्रेयिः
पुत्रः ॥ २२६ ॥ इति गृष्ट्यादिः ॥

रेवती कुक्कुटाक्षश्च ग्राहः कर्णवृकादिकः ।

मणिद्वाराश्वतः पाली स्याद्^{११} वृकाङ्गन्धुवच्चिनौ ॥ २२७ ॥

रेवत्यादेष्टणित्यनेनास्माङ्गण् ॥ * ॥ रेवत्या अपत्यम् । रैवतिकः

१ जारमिनेयः C.; जारस्त्रिनेयः D.

—Yajñ. has जगती, जागतिनेयः; K. V.
a. जनकी; the others जरती.

२ ङ्याङ्तत्वात्^० B.; ङ्याङ्तत्वात्^०
F.; °ङ्यातत्वाङ्गि C.; ङिनर्थं C. F.

३ ? Thus (वालि) B.C.D.F. & Hem.;
वालि^० E.; बलि Bū., Yajñ., Kāṣ. V.—
A. om. text and comment.

४ Cf. Pān. iv. 1, 135.

५ Yajñ. reads हृषि (हार्षेय).

६ Cf. Pān. vii. 3, 2.

७ आजवस्तेयः B. (ब F.; Yajñ.,
Kaumudīm.; व Bū., Kāṣ. V., Hem.).

८ युवामित्यादि^० C.; °इञि B.C.F.
—P. iv. 1, 95.

९ ऽणिनोरिति B. C. F.—Cf. P. ii.
4, 58.

१० गार्ष्ट्यः पिता गार्ष्ट्यिः पुत्र B.C.F.

११ °वंचितौ F.—A. om. text and
comment.

॥ * ॥ कौकुटाचिकः^१ । ठञ्जिञ्जोरपवादः ॥ * ॥ ग्राहः कर्णवृकादिक इति कर्णवृकावादी यस्य स कर्णवृकादिकः^२ । कार्णग्राहिकः । वार्क-
ग्राहिकः ॥ दाण्डग्राहिक इत्यन्ये ॥ * ॥ माणिपालिकः ॥ दौवारपा-
लिकः ॥ आश्वपालिकः ॥ ढणो^३ ऽपवादः ॥ * ॥ वार्कवन्धुकः^४ ॥
वार्कवञ्चिकः ॥ ऋय्यणि प्राप्ते ॥ २२७ ॥ इति रेवत्यादिः ॥

वाकिनः काकलङ्के च गाधेरश्चर्मिर्मणि ।

तथा कृतनलोपे स्तः कार्कट्यश्च निगद्यते^५ ॥ २२८ ॥

वाकिनादेरित्यनेनास्मात् फिञ्^६ भवति वा । कग् यथाप्राप्तं च^७
॥ * ॥ वाकिनस्यापत्यम् । वाकिनकायनिः । वाकिनिः ॥ * ॥ काकका-
यनिः । काकिः ॥ * ॥ लाङ्काकायनिः । लाङ्केयः ॥ लाङ्कायनिर्ला-
ङ्किरिति भोजः^८ ॥ * ॥ गाधेरकायणिः । गाधेरिः ॥ गारेट इति
भोजः^९ ॥ * ॥ चर्मिणश्चर्मिण्या वा । चार्मिकायणिः । चार्मिणः ॥ वा-
र्मिकायणिः । वार्मिणः ॥ पचे चार्मः । वार्म इति भोजः ॥ * ॥ कार्कट्य-
कायनिः । कार्कट्यः^{१०} ॥ २२८ ॥ इति वाकिनादिः ॥

१ Yajñ. has ककुदाचस्य कौकुदा-
चिकः (!); Bū. ककुदाच (var. l. ककुट-
टाच!); Kaumudīm. and Kāṣ. V. ed.
कुक्कुटाच and var. l. ककुदाच; MS. a.
and Hem. कुक्कुटाच.

२ F. adds एवंभूतो ग्राहशब्दः ।

३ टणो B. C.; दर्णा D. (ढण = Pāṇ.
ढक् iv. 1, 120-1).

४ Yajñ. forms वार्कवन्धविकः; om.
Hem.

५ कार्कट्यश्च^० D. E.; कार्कट्यश्च^० C.;
A. om. text and comment.

६ पिञ् B. D.; इञ् C.

७ यथाप्राप्तं B. C.; D. om. कग्
(Pāṇ. कुग्).

८ लाककायनिः ० श्रीभोजः D.—
Yajñ. makes लाङ्काकायनिः; Hem.
says: लंका । लांकाकायनि ॥ लंकशब्दं
केचिदिच्छंति । तन्मते लांककायनिः ॥

९ गारेटि इति^० B.; गारेटिरिति^०
C.; गाढेर^० F.; गाटेठ दात आमाजः
D.—Bū., Yajñ. have गौधेर; Kāṣ. V. ed.
गारेध; MS. a. गोरेध; Hem. गारेट.

१० कार्कट्यकायनि । कार्कटिः D.;
कार्कट्यः B.; F. om. कार्कट्यः.—Bū.
has कार्कष; Yajñ. ककिष; Kāṣ. V. ed.
कार्कट्य (MS. a. कार्कट्या); Hem. का-
र्कट्य (कार्कटस्यापत्यं).

तिको यमुन्दौरससैन्धवोरसाः

संज्ञा शिखा देवरथोऽथ शल्यका १ ।

शुभः सुयामा कुरुशीतलोमका २

गङ्गा वरेण्यः कितवश्च तैतलः ॥ २२९ ॥

तिकादेरित्यनेनैतस्मात् फिञ् भवति ॥ * ॥ तिकस्यापत्यम् । तैका-
यनिः ॥ * ॥ यामुन्दायनिः ॥ * ॥ उरसस्य चत्रियस्यापत्यम् औरसः ।
तस्य । औरसायनिः ॥ * ॥ सैन्धवायनिः ॥ * ॥ औरसायनिः । उर-
इति भोजः ३ ॥ * ॥ सांज्ञायनिः ४ ॥ * ॥ शैखायनिः ५ ॥ * ॥ देवर-
थायनिः । देवर ६ इत्यन्यः ॥ * ॥ शाल्यकायनिः ७ ॥ * ॥ शौभायनिः ।
शुभेत्यन्यः ८ ॥ * ॥ सुयाम्नः । सौयामायनिः ९ ॥ * ॥ कौरवायणिः ॥ * ॥
शैतायनिः । भैतायनिरित्यपि १० ॥ * ॥ लौमकायनिः ११ ॥ * ॥ गाङ्गा-

१ सिखा° E.; °रथो ष श° F.;
MSS. apparently शल्यका, cf. note ७.

२ कुभसीतलोमगा E.; शुभः °सी-
तलोमवा D.—A. om. text and comm.

३ और इति° F., om. D.—Bö. has
उरस् (var. l. उरश्) & औरस (var. l.
औरश्); Hem. उरश्, औरश् & उरस्;
Kâs. V. ed. उरस् (om. a.); औरस (औ-
रश् MS. a.) & var. l. रस; Yajñ. उरस्
& रस.—Cf. also उरसा(?) in §l. 231.

४ संज्ञायनिः B. (also Yajñ.); सां-
ज्ञायनिः D.

५ शैषायनिः B.; शैखायनिः D.

६ Thus also Kâs. V. MS. a. (ed.
देवरथ); देवरथ F.; Hem. देवर ।
देवरथ । देवर । देवरथ ।

७ शाल्यकायनिः(?) B. D.; शाल-
कायनिः F.—Hem. has शल्यका (or
°ल्य°); om. the others (for खल्यका s.
next §l.).

८ शुभेत्यन्यः D.—Hem. has शुभ and
शुभा; the other works only शुभ.

९ Cf. सुपामन् §l. 231.—Bö., Yajñ.,
Hem. have only सुपामन्; Kâs. V. ed.
सुयामन् and var. l. सुपामन्; MS. a.
सुयामा & सुयामन्.

१० कौरवायणिः । नेतायनिः । भैता-
यनिः D.; B. C. om. भैतायनिरित्यपि.
—Hem. (and Kâs. V. ed. var. l.) भीत
only; the other works have neither
word.

११ लौमिकायनिः D.

यनिः । चत्रियवृत्तिर्गङ्ग इत्यन्ये^१ ॥ * ॥ वारेण्यायनिः ॥ * ॥ कैतवा-
यनिः ॥ * ॥ तितलस्यापत्यं तैतलः । तस्य तैतलायनिः^२ ॥ २२६ ॥

ग्राम्यामित्रोदन्यकौरव्यरूपा

बालानीलौ^३ वह्यकाखल्वके च^४ ।

शाठ्यो यज्ञश्चन्द्रमा लङ्कवश्च

दक्षश्चोखा रूक्षगोकक्ष्यबन्धाः^५ ॥ २३० ॥

ग्राम्यायणिः ॥ * ॥ आमित्रायणिः ॥ * ॥ औदन्यायनिः^६ ॥ * ॥
कौरव्यस्य चत्रियस्य । कौरव्यायणिः ॥ ब्राह्मणवाचिनस्त्रिजेव तन्नुचि
च । कौरव्यः पुत्रः ॥ * ॥ रौण्यायणिः^७ ॥ * ॥ बालायनिः ॥ बाल इति
भोजः ।^८ बालशिख इत्यन्यः ॥ * ॥ नैलायनिः ॥ * ॥ वाह्यकायनिः^९
॥ * ॥ खाल्वकायनिः^{१०} । खल्वेत्यन्यः ॥ * ॥ शटस्यापत्यं शाठ्यः । तस्य
शाठ्यायनिः ॥ * ॥ याज्ञायनिः ॥ * ॥ चान्द्रमसायनिः ॥ * ॥ लाङ्क-
वायनिः । लाङ्कटम् अणन्तमित्यन्यः^{११} ॥ * ॥ दात्रायणिः ॥ * ॥ औ-

१ गंगा । गंग । Hem.; D. om. from
चत्रिय०.

२ ? Thus B. F.; तितिल० तैतिल०
तैतिलायनिः B. F.; तितल० तैतिल०
तैतिलायनिः C.—तैतल Bō., Hem.;
तैतिल Kāṣ. V. ed. (तैतल MS. a.); ति-
तिलस्य तैतिलस्यस्य तैतिलायनिः Yajñ.
—? Cf. sl. 163 तैतलिन.

३ ०रूपा० F.; बालानीलौ MSS.

४ वाह्यका० D. E.; खल्वका च E.,
cf. note १०.

५ दक्षश्चोखा E.; दक्षश्चोषारू-
गोकक्ष० B. C. F.; रूक्षगोक० D. E.;
A. om. text and comment.

६ उदन्य Kāṣ. V., Hem.; उदन्न Bō.,
Yajñ.

७ रूष्य also Bō., Hem.; Kāṣ. V. eu.
(MS. a. रुष्य); रूथ Yajñ., cf. रूच.

८ इति च भोजः B. F.; चाल इति
श्रीभोजः (om. बालशिख इत्यन्यः) D.—
बाल । शिखा । बालशिखा । Hem.

९ All works read वह्यका (not वा०).

१० साल्वकायनिः F.—खल्वका Yajñ.
& (var. L. खल्व) Bō.; खल्वका & खल्व
Hem.; खल्व Kāṣ. V. ed.; खल्वका (as
E.) MS. a.

११ लांकावायनिः० C.; ०लाकटमण०
F.—Hem. has लंकव; om. the others.

खायनिः^१ ॥ * ॥ रौचायणिः^२ ॥ * ॥ गौकच्यायणिः^३ ॥ * ॥ बन्धा-
याः । बान्धायनिः ॥ बिम्ब इत्यन्यः^४ ॥ २३१ ॥

ध्वजवदुतथ्यारथ्याः^५ सुपामधैवरवसूरसारद्धाः^६ ।

भौरिकिभौलिकिजाजलचैटयताश्चापि^७ सैकयतः ॥ २३१ ॥

ध्वाजवतायनिः । ध्वाजवत इत्यन्यः^८ ॥ * ॥ औतथ्यायनिः ॥ * ॥
आरथ्यायनिः^९ ॥ * ॥ सुपान्नः । सौपामायनिः ॥ * ॥ धैवरायणिः ॥ * ॥
वासवायनिः ॥ * ॥ औरसायनिः ॥ * ॥ आरद्धायनिः^{१०} ॥ * ॥ भूरि-
कस्यापत्यं भौरिकिः । तस्य भौरिकायणिः ॥ * ॥ भौलिकायनिः^{११}
॥ * ॥ जाजलिनोऽपत्यं जाजलः । तदपत्यं जाजलायनिः^{१२} ॥ * ॥
चैटयतायनिः ॥ * ॥ सैकयतायनिः^{१३} ॥ * ॥

१ औषायणिः B. C. F.; उखा Hem.;
wanting in the other works.

२ ? रौषायणिः B. D.—Kâs. V. ed.
var. l. ऋष्य (MS. a. वृष्य, and ऋष्य for
रूप्य cf. note ७, last page); om. Bû.,
Yajñ., Hem. (cf. रूप्य same note).

३ गौकच्यायणिः F.

४ वंधीयाद्वांधायनिः । (om. बिम्ब°)
D.; इत्यन्ये F.—Hem. has बंधा & बिंबा,
the others neither [Kâs. V. ed. has
var. ll. बन्धु & आबन्धका].

५ उततथ्योरथ्याः D. F.; उतव्या-
रथ्याः E.

६ सुयामधैवरवसूरसारद्धाः F.; सुयामधीव-
रवासवोरसारद्धाः F.; धैवरव° B.; वै-
वरवसूरसारद्धाः E.; सूरद्धाः B.; सूर-
रसारद्धाः C.

७ जाजलि° B. C. F.—A. om. text
and comment.

८ ध्वाजवातायनिः B. C. F.; ध्वाज-

वत इत्यन्यः D.; इति पृथगन्यः B. C.—
Kâs. V. ed. has ध्वाजवत (var. l. ध्वज-
वद) MS. a. ध्वाजयत; Bû., Yajñ. वा-
जवत; Hem. ध्वाजवत & ध्वाजवत (!).

९ ? औरथ्यायनिः D. F.; om. B.—
आरथ्य Hem.; wanting in the other
works; cf. आरद्ध (आरद्ध) next note.

१० ? आरद्धायनिः MSS.—आरद्ध Bû.
Yajñ., Kâs. V. ed. (MS. a. आरद्ध);
Bû., var. l. आरटव; Hem. अरद्ध ।
अरद्धा । आरद्ध । आरद्धा । (or °द्ध° for
°द्ध°).—Cf. sl. 83 notes.

११ Yajñ. has : भुलिकस्यापत्यं भौलि-
किस्य भौलिकायनिः.

१२ Hem. & var. l. Kâs. V. ed. जाजल,
MS. a. जाजलि; om. Bû., Yajñ.

१३ शैकयतायनिः B.; शैकतायनिः
F.; सैकयनिः D.—Bû., Yajñ. have शी-
कयत; Kâs. V., Hem. शैकयत; but cf.
ślokas 37 and 267.

अदन्तानामिञ्जि हलन्तानामणि यञिञन्तानां फणि^१ । आद-
न्तानां ढणि^२ च प्राप्ते वचनम् ॥ एते प्रायेणर्षिवाचकाः ॥ * ॥ आकृति-
गणोऽयम् । तेन चैजयतचौपयतशैलालप्रभृतयो द्रष्टव्याः^३ ॥ २३१ ॥
इति तिकादिः ॥

नडश्चरो वको मुञ्ज^४ उपको लमको नरः ।

दासमित्रेतिकप्राणा द्वीपकिंकरकातराः ॥ २३२ ॥

नडाञ्हरितादीञ्यञन्तात् फणित्यनेन^५ नडादेर्गणात्पौत्रादा-
वपत्ये फण्^६ भवति ॥ * ॥ नडस्यापत्यं पौत्रादिः । नाडायनः ॥ * ॥
चारायणः ॥ * ॥ बाकायनः ॥ * ॥ मौञ्जायनः ॥ * ॥ औपकायनः ॥ * ॥
लामकायनः ॥ * ॥ नारायणः ॥ * ॥ दासायनः ॥ मैत्रायणः ॥ दासा
मित्राण्यस्य । दासमित्रः । तस्य दासमित्रायण इत्यन्यः^७ ॥ * ॥ ऐति-
कायनः ॥ * ॥ प्राणायनः ॥ * ॥ उपचाराद् द्वीपस्थो मुनिर्द्वीपः । तस्य
द्वैपायनः ॥ द्वीपे जातो भवो वा । तदपत्यतया विवक्षित इत्येके ।
द्वीपेत्येवंनामा स्त्रीत्यन्ये^८ ॥ * ॥ कैकरायणः ॥ * ॥ कातरायणः ॥ २३२ ॥

१ पणि B. C. K.; यञि F. (P. iv. 1, 101 फक्).

२ ढणि B.; टणि C. (P. iv. 1, 120 ढक्).

३ चैजयतचौपयवौपयतचौपयतशैलाल B.; चैबववौययतशैलप्र D.—Bü., Yajñ., Kāṣ. V. ed. have चौपयत । चै-
तयत (MS. a. चैजयत).

४ मुंज E.; चरो पको मुंज C.—A. om. text and comment.

५ ? नडात् हरि° B. C. F.; नडान्
हरितादीञ्यञ्यडस्त्यणि° K.; यञ्
यडसूत्यणि (i.e. यडस्त्यणि) B. C.;
°दीञ्यञ् यद्रसूत्यनेन F.; पणित्य° D.;
cf. P. iv. 1, 99-101.

६ पण or यण MSS. [फक् Pāṇj-].

७ दासायनः । मैत्रायणः । दासा
मित्राणि यस्य स दासमित्रस्तस्य गोत्रा-
पत्यं दासमित्रायण इति केचित् Yajñ.

८ Hem. has both द्वीप and द्वीपा.

चटकखरपशोणा लङ्कसंकृत्यनाट्या^१

मिमतसुमतदुर्गब्रह्मदत्ताजलोहाः ।

नृणवदरकुमारस्तम्बचित्रायकाश्याश्

चमसिशकटदण्डिन्निन्धजालंधराश्च^२ ॥ २३३ ॥

चाटकायनः । चटकेत्यन्यः^३ ॥ * ॥ खारपायणः ॥ * ॥ शौणा-
यनः^४ ॥ * ॥ लाङ्कायनः ॥ * ॥ सांकृत्यायनः । सुकृत्य इति भोजः^५
॥ * ॥ नटस्यापत्यं नाय्यः । तस्य नाय्यायनः^६ ॥ * ॥ मैमतायनः । मित
इत्यन्ये^७ ॥ * ॥ सौमतायनः ॥ * ॥ दौर्गायणः ॥ * ॥ ब्राह्मदत्तायनः ॥ * ॥
आजायनः ॥ * ॥ लौहायनः । अलोह इत्यन्यः^८ ॥ * ॥ तार्णायनः ॥ * ॥
बादरायणः ॥ * ॥ कौमारायणः ॥ * ॥ स्ताम्बायनः^९ ॥ * ॥ चैचा-
यणः ॥ * ॥ आयायणः ॥ * ॥ काश्यायनः^{१०} ॥ * ॥ चमसिनः । चा-
मसायनः ॥ * ॥ शकटमिव भारचमः^{११} । तस्य शाकटायनः ॥ * ॥
दण्डिनः । दाण्डिनायनः ॥ * ॥ दन्धस्य । ऐन्धायनः ॥ * ॥ जालंधरा-
यणः ॥ जनंधर इति भोजः । जलंधर इत्यन्यः^{१२} ॥ २३३ ॥

१ °संकृत्यनाट्या B. C. K.; °शांकृत्य-
नाधामिमुत° D.

२ दंदि त्विंध° D.; कास्याश्च° जा-
नंधराश्च B. C. K.; A. om. text & comm.

३ चाटकेत्यन्यः B. C. K.

४ लौकायनः D.

५ सांकृत्यायनः । सुकृत इति° F.;
श्रीभोजः D.—? शंकृत्य or संस्कृत्य; Bō.,
Hem., Kās. V. ed. have सुकृत्य (MS. a.
शस्त्रकृत); om. Yajñ.

६ नाटस्यापत्यं° F.; नावस्य° ना-
य्य° नाय्यायनः B. C. K.—? नाय्य var. l.
Kās. V. ed.; also MS. a. (besides भाव्य
& वाच्य); Hem. twice नाय्य; om. Bō., Y.

७ सैवतायनः । (om. मित°) D.—
Hem. has both; the others om. मित.

८ अलोहशब्दं केचित्पठन्ति तन्नते
आलोहायनः Yajñ.; Bō., Hem., Kās. V.
both; Hem. also आलोह.

९ Hem. has both स्तंब & स्तम्भ; the
others स्तम्भ; स्तांबायन इत्यन्ये । Yajñ.

१० काश्यायनः B. C. K.

११ F. adds शाकटः (!).

१२ ? जलंधर इति श्रीभोजः ॥ D.; जा-
लंधर इति भोजः । जालंधर इत्यन्यः F.;
जानंधरायणः । जानंधर इति भोजः ।
जालंधर इत्यन्यः B. C. K.—Hem. has
जनंधर and जलंधर; Yajñ. जालंधर
(comm. जालंधरायणः । जानंधरायण
इति भोजः); Bō. जलंधर; om. Kās. V.
ed. MS. a.

कामुकोदुम्बरौ सायकः किंकलम्
 त्यासको^१ बालिशः पिङ्गरः पिङ्गलः ।
 हंसकः कातलः काथलः काश्यपो
 दाण्डपाश्राध्वराः शिंशपाहस्तिनौ^२ ॥ २३४ ॥

कामुकायनः । कामक इत्यन्यः^३ ॥ * ॥ औदुम्बरायणः । राष्ठा-
 ख्यराजवृत्तौ^४ औदुम्बरिरिति स्यात् ॥ * ॥ सायकायनः ॥ * ॥ कैक-
 लायनः ॥ * ॥ त्यासकायनः^५ ॥ * ॥ बालिशायनः ॥ * ॥ पैङ्गरायणः
 ॥ * ॥ पैङ्गलायनः ॥ * ॥ हंसकायनः ॥ * ॥ कातलायनः ॥ * ॥ काथ-
 लायनः^६ ॥ * ॥ काश्यपायनः ॥ * ॥ दाण्डपायनः । दाण्डम इत्यन्यः^७
 ॥ * ॥ आश्रायणः^८ ॥ * ॥ आध्वरायणः ॥ * ॥ शिंशपायनः^९ ॥ * ॥ हा-
 स्तिनायनः ॥ * ॥

कीर्तितैषा चतुरेफिका सम्बिणोति वृत्तम् ॥ २३४ ॥

लिगुर्युगंधरामित्रौ^{१०} ब्राह्मणस्थिरकाश्वलाः ।
 अमिशर्मेतिशामुष्यपञ्चालाः सप्तलस्तिकः^{११} ॥ २३५ ॥

१ ? Thus K.; त्यासको B.; त्या-
 साको C.; त्यसको E.; त्यसको F.;
 किंकलस्यको D.

२ दंडपञ्चाध्वरः B. K.; दंडपाञ्चा-
 ध्वरः E.; शिंशपा B. C. K.; शिंशिया
 E.; शिंश्या D.; A. om. text & com.

३ D. om. from कामक.—Hem. has
 कामक; the others कामुक (कामकायन
 इति केचित् Yajñ.).

४ राष्ठाख्या राज° C.; राष्ठाख्यं
 रा° F.; °राजान्यतः D.

५ Om. by the other works.

६ Thus also Hem., Yajñ.; om. Bō.,
 Kāś. V.; Hem. om. कातल.

७ D. om. दाण्डम.—Hem. has both
 words; Bō., Kāś. V. om. दाण्डम; दंड-
 पातीति दंडपस्तस्य दाण्डपायनः । दंड-
 मशब्दं केचित्पठन्ति Yajñ.

८ अस Bō.; अस्त्र Yajñ.; om. Hem.,
 Kāś. V.

९ All MSS. & Y. make शिंशपायनः;
 but cf. comm. on śl. 286; P. vii. 3, 1.

१० लिगु° C. D. F.; युगधरा° D.

११ °शर्मेतिसामुष्य° B. D. E.; A.
 om. text and comm.

लैगवायनः^१ ॥ * ॥ यौगंधरायणः ॥ * ॥ अमित्रायणः ॥ * ॥ ब्राह्मणायनः ॥ * ॥ खैरकायणः ॥ * ॥ आश्वलायनः ॥ * ॥ अग्निशर्मा-
यणः । अग्निशर्मन् वृषगण इति वामनः^२ ॥ * ॥ ऐतिशायनः^३ ॥ * ॥
आमुष्यायणः । गणपाठात् षष्ठ्यलुक् ॥ * ॥ पञ्चालो ब्राह्मणगोत्रवा-
ची^४ । तस्य पाञ्चालायनः ॥ चत्रियवाचिनस्तु पाञ्चालः^५ ॥ * ॥ साप्त-
लायनः । सवल इत्यन्यः^६ ॥ * ॥ तैकायनः ॥ २३५ ॥

ऋग्वजनवृषगणकाव्याः^७ केकरमुमनःशणाश्च वाजव्यः^८ ।

क्रोष्टृशलङ्क लोपे ब्राह्मणवाशिष्ठयोश्च कृष्णारणौ^९ ॥ २३६ ॥

आर्गायणः^{१०} ॥ ऋगिन्व इत्यन्यः । ऋग इत्यपरे^{११} ॥ * ॥ जाना-
यनः^{१२} ॥ * ॥ वार्षगणायनः ॥ * ॥ काव्यायनः^{१३} ॥ * ॥ कैकरायणः^{१४} ॥ * ॥

१ लैगवायनः C. F.—All the other works have लिगु.

२ Yajñ. has वृषगणे ऋषिगणे वर्तमानोऽग्निशर्मन्शब्दो नडादौ बोध्यः । अग्निशर्मण ऋषेर्गोत्रापत्यम् अग्निशर्मायण इति वृत्तिमतम् । गणरत्नमहोदधौ तु वृषगणशब्दो नडादिरिति स्थितं तदनुरोधाद्वृषगण इति प्रथमांतं बोध्यम् ॥

३ ऐतिशायनः D.

४ ब्राह्मणो गोत्रं C.; पंचालो गोत्रवाची ब्राह्मणः Yajñ.

५ पंचालः B. C. K.; याचावाल D.

६ शाप्तलावनः (om. सवलं) D.; साप्तलायनस्तु सप्तल इत्यन्यः C.—Hem. has both words; Bö., Kāṣ. V. सप्तल; Yajñ. स्वप्तल (स्वाप्तलायनः).

७ काव्याः E.; काव्याः B. C. K.; काव्याः F.

८ सणाश्च B. C. F. K.; शणाश्च D.; सनाश्च वाजव्यः E.

९ क्रोष्टृशलङ्क D.; वासिष्ठं B. C. F. K. (cf. śl. 25); A. om. text and comm.

१० आर्गायन (!) B. C. F. K.; आर्चायन D. — ऋग्वेदाध्यापकः कश्चिदाचार्योऽप्युपचारादृक् तस्य गोत्रापत्यम् आर्चायनः । आर्गायण इति तु वर्द्धमानः । तच्च पदसंज्ञा मृग्या ॥ Yajñ.

११ D. om. fr. ऋगिन्व; Hem. has all three words; the other only ऋच् (ऋक्).

१२ Hem. has जनः; Kāṣ. V. ed. जत (!), MS. a. जंत; om. Bö., Yajñ.

१३ काव्यायनः B. C. F. K. (śl. 233).—Bö., Yajñ., Kāṣ. V. ed. काव्य and काव्य (MS. a. काव्य । काव्य । काव्य । काव्य; Bö. var. I. काव्य); Hem. only काव्य.

१४ कैकरायणः C.; कैकरायणः F.—Not given in the other works, exc. Hem.

सौमनसायनः ॥ * ॥ शाणायनः^१ ॥ * ॥ वाजव्यायनः^२ ॥ * ॥ क्रौष्टुश-
लङ्क लोप इत्यन्यवर्णस्येति शेषः । क्रौष्टायनः । शालङ्कायनः ॥ * ॥
कार्ष्णायनो ब्राह्मणः । कार्ष्णिरन्यः ॥ * ॥ राणायनो वाशिष्ठः । रा-
णिरन्यः ॥ * ॥ अस्योदाहरणानि ।

नाडायनि व्रीड जडेह मा भूश्चारायणि स्फारय चारुचतुः ।

विलोक्य वाकायनि^३ मुञ्जकुञ्जान्मौञ्जायनी मालवराजमेति^४ ॥ १ ॥

किमैतिशायन्यसि^५ नीरसा त्वं सख्यैतिकायन्यतिकौतुकं मे ।

लघ्वौपकायन्युपयाम लामकायन्ययं लोकललाम भूपः ॥ २ ॥

स्वाक्षाप्रलायन्युपसर्प^६ शालङ्कायन्यत्वं कालविलम्बनेन ।

प्रतीचते त्वां पथि लैगवायन्येह्याग्निशर्मायणि शर्मणे नः^७ ॥ ३ ॥

उत्तिष्ठ काश्यायनि^८ काश्यपायन्यागच्छ काव्यायनि को विलम्बः ।

वलाश्वलायन्यनु कातलायन्याः^९ कातरायण्यतिकातरासि ॥ ४ ॥

वीचस्व तैकायनि शंसकोऽयं शाणायनि कायुधबाणशाणः^{१०} ।

प्राणायनि प्राणसमस्त्रिलोकास्त्रिलोकनारायणभूमिपालः ॥ ५ ॥

१ साणायनः B. C. F. K.—Hem. also
सण; wanting in the other works.

२ Bū., Kāṣ. V. ed. वाजप्य (cf. वाजम्य
E. (in text); Hem., K. V. MS. a. वा-
जव्य; om. Yajñ.

३ काव्यायनि° B. C. F. K. (cf. kūr.
4); विलोक° राज एति F.

४ °राज एति F.; मुञ्जकुर्जानधौजा-
यनी यलव° D.

५ °एतिसायन्यसि D.—Yajñ. has
only one kārīkā : आकृतिगणोयमिति
वर्द्धमानः । दिङ्मात्रमुदाह्रियते । ना-

डायनो व्रीड जडां स्वपत्नीं चारायणीं
चित्रकथां ब्रवीति । किमैतिशायन्यसि
नीरसा त्वं सख्यैतिकायन्यतिकौतुकं मे ॥

६ आक्° B. C. F.; आं साप्° D.;
अपसर्प° C.

७ लैगवायने ह्याग्नि° B. C. K.; लैग-
वायन्येह्या° F.; शर्मणे न B. C. D.

८ काश्यायनि काश्यपा° B. C. K.

९ वलाश्वलायन्यनु° D.; वलाश्वय-
न्यप्यलु° C.; वलाश्वलायन्यलु° F.

१० सकको यं साणायनी° साण; D.;
शाणायनी° B. C. K.; कायुध° C.

मैत्रायणायायणबादरायणाश्रायणाजायनजामयो वः^१ ।

ब्रुवेऽकरोद्धारुवने यदीशः^२ कर्ता तदद्वायमिहावनीशः ॥ ६ ॥

दास्यस्मि दासायनकिंकरेव त्वां कैकरायण्यभिराधयिष्ये^३ ।

स्यां कैकलायन्यनुयायिनी ते मार्चायनीव व्रज मां विहाय^४ ॥ ७ ॥

जालंधरामित्रपराश्व^५ दृष्टेर्वाजव्यपाञ्चालपराश्व भूपः ।

सौकृत्यकौमारपराश्व^६ भूयादायन्य एषोऽद्य रसायनं वः ॥ ८ ॥

द्वैपायनीतो भव सायकायन्युपेहि दौर्गायणि देहि मार्गम् ।

त्वरस्व चैत्रायणि चाटकायन्यौदुम्बरायण्ययमेति भोजः ॥ ९ ॥

क्वशाकटायन्यटसि स्तनाभ्याम्^७ ऊर्णोषि तार्णायनि किं दृशो नः ।

लौहायनीमाङ्गय शत्रुधानि स्ताम्बायनि स्थास्यति तन्नितम्बः ॥ १० ॥

ऐ कार्ष्णिकापर्णायनिराणिराणायनादयो विप्रनृपर्षयस्तान्^८ ।

मा ब्राह्मणायन्यवहेलयेहामुष्यायणे^९ राजनिं विन्दमाने ॥ ११ ॥

किं ब्राह्मदत्तायनि जोषमास्ते किं मैमतायन्यमितं^{१०} ब्रवीषि ।

किं सौमतायन्यलमुन्मनास्त्वं किं स्यैरकायण्यनवस्थितासि^{११} ॥ १२ ॥

१ °जायननामयो नः B.; बादरा-
यणाजायन्नजामायनि कः प्रणावः C.;
K. om. आयणा; बादरायणायाय°
D.; बादरायणा आश्रा° F.

२ क्रुवे° तदध्याय° D.; दारु च ते
यदीशः F.

३ दासास्मि प्रसायन° °त्वा D.; किं-
करे च C.; कैकराय° C. D.

४ कैकलाय° मा विहाय C.; कैक-
लायिन्य° B.K.; कैकलान्य° मार्द्यायनी-
यनुजमा वि° D.; कैकलायिन्यनुया-
यिना° F.; cf. also note ६.

५ ? जातत्वरामित्र° B.D.E.F. (? जा-
नधर°); प्रजात्वरामित्र° C.

६ सांक्रृत्य° F. (as in the text, but cf.
p. 260, n. 2; and आर्चायनी for आर्का-
यणी *hār.* 7).

७ किं संनाभ्यां D.; स्तनाभ्यां B.

८ °रारायना° B. C. K.; राणाय-
न्यादयो° F.; D. corrupt.

९ °अवहैल° D.

१० पोषमास्ते° B. C. K.; °जोषमासु
°अमतं D.

११ स्यैरिकायण्य° B. C. F. K.

दृशा किमाचामति चामसायन्यधेति किं वार्षगणायनीत्यम्^१ ।
 किमाध्वरायण्यनुबध्य बुद्ध्या न कामुकायन्यवबुध्यतेऽस्मान् ॥ १३ ॥
 मा हांसकायन्यनुधाव हंसान् मा शंशपायन्युपशिशपे^२ स्थाः ।
 मा पैङ्गरायण्यनु पैङ्गलायन्युपैहि दृष्टो नृपतिर्त्रजामः ॥ १४ ॥
 क्रौष्टायनि ग्रावघनोऽयमध्वा शोणे न शौणायनि तेऽद्विकोणः^३ ।
 यौगंधरायण्यपथेन मा गाः किं बालिशायन्यसि बालिशेव ॥ १५ ॥
 मा हास्तिनायन्यपहस्तयास्मान् मा दाण्डिनायन्यतिपण्डिता भूः ।
 मा दाण्डपायन्यवमुच्च धैर्यं धिक्स्वारपायण्यतिनिस्त्रपासि ॥ १६ ॥
 आकृतिगणोऽयम् । तेन च्छागप्रभृतयो ज्ञेयाः^४ ॥ २३६ ॥ इति
 नडादिः ॥

हरितगविष्टिरमठराः^५ किंदासो मित्रयुः सृदाकुश्च ।

वह्यस्कप्रतिबोधौ निषादशबरी पृदाकुश्च^६ ॥ २३७ ॥

अञ्जन्ताद्धरितादेः फण्^७ । अञ् विदादिपाठात्^८ । अत उभय-
 मपि दर्शते ॥ * ॥ हारितः । हारितौ । हरिताः । तदपत्यं प्रशस्त्रं
 हारितायनः ॥ * ॥ एवं गाविष्टिरः । गाविष्टिरायणः^९ ॥ * ॥ माठरः ।
 कश्चिद् गोपवनादिपाठं मन्यमानो माठरा इत्याह । माठरायणः^{१०}
 ॥ * ॥ कैदासः । कैदासायनः ॥ * ॥ मित्रयुर्मनिः । तदपत्यं मैत्रेयः ।

१ दृशां किमाचामसि चा० F.; ०नी
 लं D.

२ शंशपायन्युप० MSS.

३ तेंद्रिकोणः B.; ते न्हिकोणः C.;
 ते द्विकोणः D.; तेऽद्विकोणः F.

४ D. om. from आकृतिगणो. Several
 words are not exemplified in the *kārikās*.

५ ०यतराः० D.

६ वत्त्यस्क० B.; वयस्क० सवरी० E.;

A. om. text and comment.

७ पण B. D. K.; ०हरितादेर्यण्०

C. F.

८ अञ्च विदादि० B. K.; अञ्च वि० F.

९ गाविष्टरः गाविष्टरायणः B. C.

१० मतिरः । कश्चिद् मातरा इत्याह ।
 मातरायणः D.

मैत्रेयायणः^१ । वामनमतेनास्य पाठः ॥ * ॥ सार्दाकवः । सार्दाकवा-
यनः^२ ॥ * ॥ बाह्यस्कः । बाह्यस्कायनः ॥ वस्यस्क^३ इत्यन्यः ॥ * ॥
प्रातिबोधः । प्रातिबोधायनः ॥ * ॥ नैषादः । नैषादायनः ॥ अपत्य-
मात्रे नैषादकिः ॥ * ॥ शाबरः । शाबरायणः ॥ * ॥ पार्दाकवः । पा-
र्दाकवायनः ॥ शकटाङ्गजस्त्वत्र सृदाकुपृदाकु न मन्यते^४ ॥ २३७ ॥

बध्योगविष्णुवृद्धौ रथीतरयन्तरार्कलूषाः स्युः ।

दुहिता ननान्दपुत्रौ गविष्ठिलो भूस्त्रियौ पुनः परतः^५ ॥ २३८ ॥

बाध्योगः । बाध्योगायनः^६ ॥ * ॥ वैष्णुवृद्धः । वैष्णुवृद्धायनः ॥
वृष्णिवृद्धिरित्यन्ये^७ ॥ * ॥ राथीतरः । राथीतरायणः ॥ * ॥ रा-
यन्तरः । रायन्तरायणः ॥ * ॥ आर्कलूषः । आर्कलूषायणः^८ ॥ आर्क-
लूष^९ इत्यन्यः । अर्कलूष^{१०} इति कश्चित् ॥ * ॥ एते गविष्ठिलशब्दस्य
सुघरितादिफणभाजो नान्ये शकटाङ्गजप्रभृतिमतेन^{११} ॥ * ॥ दौ-

१ मैत्रेयायणः F.—? not Kās. V. iv. 1, 104, nor Bō., Yajñ., Hem.

२ Thus all MSS.—For सृदाकु and पृदाकु Bō. has मृडाकु । मृपाकु; Yajñ. मृडाकु । पृडाकु; ed. Kās. V. om. both; मृडका । मृपाक MS. a.—मृदाकु । पृदाकु । केचिदेतौ हरितादेः प्राक् (in *vidādi*) पठन्ति । तस्मै हरितादेरिज इत्यायनण न भवति ॥ Hem. [cf. सार्दागव Bō.—R.]

३ ? बाह्यास्क B. C.; वस्यस्क D.—Bō., Yajñ., ed. Kās. V. give only बाह्यस्क; Hem. only वस्यस्क.

४ D. om. from शकटाङ्गजं—On पृदाकु see note २.

५ * अर्कलूषा स्युः C.; गविष्ठिरो D.; A. om. text and comment.

६ Thus C. D. F. K.; बाध्योगः बा-
ध्योगायनः B.—? बाध्योगं cf. śl. 166.

—Kās. V. ed. has बाध्योष (MS. a. व-
व्योग); Yajñ. बाध्योगस्य बाध्योगः बा-
ध्योगायनः; Bō. बाध्योग; Hem. बाध्योग.

७ इत्यन्यः C.; D. om. from वृष्णिं.
—Hem. has both; Bō. reads विष्णु । वृद्ध ।

८ आर्कलूषः । आर्कलूषायनः B. C.

९ आर्कलूष D.; अर्कलूष इ० F.;
अर्कलूषिति B. C.; अर्कलूषु, corr. ० श
K.; cf. śl. 281.

१० अर्कलूष F.—Hem. only अर्कलूष;
the others अर्कलूष (Bō. var. l. अर्कलूष).

११ शकटाङ्गजवामनमतेन F.; शक-
टाङ्गज[कामनभोज suppl.] प्रभृतिमतेन
K.

हित्रः । दुहितरः । दौहित्रायणः ॥ * ॥ नानान्द्रः । ननान्द्रः । नानान्द्रायणः ॥ * ॥ पौत्रः । पुत्राः । पौत्रायणः ॥ * ॥ गाविष्ठिलः । गविष्ठिलाः । गाविष्ठिलायनः ॥ * ॥ पौनर्भवः । पुनर्भवः । पौनर्भवायणः ॥ * ॥ परा चासौ स्त्री च । परस्त्री । तदस्या विदादित्वादजि तत्संनियोगेन । परस्त्रियाः परशुस्येत्यनेन परश्चादेशे च । पारश्वः । वज्रषु परस्त्रियः । तदपत्यं युवा पारश्वायनः ॥ * ॥ चन्द्राचार्येण यज्ञजोर्बज्रस्त्रियामित्यत्र^१ सूत्रेऽपत्यमात्र इत्येव बाह्या उत्सा^२ इत्युदाहृतम् । रत्नमतिना तु हरितादयो गणसमाप्तिं यावदिति व्याख्यातम् । तन्मतानुसारिणा मयाप्येते किल निबद्धाः ॥ २३८ ॥ इति हरितादिः ॥

अश्वयीवाचपलसुमनोयीष्मधूम्राः पवित्राः^३

धर्म्यो बैल्यार्जुनगिरिवनाः^४ क्षान्तकाणौ विशालः ।

गोमी वाग्मिप्रहृतकितवाश्चक्रामोदपादाः^५

खर्जूराकस्वनशिवविदाः श्यामगोलाङ्गकाशाः^६ ॥ २३९ ॥

अश्वविदकुञ्जगर्गादिभ्यो ञ्फाञ्फञ्यञ^७ इत्यनेन चतुर्भ्यो गणेभ्यः पौत्रादावर्ये चत्वारः प्रत्ययाः क्रमेण भवन्ति ॥ * ॥ अश्वस्यापत्यं पौत्रादिः । आश्वायनः । आश्वायनाः ॥ विदादित्वादजपि^८ । आश्वः ॥ * ॥

१ ? यज्ञजोर्ब० F.; यज्ञजो ब० B. C. D. K.; but cf. P. ii. 4, 64 (where औत्साः औत्साः, because अगोत्रे); ? P. iv. 1, 85 vārtt. 4; 86.

२ ? बाह्या उत्सा F.K.; बाह्य उत्साह B.; बाह्य उत्सा C.; बहुया उत्सा D.

३ Thus B. C. D. E.; पवित्रो F. (the other works have पवित्र).

४ धार्म्यो E.; धाम्यो B. C. F. K.; वैल्यार्जुन D. E.

५ ० वारमो प्र० MSS.; ० प्रहृतकित० E.

६ खर्जूराकस्वन० B. F. K.; ० शिव० E.; खर्जूराकस्वानशिव० C.; A. om. text and comment.

७ ज्याञ्यञ्यञ B. C. F.; ज्याञ्यञ K.; ज्याञ्यञ्ज D.

८ ० इजपि B. C. K.; विदादित्रयि D.; not in vidādi, 243-4 (cf. अश्ववतान, page २८८, note २).

ग्रीवायणः ॥ * ॥ चापलायनः ॥ * ॥ सौमनसायनः ॥ * ॥ यन्मायणः ।
 अस्योत्सादौ पाठोऽनन्तरार्थो^१ऽनपत्यार्थश्च ॥ एवमुत्सशब्दोऽपि ॥ * ॥
 धौमायणः^२ ॥ * ॥ पावित्रायणः ॥ * ॥ धार्म्यायणः^३ । धायेत्यन्यः ॥ * ॥
 विलीनां^४ चित्रियाणामपत्यं पौत्रादिः कुरुकोसलेत्यादिना ण्यत्ति ।
 वैल्यः^५ । तदपत्यं युवा । वैल्यायनः^६ ॥ * ॥ अर्जुनायनः । अस्य बा-
 ङ्गादावनन्तरार्थः पाठः^७ ॥ * ॥ गैरायणः । गिरिचपल इत्यपरे^८ ॥ * ॥
 वानायनः । वत इत्यन्यः^९ ॥ * ॥ चान्तायनः ॥ * ॥ काणायनः ॥ * ॥
 वैशालायनः ॥ * ॥ गोमिनः । गौमायनः ॥ * ॥ वाग्मिनः । वाग्मायनः
 ॥ * ॥ प्राहृतायनः ॥ * ॥ कैतवायनः ॥ * ॥ चाक्रायणः ॥ * ॥ रामोदा-
 यनः ॥ * ॥ पादायनः ॥ * ॥ खार्जुरायणः । खर्जूल इत्यन्यः^{१०} ॥ * ॥ आ-
 र्कायणः । अर्कस्वनेत्यन्ये ॥ स्वानायनः^{११} ॥ * ॥ शैवायनः ॥ * ॥ वैदायनः
 ॥ * ॥ श्यामायनः ॥ * ॥ गौलाङ्गायनः ॥ अपरे गोल । अङ्क । इति
 च्छिन्दन्ति^{१२} ॥ * ॥ काशायनः । आकाश इति चन्द्रः ॥ २३६ ॥

१ अनन्तरापत्यार्थो Yajñ.

२ Besides धूम, the other works have also धूम which is also given in *kārikā* 7 on śl. 242.

३ धाम्यायनः B. C. F. K.; D. om. धायेत्यन्यः.—धर्म्य Bö., Yajñ.; धर्म्य & धाया Hem.; धर्म ed. Kāṣ. V. (धाथ MS. a.).

४ विलीनां D.

५ ण्यः ।° F.; D. om. from कुरु.

६ Bö., Yajñ. have वैल्य; Hem., Kāṣ. V. ed. वैल्य.

७ Cf. śloka 203.

८ गौरायणः° B. D. K.; D. om. from गिरि.

९ C. om. from विलीनां चित्रिया°;

D. from वत.—Hem. has both words, the others neither.

१० F. om. from खर्जूल°. — Bö. has खर्जूर (v. l. खजूर); Yajñ. खर्जूर; Kāṣ. V. खर्जूर & खर्जूल; Hem. खर्जूर, खर्जूल & खर्जूल (Bö., Yajñ. have also खजूर).

११ ? अर्कस्वनेत्यन्ये । श्वानायनः B. K.; अर्कस्वनपत्ये आश्वानायनः C.; F. om. अर्कस्वनेत्यन्ये.—Hem. has अर्क । स्वन । अर्कस्वन ।; the others स्वर (Kāṣ. V. MS. a. स्वन).

१२ गौलाङ्क° B.; गोलः कं अङ्क° C.; D. om. from अपरे.—Bö., Yajñ. have गौलाङ्क; Kāṣ. V. ed. गौलाङ्क, MS. a. गोपाल; Hem. गोल । आङ्क । गौलाङ्क ।

विश्वानरः पिङ्गलशूद्रकोत्सा-

तवस्फुटा धन्यगदश्रविष्ठाः ।

जनाभमवीक्ष्याः^१ खदिरो नमार्हे-

पिञ्जूरवस्ताः^२ सनखः पविन्दा^३ ॥ २४० ॥

वैश्वानरायणः । विश्वतर इति कश्चित्^४ ॥ * ॥ पैङ्गलायनः ॥ * ॥
शौद्रकायणः ॥ * ॥ औत्सायनः ॥ आतवायनः ॥ उत्सातवेति भोजः^५
॥ * ॥ स्फोटायनः^६ ॥ * ॥ धान्यायनः ॥ * ॥ गादायनः^७ ॥ * ॥ अवि-
ष्ठायाः^८ । आविष्ठायनः ॥ * ॥ जानायनः । अस्य नडादित्वात्फणि^९ ।
अस्मिन्नञ् च यूनि विशेषः^{१०} ॥ * ॥ आश्लायनः ॥ * ॥ वैक्ष्यायणः^{११} ॥ * ॥
खादिरायणः ॥ * ॥ नामायनः ॥ * ॥ आर्हायणः ॥ * ॥ पैञ्जुरायणः^{१२}
॥ * ॥ वास्तायनः ॥ * ॥ सानखायनः^{१३} ॥ * ॥ पविन्दायाः^{१४} । पा-
विन्दायनः ॥ २४० ॥

१ °वीष्पाः (or वीष्ठाः) C. F. K.

२ °वास्ता B. (व MSS.; व Yajñ.)

३ पविद्: B.C.K.; पविंदा: E.; पवि-
दा । D.; cf. note १४.—A. om. text
and comment.

४ विश्वतर इति° C.; om. D.—Hem.
has both; the others विश्वानर only.

५ उत्सातवेति श्रीभोजः D.—Hem.
has all three.

६ On the स्फोटायन P. vi. 1, 123,
Yajñ. remarks: स्फोटोऽयनं यस्येत्यर्थे
स्फोटायनाः शब्दान्तरम्.

७ वादायनः D. (not in text); Bō.,
Yajñ. have likewise वद (cf. वन, वत,
p. २८२, n. ९); Hem. गद om. Kāṣ. V.

८ Thus also Hem., Kāṣ. V.; अविष्ठ
Bō., Yajñ. doubtful.

९ पणि B. C. D. K.

१० अस्मिन् एजि भिविशेषः D.; अ-
स्मिन्नञ् च° B. K.; अस्मिन् यञ्च° F.

११ वैष्पायणः (or ष्य) B. C. F. K.;
तैक्ष्यायणः D.—Hem. has वीक्ष; Kāṣ.
V. ed. वीक्ष; om. MS. a., Bō., Yajñ.

१२ पैजुरायणः B.; पैजुरायणः D.—
Bō. has पिजूल; Yajñ. पिञ्जूल; Hem.,
Kāṣ. V. ed. पिञ्जूर; om. MS. a.

१३ सानखायनः C. — सनख Hem.;
the other works om. this word.

१४ Thus Hem., Kāṣ. V. ed.; पविन्द
Bō., Yajñ.

रोहिणभण्डितभडिलाः^१ शुनभण्डिलदासकानडुहं^२ च ।

पुटकुटकुलखडभडिताः^३ प्रादृतचुपकितविशंपदुर्मनसः^४ ॥ २४१ ॥

रौहिणायनः ॥ * ॥ भाण्डितायनः ॥ * ॥ भाडिलायनः^५ ॥ * ॥

शौनायनः^६ ॥ * ॥ भाण्डिलायनः ॥ * ॥ दासकायनः^७ । चुपदासक

इत्यन्यः^८ ॥ * ॥ अनडुहोऽपत्यं पौत्रादिः । आनडुह्यम् । तदपत्यं

युवा । आनडुह्यायनः ॥ स्त्रियामत इजि । आनडुहीत्यन्यः^९ ॥ * ॥

पौटायनः ॥ * ॥ कौटायनः ॥ * ॥ कौलायनः^{१०} ॥ * ॥ खाडायनः ॥ * ॥

भाडितायनः ॥ * ॥ प्रादृतायनः^{११} ॥ * ॥ चौपायनः ॥ * ॥ कैतायनः ।

खिव इत्यन्यः^{१२} ॥ * ॥ विविधं शं सुखं पातीति विशंपः । तस्य^{१३}

वैशंपायनः ॥ * ॥ दौर्मनसायनः ॥ २४१ ॥

जडलतशङ्खप्राच्या ध्वनवहमन्दा भवेन्नेरे जातः ।

अथ भर्गस्त्रैगर्ते स्यादात्रेये शपो भरद्वाजः^{१४} ॥ २४२ ॥

१ सुनमंडितभविताः E.; सुनहिण-
डितविताः D.; °भलिताः B. F. K.;
°ललिताः C.; cf. note ५.

२ शुनिमंडिल° B. C. F. K.; सुनमंडि-
त° E.; सुनभडिल° D.; °दाशका° B. C. K.

३ पुटकाकुट° C.; पुटकुडकुल° B.;
°षडभडिताः B. K.

४ प्रहृतचुप° E.; प्राह ॥ नुप° D.;
किव for कित B. C. K.; किच F.; A.
om. text and comment.

५ ? भालितायनः B. F. K.; लालिता-
यनः C.; भावितायनः D.—The other
works and *kārikā* 14 have भडिल (be-
sides भण्डिल, भंडित, and भण्डित).

६ ? Hem. has शुन; the others omit
this word (Kās. V. ed. var. ७. सूनु, शुव?).

७ दाशकायनः C. K.

८ D. om. from चुप.—Hem. appa-
rently चुपदासक; the others चुप (Kās.
V. ed. has चुम्प) । दासक.

९ आनडुहो न्यः C.; आनडुही अन्यः
K.—अनडुहीति गर्गादियजंताद्गोत्रे फ-
ञ्जोऽसंभवेन सामर्थ्यादून्ययम् । अन-
डुहो युवापत्यमानडुह्यायनः । Yajñ.

१० कौडायनः D.

११ ? प्राहृतायनः D.; cf. प्रहृत sl. 239.
—Bā., Yajñ. have प्रहृत and प्रहृत;
Hem. only प्रादृत; Kās. V. only प्रहृत.

१२ कैचायनः । खिव° F.; कैवायनः
B. C.; D. om. from खिव.—Hem. has
किव, खिव, & खिय; the others कित.

१३ D. om. from विविधं.

१४ A. om. text and comment.

जाडायनः ॥ * ॥ लातायनः ॥ * ॥ शाङ्खायनः ॥ विदादित्वादजि
शाङ्खः । गर्गादित्वादजि^१ शाङ्खः । कुञ्जादित्वात्फजि^२ शाङ्खा-
यन्यः ॥ * ॥ प्राच्यायनः ॥ * ॥ ध्वानायनः ॥ * ॥ वाहायनः ॥ * ॥
मान्दायनः^३ ॥ * ॥ जातायनः । पुमांश्चेत् ॥ अन्यत्र जाताया जातेयः
॥ * ॥ भार्गायणः । त्रैगर्तश्चेत् । भार्गिरन्यः ॥ * ॥ शापायनः । भारद्वा-
जायनः^४ । आत्रेयश्चेत् ॥ शापिर्भारद्वाजस्यान्यः ॥ * ॥ एत च्षिवा-
चकाः ॥ अस्योदाहरणानि ।

अथैष वातण्ड्यवतण्ड्यभीकवातण्ड्यवतण्ड्यभिकप्रियाणि^५ ।

आश्वायनाश्वायनसेवितानि शुचीनि सिप्रापुलिनान्यगच्छत् ॥ १ ॥

पौटायनास्तेषु पुटान्मृजन्तो वैदायना वेदमुदीरयन्तः^६ ।

चान्तायनाः चान्तिभृतोऽस्य चेतः शाङ्खायनाः शङ्खभृतश्च जहुः^७ ॥ २ ॥

धैवायणार्हायणरौहिणायनार्कायणन्यस्तममित्कुशेषु ।

पादायनासन्नदृषन्निषणः^८ चाक्रायणेष्वेषु पदं स चक्रे ॥ ३ ॥

औत्सायनैरुत्थमिहोत्पतद्भिः काशायनैः^९ काशकुशं लुनद्भिः ।

स्नानायनैः स्नानमनूद्गुणद्भिर्^{१०} धैव्यायणैर्ब्रह्ममुदं स लेभे ॥ ४ ॥

१ °यणि F.

२ °पजि B. C. D. K.

३ मादायनः C. D.; om. B.—Not in the other works.

४ The other works have also आत्रेय भारद्वाजे (cf. also आत्रेयायण in *kārikā* 13).

५ अथैष वातंढ्यवतंढ्यमेव पाराश-
रेयं अभिकप्रियाणि C.; °भीका वा-
तंढ्यवातंढ्यतिवाप्रियाणि F.; D. om.
the first stanza, but numbers २ to १४.
The first half-couplet appears to refer

to गर्गादि; on वतण्डी, वातण्डी cf.
sl. 60 comm.

६ अथौर्व्यजनो वैदायना चेदनुदी-
रध्वत्यः । D.

७ शंखजतश्च B. C. K.; शंखहतश्च°
F.; °शाखायना शखदृतश्च जुहुः D.

८ वादायनासन्न° D.

९ धात्सायनैरुत्थ° C.; जत्सायनै-
भक्तामिहोत्पतद्भिः D.; °कासायने B. C.

१० स्नानायनस्नानमनूद्गु° B. C. K.;
°अनूद्गुणद्भिः F.; अनूद्गुण° D.

धार्म्यायणं धर्ममृचो जपन्तं वाग्मायनं वाग्मितमं यजूंषि ।
 गौमायनं गोमिनमेष साम धान्यायनं धान्यमथावमेने^१ ॥ ५ ॥
 वैच्यायणं वीक्ष्य विशालवत्ता ननाम नामायनमायताक्षः ।
 अदुर्मना दौर्मनसायनं स महामनाः सौमनसायनं च ॥ ६ ॥
 धौमायनं^२ सोऽध्वरधूमशुभ्रं धौम्रायणं ब्रह्मपरायणं च ।
 श्यामायनं श्यामलकण्ठभक्तं काणायनं काणभुजं च भेजे ॥ ७ ॥
 शैवायने शैवमतानुकूले कौलायने कूलकुटीरभाजि ।
 कौटायने धान्यकुटैकवृत्तौ वासायने वाहृत वासनं सः^३ ॥ ८ ॥
 गीर्ब्रह्म गैरायणमुद्गिरन्तं जातायनं जाततदर्थबोधम्^४ ।
 ध्वानायनं^५ सध्वनिदत्तचित्तं जाडायनं ध्यानजडं प्रपेदे ॥ ९ ॥
 भक्त्यानडुह्यायनमेष नवार्जुनायनं वार्जुनतुल्यकीर्तिः ।
 वैल्यायनं चोपजगाम वैश्वानरायणं विश्वजनीनवृत्तिः ॥ १० ॥
 आविष्ठवैशालपरौ कराभ्यां पावित्रपाविन्दपरौ गिरात्र ।
 खार्जूरपैञ्चूरपरौ तु शश्वन्मूर्धाभिषिक्तोऽनमदायनौ सः ॥ ११ ॥
 वैशंपगौलाङ्गपरौ च तौ तान् खाडातवप्राहृतदासकेभ्यः^६ ।
 रामोदतः कैतवखादिराभ्यां स चापलादाचपलौ ववन्दे^७ ॥ १२ ॥
 विद्वान्मुदं को^८ न बभार भारद्वाजायनं राजनि वन्दमाने ।
 आत्रेय नौमीत्यभिधाय तत्रात्रेयायणं^९ वास्य विपर्ययेण ॥ १३ ॥

१ धान्यमथावमेने D. F.

२ Cf. page २८२, note २.

३ वातनं सः C.; वासनां सः D.

[वास or वस does not occur in the text; we should probably read वासायने here].

४ गीर्ब्राह्मा B.; गीर्ब्राह्म D.; गौ-
 रायण B. C. F. K.; जातवदर्थ B. C.

५ धानायनं B. C. F.; धानायनं D.;

सध्वनिदत्तचित्तं B. C. D.

६ प्रादृत D.; प्राहृत B. C.;
 दाशकेभ्यः B. C. F. K.

७ स चापलौ विश्वतनू ववन्दे C.; स
 वापलादाबलोप ॥ D.; चापलादाच-
 पलौ F.

८ विद्वान्मुदं B. C.; विद्वान्मुदको D.

९ Cf. page २८५, note ४.

स भाडिताङ्गाण्डितभाडिलाभ्यां नवायनान्भाण्डिलतश्च भूपः ।

शापायनं शापिमथेह भार्गि भार्गायणं चैव नमश्चकार^१ ॥ १४ ॥

२४२ ॥ इत्यश्वादिः ॥

विदोर्वेकिंदर्भकिलातधेनु-

विश्वानरा भाजनकाश्यपौ च^२ ।

अश्ववतानः प्रियकोपमन्यू

हर्यश्वबिन्दू कुशिकर्तभागौ^३ ॥ २४३ ॥

अश्वविदेत्यादिना पौत्रादावपत्येऽञ्भवति ॥ * ॥ विदस्यापत्यम् ।

वैदः । वैदौ । विदाः ॥ * ॥ और्वः ॥ * ॥ कैदर्मः । कीदर्म इति शक-

टाङ्गजः^४ । विदर्म इति भोजः ॥ * ॥ कैलातः^५ ॥ * ॥ धैनवः । अयमृ-

षिवचनः । उत्सादौ तु प्रत्ययप्रसवगव्यादिवाचकः^६ ॥ * ॥ वैश्वानरः^७

॥ * ॥ भाजनः । ताजम इत्यन्यः^८ ॥ * ॥ काश्यपः ॥ अथ । इन्द्रहः

सप्तमः काश्यपानाम्^९ इत्यञ्जः सुक् कस्मान्न भवति । सामान्येनापत्या-

१ A number of words in the text are not exemplified in these *kārikās*.

२ °काश्यपौ च B. C. F.; भाजेनक-
स्यापौ च D.

३ °कर्तुभागौ D. E.; A. om. text
and comment.

४ ? कीदर्म इति शा° B. C. K.; कची-
दर्भ° F.; om. D.—°किंदर्म इति श्री-
भोजः D.—किंदर्मस्य कैदर्मः कैदर्मौ किं-
दर्भौ । किंदर्म इति शाकटायनः । वि-
दर्भ इति भोजः Yajñeṣv.; Bū. has
किंदर्म (var. l. कन्दर्प); Hem. कीदर्म;
Kāṣ. V. ed. MS. a. किंदर्म.

५ Bū., Hem., have किलात; Yajñ.

किरात(किलात इति केचित्); Kāṣ. V.
MS. a. किरात, ed. किलालप (l) and
var. l. किलात.

६ प्रत्ययप्रसव° B.—उत्सादौ तु अव-
प्रसूतिकावचनः Yajñ.; cf. śl. 254.

७ विश्वानरः B.; D. om. from कै-
लातः.

८ ? भाजनः । भजना; ॥ D.; °इति
कश्चित् F. K. (? भाजम° B. C.—Hem.
om. both; the other works have भाजन;
Bū., Yajñ. also भोगक; Kāṣ. V. MS. a.
भोजन (om. ed.).

९ अथेदुः सप्तमका° D.; अथेदु
स° F.; Kāṣ. V. iv. 1, 104, where इन्द्रभूः°.

भिधान ऋष्यणा सिद्धिर्भविष्यति । तस्येदं विवक्षायामणा वा सर्वेषा-
मपि हि पितरः काश्यपा अभेदोपचारात् । यथा बभ्रुः । मण्डुः ।
लमक इति ॥ * ॥ आश्यावतानः । आश्यावतानाः^१ ॥ * ॥ प्रियकः । पि-
यकेत्यन्यः^२ ॥ * ॥ औपमन्यवः ॥ * ॥ हार्यश्वः ॥ * ॥ बैन्दवः ॥ * ॥ कौ-
शिकः । यथा ।

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो राममध्वरविघातशान्तये^३ ॥
आर्तभागः ॥ २४३ ॥

ऋषिषेणभरद्वाजापस्तम्बाः^४ शुनकस्तथा ।

शरद्वत्सद्वकौ शिशुः^५ कुचवारश्च^६ कीर्तिताः ॥ २४४ ॥

आर्षिषेणः ॥ * ॥ भारद्वाजः ॥ * ॥ आपस्तम्बः ॥ * ॥ शौनकः ॥ * ॥
शारद्वतः ॥ * ॥ साम्बकः । साम्बकाः ॥ श्वक इति^७ वामनः ॥ * ॥
शैग्रवः । शैग्रवाः^८ ॥ * ॥ कौचवारः ॥ कूचवार^९ इति वामनः ।
कूवाचर^{१०} इत्यन्यः ॥ * ॥ गोपवनश्यामाकश्यापर्णश्यामकास्तु^{११} गो-
पवनादेर्विदाद्यन्तर्गणत्वाद्द्रष्टव्याः ॥

१ Kāṣ. V. MS. *a.* reads अश्व । अव-
तान, cf. p. २८१, note ८.

२ Om. D.—Hem. has प्रियक and
पियक; the others प्रियक only.

३ Raghuv. 11, 1.

४ ऋषिषेण^० E.; A. om. text & com.

५ शिशु B. C.; शिशू E.; शिशू D.

६ Thus B. D. F.; कुचवारश्च C.;
कूचवारश्च E.; cf. n. १० and sl. 353.

७ ? सांवकः । सवकाः । शिवक इति
D.; cf. *gopavanādi*, sl. 35.—Kāṣ. V. ed. has
श्यामक, श्यामाक, श्यापर्ण, and *var.* 11.
संवक, श्यायक; MS. *a.* only श्यामिका
and श्यावर्ण; Hem. श्यापर्ण and twice

श्यामाक; Bō., Yajñ. श्यापर्ण, श्यावलि,
श्यामाक, श्मिक, and श्यामाक [श्मिक
(श्यामाक इत्यन्ये) Yajñ.].

८ शैग्रवाः D.; शिश्रवः F.; cf. *go-
pavanādi* sl. 35.

९ ? Thus Kāṣ. V. ed., MS.; and
Bō., Yajñ.; also eds. Pāṇ. iv. 3, 94;
कुचावर F.; कृवावर B.; कुवाचर K.
and Hem.; कृवाच C.; D. om. from
कूचवार to इत्यन्यः.

१० Thus K.; कूचाचर B.; कूचावर
F.; कृवाचर C.; D. cf. n. ९ [? कृवाचर
as Hem. n. ९].

११ C. om. श्यामाक (suppl. by K.).

चृषिवाचिभ्य चृष्यणि प्राप्ते । चृष्टिषेणाच्छिवाद्यणि । अनृषिवा-
चिभ्योऽदन्तेभ्योऽत इजि । तदन्तेभ्यो^१ऽणि ॥ परस्त्रिया ज्यङो ढणि^२
च पाठः ॥ २४४ ॥ इति विदादिः ॥

कुञ्जब्रध्नुभस्कन्दलोमस्कम्भाः शटो गणः ।

भस्मशङ्खविपाशश्च शुण्डा शाकश्च कीर्तिताः^३ ॥ २४५ ॥

अश्वविदेत्यादिना पौत्रादावपत्य एभ्यः फञ्^४ भवति । तत्संनि-
योगेन फञ्ब्रातादस्त्रियामित्यनेन^५ स्वार्थे ज्यस्व ॥ * ॥ कुञ्जस्यापत्यं
पौत्रादिः । कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः ॥ * ॥ ब्राभ्रा-
यन्यः ॥ * ॥ शौभायन्यः । शुभ इति भोजः^६ ॥ * ॥ स्कान्दायन्यः ।
स्कन्ध इत्यन्ये^७ ॥ * ॥ लौमायन्यः । केचिल्लोमान्तस्यैव मन्यन्ते न लोमः ।
तन्मत औडुलोमायन्य इत्यादि^८ ॥ * ॥ स्काम्भायन्यः । स्कम्भ इत्यपरे^९
॥ * ॥ शाटायन्यः^{१०} ॥ * ॥ गाणायन्यः ॥ * ॥ भास्मायन्यः । भस्मेत्यन्यः^{११}
॥ * ॥ शाङ्खायन्यः ॥ * ॥ वेपाशायन्यः ॥ * ॥ शौण्डायन्यः ॥ * ॥ शा-
कायन्यः ॥ * ॥ अस्योदाहरणानि ।

१ अदन्तेभ्यो C.; cf. P. iv. 2, 112.

२ ऽज्याहो ढणि B.; °स्त्रियाभ्यां हो
ठणि C.; ज्याडा ढणि° F. [? cf. P. iv.
1, 120 (स्त्रीभ्यो ढक्) & śl. 225; (*hari-
tādi*, śl. 238)].

३ A. om. text and comment.

४ ऽपन् B.; यन् F.; पत् C.; यञ्
D.; ? फन् K. [Pāṇ. चफञ्].

५ पञ् B. C. (K.); यजतादस्त्रिया-
मित्य° F.; पप्पातादस्त्रियामि° D.—
Cf. P. v. 3, 113.

६ ? Thus D.; शुभ इति° B. C. F.;
श्रीभोजः D.—Bö., Yajñ. have शुभ;

Hem. शुभा; Kāṣ. V. ed. शुभ (*var. l.*
शुभा); MS. a. & *var. l.* ed. शुभंया.

७ स्कन्द Bö., Kāṣ. V. ed.; स्कंध Hem.,
Kāṣ. V. a.; स्कंद (स्कंध इत्यन्ये) Yajñ.

८ औडलोमायन्यः° B.; D. om. fr.
केचिल्लोमान्त°; Yajñ. same as here.

९ ? Thus B. C. F. K.; D. om. from
स्कम्भ.—The other works have स्कम्भ
(Vardham. स्कम्भा?).

१० शाकटायन्यः F.—Hem. शट, the
others शठ; Kāṣ. V. ed., MS. a. have
शाकट besides शाक and शठ.—Cf.
kārikā 3.

११ Om. D. (& the other works).

ऐचन कुञ्जानुपसृत्य^१ कौञ्जायन्यादयोऽयर्षिवधूवधूयः^२ ।
 कौञ्जायनाः पार्थिवकुञ्जरं तं ब्राधायनाश्चातिकुट्टहलेन^३ ॥ १ ॥
 शाङ्खायनाः शङ्खकशोभिहस्ता^४ भास्त्रायना भास्वरहेमभासः ।
 गाणायना गाणपतव्रतस्थाः शाकायनाः शंकरभक्तिभाजः ॥ २ ॥
 शौण्डायना मार्जनकर्मशौण्डाः शाटायनाः शायविहीनवाचः ।
 स्कान्मायनाः स्कन्धितमन्मथास्ताः शौभायनाः शोभनवल्गुवाचः ॥ ३ ॥
 स्कान्दायनाः स्कन्दमहौजसं वैपाशायनाः^५ पाशभृतोपमेयम् ।
 प्रियौडुलोमायनमौडुलोमायन्यं^६ तमालोक्य न तप्तिमायुः ॥ ४ ॥
 २४५ ॥ इति कुञ्जादिः ॥

गर्गो वत्सविरोहितौ शटशकप्राचीनयोगावटा

धूर्तः शङ्खधनंजयाजचमसा विश्वावसुः संकृतिः ।

वृक्षागस्त्यपुलस्तिवल्गुकलिता मन्तुर्मनायी लिगुः

मूनुर्लोहितकन्यकौ श्रुवलतू मण्डुर्जिगीषुस्तनुः^७ ॥ २४६ ॥

गर्गादेरश्वविदेत्यादिना यञ् ॥ * ॥ गर्गस्यापत्यं पौत्रादिः । गार्ग्यः

॥ * ॥ वात्स्यः ॥ * ॥ वैरोहित्यः ॥ * ॥ शाय्यः ॥ * ॥ शाक्यः ॥ * ॥ प्रा-
 चीनयोग्यः^८ ॥ * ॥ आवय्यः ॥ * ॥ धौत्यः ॥ * ॥ शाङ्ख्यः ॥ * ॥ धानं-
 जय्यः ॥ * ॥ आज्यः ॥ * ॥ चामस्यः ॥ * ॥ वैश्वावसव्यः ॥ * ॥ सांख्यः^९ ॥ * ॥

१ पचांतकुंजा° F.; पस्थंतकुंजानु-
 पसृत्य D.

२ ऽयर्षि° B. C.; °वधूजनायः C.;
 °वधूः वधूघः । D.

३ कुंजरंतः° F.; चाध्वयनापाति° D.

४ शांखक° B. C. K.; शांखिक° F.;

वक्त° D.; °भास्त्रायना° B. F.

५ °महौजसश्च वै° C.; वैशंपायना
 B. C. F. K.

६ प्रियौडुलौमा° F.; प्रियौडुलौ-
 मा° D.; B. om. the last two *kārikās*.

७ पंडुर्जि° E.; A. B. om. text and
 comment.

८ प्राचीनयोग्यः C. D. K.

९ सांख्यः D.

वाच्यः ॥ * ॥ आगस्त्यः ॥ * ॥ पुलस्त्यः । पौलस्त्यः ॥ पुलस्त्य इत्यपि
प्रकृतिरस्ति । तस्याप्यृष्यणि पौलस्त्यः स्यात् । परं^१ पुलस्तिशब्दस्य यज्ञ-
भावे रूपान्तरमनिष्टं स्यात् । आदौ च विशेषः । यजन्तास्त्रियां
पौलस्ती । पौलस्त्यायनी । अणन्तस्य पौलस्त्येव स्यात् । बङ्गषु यज-
न्तस्य पुलस्त्यः । अणन्तस्य पौलस्त्याः^२ ॥ * ॥ वाल्वाव्यः ॥ * ॥ मान्तव्यः
॥ * ॥ मानाव्यः । पाठसामर्थ्यान्न स्त्रीत्वनिवृत्तिः ॥ * ॥ लौगव्यः^३ ॥ * ॥
सौनव्यः ॥ * ॥ लौहित्यः ॥ * ॥ कान्यक्यः । कथक^४ इत्यन्यः ॥ * ॥ औव्यः^५
॥ * ॥ लातव्यः ॥ * ॥ माण्डव्यः ॥ * ॥ जैगीषव्यः ॥ * ॥ तानव्यः ॥ २४६ ॥

तण्डोलूकवतरणधूमशकलाः कण्ठस्तथा^६ कुरिडनी

गोकक्षैकरहूगणा^७ वृषगणः स्थूरा रराका कताः^८ ।

गोलन्दानडुहौ^९ तरुक्षभिषजौ कृष्णोऽलिगुः पिङ्गला^{१०}

पूतीमाषमुलाभिनी कुरूकतः शङ्कुस्ति तिक्षैकलूः^{११} ॥ २४७ ॥

१ पुरं C. K.

२ पुलस्त्य इत्यपि प्रकृत्यन्तरमास्ति ।
तस्यापि गर्गादित्वे पुलस्तिशब्दस्य पाठ
एवोपलक्षणम् । अत एव रामायणादी
रावणे पौलस्त्यपदं प्रयुज्यमानमुपपद्यते
न च पुलस्तिपदेन तस्योपपत्तिरिति वा-
च्यम् । पुलस्त्योऽजनयत्यन्यामगस्त्यं च
हविर्भुवि ।^{१०} (Bhāg. P. 4, 1, 36) यद्यपि
पुलस्त्यस्य ऋषित्वादिणि पौलस्त्य इत्येव
स्यान्तथापि यज्ञभावे रूपांतरमनिष्ट-
मापद्यते । तथा हि यजन्तस्य स्त्रियां पौ-
लस्त्यायनी । अस्तंतस्य तु पौलस्तीत्येव ।
बङ्गष्वपत्येषु यज्ञो लुकि पुलस्त्याः ।
ऋष्यणस्तु लुगभावात्पौलस्त्या इति वि-
भावनीयम् । Yajñ.

३ लौगव्यः D.; लालिगव्यः C.

४ ? कथ C., orig. K. (corr. कथुक or
कथुक); कथ F.; om. D.; कन्थक and
कथक Bō., Yajñ.; कथक, कच्छक Hem.;
कथक Kāś. V. ed. (कच्छप । कन्धर a.).

५ ? औव्यः C.—Hem. सुव; the other
works omit this word and लतु.

६ कंवस्तथा C. D.; कंठस्तथा E. F. K.

७ ° बहूगणा F. K.; बङ्गगणा C.

८ स्थीरा° C.; रराका कतः D.; वृष-
गणस्थूरा रराकाः कताः E.

९ गोलुंदानडुहौ वरुच° C. F. K.

१० पिङ्गलः D.; पिङ्गलाः E.—Bō.,
Yajñ., Hem., Kāś. V. ed. have पिङ्गल,
MS. a. पिङ्गला.

११ A. B. om. text and comment.

ताण्डः । तण्डिन्निति^१ कश्चित् ॥ * ॥ औलूक्यः ॥ * ॥ वातण्डः ।
 शिवादिपाठादपि । वातण्डः ॥ * ॥ धौम्यः । युधिष्ठिरमन्त्री । यथा
 कादम्बर्याम्^२ । धौम्य इवाजातशत्रोः ॥ * ॥ शाकल्यः ॥ * ॥ का-
 ण्यः^३ ॥ * ॥ कौण्डिन्यः ॥ * ॥ गौकल्यः ॥ * ॥ ऐक्यः ॥ * ॥ राह्मण्यः^४ ।
 रहोगण इत्यन्यः ॥ * ॥ वार्षगण्यः ॥ * ॥ स्थौर्यः^५ ॥ * ॥ राराक्यः ।
 अरराकेत्यन्यः^६ ॥ * ॥ कात्यः ॥ कात्यशब्दासोहितादित्वाद्वायनि
 कात्यायनी । गौरी । ऋषिपत्न्याकारत्वादध्वृद्धा नार्थपि ॥ * ॥ गौ-
 लन्यः^७ ॥ * ॥ आनडुह्यः ॥ * ॥ तारुह्यः^८ ॥ * ॥ भैषज्यः ॥ * ॥ काष्ण्यः
 ॥ * ॥ आलिगव्यः ॥ * ॥ पैङ्गल्यः ॥ * ॥ पौतीमाय्यः । पूतिमाष इति
 भोजः^९ ॥ * ॥ सौलभ्यः । सुलोभिन्निति^{१०} वामनः ॥ * ॥ कौरु-
 कात्यः^{११} ॥ * ॥ शाङ्क्यः ॥ * ॥ तैतिह्यः ॥ * ॥ ऐकल्यः ॥ २४७ ॥

चुलुकचणकमङ्गुः शर्कराक्षामिवेशौ

चिकितकुटिलदल्भाः पिप्पलूतृक्षकक्षौ^{१२} ।

१ ? तण्डिन्निति C.; तडिन्निति D.—
 Hem. तण्डिन्; the others तण्ड.

२ F. Calc. (1849) p. 49, 20.

३ ? काण्यः C.; कांयः K.; कं।य (i.e.
 कांयः?) D.; कांयः F.—Hem. कंठ;
 the other works कण्व.

४ ? बाह्मण्यः C. F. & corr. K.; ओ-
 हण्य इत्यः D.—Bö., Kāṣ. V. ed., Yajñ.
 have रहगण; Hem. रहोगण.

५ स्थौर्यः C.—स्थूरा Bö., Yajñ.; स्थूरा
 Kāṣ. V. ed., स्थूला MS. α.; स्थूर। Hem.

६ Bö. has अररक (var. l. अदरक);
 Yajñ. अरराक (or ओका) । [राराक्य
 इति केचित्]; Kāṣ. V. ed. अररक,
 MS. α. आरका; Hem. अरराका.

७ Thus D.; गौलुदः C. F. K.—Bö.,

Yajñ. गोलुन्द; Hem., Kāṣ. V. ed. गो-
 लुन्द, MS. α. गोलुद; cf. *kārikā* 13 on
 śl. 252.

८ वारुह्यः C. K.; वारुह्यः F.

९ पूति इति° C.; ओश्रीभोज्यः D.—
 The other works (and *kārikā* 15) give
 पूतिमाष [पूतीमाष इत्यन्ये Yajñ.].

१० ? सुलोभिन्निति D.; सुलोभिन्नि-
 ति C. F. K.—Kāṣ. V. ed. has सुलोभिन्,
 MS. α. सुलोहित; Bö., Yajñ. सुला-
 भिन् (सुलोमिन्(!) Yajñ.) & सुलोहिन;
 Hem. twice सुलोभिन्

११ कौरुकात्यः D.; cf. śl. 164.

१२ चिकितकुटल° C. K.; °दल्लीपि-
 प्लु° C.; दल्भापि° E.; °कक्षौ C. E.;
 पिप्पलूतृ K.; पिप्पलूतृ° F.; तृक्षकक्षाः
 D.

महितमुसलरेभाः^१ शण्डिलोक्यौ च गण्डु^२

विदभृदभयजाताविन्दूहृतिचिरी च^३ ॥ २४६ ॥

चुलुकचणकाभ्यां युक्तो मङ्गुः । चुलुकचणकमङ्गुः ॥ चौलुक्यः^४ ॥ * ॥
चाणक्यः ॥ * ॥ माङ्गुः^५ ॥ * ॥ शार्कराज्यः ॥ * ॥ अग्निवेशः ॥ * ॥
चैकित्यः^६ ॥ * ॥ कौटिल्यः^७ ॥ * ॥ दाल्भ्यः ॥ * ॥ पैप्पलव्यः^८ ॥ * ॥
तार्क्ष्यः । गरुडः ॥ * ॥ काक्ष्यः^९ ॥ * ॥ माहित्यः ॥ * ॥ मौसल्यः ॥ * ॥
रैभ्यः^{१०} ॥ * ॥ शाण्डिल्यः ॥ * ॥ औत्थ्यः^{११} ॥ * ॥ गाण्डव्यः^{१२} ॥ * ॥
वैदभृत्यः । अस्य पौत्रादौ यज् तस्य सुचि । विदभृतः । अभिजिदा-
दावधीतस्य^{१३} विदभृच्छब्दस्यापत्यमात्रे यज् तस्याणि । वैदभृताः ॥
वितृन् साहसिकान् बध्नातीति वितृभत् तस्य वैदबध्य इत्यन्यः^{१४} ॥ * ॥
आभयजात्यः ॥ आभयः । जात्य इत्यन्ये^{१५} ॥ * ॥ ऐन्द्रहव्यः ॥ * ॥ तै-
त्तिर्यः ॥ २४८ ॥

बृहदग्निसवर्णर्क्षजमदग्निपराशराः ।

जतूकर्णः^{१६} कुटीगुश्च कर्कटाश्मरथौ मनुः ॥ २४९ ॥

१ °मुशल° F.K.; °मुशलसोभो° C.

२ शण्डिलोत्ये° C.; शण्डिलोक्त्रौ° E.;

शण्डिलोक्त्रैवितडोर्वि° D.; वतंडो for
च गण्डु E. F.; च तंडो C. K. (sl. 247).

३ A. B. om. text and comment.

४ चौलुक्यः° D.—Bö. has चुलुक;
Yajñ. चुलुक; Kāṣ. V. ed. कचुलुक (!),
MS. a. चुकित.

५ मङ्गु Bö., Yajñ., Hem., Kāṣ. V.
MS. a.; मचु Kāṣ. V. ed.

६ Bö., Yajñ. read चैकित; Hem.,
Kāṣ. V. ed. चिकित (om. a.).

७ ? कौटिल्यः C. D. K.—Hem. कुटल;
not given by the other works.

८ पैप्पलव्यः C.; पौप्पलव्यः D.

९ Kāṣ. V. ed. कष; om. MS. a., Bö.,
Yajñ., Hem.

१० मौसल्यः° C. F. K.; °रौभ्यः K.;
°सौभ्यः C.

११ औत्थ्यः C.; औः D.—उकथ Bö.,
Yajñ., Kāṣ. V. MS. a. (उकथ ed.); उत्थ
(? उच्छ) Hem.

१२ ? वातंडः F.; तांडः C. K.; om.
D.—गण्ड Bö., Yajñ., om. others.

१३ Cf. śloka 252.

१४ वितृभद्रस्तस्य° C. K.; K. orig. वैतृ-
बध्य; D. om. from वितृन्.—वितृ from
वा गन्धने (हिंसायां) Dhātup. 24, 42; as
पितृ from पा (Weber) [Hem. पितृवध].

१५ D. om. आभयः°.—Bö., Yajñ.,
Hem. अभयजात; Hem. also divided;
K. V. ed. उभय । जात, a. उभयजात.

१६ जतूकर्णः° C.; जर्तूकर्णः K.; A.
B. om. text and comment.

बार्हदग्न्यः ॥ * ॥ सावर्ण्यः^१ ॥ * ॥ आर्क्ष्यः । रुच^२ इत्यन्यः ॥ * ॥
 जामदग्न्यः ॥ पाराशर्यः ॥ कथं पुनरनन्तरो रामो जामदग्न्यः । व्यासः
 पाराशर्य इति । पुत्रोऽपि पौत्रादिकार्यकरणात्तथा व्यपदिश्यते । अन-
 न्तरापत्यविवक्षायां तृथ्यणि जामदग्नः^३ पाराशर इति । अन्ये तु बभ्रुः
 कौशिक^४ इति कौशिकग्रहणं गर्गादियजोऽनित्यत्वख्यापनार्थं मन्यन्ते^५ ।
 तेन पाराशर्यो व्यासः । जामदग्न्यो राम इत्यनन्तरापत्येऽपि यज्-
 सिद्धः । वैचित्र्यार्थमित्यपरे^६ ॥ भोजस्वनन्तरापत्ये पाराशरिः । तस्ये-
 दं विवक्षायां तु पाराशर इत्याह^७ ॥ * ॥ जातूकर्णः^८ ॥ * ॥ कौटी-
 गव्यः^९ ॥ * ॥ कार्कश्यः ॥ * ॥ आशरथ्यः ॥ * ॥ मानव्यः ॥ कथं मानवी
 प्रजा । लोहितादित्वाङ्गायन्डीभ्यां^{१०} स्त्रियां नित्यं भवितव्यम् । अन-
 न्तरापत्यविवक्षायामृथ्यणं भविष्यति ॥ २४६ ॥

पर्णवल्कस्तलुक्षश्च यज्ञवल्कश्च मन्दितः^{११} ।

व्याघ्रपाद्भिषा^{१२} देवहूस्तनुभण्डितमुद्रलाः ॥ २५० ॥

पर्णवल्क्यः ॥ * ॥ तालुक्ष्यः ॥ * ॥ याज्ञवल्क्यः ।

१ सावर्ण्यः D.

२ रुच C.; रुच्य D. F.—Bö. has
 रुच; Kāś. V. MS. a. रुच (om. ed.);
 Yajñ. रुच । रुच इत्यपि पाठः ।; Hem.
 रुच, रुच & रुच.

३ जामदग्न्यः D.

४ Cf. P. iv. 1, 106; also śl. 59 com.

५ यजोऽमिनित्यत्वाव्यापनार्थः म-
 न्यते D.; गर्गादिगणस्य नित्यत्वख्याप-
 नार्थं C.

६ विविच्यार्थमित्यपरे C. K.

७ D. om. from भोजसु.

८ जातूकर्णः C. K.—Bö. has जातू-
 कर्ण (v.l. जतूकर्ण); Yajñ. जातूकर्ण (but
 makes जातूकर्ण); Hem., Kāś. V. ed.
 जतूकर्ण; MS. a. जातूकर्ण

९ कौटिगव्यः C. K.

१० Cf. śloka 59.

११ ०तुलुक्षश्च० मन्दितः E.

१२ ? Thus F. cf. note ३, next page;
 व्याघ्रपादिषाट्टेव० D.; ०भिषदेवहूस्त०
 K.; ०भिषदेवहूस्तु० C.; ०भिषगदेव०
 E.—A.B. om. text and comment.

स योगी याज्ञवल्क्यस्त्वां वेदान्तानध्यजीगपत्^१ ॥

मन्द्रं संजातमस्य । मन्द्रितः । तदपत्यं मान्द्रित्यः । मन्वित^२ इति वा-
मनः ॥ * ॥ वैयाघ्रपद्यः ॥ * ॥ भैष्यः^३ ॥ * ॥ दैवहव्यः । यज्ञहरित्य-
प्यन्यः^४ ॥ * ॥ तान्तव्यः ॥ * ॥ भाण्डित्यः ॥ * ॥ मुदं मदं वा गलतीति
मुद्रलः । तदपत्यं^५ मौद्रल्यः ।

मौद्रल्यस्य कवेर्गभीरमधुरोद्गारा गिरां सूक्तयः^६ ॥ २५० ॥

आङ्गिरसे बोधकपी ब्राह्मणकुशिकाङ्गजे च मधुबभू ।
वाजोऽसे जरमाणो भडितासंकृतितितितिम्भवामरथाः^७ ॥ २५१ ॥

बौध्यः । कायः । आङ्गिरसस्येत्^८ ॥ अन्यत्र बौधिः । कापेयः ॥ * ॥
माधव्यः । ब्राह्मणस्येत् । अन्यत्र माधवः ॥ * ॥ बाभ्रव्यः । कौशिकस्येत् ।
अन्यत्र बाभ्रवः ॥ अन्ये तु लोहितादिपठितादेव बभ्रोः कौशिके यज्ञं
मन्यन्ते । स्त्रियां बाभ्रव्यायण्येव तन्मते स्यात्^९ ॥ * ॥ वाजोऽस इति
वाजशब्दोऽसमासे यज्ञमुत्पादयति । वाज्यः ॥ अस इति किम् । मौ-
वाजिः ॥ अस इत्यस्योपलक्षणत्वादन्येषामपि गणपठितानामसमास
एव^{१०} प्रत्ययः । पारमवेदिः । पारमगर्गिरित्यादि^{११} ॥ * ॥ जार-

१ Anarghyar. 3, 13.

२ Thus Kâs. V., Bû., Yajñ.; मन्द्रित Hem.

३ ? Thus MSS.—Hem. has भिषज् (cf. śl. 247) & भिष । Bû. भिषज् (var. l. भिषज्); Yajñ., Kâs. V. ed. भिषज्; MS. a. भिषज्.—The *kārikās* on śl. 252 give only भैषज्य (l. 12) [? भिषज् in śl. 247, and here भिषज् with E.].

४ D. om. from यज्ञह^०; Hem. has यज्ञह; om. the others.

५ मुदं नुदं वा^० C.; D. om. etymology and quotation.—Cf. Nir. 9, 24.

६ Anarghyar. 1, 8 [गिरां व्यूतयः (= राशयः समूहाः comm.) ed. Calc. S. 1782].

७ °संकृतितंभवामरथाः C. K.; A. B. om. text and comment.

८ Cf. P. iv. 1, 107.

९ Cf. śl. 59 comm.; P. iv. 1, 106.

१० °अस एव C.; असस एव D.

११ पारत्षवेदिः पारमगर्गिरित्यादि D.; पारमवेदिः^० F.

माण्यः ॥ * ॥ भाडित्यः ॥ * ॥ आसंकृत्यः^१ ॥ * ॥ तिम्यन्तं भचयतीति
तितिम्भः । तस्य तैतिम्भ्यः^२ ॥ * ॥ वामरथ्यः ॥ २५१ ॥

गुहलुर्मनसो महुः पिङ्गभिणजसम्बवः^३ ।

आलापी कृतवीरश्चाभिजिदादिस्तथा गणः ॥ २५२ ॥

गौहलव्यः । गूहलुरित्यन्यः^४ ॥ * ॥ मानस्यः ॥ * ॥ माङ्गव्यः ॥ * ॥
पैङ्गः ॥ * ॥ भैणज्यः ॥ * ॥ साम्बव्यः^५ ॥ * ॥ आलाप्यः ॥ * ॥ कार्त-
वीर्यः ॥ * ॥

अभिजिदादिः पुनरयम् । अभिजित् विदभृत् शालावत् शिखा-
वत् श्रुमत्^६ ऊर्णावत् श्रीमत् शमीवत्शब्दाः^७ । तेषामभिजिदादेर्यञो
ऽणित्यनेन यञोऽण भवति^८ । अभिजितोऽपत्यानि । आभिजिताः ।
वैदभृता^९ इत्यादि ॥ * ॥ अस्योदाहरणानि^{१०} । यथा ।

राजन्महाकालवनेऽत्र गार्ग्यो वात्स्यात्मजावत्सलबालवत्सम् ।

वाज्याज्यसौवाजिवटुप्रियेण विलोक्यतामाश्रममण्डनं वः^{११} ॥ १ ॥

१ The others only संकृति (sl. 246).

२ तैतिम्भ्यः C.; तितिभस्तस्य तैतिम्भ्यः
F. Only Hem. has this word.

३ ? संवचः D. E.; °शंबवः K.; शंव
ऽव C.—A. B. om. text and comment.

४ Bū., Yajñ. गूहलु; Hem. गूहलु;
Kāś. V. ed. गुलु; MS. a. गुरगुलु; (*kā-
rikā* 8 गूहलु?).

५ शांबव्यः F.; सांवच्यः D. K.—शंखु
Hem., om. the others; cf. sl. 66.

६ आमत् C.; °अमत् F. K.; श्रुमत्
eds. Pāṇ., Kāś. V.; श्रुमत् Mahābh. ed.
Ben.

७ C. F. om. शमीवत्; K. suppl.;
D. om. from अभिजिद्विदभृद्°; cf. P. v.
3. 118.

८ आदेर्जो ण इत्यनेन यञण° C.;
om. D. (Pāṇ. अणो यञ्).

९ आभिजितः° C. K.; खादभृत् C.;
खेदभृत् K.; ऽपत्यान्या तो वैदभृत्; D.

१० The words अलिगु, एक, कक्ष, क-
तवीर, गण्डु, तनु, तितिम्भ, तित्तिर,
धूर्त, पिङ्ग, भिषा, महु, मन्द्रित (म-
न्वित), लतु, वामरथ, वृच, शक, सम्बु
(संवच), सून, though given in the text,
are not exemplified in the *kārikās*;
twice occur अवट (*kār.* 4b, 7a), कपि
(9a, 16b), वभु (5b, 16a), दलभ (7b,
14a).—संशित is given in *kār.* 5b,
but not in the text (but cf. *lohitādi*,
sl. 60).

११ वात्स्यपर्जा वत्सल° नः D.

तथेति गौरीपतये प्रणम्य सांस्कृत्यपत्रीकृतपादपं सः ।

आसंस्कृतीनर्तितमत्तवर्हि^१ मुनेः पदं राजमुनिर्जंगाम ॥ २ ॥

वैयाघ्रपद्योपहितार्घपाद्यः^२ प्राचीनयोग्योदितमङ्गलाशीः ।

स तत्र रैभ्यायणपृष्ठवार्त्तः पौलस्त्यहाऽत्रेरिव धाम्न्यभासीत्^३ ॥ ३ ॥

साग्न्याग्निवेश्ये स्तुतसांख्यशांख्ये धौम्यापधौम्ये धुतशाख्यसाध्ये^४ ।

आवस्यचामस्यनमस्यधानंजयानडुह्ये^५ स जहर्ष तस्मिन् ॥ ४ ॥

क्ष्मा तार्क्ष्यलक्ष्मेर्ह^६ सकौरुकात्यवैश्यावसव्यायनजारमाणान् ।

लौहित्यसांशित्यवतोऽभिवाद्य बाम्रव्यमाण्डव्यमुखानुपेये ॥ ५ ॥

स मङ्ग माङ्गव्यमनस्यमाङ्गीत् स वल्गुवाल्गव्यवचस्यवालीत्^७ ।

मानव्य शाङ्गव्य मनोश्च शङ्कुर्मानाय्यमानाय्यमिवैष भेजे^८ ॥ ६ ॥

सावय्यकार्कव्यकुटीगकौटिगव्यान्तिषङ्गिर्विदभृङ्गिरोद्यान्^९ ।

स वैदभृत्यायनवैदभृत्यसौलाभ्यदाल्भ्यान् वज्र तत्र मेने ॥ ७ ॥

जिगीषवेऽस्मै निजुगोप जैगीषव्यो न्यगूहद्यदु गौहलव्यः^{१०} ।

तच्छ्रौव्यलैगव्यकथासु तत्त्वं गीर्ब्रह्मणो^{११}ऽस्य स्वयमावभासे ॥ ८ ॥

१ °नत्तोनमतवर्हि C.; °नर्त्तितमं-
तवर्हि K.; °नर्त्तिततत्तवर्हि D.

२ वैयाघ्रपाद्यो C. F. K.

३ रैव्यायण° अमासीत् D.; पौल-
स्त्यदात्रेरिव° F.

४ साग्न्याग्निवेश्येस्तुत° C.; साग्न्याग्न-
वेश्ये स्तुतसांख्यशांख्ये° D.; सात्यप्रिदे-
श्यस्तुत° F.; °सांख्यसांख्ये C. F. K.; धु-
तसाद्यसाध्ये D.; °साधौ C.

५ आवस्यवामस्यमस्यधामंजयान°
O.; °धानंजयानडुह्ये C. F. K.

६ क्षोताच्य° F.

७ °ववस्य बालान् C.; वचस्यवलात्
F. K.; °वरस्य वलात् D.

८ °सांकव्य° C. D. F.; °मतोश्च C.;
°शंनुर्मा° D.; °आनाय्यमिवैष MSS.

९ °विदभिन्नरीयान् F.; विदभित्
गरायान् C.; विदभित् गरीयान् K.;
विदभृहिरीघां D.

१० जिगीशवोऽस्मै° C. F.; निगूह-
त्प° गौहलव्यः D.; °गौहलव्यं C.

११ तद्ब्रौव्यलौगव्यकथासुतत्रं° C.;
गीर्ब्राह्मणो C. K.; तच्छ्रौव्यैर्गव्यकथास-
तत्वगीर्ब्रह्मणो D.; तच्छ्रौव्यलैगव्य° F.

वातण्ड्यताण्ड्यायनकाथकात्यमान्तव्यतान्तव्यदमैः स तस्मिन् ।
 तारुक्ष्यतालुक्ष्यतपोभिरार्क्ष्यः कान्यक्यशाकल्यजपैश्च^१ जह्ने ॥ ८ ॥
 स काण्यगौकक्ष्यसमचमस्मिन्नागस्त्यकौण्डिन्यकृतातिथेयः^२ ।
 सुभाषितान्यादित पार्णवल्क्यो यजूंषि सूर्यादिव याज्ञवल्क्यः^३ ॥ १० ॥
 माहित्यमाहित्यविदेष जातूकर्ण्यस्य सावर्ण्यसवर्णमोजः^४ ।
 भाण्डित्यपाण्डित्यमिहैव राह्णगण्यादयो वीक्ष्य तमित्यमूचुः ॥ ११ ॥
 भाडित्यभैषज्यवचो विचिन्वन्नालाप्यचैकित्यमतिं मिमानः^५ ।
 मौमल्यपैङ्गल्यकृतीः स पाराशर्याग्रमाणो मनसालुलोके^६ ॥ १२ ॥
 सवार्हदग्न्यायनजामदग्न्यः स्त्रौर्यौक्थ्यतैतिक्ष्यजिघृक्षिताभिः^७ ।
 कौटिल्यशास्त्रार्णवपारदृष्ट्या ननन्द गौलन्यमुनीन्द्रवाग्भिः^८ ॥ १३ ॥
 कार्ण्यैकलव्यायनपैप्पलव्यदाल्भ्यैन्द्रहव्यायनदैवहव्यान्^९ ।
 राराज्यचाणक्यवदाररक्यमौलूक्यचौलुक्यजुषं सिषेवे^{१०} ॥ १४ ॥
 स भाजयन्नाभयजात्यवैरोहित्याश्रय्यायनवार्धगण्यान् ।
 सपौतिमाय्यायणशार्कराक्ष्यशाण्डिल्यमौद्गल्ययुजो विरेजे ॥ १५ ॥

१ काथक्य° C. F. K.; °साकल्य° D.

२ स कांक्ष्य° C. K.; स कांक्ष्य° F.; स

सांवर्णी° कृताविधेयः D.

३ सुभाषिता° पार्णवल्काः° याज्ञवल्काः C. K.; पार्णवल्क्याज्य-षि° D.

४ जातूकर्ण्यस्य° F.; जातूकसर्पास्य° D.

५ विचिन्वन्नालाप्यचैकल्य° F.; चैकित्य° D.; °आलोप्यचैकित्य° C. K.; मतिमिमानः C.

६ मौमल्य पैङ्गल्यकृतीः स पाराशर्याग्रमाणो मनसा° D.; °कृता स पाराशर्याग्रमाणो मनसालुलोकि C.; °कृ-

तो स पाराशर्याग्रमाणो नुमसालुलोके F. K.

७ सवार्हदग्न्याः स्थिरकौशलाभि-स्त्रौर्यौक्थ्य° C. °स्त्रौर्यौ तैतिक्ष्यजिघृक्षिताभिः D.

८ कौटिल्यशास्त्रा° K.; °नानादग्न्याग्निः D.; °दृष्ट्या ननन्द गौलन्यमुनीन्द्रवाग्भिः C.

९ कार्ण्यैकलव्या° D.; कार्ण्यैक° दो-ल्लिद्र° C.

१० राराज्यचाणक्यवदाररक्यमौलूक्यचौलुष्वजुषः सिषेवे D.; °वटार-क्यमौलूक्यचौलुक्यजुषः° F.

माधव्यतो धाम स माधवश्रीर्वाभ्रव्यधीर्वाभ्रवतः प्रभावम्^१ ।

कापेयतः काप्यरुचिः प्रतापं^२ बौध्याच्च बौधेस्व स बोधमाप^३ ॥ १६ ॥

प्रथमवृत्ते विरोहितागस्त्यशब्दौ^४ । द्वितीयवृत्ते तण्डवतण्डधूमैक-
कुरुकतानडुहलिगुशङ्कुततरुचवर्जिताः^५ शब्दाः । तृतीयवृत्ते मङ्गुमि-
वेशतचकचरेभवर्जिताः^६ । चतुर्थश्लोक ऋचमनुवर्जिताः^७ । पञ्चमश्लोके
तलुचव्याघ्रपत्तन्तुवर्जिताः^८ । षष्ठार्थायां भडिततितिम्भवामरयश-
ब्दाः^९ । सप्तमश्लोके भिष्णजालापिक्ततवीरशब्दा^{१०} अभिजिदादिश्च
शकलादिगणयोग्या^{११} भवन्ति ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन यज्ञह्रप्रभृ-
तयो^{१२} द्रष्टव्याः ॥ २५२ ॥ इति गर्गादिः ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितस्त्रीयगणरत्नमहो-
दधिवृत्तौ तद्धितप्रक्रियास्वार्थिकापत्यप्रत्ययगणनिर्णयो^{१३}

नाम तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

१ वा भवतः प्रभावं F.; °वाभ्रवतः
प्रभावं K.; °वा भ्रवनप्रभावः C.

२ कोपेटातः° प्रभापं D.; प्रतापा C.

३ वाध्यास्वबोधस्वस बोधमाप C.;
बौध्यास्व बौधिस्व स वाधागपा । D.;
बौध्यास्व बौधिस्व स बोधनाय F.; बो-
ध्यास्वबोधस्व स° K.

४ ? विरोहिताशब्दास्तृतीय° D.;
विरोहितागस्त्यशब्दौ C. F. K.; sl. 246
has अगस्त्य which in the other works is
kaṇvādi (अगस्त्य being gargādi only).

५ लिङ्गशङ्कुतारुच° F.; शङ्कुत-
रुच° C. K.; D. om. from द्वितीय.

६ °वृत्तकच° MSS.; Bū. also has
वृत्त twice in the gargādi, but not in
the kaṇvādi; cf. lohītādi, sl. 60.

७ ऋचमनु° D.; °मनुवर्जिताः C.

८ °तनुवर्जिताः C.

९ षष्ठीर्यायाततितिम्भ° D.; षष्ठ-
श्लोके भडिततितिम्भ° C.; भडिततिति-
म्भ° F.

१० भिष्णजापिपिक्तत° D.

११ सकलादि° D.—śakalādi = kaṇ-
vādi, P. iv. 2, 111.

१२ यज्ञह्रप्रभृतयो D.

१३ तद्धितप्रक्रियानिरूपणं E.

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

धनं सेना पशुक्षेत्रे धान्यप्राणसभागृहाः ।

शताश्वधन्वराष्ट्राधिकुलधर्मगणास्तथा^१ ॥ २५३ ॥

धनादेरपत्ये वाण् पत्युरित्यनेन धनादिपूर्वपदात्पतिशब्दादत्रा-
णधिकारे येऽर्थास्तत्रापत्ये^२ वाण् भवति । एषस्यापवादः^३ ॥ * ॥ धन-
पतेरपत्यं धनपतिर्वा देवताऽस्य । धानपतः ॥ * ॥ सेनापतेरिदम् ।
सैनापतम्^४ ॥ * ॥ एवं पाण्डुपतम् ॥ * ॥ चैत्रपतम् ॥ * ॥ धान्यपतम्
॥ * ॥ प्राणपतम् ॥ * ॥ साभापतम् ॥ * ॥ गार्हपतम् ॥ * ॥ शातपतम्
॥ * ॥ आश्वपतम् ॥ * ॥ धान्वपतम् ॥ * ॥ राट्रपतम् ॥ * ॥ आधिप-
तम् ॥ * ॥ कौलपतम् ॥ * ॥ धर्मपतम् ॥ * ॥ गाणपतम् ॥ २५३ ॥
इति धनादिः^५ ॥

उत्तोशीनरभल्लकीयविकरा धेनूदपानोष्णिहः^६

पञ्चालापवदौ महानदपृथे इन्द्रावसानः कुरुः ।

सत्वङ्गीष्मरथन्तरं जनषदो मध्यंदिनानुष्टुभी

त्रिष्टुप्पङ्क्तिमहानसाश्च भरतो ज्ञेयः सुवर्णः ककुप् ॥ २५४ ॥

उत्सादेश्चाजित्यनेनोत्सादेर्देवपृथिवीशब्दाभ्यां^७ वास्ये तस्मात्पूर्वेऽपत्ये

१ °धान्वराष्ट्रादिकुल° E.; A. om. text and comment; B. om. to धनपते-
रपत्यं धनपतिर्.

२ येऽर्थासेनापत्ये D.

३ णास्यापवादः C.; एषस्यापवादः
D.; एषस्यापवादः K.

४ Thus also Hem.; Bō., Yajñ., Kāṣ.
V. a. & var. l. ed. have स्थानपति instead.

५ = *aṣvapatyādi*, P. iv. 1, 84; Hem.

(*dhanādi*, vi. 1, 14) reads also गज (गा-
जपतं) and adds केचित्तु गृहसेनाशब्दौ
न पठन्ति । तन्मते गार्हपत्यं सैनापत्यमि-
त्युत्तरेण ज्य एव (P. iv. 4, 90).

६ उत्तोशीनर° D. E.; °विधुरा
धेनूरपादो° D.; °धेनूदपातो° C.; A.
om. text and comment.

७ The other works include देव and
पृथिवी in the *gaṇa*.

वार्थेऽञ् भवति । अणस्तदपवादानां च बाधकः ॥ * ॥ उत्सस्यापत्यम्
 उत्सो वा देवताऽस्येति । औत्सः ॥ * ॥ औशीनरः ॥ * ॥ भास्त्रकीयः
 ॥ * ॥ वैकरः । अस्य पथ्यादिपाठाच्चातुरर्थिको^१ एव ॥ * ॥ धैनवः^२
 ॥ * ॥ औदपानः ॥ * ॥ औष्णिहः ॥ * ॥ एवं पञ्चालेषु भवः । पा-
 ञ्चालः । अके प्राप्ते^३ ॥ * ॥ आपवदः । वामनमतेन^४ ॥ * ॥ माहा-
 नदः ॥ * ॥ पृथाया अपत्यम् । पार्थः ।

यियच्चमाणेनाहृतः पार्थेनाथ मुरं द्विषन्^५ ॥ * ॥

इन्द्रावसानो नाम बाहीकग्रामस्तस्य^६ । ऐन्द्रावसानः ॥ * ॥ करुषु भवः ।
 कौरवः ॥ * ॥ सत्वतोऽपत्यम् । सत्वतः । यथा ।

समरेषु रिपून्निजघ्नता^७ शिशुपालेन समेत्य संप्रति ।

सुचिरं सह सर्वसात्वतैर्भवविश्वस्तविलासिनीजनः ॥

यादवैरित्यर्थः ॥ * ॥ ग्रीष्मे भवम् । ग्रीष्मं महः^८ ॥ * ॥ रथंतरो नाम
 राजा साम वा । तदपत्यं तत्र भवं वा । रथंतरम् ॥ * ॥ जानपदः
 ॥ * ॥ माध्यंदिनः ॥ * ॥ आनुष्टुभः ॥ * ॥ त्रैष्टुभम् ॥ * ॥ पाङ्कजम् ॥ * ॥
 माहानसोऽग्निः ॥ * ॥ भारतः ॥ * ॥ सौवर्णं कटकादि ॥ * ॥ का-
 कुभम् ॥ २५४ ॥

बृहतीजगतीमहिमत्तरुणास्तलुनो महन्महाप्राणौ ।

विनदबृहत्पीलुकुणा वृषदंशो बष्कयश्चासे^९ ॥ २५५ ॥

१ This must refer to the *samkṣādi* (Hem. vi. 2, 82 *supanthyādi*), sl. 274-6 (in which Vardh. includes the *pragadyādi*, P. iv. 2, 80).

२ Cf. p. 287, l. 11.

३ आकप्राप्ते B. C. (P. iv. 2. 124):
 *अपवादः B. C. K.

४ The MSS. apparently refer this to the following माहानदः which is given

by all the works, whilst अपवद is given by none of them.

५ Sis. 2, 1 [द्विषन्मुरम् eds.].

६ बाहीकं D.; बाहाकाग्रामं C.;
 बाहीक B. F. K., Yajñ.

७ Sis. 16, 14; रिपून्विजघ्नता eds

८ ग्रीष्ममहः D.; cf. p. 304, l. 1.

९ *महिमतारुणां B.; पीलुकुणपृ-
 षदंशो E.; *पीलुकुणवृहदंशो बष्क-
 यश्चासि D.; A. om. text and comment.

बार्हतम् ॥ * ॥ जागतम् ॥ * ॥ महिमतो^१ भावो महिमा । तस्य
माहिमः ॥ महीमदित्यन्यः ॥ * ॥ तारुणः । तालुनः ॥ तरुणाऽपत्यं
तारुणः । तालुनः । ढणि प्राप्ते^२ ॥ * ॥ माहतः ॥ * ॥ माहाप्राणः ।
महाप्रयाण^३ इत्यन्यः ॥ * ॥ वैनदः ॥ * ॥ बार्हतः ॥ * ॥ पीलूनां पाकः
पीलुकुणः । ततोऽजि । पैलुकुणः^४ ॥ * ॥ वृषं मूषिकं धर्मं वा दश-
तीति वृषदंशो मार्जारः पापवान्वा । ततोऽजि^५ । वार्षदंशः ॥ जि-
नेन्द्रबुद्धिस्तु वृषदंशे^६ इति वृषच्छब्दादंशेऽज् । वृषदंशो वार्षदः ।
अंश इति किम् । वार्षदोऽन्यः । अपेव भवति ॥ * ॥ बष्कयशब्दोऽमे-
ऽसमासेऽजमुत्पादयति । बाष्कयः ॥ अन्यत्र सुबष्कयस्यापत्यं सौब-
ष्कयिः ॥ अस्य समासप्रतिषेधाद् उत्साद्यन्तस्यापि प्रत्ययः । गोधेनुभ्य
आगतं गौधेनवम् । मयङ्ङरूपौ न भवत इति शकटाङ्गजः । अस्मन्मते
तु तदन्तानां व्यवच्छेदः^५ ॥ २५५ ॥

देशे तूदस्थानो हंसपथं वर्धमानमहितौ च^७ ।

दंशं कुरूकतकुणपावुत्सादिगणे पठन्येके^८ ॥ २५६ ॥

उदस्थानशब्दो देशे वर्तमानोऽजमुत्पादयति । देशेऽभिधेय इ-
त्यन्यः । औदस्थानः ॥ अन्यत्र । उदस्थानो नाम कश्चित् तस्य । औद-

१ महतो D.—महिमत Hem., rom.
others.

२ Acc. to Pāp. iv. 1, 120.

३ Thus D.; माहाप्रापाण^० F.; महा-
प्राण C. K.; महोप्राण [?] = माहाप्राण]
B.—Hem. has महाप्राण & महाप्रयाण;
the others महाप्राण only.

४ पीलुकुणः B.—Bö., Yajñ. पीलु-
कुण; Kāś. V. ed. पीलु । कुल । (1); MS.
a. पीलुकर्णः.

५ D. om. from ततोऽजि to the end.

६ Kāś. V. ed. reads पृष, दंशे; MS. a.
पृषदंशे; Bō. पृषदंश; Yajñ. वृषदंशो
मार्जारस्तस्य वार्षदंशः; Hem. वृषद
अंशे । वृषदंश इत्यन्ये.

७ देशे वुदं वर्धमानमहितौ च C.

८ E. om. this śloka; A. D. om. text
and comment; उदस्थान alone is given
by Bō., Yajñ., K. V., and exemplified in
the *kārikās*; Hem. has उदस्थान, हंस-
पथ, वर्धमान, महित.

स्थानिः ॥ * ॥ हांसपथः ॥ * ॥ वार्धमानः ॥ * ॥ महितस्त्र्य^१ । माहितः
॥ * ॥ दांशः ॥ * ॥ कौरुकातः ॥ * ॥ कौणपः ॥ * ॥ एतेषां यथासंभ-
वमुदाहरणानि^२ ।

दृष्टोडुलोमेषु मयौडुलोमे^३ श्रीवैरसिंहादिषु रुद्रभक्तिः ।

अपार्थिवा सा त्वयि पार्थिवी यां नौस्त्रीदपान्योऽपि न वर्णयन्ति^४ ॥ १ ॥

आनुष्टुभत्रैष्टुभकाकुभैर्य पाङ्क्तौष्णिहैर्वाहृतजागतैश्च^५ ।

सुवन्ति राथंतरभाक्तकीयमाभ्यंदिनाः सोऽर्हणयादृतस्ते^६ ॥ २ ॥

कस्तारुणस्तालुनवाष्कयौ वा सौवष्कयिर्वा हृदये करोति ।

विलासिनोर्वापतिमा कलौ यद्गुलोकि लोकेऽत्र मृगाङ्गमौलिः^७ ॥ ३ ॥

न भारतेनैचि न कौरवेण नैन्द्रावसानेन न सात्वतेन ।

पाञ्चालमाहानदवैनदैर्नो नौशीनरेणाद्य यथा त्वयेशः^८ ॥ ४ ॥

सौवर्णमुर्व्यादि तथा न दत्त्वा^९ न धैनवं जानपदं द्विजेभ्यः ।

न वैकरं रत्नचयं विकीर्य त्वमीशमालौक्य यथाद्भुतोऽभूः ॥ ५ ॥

न माहतीमृद्धिमवैमि माहाप्राणी न को जल्पति बार्हतीयम्^{१०} ।

भक्त्येह योऽभ्यर्चति रुद्रमौदस्थानं तमभ्येति जनं^{११} जयश्रीः ॥ ६ ॥

१ Hem. omits महित, but remarks
on महिमत्: महिदित्यपि केचित्.

२ D. om. to यथासंभवमुदा; cf.
last page, note 4.

३ मयौडुलोमे C. F.; भयौडुलोमे D.

४ ? या नानौस्त्रीद° दर्शयति D.;
नौस्त्रीदीपान्यो° B.; नौस्त्रीद° पि
वर्णयन्ति C.; नास्त्रीदपान्यो° F.

५ आनुष्टुभं काकुलधैर्यं पाङ्क्ता म-
नोष्णि° C.; पाङ्क्तौष्णि° F.; °य पां-
क्ती° D.

६ °याहृतस्ते F. & corr. D.; °याह-
तस्ते C.; °याहृतस्त्रौ K.

७ विलासिनोर्वापतिन° B. C. K.;
विसेलाशिनोर्वा° नृमृगाङ्क° D.; °प्रमृ-
गाङ्क° C. F. K.

८ यथो त्वयेशः B. C. K.; यथान्व-
येशः D.

९ तथानर्हत्वा° D.

१० न साहती वृत्तद्विमषवैमि° नाह-
तीयं D.; माहाप्राणी° B. C. K.

११ जने B. D. K.; मुदं C.

माहानसोऽग्निः पचतेऽन्नजातं यैष्मं महः पैलुकुणं गृणन्ति^१ ।

वृषाङ्गभक्तोऽर्हति वार्षदंशान् भेत्तुं^२ विभिन्ना हि पदार्थशक्तिः ॥ ७ ॥

॥ २५६ ॥ इत्युत्सादिः ॥

भिस्त्राखण्डिकदक्षिणायुवतयो धर्मी^३ सहस्रो युगं

श्रेचं श्वा हलबन्धभिस्तुकशुकोलूकाः पदातिः पुनः ।

अङ्गारो वडवाऽथ पङ्क्तिरहोऽथर्वा करीषं तथा

चर्मी चर्म च^४ गर्भिणी युगवरत्रा स्याद्वरत्रा तथा ॥ २५७ ॥

भिचादेरित्यनेन षष्ठ्यन्तात्समूहेऽणप्रत्ययो भवति ॥ * ॥ भिचाणां समूहः । भैक्षम् । यथा श्रीसागरचन्द्रस्य^५ ।

अकल्पितप्राणसमासमागमा

मलीमसाङ्गा धृतभैक्षवृत्तयः ।

निर्ग्रन्थतां त्वत्परिपन्थिनो गता

जगत्पते किंत्वजिनावलम्बिनः^६ ॥ * ॥

खण्डिकानां^७ कलायानाम् । खाण्डिकम् ॥ * ॥ दक्षिणानाम् । दाक्षिणम् ॥ * ॥ यौवनम् । युवतिपाठः पुंवङ्गावबाधनार्थः । अत्रास्य पाठश्चन्द्राचार्याद्यभिप्रायेण^८ । वस्तुतस्तु तद्वितोत्पत्तेः प्रागेव पुंवङ्गावेन भवितव्यम् । ततो युवतीनां समूहो यौवनम् । यथा ।

१ पवने च जातयैष्मं महः पैलुकुणंति
D.; यैष्ममहः against metre B. C.

२ वार्षदंशात् D. F.; भोत्तुं D.

३ वर्मी F.

४ वर्मी चर्म च C. D.; A. om. text

and comment.

५ यथा सगराचन्द्रस्य D.

६ किंतु जनावलम्बिनः D.

७ Yajñ. & Kāś. V. ed. read खण्डिका; Bū., Hem., K. V. a. खण्डिक

८ पाठः खंड्वार्याद्य D.

सरूपमतिनेपथ्यं^१ कलाकुशलयौवनम् ।

यस्य पुण्यकृतः प्रैयं सफलं तस्य यौवनम्^२ ॥

यत उक्तं भाष्यकृता^३ । भिन्नादिषु युवतियहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययविधाविति ॥ * ॥ धार्मिणम्^४ ॥ ब्रह्मादिपाठान्नोऽनक्तो व्ये सित्पणादावित्यनेन सुङ्ग^५ ॥ * ॥ साहसम् ॥ * ॥ यौगम् ॥ * ॥ चैत्रम् ॥ * ॥ शौवनम् । शकटाङ्गजस्तु श्वखलादिभ्योऽज्जिनित्यत्र श्वादेरञ्चचनम्^६ । शुनां समूहः शौवम् । दण्डिनां दाण्डम् । चक्रिणां चाक्रमित्यादिषु नो पदस्येति लोपार्थमिति मन्यते ॥ * ॥ हालम् । पाशादिपाठाद्^७ हल्या ॥ * ॥ बान्धम् ॥ हलबन्ध इत्यन्यः^८ ॥ * ॥ मैत्रुकम् ॥ * ॥ शौकम् ॥ * ॥ औलूकम् । यजन्तो^९ वक्त्रपत्यवाचोऽयुका निर्दिश्यते । तस्येह पाठादपत्यलक्षणोऽकञ्^{१०} न भवति ॥ * ॥ पादातम् ॥ * ॥ आङ्गारम् । पाशादिपाठाद्^{११} अङ्गार्या ॥ * ॥ वाडवम् ॥ * ॥ पाङ्कतम् ॥ * ॥ अक्लाम् । अक्लम् ॥ * ॥ अथर्वा नामर्षिः । तत्रयुक्ता मन्त्रा अथर्वाण उपचारान्तेषाम् आथर्वणम् ॥ * ॥ कारी-

१ Thus Hem. on vi. 2, 10 where the śloka is quoted; सरूपमतिनेपथ्यं B. C. F. K.; स्वरूपमपि नोपथ्यं D.

२ पुण्यवतः B. C. F. K.; जीवितं F.

३ Mbh. on P. iv. 2, 36.

४ धार्मिणं B. C. F. K.; Hem. has वर्मन् । वर्मिन् instead; Kāś. V. ed. धर्मिन् var. l. धर्मन् (MS. a. वर्मन्); om. Bō., Yajñ.

५ ? व्ये सित्पणादावि B. C. K.; सित्पणां युक् । F.; वे सित्पणादां युक् D.—Cf. Pāṇ. vi. 4, 144-8 (व्ये = 146-8); 167; above p. 254, l. 14.

६ Hem. vi. 2, 26 also has a special *gaṇa* आदि, in which श्वन् । अहन् । दण्डिन् । वर्मिन् (!) are enumerated [शुनां समूहः शौवं । etc.].

७ See śloka 260.

८ Hem. has them both separate and combined; the others only combined.

९ Cf. *gargūdi*, śl. 247.

१० लक्षणाकञ् B.; ऽकञ्च D.; ऽनकञ् F.; B. C. D. om. न.—औलूक्यशब्दस्य (!) गोत्राकञो बाधनार्थः पाठः । Hem. cf. P. iv. 2, 39.

११ Cf. śl. 259.

षम् ॥ * ॥ चार्मिणम् ॥ चार्मणम् । चार्ममित्यन्यः^१ ॥ * ॥ गर्भिण्यः
चेत्रभक्तयः । तासां गार्भिणम् ॥ * ॥ यौगवरत्रम् ॥ * ॥ वारत्रम् ॥ * ॥

क्षुद्रकाणां क्षत्रियाणां मालवानां चापत्यानि । राश्राख्याद्राज्ञो
ऽजेवेत्यञ् तस्य सुचि । क्षुद्रकाश्च मालवाश्च क्षुद्रकमालवाः^२ । ततो
ऽपत्याकजो बाधनार्थं सेनासंज्ञायां भिचादिपाठादण्विधिः । क्षौद्र-
कमालवी सेना । अन्यत्र क्षौद्रकमालवकम् ॥ * ॥ भिक्षुकवडबाणुक-
पदातिप्रभृतयश्चित्रकाष्ठादिप्रतिमावृत्तयो गणपाठं प्रयोजयन्ति ॥
२५७ ॥ इति भिचादिः^३ ॥

केदाराजौ राजराजन्यवत्सा उष्ट्रोर्भौ वृद्धयुक्तौ मनुष्यः ।

उक्षा ज्ञेयो राजपुत्रस्तथेह केदारादौ वामनाचार्यदृष्टे ॥ २५८ ॥

अपत्यकेदारेभ्योऽकजित्यनेनापत्यान्तात् केदारादेश्चाकञ् भवति
॥ * ॥ केदाराणां समूहः । कैदारकम् ॥ कैदार्यमित्यपि ॥ * ॥ आजकम्
॥ * ॥ राजकम् ॥ * ॥ राजन्यकम् ॥ * ॥ वात्सकम् । यथा धनंजयस्य ।

समं द्विषन्तः शुकसारिकाभिर्

विपाशिता वल्गुशिष्टं शशंसुः^४ ।

निर्मोक्षमाणं सह धेनुकेन

गृहे गृहे वात्सकमभ्यनन्दत् ॥

१ G. thrice वा०; F. K. चा०; B. D. doubtful.—Bö., Hem., Kās. V. ed. both चर्मन् & (v. l. Bö., K. V.) चर्मिन्; Yajñ. चर्मन् only.

२ क्षुद्रिकाश्च F. K.; क्षौद्रकमाल-
वाः D.—Cf. Kās. V. iv. 2, 45.

३ This *gaṇa* includes both *bhikṣhūdi*

to Pān. iv. 2, 38, and *khaṇḍikādi* to iv. 2, 45.

४ A. om. text and comment.—Cf. Pān. iv. 2, 39-40; Hem. vi. 2, 12-13.

५ शुकसारिकादिभिर् B. C. F. K.; सुकुमारिकाभिः विपाशि । ता वल्गु-
शिसु शशंसुः D.

श्रीश्रकम् । लोलौष्ठमौश्रकमुदयमुखं तरुणाम्
अभ्रंलिहानि लिलिहे नवपल्लवानि^१ ॥

श्रीरभ्रकम् । क्रीत्वोरभ्रकमिदमाजकं च वीथ्याम् ॥

वार्द्धकम् ॥ * ॥ मानुष्यकम् ॥ * ॥ श्रीचकम् ।

रोमन्यमन्यरचलद्रुमास्त्रमासां-

चक्रे निमीलदलमेक्षणमौचकेण^२ ॥ * ॥

राजपुत्रकम् ॥ २५८ ॥ इति केदारादिः ॥

पाशधूमतृणाङ्गाराः पिटाकः पिटको वनम्^३ ।

गोरथौ शकटं वातः खलपोतौ गलो नडः ॥ २५९ ॥

खलपाशादिभ्यां लिन्त्यावित्यनेन खलादेः पाशादेश्च लिन्त्यौ^४
क्रमेण भवतः ॥ * ॥ पाशानां समूहः । पाश्या ॥ * ॥ धूम्या ॥ * ॥ तृण्या
॥ * ॥ अङ्गार्या । भिक्षादिपाठादणपि । आङ्गारम् ॥ * ॥ पिटाकपि-
टकौ वंशदलादिमये भाण्डे । पिटाक्या पिटक्या ॥ * ॥ वन्या^५ ॥ * ॥
गव्या । स्त्रीलिङ्गार्थमस्य पाठः । यप्रत्ययस्तु गोर्योऽजादेरित्यनेनैव^६
मिद्वः ॥ * ॥ रथ्या ।

स्नेहाद्वहन्ती चणमुत्कटाचा

वेष्टेव शल्यं हृदये दधाना ।

उच्चान्यमाना तुरगैः परैश्च

स्यानाहिरोधेन चचाल रथ्या^७ ॥

१ Ṣiṣup. 5, 65.

२ Ṣiṣup. 5, 62.

३ धनं D. E.; °तृणाङ्गारथौ शकटं
B. C. (the missing words are supplied
by K. in the margin); A. om. text and
comment.

४ The two corresponding sūtras of
Hem. are vi. 2, 25: पाशादेश्च ल्यः ॥

27: खलादिभ्यो लिन् ॥ (लकारः स्त्री-
त्वार्थः).

५ धन्या D. (cf. n. ३).—The other
works have वन.

६ Cf. P. iv. 1, 85, vārtt. 9.

७ उच्चान्यमानस्तुर° B. C. K.; D.
om. from [स्नेहाद्विहती] चणमु° to तव
सैन्य [संनिवेशः] in the com. on ṣl. 260.

गोचरथकथ्येत्यनेन^१ गोत्रा । रथकथ्या ॥ * ॥ शकथ्या ॥ * ॥ वात्या
॥ * ॥ खलानां पिण्याकानां धान्यमर्दनभूमीनां दुर्जनानां च समूहः ।
खल्या ॥ * ॥ पोत्या । प्रवहणसंघातः ॥ * ॥ गलो मत्स्यबन्धनविशेषः ।
गल्या ॥ * ॥ नद्या । दणसंघातः^२ ॥ २५६ ॥

हलं जनः पटाकश्च ज्ञेयः पोटगलो ऽपेरैः ।

खलोकौ कुन्दुमो^३ ऽन्ये ऽपि स्युः खलादौ प्रयोगतः ॥ २६० ॥

हल्या । भिचादिपाठाद् हालम् ॥ * ॥ जन्या । ग्रामादिसूत्रेण^४
जनतेति च । प्रयोगद्वयं वामनमतेन ॥ * ॥ पटाक्या । वैजयन्तीसमूहः
॥ * ॥ पोटेन संक्षेपेण गलति । पोटगलः । काशो नडश्च । पोटगल्या ।
अपरैरिति शाकटायनप्रभृतिभिः ॥ * ॥ इति पाशादिः ॥

खलानां समूहः । खलिनी । खल्या ऽपि ॥ * ॥ ऊककुन्दुमौ निच-
यार्थौ^५ । ऊकिनी^६ । कुन्दुमिनी ॥

यत्रैतास्तिलखलिनीशणोकिनीभिः^७

शिप्रायास्तटमनु शालिकुन्दुमिन्यः ।

१ गोचरथ° B. C. K.; cf. Pāṇ. iv. 2, 51.

२ नल्या° B.; C. K. om. from गला; D. see note ७, last page.—Hem. has नल; Bū., Yājñ. नट.

३ कुंदमो B. C. K.—A. om. text and comment; E. om. this śloka (but see हल्या p. 305, l. 9); D. see note ७, last page.

४ Cf. P. iv. 2, 43.

५ निचयार्थौ F.; C. & orig. K. om.

from ऊककुन्दुम; K. supplies ओककुन्दमौ (F) निचयार्थौ.

६ K. corr. ओकिनी (?).—Hem. has likewise ऊक & कुंदुम; Bū., Kās. V. डाकिनी (Bū., var. l. डूकिनी) & कुटुम्बिनी । कुण्डलिनी ।

७ तिलखलिनीभिः B. C. & orig. K.; after which K. supplies शिणाकिनी; °खलिनीसृणोकिनी सासि प्रायास्तटमनु° F.; (? °तृणोकिनी°); for D. see last page, n. ७.

गोत्रावानिह^१ तव सैन्यसंनिवेशः

सार्धं ग्रामतय च्छतीयते^२ ऽत्र देशे ॥

अन्येऽपीति कुलटाप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ * ॥ इति खलादिः ॥ २६० ॥

तालो धनुषि पीयूषा कण्टकारी^३ त्रिकण्टकः ।

श्यामाकपाटलाकाण्डा^४ गोधूमेन्द्राविशाविमौ^५ ॥ २६१ ॥

तालादेरित्यनेन तालादेर्गणात्पृष्ठ्यन्तादिकारावयवयोरर्थयोरण्
एव भवति ॥ * ॥ तालस्य विकारः । तालं धनुः । तालमयमन्यत् ॥ * ॥
पीलुवाची पीयूषन्निति^६ चपणकः । पीयूषायाः पैयूषम् ॥ * ॥ काण्ट-
कारम् ॥ * ॥ त्रैकण्टकम् ॥ * ॥ श्यामाकस्यौषधिविशेषस्य । श्यामाकी
यवागूः ॥ * ॥ पाटला वृक्षः । तस्याः पाटलम् ॥ पाटलिरिति भोजः ।
पाटलीत्यन्यः^७ ॥ * ॥ काण्डं भस्म ॥ * ॥ गौधूमः ॥ * ॥ इन्द्राविशस्य
वनस्यतिविशेषस्य । ऐन्द्राविशः^८ ॥ २६१ ॥

वर्हिणेन्द्रालिशौ मुञ्जो बित्स्ववेणुगवेधुकाः ।

कुटीरघ्नीहिकर्पासीकर्कन्धूशिंशपेक्षवः^९ ॥ २६२ ॥

१ ? गोत्राव्यानिह F.; गोत्रावानिह B.—? गोत्रावानिव.

२ ? Suggested by Prof. Stenzler; सार्धंग्रामतया^० B. C. F. K.; कतीयते K.; सार्धं ग्रामतया च्छतीयते D.—Prof. Aufrecht prop. सार्धंग्रामगतय ईक्ष्यते.

३ Thus all MSS.; the other works have कण्टकार.

४ श्यामक^० B. C. F. K. (not in comm.); यमाकः पाटुला कांडो D.; श्यामाक-पाटलीकांडा E.

५ ०मेन्द्रादृशा^० E.; ०मेन्द्रादिशा^० D.

६ पीयुषन्निति D.—Bö., Yajñ. have

पीयूषा; Kâs. V. ed., पीयुषा.—पी-यूषा पीलुद्रुमः तद्विकारः पैयूषमिति वर्द्धमानः ॥ चापपीयूषेत्येकः शब्द इति तत्त्वबोधिनीस्वारस्यम् ॥ Yajñ.

७ पाटली वृक्षस्तस्याः पाटलो (om. the rest) D.—Bö., Kâs. V., Hem. पाटली; Yajñ. पाटलि.

८ इन्द्रादिशस्य^० ऐन्द्रादिशः D.—Bö., Kâs. V. have इन्द्रादृश and इन्द्रालिश (Bö. var. l. इन्द्रासिश); Yajñ. इन्द्रादृश and इन्द्राविश.

९ ०कर्कधु^० D.; कर्कधुशिंशपेक्षवः E.; ०शिंशिपेक्षवः F.—A. om. text & comm.

बार्हिणम्^१ ॥ * ॥ इन्द्रालिशस्य वनस्यतिविशेषस्य । ऐन्द्रालिशः^२ ।

॥ * ॥ मुञ्जस्य विकारो मौञ्जी । यथा ।

पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविम्^३ ॥

बैल्वः ॥ * ॥ वैणवः ॥ * ॥ गवेधुका । ओषधिः । तस्या गावेधुकः ॥ * ॥

कौटीरः ॥ * ॥ त्रैहः ॥ * ॥ कार्पासः ॥ * ॥ कार्कन्धवः ॥ * ॥ शंशपः^४

॥ * ॥ ऐच्चवः ॥ २६२ ॥

चयखदिरममूरान्^५ सीसकंसौ शिरीषं

रजतचमरलोहानं पीतदाहं पलाशम् ।

अपि च वचकरीन्द्रायुधस्पन्दनानि^६

शृणु तदनु यवासोदुस्वरं तीव्रदारुम्^७ ॥ २६३ ॥

चायः^८ ॥ * ॥ खादिरः ॥ * ॥ मासूरः ॥ * ॥ सैसः ॥ * ॥ कांसः ॥ * ॥

शैरीषः ॥ * ॥ राजतः कलशः ॥ * ॥ चामरम् ॥ * ॥ लौहः ॥ * ॥ पीतदारवः

॥ * ॥ पालाशः ॥ * ॥ वचस्य वंशविशेषस्य । वाचः^९ ॥ * ॥ कारीरः ॥ * ॥

इन्द्रायुधस्य वनस्यतिविशेषस्य^{१०} । ऐन्द्रायुधः ॥ * ॥ स्पन्दनः^{११} ॥ * ॥

१ All MSS. read बार्हिण in text.—

Bö., Hem. बार्हिण; Yajñ., Kāṣ. V. ed.

बार्हिण, MS. a. बार्हिण.—[बार्हिणोऽव-

यवो बार्हिणं मयूरपुच्छम् तद्विकारो

बार्हिणः Yajñ.]

२ इन्द्राविशेषः ऐन्द्रादिलिशः (!) D.

३ Śiṣup. I, 6.

४ शैरीषः D.; शैशिपः F.

५ चयखदिरः B. C. D. K.

६ * स्पन्दनानि? some MSS.

७ Thus F.; तीव्रदारु B. C. E. K.;
तीव्रदारु D.—A. om. text and comm.

८ चापः MSS.—चय Bö.; चाप (v.l.

चर्ग) Kāṣ. V. ed. (वाम MS. a.); चाप

[चापं धनुः । चापी कोटिः । चयेति

क्वचित्पाठः] Yajñ.

९ Not given by the other works.

१० वनविशेषस्य D.—इन्द्रायुधं वन-

स्यतिविशेष इति वर्द्धमानः शक्रधनुरि-

त्यन्ते । Yajñ.

११ स्पन्दन Bö., Kāṣ. V. a.; स्पन्दन

Kāṣ. V. ed., Yajñ. [स्पन्दनस्यावयवः

स्यादंनं रथांगम् Y.].—Cf. Aufrecht's
Rigveda, preface, p. v.

यावासः ॥ * ॥ औदुम्बरः ॥ * ॥ तैव्रदारवः १ । श्लेष्मातकवृक्षविशेषवाचा
नीव्रदारुरित्यन्यः २ ॥ २६३ ॥

विकङ्कतश्च पूलासो ३ रोहीतकविभीतकौ ।

व्याघ्रकाञ्चनमर्थे स्याद्विकारेऽवयवे तथा ॥ २६४ ॥

वैकङ्कतः ॥ * ॥ पौलासः ४ ॥ * ॥ रौहीतकः ॥ * ॥ वैभीतकः ॥ * ॥

वैयाघ्रं चर्म ॥ * ॥ काञ्चनस्य विकारः । काञ्चनम् । यथा ।

स काञ्चने यत्र मुनेरनुज्ञया

नवाम्बुदश्यामतनुर्न्यविचत ५ ।

यथा वा । काञ्चनेन किमिवास्य पत्रिणा

केवलं न सहते विलङ्घनम् ६ ।

ये तु नाधीयते तेऽभेदोपचारादेवात्र काञ्चनशब्दः काञ्चनविकारे
प्रयुक्त इति समर्थयन्ति ॥ * ॥ तालादीनामादिदृङ्गिमतां नित्यं मयटि
प्राप्ते तदन्येषां तु विकल्पितेऽण्वचनम् । अन्यमते स्वरश्च प्रयोजनम् ॥
तालादिषु हेमशब्दो ७ द्रष्टव्य इति केषांचिन्मतम् । तथा च । तदण्ड-

१ ? Thus F.; वैव्रदारवः B. C. D. K.

२ ? नाव्रदारु° C.; तीव्रदारु° F.;

श्लेष्मातकः । वृक्ष° तीव्रदारव इत्यन्यः
D.—Bö., Yajñ., K. V. तीव्रदारु; MS.
Hem. नीवुदार [cf. नीव Gobh. i. 5, 15].

३ पूलाशो B. C. D. F. K.—A. om.
text and comment.

४ पौलाशः B. C. D. F. K.—पूलाक
Bö.; पूलाकस्तुच्छधान्यम् पौलाकम् ।

पूलाक इत्यन्ये । पूलास इति पाठे पूला-
सो ग्रामविशेषस्तत्त्विकदेशः पौलासः ।

Yajñ.; om. K. V., Hem.

५ Śiṣup. I, 19 (श्यामवपुर्न्यविचत ed.
Calc. S. 1769; °वपुर्न्यवीचत ed. Calc.
1815).

६ Kirāt. 13, 55.

७ हेमन् Hem., cf. next page, n. ११.
—The others do not give the word.

मभवद्धममिति^१ पुराणादौ । पादेन हैमं विलिलेख पीठमिति^२ कालिदासस्य । समुद्रोपत्यका हैमीति भट्टेः^३ । अणि हि प्रकृतिभावे सति हैमनमिति स्यात् । न च वाच्यम् अकारान्त एवायमिति । हेमः संलक्ष्यते ह्यग्राविति^४ कालिदासस्य ॥

येषामशेषभुवनाभरणस्य हेमम्

तत्त्वं विवेक्तुमुपलाः परमं प्रमाणम् ।

इति च भलूटस्य^५ प्रयोगे नकारान्तस्यैवोपलब्धेः । न च मुनित्रयेण साक्षादननुमतमित्येतावतोपेक्षापेक्षमेतदिति सुवचं वज्रतरलक्ष्यक्षितिप्रसङ्गात्^६ । तथा हि । त्रिफलेत्यजादिषु मुनित्रयेण साक्षादननुमतमित्यप्यभ्युपगतमेव^७ । अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्चैत्येतदपि मुनित्रयाप्रदर्शितमपि शिष्टैरिष्टमेव ॥ शाकटायनोऽपि हेमादिभ्योऽजित्यनेनाविधानमन्याजादिश्लुगर्थमाह^८ । तेन हैमं सारसनं^९ हैमी यष्टिरिति सिद्धम् । सहृदयचक्रवर्तिना वामनेन तु हेम इति सूत्रेण विकारेऽर्थेऽन्याजादेर्लुक् कृत एव । अण् हेमार्थादित्यत्र मानव्यां वृत्तौ हैमी हेममयो रश्नेत्युदाहृतं च^{१०} ॥ २६४ ॥ इति तालादिः^{११} ॥

१ Manu 1, 9.

२ Raghuv. vi. 15.

३ Bhaṭṭik. 5, 89.

४ Raghuv. 1, 10.

५ Thus B. C. F. K.; भदस्य D.; (भलूट).

६ सुवचवज्रतरलक्ष्यप्रसंगा D.

७ साक्षादननुमतं D.

८ हेमादिभ्यो विधानमन्याजादि° C.; हेमादिभ्यो जिधान° K.; हेमादिभ्यो डदित्यनेना° D.

९ हैममासनं D.

१० मानव्या वृत्तौ° B. C. K.; °रसने° B. C. F. K.; D. om. fr. [वि]कारेऽर्थे°.

११ Vardhamāna's *tālādī* includes *tālādī* to P. iv. 3, 152; *rajatādī* ib. 159; *palāśādī* ib. 141; and *bilvādī* ib. 136.—Hem. (vi. 2, 44) has only a gaṇa *hemādī*, corresponding on the whole to *rajatādī*, the other gaṇas being rendered unnecessary by general rules (vi. 2, 30-32).

शरदर्भकुटीसोमा भवेतां तृणबल्वजौ^१ ।

स्तो राजन्यात्मकामेयौ वैकर्णश्च वसातिना ॥ २६५ ॥

शराद्येकाजप्राणिन्येवेत्यनेन^२ मयट् ॥ * ॥ शराणां विकारोऽवय-
वो वा । शरमयम् ॥ * ॥ दर्भमयम् ॥ * ॥ कुटीमयम् ॥ * ॥ सोमम-
यम् ॥ * ॥ तृणमयम् ॥ * ॥ बल्वजमयम्^३ ॥ * ॥

येषां शरमयीर्दर्भमयीस्तृणमयीः कुटीः^४ ।

कुटीमयीः सोममयीस्ता बल्वजमयीः स्तुमः^५ ॥

इति शरादिः ॥ * ॥

राजन्यभौरिक्यैषुकार्यादिभ्योऽकञ्चिधभक्ता इत्यनेन तस्य राष्ट्र-
मित्यर्थे राजन्यादेरकञ् भौरिक्यादेर्विध ऐषुकार्यादेर्भक्त एते प्रत्य-
याः क्रमेण भवन्ति ॥ * ॥ राजन्यानां जनपदः । राजन्यकः ॥ पीठमर्द-
राजवयस्त्रेषु रूढो राजन्यशब्द इत्यन्यः ॥ * ॥ आत्मकामेयकः ॥ * ॥
वैकर्णकः । विकर्ण इत्यन्यः^६ ॥ * ॥ वासातकः । अत्रास्य पाठानङ्गीका-
रादासातमित्यन्यः^७ ॥ २६५ ॥

१ °बल्वजौ B. C.; D. om. from
शर° to राजन्या; A. om. text and
comment.

२ °काजप्राणित्वच इत्यनेन D.;
°प्राणित्ववयव इत्यनेन F.; °प्राणित्वव
इत्यनेन K.

३ D. om. from शराणां to येषां.

४ येषां शरमयी दर्भमयी तृणमयी
कुटीः F. K.; ॥ शरारमयोर्दर्भमयी
ब्रुदीः D.; तृणमयी° B. C.; C. om.
कुटीः.

५ कुटीमयी सोममयीस्ता बल्वज-
मयी (वि° C.) स्तुमः B. C. F. K.; कुटी-
मयी । सोममयी । स्ता बल्वजमयीः
स्तुमः D.

६ The other works have neither
word.

७ Hem. has a special sūtra (vi. 2,
61) for this word: वसातिर्वा ॥° वासा-
तकं । वासातं ॥ The other works in-
clude it in the gaṇa *rājanyādi*.

वाभ्रव्यानृतदेवयातवयुतो दाक्षायणो वातवस्

तीव्रोदुम्बरमालवार्जुनफणः^१ पुत्रो ऽम्बरीषात्परः ।

शालङ्कायनदाक्षितेलुकलितौ वैराटशैलूषकौ^२

त्रैगर्तश्च वसानवैल्ववनकौ स्यात्संप्रियस्तैल्वलः^३ ॥ २६६ ॥

वाभ्रवकम् ॥ * ॥ आनृतस्य^४ । आनृतकः । आवृत^५ इत्यन्यः ॥ * ॥
 दैवयातवकः । दैवयातव^६ इत्यन्ये । देवयात^७ इत्यपरे ॥ * ॥ दाक्षा-
 यणकः ॥ * ॥ वातोरपत्यं वातवः । तस्य वातवकः^८ । वाचव इत्यन्यः^९
 ॥ * ॥ तीव्रस्य तैव्रकः । अस्य पाठो वामनमतेन^{१०} ॥ * ॥ औदुम्बरकः ।
 औदुम्बर इत्यन्यः^{११} ॥ * ॥ मालवस्य राज्ञः । मालवकः ॥ * ॥ अर्जु-
 नफण^{१२} इति । अर्जुनायन इत्यर्थः । तस्य । अर्जुनायनकः ॥ * ॥
 आम्बरीषपुत्रकः ॥ * ॥ शालङ्कायनकः ॥ * ॥ दाक्षकः ॥ * ॥ तेलोः ।
 तैलवकः । अस्य पाठो वामनमतेन^{१३} ॥ * ॥ वैराटको राजा । वि-

१ तीव्रीदुम्बर° D. E.; °वार्जुनफणः
 B. C. D.; °यणः F.

२ विराट° C.; °शलूषकौ D.

३ सांप्रियस्तैल्वलः B. K.; सांप्रिय-
 सौल्वलः C.; सांप्रिया वैल्वलः E.; सं-
 प्रियास्तैल्वलः D.; संप्रियस्तैल्वजः F.—
 A. om. text and comment.

४ ? आनृतस्य B. C. K.—आनृत Bö.;
 अनृतस्य आनृतकः । अत्रानृतशब्दस्तद्व-
 ति वर्तते लक्षण्या ॥ Yajñ.; आवृत ।
 आवृत [क suppl.]; ? आनृत Hem.; om.
 Kāś. V. (v.l. आप्रोत).—Bö. (v.l.), K. V.
 ed. also अत्रीड (Yajñ. व्रीडा!).

५ आवृत्त C. K.; आवृतक D.; आ-
 नृत F.

६ दैवयातव C.; देवयातव B.; दे-
 वयायातवक D.

७ दैवयात° C. D. F.—Bö., Yajñ.,
 K. V. have दैवयात (Bö., v. l. दैवया-
 तव); Hem. देवयात & देवयातव.

८ ? वातोरपत्यं B. F. K.; वातकः
 D.; दातोर° दातव° दातवकः C.
 (? वतु = वतू).

९ चाचत° K.; दाच इत्यन्यः C.;
 om. D.—Hem. has वाचव; K. V. ed.
 var. l. वाचक; om. Bö., Yajñ.

१० अन्यपाठो° B.—तीव्र Bö., Yajñ.;
 om. Kāś. V., Hem.

११ Hem. has both forms; the others
 उदुम्बर only.—C. om. from तीव्रस्य.

१२ अर्जुनफण B. C. D.; °यण F.

१३ तेलु Bö., Yajñ.; om. K. V., Hem.

राट्^१ इत्यन्यः ॥ * ॥ शैलूषकः । शैलूषज इति दिग्वासाः^२ ॥ * ॥ चैग-
 र्तकः । चिगर्त^३ इत्यन्यः ॥ * ॥ वासानकः ॥ * ॥ बिल्ववने भवो जातो
 वा । वैल्ववनः । तस्य वैल्ववनकः ॥ शैलूषवैल्ववनशब्दौ सूत्रे कप्रत्य-
 यान्तौ निर्दिष्टौ ॥ * ॥ सांप्रियकः^४ ॥ संप्रिया दाक्षी च नाम्ना^५ स्त्री
 पुरुषो वा राजा । तस्य सांप्रियकः । दाक्षक इति तु वामनः ॥ * ॥
 तैल्वलकः । वैल्वल^६ इत्यन्यः ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन जालंधरायणः । और्णनाभः । जालं-
 धरः । कौत्तालप्रभृतयो^७ द्रष्टव्याः ॥ २६६ ॥ इति राजन्यादिः ॥

भौरिकिसैक्यतावय चैक्यतो^८ भौलिकिश्च काण्यः ।

चौपयतश्चैटयतो^९ वाणिजको वालिकाज्यश्च ॥ २६७ ॥

भौरिकीणां राज्ञां जनपदः । भौरिकिविधम् ॥ विधभक्तप्रत्य-
 यान्तानां स्वभावान्नपुंसकलिङ्गतैव । चन्द्राद्याः पुंस्त्वमपि दर्शयन्ति
 ॥ * ॥ सैक्यतविधम् ॥ * ॥ चैक्यतविधम्^{१०} । चैजयतचौदयतावित्यपि
 कश्चित्^{११} ॥ * ॥ भौलिकिविधम् ॥ * ॥ काण्यविधम् ॥ * ॥ चौपय-

१ विराट् D.; the other works have neither word.

२ MS. Hem. has शैलूषज, the others शैलूष.

३ Thus Hem., om. by the others.

४ ? सांप्रियः C. F. K.; om. B.—The other works have संप्रिय.

५ संप्रियादाक्षीनाम्नो D.; °दाक्षा-
 वनाम्ना C.

६ वैल्व C.; वैल्वलकः । वैल्वत D.;
 तैल्वजकः । वैल्वल F.—Bö. has वैल्वज,
 Yajñ. वैल्वज; Kās. V. ed. वैल्वल, om.
 a.; Hem. तैल्व.

७ जालाधरः कौत्ताल° F.; कौ-
 त्तालाप्रभृतयो D.—कौत्ताल° Hem.,
 om. others.

८ वैक्यतो B. C. E.; वैयकतो D.

९ °चैटीयतो B. C. K.; °चैटयि-
 तो (!) F.; A. om. text and comment.

१० वैक्यत° B. C.—The other works
 have वैक्यत; but see §l. 36.

११ चैजयित° C. F. K.; °वौदयिता°
 B. C.; चौदयिता° F. K.; °वौदयता°
 D.—MS. Hem. जेतयत and वौदयत
 (also चौपयत & वैटयत for चौ° चै°);
 cf. §l. 231 and 36.

तविधम्^१ ॥ * ॥ चैटयतविधम् ॥ * ॥ वणिजोऽपत्यं वाणिजः । के वा-
णिजकः । तस्य वाणिज्यविधम् ॥ * ॥ वालिकाजस्यापत्यं कुरुकोसले-
त्यादिना ण्यचि^२ । वालिकाज्यः । तस्य वालिकाज्यविधम् ॥ २६७ ॥
इति भौरिक्यादिः ॥

ऐषुकारिः शयण्डश्च सौवीरो वैश्वमानवः^३ ।

दासमित्रिर्नडः शौराडः शायण्डो वैश्वधेनवः^४ ॥ २६८ ॥

इषुकारस्यापत्यानि । ऐषुकारयो राजानः । तेषां जनपदः । ऐषु-
कारिभक्तम् ॥ * ॥ शयण्डभक्तम् । शयाभ्र इत्यपि भोजः^५ ॥ * ॥ सौ-
वीरभक्तम् ॥ * ॥ वैश्वमानवभक्तम् । वैश्वमाणव इत्यन्यः^६ ॥ * ॥ दास-
मित्रिभक्तम् । दासमित्र इत्यन्यः^७ ॥ * ॥ नडभक्तम् ॥ * ॥ शौराडभक्तम्
॥ * ॥ शायण्डभक्तम् । शायण्डिरित्यन्यः^८ ॥ * ॥ वैश्वधेनवभक्तम्^९ ।
अन्ये तु वैश्वभक्तं धेनवभक्तमिति^{१०} पृथगाहुः ॥ २६८ ॥

१ चीपयित° B. C.; वी°? D.

२ ण्वि B. C.; ण्वि F. and orig. K.

(corr. जचि).

३ ऐषुकारि° C.; विश्वमानवः B. C.
K.; विश्वमाणवः F.

४ सौडः° E.; सौद्रः° D.; विश्वधे-
नवः C.; वैश्वधेनवः F.; A. om. text
and comment.

५ इत्यपि श्रीभोजः D.; इत्यन्यः F.—
Bü., Kās. V. ed., Hem. have शयण्ड, see
also note ७.

६ वैश्वमाणवक इ° D.—वैश्वमानव

Bü.; वैश्वमाणव K. V. ed.; वैश्ववामन
Yajñ., om. Hem.

७ The other works have दासमित्र
only (besides दासमित्रायण).

८ शयाण्ड and v.l. शयाण्ड Bü.;
शयांड and शय। अंड Yajñ.; सायण्डि
(शायंडि a.) and v.l. शयाण्ड K. V. ed.;
शयांड, शयांडि and शायंडि Hem.

९ वैश्वधेनवभक्त F.

१० MS. Hem. विश्व। वैश्व। धेनव २।
(i.e. both separate and combined?).

द्व्यक्षचक्षौ दासमित्रौडचान्द्राः१

खाडः शौद्रो दाक्षिसारस्यजौलाः२।

शायणो ऽथो तार्क्ष्यशौभ्रौ फणन्ता३

एते ज्ञेया विश्वतुरगडाच्च देवः ॥ २६९ ॥

द्व्यचायणभक्तम् । अचायणभक्तम् । गणपाठाद्द्व्यभावः ॥ द्वाचा-
यणः । अचायण इत्यन्यः ४ ॥ * ॥ दासमित्राचयणभक्तम् ॥ औडाचन-
भक्तम् ५ ॥ * ॥ चान्द्रायणभक्तम् ॥ * ॥ खाडाचनभक्तम् । खादाचन ६
इत्यन्यः ॥ * ॥ शौद्रायणभक्तम् । शौद्रकायण ७ इत्यन्ये ॥ * ॥ दाचा-
यणभक्तम् । राजन्यादिपाठाद् दाचायणकम् ॥ * ॥ सारस्याचनभ-
क्तम् ८ ॥ * ॥ जौलाचनभक्तम् ॥ * ॥ शायण्डायनभक्तम् ॥ * ॥ तार्क्ष्या-
यणभक्तम् ९ । शकटाङ्गजमतेन ॥ * ॥ शौभ्रायणभक्तम् १० । चन्द्रमतेन
॥ * ॥ वैश्वदेवभक्तम् ११ ॥ * ॥ तुण्डदेवभक्तम् । अन्ये तु विश्वभक्तं तुण्ड-
भक्तं देवभक्तमित्याहुः १२ ॥ २६९ ॥ इत्येषुकार्यादिः ॥

१ दासमित्रौड° B. C. K.; मित्रौ-
दुवांद्राः D.

२ सौद्रो° B. F. K.; दक्षि E.; सौ-
रस्यजौलाः B. C. K.; सारौ च जौलाः F.

३ शायण्डो E. F. K.; °शुभ्रौ° B.
C. D. K.; पणन्ता B. C. D.; यणन्ता E.;
A. om. text and comment.

४ द्वाचायण । अचायण (अचयण
K. V. ed.) Bö., Yajñ., K. V.; द्व्यचा-
यण, द्वाचायण, अचायण, अचाय-
यण MS. Hem.

५ औडाचन° B. C. K. (Kās. V. a.);

D. see ६.—औडाचन Bö., Yajñ., K. V.
ed.; औलाचन Hem.

६ Thus Hem.; the others खाडा-
चन.—D. om. from द्वाचायणभक्तं.

७ Thus Hem.; the others शौद्रा-
यण.—B. C. F. K. read सौ° both times.

८ सारस्याचनभक्तं B. C. K.; सा-
रायणभक्तं F.

९ Thus all works; तार्क्ष्यायणभक्तं D.

१० Thus Bö., Yajñ., K. V.; om. Hem.

११ Thus MSS.

१२ वैश्वदेव । तुण्ड । देव २ । Hem.

नडप्रक्षकपोतेशुकाष्टत्रिवेचवेतसाः

कृतह्रस्वलुचौ क्रुच्चातक्षाणौ विल्ववेणु च^१ ॥ २७० ॥

नडादेः कुक् क^२ इत्यनेन नडादेश्यातुरर्थिकश्चो^३ भवति ॥ * ॥

नडा अत्र देशे सन्ति । नडकीयः । नड्वल इति च ॥ * ॥ स्रचकीयः ॥ * ॥

कपोतकीयः ॥ * ॥ इक्षुकीयः ॥ * ॥ काष्ठकीयः ॥ * ॥ त्रिभिर्चषिभि-

निर्वृत्तं नगरम्^४ । त्रिकीयम् ॥ * ॥ वेचकीयः ॥ * ॥ वेतसकीयः ॥ * ॥

क्रुच्चकीयः ॥ * ॥ तक्षणा निर्वृत्तस्तक्षणां निवासः । तक्षकीयः ॥ * ॥ वि-

ल्वकीयः ॥ * ॥ वेणुकीयः ॥ * ॥ क्क्षान्तं केचित्पुंस्युदाहरन्ति । अपरे

स्त्रियाम्^५ ॥ २७० ॥ इति नडादिः ॥

अशमयूथनददर्भशिखोषा वृन्दकन्दगुदकाराडकुलानि ।

मीनगह्वगुडकुण्डलखण्डाः पीनपामनगकोटगुहाश्च^६ ॥ २७१ ॥

रादयोऽश्मादिभ्य इत्यनेनाश्मादिभ्यो^७ ऽष्टादशभ्यो गणेभ्यश्चातु-

रर्थिका यथायथं र^८ इत्यादयोऽष्टादश प्रत्यया भवन्ति ॥ * ॥ अश्मानो

ऽत्र देशे सन्ति । अश्मरम् ॥ * ॥ एवं यूथरम् । यूथ^९ इत्यन्यः ॥ * ॥ नद-

रम् ॥ * ॥ दर्भरम् ॥ * ॥ शिखरम् । डाट्त्वे ह्रस्वश्च वज्रलमित्यनेन^{१०}

१ A. om. text and comment.

२ Thus D. : ककुक् B. K. ; ककुस्व C. ; ककुक् F. : cf. P. iv. 2, 91.

३ नडादेश्चत्रास्तीत्यर्थे देशनान्निष्को D.

४ निवृत्तं B. C. F. ; निवृत्तनगर D. — Hem. reads त्रि ; Bō., Yajñ., and

Kāś. V. तृण.

५ D. om. from क्क्षान्तं.

६ ० गुडगुंडलखंडाः F. ; A. om. text and comment.

७ रादयो ऽश्मादित्यनेनाश्मादिभ्यो D. ; ऽऽश्माद्यादिभ्यो.

८ तर B. C. F. K. ; om. D.

९ यूथ B. C. K. ; यूथर F. ; एवं पृथरा पूथर इ० D. — यूथ Bō., Yajñ. ; यूथ (२. l. यूथ) K. V. ed. ; यूथ and यूथ Hem.

१० P. Cf. p. 195, l. 3. — डाडत्वे ह्र० B. K. ; डाट्त्वे ह्र० C. ; डादेर्ह० F. ; यादेर्ह्रस्वश्च D.

ह्रस्वत्वे सति । ह्रस्वत्वं नेत्यन्यः ॥ * ॥ ऊषरम्^१ ॥ * ॥ वृन्दरम् ॥ * ॥
 कन्दरम् ॥ * ॥ गुदरम् ॥ * ॥ काण्डरम् ॥ * ॥ कुलरम् ॥ * ॥ मीन-
 रम् ॥ * ॥ गङ्गरम् ॥ * ॥ गुडरम् ॥ * ॥ कुण्डलरम्^२ । वामनमतेन
 ॥ * ॥ खण्डरम् ॥ * ॥ पीनरम्^३ । वामनमतेन ॥ * ॥ पामरम् ॥ * ॥
 नगरम् ॥ * ॥ कोटरम् ॥ * ॥ गुहरम् । ह्रस्वत्वं नेत्यन्यः^४ ॥ २७१ ॥
 इत्यश्मादिः ॥

सखिकरवीराशोका वासवसख्यग्निवायुतो दत्तः ।

छगलो गोफिलदत्तौ भल्लः पुरपालवज्राश्च^५ ॥ २७२ ॥

सख्यादेर्ढण् ॥ * ॥ सख्या पुरुषविशेषेण निर्वृत्तम्^६ । साखेयं नगरं
 मण्डलं वा ॥ * ॥ कारवीरेयम् । वैरेयमित्यन्ये^७ ॥ * ॥ आशोकेयम् ॥ * ॥
 वासवदत्तेयम् ॥ * ॥ साखिदत्तेयम् ॥ * ॥ आग्निदत्तेयम् ॥ * ॥ वा-
 युदत्तेयम् ॥ * ॥ छगलो मुनिष्कागलश्च । छागलेयम् ॥ * ॥ गोफिले-
 यम् । गोभिल इति भोजः^८ ॥ * ॥ दात्तेयम् ॥ * ॥ भाल्लेयम् । अन्य-
 जातिभिर्भल्ल इत्यन्यः । भल्लपाल इति समस्तं भोजः^९ ॥ * ॥ पौरेयम्
 ॥ * ॥ पालेयम् ॥ * ॥ वाज्जेयम् ॥ २७२ ॥

१ ऊषरं B. C. K.; D. om. ह्रस्वत्वं
 नेत्यन्यः.

२ गुण्डलं F.—कुण्डल Bō., Yajñ.;
 om. Hem., Kās. V.

३ पीन also Bō., Yajñ.; om. Hem.,
 Kās. V.

४ D. F. om. from ह्रस्वत्वं.

५ A. om. text and comment.

६ निर्वृत्तं B. C. F. K. throughout.

७ Cf. next page, note ६.

= ओभोजः D.—गोपिल Bō.; गो-
 फिल । गोपिलेत्यन्ये । गोभिलेति भोजः
 Yajñ.; गोविल MS. Hem.; गोहित
 (u.l. गोहिल) K. V. ed.; गोविल MS. a.

९ इत्यन्यः । उल्लपाल इत्यन्यः समस्तं
 श्रीभोजः.—D.—भल्ल । पाल Bō., Yajñ.,
 K. V. (भल्लपाल u.l. Bō.); भल्ल & भल्लि-
 पाल Hem.

कदलस्तमालरोहौ सप्रलचक्रौ कुशीरकः सरकः ।

सुरसः सीकरसमलौ^१ सरमसरसचीरचक्रवाकाश्च ॥ २७३ ॥

कादलेयम् ॥ * ॥ तामालेयम् ॥ * ॥ रौहेयम् ॥ * ॥ साप्तलेयम्
॥ * ॥ चाक्रेयम् ॥ * ॥ कौशीरकेयम् । शीरक इत्यन्यः^२ ॥ * ॥ सारके-
यम् ॥ * ॥ सौरमेयम् ॥ * ॥ सैकरेयम्^३ । वामनमतेन ॥ * ॥ साम-
लेयम्^४ ॥ * ॥ सारमेयम्^५ ॥ * ॥ सारमेयम् ॥ * ॥ चैरेयम् । वीर
इत्यन्ये^६ ॥ * ॥ चाक्रवाकेयम् ॥

एते सख्यादयः प्रायः पुंविशेषवृत्तयः । ततस्तन्निवासेऽपि ढण् वि-
धेयः ॥ करवीरसीकरचक्रच्छगलप्रभृतयः स्वार्यवृत्तयः । तेषां च तद-
वास्तीत्यर्थे प्रत्ययः ॥ २७३ ॥ इति सख्यादिः ॥

संकाशकश्मीरपचारनासाश्रूडारयूपौ^७ पलितानुनाशौ ।

मन्दारकूटौ दशकोविदारशीर्षाश्मतीर्याश्मडारकुम्भाः ॥ २७४ ॥

संकाशादेर्णः ॥ * ॥ संकाशेन राज्ञा निर्वृत्तम्^८ । सांकाश्यम् ॥ * ॥
काश्मीर्यम् ॥ * ॥ पाचार्यम्^९ । वामनमतेन ॥ * ॥ नास्थम्^{१०} ॥ * ॥
चौडार्यम् ॥ * ॥ यूपा अस्मिन्सन्ति । यौयम् ॥ * ॥ पालित्यम् ॥ * ॥

१ सीकरसकलौ B. K.; सीरकसक-
लौ° F.; सुरसकलौ C.; E. om. this
śloka; A. om. text and comment.

२ कौशीरकेयं B. C. F. K.; शारक°
इत्यं C.; कुशीरक इत्यं F.—कुशीरक
Bö., Yajñ.; कुसीरक & सीरक (for
सीकर) Hem.; उशीर v.l. K. V. ed.

३ सैरकेयं B. C. F. K.—सीरक Hem.;
सीहर Bö., Yajñ. (शीहर var. l. Bö.);
सीकर K. V. ed. (यीकर a.).

४ साकलेयं B. C. F. K.—समल all
works.

५ सरम Bö., Yajñ.; सरम Hem.;
om. K. V.

६ ? चैरेयं MSS.; D. om. from वीर.
—Hem. has वीर and चीर; Bö., Yajñ.
वीर; om. Kāś. V.; cf. preceding page,
1. 10.

७ नाशाश्रूडा° B. C. F. K.; A. om.
text and comment.

८ Cf. preceding page, note ६.

९ Not in the other works.

१० नास्थं B. C. F. K.

आनुनाश्यम् । वामनमतेन ॥ * ॥ मन्दाराणामदूरभवम् । मान्दार्यम् ॥ * ॥ कौव्यम् । कुट इत्यन्यः^१ ॥ * ॥ दशस्य । दाश्यम् ॥ * ॥ कौविदार्यम् ॥ * ॥ शैर्यम् ॥ * ॥ आशमन्यम् ॥ * ॥ तैर्यम् ॥ * ॥ आंश्यम्^२ ॥ * ॥ माडार्यम् । मजार इत्यन्यः^३ ॥ * ॥ कौम्यम् ॥ २७४ ॥

नाशिकासरकसूरचिरन्ताः^४ कम्पिलः समलखण्डितसीराः^५ ।

पञ्जरप्रगदिनाथनलाङ्गा रोमलोमपुलिना मगदी च ॥ २७५ ॥

नाशिका नाम राक्षसी । तस्या निवासस्तथा निर्दृष्टं वा । नाशिक्यम्^६ ॥ * ॥ सारक्यम् ॥ * ॥ सौर्यम्^७ ॥ * ॥ चैरन्यम्^८ ॥ * ॥ काम्पिल्यम् । कम्पिल^९ इत्यन्यः ॥ * ॥ समलेन निर्दृष्टम् । सामन्यम् ॥ * ॥ खाण्डित्यम्^{१०} ॥ * ॥ सैर्यम् ॥ * ॥ पाञ्चर्यम् ॥ * ॥ प्रागद्यम् । नगरं देशो वा ॥ * ॥ नाथ्यम् ॥ * ॥ नाथ्यम् ॥ * ॥ आङ्ग्यम् ॥ * ॥ रोमण्यम् ॥ * ॥ लौमन्यम् ॥ * ॥ पौलिन्यम् ॥ * ॥ मागद्यम् । नगरं देशो वा ॥ २७५ ॥

१ Hem. has both, the others कूट.

२ B. C. om. from वामनमतेन ॥ मन्दाराणां.

३ मडार Bū., Yajñ.; मंजार and मदार Hem.; मार्जार Kāṣ. V. ed. मागार a.

४ नासिका° B. C. F. K.; शूर° D.; सूरचिरन्तः F. K.; °विरन्तः B. C.

५ कपिलः (against metre) B. E.; °खंडिमसीराः B. C. K.; खंडिमासीराः D.; खंडिलसीराः D.; A. om. text and comment.

६ नासिका नाम° नासिक्यं B. C. F. K.

७ शौर्यं D.—शूर Hem.; सूर Bū., Y.

८ चैरन्तं B. C. D. K.—विरत K. V., Yajñ. and (v.l. चिरन्त) Bū.; विरच (or °त्त) Hem.; ? चिरत्त.

९ Thus Hem.; कम्पिल Yajñ.; कपिल Bū.; काम्पिल्य Kāṣ. V. ed. (कपिल्य a.).

१० ? खाण्डित्यं F.; खाण्डित्यं B. C. & orig. K. (corr. °त्तं or °त्तं); खाण्डित्यं D.—खण्डित Bū., Yajñ.; खण्डिव Hem., Kāṣ. V. ed. (खाचिर a.); these works also have गदित Bū., Yajñ.; गण्डिव Hem., Kāṣ. V. ed.

सुपरिः कटिपः कलिवो मलिनागस्त्री सकर्णको^१ वृष्टिः ।

पन्थादेशः सुपथी मादितविकरौ च सूरसेनश्च^२ ॥ २७६ ॥

सुपरिः कश्चिद्राजा । तेन निर्वृत्तम् । सौपर्यम् ॥ * ॥ काटिप्यम्^३ ॥ * ॥ कालिव्यम्^४ । कलित इत्यन्ये ॥ * ॥ मालिन्यम् ॥ * ॥ अगस्तिकुण्डिन्योरगस्तिकुण्डिनी^५ वेति शुचि । अगस्त्यानां निवासः । आगस्त्यम् । अन्ये तगस्त्यस्थापत्यम् आगस्त्यः^६ । सृष्ट्यणि । तस्यागस्त्यम् ॥ * ॥ साकर्णक्यम् ॥ * ॥ वृष्टिना निर्वृत्तम् । वार्ध्यम् ॥ वृष्टिर्नाम काचित्स्त्री^७ । तस्या निवासो मार्द्यामित्यपरे ॥ * ॥ सुपथोऽदूरभवं सुपथं वाचास्तीति । सौपथ्यम् ॥ * ॥ मादिता स्त्री काचिदित्यन्यः^८ ॥ * ॥ वैकर्ण्यम् ॥ * ॥ सौरसेन्यम् ॥ * ॥ गोभिलचक्रचक्रवाकाशोकच्छगलकुशीरकयमलमुखमन्मथशब्दानभयनन्दी गणेऽस्मिन्ददर्श ॥ २७६ ॥ इति संकाशादिः ॥

बलश्रुलः पुलोलौ च नलो दुलदलौ वनम्^९ ।

वडशब्दः कुलं मूलं लकुलोरलसंयुतम्^{१०} ॥ २७७ ॥

१ °कटिपः कलिके मलिनागस्त्री° D.; सकर्णको D. E.

२ °सुपथिगदितविकरौ° E.; A. om. text and comment.

३ काटिप्यं B.; कोटिप्यं C.—कटिप Bū., Yājñ.; कटिप, कटिव, कटिद Hem.; om. Kāś. V.

४ कालिव्य । D.—कलिव Hem., Kāś. V. ed. (कलिप, कलिल a.); कविल Bū.; विकल Yājñ.

५ आगस्तिकुण्डिन्योर° B. C. F. K.;

°आगस्तिकुण्डिनी C.; अगस्त्यकुण्ड° कुण्डिनी D.

६ अन्ये तु आगस्त्यस्था° C. F.—अगस्त्य and आगस्त्य Hem.; the others अगस्त्य.

७ वृष्टि Bū., Yājñ.; सृष्टि(?) Hem.

८ मादित Hem.; om. the others.

९ वतं F.; वनं C.

१० रकुलोरल° E.; मूलकुलोरल° D.; लकुलोरल° B. C. K.; A. om. text and comment.

बलादेर्यः ॥ * ॥ बलेन निर्दृत्ता । बल्या नाम नगरी ॥ * ॥ एवं
 चुल्या ॥ * ॥ पुल्या । वामनमतेन । तुल इति^१ शाकटायनः ॥ * ॥
 उल्या ॥ * ॥ नल्या ॥ * ॥ दुल्या ॥ * ॥ दल्या ॥ * ॥ वन्या ॥ * ॥ वद्या^२ ।
 वामनमतेन ॥ * ॥ कुल्या ॥ * ॥ मूल्या । मुल इत्यन्ये^३ ॥ * ॥ लकुल्या
 ॥ * ॥ उरल्या ॥ * ॥ एते यप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः । अन्ये तु बल्या-
 दीनां नपुंसकतामाहुः^४ ॥ २७७ ॥ इति बलादिः ॥

पक्षतुषचिचकुम्भाः कुण्डो मकराण्डहंसका रोम ।

लोमसुवर्णकसमलाः कम्बलिकाकुत्ससकलाश्च^५ ॥ २७८ ॥

पचादेः फण्^६ ॥ * ॥ पचेण निर्दृत्तं पचस्य निवासो वा । पाचायणं
 नगरं राष्ट्रं वा ॥ * ॥ तौषायणम् । तुच^७ इति वामनः ॥ * ॥ चैत्राय-
 णम् । चित्रेत्यन्यः^८ ॥ * ॥ कौम्भायनम् ॥ * ॥ कौण्डायनम् ॥ * ॥ मा-
 करायणम् । वामनमतेन^९ ॥ * ॥ आण्डायनम् ॥ * ॥ हंसकायनम्
 ॥ * ॥ रौमायणः ॥ * ॥ लौमायनः ॥ * ॥ सौवर्णकायनः । वामनम-
 तेन^९ ॥ * ॥ सामलायनः ॥ * ॥ काम्बलिकायनः ॥ * ॥ कौत्सायनः ।
 वामनमतेन^{१०} ॥ * ॥ साकलायनः ॥ २७८ ॥

१ मुल इति B. C. and orig. K. (corr.
 तुल); उल इति F.—पुल Yajñ. & (v.l.
 पुल) Bō.; तुल Kās. V. ed.; तल a.;
 om. Hem.

२ वद्या K.—वट Bō., Yajñ.; om.
 Kās. V., Hem.

३ मुल इत्यन्ये D. F.—मूल Bō., Yajñ.,
 Kās. V. a.; मुल Hem.

४ Kās. V. and Hem. take the neuter
 forms; also Yajñ. (except बल्या नगरी).

५ कुक्षशकलाश्च D.; A. om. text and
 comment.

६ Thus F.; पण B. C. K.; हण D.

७ लुच D.; तुष B. C. F. K.—तुष
 and तुष Bō., Yajñ.; तुष Kās. V., Hem.

८ Hem. has both forms.

९ मकर, सुवर्णक, कुत्स, खिल, नि-
 वात given by Bō., Yajñ.; om. Kās. V.,
 Hem.

१० D. adds कुम्भ इत्यन्यः ।

पन्थादेशे विहिते पन्थिन्शब्दो निगद्यते कृतिभिः ।

यमलबिलहस्तिहस्ताः सिंहकसरकौ खिलास्त्यतिश्चानः^१

॥ २७९ ॥

पान्थायनः ॥ * ॥ यामलायनः ॥ * ॥ बैलायनः ॥ * ॥ हास्तिना-
यनः ॥ * ॥ हास्त्रायनः ॥ * ॥ सैहकायनः ॥ * ॥ सारकायणः ॥ * ॥
खैलायनः^२ । आस्त्रायनः । इयं वामनमतेन ॥ * ॥ अतिश्चायनः ।
अतिश्च^३ इत्यन्यः ॥ २७९ ॥

सीरको लोमकः शीर्षनिवातौ च सकर्णकः ।

अंशुकः सरसः पाकः सहको^४ वलिकः कला ॥ २८० ॥

सैरकायणः^५ ॥ * ॥ लौमकायनः ॥ * ॥ शैर्षायणः ॥ * ॥ नैवाता-
यनः । वामनमतेन^२ ॥ * ॥ साकर्णकायनः ॥ * ॥ अंशुकायनः^६ ॥ * ॥
सारसायनः ॥ * ॥ पाकायनः ॥ * ॥ साहकायनः ॥ * ॥ वालिकायनः
॥ * ॥ कालायनः ॥ २८० ॥ इति पचादिः^७ ॥

कर्णार्कजीवन्तजवानुद्धा^८

आण्डीवतोऽथ द्रुपदश्च जैत्रः^९ ।

१ A. om. text and comment.

२ See note ९, preceding page.

३ Thus Hem., K. V. a.; the others

अतिश्चन.

४ शीरको लो० MSS.; ०अंशकः
०सहिको B. C. K.; सहाकाः E.; A.
om. text and comment.

५ शैरकायणः MSS.; cf. last note.

६ आशुकायनः D.; आंशकायनः B.

K.; आशकायनः C. — अंशुक Hem.;
अंशुक Bō., Yajñ.

७ पन्थादिः B. C.

८ कर्णार्कजीवन्तजवानुद्धा E.; क-
र्णार्कवन्तवानुद्धा D.; कर्णाटजी-
वन्त० F.; कर्णाक० C.

९ आण्डवतो य द्रुपदश्चजैत्रः B.;
आण्डीवनोऽथ D.; आजीवनो य द्रुप-
दश्च० C.

स्फिगर्कलूषाकनपाञ्चजन्याः

कुन्ती वशिष्ठः कुलिशश्च जित्वा^१ ॥ २८१ ॥

कर्णादेः फिञ्^२ ॥ * ॥ कर्णेन निर्वृत्तः कर्णस्य निवासो वा । का-
र्णायनिः ॥ * ॥ अर्को गुल्मः स्फटिकश्च । आर्कायणिः ॥ * ॥ जीवन्त-
श्चषिः । जैवन्तायनिः ॥ * ॥ जावायनिः । वामनमतेन^३ ॥ * ॥ आनडु-
ह्यायनिः ॥ * ॥ आण्डीवतायनिः ॥ आण्डीवदित्यन्यः^४ ॥ * ॥ द्रौप-
दायनिः^५ ॥ * ॥ जैत्रायणिः ॥ * ॥ स्त्रौजायनिः । स्त्रिगेत्यन्यः^६ ॥ * ॥
अर्कलूषश्चषिः । अर्कलूषायणिः^७ ॥ अन्ये त्वर्कलूष इति^८ ॥ * ॥ आक-
नायनिः । आकिनी^९ स्त्रीत्यन्यः ॥ * ॥ पाञ्चजन्यायनिः ॥ * ॥ कौन्ता-
यनिः । कुम्भो कुम्भो वेत्यपरे^{१०} ॥ * ॥ वाशिष्ठायनिः^{११} ॥ * ॥ कौलि-
शायनिः ॥ * ॥ जित्वा धर्मः । जैत्वायनिः । जित्येत्यन्यः^{१२} ॥ २८१ ॥
इति कर्णादिः ॥

१ स्फिगर्कलूखा^० B.; °लूखाः कन^०
C.; °लूखाकणपाञ्चजन्याः कुन्ती^० D.;
°कतपाञ्चजन्याः कुन्तो वशिष्ठः^० F.; A.
om. text and comment.

२ Thus F. [Pāṇ. iv. 2, 80]; पिञ्
B. C. D. K.

३ B. C. orig. K. om. वामनमतेन.—
जाव Bū., Yajñ.

४ आण्डीवत Bū., Yajñ.; आण्डी-
वत् K. V., Hem., Bū. var. l.

५ द्रौपदायनिः B. C. K.

६ स्त्रिगेत्यन्यः F.; om. D.—Bū.,
Yajñ., Hem. have both स्फिञ् and (v.l.
Bū., Yajñ.) स्फिग.

७ अर्कलूषायनिः B. C. K.; आर्क-
लू--निः D. (ख).

८ तु अर्कलूख इति C. F.; cf. §l. 281,
notes.—अर्कलूष Bū., Yajñ.; अर्कलूष २
(i.e. combined and separate अर्क । लूष)
Hem.; अलुश (v.l. अर्क । लूष) Kāś. V.
ed.; अर्क । लूष a.

९ Thus Hem.; आनक Bū., Yajñ.
(आकनेत्यन्ये Y.).

१० कौम्भो वेत्यपरे C.: कु--भो वेत्य-
परे D.; कुम्भी । कुन्ती Bū.; कुन्ती (कुम्भी
कुम्भो वेत्यन्ये) Yajñ.; कुम्भी Kāś. V. ed.;
कुम्भ a., Hem.

११ वाशिष्ठायनिः F. (श cf. p. 54, l. 7).

१२ जित्व Bū., Yajñ. (जित्वनां नि-
वासो जैत्वायनिः); जित्व Kāś. V. ed.
(जित MS. a.); जित्वत् (?), जित्या
(? corr. °त्य) Hem.

ज्ञेयाः सुतंगमाजिरजीवार्जुनविप्रचित्तमुनिचित्ताः^१ ।

श्चनश्रुक्रमहापुत्राः खण्डिककर्णौ^२ महाचित्तः ॥ २८२ ॥

सुतंगमादेरिञ् ॥ * ॥ सुतंगमेन निर्वृत्तं सुतंगमस्य निवासो वा ।

सौतंगमिः ॥ * ॥ आजिरिः ॥ * ॥ जैविः ॥ * ॥ अर्जुनं दणम् अर्जुनश्च

पार्थः । अर्जुनिः ॥ * ॥ वैप्रचित्तिः ॥ * ॥ मौनिचित्तिः ॥ * ॥ शौवनिः

॥ * ॥ शौक्रिः ॥ * ॥ माहापुत्रिः ॥ * ॥ खाण्डिकिः । वामनमतेन^३ ।

खण्डित इत्यन्यः ॥ * ॥ कार्णिः ॥ * ॥ माहाचित्तिः ॥ २८२ ॥

बीजवापिस्वनश्चेतगडिका^४ वियवियहौ ।

एषां सुतंगमादित्वादिञ्चूचे चातुरर्थिकः ॥ २८३ ॥

बैजवापिः । अन्ये तु बीज इति वापिन्निति पृथगाहुः^५ ॥ * ॥ स्वा-

निः^६ । वामनमतेन ॥ * ॥ श्रैतिः ॥ * ॥ गाडिकिः । गडिक^७ इत्यन्यः ॥ * ॥

वैयिः ॥ * ॥ वैग्रहिः ॥ * ॥ चातुरर्थिक इति निवासोऽदूरभवो नान्नि

देशे तेन निर्वृत्तस्तदत्रास्ति च^८ ॥ २८३ ॥ इति सुतंगमादिः ।

१ °विप्रचित्तमुनिचित्ताः E. (& Bō.);

°विप्रविष्टमुनिचित्ति D.

२ खंडीककर्णौ E. against metre;

खंडिककर्णौ B. K.; खंडिककर्णौ C.;

खंडिकः कर्णौ F.; खंडिकर्णौ D.; A.

om. text and comment.

३ खाण्डिकिः । खाण्डिकिवामनमतेन

F.—खंडिक and खण्डित Bō.; खंडिक

Yajñ.; om. Kāṣ. V., Hem.

४ बीजवापस्वन° B.; ॥ वपश्चतश्चे-

ताश्चतगडिका C.; °स्वतश्चेत° F.; बी-

जवापिश्चनेश्चेन° E.; °श्चनश्चेत° D.;

A. om. text and comment.

५ बीजवापिन् (v. l. बीज । वापिन्)

Bō.; बीजवापिन् Yajñ., Kāṣ. V.; बी-

जवाप । बीज । वाप । Hem.

६ स्वातिः B. C. F. K.; स्वनिः D.—

Bō. and Yajñ. read स्वन; om. Kāṣ. V.,

Hem.

७ Thus Hem.; गडिक Bō., K. V.;

om. Yajñ.

८ वा D.

वराहबाहू अथ शर्करा नि-

मग्नः शिरीषश्च तथा विदग्धः^१ ।

ज्ञेयो वलाहः खदिरो विभग्नः

स्थूलः पलाशः पिनिनङ्खवद्धौ ॥ २८४ ॥

वराहादेः कञ् ॥ * ॥ वराहा अत्र देशे सन्ति । वाराहकम् ॥ * ॥
बाहुकम् ॥ * ॥ शर्करकम् ॥ बल्लजादिपाठादुः । शर्करिकम्^२ ॥
शर्करायाष्टण्वौ^३ वेत्यनेन शर्करिकम् । शर्करीयम् । शर्करम् ॥
शर्करा इति देशसंज्ञा स्वभावादभेदोपचाराद्वा ॥ * ॥ नैमग्नकम् ॥ * ॥
शिरीषकम् ॥ * ॥ वैदग्धकम् ।^४ विजग्ध इत्यप्यन्यः ॥ * ॥ वालाहकम्^५
॥ * ॥ खादिरकम् ॥ * ॥ वैभग्नकम् । विभक्त इत्यन्ये^६ ॥ * ॥ स्थूल-
कम् ॥ * ॥ पालाशकम् ॥ * ॥ पिनिनङ्खवद्धाविति पिनिभ्यां नङ्खवद्धौ
क्रमेण ज्ञेयावित्यर्थः । पैनङ्खकम् । नैबङ्खकम् ॥ २८४ ॥ इति वरा-
हादिः ॥

कुमुद कुण्डलकूटौ मुनिस्थलाश्चन्थघासकुन्दाश्च ।

मधुकर्णदश्यामौ शाल्मलिरथकारगोमठशिरीषाः^७ ॥ २८५ ॥

कुमुदादेष्टञ् ॥ * ॥ कुमुदान्यत्र देशे सन्ति । कौमुदिकम् ॥ * ॥

१ शर्करा E.; A. omits text and comment.

२ Cf. §l. 295 (where affix इक!).

३ शर्करायाष्टौ C.; शर्करायाष्व-
ण्वौ D.; °कण्ठावित्यनेन F.; cf.
Pāṇ. iv. 2, 83-4.

४ The other works have both words.

५ इत्यन्यः F.; वालहकं D. (व° cf.
वलाहक §l. 146 comm.).

६ इत्यन्यः D. F.—Hem. has both,
the others विभग्न only.

७ °गोमवशिरीषाः D.; A. om. text
and comment.

कौण्डलिकम् ॥ * ॥ कौटिकम् । कूर्ण^१ इत्यन्यः ॥ * ॥ मौनिस्थलि-
कम्^२ । मुनिः स्थलस्येत्यन्ये^३ ॥ * ॥ आश्रयतिकम् ॥ * ॥ घासकुन्दिकम्
॥ * ॥ माधुकर्णिकम् । मुचुकर्ण^४ इति शकटाङ्गजः । शुचिकर्ण^५ इत्य-
भयनन्दी ॥ विगृहीतादपोष्यते । माधुकम् । कार्णिकम् ॥ * ॥ दाश-
ग्रामिकम् ॥ * ॥ शात्मलिकम् ॥ * ॥ रथकारेण निर्वृत्तं तस्य निवासो
वा । राथकारिकम् ॥ * ॥ गौमठिकम्^६ । पर्वतो ह्रदो वा गोमेध^७
इत्यन्ये ॥ * ॥ शैरीषिकम् । अरीहणादिपाठाच् शैरीषकम् । शिरीषा
इति वज्रवचनान्तः संज्ञावाची स्वभावात् सोऽयमिति संबन्धाद्वा^८ ॥
शार्कारिकशब्दः पृथक्पूत्रेण मिद्ध इति नात्र पाठः ॥ २८५ ॥ इति
कुमुदादिः ॥

अरीहणोद्गरादविपाशशिशपा^९

भलन्दनोदञ्चनखारादवीरणाः ।

मुयज्ञजम्बूकशकृत्स्नैवताः

शिरीषबिल्वौ बधिरोऽथ जाम्बवान् ॥ २८६ ॥

१ ? कूर्ण C.; तूर्ण F.—The other works have कूट only.

२ मौनिस्थलिकं B. C. K.

३ ? मुनिच्छव° B.; मुनिबव° (ब = छ) C.; मुनिस्थव° D. F. & (?) corr. K.—B. K. add: मौनिकं क्वाक्वागास्क्वा-
विकं; C. मौनिकं बवाबागास्थाविकं.—
Bö., Yajñ. मुनिस्थल; K. V. ed. मुनि-
स्थूल, a. मुनि । स्थूल; Hem. मुनि ।
स्थल । मुनिस्थल ।

४ ? Thus D.; मनुकर्ण B. C. F. K.—
Hem. has मुचुकर्ण । मुचुकर्ण; Kāś. V.

ed. मुचुकर्ण, v.l. मधुकर्ण; Bö., Yajñ.
मधुकर्ण.

५ इत्यभयनन्दी D.—Thus also Bö.,
Hem., Kāś. V. ed: v.l.

६ गोमथिका B. C. K. — गोमठ
Hem.; गोमथ Bö., Yajñ., Kāś. V. ed.,
गोमद a

७ ? Thus B. C. K.; गोमेव D. F.
(? गोमेद or ह्रदो वा ॥ गोमेध इत्यन्ये ॥).

८ सो यमभिसंबन्धाद्वा B. C. K.

९ शंसपा B. K.; शंसव्या C.; शंशि-
शिपा° F.; A. om. text and comment.

अरीहणादेरकञ्^१ ॥ * ॥ अरीहणेन निर्वृत्तम् । आरोहणकम्
 ॥ * ॥ औद्दण्डकम् ॥ * ॥ वैपाशकम् ॥ * ॥ शिंशपानां वृचविशेषा-
 णामदूरभवं शिंशपा अत्र सन्तीति वा । शांशपकम्^२ । देविकाशिंश-
 पाश्रेयोदीर्घसत्रस्यादित्यनेनैकारस्याकारः^३ ॥ * ॥ भालन्दनकम् ॥ * ॥
 औदञ्चनकम् ॥ * ॥ खाण्डवैरणकम्^४ ॥ * ॥ सौयज्ञकम् ॥ * ॥ जाम्ब-
 वकम् ॥ * ॥ काशकृत्तकम् । काशकृत्त^५ इति भोजः ॥ * ॥ राया-
 वतो रैवतः । रेवत इत्यन्ये^६ । रैवतकः पर्वतः ॥ * ॥ शैरीषकम् ॥ * ॥
 वैल्वकम् ॥ * ॥ बाधिरकम् ॥ * ॥ जाम्बवता निर्वृत्तम् । जाम्बवतकम् ।
 अन्ये जाम्बवतो ऽपत्यं जाम्बवत इत्याहुः^७ ॥ २८६ ॥

खाडगौमतमैत्रोष्ट्रचैर्गता वैमतस्तथा ।

शाशिडल्यसांपरौ भास्त्र^८ आयनान्ता अमी मताः ॥ २८७ ॥

खाडायनकम् ॥ * ॥ गौमतायनकम् ॥ * ॥ मैत्रायणकम् । श्वैत्रा-
 यणक इत्यपरः^९ ॥ * ॥ औष्ट्रायणकम् ॥ * ॥ चैर्गतायनकम् ॥ * ॥

१ Om. D. F.

Bö., Yajñ., Hem.; काशकृत्त Kâs. V.,

२ शिंशिपानां° शिंशिपा° F.; °शां-
 शपं D.

Bö., v. l.

३ °दीर्घसत्रस्या° B. C. K.; दीर्घ-
 सूत्रस्या° D.; देविकाशिंशपेति सूत्रेण°
 F.; cf. Pân. vii. 3, 1.

६ C. F. K. om. रेवत.—Bö. रैवत,
 v. l. रेवत; the others रैवत.

४ Thus B. C. D. K.; खाण्डवीरणकं
 F.—खाण्डवीरण Bö., Yajñ. [खाण्डवी-
 रणकम् । खाण्डवैरणकमिति केचित्
 अनुश्रुतिकादेराकृतिगणत्वात्° Yajñ.];
 om. K. V., Hem.

७ Bö., Yajñ. and twice Hem. जाम्ब-
 वत् (जांबवत इति केचित् Yajñ.); जा-
 म्बवन्त Kâs. V. ed.; जांबवत a.

८ भास्त्रा E.; भास्त्राः D.; A. om.
 text and comment.

९ ? Thus B. C. K.; चैत्रायणक D. F.
 —श्वैत्रायणि (or श्वि°) Hem.; मैत्रायण
 Bö., Yajñ., Kâs. V. ed. (चित्रायण a.).

५ ? Thus F.; कशकृत्त B. C. K.;
 कसकृत्त इति श्रीभोजः D.—कशकृत्त

वैमतायनकम् ॥ * ॥ शाण्डिल्यायनकम् ॥ * ॥ सांपरायणकम् ॥ * ॥
भास्त्रायणकम् ॥ २८७ ॥

खदिरो विपथः खण्डुर्भगलो दुघणस्तथा १ ।

मुशर्मकनलोलन्दा^२ रायस्पोषश्च वीरणः ॥ २८८ ॥

खादिरकम् ॥ * ॥ वैपथकम् ॥ * ॥ खण्डुना निर्वृत्तम् । खाण्डव-
कम् ॥ खण्डूरित्यन्यः^३ ॥ * ॥ भागलकम् ॥ * ॥ दुघणा अत्र सन्ति ।
द्वौघणकमिति वामनः । दुहण इति भोजः^४ ॥ * ॥ सौशर्मकम्^५ ॥ * ॥
कानलकम्^६ ॥ * ॥ औलन्दकम् ॥ * ॥ रायः पोषः । रायस्पोषः ।
अत एव निपातनादिभक्तेरलुग्विसर्गस्य सकारः । रायस्पोषकम् ॥ * ॥
वैरणकम् ॥ २८८ ॥

किरणो यज्ञदत्तश्च दलता सौमतायनः^७ ।

क्रौष्ट्रधौमतसौमैन्द्रसौसकौद्राः^८ फणन्तकाः^९ ॥ २८९ ॥

कैरणकम् ॥ * ॥ याज्ञदत्तकम् ॥ * ॥ दलत्रा निर्वृत्तं दलतुः पर्वतस्य
वादूरभवम् । दालत्रकम् ॥ * ॥ सौमतायनकम् ॥ * ॥ क्रौष्ट्रायणकम्
॥ * ॥ धूमतस्यापत्यं धौमतिः । तस्यापत्यं युवा धौमतायनः । तस्य^{१०}

१ भागलो° E.; दुहण° D. E.

२ मुशर्मकतलो° B. C. K.; °कात-
लो° F.; A. om. text and comment.

३ खाडकं । खंडूरित्यन्यः D.—Hem
has both; Bō., Yajñ. खण्डु, K. V. खण्ड

४ Bō. has both; Hem., Kāś. V. ed.
दुघण; MS. a. दुहण; Yajñ. दुहिण.

५ सौशर्मिकं B. C. F. K.

६ °कातलकं B. C. F.; K. doubtful.

—Bō. कनल (v. l. कलन); Yajñ. कतल;
om. Kāś. V., Hem.

७ यज्ञो दत्तश्च° E.; यज्ञश्च D.;
दलतृसौमतायनो D. E.

८ °सौमैन्द्रसौसकौद्राः E.; सौमैन्द्र°
B. C. D.; सौमैन्द्रसौसकौद्राः F.; सौ-
मैन्द्र° K.

९ पणन्तकाः B. C. D.; फणन्तकाः E.

१० B. C. K. om. धौमतायनः । तस्य.

धौमतायनकम् ॥ * ॥ सोमस्य । सौमायनकम् ॥ * ॥ इन्द्रस्य ।
ऐन्द्रायणकम्^१ ॥ * ॥ सुष्ठु स्यतीति सुसः । तस्य सौमायनकम् ॥ * ॥
कुद्रस्य । कौद्रायणकम्^२ ॥ एतेषां धौमतायनवत्प्रक्रिया ॥ २८६ ॥
इत्यरीहणादिः ॥

कृशाश्वकूटाजिनवेशमलोमशा

विशालधूमौ सुकरश्च वर्चलः^३ ।

अरिष्टमौत्रत्यपराशरारुषः

सुवर्चलारिश्मपुरारसूकराः^४ ॥ २९० ॥

कृशाश्वदेष्कण् ॥ * ॥ कृशाश्वेन निर्वृत्तम् । कार्शाश्वीयम् ॥ * ॥
कौटीयम् ॥ * ॥ आजिनीयम् ॥ * ॥ वैशीयम् ॥ * ॥ लौमशीयम् ॥ * ॥
वैशालीयम् ॥ * ॥ धौमीयम् ॥ * ॥ सौकरीयम्^५ ॥ * ॥ वार्चलीयम् ॥
वर्तुल^६ इत्यन्ये ॥ * ॥ आरिष्टीयम् ॥ * ॥ मौद्रलीयम् ॥ * ॥ पाराश-
रीयम् ॥ * ॥ आरुषीयम् ॥ * ॥ सौवर्चलीयम् ॥ * ॥ आरिष्ठीयम् ।
आरिष्य^७ इत्यन्यः ॥ * ॥ पौरारीयम् । वामनमतेन^८ ॥ * ॥ सौक-
रीयम्^९ ॥ २९० ॥

१ ? इन्द्रस्यैदायनकं B. C. F. K.; इन्द्र-
स्यैन्द्रायनकं D. (I).—Bö., Yajñ. have
ऐन्द्रायण; Hem. ऐडायन.

२ कौद्रायनकं (I) B. C. K.—Bö. कौ-
न्द्रायण; Hem., Yajñ., Bö. v.l. कौद्रा-
यण; om. K. V.

३ कृशाश्वकूटा° B.; °कूटाजिन° व-
र्चलः । E.; °वर्चलः । D. F.

४ °परासरा° E.; °सूकराः B. F.;
श्वकराः C.; A. om. text and comm.

५ शौकरीयं B. C. D. K.

६ वर्चलीयं B. C. & (or वर्चलीयं) K.;

वार्चलीयं । वर्चल F.; वार्चलीयं । वर्च-
लीयं । वर्चल D.—वर्चल Bö., Yajñ.
(वर्चलशब्दं केचित्पेठुः Y.); वर्चल corr.
Hem.; वर्वर Kās. V. ed. (चरमन a.).

७ आरिष्य C.; आरिष्य B.; आ-
रिष्य K. (? corr. ड्य).—Hem. has आ-
रिष्य; Bö., Yajñ., K.V. MS. a. अरिश्म
(K. V. ed. अरीश्व).

८ पौरारीय तेन D.—? Bö., Yajñ.
have पुराग (besides पुरग, next sloka ;
पुरार इत्यन्ये Y.); om. K.V., Hem.

९ शौकरीयं B. C. F. K.; सौकरीयं D.

अवनतसदृशयोरोमका लोमकश्च

प्रतरसुखविविक्तासायसाः पूतरश्च ।

विनतपुरगदासीपूकराः पूगरश्चा-१

ऽजिनतसतुलवेष्टेरोऽरसा^२ धूकरश्च ॥ २९१ ॥

अवनतीयम् ॥ * ॥ सादृशीयम् ॥ * ॥ आयसीयम् ॥ * ॥ रौम-
कीयम् ॥ * ॥ लौमकीयम् ॥ * ॥ प्रातरीयम् ॥ * ॥ सौखीयम् । सि-
पल^३ इत्यन्ये ॥ * ॥ वैविकीयम्^४ ॥ आसायसीयम् । सायस^५ इत्यन्यः ॥
पूतरो^६ जलजन्तुः । पौतरीयम् ॥ त्रयं वामनमतेन ॥ * ॥ वैनतीयम्
॥ * ॥ पौरगीयम् । पुरगा नाम काचिद्राक्षसी तथा भक्षितं पाटलि-
पुत्रं^७ तस्या निवासः पौरगीयमित्यन्यः ॥ * ॥ दासीयम् ॥ * ॥ पुवं
करोति । पूकरः^८ । तस्य पौकरीयम् ॥ * ॥ पूगान्यस्य सन्ति । पूगरः^९ ।
तस्य पौगरीयम् ॥ * ॥ आजिनतीयम्^{१०} ॥ * ॥ सातुलीयम्^{१०} । वाम-
नमतेन ॥ * ॥ वैष्ठीयम्^{११} ॥ * ॥ ऐरसीयम्^{१२} ॥ * ॥ आरसीयम्^{१३} ॥ * ॥
धौकरीयम् ॥ * ॥ केचित्पुंलिङ्गमपरे तु स्त्रीलिङ्गमुदाहरन्ति^{१४} ॥ २९१ ॥

१ पूकराः (: om. E.) पूकरश्च D. E.

२ अजिनमपुलवेष्टेरोरसा D.; जि-
नतसुचलवेसा आरसो E.; 'वेष्टेरोर-
सो' B. K.; 'वेष्टेरोरसी' C.; 'वेष्टे-
रसा F.; A. om. text and comment.

३ ? शिपल D. — Hem. has शिवल,
the others सुख.

४ वैविकीयं C.; वैविकीयं F. — विवक्त
Yajñ., om. the others.

५ ? सायस Hem.; अवयास (v.l. अ-
यावस्) K. V. ed.; अकवाशि a.; om.
Bö., Yajñ.

६ Trivikrama on Hem. (Prāk.) i. 170
(Pischel) explains पूतर bei अधमः ।
जलजन्तुर्वा ।

७ Thus D. F. & corr. K.; पाटलितं
B. C. & orig. K.; पौरगा नाम D.

८ पूकर । पूगर Hem.; यूकर Bö.,
Yajñ.

९ ? अनिनतीयं D. — अविनत (also
अवनत) Hem.; others अवनत only.

१० सातुलीयं D.; not given by others

११ ? Thus (or वैष्ठीयं) B. C. F. K.;
वैष्ठीयं D. — वेष्ण Hem.; om. others.

१२ इरस & इर Hem.; not given by
the other works.

१३ ? औरसीयं B.; आरयं D.; औ-
रसीयमिति कश्चित् F.; om. C. K. —
Not given by the other works.

१४ D. om. from केचित्.

विकुट्यासामुरावेतौ^१ शबलश्चाभितो जनः ।

रोमशश्च^२ कृशाश्चादौ ज्ञेयाश्छरणप्रत्ययान्विते ॥ २९२ ॥

वैकुट्यासीयम्^३ । विकुट्य इत्यन्ये ॥ * ॥ आसुरीयम् ॥ * ॥ शाब-
लीयम् ॥ * ॥ आभिजनीयम् ॥ * ॥ रौमशीयम्^४ ॥ २९२ ॥ इति कृ-
शाश्चादिः ॥

चक्षुष्यस्थूलनिलीनकर्दमशरा बाहुर्निधानाशनि-^५

न्ययोधाः परिगूढखण्डखदिरा वेणुः सितः शर्करा^६ ।

अश्मांशू परिवंशवीरणमता वेश्मोपगूढाविमौ

दण्डश्चानडुहोत्तराश्म परितो वृत्तो निबन्धारदू^७ ॥ २९३ ॥

चक्षुष्यदेः कः ॥ * ॥ चक्षुष्य अत्र देशे रन्ति । चक्षुर्निर्वृत्तं वा ।
चक्षुकम्^८ ॥ * ॥ स्थूलकम् ॥ * ॥ निलीनकम् ॥ * ॥ कर्दमकम् ॥ * ॥
शरकम् ॥ * ॥ बाहुकम् ॥ * ॥ निधानकम्^९ ॥ * ॥ अशनिकम्^{१०} ॥ * ॥
न्ययोधकम् ॥ * ॥ परिगूढकम् ॥ * ॥ खण्डकम् ॥ * ॥ खदिरकम् ॥ * ॥
वेणुकम् ॥ * ॥ सितकम् ॥ * ॥ शर्करकम् ॥ * ॥ अश्मकम् ॥ * ॥ अंशु-

१ विकुट्या^० (?) C. E. K.; दिकुट्या-
शा^० D.; विकुट्याशा^० F.

२ रौमसश्च E.; A. om. text & comm.

३ वैकुट्याशीयं (?) some द; घ D.)
MSS.—विकुट्यास Bō., Yajñ. (कुविद्यास
v. l. Bō.); विकुट्यास K. V. ed. (वित्त-
पुसा a.); विकुट्याश्च (or °ट्याश्च) and
विकुट्य Hem.

४ रौमसीयं D.

५ °निधानासनि^० D. E.; चक्षु cf.
note c.

६ वेणुः शिता सर्करा D.; शितिः^०
शर्करः B. F. K.; शकारः C.

७ वृत्तो^० B. F.; परितो निबन्धोरदूः
C. K.; निबन्धारदू F.; A. om. text and
comment.

c The MSS. waver between चक्षु
and चक्षु.

८ Thus Bō., Yajñ., K. V. [विधान
इत्यन्ये Yajñ.]; om. Hem.

१० असनि^० D.—अशनि Yajñ.; अस-
नि Bō.; न्यशनि MS. Hem.; om. K. V

कम् ॥ * ॥ परिवंशकम् ॥ * ॥ वीरणकम् ॥ * ॥ मतकम् ॥ * ॥ वेश्मकम्
॥ * ॥ उपगूढकम् ॥ * ॥ दण्डकम् ॥ * ॥ अनडुहोत्तराश्मेति समाहा-
रद्वन्द्वः । अनडुहकम्^१ ॥ * ॥ उत्तराश्मकम् ॥ * ॥ परितो वृत्त इति
परिवृत्त इत्यर्थः । तस्य परिवृत्तकम्^२ ॥ * ॥ निबन्धकम् ॥ * ॥ अर-
डुस्तरविशेषः । तस्य । अरडुकम्^३ ॥ २६३ ॥ इत्यृशादिः^४ ॥

बल्वजः कूपबीजे च यवासेकटकङ्कटाः^५ ।

शिरीषः शकटाश्चत्थपरिवापविकङ्कतम् ॥ २६४ ॥

बल्वजादेरिकः ॥ * ॥ बल्वजा अत्र देशे सन्ति । बल्वजिकम् ॥ * ॥
कूपिकम् ॥ * ॥ बीजिकम् ॥ * ॥ यवासिकम् । यवाष^६ इत्यन्यः ॥ * ॥
इकटिकम्^७ ॥ * ॥ कङ्कटः संनाहः सीमा च । कङ्कटिकम् ॥ * ॥ शि-
रीषिकम् ॥ * ॥ शकटिकम् ॥ * ॥ अश्वत्थिकम् ॥ * ॥ परिवापिकम्
॥ * ॥ विकङ्कतिकम् ॥ २६४ ॥

शर्कराऽथ दश्यामो न्ययोधः कुमुदं कचः^८ ।

मध्वश्चसंकटा गर्तनिर्यासौ गदिताविह ॥ २६५ ॥

शर्करिकम् ॥ * ॥ दश्यामिकम् ॥ * ॥ न्ययोधिकम् ॥ * ॥ कुमुदि-

१ आनडुहोत्तरं आनडुहकं D. —
अनडुह Bö., Kās. V.; अनडुह Hem.,
v.l. Bö.; (अनडुहोऽपत्यमानडुहः) आ-
नडुहोत्तराश्मेति° Yajñ.

२ °वृत्त °परिवृत्त °परिवृत्तकं B. F.
K. (C.)—The other works have परि-
वृत्त (K. V. a. परिग्रथ).

३ अरडुं अरडुकं B.C.F.K.—अरडु
Bö., Yajñ. (अरटुरित्यन्ये Yajñ.); अ-
रडु। अरडु Hem.; om. Kās. V.

४ Cf. note ८, preceding page.

५ यवासेकट° B. C. K.; यवासे-
त्कट° D. E.; A. om. text & comment.

६ यवासिकं C.; यवास B. C. F.
K.; यवाष° D.—यवाष Bö., Kās. V.,
Hem.; यवाद्य Yajñ.

७ इकटिकं B. C. F. K.; °त्कटिकं
D.—इकट Bö., Yajñ.; इत्कट Kās. V.,
Hem.

८ कची B. C. K.; कधी D.; °कविः
F. [कच Bö., Yajñ.; कत v.l. Kās. V. ed.;
om. Hem.]; A. om. text and comment.

कम् ॥ * ॥ कचिकम् ॥ * ॥ मधुकम् ॥ अश्विकम् ॥ द्वयं वामनमतेन^१
॥ * ॥ संकटिकम् ॥ * ॥ गर्तिकम् ॥ * ॥ निर्यासिकम् ॥ * ॥ केचिद्वल्-
जिका कुमुदिकेत्यादि स्त्रीलिङ्गमुदाहरन्ति । तत्र लोकः प्रमाणम् ॥
२८५ ॥ इति बल्लजादिः^२ ॥

काशपाशतृणाश्चत्थाः पलाशवनकङ्कटाः^३ ।

वासकर्दमपीयूषा^४ गुहाकर्पूरबर्बराः ॥ २८६ ॥

काशादेरिलः ॥ * ॥ काशस्तृणविशेषः । काशा अत्र सन्ति । काशि-
लम् ॥ * ॥ पाशिलम् ॥ * ॥ तणिलम् ॥ * ॥ अश्वत्थिलम् ॥ * ॥ पला-
शिलम् ॥ * ॥ वनिलम् ॥ * ॥ कङ्कटिलम्^५ ॥ * ॥ वासो गुल्मविशेषः ।
वास्यन्ते हवन्तीति वासाः पक्षिण इत्यन्यः^६ । वामिलम् ॥ * ॥ कर्दमि-
लम् ॥ * ॥ पीयूषिलम् ॥ * ॥ गुहिलम् ॥ * ॥ कर्पूरिलम् ॥ * ॥ बर्बरो
स्तेच्छजातिः । बर्बरिलम् ॥ २८६ ॥

मधुरग्रहवच्छूलाः^७ कपित्थश्चरणो विसः ।

नडोऽथ जतुसीपालौ^८ गणे काशादिसंज्ञिते ॥ २८७ ॥

मधुरिलम् ॥ * ॥ ग्रहिलम् ॥ * ॥ वच्छूलिलम्^९ ॥ * ॥ कपित्थ-

१ दुर्गवामनमतेन D.

२ This *gaṇa* corresponds to कुसु-
मादि to P. iv. 2, 80, no. 4; Hem. vi.
2, 96.

३ °कटकाः B. F.

४ °पीयूषा E.; A. om. text and
comment.

५ कटकिलं F.—कङ्कट Bū., Yajñ.;
कण्टक Kāṣ. V. ed., MS. a., Hem.; cf.
prekshādi, sl. 299.

६ वास्यात ह° वासा पक्षिण° C.;

om. D. [वाशन्ते° ?].—वाश Kāṣ. V. ed.,
Hem.; वास Bū., Yajñ.

७ °ग्रहवत्थूलाः F. K.; °वच्छूलाः E.;
°वक्त्राः D.; ग्रहदस्थूलाः C.

८ जतुशापालो C.; A. B. om. text
and comment.

९ ? वत्थूलिलं F. K. (त्य often written
like च्छ); वच्छूलिलं B.; वव्वूलिले D (cf.
वच्छूल E., note ७).—वच्छूल Bū., Yajñ.;
वर्तूल Hem.; वधूल v.l. Kāṣ. V. ed.;
om. MS. a.

लम् ॥ * ॥ चरणिलम् ॥ * ॥ विसिलम्^१ ॥ * ॥ नडिलम् ॥ * ॥ जत-
विलम् ॥ * ॥ सीपालिलम्^२ ॥ २६७ ॥ इति काशादिः ॥

तृणमूलसुवर्णाणां वराणवर्णैः^३ वनार्जुनौ पर्णम् ।

नडवलविलपुलचरणा वुसः^४ फलं चात्र विज्ञेयम् ॥ २६८ ॥

हणादेः सः^५ ॥ * ॥ हणान्यस्मिन्देशे सन्ति । हणसा नदी नगरी
सरसी^६ पर्वतिका ॥ * ॥ मूलसा ॥ * ॥ सुवर्णसा ॥ * ॥ अर्णो जलम् ।
तदत्रास्तीति । अर्णसा नदी । पाठसामर्थ्यात्सलोपः ॥ अर्ण । इत्यका-
रान्ता प्रकृतिरित्यन्ये^७ ॥ * ॥ वराण इति वीरणाभिधानम्^८ । तद-
स्तित्वाद् वराणसी^९ नदी । तस्या अदूरभवा वाराणसी नगरी ॥
वराणसो देशस्तत्रभवा वाराणसी नगरीत्यन्ये ॥ * ॥ वर्ण इति वीर-
णाख्या^{१०} । वर्णसा ॥ * ॥ वनसा ॥ * ॥ अर्जुनसा दिग्वस्त्वमतेन ॥ जन
इति शकटाङ्गजः^{११} ॥ * ॥ पर्णसा ॥ * ॥ नडसा ॥ * ॥ वलसा ॥ * ॥
विलसा ॥ * ॥ पुलसा ॥ * ॥ चरणसा ॥ * ॥ वुससा^{१२} ॥ * ॥ फलसा ।
दिग्वस्त्वमतेन ॥ २६८ ॥ इति हणादिः ॥

१ विशिलं D.

२ शापालिलं D.—सीपाल Bū.; शी-
पाल Hem.; सीपालो नाम कश्चित्तेन
निर्वृत्तं सीपालिकम् Yajñ.; om. K.V.

३ सुवर्णाणां वीराणवर्णा F.; सुवर्णा-
णि विराण° C.

४ वुशः° D.; चुलफलं° F.; A. om.
text and comment.

५ शः D. throughout (तृणशः °मूल-
शा etc.).

६ सारसी B. C. K.; सरसि D.

७ The other works have अर्ण [गणे

लुप्तसकारस्योपादानात्सकारनिवृत्तिः।
अदंत एवायमित्यन्ये Yajñ.].

८ ? Thus B. D. F. K.; वाराणाभि-
धानं C.

९ वराणसा F.; D. om. from तद-
स्तित्वाद् to अर्जुनसा.

१० Thus also Yajñeṣvara.

११ B. C. om. from जन to end of
comm. (K. suppl. in margin).—अर्जुन
Bū., Yajñ.; जन Hem., Kāṣ. V. ed.
(अन्नज a.).

१२ चुलसा F.

प्रेक्षा स्यात्परिवापसंकटकटाः^१ कूपो यवासः पुटः

संलक्ष्या ध्रुवका महश्च ध्रुवका कैश्चित्कपिः कोविटैः ।

ज्ञेयः कङ्कटवन्धुकापुकबुका गर्तेकटौ^२ कूपको

न्यग्रोधक्षिपकाहिरण्यफलकाः प्रेक्षादिरेवं गणः ॥२९९॥

प्रेक्षादेरिन् ॥ * ॥ प्रेक्षा बुद्धिः । तथा हेतुना निर्दत्तः । प्रेक्षो
ग्रामः ॥ अथवा प्रेक्षा अत्र सन्ति । प्रेक्षो देशः ॥ प्रेक्षाशब्दो यद्यपि
प्रेक्षणवाचो^३ तथाप्यत्र पचे रूढितो नदोसरसीस्थल्यादिवृत्तिर्द्रष्टव्यः
॥ * ॥ परिवापो बीजनिक्षेपः । परिवापी ॥ * ॥ संकटं संकीर्णता ।
संकटी ॥ * ॥ कटः पर्यन्तः । कटी ॥ * ॥ कूपी ॥ * ॥ यवासो दुःस्पर्शः ।
यवासी^४ ॥ * ॥ पुटो ॥ * ॥ ध्रुवका । आवपनविशेषः । ध्रुवकी ॥ * ॥ मह
उत्सवः । मही ॥ * ॥ ध्रुवका । आवपनविशेषः । ध्रुवकी ॥ * ॥ कैश्चि-
दिति दिग्बन्धप्रभृतिभिः कपिशब्दः संलक्ष्यः । कपी ॥ * ॥ कङ्कटः
संवादः । कङ्कटी ॥ * ॥ बन्धुरेव बन्धुका । बन्धुकी ॥ * ॥ पुको दानम् ।
पुकी ॥ * ॥ बुको हास्यम् । बुकी^५ ॥ * ॥ गर्तोऽवटः । गर्ती ॥ * ॥ इकटं
वषकः । इकटी^६ ॥ * ॥ कूपको गुणवृत्तः । कूपकी ॥ * ॥ न्यग्रोधो
वटः । न्यग्रोधी ॥ * ॥ क्षिपका । आयुधम् । क्षिपकी ॥ * ॥ हिरण्यं
सुवर्णम् । हिरण्यी^७ ॥ * ॥ फलकम् आकाङ्क्षितसिद्धिरावरणं वा^८ ।

१ परिवापकटकटाः D. E.

२ गर्तेकटी D.; गर्तेकटी E.; पु-
कचुका F.; A. om. text and comm.

३ यद्यपि प्रेक्षिशब्दः प्रेक्षकवाची
तथाप्यत्र Yajñ.

४ Thus also Yajñ. (यवाप इति क्व-
चित्पाठः); यवाष Bō., Hem.; om. K. V.

५ चुको चुकी C. F.; बुको बुकी
B. D. K.—[पुको दानम् । बुको हा-
स्यम् । Yajñ.]

६ इकटं वषकः इकटी D.; इकटं
इकटी F. K.—इकट Bō., Yajñ.; इकट
Hem.; इकट K. V. ed., कर्कट a.; cf. p. 214.

७ हिरण्यी B. C. K.; हिरण्यी D.
—हिरण्य Bō., Yajñ.; हिरण्य Hem.;
om. Kāś. V.

८ सिद्धिः वरणं वा D.—हलका
Bō., Yajñ.; फलका Hem., v.l. Bō.;
om. Kāś. V. [हलका पुरविशेषस्तथा-
दूरभवो हलकी ग्रामः । Yajñ.]

फलकी ॥ * ॥ कूपगर्तपरिवापयवासहिरण्यशब्दाः^१ शकटाङ्गजमतेनो-
पात्ताः ॥ २६६ ॥ इति प्रेक्षादिः ॥

मध्विक्षू शरोमवेणुमरुतः शक्तीष्टकारिष्टयो^२

वार्दालीशकलाकरीरकिशरासन्दीशलाकाहिमाः^३ ।

स्थाणुस्तक्षशिलाविसामुतिशमीसर्पाणपादामिषी-४

कर्कन्धूवटवेटञ्चथरुमणो वल्मीकपीडाखडाः^५ ॥ ३०० ॥

मध्वादेर्मत्^६ ॥ * ॥ मधु पुष्परसादिः । तदत्र देशेऽस्ति । मधु-
मान्देशः ॥ * ॥ इक्षूरमालः । इक्षुमान् ॥ * ॥ शरो मुञ्जः । शरावान् ।
शरादीत्यादिना दीर्घत्वे ॥ शरुरित्यन्यः^७ ॥ * ॥ रोम तनूरुहम् । रो-
मवान् ॥ * ॥ वेणुमान् ॥ * ॥ मरुतो देवा वायुश्च । मरुवान् ॥ * ॥
शक्तिः प्रहरणम् । शक्तिमान् ॥ शुक्तिरित्यन्यः^८ ॥ * ॥ इष्टका मृदि-
कारः । इष्टकावान् ॥ * ॥ रिष्टिश्चन्द्रहासः । रिष्टिमान् ॥ मदिरा-
जातीयः संधानविशेषो रिष्टिशब्द इति वामनः^९ ॥ * ॥ वार्दाली ।
श्लोषधिविशेषः । वार्दालीवान् ॥ पार्दाकीत्येके^{१०} ॥ * ॥ शकलो मत्स्यः ।
शकलावान् । कृतदीर्घोऽयं पठितः । शकलीवानित्यन्ये^{११} ॥ * ॥ करोरो

१ °हिरण्यशब्दाः D.

२ शक्तीष्टकाष्टयो E.

३ किसरा° B. C. F. K.; कसरा° D.;
शलाकीहिमाः C.

४ °समी° D.; शर्पाण° E.

५ °कर्कन्धू° वेटञ्चथरुमलो° E.; °रु-
मतो° B. C. F. K.; वेटञ्चथरुमतो° D.

६ °मत्तुः D.

७ त्सरुरित्यन्यः F.; om. D.—Hem.
has शब्द cf. next page, n. १; others शर.

° Hem शक्ति; the others शुक्ति.

९ D. om. from मदिराविशेषः—

मदिराजातीयः संधानविशेषो रिष्टिः ।
चन्द्रहासो रिष्टिरित्यन्ये । रिष्टिमान्
Yajñ.; Bō. रुष्टि; Kās. V. ed. मुष्टि (v.l.
हृष्टि), MS. a. रिष्ट; Hem. ऋषि.

१० वार्दाकीत्येके D.; om. F.—वा-
र्दाली Bō., Yajñ.; पार्दाकी Hem.;
दर्वाघाट K. V. ed., दर्वाक a.; cf. next
page, note १.

११ शकली Hem.; शकल (शकला)
Bō., Yajñ.; om. Kās. V.

वृचविशेषः । करीरवान् ॥ * ॥ किशरो गन्धद्रव्यम् । किशरावान् ।
 ढणजातिः ॥ किशरुरित्यन्यः^१ ॥ * ॥ आसन्दी वेत्रासनम् । आसन्दी-
 वान् ॥ * ॥ शलाका । एषणी पूरणरेखा^२ द्यूतोपकरणं च । शलाका-
 वान् ॥ * ॥ हिमं तुहिनम् । हिमवान् ॥ * ॥ स्थाणुमान् । यवादेरा-
 कृतिगणत्वादत्वाभावः^३ ॥ * ॥ तक्षशिला नगरी । तक्षशिलावान् ॥
 अक्षशिलेत्यन्यः । अक्षवान् । शिलावानित्येके^४ ॥ * ॥ विषवान् ॥ * ॥
 आसुतिः सोमरसः । आसुतिमान् ॥ आसुतोवानिति वामनाद्याः । ते
 ह्यासुतीशब्दं पठन्ति ॥ सुत्येत्यन्यः^५ ॥ * ॥ शमी वृक्षः । शमीवान्^६ ॥ * ॥
 सूर्याणः पर्वतः । सूर्याणवान् ॥ सार्याण^७ इत्यन्ये ॥ * ॥ पार्दा वृक्षः ।
 पार्दावान् ॥ पार्दा नाम काचित्स्त्रीत्यन्ये^८ ॥ * ॥ आमिषी । ओषधिः ।
 आमिषीवान्^९ ॥ * ॥ कर्कन्धूः चुद्रवदरी । कर्कन्धूवान् । कर्कन्धुरि-
 त्यन्यः^{१०} ॥ * ॥ वटो न्यग्रोधः । वटावान् ॥ * ॥ वेटः पोतुवृक्षः । वेटा-
 वान् ॥ * ॥ ऋष्यो मृगविशेषः । ऋष्यावान्^{११} ॥ * ॥ रमाँल्लवणविशे-

१ किशरो° किशरावान्° किशर°
 B. C. F. K.—किशर (०रा) Bö., K. V.;
 किसर (०रा) Yajñ., Hem.—Hem. has
 also कीशर [? orig. a misreading; MS.
 Hem. has पार्दा । कीशर । इष्टका । पा-
 र्दाकीशर । (i.e. पार्दाकी । शर १)].

२ ०रेषा B. C. D. K.; एषिणी D.;
 om. C.

३ ०गणत्वाभावः C. K.; om. D.; cf.
 §1. 414.

४ शलावानित्येके B. C. K.—Hem.
 has तक्षशिला & अक्षशिला; the others
 तक्षशिला only.

५ सुत्येत्यन्यः B. F. and orig. K.; om.
 D.—Hem. has आसुति and सुत्या; the
 others आसुति only.

६ समी° समीवान् D.

७ सूर्याण इत्यन्ये B. C. K.; सार्यापा
 इत्यन्ये D.; (? सूर्याणवान् । सार्याण इ-
 त्यन्ये!).—सूर्याण Bö., Yajñ.; सार्याण
 Hem.; शूर्याणा Kās. V. ed., शूर्याणा a.
 [शूर्याणः पर्वतः । शूर्याणवान् Yajñ.].
 For the correct forms see the St.
 Petersburg. Dict. s.v. शूर्याण, शूर्याणवान्.

८ पार्दा Hem.; om. others; cf. n. १.

९ B. K. add वर्त्तितेत्यन्यः; C. वर्त्ती-
 तेत्यन्यः; F. वर्त्तितेत्यन्यः ।

१० Hem. both; कर्कन्धू Bö., Yajñ.;
 कर्कन्धु K. V.

११ ऋष्य Yajñ., Kās. V. a.; ऋष
 Kās. V. ed.; रष्य Bö.; ऋषि Hem.

षस्तद्विशेषो^१ वा । ह्रमणान्^२ ॥ ह्रवदित्यन्यः ॥ * ॥ वल्मीको नाकुः ।
वल्मीकावान् । अयं दिग्बलमतेन ॥ * ॥ पीडावान् ॥ * ॥ खडस्तृण-
जातिः । खडावान् ॥ * ॥ अनद्यर्थमारम्भः^३ ॥ ३०० ॥ इति मध्वादिः ॥

उत्कराश्मखदिरास्तृणवृक्षाविन्द्रवृक्षतिकपिप्पलशाकाः ।

आर्द्रवृक्षकपलाशमुवर्णश्यावनायसहिता विजिगीषा४॥३०१॥

उत्करादेष्कः ॥ * ॥ उत्करो दृषत्पांसुप्रचयः । सोऽस्यास्तीत्युत्क-
रीयं नगरम् ॥ * ॥ अशीयम् ॥ * ॥ खदिरो वृक्षः । खदिरीयम् ॥ * ॥
दृणीयम् ॥ * ॥ वृचीयम् ॥ * ॥ इन्द्रवृचीयम् ॥ * ॥ तिको राजा ।
तिकीयम् ॥ * ॥ पिप्पलोऽश्वत्यः । पिप्पलीयम् ॥ * ॥ शाकं भक्ष्यवि-
शेषः । शाकीयम् ॥ * ॥ आर्द्रवृक्षीयम्^४ ॥ * ॥ पलाशीयम् ॥ * ॥ सुव-
र्णीयम् ॥ * ॥ श्यावनायो मुनिः । श्यावनायीयम् ॥ * ॥ विजिगीषी-
यम् ॥ ३०१ ॥

शालानेकखलाजिनातपफला जन्याजिनं पिप्पली-६

मूलं संपरशूर्पणायपिचुका भस्त्रा च नैचाकवः^७ ।

उत्कीर्णनिनितानवृक्षशफरा

काशारख्यनिशान्तपर्णकितवाः क्षुद्राणकक्षान्तयः८॥३०२॥

१ ह्रमणपदं B. C. F. K.; ह्रमण-
कद्विशेषसद्विशेषो D.

२ ह्रमणान् MSS. (!); D. om. ह्रव-
दित्यन्यः.—Hem. has ह्रवत्, om. others.

३ अनुद्यर्थमारम्भः D.; cf. P. iv. 2, 85.

४ A. om. text and comment.

५ आर्द्रवृक्षक Bō.; आर्द्रवृक्ष the
others and Bō. v. l. [? °क here ad-
jectively].

६ °खलाजिनातप° B.; जन्याजिनं°
B. F.; पलाजिनातपफली° जन्याजिन-
पि° C.; °जान्याजिनं° D.

७ नैचाकवः F.

८ °वृक्षशफला° B.; °वृक्षसफरा
गर्ता° D.

९ क्षुद्राणवचांतयः B.; °कचाचयः
E.; A. om. text and comment.

शालीयम् ॥ * ॥ अनेकीयम् ॥ * ॥ खलाजिनीयम् ॥ खण्डाजिन-
 इत्यन्यः ॥ * ॥ आतपीयम् ॥ * ॥ फलीयम् ॥ * ॥ जन्या वधूस्तद्वाहिका^२
 वा । जन्यीयम् ॥ * ॥ अजिनीयम्^३ ॥ * ॥ पिप्पलीमूलीयम् ॥ * ॥ संपरो
 मुनिः । संपरीयम् ॥ * ॥ शूर्पणायो मुनी राक्षसो वा । शूर्पणायी-
 यम्^४ ॥ * ॥ पिचुकस्थूलकम्^५ । पिचुकीयम् ॥ * ॥ अस्त्रीयम् ॥ * ॥
 निवाकुर्निर्गुणः । तस्य निवासो नैवाकवः । तस्यादूरभवं नैवाकवी-
 यम्^६ ॥ * ॥ उत्क्रोशः कुररः^७ । उत्क्रोशीयम् ॥ * ॥ अर्को गुल्मः
 सूर्यश्च । अर्कीयम् ॥ * ॥ नितान्ता वृक्षा यत्र सन्ति स नितान्तवृक्षो
 देशः । तस्यादूरभवं नितान्तवृक्षीयम् ॥ * ॥ शफरो मत्स्यः । शफरी-
 यम्^८ ॥ * ॥ गर्तीयम् ॥ * ॥ अग्नीयम् ॥ * ॥ वैराकणो नामर्षिः ।
 वैराकणीयम्^९ ॥ * ॥ काशीयम् ॥ * ॥ अरणीयम् ॥ * ॥ निशान्तम्
 अन्तःपुरम् । निशान्तीयम् ॥ * ॥ पर्णीयम् ॥ * ॥ कितवो धूर्तो गन्ध-
 द्रव्यं च । कितवीयम् ॥ * ॥ चुद्रीयम् ॥ चुद्रा राक्षसी तन्निवासः चुद्री-
 यमित्यन्ये^{१०} ॥ * ॥ अणकम् अधमम् । अणकीयम् ॥ * ॥ चान्तीयम् ॥
 चान्त इति भोजः^{११} ॥ ३०२ ॥

१ Hem. both ; the others खला-
 जिनः-

२ °तद्वाहिका B. C. F. K.

३ [अ suppl. K.] जनीयं B. F. K. ;
 om. C.

४ शूर्पणायो° शूर्प° B. C. F. K.

५ पिचुकस्थूलकं B. K. ; पिचुकस्थूलकं
 C. ; पिचुकः स्थूलकं D.

६ निवाकु° नैवाकव° नैवाकवीयं
 K. ; °चा° F. throughout.—नैवाकव
 Hem. ; नैवाकव Bō., Yajñ. ; नैव । बक
 Kāṣ. V. ed., a. ; cf. śl. 204.

७ कुररः B. C. D. K.

८ सफरो° सफरीयं D.—Hem. स-
 फर, the others शफर.

९ वैराकाणीयं B. ; वैराक । णीयं
 D. — वैराकण Yajñ. ; वैराणक Bō.,
 Hem. ; om. Kāṣ. V.

१० Yajñ. notices both readings ; Hem.
 काश । चुद्रा २ । (२ generally indicates
 that the two preceding words are to
 be taken both combined and separate).

११ चान्त Bō. ; शान्त Kāṣ. V. ed. ;
 चांति Yajñ., Kāṣ. V. a. ; om. Hem.

अश्वत्थनीचापकशंकरोडावरोहितक्षारविशालवेचाः ।

अरीहणचैवणचर्मखण्डवातागराः संपलमन्त्रणाहौ^१ ॥ ३०३ ॥

अश्वत्थीयम् ॥ * ॥ नीचानाम्नीतीति । नीचापकः । नीचापकीयम् ॥ * ॥ शंकरीयम् ॥ * ॥ इडाः स्त्रियः । इडीयम्^२ ॥ * ॥ अवरोहिती नामर्षिः । अवरोहितीयम् ॥ * ॥ चारीयम् ॥ चोध^३ इत्यन्यः ॥ * ॥ विशालो नामर्षिः । विशालीयम् ॥ * ॥ वेचीयम् ॥ चारवेचौ वामनमतेन ॥ * ॥ अरीहणः पुंविशेषः । अरीहणीयम् ॥ * ॥ चिवेष्णा अपत्यं चैवणः । तस्य निवासस्त्रैवणीयम् ॥ * ॥ चर्मयम् । शास्त्राभिधानवाचि वण्णि-
त्यन्यः^४ ॥ * ॥ खण्डीयम् ॥ * ॥ वातागरीयम् ॥ * ॥ संपलो^५ मुनिः । संपलीयम् ॥ * ॥ मन्त्रणार्हीयम् ॥ * ॥ उत्करादीञ्छप्रत्ययान्तान् केचित्पुंलिङ्गान् अपरे स्त्रीलिङ्गानाञ्जः^६ ॥

एतेऽष्टादशाकृतिगणा वेदितव्याः । तेनान्येऽपि शब्दा यथादर्शनं द्रष्टव्याः । अन्यैस्त नैयत्यमेषां प्रतिपादितम् । एतदीयशब्दानां चत्वारोऽप्यर्था यथासंभवं द्रष्टव्याः ॥ ३०३ ॥ इत्युत्करादिः ॥

शौनकोऽथ तलवाजसनेयौ रज्जुकण्ठकठशाठकषायाः ।

स्कन्धसाङ्गरवतुस्रुताण्ड्या^७ रज्जुभारकमलारुणयश्च ॥ ३०४ ॥

शौनकादिभ्यो णिन् इत्यनेन तेन प्रोक्तं वेदं विदन्यधीयते वेत्यर्थ-

१ सपल^० C. ; सरालमन्त्रणाहौ^० D. ; A. om. text and comm.

२ ईडा^० ईडीयं all MSS. ; the other works have इडा.

३ ? Thus B. F., and (? चाध) K. ; चोद C. ; चांत D.—चांध MS. Hem. ; चार Bō., Yajñ. [क्रोध^३ इत्यन्ये Yajñ.] om. Kāṣ. V.

४ Thus B. F. K., ? वर्मन्, or suff. खण्ण ; °वाधिवखणि^० D. ; °वाविवखणि^० C.

५ सफल C.—संपल Bō., Yajñ., Kāṣ. V. ed. (संहल a.) ; संपल । संपर । सफल । संपुल । Hem. (cf. संपर).

६ D. om. from उत्करादीन्.

७ °तुवुरतांड्या B. ; °तुवुरं E. ; तंगवुरं^० D. ; A. om. text and comm.

योर्णिन्भवति ॥ * ॥ शौनकेन प्रोक्तं वेदं विदन्धधीयते वा । शौनकिनः
 ॥ * ॥ तालिनः ॥ * ॥ वाजसनाया अपत्यं वाजसनेयः । वाजसनेयिनः
 ॥ * ॥ राज्जुकण्डिनः ॥ * ॥ काठशाठिनः । काठशाठाभ्यां प्रोक्तवेदवे-
 दकाः ॥ * ॥ काषायिणः ॥ कषय^१ इति वामनः ॥ * ॥ स्कान्विनः ।
 स्कन्द^२ इति चन्द्रः ॥ * ॥ साङ्गरविणः^३ ॥ * ॥ तौम्बुरविणः ॥ * ॥
 ताण्डिनः^४ । शकटाङ्गजभोजमतेन ॥ * ॥ राज्जुभारिणः ॥ * ॥ का-
 मलिनः ॥ * ॥ आरुणिनः ॥ ३०४ ॥

हरिद्रुशाष्येयपलिङ्गयुक्ताः

शापेयखाडायनदेवदर्शाः ।

श्यामायनालम्बिचृचाभदर्शदाः

स्तम्भोलपौ स्तः परुषांसकश्च^५ ॥ ३०५ ॥

हारिद्रविणः ॥ * ॥ शष्यमिव शष्यः । तस्यापत्यं शाष्येयः । शा-
 ष्येयिणः ॥ * ॥ पालिङ्गिनः । पुलिङ्ग^६ इति वामनः ॥ * ॥ शपस्यापत्यं
 शापेयः । शापेयिनः ॥ शाफेय^७ इत्यन्ये ॥ * ॥ खडस्यापत्यं नडादि-
 फाण^८ । खाडायनः । खाडायनिनः ॥ * ॥ दैवदर्शिनः । वेददर्श इति
 वामनः^९ ॥ * ॥ श्यामायनिनः ॥ * ॥ अलम्बस्यापत्यम् आलम्बिः ।

१ ? काषाया C.—कषाय Bū., Yajñ.;
 कशा K. V. ed., om. a.; कषाय Hem.

२ स्कन्ध C. F. K.—स्कन्ध Bū., Yajñ.,
 K. V. ed., Hem.; स्कन्द K. V. ed., a.

३ सागरविणः D.—शार्ङ्गरव Bū.,
 Yajñ., Kāś. V. ed.; साङ्गरव Hem., also
 Kāś. V. ed., संगर a.

४ ताण्डिनः B. C. K.

५ श्यामायनालम्बिचृचाभ^० B. C. K.;
 ०रचाभदंडा^० E.; चृवदंडा^० D.; ०तं-
 डा(:) स्तम्भोलुपौ B. D. F. K.; परुषां-
 सकश्च D. E.; A. om. text and comm.

६ ? Thus B. D. K.; पुलिङ्ग C. F.—
 पलिङ्ग Hem.; पलङ्ग (पालिङ्गिनः) Pāṇ.
 iv. 3, 104 scholl.; अ^० Kāś. V. ed. ib.
 (फलिङ्ग MS. a.).

७ Thus Hem.; शापेय Bū., Yajñ.;
 सापेय K. V. ed., कापेय a.

८ खडस्यापत्यं पत्रि B. C. K.; पावे
 D.; not in (ākṛiti) gaṇa naḍḍi, 232-6.

९ ? देवदर्शन Bū., Yajñ.; देवदर्श
 Hem.; देवदत्तशठ (!) Kāś. V. ed.;
 शंभुदेव । दश । a.

आलम्बिनः ॥ * ॥ आर्चाभिनः ॥ अचभाग इत्यभयनन्दी^१ ॥ * ॥
 दाण्डिनः^२ । चन्द्रवामनमतेन ॥ * ॥ स्ताम्बिनः । स्तम्भ^३ इति शक-
 टाङ्गजः ॥ * ॥ औलपिनः^४ ॥ * ॥ परुषे असे अस्य । परुषांसकः । पा-
 र्षांसकिनः^५ ॥

सर्वेऽप्येते सोपञ्चवेदशाखानां^६ प्रणेतारः प्रसिद्धाः । तदभिधा-
 यिनस्तु प्रोक्तप्रत्ययान्ताः शब्दा अध्येत्रादिविषयत्वात्स्वातन्त्र्यमुल्लङ्घ्य
 प्रयोगभाजो न स्युः^७ । भोजमतमाश्रित्य वामनोक्तः कलापिशिष्यप्रा-
 च्यादिविशेषो^८ नाश्रितः ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन तलवकाराश्च-
 पञ्चमदावकण्ठैतरेयभाल्लविशाध्यायनप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ३०५ ॥ इति
 शौनकादिः ॥

उक्थन्यासवसन्तयज्ञशिशिरं चर्चा पुराणं गणः

संज्ञातर्कपदक्रमाश्च गणितं लक्ष्यं च लोकायतम्^९ ।

आयुर्वेदगुणेतिहासचरमं हेमन्तहेतू यजुर

वर्षाज्योतिषसंहिता शरदथो संघाटवृत्तीतरम् ॥ ३०६ ॥

क्रतूक्त्यादेष्टु इत्यनेन क्रतुवाचिन उक्थादेश्च ठण् ॥ * ॥ उक्थ-
 शब्दः सामसलक्षणो ग्रन्थ औक्थिक्ये वर्तमानो गृह्यते । उक्थं^{१०} वेत्त्य-

१ आर्चाभिनः^० B. C. F. K.; आर्च-
 धिनः^० इत्यभयनन्दी D.

२ ताण्डिनः B. C. F. K.—टण्ड Bō,
 Yajñ.; om. Hem., Kās. V.

३ Hem. has both; the others स्तम्भ.

४ उलेपिनः C.; अलुपिनः D.; P. iv.

3, 104 scholl.

५ परुषे असे अस्य परुषांसकः । पैर-
 षांसकिनः D.—परुषांसक Bō.; परुषा-

सक Kās. V. ed.; परुषांसक (कचित्पुरु-
 षांसक इति पाठः) Yajñ.; Hem. both.

६ सोमचवेद^० D.; वेदसामानां B.
 C. K.; वेदशास्त्राणां F.

७ प्रयोगः । श्रीमोजः स्युः । D.

८ कलापिशिष्य^० F.; D. om. fr. भो-
 जमतमाश्रित्य to व्योम वीक्ष्य in sl. 334.

९ लोकायतं F. K.—E. om. this
 sloka; A. D. om. text and comment.

१० उक्थं B. C. K.

धीते वा । औक्थिकः । औक्थिक्यशब्दाच्च प्रत्ययो न भवत्यनभि-
धानात् ॥ शकटाङ्गजस्तु याज्ञिकौक्थिकलौकायतिकान्^१ ब्रह्मणीत्ये-
तत्सूत्रमाह । यज्ञोक्थाभ्यां ठण् । याज्ञिक्यौक्थिक्यशब्दाभ्यां च ठण्
इक्यलोपश्च निपात्यते । यज्ञं याज्ञिक्यं वा वेत्त्यधीते वा । याज्ञिकः ।
एवम् औक्थिकः । लोकायतशब्दाद्वणीकारः । लौकायतिकः । लौ-
कायतिक इति^२ न्यायादिपाठास्तिद्धम् ॥ * ॥ न्यासः पञ्जिका । नैया-
मिकः ॥ * ॥ वसन्तशब्दः कालसहचरिताध्ययने वर्तमानः प्रत्ययं लभते ।
एवं शिशिरहेमन्तवर्षाशरद्धीमशब्दा द्रष्टव्याः । वासन्तिकः ॥ * ॥
यज्ञार्थो ग्रन्थो यज्ञः^३ । याज्ञिकः ॥ * ॥ चर्चा विचारणा^४ । चा-
र्चिकः । चर्चाक इति वामनः ॥ * ॥

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुवंशचरितं^५ पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

पुरापि न नवं पुराणमिति निरुक्तम् । पौराणिकः ॥ * ॥ गाणिकः ॥ * ॥
सांज्ञिकः ॥ * ॥ तार्किकः ॥ * ॥ पादक्रमिकः ॥ अन्यस्तु पदक्रमावित्याह ।
तन्मते क्रमादिपाठादुनपि^६ ॥ * ॥ गाणितिकः । गाणित इति वाम-
नादयः ॥ * ॥ लाचिकः ॥ * ॥ लम्बेकायतं बृहस्पतिमतानुसारि चार्वा-
कशास्त्रम् । लौकायतिकः ॥ * ॥ आयुर्वेदिकः ॥ * ॥ गौणिकः ॥ * ॥
इत्येवं हासश्चित्तविकाशो^७ यस्मिन् इतिहासः ॥ अथवा । इति । ह ।

१ लोकायतिकान् B. C. K.

२ ? B. F. K. apparently twice लौ-
कायतिक (& no | before; ? once | लो);
इत्यन्ये C.—Śākāyana (like Hem. vi.
2, 119) evidently has a-gaṇa nyāyādi
corresp. to our ukthādi (? and vasa-
tādi), cf. p. 350, note 1.

३ ग्रंथः । याज्ञः MSS. (B. C. F. K.).

४ यदागरागश्चर्चा तत्प्रकारस्था-
पको ग्रंथोऽपि चर्चा Yajñ.

५ The usual reading is: वंशानु-
चित्तं चैव; cf. Wilson, Vishnu P. (Hall)
vol. i. p. vii.

६ Cf. P. iv. 2, 61, and §1. 311.

७ चित्तविकासो MSS. (B.C.F.K.).

आसीदिति यत्रेति । इत्येवमर्थे । हः किलार्थे पूर्वचरितम् ॥ ऐतिहा-
सिकः ॥ * ॥ चारमिकः । चरमप्रथमशब्दौ विशेषणवृत्ती विशेयस्य तु
ग्रन्थस्य प्रक्रमात्प्रतीतिः । यद्वा क्रियाविशेषणवृत्ती । चरममधीते ।
चारमिकः ॥ चरमो गुणश्चरमगुणः । तस्य चारमगुणिक इत्यन्ये ॥ * ॥
हैमन्तिकः ॥ * ॥ हैतुकः ॥ * ॥ याजुष्कः । वामनमतेन ॥ * ॥ वार्षिकः^१
॥ * ॥ ज्योतींष्यधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । ज्योतिषम् । संज्ञापूर्वको विधिर-
नित्य इति ॥ अथवा । अनुबन्धकृतमनित्यमित्यौर्न भवति । ज्योतिषिकः ।
गणनिपातनादेजभावः । ज्योतींषि ग्रहनक्षत्रादीनि वेत्ति ज्यौतिषिक^२
इति वामनक्षीरस्वामिनौ ॥ * ॥ सांहितिकः ॥ संहिता पदे विषयभूते
प्रत्ययं लभते^३ । पदविषयां संहितामधीयानः सांहितिकः । अन्यत्राण् ।
सांहित इत्यन्यः ॥ * ॥ शारदिकः ॥ * ॥ सांघाटिकः ॥ संगता घटाः
संघटेत्यन्यः । सह घटया संघटेत्यन्यः । संघट इत्यपरः^४ ॥ * ॥ वा-
र्त्तिकः ॥ * ॥ ऐतरिकः । वामनमतेन ॥ ३०६ ॥

अष्टणानुसूलक्षणसंग्रहाः स्युर

यीषो निरुक्तं पुनरुक्तमत्र ।

आथर्वणोऽथ प्रथमानुकल्पौ

क्रमेतरन्यायकृतान्ततन्त्रम्^५ ॥ ३०७ ॥

१ Or. MSS.

२ ? ज्योतिषिक MSS.—MS. Kshîr.
on A. K. ii. 8, 1, 14 has: ज्योतींषि.
ग्रहादीनाधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिषः ।
ज्योतिषं वेद ज्यौतिषिकः.

३ प्रलयं^० B. C., and orig. K.; लभते.
B. C. K.

४ सटेत्यन्यः । सट इत्यपरः । B. C. K.

—Bû. संघट्ट (v.l. संघट); Yajû. संघट्टो
रचना । या पांचालीवेदभीत्यादिपदै-
रलंकारशास्त्रे व्यवह्रियते तल्लक्षणपरो
ग्रन्थोऽपि लक्षणया संघट्टस्तमधीते वेद
वा सांघट्टिकः । केचित्संघाटं पठन्ति;
Kâs. V. ed. संघात & संघत; Hem.
संघट & संघटा.

५ A. D. om. text and comment.

सात्त्विकः । केचिच्छब्दाशब्दात्स्त्रीलिङ्गात्प्रत्ययं मन्यन्ते^१ ॥ * ॥
 अनुसूच्यविशेषः । आनुसुकः । केऽणञ्च^२ इति ह्रस्वत्वे ॥ * ॥ लाच-
 णिकः ॥ * ॥ सांग्रहिकः ॥ * ॥ यैन्निकः । चन्द्रमतेन ॥ * ॥ नैरुक्तिकः ॥ * ॥
 यौनरुक्तिकः ॥ * ॥ अथर्वर्षिः । तेन प्रोक्तो वेद आथर्वणः । तं वेत्त्यधीते
 वा । आथर्वणिकः । पाठसामर्थ्याच्छुभ्र भवति^३ ॥ * ॥ प्राथमिकः ।
 प्रथमो गुणः प्रथमगुण इत्यन्यः^४ ॥ * ॥ प्रथमकल्यादन्योऽनुकल्पः ।
 आनुकल्पिकः ॥ * ॥ क्रमादितरः क्रमेतरः^५ । अक्रम इत्यर्थः । क्रामे-
 रिकः ॥ * ॥ नैयायिकः ॥ * ॥ कृतान्तं वेत्ति । कार्तान्तिको मौहूर्तः ।
 कृतान्तमाह पृच्छति वा^६ । कार्तान्तिक इत्यन्यः ॥ * ॥ तन्यते तन्यते
 वानेन । तन्त्रं वैदिकं ज्योतिषादि । तान्त्रिकः । ज्ञातसिद्धान्तः ॥ ३०७ ॥

अनुगुणवर्षाशरद्विपदा^७ भारतपदेपदानुपदम् ।

अनलक्ष्याख्यानं^८ स्याद्विशेषपरिषन्मुहूर्तमथेके ॥ ३०८ ॥

गुणस्य सदृशं गुणमनुगतं वा । अनुगुणम् । आनुगुणिकः^९ ॥ * ॥
 वर्षाश्च शरच्च^{१०} । वर्षाशरदम् । वर्षाशरदिकः ॥ * ॥ द्वैषदिकः^{११} ।
 विपदेति वामनः ॥ * ॥ भारतिकः ॥ * ॥ पदं पदमध्येता । वीष्पायां

१ पुनरुक्तं शब्दं अनुपदमिति वि-
 तयं ग्रंथविशेषवाचि Yajñ.

२ ? MSS. apparently के णञ्च; cf.
 Pāp. vii. 4, 13.

३ Bū., Yajñ., Hem. both आथर्वण
 and अथर्वन्; Kāś. V. only अथर्वन् (ed.
 also अपर्वन् !).

४ Hem. has प्रथमगुण and गुण (not
 प्रथम); the others प्रथम and गुण.

५ क्रमेतरेति ग्रंथविशेषस्य संज्ञा Y.

६ कृतान्तमापृच्छति वा B. C. K.

७ अनुगुणवर्षाशरद्विपदा E.

८ अनुलक्ष्याख्यानं^८ E.; A. D. om.
 text and comment.

९ Om. B. C.

१० वर्षा शरच्च B. C. K.—वर्षाशरद्वि-
 Hem.; om. others.

११ द्वैषदिकः B.; त्रि—C.; om. K.—
 The other works have द्विपदा (K.V. ed
 द्विपदी).

द्विर्वचने निपातनात्पूर्वपदस्थिते । पादेपदिकः^१ ॥ * ॥ पदमनुगतम्
अनुपदम् । आनुपदिकः ॥ * ॥ लक्ष्यमनुगतम् अनुलक्ष्यम् । आनुल-
क्ष्यिकः^२ ॥ * ॥ आख्यानिकः ॥ * ॥ अत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतुर्विशेषः ।
तं तच्छास्त्रं वा वेत्ति । वैशेषिकः ॥ * ॥ पारिषदिकः ॥ पर्षच्छब्दोऽपि ।
परिषदपार्श्वदाविति^३ वामनः ॥ * ॥ मौहूर्तिकः । वामनमतेन तु
मौहूर्तः ॥ मुहूर्तमित्युपलक्षणम् । तेन नैमित्तिकः । अस्मिन्मते
नैमित्तिकः ॥ ३०८ ॥

मुलक्षब्राह्मणावेतौ पदोत्तरपदादिकाः ।

असंसर्गाङ्गधर्मविश्वत्राद्विद्या परा मता^४ ॥ ३०९ ॥

सौलक्षिकः^५ ॥ * ॥ ब्राह्मणिकः ॥ * ॥ पदोत्तरपदं वेत्यधीते वा ।
पादोत्तरपदिकः ॥ शकटाङ्गजस्तु पदोत्तरपदेभ्यश्च इति सूत्रमाह ।
अस्यार्थः । पदशब्द उत्तरपदं यस्य ततः पदशब्दात्पदोत्तरशब्दाच्च
ठः । पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । न्यायादिपदकल्पलक्षणान्तक्रवाख्या-
नाख्यायिकादृण् इत्यनेन^६ तु पूर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । पदा-
त्यदिकः । पदोत्तरपदात्यदोत्तरपदिकः । बज्रवचनं सर्वभङ्गपरिहा-
रार्थम्^७ ॥ * ॥ संसर्गादिवर्जितात्यरो विद्याशब्दद्वयं लभते^८ । वाय-
सविद्यिकः । सार्वविद्यिकः ॥ असंसर्गादेरिति किम् । सांसर्गविद्यः ।

१ °पदस्थिते B. C. K.—Hem. has
likewise पदेपद; om. others.

२ आनुलक्षिकः B. C. K. (cf. P. iv.
2, 60, v. 7).

३ परिषद् (? right) F.; cf. s.l. 217;
परिषद् Hem.; परिषद् Bū., Yajñ.

४ A. D. om. text and comment.

५ Hem. has सुलक्ष्य; om. others.

६ °लक्षणांतरित्वाख्या° B. C. K. ;
°तरित्वाख्या° F.—Cf. Hem. vi. 2, 119:

न्यायादेरिकण ॥ 120: पदकल्पल-
क्षणांतक्रवाख्यानाख्यायिकात् ॥ see Pāṇ.
iv. 2, 60 with vārtts. 1. 5.

७ परिग्रहार्थं K. F.

८ Cf. Pāṇ. iv. 2, 60, vārtt. 3, and
Kāś. V. ib.

शकटाङ्गजमतेन ॥ आङ्गविद्यः ॥ धार्मविद्यः ॥ त्रैविद्यः । अथवा वि-
द्यां त्रिविद्येति कर्मधारयात्प्रत्ययश्रुतिः । तिसृणां विद्यानां बोद्धेत्यर्थे
द्विगोः शुचि त्रिविद्यः ॥ चात्रविद्यः ॥ ३०६ ॥

कल्पलक्षणसूत्रान्तमकल्पादि मतं बुधैः ।

आख्यानाख्यायिकावाची^१ शुग्दिगोः सर्वसादितः ॥ ३१० ॥

मातृणां ब्राह्म्यादीनां कल्पः पूजाद्यर्थ^२ शास्त्रम् । मातृकल्पिकः ।
रासायनकल्पिकः ॥ * ॥ गौलक्षणिकः ॥ * ॥ वार्त्तिसूत्रिकः^३ । सांग्र-
हसूत्रिकः ॥ अकल्पादीति सूत्रस्यैव विशेषणं तेन काल्पसूत्रः ॥ * ॥
आख्यानवाचिभ्य आख्यायिकावाचिभ्यश्च ठण् इत्यर्थः । यावक्रीतमा-
ख्यानमधीते । यावक्रीतिकः । एवं प्रियंगवाविमानप्रभृतय^४ उदाहा-
र्याः ॥ वासवदत्तामाख्यायिकामधीते । वासवदत्तिकः । एवं सुमनो-
हरानर्मदासुन्दरीतरङ्गवतीविलासवतीप्रभृतय^५ आख्यायिकाशब्दा-
द्विगुणं द्रष्टव्याः । वासवदत्तादिसाहचर्याद्विन्योऽपि तथोच्यते । यथा
ऽग्निहोत्रचरितो यन्त्रोऽग्निः ॥ द्विगोः समासात्सर्वशब्दादेः सादेश्च
शब्दादृण् तस्य च शुक् । शकटाङ्गजस्त्वण्ठणोः । पञ्चकल्पः^६ । त्रिल-
क्षणः । त्रिसूत्रः ॥ असंयर्गेत्यादिना ठण् तस्य शुक्^७ । तथा द्वितन्त्रः ।
पञ्चव्याकरणः ॥ सह वार्त्तिकेन चो यन्त्रः स वार्त्तिकः । तं वेत्ति ठणो

१ आख्यानाख्यायिकावाची च B. K. (C.); A. D. om. text and comment.

२ कल्पपूजाद्यर्थ B. C. K.

३ Thus B. C. K., Hem.; वार्त्तिक-
सूत्रिकः F.

४ Hem. has यावक्रीतिकः । याव-
क्रिकः । प्रियंगविकः । प्रियंगुकः । आवि-

मारविकः ॥ (? cf. अविमारक page
255, line 6)

५ सुमनोत्तरा^० B. D. F.; सुमनो-
चरा^० C.; B. C. om. विलासवती (K.
suppl.).

६ °त्वण्ठणो^० B.; °यवकल्पः । C.

७ ठणुक्तस्य^० B. C. K.; शुक् न । C.

लोपे । सवार्त्तिकः ॥ एवं ससंग्रहः । सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः ॥ * ॥ आकृति-
गणोऽयम् । अन्येऽपि यथादर्शनं ज्ञेयाः ॥ ३१० ॥ इत्युक्त्यादिः^१ ॥

क्रमः शिक्षा पदं चैव मीमांसा सामसंयुता^२ ।

उपनिषत्तथा ज्ञेया गणे क्रमादिसंज्ञिते ॥ ३११ ॥

क्रमादिभ्य इत्यनेन क्रमादेस्तदेत्यधीतेऽर्थे को भवति ॥ * ॥ क्रमं
वेत्यधीते । क्रमकः ॥ * ॥ शिक्षा ग्रन्थविशेषः । शिक्षकः ॥ * ॥ पदकः ॥ * ॥
मीमांसा ग्रन्थविशेषः । मीमांसकः ॥ * ॥ सामकः ॥ * ॥ उपनिषद्
वेदान्तो रहस्यं च^३ । उपनिषदकः । एतदर्थमेवाकारोच्चारणम् । श्रे-
षाणां कप्रत्ययेऽपि साध्यं सिद्धम् । अकप्रत्ययस्य टित्वप्रज्ञानं^४ युक्तम् ।
तेन शिक्षकी मीमांसकीत्याद्युपपन्नं स्त्रियां लक्ष्यते न त्वाडीति ॥ ३११ ॥
इति क्रमादिः ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां स्त्रीयगणरत्न-
महोदधिवृत्तौ समूहविकारावयवचतुर्थवेत्यधीतेविहिततद्धित-
प्रत्ययगणनिर्णयो^५ नाम चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

१ Hem. vi. 2, 119 न्यायादि in-
cluding, as here, उक्त्यादि and वस-
न्तादि to P. iv. 2, 60; 63.

२ मीमांसाय साम च E.—A. D.
om. text and comment.

३ रहस्यं यः । B. C. K.—उपनिषद्
not given by the other works; but

Hem., who enumerates these words in
a sūtra (vi. 2, 127), remarks in the
comm.: उपनिषच्छब्दादपीच्छति क-
श्चित् ।

४ टित्वप्रज्ञानं K.; द्वित्व° B. C.;
टित्वप्रतिज्ञातं F.; cf. P. iv. 1, 15.

५ °गणनिरूपणी E.

अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अध्यात्ममुक्तीहपरत्रशेषाकस्मादमुत्रोर्ध्वदमाधिदेवाः ।

ऊर्ध्वदमश्चोर्ध्वमुहूर्तसर्वलोकावमुष्मिन्नधिभूतनिष्ठाः^१ ॥ ३१२ ॥

अध्यात्मादेरित्यनेनाध्यात्मादेः शेषे ठञ् भवति^२ ॥ * ॥ अध्यात्मे भवम् । आध्यात्मिकम् ॥ * ॥ मुक्तौ भवम् । मौक्तिकम् ॥ * ॥ ऐहिकम् । आगमिकोऽयं शब्दः । यथा पञ्चायतनमैहिकम् । किमस्य गणपाठेन । लोके चेहत्यमित्येव भवतीति कश्चित्सचेताः ॥ * ॥ परत्रामुष्मिन्नमुचशब्दाः परस्य लोकस्य वाचकाः । परत्र लोके भवम् । पारत्रिकम् ॥ * ॥ शेषे भवाः । शेषिकाः ॥ * ॥ अकस्मादित्यनेन हेतुशून्यः कालो लक्ष्यते । तत्र भवम् । आकस्मिकम् ॥ * ॥ अमुत्र लोके भवम् । आमुत्रिकम् ॥ * ॥ और्ध्वदमिकः । ऊर्ध्वं भव इत्यर्थः ॥ केचिद् ऊर्ध्वदमोर्ध्वदेहशब्दावनुशतिकादिषु मन्यमाना और्ध्वदामिकम् और्ध्वदैहिकमित्युदाहरन्ति^३ ॥ * ॥ अधिदेवे भवम् । आधिदैविकम् ॥ * ॥ और्ध्वदमिकम् । ऊर्ध्वशब्दसमानार्थो^४ऽव्ययमनव्ययमूर्ध्वशब्दोऽप्यस्ति । मुगागमोऽन्येषाम् ॥ * ॥ और्ध्वमौहूर्तिकः । तत्रोर्ध्वमौहूर्तिक^५ इति ज्ञापकादुत्तरपदस्यैव ॥ * ॥ सार्वलौकिकम् ॥ * ॥ अमुष्मिन्लोके भवम् ।

१ °अधिभूतिनिष्ठाः E.; A. D. om. text and comment.

२ C. om. from अध्यात्मादेरि°.

३ Similarly Hem. vi. 3, (79): केचिदूर्ध्वदमोर्ध्वदेहावनुशतिकादिषु पठन्ति । उभयपदवृद्धिमिच्छन्ति.

४ ? और्ध्वशब्द° F. K.; और्ध्वशब्द° B.; ऊर्ध्वशब्द° C.

५ तचोर्ध्व° B.; om. C. K.—और्ध्वमौहूर्तिकः । अत्र सप्तमी चोर्ध्वमौहूर्तिक इति ज्ञापकादुत्तरस्यैव वृद्धिः । Hem.

आमुष्मिकम् ॥ * ॥ आधिभौतिकम् ॥ * ॥ निष्ठायां भवम् । नैष्ठिकम् । यथा ।

अनुतदेहविमर्जनः पितृश्चिरमश्रूणि विस्तृज्य राघवः ।

विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निमग्निचित्^१ ॥ ३१२ ॥

स्यात्समानस्तदादिश्च तथा लोकः परेहतः ।

ऊर्ध्वोर्ध्वमः परो देहोऽध्यात्मादिराकृतिगणः^२ ॥ ३१३ ॥

सामानिकः ॥ * ॥ सामानग्रामिकः । सामानदेशिकः ॥ * ॥ पारलौकिकम् ॥ * ॥ ऐहलौकिकम् ॥ * ॥ और्ध्वदेहिकम्^३ । यथा ।

अकरोच्च तदौर्ध्वदेहिकं पितृभक्त्या पितृकार्यकल्पवित्^४ ॥ * ॥

और्ध्वदेहिकम् ॥ ३१३ ॥ इत्यध्यात्मादिः^५ ॥

नदीपावापुरो मावा आवस्ती धातकी मही^६ ।

वनाद्वासी च कौशाक्षी शाल्वाथो वडवा वृषे^७ ॥ ३१४ ॥

नदीकल्यादेर्दण्डकजित्यनेन नद्यादिकल्यादिभ्यां शेषेऽर्थे दण्डकणी क्रमेण भवतः ॥ * ॥ नद्यां जातो भवो वा । नादेयः ॥ * ॥ पावा नगरी । पावेयः ॥ पामेति वामनः । पाठेति^८ भोजः ॥ * ॥ यौदेयः ॥ * ॥ मावा नगरी । मावेयः । मायेति भोजः । वामेति वामनः^९ ॥ * ॥

१ Raghuv. 8, 25 [विमुच्य राघवः । eds.].

२ A. D. em. text and comment.

३ ऊर्ध्वदेहिकं B. K. : और्ध्वदेहिकं C.

४ Raghuv. 8, 26.

५ Cf. Kās. V. on P. iv. 3, 60.

६ नदी पावा E. (?) ; °स्त्रावस्ता धातका मही C.

७ कौशाक्षी° E. ; A. D. om. text and comment.

८ पाठेति B. ; पठेति C. K.—पाठा Bū., Yajū. ; पावा Hem., Kās. V. ed. (पापा a.).

९ माया Bū., Yajū. ; मावा Hem., Kās. V. ed. (मामा a.).

आवस्ती नगरी । आवस्तेयः ॥ * ॥ धातकेयः ॥ * ॥ माहेयः ॥ * ॥ वन-
वासी नगरी । वानवासेयः ॥ * ॥ वानकौशाम्बेयः ॥ * ॥ शाल्वेयः ।
माल्वा नगरीत्यन्यः^१ ॥ * ॥ वाडवेयः । वृषः । वाडबोऽन्यः ॥ ३१४ ॥

कौशाम्बी वनसेतकी गिरिगरी वाराणसी खादिरी

दार्वा काशफरी च पूर्वनगरी नद्यादिरेवं गणः ।

कच्चिः कुण्डिनपुष्करौ च नगरीकुम्भ्युम्भिमाहिष्मती-

वर्मन्योऽथ च पौदनो^२ निगदितो ग्रामस्तथा पुष्कलः ॥ ३१५ ॥

कौशाम्बी नगरी । कौशाम्बेयः ॥ कौशाम्बीयेन वणिजेति^३ चिन्त्यम् ॥
कौशम्बीत्यन्यः^४ ॥ * ॥ वानेयः ॥ * ॥ सेतकी पुरी । सेतकेयः ॥ * ॥
गिरेरिदम् । गैरेयम् । शिलाजतु ॥ * ॥ गारेयः ॥ * ॥ वाराणसी
नदी^५ । तस्या अदूरभवा वाराणसी । वाराणसेयः ॥ * ॥ खदिराणा-
मदूरभवा । खादिरी नगरी । खादिरेयः ॥ * ॥ दार्वा पुरी । दार्वेयः
॥ * ॥ काशफरी नगरी । काशफरेयः ॥ अन्यस्तु शफरीत्याह । काश-
स्थलीति^६ वामनः ॥ * ॥ पौर्वनगरेयः । अन्यस्तु निपातनादित्वे ह्रस्वत्वे
च पूर्वनगरेय^७ इत्याह ॥ * ॥ आदैजाद्यग्न्यो ढे^८ प्राप्ते । आवस्थ्या-

१ ? माल्वनगरीत्यन्यः B. C. K.—शा-
ल्वा Bō., Yajñ., K. V. a.; साल्वा K. V.
ed.; साल्वा or. Hem., corrects माल्वा.

२ चर्मन्यो C. F. K.; पौदनो C. F.;
A. D. om. text and comment.

३ Ratnāv., ed. Cappeller in Bōht-
lingk's Chrest. p. 291, 15.

४ ? कौशांबी° MSS. (? को°); Hem.
has कौशांबी & (added in margin) कौ-
शंबी; the others कौशाम्बी only.

५ वाराणसा नदी B. C. K.; वारा-
णसी° F.; cf. p. 336, l. 9.

६ काशस्थालाति C.—K. V. ed., Hem.

काशफरी; Bō., Yajñ. काशपरी । का-
शफरी (Bō. v. l. काशफारी); K. V. a.
काशकरी । केशपरी । काशहरी.

७ केचित्तु पूर्वनगरीति पठन्ति ।
विच्छिद्य च प्रत्ययं कुर्वन्ति । पौरेयम् ।
वानेयम् । गैरेयमिति । तदुभयमपि
दर्शनं प्रमाणम् ॥ K. V. iv. 2, 97.—MS.
Hem. has पूर्वनगर । पूर्वनगरी । पूर्व-
नागरी । पूर्वनगिरि । पुर । वन । गिरि ।
वनगिरि.

८ ? आदैजाद्यग्न्यः छे F.; °ग्न्यः ।
छे (or ढे) K.; [? °द्व्यग्न्यो ढे cf. P. iv.
1, 121].

द्विभ्य ईरौपात्यादकञ् इत्यनेनाकञि^१ । शेषेभ्यो ऽणि प्राप्ते वचनम् ॥ * ॥ इति नद्यादिः ॥

कुलितास्त्रयः कक्षयः । बज्जघ्नीहिर्वा कक्षि^२ । अस्मादेव निपात-
मात् कुग्रब्दस्य किंशब्दस्य वा कदादेशः । कक्षयाणां कक्षेर्वा गर्दभ्या
इदम् । काक्षेयकम् ॥ * ॥ कुण्डिनं पुरम् । कौण्डिनेयकः । कुडिनेति^३
वामनः ॥ * ॥ पौष्करेयकः ॥ * ॥ नागरेयकः । नगरशब्दः^४ संज्ञावा-
ची गृह्यते ॥ * ॥ कुम्भिर्नाम^५ ग्रामः । कौम्भेयकः ॥ * ॥ औम्भेयकः ।
औम्भिरित्यन्ये^६ । उम्भिरित्यन्यः ॥ * ॥ माहिष्मती नाम नदी पुरी वा ।
माहिष्मतेयकः ॥ * ॥ वर्मती नदी । वार्मतेयकः । चर्मखतीति^७ वामनः
॥ * ॥ पुदना नाम नदी । तस्या अदूरभवं पौदनं नाम नगरं ग्रामो
वा । पौदनेयकः ॥ मोदन इति भोजः । सोदन^८ इति वामनः ॥ * ॥
ग्रामेयकः । ग्रामाद्यञ्चञ्जावित्यनेन^९ ग्राम्यो ग्रामीण इत्यपि ॥ * ॥
पुष्कलो बाहीकग्रामः । पौष्कलेयकः ॥ ३१५ ॥

कुराद्याकुड्ये ग्रामात्कुराद्या कुरायावल्ये^{१०} वन्यामुल्ये ।

उत्थातृण्ये भाण्ड्यावुल्ये प्राज्ञैः प्रोक्ते यत्प्रोपे च^{१०} ॥ ३१६ ॥

१ ईरौपात्या° C.; °दिकञित्य° B. C. K.; cf. P. iv. 2, 123 (अकञ् = वुञ्).

२ ? कुण्डिना Hem. (thus here?); the others कुण्डिन.

३ ? नगरी°; the other works have नगर.

४ The other works have कुम्भी.

५ औम्भिरित्यन्ये । औम्भेयकः F.; उम्भेयकः । उम्भिरित्यन्ये C.—Hem. has उम्भि, औम्भि & उम्भि; the others उम्भि.

६ चर्मती° चार्मतेयकः B. F. K.; वर्मखती C.—Bö., Yājñ. वर्मती (P. iv.

3, 94); K. V. चर्मखती (P. viii. 2, 12) and v.l. वर्मती; Hem. वर्मती & चर्म-
खती (? व°).

७ ? सोदन F.; मोदन B. C.; B. om. मोदन इति भोजः.—Hem. has पौदन (? पौदन); the others मोदन.

८ ग्रामाद्यञ्चञ्जा° F.; °द्य अचञ्जा-
वित्यनेन B. C. D.; cf. Pāp. iv. 2, 94.

९ कुल्यावल्ये F.

१० उत्थातृण्ये B. C. K.; उच्चातृण्ये°
बुल्ये° F.; भाण्ड्यातृण्ये° प्रोक्ता° E. A. D. om. text and comment.

कुण्ड्या अन्नदेशे नदी । कौण्डेयकः ॥ * ॥ कौडेयकः ॥ * ॥ यामस्य
कुण्ड्या । यामकुण्ड्या यामो नगरं वा । यामकुण्डेयकः ॥ * ॥ कौण्डे-
यकः^१ ॥ * ॥ वालेयकः^२ ॥ * ॥ वानेयकः ॥ * ॥ मौलेयकः ॥ * ॥ औ-
खेयकः^३ ॥ * ॥ तार्णेयकः ॥ * ॥ भाण्डेयकः ॥ * ॥ वौलेयकः^४ ॥ * ॥
यज्ञोपे चेति यस्य लोप इत्यर्थः । कुड्याया^५ यलोपश्चेति गणसूत्रं
वामनोक्तमुपलक्षणं द्रष्टव्यम् ॥

विद्युन्माला कन्दः । मौ गौ चेत्सा विद्युन्माला ॥ ३१६ ॥ इति
कच्चादिः^६ ॥

गहानृशंसी समश्रुक्पक्षी

खाडायनानन्तरपार्श्वतोऽन्याः^७ ।

इष्वयसाङ्गान्तरभौजिवैज्या-

ध्यश्रीष्वनीकैकपलाशिकाङ्गाः^८ ॥ ३१७ ॥

गहादित्यदाद्यादैजाद्यचो जिह्वाकात्यहरितकात्या^९ इत्यनेन
गहादेः शेषेऽर्थे को भवति ॥ * ॥ गहे यामे भवो जातो वा । गहीयः
॥ * ॥ नृञ्शंसति द्रुह्यतीति नृशंसः । द्रोहार्थे शंसतिर्द्रष्टव्यः । न नृशंसो
ऽनृशंसः । तस्यापत्यम् आनृशंसिः । आनृशंसीयः ॥ * ॥ समीयः ।

१ कौलेयकः F.—कुल्या Hem.; om.
by the others.

२ Hem. has मल्या instead; the
others have neither.

३ औखेयकः B. F. K.; उखे° C.—
उब्ज्या Hem.; उब्ज्या others [औखे-
यकं Yajñ.].

४ पुल्या Hem.; om. others.

५ कुड्याया B. C. K.; cf. Kās. V. iv.
2. 95.

६ Hem. has a special *gaṇa* कुण्ड्या-
दि comprising the words ending in *yā*
(sl. 316), of which the other works have
only उब्ज्या & कुड्या.

७ गहीनृशंसी° पार्श्वतोऽथ । E.

८ °शाङ्गान्तर° F.; °पलाशिकाङ्गाः
B. E.; °पलाशकाङ्गाः C.; A. D. om
text and comment.

९ Thus F., cf. P. i. 1, 73-4; °द्रोहा-
यवो हरितकात्या इ B, C. K.

समादागतं समीयम् ॥ नृहेतोर्मयङ्कुर्यौ^१ वा । समरूपं सममय-
मपि ॥ * ॥ शुक्लपदीयम् ॥ * ॥ खाडायनो मुनिः । खाडायनीयः ।
खाडायनिरिति भोजः^२ ॥ * ॥ अनन्तरीयः^३ ॥ * ॥ पार्श्वत आगतः ।
पार्श्वतीयः । मुखपार्श्वकान्तसो^४ लोपश्चेति गणसूत्रमाह^५ वामनः ।
अस्माभिस्त्वन्यदीयमतमाश्रित्य त्रयाणां सामान्येन पाठः कृतः ॥ * ॥
अन्यदीयः । तथा च ।

अन्यदीयविशिखे न केवलं

निःस्पृहस्य भवितव्यमाहते^६ ॥ * ॥

इषोरयम् इष्वयम् । इष्वयीयः^७ ॥ * ॥ शाडखापत्यं शाडिः । शा-
डीयः^८ ॥ * ॥ अन्तरीयः । तथा च ।

पर्यस्यत्पृथुमणिमेखलांशुजालं

संजज्ञे युतकमिवान्तरीयमूर्वोः^९ ॥ * ॥

भोजखापत्यं भौजिः । भौजीयः ॥ भोजिरित्यन्यः^{१०} ॥ * ॥ वैजीयः ॥ * ॥
अश्वमधितिष्ठति । अथश्वः । तस्यापत्यम् आश्वश्विः । आश्वश्वीयः ॥ * ॥
इषूणामनीकम् इष्वनीकम् । इष्वनीकीयम् ॥ * ॥ एका चासौ पला-
शिका च । एकपलाशिका । एकपलाशिकीयः ॥ एकपलाश^{११} इति
वामनः ॥ * ॥ अङ्गीयः ॥ ३१७ ॥

१ See Pāp. iv. 3, 81-2.

२ Hem., Kāṣ. V. ed. खाडायनि;
Bṣ., Yajñ. खाडायन.

३ आनन्तरीयः MSS. (B. C. F. K.).
all other works read अनन्तर.

४ ? मुखपार्श्वकान्तसो MSS.—Of the
others only Hem. has एकतस्र; cf. Kāṣ.
V. iv. 2, 138.—Kramadīśvara also,
quoting the Chāndrāḥ, forms एकतीय.

५ गणेश सूत्रमाह B. K.

६ Kirāt. 13, 46.

७ इष्वयीयो व्रणः । इष्वयं नाम
याम इति केचित् । Yajñ.

८ शाडख्यं शाडिः शडीयः B. C. F.
K. (स in text).—साटि Hem., om. others.

९ Kirāt. 7, 14.

१० ? भौजि । भौज्जी (or भौज्जी) ।
Hem.; the others भौजि only.

११ Thus all other works.

अन्तस्थोत्तमदैवशर्मिविषमव्याड्यासुरिश्चोत्तयः

शौङ्गिः शैशिरिपूर्वपक्षमगधा दन्ताग्रकाठेरणी^१ ।

मत्वर्थापरपक्षमुत्तरकतौ वाल्मीकिवाराटकी

कामप्रस्थसमानशाखमुखतोऽवस्यन्दनामित्रयः ॥ ३१८ ॥

अन्ते तिष्ठतीत्यन्तस्थः । अन्तस्थीयः ॥ अन्तस्था नगरात्यन्तः ॥ * ॥
उत्तमीयः ॥ * ॥ देवशर्मणोऽपत्यं दैवशर्मिः । दैवशर्मीयः ॥ * ॥ विषमे
देशे भवो विषमीयः । विषमादागतं विषमीयम् । विषमरूपम् । वि-
षममयम् ॥ समविषमौ नाम ग्रामावित्यन्ये ॥ * ॥ व्याड्यापत्यं व्याडिः ।
व्याडीयः ॥ * ॥ असुरस्य श्रुतस्य शुङ्गस्य शिशिरस्यापत्यं तत्र भवः ।
आसुरीयः^२ ॥ औत्तयः ॥ शौङ्गीयः ॥ शैशिरीयः ॥ * ॥ पूर्वपक्षीयः ॥
केचित्पूर्वपक्षापरपक्षभव इति पठन्ति । तन्मते पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां तत्र
भव इत्यर्थे कोऽन्यत्र ठण्वेव । पौर्वपक्षिकः । आपरपक्षिकः ॥ * ॥ मग-
धीयः ॥ * ॥ दन्तयोरग्रं दन्ताग्रम् । अन्य इद्वयदन्ताग्रौ ग्रामावि-
त्याह । दन्ताग्रीयः ॥ * ॥ कठस्थेरणः कठेरणः । तस्यापत्यं काठेरणिः ।
काठेरणीयः^३ ॥ काठेरिणिरित्यन्यः^४ ॥ * ॥ मत्वर्थीयः । मत्वर्थ इति
वृद्धः ॥ * ॥ अपरपक्षीयः ॥ * ॥ उत्तरीयं वस्त्रं । तथा च ।

सरिदुत्तरीयमिव संहतिमत्

स तरङ्गरङ्गि कलहंसकुलम्^५ ॥

१ काठेरणा C.; काठेरिणी F.—
A. D. om. text and comment.

२ आसुरि Hem., Kāṣ. V. ed. (वसुरि
a.); आसुत् Bö.; आसुनोतीत्यासुत्
क्लिबन्तमेतत् आसुतीयम् Yajñ.

३ कठस्थेरिणः कठेरिणः °काठेरि-
णिः काठेरिणीयः B. C. F. K.; cf. śl.
29 comm.

४ काठेरिणिरित्यन्यः B. C. K.—का-
ठेरिणि Bö., Yajñ.; कावेरिणि (v.l. का-
मवेरिणि) K. V. ed., कावेरिणि MS. a.;
काठेरिणि । काठेरिणि Hem. [कठेर-
णस्य काठेरिणिः° Yajñ.].

५ Kirātārj. 6, 6; स तरङ्गभङ्गि°
eds

कतीयः ॥ * ॥ वाल्मीकीयः । यथा ।

रथखनोत्कर्णमृगे वाल्मीकीये तपोवने^१ ॥

वराटकस्य वाराटकिः । वाराटकीयः ॥ वाराटिकिरित्यन्यः ॥ * ॥
कामप्रस्थीयः । इति वामनः^२ ॥ * ॥ समाना शाखा यस्यासौ समान-
शाखः । समानशाखीयः ॥ * ॥ मुखतीयः ॥ * ॥ अवखन्दनीयः । अव-
खन्द इत्यन्ये ॥ * ॥ अमित्रस्थापत्यम् आमित्रिः । आमित्रीयः ॥ ३१८ ॥

एकाधमोत्तमाच्छाखी यामश्चैकसमानतः ।

लावेरण्यग्निशर्माणावाहिंस्येकतसौ तथा^३ ॥ ३१९ ॥

शाख इति कृतद्वय इत्यर्थः । एकशाखीयः ॥ अधमशाखीयः ॥
७ तमशाखीयः ॥ * ॥ एकग्रामीयः ॥ समानग्रामीयः ॥ * ॥ लावखे-
रणो लावेरणः । तस्यापत्यं लावेरणिः । लावेरणीयः ॥ सौवेरणिरि-
त्यन्यः^४ ॥ * ॥ अग्निशर्मीयः । अग्निशर्मिरित्यन्यः^५ ॥ * ॥ अहिंसस्या-
पत्यम् आहिंसिः । आहिंसीयः ॥ * ॥ एकतीयः ॥ ३१९ ॥

क्षेमधृत्तिश्च^६ सौमित्रिरेकवृक्षोपविन्दवी^७ ।

हंसवङ्गौ तथाश्चत्थितन्वयौद्वाहमानयः^८ ॥ ३२० ॥

^१ १ Raghuv. 15, 11; [रथखनोत्कर्णमृगे^० eds.]

^२ २ कामप्रस्थीयः । वामप्रस्थीय इति वामनः । B. C.—All other works have कामप्रस्थ.

^३ ३ लावेरिण्य^० F.; A. D. om. text and comment.

^४ ४ ? Thus MSS. (B. C. F. K.); लावेरणि Bō., Yajñ.; लावेरणि । लावेरिणि । लावीरणि । Hem.; om. Kās. V. (सौवि । पारकि । ed. ? 1).

^५ ५ आपिशर्मि^० Bō., Yajñ., Hem.; आपिशर्मन् Kās. V. ed., आपिचंद्रि MS. a.

^६ ६ क्षेमवृत्तिश्च E. F.; क्षेमधृत्तिश्च C. ^७ ७ वृक्षोपविन्दवि । E.; वृक्षोपविन्दवी F.; वृक्षोपविन्दवी orig. K.; * वृक्षोपविन्दवी C.

^८ ८ * तन्वयौद्वाहमानयः B.; C. and orig. K. om. from तन्वयौ to तस्यापत्यम् आश्चत्थिः.—A. D. om. text and comment.

चैमधृत्तिनोऽपत्यं चैमधृत्तिः । चैमधृत्तीयः^१ ॥ * ॥ सौमित्रीयः ॥ * ॥
 एकवृत्तीयः ॥ * ॥ श्रीपविन्दवीयः^२ ॥ * ॥ हंसीयः ॥ * ॥ वङ्गोयः ॥ * ॥
 अश्वत्यो नाम कश्चिद्गोत्रकारी । तस्यापत्यम् आश्वत्यिः । आश्वत्यीयः
 ॥ * ॥ तन्वगीयः^३ ॥ * ॥ श्रीद्गाहमानीयः ॥ ३२० ॥

कुट्ट च ४ स्वराजपरजनदेवानां णिच्छ वेणुकादिभ्यः ।

प्रस्थोत्तरपदवेचकमध्योत्तरकाश्च मध्यमिका^४ ॥ ३२१ ॥

स्वकीयः ॥ पाणिन्यादयस्तु स्वदेवशब्दौ न पठन्ति । तन्मते सौवं
 दैवमित्येव भवति^६ ॥ वामनमतेन गणकृतमनित्यमिति न्यायात् कुट्ट-
 काभावे^७ ऽणप्रत्यये सौवम् । उत्सादेस्त्राजित्यनेनाजि दैवमित्यपि
 संभाव्यते । महाकविप्रणीतप्रयोगदर्शनं चेत्स्वीक्रियते तदा गहादिपाठः
 समाश्रयणीयः । तथा हि रुद्रस्य ।

विब्लोकः^८ सहजः पयोधरतटः कान्तोऽङ्गजो विभ्रमः

कण्ठाश्लेषसुहृच्च पञ्चमरवः स्नाथो गुरुर्मन्त्रयः ।

संबन्धी विनयश्चिरं सहचरी लीलेति पण्डाङ्गना

यस्यां स्वीयपरिग्रहं न रहयन्त्येकान्तयाता अपि ॥

यथा वा । एभिर्निदर्शनैः स्वीयैः परकीयैश्च पुष्कलैः^९ ॥

१ चैमवृत्तिनो° चैमवृत्तिः । चैम-
 वृत्तीयः F.—चैमवृद्धि Bō., Yājñ.; चैम-
 धन्वि Hem.; चैमवृद्धिन् Kās. V. ed.,
 चैमवृत्ति a.; cf. gl. 204.

२ श्रीपविन्दवि Hem.; एक। विन्दवि
 Bō.; एक। वैन्दवि Yājñ.; om. Kās. V.

३ तन्वगीयः B. C.

४ कुट्ट B. K.; कुंडश्च C.; कुण्डः E.
 (कुट्ट = कुक् Kās. V. iv. 2, 138; cf. P.
 iv. 2, 91 vārtt.).

५ ? Thus E.; मध्यमका B. F. K.;
 मेध्यकाः । C.; cf. next page, note ३.—
 A. D. om. text and comment.

६ See the *gaṇasūtra* कुम्जनस्य प-
 रस्य च to which the *vārtt.* of Kās. V.
 देवस्य चेति वक्तव्यं (iv. 2, 138).

७ कुट्टकाभावे B. K.; कुट्टासदि
 C.; कुट्टाभावे F.

८ Thus F.; विब्लोकः B. C. K.

९ Vām. Kāvya. 4, 3, 33, comm.

राजकीयः । राज्ञ इदं राजकीयमित्यपि ॥ * ॥ परकीयः ॥ * ॥ जन-
कीयः ॥ * ॥ देवकीयः ॥ * ॥

णिच्चेति णोऽनुबन्धश्चप्रत्यय इत्यर्थः ॥ वेणुभिर्निर्वृत्तो वेणुकः ।
तत्र भवो जातो वा । वैणुकीयः ॥ * ॥ प्रास्थीयम् । प्रस्थके भवः । प्रा-
स्थकीय इत्यन्यः^१ ॥ * ॥ औत्तरपदीयः ॥ * ॥ वैत्रकीयः ॥ * ॥ मा-
धीयः^२ ॥ औत्तरकीयः ॥ मध्ये भवा मध्यमिका नाम नगरी । तस्यां
भवो माध्यमिकीयः^३ । मध्यमक इत्यन्यः ॥ एते त्रयो वामनमतेन^४ ॥ * ॥
निपुणके भवो^५ निपुणकीय^६ इति केचिदुदाहरन्ति ॥ * ॥ वेणुकादि-
र्गहादावाकृतिगणः । तेनाभयनन्दिस्त्रीकृतौ पितृकमातृकशब्दावपि
संयुज्येतौ ॥ अङ्गमगधशब्दयो राज्ञात्कजि^७ । पूर्वपक्षशुक्लपक्षापर-
पक्षशब्दानां कालाट्टजि^८ । कामप्रस्थशब्दात्प्रस्थेत्यादिनाकजि । इज-
नानामाद्यात्पौत्रादीज इत्यादिनाजि^९ । शेषेभ्यस्त्वणि प्राप्ते वचनम्
॥ ३२१ ॥ इति गहादिः ॥

१ प्रस्थ । प्रस्थक Hem.; प्रास्थकीयं
Kâs. V. ed. v.l. and MS. a. प्रास्थीयं;
Bö. and Yajñ. do not specify the *gaṇa*
veṇukādi.

२ माधीयः C. K.—For the *gaṇa-*
sūtra मध्यमम्यमं चाण चरणे (Kâs. V.
iv. 2, 138)—acc. to which मध्यमीय,
माध्यम from मध्य—the grammar to
which our work refers, probably had
separate rules, as Hem. vi. 3, 65: पृथि-
वीमध्यान्मध्यमश्चास्य । 66: निवासाच्च-
रणेऽण् ॥

३ ? मध्यमका नाम^० माध्यमकीयः
MSS. (B. C. F. K.); cf. Kielhorn, Ind.
Ant. vii. p. 266.—Hem., on vi. 3, 67
(वेणुकादिभ्य ईयण्) reads माध्यम-
कीयः । माध्यमिकीयः ।; Kâs. V. ed., a.
माध्यमकीयम्.

४ निपुणकभवो B. C. K.

५ ? Thus MSS.; नैपुणकीय Hem.

६ ? राज्ञादकजि cf. Pân. iv. 2, 124
(राज्ञ= जनपदावधि); cf. page 365,
note १.

७ See Pân. iv. 3, 11; 2, 122; 2, 112.

काश्यच्युतौ मोदनमोदमानौ

गोवासनारिंदमदेवदत्ताः ।

संवाहसांयाति च हस्तिकर्षूः

कुनामचेदी करणं हिरण्यम्^१ ॥ ३२२ ॥

काश्यादिबाहीकग्रामाच्छेदुञ्जिठावित्यनेन काश्यादिभ्यो देश-
वाचिभ्यो बाहीकग्रामेभ्यश्च ठञ्जिठौ प्रत्येकं भवतः ॥ * ॥ काश्यो
जनपदाः । तेषु भवा जाता वा । काशिकी । काशिका ॥ * ॥ अच्युतो
ग्रामः । आच्युतिकी । आच्युतिका ॥ * ॥ मोदनानां^२ निवासो ग्रामो
मोदनः । मौदनिकी । मौदनिका ॥ * ॥ मोदमानो ग्रामः । मौद-
मानिकी । मौदमानिका ॥ * ॥ गवां वासनो गोवासनः । तन्निवासो
ग्रामो गोवासनः । गौवासनिकी । गौवासनिका^३ ॥ गौवासन^४ इत्यन्ये ॥
एषां देशादेवेडाद्यचेति^५ क्वे प्राप्ते ॥ * ॥ अरीन्दमयति । अरिंदमो
ग्रामः । आरिंदमिकी । आरिंदमिका ॥ * ॥ देवदत्तः प्राग्ग्रामः ।
दैवदत्तिकी । दैवदत्तिका । अस्य काश्यादिषु पाठः प्राग्देशार्थः ।
यस्तु बाहीकेषु ग्रामस्तस्मादण्वेव^६ । दैवदत्तो ॥ * ॥ संवाहयतीति
संवाहः । तस्य निवासोऽपि संवाहः । सांवाहिकी । सांवाहिका ॥ सां-
वाह^७ इत्यन्ये ॥ * ॥ संयातस्थापत्यं सांयातिरादिराजः । तस्यापत्यं

१ करणा हिरण्यः B. C. K. ; कर-
णाहिरण्याः F. ; करणो हिरण्यः E. ;
A. D. om. text and comment.

२ ? मोदनाया B. K. ; मोदनी ।
या C.

३ गोवासानिकी । गोवासनिका B.
C. K.

४ ? गोवासन MSS. (B. C. F. K.)—
Hem. has गौवाशन and (suppl. in

margin) गौवासन ; Bū., Yajñ. गोवा-
सन ; Kāṣ. V. ed. गोधाशन, a. गोधा-
सर

५ ? ण्वेति B. K. ; ण्डाद्यचेति F. ;
देशादेवेडाद्योचेति C.

६ देवदत्तं नाम बाहीकग्रामः । तत्र
जातो दैवदत्तः । Hem.

७ संवाह B. C.—सांवाह Hem. ; सं-
वाह Bū., Yajñ., K. V. ed. (सांवाहि a.).

युवा सांयात्यः । कुरूकोसलेत्यादिना^१ एचि तस्य वज्रषु झुचि । सां-
यातयः । तन्निवासोऽपि जनपदसाहचर्यादुच्यते^२ ॥ संयातो नाम
कश्चित् तस्यापत्यं सांयातिः । तस्य निवासो ग्रामः सांयातिरित्येके ।
सांयातिकी । सांयातिका ॥ * ॥ हास्तिकर्षुकी । हास्तिकर्षुका ॥ * ॥
कुस्मितं नाम यस्य स कुनामा । तन्निवासोऽपि ग्रामः कुनामा । कौ-
नामिकी । कौनामिका ॥ कुनासोऽपत्यं कौनाम^३ इत्यन्ये ॥ कुलनाम
इति वामनः ॥ * ॥ चेदयो जनपदः । चैदिकी । चैदिका^४ ॥ * ॥ करणं
देशविशेषः । कारणिकी । कारणिका ॥ * ॥ हैरण्यिकी । हैरण्यि-
का ॥ ३२२ ॥

शकुलाददशग्रामौ हिरण्यकरणस्तथा ।

सिन्धुदासमुधासोमच्छागान्मित्रस्तथा सधात^५ ॥ ३२३ ॥

शकुलान्मत्स्यानत्तीति शकुलादः । अथवा । शुनां कुलान्यत्तीति
निपातनादलोपे^६ । शकुलादः । तन्निवासोऽपि ग्रामः । शकुलादि-
की । शकुलादिका ॥ शकुलाद इति वामनः । स्वकुलाल^७ इत्यन्यः
॥ * ॥ दाशग्रामिकी । दाशग्रामिका ॥ दाशग्राम^८ इत्यन्ये ॥ * ॥ हैर-
ण्यकरणिकी । हैरण्यकरणिका ॥ अन्येषां हैरण्य इति प्रकृतिः^९ । करण

१ पुरूकोसले° B. C. K. ; cf. P. iv. 1, 171-2.

२ तन्निवास ऋषिजनपदः साह° F. ; तन्निवासोर्षेजनपदसा° C. K.

३ कौनाम B. F. K. ; om. C.—Hem. कौनाम ; Bö., Yajñ., K. V. a., v.l. ed. कुनामन्.

४ वेदयो° वैदिका वैदिकी C.—Bö. चेदि, v.l. वेदि ; Hem. doubtful ; K. V. ed. चेदि, v.l. वैदि ; MS. a. चेदि and adds वेदि ; Yajñ. चेदि । वेदीति केचित्.

५ A. D. om. text and comment.

६ निपातनाच्च लोपे B. C.

७ Thus F. ; स्वकुलाल B. C. K.—Hem. has शकुलाद & श्वकुलाल ; the others शकुलाद.

८ दशग्राम C.—Hem., Kāṣ. V. दा-सग्राम ; Bö., Yajñ. दशग्राम.

९ MS. Hem. has हि[रण्यक suppl.] रण । है हिरण्य करणे । ; the others have only हिरण्य & करण.

इति प्रत्ययार्थविशेषणम् । हैरण्यिकः । परश्चादि करणमुच्यते^१ ॥
 अन्ये ग्रामवाची हैरण्य^२ इति पठन्ति । तन्मते हैरण्यकी । कुठारी
 कुहाली वा^३ करणम् ॥ * ॥ सिन्धुवो मित्राण्यस्य सिन्धुमित्रो देशः ।
 सैन्धुमित्रिकी । सैन्धुमित्रिका ॥ * ॥ एवं दासमित्रः । दासमित्रिकी ॥
 सौधामित्रिकी ॥ सौममित्रिकी ॥ छागमित्रिकी ॥ * ॥ सह मित्राण्यस्य ।
 सधमित्रः^४ । निपातनाद् हस्य धकारे । साधमित्रिकी ॥ ३२३ ॥

युवदेवोपतो राजः कालात्कोपादिपूर्वतः ।

शैवावतानभारङ्गी अरिचो भोजसंमतः^५ ॥ ३२४ ॥

युवराजस्य निवासोऽपि युवराजः । यौवराजिकी ॥ * ॥ एवं देव-
 राजोपराजौ ग्रामौ । दैवराजिकी ॥ औपराजिकी ॥ * ॥ कालात्को-
 पादिपूर्वत इति कोपादयः पूर्वे यस्यासौ कोपादिपूर्वः । कौपकालिकी ।
 कौपकालिका ॥ आपत्कालिकी ॥ पौर्णकालिकी ॥ और्ध्वकालिकी^६ ॥
 प्राक्कालीनोत्तरकालीनार्वाक्कालीनप्रसृतिप्रयोगेषु खप्रत्ययो दृश्यते
 स चानुक्तोऽप्यवगन्तव्यः । अन्यथा वज्रतरलव्यवृत्तिप्रसङ्गः स्यात् ॥ * ॥
 शुनोऽवतानः श्वावतानो मणिः । तेन निर्हृत्तो ग्रामः । शैवावतानः ।
 शैवावतानिकी ॥ * ॥ भारङ्गेर्निवासोऽपि भारङ्गिः । भारङ्गिकी ।
 तारङ्गिरित्यन्ये^७ ॥ * ॥ अरिचस्य निवासोऽपरिचः । आरिचिकी ॥ * ॥

१ कारणमुच्यते B. F. K.

२ ? हैरण्य B. K.; cf. p. 337, n. ७;
 and p. 362, n. ९.

३ हैरण्यकी° B. K.; हिरण्यकी° C.;
 °कुहाली वा K. F.; कुहाला वा B. C.

४ साधमित्रः B. C. K.

५ शैवावतान° B. C.; भारेगा अ°
 C.; A. D. om. text and comment.

६ Bö., Yajñ., Kāṣ. V. ed. (not MS.

a.) add तत् (तात्कालिकी °का); for
 Hem. see व्यादि in list of *gaṇas*.

७ Thus F.; भारंगिरित्यन्ये B. K.;
 सारंगिरित्यन्ये C.—Hem. has भारिङ्ग
 & तारङ्गि; Bö. भारङ्गी; Yajñ., Kāṣ.
 V. a. भारङ्गि; Kāṣ. V. ed. भौरिकि ।
 भौलिङ्गि । (1).

देशादिति किम् । काशीनां चत्रियाणां क्वात्ताः । काशीयाः ॥
 देवदत्तो नाम कश्चित् । तस्य च्छात्ताः । देवदत्तीयाः । दैवदत्ताः ॥
 अच्युतादीनां क्वविषयाभावेऽपि काश्यादिपाठसामर्थ्याद्वृज्जिठौ भ-
 वतः । काशिचेदिभ्यां^१ प्रस्थपुरेत्यादिना बङ्गत्वे वित्यादिना^२ वा
 ऽकञि ॥ सांघातिभारङ्गिभ्याम् आद्यात्पौत्रादीजोऽद्व्यच्चाच्यभर-
 ताभ्यामित्यनेनाणि^३ । आदैजाद्यचं के ॥ हस्तिकर्षूशब्दात् प्राच्योष्ठ-
 ज्ञीत्यनेन^४ ठञि ॥ सिन्धुमित्रादिभ्य ईरोपान्तादकञ् इत्यनेनाक-
 ञि^५ ॥ शेषेभ्योऽणि प्राप्ते वचनम् ॥ ३२४ ॥ इति काश्यादिः ॥

पलदी गोमती गोष्ठी परिखा परिषत्तथा ।

बाहीकः शूरसेनश्च नैकती च पटञ्चरः^६ ॥ ३२५ ॥

कोपान्तपलदीभ्यो ऽए इत्यनेन कोपान्तात्पलद्यादेशश्च देशवाचिनः
 शेषेऽर्थेऽएप्रत्ययो भवति ॥ * ॥ पलद्यां देशविशेषे जातो भवो वा ।
 पालदः । पालदी । बाहीकग्रामलक्षणयोष्ठञ्जिठयोः प्राप्तयोः ॥ * ॥
 गोमती नदी । तत्सहचरितो देशो गोमती । गौमतः । ईरोपान्ता-
 दकञि प्राप्ते^७ ॥ * ॥ गौष्ठः^८ । बाहीकग्रामलक्षणयोष्ठञ्जिठयोः ॥ * ॥
 पारिखः ॥ पारिषदः पार्षदो वा । अनयोश्चेऽस्य बाहीकलक्षणयो-
 ष्टञ्जिठयोर्वा ॥ * ॥ बाहीकेषु भवो बाहीकः । गहादीत्यादिना

१ काशिचिदिभ्यां C.; काशिचिदि-
 भ्यां B. K.—? cf. P. iv. 2, 122.

२ See Pāṇ. iv. 2, 112-3.

३ बङ्गत्वेत्यादिना F.; cf. Pāṇ. iv.
 2, 125.

४ प्राच्योष्ठित्वं F.; cf. Pāṇ. iv. 2,
 119-20.

५ See Pāṇ. iv. 2, 123.

६ शूरसेनश्च E.; A. D. om. text
 and comment.

७ See Pāṇ. iv. 2, 117.

८ See Pāṇ. iv. 2, 123.

९ Bū., Yajñ., K. V. गौष्ठी; Hem.
 गौष्ठी । अन्ये तु गोष्ठी ।

के ॥ * ॥ शौरसेनः । प्रस्थपुरेत्यादिना^१ ॥ * ॥ नैकतः ॥ नैकीति^२ वा-
मनः ॥ * ॥ पाटच्चरः । ईरोपान्तादकञि प्राप्ते ॥ ३२५ ॥

बहोः कमलजालाभ्यां कालात्कीटोऽथ रोमकः ।

सकृल्लोमोदपानौ च कमलात्कीकरो भिदा^३ ॥ ३२६ ॥

बाङ्गकीटः ॥ * ॥ कामलकीटः ॥ * ॥ जालकीटः ॥ * ॥ कालकीटः ॥
कलकूट इति वामनः^४ ॥ * ॥ रौमकः । देशादेवैराद्यच^५ इत्यनेन
के ॥ * ॥ सकृल्लोमि भवः । साकृल्लोमः । निपातनान्नलोपः । अयं भो-
जमतेन ॥ यकृल्लोमन् इति वामनः^६ ॥ यकृल्लोमनखं चेत्यन्येऽपि^७ ॥
शकटाङ्गजखदग्यामाद् यकृल्लोमन्^८ इति विशेषसूत्रमाह । उदग्याम-
वाची याकृल्लोमो^९ऽञि । अन्यो याकृल्लोमनः^{१०} ॥ * ॥ औदपानः ॥ * ॥
कामलकीकरः ॥ * ॥ कामलभिदः ॥ अनुक्तानां तु बाध्यबाधकाभावः
खयं द्रष्टव्यः^{११} ॥ ३२६ ॥ इति पलद्यादिः ॥

१ The complete rule apparently in-
cludes P. iv. 2, 122 (121) & 124 (where
it seems to have राष्ट्र for जनपदावधि).
Hem. has the two rules vi. 3, 44: प्रस्थ-
पुरवहान्तथोपान्तधन्वार्थात् ॥ 45: रा-
ष्ट्रेभ्यः ॥ cf. p. 360, n. ६.

२ नैकाति C.; कैकीति B. — नैकती
Bö., Yajñ.; नैतकी (v.l. नैधिकी ।
नैकीती) Kāṣ. V. ed., नैरीकी MS. a.;
नैकीती । तैकी । अन्ये तु नैकीं नैवीं च
पठन्ति । Hem.

३ कमलाचीकरो भिदाः C. K.; A.
D. om. text and comment.

४ कलकीट Bö., Yajñ., K. V. ed. a.;
Kāṣ. V. ed. also कालकूट; om. Hem.

५ देशादेः वैराद्यच C.; देशादेचे-
रा° F.

६ यकृल्लोम इति° B.; om. C. K. —
The other works have यकृल्लोमन् (K.
V. ed. v.l. सू°).

७ यकृल्लोमन् खंडेत्यन्येऽपि F.

८ Hem. has the same rule, vi. 3, 28

उदग्यामाद् यकृल्लोमः ॥

९ यकृल्लोमो MSS. (B. C. F. K.).

१० अन्ये याकृल्लोमानः B. C. K.

११ °बाधकभावो द्रष्टव्यः B. C. K.

कच्छः कुलूतः परसिन्धुसाल्वौ गन्धारसिन्धू स्थलसिन्धुवर्णौ १।
कश्मीरङ्कू कुरुसक्तुसिन्धू विजापकक्षीपकुलानुषण्डाः २॥ ३२७॥

कच्छादेरित्यनेन कच्छादेः शब्दगणादेशवाचिनः शेषेऽर्थेऽण भवति ॥ * ॥ कच्छे भवः । काच्छः ॥ * ॥ कौलूतः ॥ उलूप इत्यन्ये ३ ॥ * ॥ परसिन्धुषु भवः । पारसैन्धवः । हङ्गगसिन्धूनामित्यनेनोभयपदारैश्च ४ ॥ * ॥ साल्वः ॥ * ॥ गान्धारः ॥ * ॥ सिन्धुषु भवः । सैन्धवः । कम्बलः ॥ * ॥ स्थालसैन्धवः ५ ॥ * ॥ वर्णुर्नाम हृदः । तस्यादूरभवो देशो वर्णुः । तत्र भवो वार्णवः ॥ * ॥ कश्मीरेषु भवः । काश्मीरः कुङ्कुमः ॥ * ॥ राङ्गवः । यद्वा रङ्कुर्मृगविशेषः । राङ्गवं मृगरोमजम् ॥ * ॥ कौरवम् ॥ कुरुयुगंधरादेत्यनेनाकञपि । कौरवकोऽश्वादिः ६ ॥ * ॥ साक्तुसैन्धवः ॥ * ॥ वैजापकः । वैजावक इति भोजः ॥ * ॥ द्वैपः ॥ * ॥ कौलः । अयं वामनमतेन ॥ कुल्व इत्यन्यः ७ ॥ * ॥ आनुषण्डः ॥ अनूषण्ड इत्यन्ये ८ ॥ ३२७ ॥

अङ्गारानूपकक्षोजा रज्जुकर्णविरूपकाः ९ ।

मधुमानन्तरीपश्च वापवाहावजात्परी १० ॥ ३२८ ॥

१ ०सिन्धुशाल्वौ E.; ०सिन्धुवर्णौ B. C. K.

२ ०कुलानुखंडाः B. C. F.

३ कुलूत Hem.; कुलून Kāś. V. ed., कुलून a.; कलूतर Bū., Yajñ.; Yajñ. adds: वर्धमानसु कलूतशब्दं (!) पपाठ। उलूपमित्यन्ये ॥

४ हङ्गगगंसिन्धूना ० F.; cf. Pāṇ. vii. 3, 19.

५ The other works omit परसिन्धु, सक्तुसिन्धु & स्थलसिन्धु; but Hem. has वस्थाल । सिन्ध्वन्त ।

६ ऽस्वादिः B. C. K.; कौरवः । कौत्सादिः F.; cf. P. iv. 2, 130.

७ Neither word is given by the other works.

८ Hem. has both forms; Bū. अनुषण्ड; Yajñ. अनुषंड [अनुखंड इति केचित् comm.]; अणु । खण्ड । (!) Kāś. V. ed.; om. MS. a.

९ अंगारारूपं कर्णविरूपकाः E; रत्नकर्णं C.

१० पादवाहाव ० E. (A. cf. next note); A. D. om. text and comment.

आङ्गारः । चन्द्रमतेन ॥ * ॥ आनूपः ॥ * ॥ काखोजः ॥ * ॥
 राखवः ॥ कार्णवः ॥ वैरूपकः ॥ त्रयं वामनमतेन ॥ * ॥ मधुमान्य-
 र्वतः । तत्र भवो माधुमतः ॥ * ॥ आन्तरीपः ॥ आजवापः^१ ॥ द्वयं
 चन्द्रमतेन ॥ * ॥ आजवाहः ॥

एतेषां शब्दानां नृतत्स्थेऽकञ् इत्यनेनाकञि^२ ॥ काच्छको मनुष्यः ।
 काच्छकमस्य हसितम् । काच्छिका चूडा ॥ सैन्यवको मनुष्यः । सैन्यव-
 कमस्य जल्पितम् । एवं सर्वत्र ॥ तथा अपदातौ साल्वात् । गोयवा-
 ग्वोरित्याभ्यामकञ् भवति^३ । साल्वको मनुष्यः । अपदाताविति किम् ।
 साल्वः पदातिः । साल्वमस्य हसितम् । साल्वको गौः । साल्विका
 यवागूः । द्वैषान्वर्थाति^४ वचनात् । यमुनादीपे जातो भवो वा ।
 द्वैपको व्यासः । राष्ट्रार्थादकञि^५ प्राप्ते । बज्जत्वे लित्यनेन वा वच-
 नम् ॥ अत्र प्रायेण कच्छादयः शब्दा जनपदवाचिनः ॥ ३२८ ॥ इति
 कच्छादिः ॥

धूमार्जुनावावयगर्तघोषाः

षडण्डसाकेतशशादनाश्च ।

संस्तीयतीर्थारुणमिचवर्चा

द्वीपान्तरीपोज्जयनीविदेहाः^६ ॥ ३२९ ॥

१ In A. the following passage is inserted in the comm. on §1. 128: आन्तरीपः । आजवापदः (cf. last note) । द्वयं चन्द्रमतेन आजवाहः । एतेषां पदानां नृतत्स्थेऽकञित्यनेनाकञि कात्सको मनुष्यः । काच्छकमस्य हसितम् ।

२ Cf. Pāṇ. iv. 2, 134.

३ See Pāṇ. iv. 2, 135-6.

४ ? द्वैषान्वर्थाति B. K.; द्वैष्या-
 लधीति C.; द्वैष्यादत्वर्थाति F. [? cf.

P. iv. 3, 10; Hem. on vi. 3, 69 (द्वैषा-
 दनुसमुद्रं ण्यः) remarks: द्वैषो मनु-
 ष्यः । द्वैष्यमस्य हसितम् । अनुसमुद्रमिति
 किम् । अनुनदि यो द्वीपस्तस्माद् द्वैपको
 व्यासः । द्वैपकमस्य हसितम्] .

५ राष्ट्रार्थादञि B. C. K.; cf. Pāṇ.
 v. 2, 124-5.

६ °मिचवर्चा द्वीपान्तरीयो° E.;
 मिचवर्चा° C. F.; °पोज्जयिनी° B. C.
 F.; A. D. om. text and comment.

धूमादिदेशप्राक्छाग्निवत्तवर्तान्तादित्यनेन^१ धूमादेः शब्दगणा-
दकञ् भवति ॥ * ॥ धूमो ग्रामः । तत्र भवो धौमकः ॥ * ॥ अज्यो
नावोऽस्य । अजुनौः । तस्य निवासस्तन्निर्गतो^२ वा^३ । अर्जुनावः ।
तत्र भव अर्जुनावकः । हे प्राप्ते^३ । अथायं बाहीकग्रामस्तदा क्वाप-
वादयोष्ठञ्जिठयोरकञ् ॥ * ॥ आवये भव आवयकः । आवयो
नदीग्राम इत्यन्ये^४ ॥ आवयात्तीर्थे । आवयकं तीर्थम् । आवयमन्यदि-
त्यन्यः ॥ * ॥ गार्तकः ॥ * ॥ घौषकः ॥ * ॥ षाडण्डकः । षडाण्ड^५
इत्यन्यः ॥ * ॥ साकेतकः ॥ * ॥ शाशादनकः । माषादन^६ इति वा-
मनः ॥ * ॥ सांस्त्रीयकः । संस्त्रीय^७ इत्यन्ये ॥ * ॥ तैर्थकः ॥ * ॥ अरुणो
ग्रामः । आरुणकः ॥ * ॥ मैत्रकः ॥ * ॥ वार्चकः^८ ॥ * ॥ द्वैपकः ॥ * ॥
आन्तरीपकः^९ ॥ * ॥ औज्यनकः ॥ * ॥ वैदेहकः ॥ ३२६ ॥

सचासाहानर्तपाठेयपह्यः

शष्पाराड्यौ धार्तराज्ञी च कुक्षिः ।

द्वाहावत्राहावपाथेयवर्ज्या

आज्ञीकूलो माठरो वर्वरश्च^{१०} ॥ ३३० ॥

१ धूमादिश^० MSS.; cf. Pāṇ. iv. 2, 125-7.

२ निवृत्तो B. C. F. K. always.

३ वृद्धाच्चे प्राप्ते Yajñ.; P. iv. 2, 114.

४ ? Thus MSS. (?) नदी । ग्राम इत्य-
न्ये).—आवयं बाहीकग्रामः^० । आवयो
नदीग्राम इत्यन्ये । आवयात्तीर्थे^० Yajñ.
—Bö. आवय; Hem. अवय; K. V. ed.
अवयात । तीर्थ; α. अवाट । तीर्थ ।

५ षडांद F.—षडंड । षडांड Hem.;
षडण्ड Bö., Yajñ.; खण्ड, v.l. खडण्ड
K. V. ed., षण्ड α.

६ माषादन C.—All the other works
have शशादन.

७ Thus Bö., Yajñ., Hem.; संहिय
Kāś. V. ed., om. α.

८ ? वार्चकः F.; चार्चकः । वार्चकः ।
C.—मित्रवर्ध, v. l. मित्रवर्ध Bö., मित्र-
वर्ध [वर्धमानस्तु मित्र । वर्च ।] Yajñ.;
om. Hem.; मित्र । (वल ।) Kāś. V. ed.,
om. MS. α.

९ आन्तरीयकः F.

१० आजीकूलो^० E.; वर्वरश्च E. K.;
वर्वरश्च B.; वर्वरश्च C.—A. D. om. text
and comment.

सत्रासाहो^१ राजा । तन्निवासोऽपि सः । सात्रासाहकः ॥ * ॥
 आनर्ताः चत्रियाः । तन्निवासोऽपि सः । आनर्तकः ॥ * ॥ पाठेयस्य
 निवासोऽपि सः । पाठेयकः ॥ * ॥ पल्लिभिन्ननिवासः^२ । पालकः ॥ * ॥
 शष्पाणां बालवृणानां स्थानं शष्पम् । शाष्पकः ॥ * ॥ अराज्ञी^३ नाम
 काचित्स्त्री । तस्या निवास आराज्ञी नगरी । आराज्ञकः ॥ अराज्ञी-
 त्यन्यः^४ ॥ * ॥ धृता राजानो येन स धृतराजो नृपः । तन्निर्वृत्ता धार्त-
 राज्ञी नगरी । धार्तराज्ञकः ॥ धार्तराष्ट्रीत्यन्ये पठन्ति^५ । तत्र धृतं
 राष्ट्रमनेन । धृतराष्ट्रो राजा । तन्निर्वृत्ता धार्तराष्ट्री नगरी । धार्त-
 राष्ट्रकः ॥ * ॥ कुचिर्नगकुचौ ग्रामः । कौचकः ॥ समुद्रकुचिरित्यन्ये
 पठन्ति । तन्मते सामुद्रकुचकः^६ ॥ * ॥ द्वावाहावौ यस्मिन्^७ । द्वाहावो
 ग्रामः । एवं आहावः । दैयाहावकः । त्रैयाहावकः ॥ * ॥ पाथेयो
 ग्रामः । पाथेयकः ॥ * ॥ वर्ज्यो ग्रामः । वार्ज्यकः^८ ॥ * ॥ आञ्जीकूलो
 नाम ग्रामः । आञ्जीकूलकः^९ ॥ अञ्जिकूल^{१०} इति भोजः ॥ * ॥ माठरो
 ग्रामः । माठरकः ॥ * ॥ बर्वरो देशविशेषः । बार्बरकः ॥ वर्वड^{१०}
 इत्यन्यः ॥ ३३० ॥

१ Thus. Kās. V.; सात्रासाह Bō.,
 Yajñ.; Hem. both.

२ पल्ली Bō., Yajñ., Hem.; वल्ली v.l.
 K. V. ed., वल्लि a.

३ C. om. from अराज्ञी to द्वावा-
 हावौ यस्मिन् । द्वा.

४ आराज्ञीत्यन्यः MSS. (B. F. K.),
 cf. page 372, note 2. — आराज्ञी Bō.,
 Yajñ., Kās. V.; अराज्ञी and आराज्ञी
 Hem.

५ Hem. has these two & धार्तराष्ट्रः;
 the others धार्तराज्ञी only.

६ सामुद्रकुचिकः F. — Hem. has
 कुचि and समुद्रकुचि; the others कुचि
 only.

७ वर्ज्यो वार्ज्यकः B. C. K.

८ आञ्जीमूलो आञ्जीमूलकः B. K.;
 आञ्ज्यमूलो आञ्ज्यमूलकः G.; आञ्जी-
 कूल cf. page 368, note 10.

९ आञ्जिकूल F. — आञ्जीकूल Bō.,
 Yajñ.; आञ्जीकूल K. V. ed.; आञ्जी-
 कूल a.; अञ्जीकूल Hem.

१० कर्वड F. — बर्वड Hem.; the others
 बर्वर.

दाक्षणापथपट्टारौ समुद्रो नौमनुषयोः^१ ।

मद्रकूलं च भक्षाली राजशब्दात्स्थलीगृहे^२ ॥ ३३१ ॥

दक्षिणः पन्था दक्षिणापथः । आदत्वे ह्रस्वस्य वज्रलमिति^३ वज्र-
लवचनादतः पाठाद्वा दीर्घः । दक्षिणापथकः ॥ * ॥ पट्टारो^४ ग्रामः ।
पाट्टारकः ॥ * ॥ सामुद्रिका नौः । सामुद्रको मनुष्यः । अन्यत्र सामुद्रं
लवणं जलं वा ॥ * ॥ मद्राणां कूलं मद्रकूलम् । तत्समीपे ग्रामो मद्र-
कूलः । माद्रकूलकः ॥ * ॥ भक्षाली ग्रामः । भक्षालकः ॥ भक्षादो-
त्यन्यः^५ ॥ * ॥ राजस्थलकः ॥ * ॥ राजगृहं नगरम् । राजगृहकः ॥ ३३१ ॥

माहकादानकान्माषाहोषमानाट्टमद्रकात्^६ ।

दाण्डायनसमुद्राभ्यां स्थलीशब्दः परो मतः ॥ ३३२ ॥

माहकानां स्थली । माहकस्थली । माहकस्थलकः ॥ * ॥ आनक-
स्थलकः ॥ * ॥ माषस्थलकः ॥ * ॥ घौषस्थलकः ॥ * ॥ मानस्थलकः ।
मानकस्थलीत्यन्यः^७ ॥ * ॥ आट्टस्थलकः^८ ॥ * ॥ माद्रकस्थलकः^९ ॥ * ॥
दाण्डस्यापत्यं दाण्डिः । तस्यापत्यं युवा दाण्डायनः । तस्य स्थली

१ °पाट्टारौ° B. C. F. K.; पट्टारौ E.

२ स्थलीगृहे F.; A. D. om. text and comment.

३ ? आदत्वे ह्रस्वस्य° B. K. (perhaps right); आट्टि° C.; आट्टि° F.; cf. p. 61, l. 5; p. 195, l. 2; p. 318, l. 15; P. vl. 3, 63-4.

४ ? पाट्टारो B. F. K.; पाट्टीरो C.—
पट्टारः Bō., Yajñ.; om. Hem., K. V.

५ भक्षाली Bō., Yajñ.; भक्षाली ।
भक्षाली । भक्षाली । Hem.; भक्षाली
K. V. ed., तक्षाली a.

६ मानाद्रिमद्रकात् B. C. F. K.
(see note ८); °मद्रुकात् E.; A. D. om.
text and comm.

७ मानस्थलीत्यन्यः B. — Hem. has
both; Bō., Yajñ. मानस्थली; K. V. ed.
v. ll. मनवल्ली & मानवस्थाली.

८ Thus acc. to E.; आट्टस्थली also
Bō., Yajñ., Hem.; om. K. V.; आट्टि-
स्थलकः MSS. (B. C. F. K.); आट्टि°
perhaps from misreading आट्ट for आट्ट.

९ Bō. मद्रकस्थली (? E. cf. n. ६);
मद्रक° Yajñ., Hem.; om. K. V.

दाण्डायनस्थली । दाण्डायनस्थलकः ॥ * ॥ सामुद्रस्थलकः । अयं दिग्बस्त्रमतेन^१ ॥ ३२२ ॥

अर्जुनवातरण्डायनविनादवणिषावसायवाटूराः^२ ।

कूलात्सौवीरेष्विमकान्तशकुन्तीकषायाश्च^३ ॥ ३३३ ॥

अर्जुनः पार्थोऽन्यो वा । तन्निवासोऽपि ग्रामोऽर्जुनः । अर्जुनकः ॥ * ॥ वातण्डायनकः^४ । अयं वामनमतेन ॥ अवतण्ड चक्षिग्राम^५ इत्यन्यः । वतण्ड इत्यपरः ॥ * ॥ विनादो ग्रामः । विनादकः ॥ * ॥ अनुकम्पितो वणदत्तो वणियः^६ । वाणियकः ॥ * ॥ अवसायो ग्रामः । आवसायकः । अयं वामनमतेन^७ ॥ * ॥ वाटयतीति वाटूरो ग्रामः । वाटूरकः^८ ॥ खाटूर इत्यन्यः^९ ॥ * ॥ कौलको भवति सौवीरसेत् । कौलोऽन्यः ॥ कुलादित्यन्ये पठन्ति ॥ * ॥ इमः कश्चित् । तस्य कान्त इमकान्तः । ऐमकान्तकः ॥ * ॥ शाकुन्तकः^{१०} ॥ * ॥ काषायकः । अयं वामनमतेन ॥ * ॥ छविष्येभ्यः प्राप्ते बाहीकग्रामेभ्यश्चञ्जिठयोः परिशिष्टेभ्योऽपि । विदेहानर्तपाठेअपाथेयानां प्रस्थपुरेत्यादिनाऽकञि^{११} सिद्ध आदेशार्थः पाठः । तेन विदेहानामानर्तानां च चत्रियाणां खं वैदेह-

१ Also Bö., Yajñ., K. V. a.; om. Kās. V. ed., Hem

२ * वणिगाव E.; वाटूराः C. E.; वाटूराः B.

३ * शकुन्ती° B. C. E.; A. D. om. text and comment.

४ वातंदाडायनकः C. K.; वातंदायनः F.

५ अवतंग° B.; चक्षिग्राम B. C. K. —Hem. has अवतंड । तंडक । वतंडव । omitted by the others.

६ ? अनुकंतो° F.; cf. Pāp. v. 3, 76. —वणिय Hem.; om. by the others.

७ Not given by the other works.

८ वाटूरो° वाटूरकः B. K.; वाहयतीति वाहरो ग्रामा वाहरकः C.

९ Thus F. K.; खाटूर B. C.—Hem वाटूर । खाटूर; om. by the others [cf. खटूर §1.220; खटूरक §1.215; v.l. °टू°].

१० साकुन्तकः B. K.—शकुन्ति Hem.; not given by the other works.

११ See page 365, note 1

कम्^१ आनर्तकम् । पाठेयस्य स्वं पाठेयकम् । एवं पट्टारमाठराराज्ञी-
धार्तराज्ञीनामीरोपान्तत्वादकजि^२ द्रष्टव्यम् ॥ ३३३ ॥ इति धूमादिः ॥

संध्या पञ्चदशी शश्वदमावास्या^३ चयोदशी ।

प्रतिपत्संधिवेलाऽथ पौर्णमासी चतुर्दशी ॥ ३३४ ॥

संध्यादिभावर्युक्तो^४ ऽण् इत्यनेन संध्यादिभ्यः कालवाचिभ्यः शेषे ऽर्थे
ऽण् भवति ॥ * ॥ संध्याऽस्तमयकालः । तत्र भवं सांध्यं कर्म । यथा
ममैव सिद्धराजवर्णने ।

जाते यस्य प्रयाणे तुरगखुरपुटोत्वातरेणुप्रपञ्चे

तीव्रं ध्वान्तायमाने प्रसरति बह्वले सर्वतोदिकमस्मिन् ।

भास्वच्चन्द्रार्कबिम्बग्रहगणरहितं व्योम वीक्ष्य प्रमुग्धाः

सांध्यं कर्मारभन्ते शिशुमुनिवटवो जातसंध्याभिश्ङ्काः^५ ॥

पञ्चदशानां पूरणीयं पञ्चदशी । पाञ्चदशः ॥ * ॥ शश्वद्भवं शाश्वतम् ॥
अशश्वत इत्यतः^६ शाश्वतिक इति ठणपि^७ । शकटाङ्गजमतमेतत् ॥
संपदिति वामनः ॥ * ॥ आमावास्याः^८ । एकदेशविकृतस्थानन्यत्वाद-
मावस्याशब्दादपि भवति । आमावस्याः^९ ॥ * ॥ चयोदशानां पूरणी

१ विहितं B. C. K.

२ पाट्टार^० B. C. K.; *माठर आराज्ञी
B. K.; *माठर आराज्ञी C.; cf. P. iv.
2, 123.

३ *शश्वदमावास्या B. C. K.; A. om.
text and comment (but see note ५ for
A. and D.).

४ संध्यादिभावर्युक्तो B. C. K.—
Hem.'s rule is भर्तुसंध्यादेरण्; cf. P.
iv. 3, 16 (sandhivelādi).

५ D. om. to व्योम वीक्ष्य, see page
344, note ८.—The passage from ध्या-

भिश्ङ्काः । भास्वच्च^० to पिचण्डकः in
sl. 335 is inserted by A. in the com-
ment on sl. 134, see p. 171, n. 3.

६ ? अशश्वत इत्यतः । C. K.; अश-
श्वत इत्यतः । A. B.; अश्वत इत्यन्यः ।
F.; अत्र शश्वत् इत्यतः D.

७ शाश्वतिक^० A. B. C. K.; साश्व-
सिक^० D.; ठणपीति A. D.—Hem. has
शश्वत्; om. by the others.

८ आमावस्या; B. K.

९ *आमावास्याशब्दाद^० B. C.; आ-
मावास्या; A. B. C.

त्रयोदशी । चायोदशः ॥ * ॥ प्रतिपद्यन्तेऽहान्यस्याः । प्रतिपत् पक्षतिः ।

संध्या प्रातिपदेनेव व्यतिभिन्ना^१ हिमांशुना ॥ * ॥

संधिवेला संधिकालः । सांधिवेलः ॥ * ॥ पूर्णो मासश्चो मासो वा ऽस्यां तिथौ । पौर्णमासी^२ । अत एव गणपाठादणि । तत्र भवः पौर्णमासः ॥ * ॥ चातुर्दशः । कन्याकालादृज्^३ इत्यनेन ठञि प्राप्तेऽखि-
गानम् ॥ ३३४ ॥ इति संध्यादिः ॥

अशमपादाशनिह्लादपिशाचाः शकुनिर्जयः ।

त्सर्वाकर्षपिचण्डाश्च निचयश्च नयो ह्रदः ॥ ३३५ ॥

कोऽश्मादेरित्यनेनाश्मादेः^४ सप्तम्यन्तात्तत्र साधुरित्यर्थे को भवति ॥ * ॥ अशमन्यशमकर्मणि कुशलः । अशमकः ॥ * ॥ पादप्रचालनादौ कुशलः । पादकः ॥ * ॥ अशनिनिपातने साधुः । अशनिकः ॥ * ॥ ह्लादे प्रह्लादने साधुः । ह्लादकः ॥ * ॥ पिशाचापनयने साधुः । पिशाचकः ॥ * ॥ शकुनिरुत्तग्रहणादौ साधुः । शकुनिकः ॥ * ॥ जयकः ॥ * ॥ त्सरु-
करणे साधुः । त्सरुकः ॥ * ॥ आकर्षणम् आकृष्यत आकर्षण्यस्मिन्निति वा । आकर्षो द्यूतम् अचः शारिफनकं^५ च । तत्करणे साधुः । आक-
र्षकः ॥ * ॥ पिचण्डापनयने साधुः । पिचण्डकः^६ ॥ * ॥ निचयकः । चय इत्यन्यः ॥ * ॥ नयकः ॥ * ॥ ह्रदकः । ह्राद इत्यन्ये^७ ॥

१ प्रतिभिन्ना F., perhaps right.

२ पूर्णमासी B. C. F. & orig. K.

३ कथाकालं D.; cf. P. iv. 2, 102;

3, 11.—[? Hem. has rule वर्षाकालेभ्यः
cf. P. iv. 3, 11; 18.]

४ कोशमादिरित्यं A.; काशमादेः

B. C.; K. doubtful; अतसादिरित्यं D.

—Hem.'s rule is काशमादेः ।

५ शारिफनकं A.—आकृष्यते सुवर्णा-
दिकमस्मिन्नित्याकर्षो निकषोपलः । तत्र
कुशल आकर्षकः । आकर्षेति रेफरहितो
मुख्यः पाठ इति दीक्षिताः । तत्राप्या-
कर्षति सुवर्णादिकमस्मिन्नित्येव विग्रहः ।
Yajñ.

६ See page 372, note 4.

७ Hem. ह्राद ; the others have both.

तत्र साधुरित्यर्थयोगादश्मादयः^१ शब्दास्तद्विषयायां क्रियायां
वर्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति ॥ ३३५ ॥ इत्यश्मादिः^२ ॥

कथेषुमांसौदनवृत्तिसंग्रहाः^३

प्रवाससंघातनिवाससक्तवः ।

गुडो वितण्डाजनवादवेणवो

गणोपवासौ विकथागुणाविमौ ॥ ३३६ ॥

कथाप्रतिजनादिभ्या ठञ्खञ्जावित्यनेन कथादेः प्रतिजनादेशश्च
ठञ्खञ्जौ क्रमेण भवतः ॥ * ॥ कथायां साधुः । काथिकः ॥ * ॥ ऐचुकः
॥ * ॥ मांसौदन इति व्यस्तसमस्तस्य ग्रहणम् । मांसिकः । औदनिकः ।
मांसौदनिकाश्चेदयः^४ ॥ * ॥ वार्त्तिकः । धर्मदेशनानिपुणो वार्त्ता-
ख्याननिपुणो वा ॥ * ॥ सांग्रहिकः ॥ * ॥ प्रावासिकः ॥ * ॥ सांघातिकः
॥ * ॥ नैवासिकः ॥ * ॥ साक्तुका यवाः ॥ * ॥ गौडिका इक्षवः ॥ * ॥
वैतण्डिकः ॥ * ॥ जनवादः कौलीनम् । जानवादिकः ॥ * ॥ वैणुका
गिरयः ॥ * ॥ गाणिकः ॥ * ॥ औपवासिकः ॥ * ॥ स्त्रीभिच्चादिविषया
कथा विकथा । वैकथिकः ॥ * ॥ गौणिकः ॥ ३३६ ॥

आयुर्वेदजनेवादौ संयामापूपसंकथाः ।

विश्वात्कथा च कुल्माषो^५ जनोवादोऽथ कुष्ठवित् ॥ ३३७ ॥

आयुर्वेदिकः^६ ॥ ननु वृत्तिसंग्रहगुणगणायुर्वेदानां पाठो निरर्थकः ।

१ साधुरित्यर्थः यो० C. K.; ० इत्यन्वः
यो० B.; इत्येवं योगाद० D.

२ आकर्षादि Pāṇ. v. 2, 64; अरमा-
दि Hem.

३ ० मांसौदन० E.; A. om. text and
comment.

४ ०चेदयः C.; मांसौदनिकश्चेत्ता-
दयः F.

५ कुल्माशो० E.; कुल्माषो D.; A.
om. text and comment.

६ Thus F., Yājñ.; आयुर्वेदिकः
B. C. D. K.

उक्थादिपाठादृणं सिद्धः । यो हि वृत्त्यादिषु साधुः स वृत्त्यादीनां
बोद्धा भवत्येव । सत्यम् । अत्र पाठो द्विग्वर्थः । द्वयोर्वृत्त्योः साधुः ।
द्वैवृत्तिकः । चैवृत्तिक इत्यादि सिद्धम् ॥ * ॥ जने वादो जनेवादः ।
सप्तम्या अलुग् अत एव निपातनात् षष्ठ्या वैत्वम् । जानेवादिकः ॥ * ।
सांयामिकः ॥ * ॥ आपूपिका गोधूमाः ॥ * ॥ संकथाऽन्योन्यसंलापः ।
सांकथिकः ॥ * ॥ विश्वस्य कथा विश्वकथा । वैश्वकथिकः ॥ * ॥ कौत्सा-
षिकाः कलायाः^१ ॥ * ॥ जनेषु निष्ठुरो वादो जनोवादः । उकारो
निपातो मध्यभूतो नैष्ठुर्ये द्रष्टव्यः । अथवा षष्ठीसप्तम्योः स्थान उकारे
ऽत एव निपातनात् । जानोवादिकः^२ ॥ * ॥ कुष्ठस्य श्वित्रस्य विज्ञा-
नम् । तत्र साधुः कौष्ठवित्कः^३ । अयं वामनमतेन ॥ ३३७ ॥ इति
कथादिः^४ ॥

जनः प्रतिमहद्विश्वपञ्चसर्वानुतः कुलम् ।

परामुष्यपरस्येभ्यः समेदंसंपराद्युगः^५ ॥ ३३८ ॥

जनं जनं प्रति प्रतिजनम् । तत्र साधुः प्रातिजनीनः । जने जने
साधुरित्यर्थः ॥ * ॥ माहाजनीनः^६ ॥ * ॥ विश्वो जनो विश्वजनः ।
वैश्वजनीनः ॥ * ॥ पञ्चसु जनेषु साधुः । पाञ्चजनीनः । तद्धितद्विगोः
खञ्^७ ॥ अथवा पञ्चानां जनः पञ्चजनः । पाञ्चजनीनः ॥ * ॥ सर्वो

१ Hem. has कुत्सास and गुत्सास.

२ Hem. has besides भृशोवाद and जनभृशोवाद.

३ कौष्ठविष्कः B. K.; कौष्ठविष्कः C. F.; कौष्ठविकाः D.—Yajñ. has कुष्ठ-विद् कौष्ठविदिकः.

४ This gāṇa includes कथादि and गुत्तादि to P. iv. 4, 102-3; but Hem. also has कथादि only.

५ ०श्वानुतः० E.; ०परस्य स्वात्स-मेदं० E.; ०परस्वात्स्वात्० D.; A. om. text and comment.

६ महाजनीनः B. C. F. K.; माह-नीनः D.

७ तद्धितः द्विगोः० B. K. F.; तद्धि-तार्थात् द्विगोः खञ् Yajñ

जनः सर्वजनः । सार्वजनीनः ॥ शकटाङ्गजस्तु सर्वजनात्त्वच्चेत्यनेन सूत्रेण
सार्वजन्यः सार्वजनीन इत्याह^१ ॥ * ॥ अनुगतो जनम् अनुजनः । जनं
जनमनु । अनुजनः । आनुजनीनः । अयं शकटाङ्गजदिग्वस्वमतेन^२ ॥ * ॥
कुलमिति परामुख्यपरस्मैभ्यः परं द्रष्टव्यम् । परं कुलं परकुलम् ।
परस्य वा कुलं परकुलम् । पारकुलीनः ॥ आमुख्यकुलीनः । गणपा-
ठात्षष्ठ्यलुक् ॥ पादस्यकुलीनः । गणपाठात्षष्ठ्यलुक् ॥ वाक्रोश् इत्य-
नेन^३ वा यदा परकुलसंबन्धेनाक्रुष्यते ॥ * ॥ समो युगोऽस्मिन् । सम-
युगो बलावर्दः । समो युगः समयुगः । सममविषमं वा युगं कालवि-
शेषः । सामयुगीनः ॥ * ॥ ऐदंयुगीनः । अस्मिन्काले साधुरित्यर्थः ॥ * ॥
संयुगं संग्रामः । सांयुगीनो भटः ।

संयुगे सांयुगीनं तमुद्यन्तं प्रसहेत कः^४ ॥ * ॥

परमिष्टमनवरम् अन्यद्वा^५ युगं परयुगम् । पारयुगीणः ॥ * ॥

अत्र साधुर्योग्यः प्रवीणो वा गृह्यते । उपकारकवाची तु हितमि-
त्यनेन^६ संगृहीतः । अत्र हि सूत्रकदम्बके सप्तम्यन्तात्प्रत्ययः । अग्रे तु
हितार्थे चतुर्थ्यन्तात्प्रत्ययः । अतो न बाधबाधकभावः ॥ ३३८ ॥ इति
प्रतिजनादिः ॥

दिग्वर्गपूगा गणपक्षमेधा

वंशानुवंशी वनमित्रमेघाः ।

धाय्यादिसाक्ष्यन्तरवेशकाशा

अन्यूथकालान्तरहोमुखाश्च^७ ॥ ३३९ ॥

१ Hem. also does not include this word, but has a special rule: सर्वजना-
त्स्मैभ्यः । (i.e. स्मै + ईनञ्).

२ Also Hem.; om. by others.

३ Cf. Pāṇ. vi. 3, 21.

४ Kumāras. ii. 57.

५ परिपिष्टमनवरतमन्यद्वा D.

६ Cf. Pāṇ. v. 1, 9 and vārtts.

७ ०मुखादौ: B. C. F. K.; A. om.
text and comment.

दिगादिदेहांशाद्य इत्यनेन^१ तत्र भव इत्यर्थे दिगादेर्यप्रत्ययो
भवति ॥ * ॥ दिशि भवम् । दिश्यम् । यथा ।

विक्रीय दिश्यानि धनान्यरूपि

द्वैयानसावुत्तमलाभभाजः ।

तरीषु तत्रत्यमफल्गु भाण्डं

सांयात्रिकानावपतोऽभ्यनन्दत्^२ ॥ * ॥

वर्ग्यः ॥ * ॥ पूग्यः ॥ * ॥ गण्यः ॥ * ॥ पक्ष्यः ॥ * ॥ मेध्यः ॥ * ॥ वंश्यः
॥ * ॥ अनुवंश्यः ॥ * ॥ वन्यः करी ॥ * ॥ मित्र्यः ॥ * ॥ मेध्यः ॥ * ॥ धाय्या
सामिधेनी । धाय्यः ॥ धाय्या मित्रमस्येति ह्रस्वत्वे धाय्यमित्र इति के-
चित्^३ ॥ * ॥ आद्यः ॥ * ॥ साक्ष्यः ॥ * ॥ अन्तरे भवः । अन्तर्यः ॥ अन्त-
रित्यन्ये । तन्मतेऽन्यः^४ ॥ * ॥ वेशे^५ प्रतिकर्मणि पुरे वा भवा । वेश्या ।
यथा । स्वास्तीर्णतत्परचितावसथः^६ क्षणेन

वेश्याजनः कृतनवप्रतिकर्मकाम्यः ।

खिन्नानखिन्नमतिरापततो मनुष्यान्

प्रत्यगृह्णीच्चिरनिविष्ट इवोपचारैः ॥ * ॥

काश्यः^७ ॥ * ॥ अप्सु भवः । अप्सव्यः^८ ॥ * ॥ यूथ्यः ॥ * ॥ कात्यः ॥ * ॥
अन्यः ॥ * ॥ रहस्यम् ॥ * ॥ मुख्यम्^९ ॥ ३३६ ॥

१ Hem. has the same sūtra.

२ Śiṣupālāb. 3, 76.

३ D. om. from धाय्या मित्रमस्येति.

—Hem. both combined and separate;
the others separate only (धाय्य Bö.).

४ ? ! Thus B. C. F. K. ; D. om. from

तन्मते.—Hem. both अन्तर and अन्तर्य;
the others अन्तर.

५ वेशे C. K. ; विधे D.—वेश्य Bö. ;

वेशा Hem. ; विश K. V. ed., om. a. ;

वेशो नेपथ्यं वेश्या गृहं च तत्रभवा वेश्या
Yajñ.

६ Śiṣup. 5, 27 [आस्तीर्ण° eds.].

७ काश्यः C. K. ; कास्युः B.—Not
given by the other works.

८ अप्सव्यः F. ; cf. P. vi. 3, 1, v. 6.

९ C. F. K. add दिव्यं which is not
given by the other works.

अमित्रजघनालीका आकाशकालपथ्युखाः ।

माघन्यायकशा देशः संज्ञायामुदकं तथा^१ ॥ ३४० ॥

अमित्रः ॥ * ॥ जघन्यः ॥ * ॥ अलीक्यः ॥ * ॥ आकाशः ॥ * ॥
अकाल्यः । अयं चन्द्रवामनमतेन ॥ * ॥ पथ्यम् ॥ * ॥ उख्यम् । आकारा-
न्तादप्युखाशब्दात्^२ पिठरादिवाचकाद्यः । कर्णपार्श्ववाचकान्तु देहां-
शद्वारेणैव सिद्ध इति केचित् ॥ * ॥ माघं कुन्दकुसुमम् ॥ * ॥ न्याय्यम्
॥ * ॥ कशे देशे^३ भवम् । कश्यं मद्यम् ॥ * ॥ देश्यः ॥ * ॥ संज्ञायाम्
उदक्या रजस्वला स्त्री ॥ संज्ञाया अन्यत्र । औदको मत्सी ॥ * ॥ मुख-
जघनवंशानुवंशानामदेहांशार्थः पाठः । यथा शरीरस्य मुखं प्रधान-
मगभागो वा जघनं निष्ठष्टं पश्चाद्भागो वा तथाऽन्यस्मिन्नर्थे मुखजघ-
नमदृष्टे यदैतावुपचारेण वर्तेते तदापि यप्रत्ययः स्यात् । तद्यथा ।
मुखे प्रधाने पदेऽप्ये वा भवो मुख्यः । सेनाजघने निष्ठष्टे पश्चाद्भागे वा
भवो जघन्यः ॥ ३४० ॥ इति दिगादिः ॥

मुखोलूखलसीरौष्ठहनुशीलरथाः परेः ।

उपात्स्थूलाकलापौ च स्थानसीरादि^४ संमतम् ॥ ३४१ ॥

परिमुखादेरव्ययीभावादित्यनेन परिमुखादिभ्योऽव्ययीभावेभ्य-
स्तत्र भव इत्यर्थे ज्यप्रत्ययो भवति ॥ * ॥ परिमुखं भवः । परिमुख्यः
सेवकः । स हि यतो यतः स्वामिनो मुखं तत्र संनिहितो भवन्नेवमु-

१ A. om. text and comment.

२ आकारान्ताद^० C.; °उख्यशब्दात्
B. C. K.; °उख्यशब्दात् F.; D. om. from
आकारान्ताद^० to केचित्.

३ कशे देशे D.; कशादेशे भव कश्यं

Kshirasv. to Amarak. ii. 10, 40.

४ °शीरादि B. D. E. F.; शारादि
C.; A. om. text and comment.

च्यते ॥ * ॥ पार्थुलूखल्यः ॥ * ॥ पारिसीर्यः । परिसिरमित्यप्यन्यः^१ ॥ * ॥
 पार्योध्यः ॥ * ॥ पारिहनव्यः^२ ॥ * ॥ पारिशील्यः ॥ पारिरथ्यः ॥ एतौ
 दिग्वस्वमतेन । स च परिशालशब्दमप्याह ॥ परेरिति परिशब्दादि-
 त्यर्थः ॥ * ॥ उपस्थूले भवम् औपस्थूल्यम् । स्थूलाशब्देन^३ हलिरुच्यते ॥
 स्थूणेत्यन्यः ॥ * ॥ औपकलाप्यः ॥ * ॥ औपस्थान्यः । अयं वामन-
 मतेन ॥ * ॥ औपसीर्यः^४ ॥ * ॥ आदिशब्दात्कपालशालशब्दौ^५ संगृ-
 हीतौ ॥ ३४१ ॥

पदयूपवंशसीताः^६ पथितिलमाषाः ससातयवभङ्गाः ।

गङ्गासीरे^७ सरथे सर्वेऽप्येतेऽनुतो लक्ष्याः ॥ ३४२ ॥

आनुपद्यः ॥ * ॥ आनुयूपः^८ ॥ आनुसूय^९ इति वामनमतेन ॥ * ॥
 आनुवंशः ॥ अन्वंशेति दिगादावपि पद्यते तत्राव्ययीभावाद्व्यत्र यः ।
 केचित्तु तत्राप्यव्ययीभाव एवेति मन्यन्ते^{१०} ॥ * ॥ आनुसीत्यः^{११} ॥ * ॥
 आनुपथ्यः ॥ * ॥ आनुतिल्यः ॥ * ॥ आनुमाय्यः ॥ * ॥ ससातेति स-
 सातयवभङ्गाभिर्वर्तन्ते । ससातयवभङ्गाः । स्यति दुःखमिति सातं स-

१ ॥ पारिसीर्यः ॥ D.—परिसीर Bō.,
 Kās. V.; परिशीर (पारिसीर्यमित्यन्ये)
 Yajñ.; परिसीर & परिशीर Hem

२ पारिहानव्यः B. C. K.

३ भवमौपस्थूलाशब्देन^३ D.—उप-
 स्थूल (= स्थूलस्य समीपे comm.) Yajñ.;
 उपस्थूल Bō., Kās. V. a.; both Hem.;
 अपस्थूल K. V. ed.

४ औपसीर्यः MSS.

५ कलापशालिशब्दौ D.; कला-
 पिशालि F.—Hem. also has उपव-
 पाल, the others only उपकलाप.

६ पदयूपं B. E. F. K.; यूपदयूपं
 C.; पदान्नपवशं D.; ०शीताः B. F. K.

७ ०शीरे B. D. F. K.; ०शारे C.;
 A. om. text and comment.

८ आनुयूपः B. F. K.; आनुतयः C.
 अनुयूप Bō., Kās. V., Hem.; om. Yajñ.

९ आनुसूय F.; अनुसूय B. K.;
 अनुसूय C.—अनुसूय Yajñ.; om. by
 the others.

१० D. om. from अनुवंशेति.

११ आनुसीत्यः B. F. K.; आनुशाल्यः
 C.—अनुसीत Bō., Kās. V. a.; अनुशीत
 Hem., K. V. ed.; om. Yajñ.

खम् । सातमनु । अनुसातम् । अनुसात्यः । अयं दिग्वस्त्रमतेन ॥ * ॥
 अनुयव्यः ॥ * ॥ आनुभङ्गः । अयं भोजमतेन ॥ * ॥ आनुगङ्गः । अयं
 वामनादिमतेन ॥ * ॥ आनुशीर्यः^१ ॥ * ॥ आनुरथ्यः । अयं दिग्वस्त्रम-
 तेन ॥ * ॥ ननु मुखं परित इत्यर्थे कथमव्ययीभावः । सत्यम् अस्मादेव
 निपातनात् । अथवा परेर्वर्जनार्थवृत्तित्वे सति बहिःपर्यपाञ्चाजित्यने-
 नाव्ययीभावः^२ । अनुशीरादीनां^३ तु सामीप्यवृत्तित्वात्स्वल्परूपेणैवाव्य-
 यीभावः ॥ अव्ययीभावादित्यत्र । परिगतं मुखं परिमुखम् । तत्र भवः
 पारिमुखः ॥ ३४३ ॥ इति परिमुखादिः ॥

ऋगयनपुनरुक्तन्यायशिक्षानिमित्ता

उपनिषद्विषयज्ञानचर्चामुहूर्ताः ४ ।

अपि निगमनिरुक्तोत्पातसंवत्सरा व्या-

करणमथ पदव्याख्यानविद्यात्रिविद्याः ॥ ३४३ ॥

ऋगयनेभ्योऽण् इत्यनेन ऋगयनादेशस्तस्य व्याख्यानो ग्रन्थस्तत्र भव
 इति वार्येऽण्प्रत्ययो भवति ॥ * ॥ ऋचामयनम् ऋगयनम् । न चुम्भा-
 देरित्यनेन एवाभावः^४ । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा । आर्गयणः ।
 रत्ननिमित्तं तु एतत्^५ भवत्येव ॥ आर्गयन इत्यन्यः । अस्मन्मते तु गि-
 रिनद्यादित्वादुभयम्^६ ॥ * ॥ पौनरुक्तः ॥ * ॥ नैयायः ॥ * ॥ शैलः ॥ * ॥

१ आनुशीर्यः MSS.

२ °पर्यपाञ्चाजित्य° B. C. K.; °प-
 र्यपाञ्चाजि° D.; पर्यपाञ्चाजित्य° F.;
 cf. P. ii. 1, 12; 13.

३ अनुशीरादीनां B. D. K.; अनु-
 शारादीनां C.

४ °शिक्षानिमित्ता° D. E.; °ज्ञान°
 E.; A. om. text and comment.

५ एतीत्वाभावः °एतीत्वं B. C. K.; cf.

page 195, note ६ (एती° probably sug-
 gested by एतीभावः).

६ एवनिमित्तं तु° D.; स्वनिमित्तं°
 B. C.; एतीत्वं B. C. K.

७ D. om. from अस्मन्मते. All other
 works read आर्गयन in the gāṇa गि-
 रिनद्यादि; cf. §1. 160.

नैमित्तः ॥ * ॥ औपानषदः ॥ * ॥ आर्षः ॥ * ॥ याज्ञः ॥ * ॥ स्नात्तः
 ॥ * ॥ चार्चः ॥ * ॥ मौहूर्तः ॥ * ॥ निगच्छन्त्यनेनं निश्चयमिति निगमो
 ग्रन्थविशेषः । नैगमः ॥ * ॥ नैरुक्तः ॥ * ॥ उत्पातः प्रतिपादकशा-
 स्त्रम्^१ । औत्पातः ॥ * ॥ सांवत्सरः ॥ * ॥ वैयाकरणः ॥ * ॥ पदानां
 व्याख्यानं पदव्याख्यानम् । पादव्याख्यानः ॥ अन्ये तु पदं व्याख्यान-
 मिति च्छिन्दन्ति^२ । तन्मते पादं वैयाख्यानम् ॥ * ॥ वैद्यः ॥ * ॥
 चैविद्यः ॥ ३४३ ॥

छन्दसो विजितिर्भाषामानं^३ विचितिनामनी ।

क्षत्राङ्गवास्तुतो विद्या स्यादुत्पादः क्रमेतरः ॥ ३४४ ॥

छान्दोविजितः^४ ॥ * ॥ छान्दोभाषः ॥ * ॥ छान्दोमानः ॥ * ॥
 छान्दोविचितः ॥ छान्दोव्याख्यान इत्यप्यन्यः^५ ॥ * ॥ छान्दोनामः ।
 अयं वामनमतेन ॥ * ॥ छात्रविद्यः ॥ * ॥ आङ्गविद्यः ॥ * ॥ वास्तुविद्यः^६
 ॥ * ॥ औत्पादः ॥ * ॥ क्रामेतरः ॥ * ॥ च्छद्यज्ञज्ञगृगादिभ्यष्टञ्^७
 इत्यनेन ठञि प्राप्ते वचनम् । आदैजाद्यतस्थौ^८ ॥ ३४४ ॥ इति
 च्छगयनादिः ॥

चतुर्ब्राह्मणाध्वराख्यातनामाख्यातानि नाम च ।

आद्यन्तप्रथमावेतौ षत्वणत्वन्तान्तौ^९ ॥ ३४५ ॥

१ उत्पातप्रतिपादक° B. F.; उत्पा-
दप्रति° C.

२ पदव्याख्यानमिति° B. C. D.; छि-
दन्ति B. C.

३ °विजिताभाषा° E.; A. om. text
and comment.

४ छन्दोविजित Hem.; छन्दोवि-
जितौ v.l. Kās. V. ed.; om. Bū., Yajñ.

५ छन्दोव्याख्यान Hem., om. others.
६ वास्तव्यविद्यः D.

७ See P. iv. 3, 68; 72.—The MSS.
are all more or less corrupt.

८ Thus C. F.; °द्यतीस्था D.; °द्य-
नस्थो B.; °द्यतस्थो K.; ? °ऋक्ः ।;
[? Pāp. iv. 2, 114.—व्याकरणशब्दात्तु
वृद्धाच्छः प्राप्त इति ठञादेरपवादोऽय-
मण् Yajñ.].

९ षत्वन्त्व° F.; A. om. text and
comment.

अद्यज्ञद्वयगृगादिभ्यश्च इत्यनेन चकारान्ताद् यज्ञवाचिनो द्व्यच
 चगादेश्च तस्य व्याख्यानस्तत्र भव इत्यर्थे ठञ् भवति ॥ * ॥ चचां
 व्याख्यानस्तत्र भवो वा । आर्चिकः ॥ * ॥ ब्राह्मणिकः ॥ * ॥ आध्वरिकः
 ॥ * ॥ आख्यातिकः ॥ * ॥ नामाख्यातिकः ॥ * ॥ नामिकः । नामशब्दस्य
 द्व्यङ्गारेण ठञ् सिद्धः ॥ * ॥ परं वामनपाणिनिचन्द्रादिमते न गणे^१
 पठितः ॥ * ॥ आद्यन्तिकः ॥ * ॥ प्राथमिकः ॥ * ॥ षात्वण्तिकः ॥ * ॥
 नातानतिकः ॥ * ॥ आकृतिगणश्चायम् । तेन पुरश्चरणप्रभृतयो द्रष्ट-
 व्याः ॥ ३४५ ॥ इति चगादिः ॥

शुण्डिकोलपतीर्थान्युदपानतृणभूमयः ।

कृकणस्यशुण्डिलौ पर्णोपतीर्थोदकपिप्पलाः^२ ॥ ३४६ ॥

आयस्थानादशुण्डिकादेरित्यनेन शुण्डिकादिवर्जितात्तत^३ आगत
 इत्यर्थे ठञ् भवति । शुल्कशालाया आगतः । श्रौल्कशालिकः ।
 आकरिकः ॥ * ॥ शुण्डिकादेः । शुण्डिकः शुण्डिका वा सुरापणः^४ ।
 तत आगतः श्रौण्डिकः ॥ * ॥ श्रौलपः । उपल^५ इति शकटाङ्गजः ॥ * ॥
 तैर्थः ॥ * ॥ श्रौदपानः ॥ * ॥ तार्णः ॥ * ॥ भौमः ॥ * ॥ कार्कणः ॥ * ॥
 स्थाण्डिलः ॥ * ॥ पार्णः ॥ * ॥ श्रौपतीर्थः^६ । अयं चक्षुवामनमतेन ॥ * ॥
 श्रौदकः ॥ पैप्पलः ॥ एतौ शकटाङ्गजमतेन^७ ॥ ३४६ ॥ इति शुण्डि-
 कादिः ॥

१ मते गणे D.—See Pāṇ. iv. 3, 72, where, however, प्रथम is given. Hem. also has no special gaṇa चगादि.

२ पार्णीप० D. E.

३ वर्जनात्तत B. C. K.

४ शुण्डः शुण्डा वा सुरा । ततो मत्वर्थेति । शुण्डिकः शुण्डिका वा ।

सुरापणः सुराविक्रयी वोच्यते । Hem. ; शुण्डिकः शुण्डिका वा सुरापणः Yajñi.

५ Hem. has both words ; the others उपल only.

६ Not given by the other works.

७ MS. Hem. has उदक । पिप्पल । ; both are omitted by the others.

कुलालसेनोपनिषन्निषादा
मधुश्रवाकौ रुरुदेवराजौ ।
रुद्रो वधूब्राह्मणकुम्भकाराः
कर्मारचण्डालयुतः सिरिन्ध्रः^१ ॥ ३४७ ॥

कुलालेभ्योऽकञ् इत्यनेन कुलालादेः शब्दगणात्कृत इत्यर्थे संज्ञा-
विषयेऽकञ् भवति ॥ * ॥ कुलालेन कृतं कौलालकम् । घटघटीशरा-
वोदञ्चनादि भाण्डम् ॥ * ॥ सैनकं नगरोपरोधादि ॥ * ॥ औपनिषद-
कम् । अयं वामनमतेन ॥ * ॥ नैषादकम् ॥ * ॥ माधवको मध्वासवः ।
अयं चन्द्रमतेन ॥ * ॥ शौत्रपाककम् ॥ * ॥ रौरवकम् ॥ * ॥ देवरा-
जकम् ॥ देव राजन्निति केचित्पठन्ति । तत्र दैवकम् । राजकम् ॥ * ॥
रौद्रकम् । शकटाङ्गजदिग्वस्त्रमतेन ॥ * ॥ बाधवकम् ॥ * ॥ ब्राह्मण-
कम् ॥ ब्रह्मन्निति^२ शकटाङ्गजादयः ॥ * ॥ कौम्भकारकम् ॥ * ॥ कार्मा-
रकम् ॥ * ॥ चाण्डालकम् । उपानदादिकम् ॥ * ॥

अदासो दासवृत्तिर्यः स सिरिन्ध्र इति स्मृतः ।

सैरिन्ध्रकम्^३ ॥ ३४७ ॥

अनङ्गान्परिषच्चैव सैरिन्ध्री^४ वरुटस्तथा^५ ।

अकप्रत्यययुजो^६ ज्ञेयाः संज्ञायां बुधपुङ्गवैः ॥ ३४८ ॥

१ सिरिन्ध्रः E.; सिरिन्ध्रः B.; सि-
रिन्ध्रः C. D. K.; A. om. text & com.

२ Thus all works; ब्राह्मन्निति D.

३ सिरिन्ध्र Bū., Yajñ.; Kāṣ. V. ed.

(Bū., v.l. सिरिन्ध्र); सिरिन्ध्र Hem.; शि-

रिन्ध्र Kāṣ. V. a. [सीरं हलमेव सैरम् ।

तद्वरतीति सैरिन्ध्रः सैरिक् सिरिन्ध्रोऽपि

स एव । सैरिन्ध्रकम् Yajñ.].

४ ? Thus D. E.; परिषद्देवसिरि-
न्ध्री K.; पस्विद्देवसैरिन्ध्री B.; परिष-
द्देवसिरिन्ध्री F.; --वसिरिन्ध्री C.

५ वरुटस्तथा E.

६ ? अकप्रत्यययुजो E. (P.F.); अप्रत्य-
ययुजो D.; B. C. K. omit this half-
sloka; A. omits text and commentary:

आनडुहकम् ॥ * ॥ पारिषदकम् । पर्षच्छब्दोऽपि द्रष्टव्यः^१ ॥ * ॥
 सैरिभ्रकः^२ । अयं श्रीभोजराजमतेन ॥ * ॥ वारुटकम्^३ । शूर्पपिट-
 कादि ॥ * ॥ संज्ञाया अन्यत्र । कौलालः श्लोक इत्यादि ॥ ३४८ ॥
 इति कुलालादिः ॥

[अमुरो देवरक्षोभ्यां गुणान्मुख्यः परो मतः^४ ॥] ३४९ ॥

देवासुरः ॥ * ॥ राक्षोऽसुरः ॥ * ॥ गौणमुख्यः ॥ * ॥ अत्र शि-
 शुक्रन्दाद्यदेवासुरादिद्वन्दाच्छ इति को न भवति ॥ ३४९ ॥ इति
 देवासुरादिः^५ ॥

शिशुप्रद्युम्नसीतेन्द्रयमाद् यथाक्रमं मताः ।

क्रन्दोऽभिगमनं चैवान्वेषणं जननं सभः^६ ॥ ३५० ॥

शिशुक्रन्दाद्यदेवासुरादिद्वन्दाच्छ इत्यनेन शिशुक्रन्दादेः शब्द-
 गणाद् देवासुरादिवर्जिताच्च द्वन्दाद् द्वितीयान्तादधिकृत्य कृतो ग्रन्थ
 इत्येतस्मिन्नर्थे कप्रत्ययो भवति ॥ * ॥ शिशवो बालास्तेषां क्रन्दस्तमधि-
 कृत्य कृतो ग्रन्थः । शिशुक्रन्दीयः । बालपुस्तकः ॥ शिशुक्रन्द इत्यन्यः^७
 ॥ * ॥ प्रद्युम्नस्याभिगमनं प्रद्युम्नाभिगमनम् । प्रद्युम्नाभिगमनीयः ॥ * ॥
 शीतान्वेषणीयः ॥ * ॥ इन्द्रजननीयः ॥ * ॥ यमस्य सभा यमसभम् ।

१ B. C. F. add दैवकः.

२ सैरिभ्रकः D.; सैरिभ्रकः C.—Bö.
 has सैरिभ्रः; Yajñ. सैरिभ्रः; K. V. ed.
 सैरिभ्र्य (1), om. a.

३ वरुड Bö., K. V. ed.; वरुड Yajñ.;
 वरुट Hem., K. V. ed.; cf. śl. 208, p.
 250, with notes 6 and 8.

४ ०रक्षाभ्यां B. C. K.; D. E. (A.)
 om. this gāya.

५ Cf. Pāṇ. iv. 3, 88 v.—Hem., to his
 sūtra vi. 3 (163), अदेवासुरादिभ्यो वैरे
 द्वन्दात् । enumerates देवासुरं । राक्षो-
 सुरं ।

६ ०भिगमश्चैवा० सभः E.; A. om.
 text and comment.

७ D. om. from शिशुक्रन्द.—Hem. re-
 marks शिशुक्रन्दशब्दात्केचिन्नेच्छन्ति ।
 शिशुक्रन्दं ।

यमसभीयः ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन प्रद्युम्नप्रत्यागमनप्रद्युम्नो-
दयनसीताहरणप्रभृतयो द्रष्टव्याः^१ ॥ २५० ॥ इति शिशुकन्दादिः ॥

सिन्धुस्तक्षशिलावसानदरदो गान्धारशाल्वोरसाः^२

कर्णः सामलकाण्डधारच्छगलाः कैर्मेदुरो यामणीः^३ ।

कंसार्धासनसिंहकर्णमधुमत्कश्मीरसिंहा इमे

स्याद्वत्सोद्वरणोऽथ वर्वरयुतो वर्णुस्तथा किंनरः ॥ ३५१ ॥

सिन्धुशुण्डिकादिभ्योऽण्ण्यावित्यनेन सिन्ध्वादेः शुण्डिकादेश्च^४
सोऽस्याभिजन इत्यर्थेऽण्ण्यौ क्रमेण भवतः ॥ * ॥ सिन्धुः समुद्रो नदी
वा । सिन्धवो जनपदः । सोऽभिजनोऽस्य । सैन्धवः ॥ * ॥ ताक्षशिलः
॥ * ॥ आवसानः ॥ * ॥ दरदो जनपदः । दारदः ॥ * ॥ गान्धारः^५ ॥ * ॥
शाल्वः ॥ * ॥ उरसा^६ जनपदः । औरसः ॥ * ॥ कर्णः ॥ सामलः ॥ द्वयं
वामनमतेन ॥ * ॥ काण्डधारः । काण्डवरक^७ इति शकटाङ्गजः ॥ * ॥
छगलो यामः । छागलः ॥ * ॥ कैर्मेदुरः^८ ॥ * ॥ यामणः ॥ * ॥ कंसः
॥ * ॥ आर्धासनः । अयं वामनमतेन ॥ * ॥ सिंहकर्णः ॥ सिंह कर्ण^९

१ °प्रत्यागमनप्रमाणागमनसीता°
D.; lac. from सीता C.—Hem. has all
three forms.—Yajñ. gives also किरा-
तार्जुनौ and विरुद्धभोजन ।

२ °शाल्वोरसाः D. E. F.; शाल्वा-
रसाः C.

३ °वगला कौमे -- यामणीः C.;
कौमदुरो° D.; कौर्मदुरो° E.; कौमं-
दुरो F.—A. om. text and comm. [B.
might also be read कौर्मदुरो].

४ सिन्ध्वादेश्च B. C. K.

५ All MSS. read गान्धार in text;
the other works गन्धार.

६ औरसा B. C.; औरसो F.—
उरसा Bō., Yajñ.; उरस K. V., Hem.

७ ? कांडचरक F.; कांडधारक D.;
कांडधारक suppl. K.; see note ९.—
काण्डधार Bō., Yajñ.; कांडवरक
Hem., K. V. a.; काण्डवारण K. V. ed.

८ कैर्मेदुरः D.; कौर्मदुरः F.; om.
B. C.—कैर्मेदुर Bō., Yajñ.; कौमेदुर
K. V. ed.; कौशेदुरः a.; [? Hem.].

९ ॥ सिंहकर्ण इति° B. C.;—? Bhoja
only singly & Vāmana (cf. सिंह & कर्ण)
singly and combined.—सिंहकर्ण Bō.,
Yajñ.; सिंहकोष्ठ K. V. ed. a. [Hem.
next page n. 6.]

इति भोजः ॥ * ॥ मधुमान्यवतः । माधुमतः ॥ * ॥ काशीरः ॥ * ॥
 सैहः । अयं वामनमतेन ॥ * ॥ वात्सोद्धरणः ॥ * ॥ बार्बरः ॥ * ॥
 वार्णवः ॥ * ॥ कैनरः ॥ ३५१ ॥

गन्धिकावासकस्त्रोजक्रोष्टुकर्णसुमङ्गलाः १ ।

संकुचितोऽथ किष्किन्धा पर्वतोऽपि निगद्यते ॥ ३५२ ॥

गन्धिका^२ जनपदः । गाब्दिकः ॥ * ॥ आवासः । अयं वामनमतेन
 ॥ * ॥ काम्बोजः ॥ * ॥ क्रौष्टुकर्णः ॥ क्रौष्टुकर्णक^३ इति भोजः ॥ क्रौ-
 ष्टुकशब्दो^४ वामनमतेन ॥ * ॥ सौमङ्गलः । अयं वामनमतेन ॥ * ॥ सां-
 कुचितः ॥ * ॥ कैष्किन्धः ॥ * ॥ पार्वतः ॥ * ॥ येऽत्र कच्छादिषु च
 पथन्ते तेषां तत एवाणि सिद्धे नृतत्स्थलचणेऽकञ्जि । अन्येषां च राश्र-
 लचणेऽकञ्जि प्राप्ते वृद्धेभ्यश्च बाहीकयामेभ्यश्चञ्जिठयोः शेषेभ्यो
 ऽणि प्राप्ते वचनम्^५ ॥ ३५२ ॥ इति सिन्ध्वादिः^६ ॥

शुण्डिका कुचवारो^७ऽथ सर्वसेनशटौ शकः ।

सर्वकेशरहौ^८ बोधश्चणकः शङ्खशंकरौ^९ ॥ ३५३ ॥

शुण्डिका ग्रामः । अभिजनोऽस्य शौण्डिक्यः ॥ अयं वामनमताभि-

१ गन्धिका° E.—A. om. text and comm.

२ Thus Hem., K. V. ed.; गन्धिका Bö., Yajñ.

३ क्रौष्टुकः । क्रौष्टु° B. C.; °क्रौष्टु-कशुक्ल F.

४ ? क्रौष्टुशब्दो B. C. K.

५ °ठञ्जिठयोर्वचनं ॥ B. C. F. K.— Cf. Pāṇ. iv. 2, 134; 124; 114; 117.

६ This gaṇa includes Pāṇ.'s and Hem.'s सिन्ध्वादि and तच्चशिलादि

(P. iv. 3, 93).—Hem.'s तच्चशिलादि not found in MS., though referred to. [It may however form part of सिन्ध्वादि, which seems incomplete in the MS.]

७ ? Thus E.; कूचवारो B. C. D. F. K. (P. iv. 3, 92); cf. śl. 244.

८ रहो B. D. K.; °केशरहो F.; °केशरहौ E.; °केरांशहो C.

९ बोधो चणकः शङ्खशंकरौ E.; बो-धा चणकः शंकरौ ॥ D.; बोधश्चणकः° B.; A. om. text and comm.

प्राचः । पाणिन्यादयस्तु शण्डिकस्य ग्रामजनपदवाचिनः शाण्डिक्य
इत्युदाहरन्ति^१ ॥ * ॥ कौचवार्यः ॥ * ॥ सर्वसेना जनपदः । सार्व-
सेन्यः ॥ * ॥ शटा जनपदः । शाव्यः ॥ * ॥ शका जनपदः । शाक्यः
सुगतः^२ ॥ रक इत्यपि शकटाङ्गजः^३ ॥ * ॥ सर्वकेशा जनपदः । सार्व-
केश्यः ॥ * ॥ राह्यः । अयं भोजमतेन । वह इति वामनः^४ ॥ * ॥
बौध्यः ॥ * ॥ चाणक्यः^५ ॥ * ॥ शाङ्ख्यः^६ कपिलः ॥ * ॥ शांकर्यः ॥ कत
इत्यपि वामनः ॥ * ॥ राष्ट्रवाचिभ्यो ऽकञ्जि शेषेभ्यो ऽणि प्राप्ते वचनम्
॥ ३५३ ॥ इति शुण्डिकादिः ॥

कर्णाक्षिकेशा नखपादगुल्फ-

भ्रूशृङ्गदन्तौष्ठमुखास्यपृष्ठम् ।

कर्णादिपचान्मूलं जाहतिरित्यनेन^७ कर्णादेः शब्दगणात्पञ्चशब्दा-
च्चास्य मूलमित्यर्थे जाहतिप्रत्ययौ भवतः ॥ * ॥ कर्णस्य मूलम् । कर्ण-
जाहम् । यथा ।

अपि कर्णजाहविनिवेशिताननः^८ ॥

यथा च ।

दधाना वलिभं मध्यं कर्णजाहविलोचना ।

वाक्क्षेपेनातिसर्वेण चन्द्रलेखेव पचतौ^९ ॥

अचिजाहम् ॥ * ॥ केशजाहम् ॥ * ॥ नखजाहम् ॥ * ॥ पादजाहम् ॥ * ॥

१ वामनामताभिप्रायेण °शण्डिकस्य
शाण्डिक्य° D.—Hem. also शण्डिक.

२ D. om. सुगतः.

३ रेक इति° C.; D. adds सौदी-
दनिः ।—All other works have रक.

४ B. C. om. राह्यः; अयं भोज-
मतेखह इति वामनः D.—The other
works have neither word.

५ चाणक्यः B. C.; चाणक्यः D.—
चणक्य Hem.; om. others.

६ Thus MSS.; °कापिलः F.—The
other works also read शङ्ख.

७ cf. P. v. 2, 24; 25.

८ Mālatīm. v. §1. 8. [अयि for अपि
B. F. K.]

९ Bhaṭṭik. iv. 16.

गुल्फजाहम् । गुल्फ^१ इत्यपि चन्द्रः ॥ * ॥ भूजाहम् ॥ * ॥ शृङ्गजाहम् ॥ * ॥ दन्तजाहम् ॥ * ॥ ओष्ठजाहम् ॥ * ॥ मुखजाहम् ॥ * ॥ आस्य-
जाहम्^२ । अयं शकटाङ्गमतेन ॥ * ॥ पृष्ठजाहम् । अयं वामनमतेन ॥
पुष्प^३ । इति चन्द्रादयः ॥ वक्त्रफले^२ अपि शकटाङ्गजः ॥ * ॥ इति
कर्णादिः ॥

कर्णादिरेषोऽथ च पीलुशम्याव्

अश्वत्थकर्कन्धुकरीरयुक्तौ ४ ॥ ३५४ ॥

पील्वादेः पाके कुण इत्यनेन पील्वादेः शब्दगणादस्य पाक इत्यर्थे
कुणप्रत्ययो भवति ॥ * ॥ पीलूनां वृक्षाणां फलानां वा पाकः । पीलु-
कुणः ॥ * ॥ शमीकुणः ॥ * ॥ अश्वत्थकुणः ॥ * ॥ कर्कन्धुकुणः ॥ * ॥
करीरकुणः ॥ ३५४ ॥

कुवलं बदरं पुष्पकर्कन्धूखदिरास्तथा ।

बदरीकुवलीशब्दौ शाकटायनसंमतौ ४ ॥ ३५५ ॥

कुवलकुणः ॥ * ॥ बदरकुणः ॥ * ॥ पुष्पकुणः । अयं चन्द्रमतेन ॥ * ॥
कर्कन्धूकुणः ॥ * ॥ खदिरकुणः ॥ * ॥ बदरीकुणः ॥ * ॥ कुवलीकुणः
॥ ३५५ ॥ इति पील्वादिः ॥

रैवतिकवैजवापी गौरमीविस्तथौदमेघिश्च ।

स्वापिशिरथौदवापिः परिपठितः क्षेमवृत्तिश्च^५ ॥ ३५६ ॥

रैवतिकादेश्च इत्यनेन रैवतिकादेः शब्दगणाद् असेदमित्यर्थे

१ गुल्फ D.

२ Thus Hem.; om. others.

३ Thus Hem.; the others पुष्प.

४ A. om. text and comment.

५ आपिशि० B. C. F. K.; क्षेमवृत्तिश्च
E.; क्षेमवृत्तिश्च D.; A. om. text & comm.

हप्रत्ययो भवति ॥ * ॥ रेवत्या अपत्यं रैवतिकः । रेवत्यादेष्टण इत्यनेन
ठणि । रैवतिकस्यायं रैवतिकीयः शकटाश्वादिः ॥ * ॥ बीजवापस्यापत्यं
बैजवापिः । बैजवापीयः ॥ * ॥ गौरग्रीवीयः ॥ * ॥ औदमेघीयः ॥ * ॥
खः पिशः खपिशः । तस्यापत्यं खापिशिः^१ । अत एव गणपाठाद् द्वा-
रादेरित्यनेन टैज् न भवति^२ ॥ * ॥ औदवापीयः ॥ औदवाहिरि-
त्यन्ये^३ ॥ * ॥ चैमवृत्तीयः^४ ॥ * ॥ अस्यापि शिष्येत्यादिना^५ ऽकञि
प्राप्ते वचनम् ॥ ३५६ ॥ इति रैवतिकादिः ॥

गोहविःखरदरासुरमेधा^६

अष्टकायुगखदा^७ विषकूपौ ।

सुक्खदाध्वसहिताक्षरवेदाव्

ऊधसोऽनङि नभेऽपि च नाभेः^८ ॥ ३५७ ॥

गवाद्योस्तु य इत्यनेन गो । इत्यादेः शब्दगणाद् उवर्णान्ताच्च
यप्रत्ययो भवति वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु ॥ * ॥ गव्यम् ॥ * ॥ हविर्होतव्यं वस्तु ।
हविषे हितं तदर्थं वा । हविष्यम् ॥ * ॥ खर्यम्^९ ॥ * ॥ दर्यम् ॥ * ॥
असुर्यम् ॥ * ॥ मेथ्यम् ॥ * ॥ अष्टका आङ्गकालः । अष्टक्यम् ॥ * ॥
युगाय हितं युगोऽस्य स्यादिति वा । युग्यम् ॥ * ॥ खदतीति खदो

१ श्वः० श्वपिशः० F.; श्वापिशिः B. F.
K.; lacuna C.

२ See śl. 167; P. vii. 3, 4.

३ औदवापि Bō., Yajñ.; औदवाहि
Kāś. V. ed., α., Hem.

४ चैमवृत्तीयः B. C.; चैमवृत्त्यः D.
—? चैमधृत्वि with Hem., and śl. 205,
320; चैमवृद्धि Bō., Yajñ., K. V. ed.;
चौम । वृत्ति α.

५ अस्याशिष्ये० B. C. K.—Cf. P. iv.
3, 126.

६ गोहविःखर० D. E. F.

७ ०युगषदा B. F. K.; युगपदी C.

८ शुक्० D. F.; खदा० F.; A. om.

text and comment.

९ खर्यं D. F. (cf. note 6). — खर
Bō., Yajñ., Kāś. V. ed., Hem.; खर
Kāś. V. α.

हिंसकः । स्वयम्^१ ॥ * ॥ विध्यम् ॥ * ॥ कूप्यः ॥ * ॥ सुच्यः ॥ * ॥
 स्वदा^२ कुहाली । तदर्थं स्वयं खोहम् ॥ * ॥ अध्वन्यः ॥ * ॥ अचर्यः
 ॥ * ॥ वेद्यः । अयं वामनमतेन ॥ * ॥ ऊधस इत्यूधः शब्दस्यानङादेशे^३
 षति पाठः । ऊधसे हितः । ऊधन्यो^४ ऽभ्यङ्गः ॥ * ॥ नाभये हितम् ।
 नभ्यमञ्जनम् । नभ्योऽचः ॥ प्राण्यङ्गवाचिनस्तु नाभिः शब्दादुत्तरसू-
 त्रेण^५ च एव । नाभ्यं तैलम् ॥ ३५७ ॥

शुनो यण^६ इति ज्ञेयं दीर्घत्वं च विभाषया ।

कूपबीजक्षरा^७ दीसवर्हिः शब्दौ मताविह ॥ ३५८ ॥

शुने हितं शुन्यं शुन्यं च^८ । रक्षपालमात्रेणापि रहितं गृहं कुटी-
 रकादि पर्वतारण्यादिस्थानं^९ तूपचारेण ॥ * ॥ कूप्यो^{१०} देशः ॥ * ॥
 बीजेभ्य इमे । बीज्या बीज्यः ॥ * ॥ चरायेदम् । चर्यं काष्ठम् ॥ * ॥
 दीसः^{११} शेषः । तदर्थं काष्ठं दीस्यम् ॥ * ॥ वर्हिर्दर्मः । वर्हिष्यम् ॥ ३५८ ॥
 इति गवादिः ॥

१ षदतीति षद्ः^० F.; षब् B. F. K.;
 lacuna C.

२ Thus also Bö.; स्वद् Yajñ., Hem.,
 K. V. ed.; om. a.—स्वदो विद्रावणं
 तस्यै हितं स्वयं पौषधम् Yajñ. [? कुहा-
 ली all MSS., cf. p. 363, note 3].

३ *स्थानजादेशे F.; *स्थ नञादेशे
 B. K. lac. C.; *स्थ नञ्यादेशे D.

४ ऊधस्यो B. K.; औधस्यो F.;
 lac. na C.

५ Cf. Pāṇ. v. 1, ४.

६ शुनो यण E.

७ कूपबीज^० B. E. F. K.; lac. C.—

A. om. text and comment.

८ B. C. D. K. om. शुन्यं च.

९ रहितगृहकुटीरं को पर्व^० D.—
 Hem. has a special rule vii. 1, (34) शुनो
 वस्योद्भूत ॥ *शुने हितं शुन्यं शुन्यं ॥

१० ? Thus D.; कूप्यो B. C. F. K.—
 K. V. a. has कूप and कुप; the others
 कूप only.

११ दीस Hem.; दीप्त (v.l. दीस) Bö.;
 om. K. V.; दीपनं दीप्तनम् दीप्यमि-
 धनम् Yajñ.

अपूपयूपौ^१ कटकोऽथ किण्वः

सूपौदनौ तण्डुलकर्णवेष्टौ ।

अवोषदीपौ^२ पृथुकश्च पत्रं

स्थूणागर्गलाश्चा मुसलोऽपि पूपः^३ ॥ ३५९ ॥

हव्यापूपादेर्वेत्यनेन वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु हविर्विशेषवाचिनोऽपूपादेश्च
यप्रत्ययो भवति वा ॥ * ॥ आमिक्ष्यम् आमिचीयं^४ दधि ॥ * ॥ अपू-
ष्यम् अपूपीयम् अन्नम् ॥ यवापूष्यम् । यवापूपीयम् ॥ * ॥ यूपो यज्ञ-
स्तम्भः । यूप्यम् । यूपीयम् ॥ * ॥ कटक्यम् । कटकोयं हेम ॥ * ॥ किण्वं
मदिराकिट्टः^५ । किण्व्यम् । किण्वीयम् ॥ * ॥ स्थूप्यम् । स्थूपीयम् ॥ * ॥
ओदन्यम् । ओदनीयम् ॥ * ॥ तण्डुल्यम् । तण्डुलीयम् ॥ * ॥ कर्ण-
वेष्ट्यम् । कर्णवेष्टीयम् ॥ कर्णवेष्टक^६ इत्यन्ये ॥ * ॥ अवोष्याः । अवो-
षीयाः^७ कलायाः ॥ * ॥ दीप्यम् । दीपीयं वेष्टम् ॥ * ॥ पृथुकाः ।
पृथुकीया ब्रीहयः ॥ * ॥ पत्र्यम् । पत्रीयम् ॥ अश्वपत्र्यम् अश्वपत्रीय-
मित्यपि ॥ * ॥ स्थूष्यम् । स्थूणीयं काष्ठम् ॥ * ॥ अरेण कर्षणेन गलति ।
अर्गला^८ दारुमयो लोहमयो वा दण्डः । अर्गल्यम् । अर्गलीयम् ॥
अयं भोजमतेन । वामनाद्यास्त्वर्गल इति पेटुः ॥ * ॥ अश्व्यम् । अश्वी-
यम् ॥ * ॥ मुसल्यम् । मुसलीयम्^९ ॥ * ॥ पूष्यम् । पूषीयम्^{१०} ॥ * ॥

१ अपूपपूपौ F. K.

२ अभोषदीपौ B. C.; अभूषदीपौ
E.; अवापदीपौ F.; आवाषदीपौ D.

३ मुश्लो^० B. E. F. K.; यूपः B. K.;
यूषः F.; lac. C.; A. om. text and comm.

४ आमीक्ष्यं आमीचीचीयं D.

५ किण्वं पापं तस्मै हिता किण्व्या
कुसंगतिः Yajñ.

६ Thus all other works.

७ आवाष्याः आवाषीयाः D.; अवा-
ष्याः अवापीयाः F.—The other works
have अवोष, अभूष, अभेष (om. Hem.),
and अभ्योष.

८ अर्गलं B. C. D.—Bö., Yajñ., K. V.
अर्गल; Bö., Yajñ. also इर्गल; Hem.
इर्गल, इल्लज, इल्लजलक.

९ मुश्ल्यं मुश्लीयं D. F.

१० यूप्यं यूपीयं B. C. F. K.

शकटाद्यनमतमाश्रित्यान्नविकाराश्चेति न पठितम् । एभ्यस्तु सुर्याः
सुरीयास्तण्डुला इत्याद्युदाहरणम् । सादेष्टेत्यधिकारात्प्रदीप्यं प्रदी-
पीयमित्यादि^१ । अन्ये तु प्रदीपशब्दमपि^२ पठन्ति । तन्मते नियमार्थं
विदीपीयमित्यादि । अन्नविकारेभ्यस्त्वर्यपरत्वान्न^३ भवति । यवसुरी-
यम् । पिष्टसुरीयम् । अत एवापूपाद्यन्नविकाराणां पृथग्यहणमर्थव-
द्भवति । अपूपादिषु येऽन्नभेदशब्दा अपूपादयस्तेषां केनचिदाकार-
सादृश्येनार्थान्तरवृत्तौ प्रत्ययार्थमुपादानमिति शकटाङ्गजः । अस्माकं
त्वयमाशयः । शष्कुलीमोदकप्रभृतयोऽन्नविकाराः पृथुकापूपादय-
स्त्वनमेव^४ विशिष्टावस्थं नान्नविकार इति पृथगुपादानम् ॥ ३५६ ॥
इत्यपूपादिः ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां
स्वीयगणरत्नमहोदधिवृत्तौ शेषसाध्वर्थभवाख्यानागतार्थ-
कृताभिजनपाकेदमर्थविहिततद्धितप्रत्ययगणनिर्णयो
नाम पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१ °सुदीप्यं सुदीपीयमित्यादि D.

२ प्रदीपशब्द° B. F. K.; अन्ये क्लृ-
तीय° C.—All other works include
प्रदीप in the *gaṇa*.

३ °अर्थे परत्वान्न D.

४ पृथुकाभूषादयस्त्वनमेव B. F. K.;
पृथुकाप्रषोदय° C.; पृथुकापूपादयो
अन्नमेव D.

अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

संशयषष्ठान्नव्रतभारतरामायणैकभक्तानि ।

अष्टममासक्षपणोपवासपारायणानि स्युः^१ ॥ ३६० ॥

तत्संशयादेः करोतीत्यनेन द्वितीयान्तात्करोतीत्येतस्मिँल्लोकप्रसिद्धे
ऽर्थे ठञ् भवति ॥ * ॥ संशयं करोति । सांशयिकः स्थाणादिः ॥ * ॥
षाष्ठान्नव्रतिकः ॥ * ॥ भारतिकः ॥ रामायणिकः ॥ अनयोः करोतिः
कथने वर्तते ॥ * ॥ ऐकभक्तिकः ॥ * ॥ आष्टमिकः ॥ * ॥ मासचपणिकः
॥ * ॥ औपवासिकः ॥ * ॥ पारायणं साकल्यवचनम् । पारायणिकः ॥
अथवा पारायणमिति सामान्येनाभिधानाद्वातुपारायणं नामपारा-
यणं वाभिधीयते । तत्करोति पठनपरिसमाप्तिं नयतीत्यर्थः । एतच्च
करोतेरशेषधात्वर्थानुगतवृत्तित्वात्सम्भ्यते । तदुक्तम् ।

विकारभेदसंसर्गोत्कर्षहानादिरूपतः ।

करोतिः परिणामार्थं^२ चित्रमाह स्वभावतः ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन तुरायणचान्द्रायणप्रभृतयो^३ द्रष्टव्याः ॥
३६० ॥ इति संशयादिः^४ ॥

अजशङ्कूत्तरा वारि कान्तारस्थलजङ्गलाः ।

तेनाजाद्यादेराहृतं वेत्यनेनाजादिपूर्वपदात्पयिशब्दात् तेनाहृतं
तद्गच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति ॥ * ॥ अजपथेनाहृतम् अजपथं^५

१ शंशय० क्षपणौपवास० E.; A. om.
ext and comment.

नांतरायण० D.; lac. C.

४ शंशयादिः E.—Cf. P. v. 1, 72-3;

२ परिमाणार्थं D.; lac. C.

Hem. vi. 4, (80. 89. 90).

३ तेनन्तरायणचान्द्रायण० B.; ते-

५ अजपथा D.; lac. C.

गच्छति वा । आजपथिकम् । आजपथिकः ॥ * ॥ शङ्कुरिव च्छजुः
पन्थाः । शङ्कुपथः । शङ्कुपथिकम् ॥ * ॥ औत्तरपथिकम् ॥ * ॥ वा-
रिपथिकम् ॥ * ॥ कान्तारपथिकम् ॥ * ॥ स्थालपथिकम् ॥ * ॥ जाङ्ग-
लपथिकम् ॥ * ॥ इत्यजादिः^१ ॥

ऋतुस्तथोपवस्ता च प्राशिता च बुधैर्मतः^२ ॥ ३६१ ॥

ऋत्वादिभ्यो ऽण् इत्यनेन ऋत्वादेरस्य प्राप्त इत्येतस्मिन्नर्थे ऽण् भवति
॥ * ॥ ऋतुः प्राप्तो ऽस्य । आर्तवं पुष्पम् । आर्तवी कलिका । आर्तवः
पुष्पबन्धः ॥ * ॥ उपवस्ता । उपवासव्रती । स प्राप्तो ऽस्य । औपवस्तं
पर्वं भोज्यं वा ॥ * ॥ प्राशिता भोक्ता प्राप्तो ऽस्य । प्राशितं भोजनम् ।
प्राशित्री रसवती ॥ * ॥ ऋत्वादयः प्रयोगगम्याः ॥ ३६१ ॥ इति
ऋत्वादिः^३ ॥

संतापसंघातनिसर्गयोगोपवाससंपादनसंपरायाः ।

संग्रामसंयोगविसर्गमांसप्रवासमांसौदनसंनिपाताः^४ ॥ ३६२ ॥

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्य इत्यनेन संतापादेश्चतुर्थ्यन्तात्तस्मै प्रभ-
वतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति ॥ * ॥ संतापाय प्रभवति । सांतापिकं
दुर्जनसंगतम् । सांतापिको यीश्वकालः । सांतापिकी नीचसेवा ॥ * ॥
सांघातिकम् ॥ * ॥ नैसर्गिकम् ॥ निःसर्ग^५ इत्यपि वामनः ॥ * ॥ यौ-
गिकम्^६ । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ * ॥ औपवासिकः ॥ * ॥ सांपाद-

^१ See P. v. 1, 77; Hem. vi. 4, (87).

^२ प्राशिता विबुधैः F.; A. om. śloka
and comment.

^३ See Kāś. V. v. 1, 107 (उपवस्तादि);
Hem. vi. 4, (126) ऋत्वादिभ्यो ऽण् ॥

^४ A. om. text and comment.

^५ Hem. has both; निःसर्ग Bö., Yajñ.,
K. V. ed.; निःसर्ग a.

^६ With Hem. this *gana* is योगादि;
cf. Pāṇ. v. 1, 102.

निकः ॥ * ॥ सांपराधिकः ॥ * ॥ सांग्रामिकः ॥ * ॥ सांयोगिकः ॥ * ॥
 वैसर्गिकः ॥ * ॥ मांसिको व्याधागमः^१ ॥ * ॥ प्रावासिकः ॥ * ॥ मां-
 सौदनिकः ॥ सक्तुमांसौदन^२ इत्यन्यः ॥ * ॥ सांनिपातिकः ॥ ३६२ ॥

संनाहौदनसंवेशसक्तुसंमोदनं^३ निरः ।

पेषघोषावुपात्सर्गः पेषवासक्रमाः^४ समः ॥ ३६३ ॥

सांनाहिकः ॥ * ॥ औदनिको दानपतिसंयोगः ॥ * ॥ सांवेशिकः^५
 ॥ * ॥ सक्तुभ्यः शक्तः । साक्तुकः ॥ * ॥ संमोदनं हर्षः । सांमोदनिकः
 ॥ * ॥ नैषेधिकः ॥ * ॥ नैर्घोषिकः ॥ * ॥ औपसर्गिकः ॥ * ॥ सांपेधिकः
 ॥ * ॥ सांवासिकः ॥ * ॥ सांक्रामिकः^६ । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ ३६३ ॥
 इति संतापादिः ॥

व्युष्टोपवासौ परिषत्प्रवासौ

संग्रामतीर्थ समुदायनित्यम् ।

प्रवेशनो निष्क्रमणः समोऽमेरु

घातः^७ पदं पीलुपरं च मूलम् ॥ ३६४ ॥

व्युष्टादिभ्योऽण् इत्यनेन व्युष्टादेश्च कार्यं दीयत इत्येतयोरर्थ-
 योरण् भवति ॥ * ॥ व्युष्टं प्रभातम् । तत्र कार्यं दीयते वा । वैयुष्टम् ॥ * ॥

१ व्याधागमः B. C. K.

२ मांसौदनिकः । सक्तुः । मांसौदन इ°
 F.; Hem. has both compounds.

३ °संदेशसक्तु° B. C. F. K.; °संवेश-
 सक्तु° D.; संमोदना MSS.

४ पेषवाशक्रमाः E.; A. om. text and
 comment.

५ सांवेशिकः D.; सांदेशिकः B. C. F.
 K.—Hem., K. V. *v.l.* संवेश; Bō., Yajñ.
 संवेश; Bō., Yajñ., K. V. *a.*, *v.l.* ed. also
 संवेशन.

६ सांक्रामिकः F.; cf. sl. 166.—Only
 Hem. has this word.

७ घातं E.; A. om. text and comment.

औपवासम् ॥ * ॥ पारिषदम् ॥ * ॥ प्रावासम् ॥ * ॥ सांग्रामम् ॥ * ॥
 तैर्यम् ॥ * ॥ सामुदायम् ॥ * ॥ नित्यशब्दो दिवसाभ्यावृत्तिविषयो १
 द्रष्टव्यो व्युष्टसाहचर्यात् ॥ ननु कूटस्थाकाशादिवस्तुवृत्तिस्ततः सर्वे
 ऽध्वभावकाला इति सप्तमीप्रसङ्गे द्वितीया स्यात् । नैत्यः । सर्वकालं
 दीयत इत्यर्थः ॥ * ॥ प्रवेशने गृहान्नगराद्वा कार्यं दीयते वा । प्रावेश-
 नम् ॥ * ॥ एवं नैक्रमणम् ॥ * ॥ सांघातम् ॥ * ॥ आग्निपदम् ॥ * ॥
 पैलुमूलम् ॥ * ॥ परिषत्समुदायशब्दौ न्यासकृन्मतेन ॥ * ॥ आकृतिगण-
 न्यायम् । तेन लोकयात्राप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ३६४ ॥ इति व्युष्टादिः ॥

चूडा श्रद्धा द्वादशाहस्तथायं

ज्ञेया यात्रा देवतीर्थात्परेह ।

स्वर्गः कामो वो २ धनायुर्यशांस्य-

नेको लक्ष्यो धीमता लक्ष्यतश्च ३ ॥ ३६५ ॥

चूडास्वर्गोत्थापनास्वस्तिवाचनादेरण्यच्छठञ्जुगित्यनेन ४ चूडा-
 दिस्वर्गाद्युत्थापनादिस्वस्तिवाचनादीत्येतेभ्यो गणेभ्यः प्रथमान्तेभ्यो ऽस्य
 प्रयोजनमित्येतस्मिन्नर्थे ऽण्यच्छठञ्जुगित्येते ४ क्रमेण भवन्ति ॥ * ॥
 चूडा प्रयोजनमस्य । चौडम् । यथा ।

स वृत्तचौलश्चलकाकपचकैर्

अमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ५ ॥

१ दिवसाषयो D.

२ कामो बाधः नायुं B.; कामो

बाधना° K.; स्वर्गिकाम्या बाधना° C.;

कामो धो धना° F. (cf. n. १ next page);

कामो धो D.

३ °यशस्वलोकालक्ष्या धी° D.; °अ-

नोकालक्ष्यो° E.; A. om. text and com-
 ment.

४ °ठञ्जुगि° D.

५ Raghuv. iii. 28.

एवं आद्धम् ॥ * ॥ द्वादशाहम् ॥ * ॥ दैवयात्री पुष्पप्रचितिः ॥ * ॥
 तीर्थयात्रन्नपङ्क्तिः ॥ * ॥ इति चूडादिः ॥

स्वर्गः प्रयोजनमस्य । स्वर्ग्यं धनम् । स्वर्ग्या देवपूजा ॥ * ॥ काम्या
 दृष्टयः ^१ ॥ * ॥ धन्यम् ॥ * ॥ आयुष्यम् ॥ * ॥ यशस्या विद्या ॥ ३६५ ॥
 इति स्वर्गादिः ॥

उदुपाभ्यां परात्स्थापेरनोऽनोः प्रवचेर्वचेः २ ।

विशेर्वासेस्तथाङ्प्राच्च रुहेः समा विशे रभेः ३ ॥ ३६६ ॥

उत्थापनम् उत्थापना ^४ वा प्रयोजनमस्य । उत्थापनीयम् ॥ उप-
 स्थापनीयम् ॥ * ॥ अनुप्रवचनीयम् ॥ अनुवचनीयम् ॥ अनु पश्चाद्वाच-
 नम् अनुवाचनमिति ^५ वामनः ॥ अनुवादनम् । अनुपानमित्यपरः ^६
 ॥ * ॥ अनुवेशनीयम् ॥ संवेशनमिति वामनः ॥ * ॥ अनुवासनीयम् ॥ * ॥
 आङ्प्राच्चेति चकारेणानोरित्यनुवृत्त्यते । आरोहणीयम् ॥ प्ररोह-
 णीयम् ^७ ॥ अनुरोहणीयम् ^८ ॥ * ॥ समावेशनीयम् ॥ * ॥ समारम्भ-
 णीयम् ॥ ३६६ ॥

विशेः पदे रुहेः पूरेः समापेश्व सपूर्वतः ।

स्वस्तिवाचनं पुण्याहवाचनं शान्तिवाचनम् ^९ ॥ ३६७ ॥

१ F. adds अघस्यः

२ °परा स्थापिरतो° प्रवदेर्वधेः E.;
 °अतोऽनोः° F.; °स्थापिनोः° C. K.

३ रजः D.; रतः E.; A. B. om. text
 and comment.

४ उपस्थापना F.; उत्थीयना D.

५ Bū., Yajñ. have both; K. V. ed.
 अनुवचन only; Hem. om. this and
 अनुप्रवचन.

६ अनुपादनमित्य° C. F. K.; °इत्य-
 प्यपरः D.—Hem. has अनुवादन and
 अनुपान; Kāś. V. ed. अनुवादन; Bū.,
 Yajñ., K. V. β. om. both.

७ प्रारोहणीयं D. F. K.—प्ररोहण
 K. V., Hem.; om. Bū., Yajñ.

८ Thus Hem., Yajñ.; अन्वारोहण
 Bū., K. V., Hem.

९ A. B. om. text and comment.

अन इत्यनुवर्तते ॥ गृहप्रवेशनं प्रयोजनमस्य । गृहप्रवेशनीयम् ॥ * ॥ अश्वप्रपदनीयम् ॥ * ॥ प्रासादारोहणीयम् ॥ * ॥ प्रपापूरणीयम् ॥ * ॥ व्याकरणसमापनीयम् ॥ * ॥ संपूर्वत इति गृहादिपूर्वपदोपेतात् ॥ * ॥ इत्युत्थापनादिः^१ ॥

स्वस्तिवाचनं प्रयोजनमस्य । स्वस्तिवाचनम् ॥ * ॥ पुण्याहवाचनम् ॥ * ॥ शान्तिवाचनम् ॥ * ॥ उत्थापनादयः स्वस्तिवाचनादयश्च प्रयोगगम्याः ॥ * ॥ इति स्वस्तिवाचनादिः^२ ॥ ३६७ ॥

देवतिलदेशविरतेर्महतः सामायिकाद्भूतं^३ गदितम् ।

दीक्षाऽवान्तरपूर्वा त्रिश्रुतिकाः^४ स्युर्महानाम्नाः ॥ ३६८ ॥

तच्चरति देवव्रतादिभ्यो ङिन् इत्यनेन तदिति द्वितीयान्ताद् देवव्रतादिशब्दगणाच्चरतीत्यर्थे ङिन् भवति ॥ * ॥ देवव्रतं चरति । देवव्रती ॥ * ॥ तिलव्रतं चरति । तिलव्रती ॥ * ॥ देशविरतिव्रती ॥ * ॥ महाव्रती ॥ * ॥ सामायिकव्रती^५ ॥ * ॥ अवान्तरदीची ॥ * ॥ इति देवव्रतादिः^६ ॥

त्रिश्रुतिका इति त्रिशब्दो^७ महानाम्नादिरित्यर्थः । महानाम्नादेरित्यनेन महानाम्नादेर्द्वितीयान्ताच्चरतीत्यर्थे ठञ् ॥ * ॥ महानाम्ना नाम च्चः । तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते । महानाम्नीश्चरति । माहानाम्निकः । आख्यातरूपत्वादस्तीत्वाभावः ॥ * ॥ आदित्यव्रतिकः

१ अनुप्रवचनादि Pāṇ. v. 1, 111; उत्थापनादि Hem. vi. 4, (122).

२ Thus Hem. vi. 4, (124); पुण्याहवाचनादि Pāṇ. v. 1, 111 vārtt.

३ °देशविरतेर्महत° E.; °विरतेर्महतः सामापि° D.

४ स्त्रीश्रुति D.; A. B. om. text & c.

५ सामयिक° C.; सामापिक° D.

६ Thus also Hem. (om. सामायिकव्रत and देशविरतिव्रत); अवान्तरदीक्षादि P. v. 1, 94 vārtt.

७ स्त्रीश्रुतिका° स्त्रीशब्दो D.

॥ * ॥ गौदानिकः^१ ॥ * ॥ तथा ऽस्य ब्रह्मचर्य इत्यनेन ब्रह्मचर्ये ऽभिधेय
एषां तुल्यं रूपम् ॥ * ॥ इति महानाम्यादिः ॥ ३६८ ॥

अश्ववस्वश्मभङ्गोमावर्षोणी गणमित्यपि^२ ।

वंशवत्त्वजमूलाक्षस्थूणाखट्वाकुटेक्षवः ॥ ३६९ ॥

ब्रह्मवर्चसद्व्यचो ऽसंख्यामानाश्चादेर्य इत्यनेन ब्रह्मवर्चसशब्दात्संख्या-
मानाश्चादिवर्जिताश्च^३ द्व्यचः शब्दात् तस्य हेतुः संयोगोत्पातावित्ये-
तस्मिन्नर्थे^४ यप्रत्ययो भवति ॥ * ॥ ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं संयोग उत्पातो
वा । ब्रह्मवर्चस्यः ॥ * ॥ द्व्यचः । धनस्य निमित्तम् । धन्यम् । स्वर्ग्यमि-
त्यादि ॥ * ॥ संख्यामानाश्चादिप्रतिषेधः किम् । पञ्चकः । सप्तकः ।
प्रास्थिकः । खारीकः ॥

अश्वादेः ॥ आश्विकः ॥ * ॥ वासुकः ॥ * ॥ आश्विकः ॥ * ॥ भा-
ङ्गिकः ॥ * ॥ औमिकः ॥ * ॥ वार्षिकः ॥ * ॥ और्णिकः ॥ * ॥ गाणिकः^५
॥ * ॥ इत्यश्वादिः ॥

वंशादिभारं हरति वहत्यावहतीत्यनेन वंशादेः पराद् भारश-
ब्दाद् भारभूताद्वा वंशादेर्द्वितीयान्ताद्हरति वहत्यावहतीत्यर्थे ठञ्
भवति ॥ * ॥ वंशभारं हरति वहत्यावहति वा । वांशभारिकः ॥ * ॥
बाल्वजभारिकः ॥ * ॥ मौलभारिकः ॥ * ॥ आचभारिकः ॥ * ॥ स्थौ-
णाभारिकः^६ ॥ * ॥ खाट्वाभारिकः^६ ॥ * ॥ कौटभारिकः ॥ कुटज

१ पौपनिकः D.—Hem. calls this
gana गोदानादिः.

२ मणमित्यपि C. F. K.—A. om. to
ऽसंख्या in the comm.; B. to य[प्रत्ययो].

३ ब्रह्मचर्येण सशब्दा° A.

४ हेतुः संयोगो° A. D., cf. P. v. 1, 38.

५ गाणिकः B. C. F. K.; om. D.—

The other works have गण.

६ स्थौणभारिकः° C. F.; खाट्वाभा-
रिकः F.

इति वामनः^१ ॥ * ॥ ऐचुभारिकः ॥ * ॥ अश्वत्य इत्यपि दिग्मस्तः ।
स्रक्ष्ण^२ इत्यपि भोजः ॥ * ॥

भारभूतान्वा वंशान्हरति वहत्यावहति वा । वांशिकः ॥ बाण-
जिकः ॥ मौलिकः ॥ आचिकः ॥ स्थौणिकः ॥ खाद्विकः ॥ कौटिकः ॥
ऐचुकः ॥ * ॥ अश्वशब्दौ गणे द्रष्टव्यौ ॥ * ॥ हरति देशान्तरं प्रा-
पयति चोरयति वा^३ । आवहत्युत्पादयतीत्यर्थः ॥ * ॥ इति वंशा-
दिः ॥ ३६६ ॥

छेदं भेदं संप्रयोगं विकर्षं

दोहद्रोहौ विप्रकर्षप्रकर्षौ ।

कर्षं नर्तं विप्रयोगप्रयोगौ

संवेः प्रश्नं प्रेषणं विद्धि विद्वन् ॥ ३७० ॥

छेदादेर्नित्यमित्यनेन छेदादेस्तदर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भ-
वति ॥ * ॥ छेदं नित्यमर्हति । छेदिकस्तरुः ॥ * ॥ भेदिकः शत्रुः ॥ * ॥
सांप्रयोगिकः ॥ * ॥ वैकर्षिकः ॥ * ॥ दौहित्री गौः ॥ * ॥ द्रौहिणी ॥ * ॥
वैप्रकर्षिकः ॥ * ॥ प्राकर्षिकः ॥ * ॥ कार्षिकः ॥ * ॥ नार्तिकः ॥ गोनर्त
इत्यन्ये^४ ॥ * ॥ वैप्रयोगिकः ॥ * ॥ प्रायोगिकः^५ ॥ * ॥ सांप्रश्निकः
॥ * ॥ वैप्रश्निकः ॥ * ॥ प्रेषणिकः ॥ प्रेक्षणं^६ इति शकटाङ्गजः ॥ * ॥
विराग विरङ्ग चेति गणसूत्रं वामनमतेन । वैरङ्गिकः ॥ ३७० ॥ इति
छेदादिः ॥

१ Hem. has कुट and कुटज; the others कुटज only.

२ स्रक्ष A.; स्रक्ष D.; शुक्ष B.; C. om. from इत्यपि.—Hem. has स्रक्ष (appar. corr. into स्रक्ष); K. V. a. स्रक्ष; om. Bū., Yajñ., K. V. ed.

३ वोदयति वा A.; नोदयति वा B. C. F. K.; प्रापयति वहति वारयति D.

४ गौनर्त° F.—Hem. has both words; the others नर्त (K. V. ed. वर्त्त!).

५ ? प्रायोगिकः cf. śl. 164.

६ Thus Hem., the others प्रेषण.

दण्डार्धमेधामुसलानि^१ मेघो^२

वधोदकेभा मधुपर्कयुक्ताः ।

युगं कशासौ^३ पितृदेवता च

दण्डादिरेवं विबुधैः प्रणीतः ॥ ३७१ ॥

दण्डादेरित्यनेन दण्डादेः शब्दगणादर्थतीत्येतस्मिन्नर्थे यो भवति
॥ * ॥ दण्डमर्हति । दण्डः । दण्डो दमनं न तु यष्टिः । यथा । स्थित्यै
दण्डयतो दण्डान्^४ ॥ ननु दण्डत इति दण्डः पूर्वतोत्यादिना^५
सिद्धम् । सत्यम् । दण्डमर्हतीति ठञ् प्रसज्येत^६ ॥ * ॥ अर्थोऽतिथिः ।
यथा । तमर्थमर्थादिकयादिपूरुषः^७ ॥ * ॥ मेघः^८ ॥ * ॥ मुसलघातो
मुसलः । मुसल्यः^९ ॥ * ॥ मेघः^{१०} ॥ * ॥ वधः ॥ * ॥ उदकः ॥ * ॥
इभ्यो धनी ॥ * ॥ मधुपर्कः श्रीचित्रो गृहागतः ॥ * ॥ युगो दम्यः ॥ * ॥
कशाघातोऽपि कशा । कश्यो^{११}ऽश्वः ॥ * ॥ पितृदेवतः^{१२} आङ्गकालः
॥ * ॥ आकृतिगणशायम् । तेन रथकन्यादयो^{१३} द्रष्टव्याः ॥ ३७१ ॥
इति दण्डादिः ॥

मुखाताभ्युक्षती बन्धुमैत्री निद्रा मुखात्परा ।

मुखाच्छय्या तपो रात्रिर्दिवसः शयनं शयः^{१४} ॥ ३७२ ॥

१ मेघा° B. C. F. K.; मुशलानि
A. B. C. F. K.

२ मेघा A. B. C. F. K.; मेघा E.

३ कशासौ A. D. E.

४ Raghuv. i. 25.

५ पूर्वतोत्यादिना D. F.; पूञ्चती°
(or पू°) A.; apparently refers to the
kṛitya य (P. iii. 1, 95 ff.; 3, 139 ff.)

६ प्रयुज्यते A.; cf. P. v. 1, 19; 63.

७ Ṣiṣ. i. 14 (तमर्थमर्थादि° eds.).

८ मेघः B. F. K.

९ मुशल° मुशल्यः A. B. C. F. K.

१० मेघः A. B. C. F.

११ कसा° कसा° कश्यो A. D.

१२ पितृदेवतः B. C. K.; °देवतं A. D.

१३ Hem. om. these; Bḥ., Yajñ. have
instead गुहा, अङ्ग, भाग (also K. V.),
सुवर्ण.

१४ मुखाच्छय्या तथा रात्रिः शयः
शयनमित्यपि D. E.

सुखातादेः पृच्छतीत्यनेन सुखातादेर्द्वितीयान्तात्पृच्छतीत्यर्थे ठञ् भवति ॥ * ॥ सुखातं पृच्छति । सौखातिकः । यथा । सौखातिको यस्य भवत्यगस्त्यः^१ ॥ * ॥ आभ्युन्नतिकः ॥ * ॥ बान्धुमैत्रिकः ॥ * ॥ सौख- निद्रिकः ॥ * ॥ सौखशयिकः ॥ * ॥ सौखतपसिकः^२ ॥ * ॥ सौखरा- त्रिकः ॥ * ॥ सौखदिवसिकः^२ ॥ * ॥ सौखशयनिकः^३ । अयं शकटा- ऋजमतेन । अस्मन्मते तु सौखशायनिक इति स्यात् ॥ * ॥ सौखश- यिकः^२ ॥ ३७२ ॥ इति सुखातादिः ॥

परदारा गुरोस्तल्पं माथोत्तरपदं^४ तथा ।

पदव्यनुपदाक्रन्दजन्ययात्राः^५ प्रकीर्तिताः ॥ ३७३ ॥

परदारादेर्गच्छतीत्यनेन परदारादेर्गणाट्टञ् भवति ॥ * ॥ पर- दारागच्छति कामयते । पारदारिकः ॥ * ॥ गुरोस्तल्पं कलत्रं गुरु- तल्पम् । गौरुतल्पिकः ॥ * ॥ दाण्डमाधिकः । शौल्कमाधिकः^६ ॥ माथशब्दः पथिपर्यायः^७ ॥ * ॥ पादविकः ॥ * ॥ आनुपदिकः । अनु- गतप्रत्युत्तरवक्ता प्रत्यासत्त्या धावति वा^८ ॥ * ॥ दृष्टविपत्तावुत्खण्ड- दिताराव आक्रन्दः । आक्रन्दन्यस्मिन्नित्याक्रन्दो देश आर्तशरणं वा । आक्रन्दिकः ॥ * ॥ जान्ययात्रिकः^९ ॥ * ॥ अन्येऽपि प्रयोगगम्याः ॥ ३७३ ॥ इति परदारादिः ॥

१ Raghuv. vi. 61.

२ Om. D.

३ सौखशायनिकः A.; सौखशयकः D.—Hem. and K. V. also have सौख- शायनिकः; Bū. सुखशयन.

४ माथोत्तरपदं A.

५ जन्ययात्रा B. F. K.; यनयात्राः C.; जन्ययात्रः D.

६ दाण्डमाधिकः^० F.; दाण्डमाधिकः । शौल्कमासिकः^० A

७ माथशब्दः पथिपर्यायः A.; A. B. C. K. place पादविकः before माथशब्दः; D. om. from माथशब्दः to आनुपदिकः —The other works om. these three words, as well as आक्रन्द & जन्ययात्रा; cf. P. iv. 4, 37-8, and K. V.; Hem. has गुरु- दार, आतृजाया and सभर्तृका instead.

८ अनुत्तरात्प्रतर^० F.; अनु--प्रत्यु- त्तरवक्ता^० C.; A. om. वा.

९ जान्ययात्रिकः B. C. F. K.; om. A.

प्रभूतस्वागतस्वस्तिपर्याप्ता गमनं स्वरः ।

नित्यमाकार्यतः शब्दः प्रभूतादिगणे मतः ॥ ३७४ ॥

आह प्रभूतादिभ्य इत्यनेन ठञ् ॥ * ॥ प्रभूतमाह । प्राभूतिकः । प्रभूतं भवतां धनधान्यादिकमभीष्टं स्वादिति^१ प्रियाशिषं वदन्नेवमुच्यते ॥ * ॥ स्वागतिकः^२ ॥ * ॥ सौवस्तिकः ॥ * ॥ पार्याप्तिकः ॥ * ॥ सौवर्गमनिकः ॥ * ॥ नित्यशब्द इति ब्रुवाणः । नैत्यशब्दिकः ॥ मा कथा पापमनाचारं वेति ब्रुवाणः । माशब्दिकः ॥ कार्यशब्द इति ब्रुवाणः । कार्यशब्दिकः ॥ माशब्दादिभ्यो^३ वाक्यात्प्रत्ययविधानम् ॥ ३७४ ॥ इति प्रभूतादिः ॥

पर्याश्रयावाकषजालव्यासा रयाश्रयासाः स्युः ४ ।

कृतपद्मावः पादो निर्दिष्टोऽर्थध्वनिः कैश्चित् ॥ ३७५ ॥

पर्यादेष्टञ् इत्यनेन तेन चरतीत्यर्थे ठञ्^४ भवति ॥ * ॥ पर्यो^५ ६ । रुनिर्मितः शकटप्राय उपकरणविशेषः । तेन चरति । पर्यिकः । पर्यिकी^७ ॥ * ॥ आश्रयिकः । आश्रयिकी^८ ॥ * ॥ आकषन्ति सुवर्णमत्र परीक्षार्थमित्याकषो निकषोपलः । आकषन्ति पिपन्थस्मिन्नोषधीरित्याकषः^९ पाषाण इत्येके । आकषिकः । आकषिकी ॥ आकषो^{१०}

१ स्वादिति A. B. K.; स्वा--दिति C.; अभीष्टदिति D.

२ Bō., Yajñ., K. V. om. स्वागत, स्वस्ति and स्वर्गमन; Hem. adds निपुण, विचित्र and विपुल.

३ नित्यशब्दादिभ्यो A.—Hem. (as P. iv. 4, 1 vārtt. and K: V., where नित्यः शब्दः । कार्यः शब्दः ।) has a special *gaṇa* माशब्द इत्यादिः for these three words.

४ °जालव्यासा° E.

५ पर्यादेष्टञ् ठञ् MSS. (which would require *vṛiddhi*; cf. §1. 378); P. iv. 4, 10 षञ्; Hem. इकट्.

६ पर्यो A.; पर्या C. D.

७ पार्यिकः पार्यिकी (°का C.) B. C. F. K. (Hem. पर्यिकः).

८ आश्रयिकः । आश्रयिकी (°का C.) B. C. F. K.

९ °अपिषधानित्याकषः A. D.

१० ? आकषो B. C. F. K.—The other works give neither word.

लोहोपकरणविशेष इति वामनः ॥ * ॥ जालिकः ॥ * ॥ व्यासो महा-
जालम्^१। व्यासिकः ॥ ब्याल इत्यप्यन्यः^२ ॥ * ॥ रथिकः ॥ * ॥ अश्विकः
॥ * ॥ घासिकः ॥ * ॥ पदिकः । पदातिर्लेखवाहकादिर्वा^३ ॥ * ॥
अर्थिकः^४ : ३७५ ॥ इति पर्पादिः ॥

स्युर्वेतनप्रेषणशक्तिदण्ड-

वाहार्धवाहोपनिषत्सुखानि^५ ।

वेशमोपवस्ती भृतिपादवेशो-

पवेशशय्याः स्फिगचालजालम् ॥ ३७६ ॥

वेतनादेर्जीवतीत्यनेन तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति ॥ * ॥
वेतनेन जीवति । वैतनिकः कर्मकरः ॥ * ॥ प्रैषणिकः ॥ * ॥ शाक्तिकः
॥ * ॥ दाण्डिकः ॥ * ॥ वहनं वाहनं वा वाहः । वाहिकः^६ ॥ * ॥ आर्ध-
वाहिकः^६ ॥ * ॥ औपनिषदिकः ॥ * ॥ सौखिकः ॥ वैश्विकः ॥ द्वयं
वामनमतेन ॥ * ॥ औपवस्तिकः ॥ * ॥ भार्तिकः ॥ * ॥ पादिकः ॥ * ॥
वेशो दारिकावाटः । वैश्विकः ॥ * ॥ औपवेशिकः ॥ * ॥ शायिकः^७ ॥
अन्ये सुखशय्येति पठन्ति । त आहुः । सुखशय्यया जीवति किं सुखं
शयितवन्तो^८ भवन्त इति यः परप्रश्नेन जीवति स सौखशय्यिक इति
॥ * ॥ चलनं चालः^९ । स्फिगस्य चालः । स्फिगचालः । स्फिगचालिकः^९ ॥
पुतचाल^९ इत्यन्ये ॥ * ॥ जालिकः ॥ ३७६ ॥

१ महाजलं A., महाज्यलं D.—व्यास
Bö., Yajñ., K.V. ed.; व्यास Hem., K.V. a.

२ D. om. from ब्याल.—All the other
works have the word.

३ यादातिः । हलवाहकादिर्ब D.

४ अर्थ (or अर्थ) Hem.; om. others.

५ ०प्रेषणशक्ति B. C. K. (K. V. ed.)

६ वाह and अर्धवाह K. V., Hem ;
वाहन and अर्धवाहन Bö., Yajñ.

७ शायिकः B. C. K.; शय्यिकः F.

८ शयितवन्तो A.; शापितवन्तो D.—
Hem. has it both combined and separa-
ted; the others separated only (सुखश-
य्याः । इति केचित् Yajñ.)

९ The MSS. waver between च and व
here and in the text.—Hem. has स्फिग-
चाल and पुतचाल; both of which are
omitted by the others.

उपदेशधनुर्देगडोपनिजस्तधनुःस्फिजः ।

उपाच्च हस्तिवेषस्थस्थानान्युपास्तिरित्यपि^१ ॥ ३७७ ॥

उपदेशेन जीवति । औपदेशिकः ॥ * ॥ धानुर्दण्डिकः ॥ * ॥ उप-
निजस्तं^२ किल पैशुनम् । औपनिजस्तिकः ॥ * ॥ धानुष्कः ॥ * ॥
स्त्रैजिकः ॥ * ॥ औपहस्तिकः^३ ॥ * ॥ औपवेषिकः^४ ॥ * ॥ औपस्थिकः^५
॥ * ॥ औपस्थानिकः ॥ * ॥ औपास्तिकः^६ ॥ ३७७ ॥ इति वेतनादिः ॥

उत्सङ्गपिटकावुक्तावुट्टुपोत्तुपसंयुतौ^७ ।

उडुपोऽथ पिटाकश्च स्यादुत्पुटोत्पुतौ तथा^८ ॥ ३७८ ॥

हरत्युत्सङ्गादेरित्यनेन तेन हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवात् ॥ * ॥
उत्सङ्गेन हरति । औत्सङ्गिकः कुमारः ॥ * ॥ पैटकिः ॥ * ॥ उत्पूर्वात्
तुप तुम्प हिंसायामित्यत इगुपान्तलक्षणे के^९ । अत एव निपातनात्त-
कारस्य पच्चे टकारः । औट्टुपिकः^{१०} ॥ औत्तुपिकः^{११} ॥ * ॥ औडु-
पिकः ॥ * ॥ पैटाकिः ॥ * ॥ औत्पुटिकः ॥ * ॥ उड्तं^{१२} पुतम् उत्पु-
तम् । औत्पुतिकः ॥ ३७८ ॥ इत्युत्सङ्गादिः ॥

१ °वेष° E.; वेषस्थास्था° B. C. D.;
°वेषस्थाः स्था° K.

२ Thus also Hem.; om. others.

३ उपहस्त Bö., Yajñ., Hem.; om.
Kâs. V.

४ औपवेषिकः B. C. K. (preceding
śloka).—Hem. उपवेष and उपवेष; the
others उपवेष.

५ उपस्थेन जीवति औपस्थिकी वरा-
ङ्गना Yajñ.

६ औपास्तिकः A.—उपास्थि Hem.;
om. by the others.

७ उडुपोत्तप° B.K.; उडुपोत्तप° C.;
°उडुपो उत्तप° D.; °उत्तुपोत्तुसंयुतौ
E.; उडुपोत्तु° F.

८ उडपो थ° स्यादुत्पुत्पुतौ तथा B.
C.K.; स्थत्युरोथश्रुतो श्रुतः D.; °ततः E.

९ Cf. Pân. iii. 1, 135.

१० ठकारः° A. F.; औट्टुपिकः F. K.

११ औत्तुपिकः A.; औत्तपिकः B. C.
K.—उत्तुप । उडुप Hem.; उडुप, उत्तुप
Kâs. V. a.; om. by the others.

१२ उड्तं° A.; उड्तं F.; औड्तं C.

प्रोक्ता भस्त्रा भरणं शीर्षभारः

शीर्षभारो भरटश्चांसभारः^१ ।

अंसभारः करणं पङ्कभारो

ज्ञेयः प्राज्ञैः करटोऽन्येऽपि शब्दाः^२ ॥ ३७९ ॥

भस्त्रादेष्टु इत्यनेन^३ तेन हरतीत्यर्थे ठङ्^४ भवति ॥ * ॥ भस्त्रया
हरति । भस्त्रिकः । भस्त्रिकी ॥ * ॥ भ्रियते भरणम् । भरणिकः ॥ * ॥
शीर्षे भारः शीर्षभारः । शीर्षभारिकः ॥ शीर्षेभारिकः ॥ * ॥ भरटः
श्रवविशेषः । भरटिकः^५ ॥ * ॥ अंसभारिकः ॥ अंसभारिकः^६ ॥ * ॥
करणिकः ॥ * ॥

शनैः शनैरुपचितपङ्कभारिकाः

पयोधराः प्रययुरपेतवृष्टयः^७ ॥

करटिकः^८ ॥ एतौ वामनमतेन ॥ * ॥ वातोर्मिचं गदिता औ तगौ ग
इति वृत्तम्^९ ॥ ३७९ ॥ इति भस्त्रादिः ॥

अक्षद्यूतोऽथ जङ्घाम्राद्धतं हतं गतागतम् ।

पादस्वेदनं यातोपयातं कण्टकमर्दनम् ॥ ३८० ॥

१ भरटश्चांसभारः E.; °चांशभारः
B. D. F. K.

२ अंशभारः° D.; आंशभारः° F.

३ भस्त्रादेष्टु A. (cf. sl. 375).

४ ठञ D.; तडु A.

५ ?सरटः° C.; भरटः° A.; भार-
टिकः A. D.—सरटः श्रवविशेषः सर-
टिकः । भरटेति केचित् Yajñ.; भरट
Bö., Kâş. V., Hem.

६ अंशभारिकः । अंशभारिकः MSS.
—Hem. has the above two and अंगभार,
अंगेभार.

७ §§. 17, 63 (पयोमुचः° eds.); D.
om. from शनैः.

८ The other works omit करण, करट
and पङ्कभार.

९ वातोर्मिं स्त्री गदिता° A.; om.
D.; °तगौ गृह्येत । इति° F.

निर्वृत्ते^१ ऽच्यूतादेरित्यनेनैतस्मात् तेन निर्वृत्त इत्यर्थे ठञ् भवति
 ॥ * ॥ अच्यूतेन निर्वृत्तम् । आच्यूतिकम् ॥ * ॥ जाङ्गाप्रहतिकम् ॥ * ॥
 जाङ्गाप्रहतिकम् ॥ * ॥ गतं च तद् आगतं च । गतागतम् । गाताग-
 तिकम् ॥ गतानुगतमित्यन्ये ॥ * ॥ पादयोः खेदनं पादखेदनम् ।
 ादखेदनिकम् ॥ पादखेद इत्यन्ये ॥ * ॥ यातोपयातिकम् ॥ याति-
 कम् औपयातिकमित्यन्ये^२ ॥ * ॥ काण्टकमर्दनिकम् ॥ कण्टकमर्द
 इत्यन्ये ॥ ३८० ॥

शर्करामर्दनं^३ सत्त्ववागङ्गानुगतानि च ।

अन्येऽपि ध्वनयो लक्ष्या अक्षच्यूतादिनामनि ॥ ३८१ ॥

शर्करामर्दनिकम् । शर्करामर्द^४ इत्यन्ये ॥ * ॥ सत्त्वं मनो गुणो
 वा । सात्त्विकः ॥ * ॥ वाचिकः ॥ * ॥ आङ्गिकः ॥ * ॥ आनुगतिकः ॥ * ॥
 अन्येऽपीत्याहुतिगणत्वादिति शेषः ॥ ३८१ ॥ इत्यच्यूतादिः ॥

निकटो भिक्षुके वृक्षमूलमावसथस्तथा ।

श्मशानाभावकाशौ च निकटादौ बुधैर्मती ॥ ३८२ ॥

निकटादेर्वसतीत्यनेनास्मात्तत्र^५ वसतीत्यर्थे ठञ् भवति ॥ * ॥ नि-
 कटे वसति । नैकटिकः । यो ग्रामसमीपे वसत्यारण्यको भिक्षुः स
 एवमुच्यते प्रसिद्धेः^६ ॥ * ॥ वार्त्तमूलिकः ॥ * ॥ आवसथिकः ॥ * ॥ श्मा-

१ निर्वृत्ते^० throughout A. B. C. F. K.

२ Hem. combined and separate; the others combined only.

३ शर्करामर्दनं E.

४ शर्करामर्दन A.; शर्करामर्द D.—
 शर्करामर्दन Hem.; om. by the others.

५ निकटादीर्वं A.; निकटादौ वं
 D.; cf. P. iv. 4, 73; 74.

६ नैकटिकः । आरण्यकेन । न बुधः ।
 ग्रामात् कोशे (read कोशे) वसत्यभि-
 ति यस्य शास्त्रतो वासः स एवोच्यते ।
 Hem.

शानकः ॥ * ॥ आभावकाशकः ॥ अभ्यवकाश^१ इति शकटाङ्गजः ॥
३८२ ॥ इति निकटादिः ॥

महिषी मणिपाली प्रानोर्लेपिका पुरोहितः ।

प्रजापतिप्रजावत्यनुचारकविलेपिकाः ॥ ३८३ ॥

महिष्यादेरण इत्यनेन चकारान्तान्महिष्यादेस्यास्य धर्म्यमित्यर्थे
ऽण भवति ॥ * ॥ होतुर्धर्म्यम् । होत्रम् ॥ * ॥ महिष्या धर्म्यं न्याय्यं
युक्तमित्यर्थः । माहिषम् ॥ * ॥ मणीन्यालयतीति मणिपाली स्त्री ।
माणिपालम् ॥ * ॥ प्रलिम्पत्यनुलिम्पति वा । प्रलेपिका । अनुलेपिका ।
प्रालेपिकम् । आनुलेपिकम् ॥ * ॥ पुरो दधाति स्म । पुरोहितः ।
पौरोहितम् ॥ * ॥ प्रजानां पतिः । प्रजापतिः । प्राजापतम् ॥ * ॥
प्रजा अस्याः सन्ति । प्रजादती । प्राजावतम् ॥ * ॥ अनुचरति ।
अनुचारकः । आनुचारकम् ॥ * ॥ विलिम्पतीति विलेपिका । विले-
पिकम् ॥ ३८३ ॥

यजमानोऽनुवाकश्च नरो वर्णकपेषिका ।

यजते । यजमानः । याजमानम् ॥ होतृयजमानेति केचित्प-
ठन्ति । तत्र होता च यजमानश्च । होतृयजमानम् । तस्य धर्म्यं^२ होतृ-
यजमानम् ॥ * ॥ आनुवाकम् ॥ * ॥ नारम् ॥ * ॥ पिनष्टीति पेषिका ।
वर्णानां पेषिका वर्णकपेषिका^३ । अक्रयाजकादिभिरित्यनेन समासे ।

१ अभ्यवकाश B. C. F. K.—अभ्यव-
काश Hem.; cf. St. Petersburg Diet s.v.
अभावकाशिक and अभ्यवकाशिक.

२ B. C. K. om. from होतृयजमानं.
—होतृ and यजमान Bö., Yajñ., K. V.;

यजमान and होतृयजमान Hem., whose
rule चत्वारदेरण (नरादि = our महि-
ष्यादि), as the one quoted by Vardh.,
includes होतृ; cf. P. iv. 4, 48-9.

३ वर्णपेषिका MSS. (D. orig. ०६०).

वार्णकपेषिकम्^१ ॥ अन्ये तु वर्णक पेषिकेति^२ च्छिन्दन्ति ॥ * ॥ इति महिव्यादिः ॥

शक्तियष्ट्यष्टमा दण्ड ईषेष्टी^३ कम्पनाम्भसी ॥ ३८४ ॥

शक्त्यादेष्टीकण इत्यनेन^४ शक्त्यादेरस्य प्रहरणमित्यर्थे टोकण भवति ॥ * ॥ शक्तिः प्रहरणमस्य^५ । शाक्तीकः । शाक्तीकी ।

स्खलन्ती न क्वचित्तैदृश्यादभ्ययफलशालिनी ।

अमोचि शक्तिः शाक्तीकैर्लोहजा न शरीरजा^६ ॥ * ॥

याष्टीकः । यथा धनंजयस्य ।

याष्टीकं ते स्मरव्ययाः खेचरस्त्रीवृता वराः^७ ।

याष्टीकं ते स्मरव्ययास्तं प्रतीच्छन्ति नाभितः ॥ * ॥

अष्टमः प्रहरणमस्य^८ । आष्टमीकः । अयं जिनेन्द्रबुद्धिमतेन ॥ * ॥

दाण्डीकः ॥ * ॥ ईषा प्रहरणमस्य । ऐषीकः ॥ * ॥ इष्टिः प्रहरणमस्य^९ ।

ऐष्टीकः ॥ * ॥ कम्पनं प्रहरणमस्य । काम्पनीकः ॥ * ॥ आम्भः प्रहरण-

मस्य । आम्भसीकः ॥ * ॥ अपरेषां मते ठजेव^{१०} । दाण्डिकः । ऐष्टिकः ।

काम्पनिकः । आम्भसिकः ॥ ३८४ ॥ इति शक्त्यादिः ॥

१ वर्णपेषिकं A.; वार्णपेषिकं B. F. K.;
वर्णपेषिकं C.

२ वर्णकपिकेति B. C. K.; वर्णकापे-
षिकेति F.—Hem. has वर्णक। पेषिका २
(i.e. also combined); the others omit all
'hree.

३ शक्तिषष्ठ्याष्टं A.; ईषेष्टी° A. E.;
°यध्यमदिडेदेष्टी D.

४ शक्त्यादेरकणित्य° B. K.; °देर-
कर्णित्य° C.

५ शक्तिप्रहरणमस्य A. B. C. K.

६ Śisup. 19, 59.

७ ? खेचरः स्त्रीमृताचराः A.; (खे-
चरी स्त्री नृत्यचराः C.); °नृताचराः
B. K.; °नृतावराः D.; °मृतावराः F.;
[? याष्टीकन्ते°; or खेचराः स्त्री°].

८ अष्टमप्र° B. C. K.; अष्टमा प्र° A.

९ इष्टिप्रहरण° A. B. C. K.

१० Cf. P. iv. 4, 57 (शाक्तीक & याष्टीक
ib. 59); Hem. has the rules vi. 4, (63)
शक्तियष्टेष्टीकण। (64) वेध्यादिभ्यः। (ऐ-
ष्टिकः° की। ऐष्टीकः° की).

कृत्तं चुराप्ररोहौ च विशिकाविशिखे^१ तथा ।

अनृतं स्यादुदस्थानं पुरोडा कृषिसंयुता^२ ॥ ३८५ ॥

कृत्तादेर्ण इत्यनेन तदस्य शीलमित्यर्थे णो भवति ॥ * ॥ कृत्तादना-
दावरणाच्छतम् । गुरुकार्येष्ववहितस्तच्छिद्रावरणप्रवृत्तः । कृत्तशीलः
शिख्यः । कृत्तः ॥ अन्ये त्वाङ्गः । कृत्तशीलश्चात्तः । कृत्तस्येव शीलमस्ये-
त्यर्थः । कृत्तं यथा धार्यमाणं वातातपवर्षत्राणाय भवति पुरुषस्य ।
एवमुपाध्यायो धार्यमाणः शिख्यस्य रागद्वेषक्रोधमोहत्राणाय भवति ।
स शिख्यं धर्मं ब्रूते । एवमसावुपाध्यायश्चतमिव च्छतम् । तच्छी-
लानुकारिशीलः शिख्यश्चात्त इत्युच्यते । गुरुशील इत्यर्थः ॥ * ॥ चो-
रणं चुराभिदादिः । चुराशीलश्चौरः ॥ * ॥ प्रारोहः ॥ * ॥ विशिका
परहृदयानुप्रवेशः । वैशिकः^३ ॥ * ॥ बङ्गचमतया विशिखेव विशिखा ।
वैशिखः^४ ॥ * ॥ अनृतभाषणम् अनृतम् । आनृतः ॥ * ॥ उदके स्थानम्
उदस्थानम् उदवासः । औदस्थानम् ॥ * ॥ पुरो दीयत इति पुरोडा ।
अत एव वचनादनुपसर्गादप्यङ्^५ । पौरोडः ॥ पुरोद इत्यन्ये^६ ॥ * ॥
कर्षणं कृषिः । कार्षः ॥ ३८५ ॥

भक्षाशिक्षाविश्वधाकर्मभिक्षा

विक्षाचुक्षामन्द्रसत्यास्तितिक्षा^७ ।

स्थोपस्थानं वा तपः स्याद्बुभुक्षा

कृत्तादिर्विज्ञायतामेष दक्षैः^८ ॥ ३८६ ॥

१ विशिषि A. B. F. K.; विशिषे C.

२ पुरोडाः कृ० D. F.; संयुतः F.

३ परहृदयप्रवेशरूपा विशिखक्रि-
यापि विशिखेत्युच्यते । वैशिखः । वैशि-
कोऽपि अस्तीव पर्यायः । Yajñ.

४ विशिषेव विशिषा विशिखः । A.;
विशिषेव विशिखा^० B.; विशिखेव वि-
शिखः । C.

५ Cf. Pân. iii. 3, 106.

६ पुरोडा Bū., Yajñ., Hem.; पुरोह
Kâs. V. ed.; पुरोड and पुरोडाश् Kâs.
V. MS. a.

७ A. C. om. विक्षा; विक्षानुक्षा^० D.;
विक्षावृक्षा^० E.; विक्षाचुक्षा^० F. K.;
बुक्षा^० C.

८ धीरेः । D. E

भच अदने भचणं भचा । भाचः ॥ * ॥ शैचः ॥ * ॥ विश्वं दधाति ।
 विश्वधा सुधा^१ । वैश्वधः ॥ * ॥ कर्मः ॥ * ॥ मैचः ॥ * ॥ विचुचुची^२
 इत्यपरिपठितौ धात् । विचणं विचा । वैची ॥ चुचणं चुचा शौचम् ।
 चौचः^२ ॥ चोचा वस्त्रादिवेषपङ्क्तिरिति^३ वामनः ॥ * ॥ मन्द्रशीलः ।
 मान्द्रः ॥ * ॥ सत्यभाषणं सत्यम् । तच्छीलमस्य । सात्यः ॥ * ॥ तैतिचः
 ॥ * ॥ स्थाशब्दोऽत्र पच्यते । स प्रादिपूर्वो गृह्यते । आतो गोऽन्तः^४
 प्रादेरित्यङ्प्रत्यये । आस्था नियतविषये प्रत्याशा । संस्था । व्यवस्था ।
 आस्थः । सांस्थ इत्यादि^५ ॥ * ॥ औपस्थानः ॥ * ॥ तापसः ॥ * ॥ बौ-
 भुचः ॥ * ॥ शकटाङ्गजस्तु चौरी तापसीत्यादौ^६ डीविधानार्थं कृत्वा-
 देरञ् इत्यनेनाजमाह । अस्मन्मते तु गौरादिपाठाश्रयणाद् डीप्र-
 त्ययः सिद्धः ॥ ३८६ ॥ इति कृत्तादिः ॥

किशरस्तगरोशीरपणीहरिदुगुग्गुलु^७ ।

हरिद्रानलदावेतौ स्थगलो^८ नरदस्तथा ॥ ३८७ ॥

किशरादेष्टङ् इत्यनेन किशरादेरस्य^९ पण्यमित्यर्थे ठङ् भवति ।
 किशरादयो गन्धविशेषवचनाः ॥ * ॥ किशरं पण्यमस्य । किशरिकः ।
 किशरिकी ॥ * ॥ तगरिकः । तगरिकी ॥ * ॥ उशीरिकः । उशीरिकी ॥ * ॥

१ Thus also Yajñ.; ब्रह्मा F.

२ The MSS. waver throughout between व and च.—विचा and चुचा Bö., Yajñ.; चिचा and चुचा Hem.; विचा and चुचा Kâs. V. a., om. ed.

३ वस्त्रादिपङ्क्तिरिति A.

४ अतो गीतः B. C. F. K.; गोतः D.; cf. Pân. iii. 3, 106 (? गी = उपसर्ग Vop. 26, 193).

५ Hem. excludes °स्थ from the gñā, his rule being अङ्स्थाक्चादेरञ् ।

६ चौरतापसीत्यादौ F.

७ °शीरयणी° E.; °गुग्गुलः B. C. K.; गुग्गुलाः F.; गुग्गुलाः D.

८ °स्थगलो° D.; कृगलो B. C. F. K.

९ B. C. K. waver between किशर and किसर.—किसर Bö., Yajñ., K. V. a.; किशर K. V. ed., Hem.

पर्णिकः । पर्णिकी ॥ हरिद्रुकः ॥ हरिद्रुपर्णीत्यन्ये^१ ॥ * ॥ गुग्गुलुकः^२
 ॥ * ॥ हरिद्रिकः ॥ * ॥ नलदिकः ॥ * ॥ स्थगलिकः । स्थगर^३ इति श-
 कटाङ्गजः ॥ * ॥ नरदिकः ॥ ३८७ ॥ इति किशरादिः ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां
 स्वीयगणरत्नमहोदधिवृत्तौ करोत्याहतगच्छतिप्राप्तप्रभवति-
 कार्यदीयतेप्रयोजनचरत्युत्पातसंयोगहरतिवहत्यावहति-
 पृच्छतिगच्छत्याहतेनचरतिजीवतिहरतिनिवृत्तवसति-
 धर्म्यप्रहरणशीलपण्यलक्षणार्थविहिततद्धितप्रत्यय-
 गणनिर्णयो नाम षष्ठोऽध्यायः

समाप्तः ॥

१ Hem. has them both combined
 and separate; Bū., Yajñ. separate only;
 हरिद्रायणी K. V. ed., हरिद्रुपाण (!)
 α.—Bū., Yajñ., K. V. also हरिद्रा, om.
 Hem.

२ Thus all MSS.—गुग्गुलु & गुग्गुल

Hem.; गुग्गुलु Bū., Yajñ., Kāś. V. ed.;
 गुग्गुल α.

३ च्छगर A.; A. B. C. F. om. स्थग-
 लिकः, suppl. K.—स्थगर Hem.; स्था-
 गल Bū.; स्थगल (छगलिक इत्यन्ये) Yajñ.;
 स्थल K. V. α., सुमङ्गल (!) ed.

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

तारकाकुसुमपल्लववेगाः

पुष्पगौरवविचारपिपासाः ।

मञ्जरीस्तवकवर्णकतन्द्रा

दुःखशास्त्रमुखमूत्रतरंगाः ॥ ३८८ ॥

संजातं तारकादेरित्यनेनैतस्मात् तदस्य संजातमित्यर्थ इतो भ-
वति ॥ * ॥ तारकाः संजाता अस्य । तारकितं नभः ॥ तारकशब्दोऽप्यत्र
याद्व्यः ॥ * ॥ कुसुमितस्तरुः ॥ * ॥ पल्लवितः ॥ * ॥ वेगितः । वेगवान्
॥ * ॥ पुष्पितः ॥ * ॥ गौरवितः ॥ * ॥ विचारितः ॥ * ॥ पिपासितः ॥ * ॥
मञ्जरितः ॥ * ॥ स्तवकितः ॥ * ॥ वर्णकितः ॥ कर्णकितो^१ वेणुरित्य-
प्यन्यः ॥ * ॥ तन्द्रितः ॥ * ॥ दुःखितः ॥ * ॥ शास्त्रितः ॥ * ॥ सुखितः
॥ * ॥ मूत्रितः ॥ * ॥ तरंगितः ॥ ३८८ ॥

निद्रामुद्रापुलकतिलकाञ्चन्द्रकाभ्रान्धकारा

गर्वोत्कण्ठामुकुलमुकुरद्रोहदोहा बुभुक्षा ।

हर्षोत्कर्षवणकुवलयव्याधिगर्धाः पुरीषं

क्षुत्सीमन्तज्वरभरगरा रागरोमाञ्चरोगाः ॥ ३८९ ॥

१ कर्णवितो A.; ॥ वर्णकितो वेणु° K. V. a.; वर्णक Bū., v.l. Kāṣ. V. ed.; B. C. F., orig. K. (corr. ॥ वर्णकितः वर्णक Hem., K. V. a. [कर्ण इव कर्णको दाहविकारः कर्णकितः स्तम्भः । Yajñ.]

निद्रितः ॥ * ॥ मुद्रितः साधुवादः ॥ * ॥ पुलकिता तन्वी तवेयं
तनुः^१ ॥ * ॥ तिलकितः ॥ * ॥ चन्द्रकितः ॥ * ॥

ददर्श काले दिवमभितामिव^२ ॥ * ॥

अन्धकारितः ॥ * ॥ गर्वितः ॥ * ॥ उत्कण्ठितः ॥ * ॥ मुकुलितः ॥ * ॥
मुकुर आदर्शो मुकुलं च । मुकुरितः ॥ * ॥ द्रोहितः ॥ * ॥ दोहितः
॥ * ॥ बुभुक्षितः ॥ * ॥ हर्षितः ॥ * ॥ उत्कर्षितः ॥ * ॥ व्रणितः ॥ * ॥
कुवलयितः ॥ * ॥ व्याधितः ॥ * ॥ गर्धितः ॥ * ॥ पुरीषितः ॥ * ॥
चुधितः ॥ * ॥ सीमन्तितः ॥ * ॥ ज्वरितः ॥ * ॥ भरितः ॥ * ॥ गरितः
॥ * ॥ रागितः ॥ * ॥ रोमाञ्चितः ॥ * ॥ रोगितः ॥ ३८६ ॥

पण्डा कन्दलकज्जलं किसलयं तृट् कण्टकं^३ कोरकः

कल्लोलस्थपुटं कुतूहलफलं चाङ्गारकः कञ्चुकः ।

शृङ्गाराङ्कुरशैवलानि बकुलश्वभ्रप्रचारास्तथा

वर्मरालकलङ्ककर्दमयुतं अङ्गा ऋजीषं^४ मतम् ॥ ३९० ॥

पण्डा बुद्धिः । पण्डितः ॥ * ॥ कन्दलितः ॥ * ॥ कज्जलं मधी ।
कज्जलितः ॥ * ॥ किसलयितः^५ ॥ * ॥ तृषितः ॥ * ॥ कण्टकितः ॥ * ॥
कोरकितः ॥ * ॥ कल्लोलितः ॥ * ॥ स्थपुटितः ॥ * ॥ कुतूहलितः ॥ * ॥
फलितः ॥ * ॥ अङ्गारकितः पलाशः^६ ॥ अथवा ।

अङ्गारितमिवोत्पाते वारिराशेरिवोदकम्^७ ॥ * ॥

१ तथेयं तनुः MSS., except F.—See
com. on Kāvya. i. 4; on Sāhity. śl. 27.

२ Raghuv. iii. 12.

३ किशलयं A. D.; त्रिष्कण्टकं A.

४ चर्मरालं C. F.; अश्वजजीषं E.

५ किशलयितः A.

६ पलाशटी D.—अवाङ्गारकशब्दो-
गारसदृशेषु पलाशकुसुमेषु लक्षणाया व-
र्तते । Yajñ.

७ अङ्गारकितमिवो MSS. [अङ्गार
cf. next śloka]; वारिराशिरि° A. K.;
वारिदोदकं B. C., orig. K.

कञ्चुकितः ॥ * ॥ शृङ्गारितः ॥ * ॥ अङ्कुरितः ॥ * ॥ शैवलितः ॥ * ॥
 बकुलं मुकुलम्^१ । बकुलितस्तरुः । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ * ॥ श्वानो
 भ्रमन्त्यत्र । श्वभ्रं गर्तः । श्वभ्रितं भूतलम् ॥ * ॥ प्रचारितः ॥ * ॥
 वर्मितः^२ ॥ * ॥ आरालमिति मूत्रपुरीषयोः^३ संज्ञा । आरालितः ॥ * ॥
 कलङ्कितः ॥ * ॥ कर्दमितः ॥ * ॥ अङ्कितः ॥ * ॥ ऋजीषम् उपहतं मलं
 पिष्टपचनं च । ऋजीषितः^४ ॥ ऋजीषमित्यन्यः ॥ ३६० ॥

संज्ञाकुड्मलमूर्छानिष्क्रमणाङ्गारहस्तकोच्चारः^५ ।

प्रतिबिम्बविघ्नतन्त्रप्रत्ययदीक्षा^६ भवेद्गर्जा ॥ ३९१ ॥

संज्ञितः ॥ * ॥ कुङ्कलितः ॥ * ॥ मूर्च्छितः ॥ * ॥ निष्क्रमणितः ॥ * ॥
 अङ्गारितः ॥ * ॥ हस्तकितः^७ ॥ * ॥ उच्चारितः ॥ * ॥ प्रतिबिम्बितः^८
 ॥ * ॥ विघ्नितः ॥ * ॥ तन्त्रं संजातमस्य । तन्त्रितः ॥ तन्त्रा । आलस्य-
 मिति द्रमिडाः^९ पठन्ति ॥ * ॥ प्रत्यय आश्वासः । प्रत्ययितः । आप्तः ॥
 यथा मुरारेः^{१०} । ब्रवीति च प्रत्ययितो महर्षिः ॥ * ॥ दीक्षितः ॥ * ॥
 गर्जितः । मत्तो गजः ॥

१ मुकुलं B. C. K.; बकुलं कुङ्कलम्
 Yajñ.—F. (and once corr. K.) and Yajñ.
 write बकुल; Bō., Hem. वकुल; om. K. V.

२ चर्मितः A. F.—Bō., Yajñ. वर्मन्;
 om. Kāś. V., Hem.

३ पुंमूत्रपुरीषयोः A.—आरालमि-
 ति (!) मूत्रपुरीषयोः संज्ञेति वर्धमानः ।
 आरालः कुटिले सर्जरसे समददतिनीति
 मेदिनीकारः (ल ५८) आरालितः । Yajñ.;
 आराल Bō.; om. Kāś. V., Hem.

४ ऋजीष उपहतमलं पिष्टपचनं च
 Yajñ.—All others have ऋजीष only.

५ ०कुङ्कलं A. E.; कु-लं D.

६ प्रतिबंधविघ्नं B. C. K.; इतिवि-
 स्तविघ्नं D.

७ हस्तको हस्तावलंबः Yajñ.

८ प्रतिबंधितः B. C. K.—प्रतिबिम्ब
 Bō., Yajñ.; om. Kāś. V., Hem.

९ तं च आलं द्रमिडाः A.; तं च
 आलस्य इति प्रामिडाः D.—तं च Yajñ.;
 विघ्नतन्त्र Bō.; तन्त्रा K. V. ed., MSS.;
 Hem.

१० Anarghar. iii. śl. 29 (ed. Calc. Ś.
 1782 p. 71).

ननु क्तप्रत्यये भुजेः पिबतेश्च सनन्तस्य विहिते सिद्धं बुभुक्षितः पिपासित इति । तथा पुष्प विकसन^१ इति दैवादिकधातोः पुष्पित इति । सुखितो दुःखित इति चुरादिण्यन्ताद्धातोः । नैवम् । अर्थवैषम्यात् । तथा हि । भोक्तुमिष्टो बुभुक्षित ओदनो नरेण । पातुमिष्टं पिपासितं चौरमिति कर्मणि क्तप्रत्यये बुभुक्षितादिशब्द ओदनादौ कर्मणि वर्तते न तु नरि कर्तरि^२ । इतप्रत्ययान्तसु भोक्तृपुरुषवृत्तिः ॥ पुष्पितशब्दोऽपि क्तान्तः । पुष्पिता कलिका । पुष्पितं कमलमिति वा विकासक्रियोपेतेऽर्थे प्रतीत इतप्रत्ययान्तसु^३ प्रसवोपेते चम्पकादौ वर्तते । सुखितदुःखितशब्दयोस्त्वपेक्षितापरकर्तव्यापारः सुखादिसंविन्तिमांश्चैत्रादिः प्रतीयते । इतप्रत्यये त्वनपेक्षितपरव्यापारः सुखाद्यनुभवयुक्त इति ततो युक्तोऽमीषामत्र पाठः । एवमन्येषामपि फलं दर्शनोपयम् ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन शिञ्जाजिगीषाक्छिद्रारोहप्रभृतयो द्रष्टव्याः^४ ॥ ३८-१ ॥ इति तारकादिः ॥

पृथ्वाशुप्रियपाशुचराडपटवः खराडूरुखराडाणवः^५

साधुः स्वादुमृदू महल्लघुतनुक्षिप्राणि वृद्धो गुरुः ।

वक्राकिञ्चनचारुपाकबहवो वत्सर्जुतृप्राणि^६ च

क्षुद्रः कालवृषौ महिष्य^७ बहुलं ह्रस्वोऽथ होडः कडुः^८ ॥ ३९२ ॥

पृथ्वादेरिमन् इत्यनेन तस्य भाव इत्यर्थ इमन् वा भवति । पक्षे

१ Dhātup. 26, 15.

२ ननु रि कर्तरि D.; F. om. नरि.

३ D. om. from भोक्तृपुरुषवृत्तिः.

४ ? जिगीषानिहारोह^० A.; जिगीषाक्छिद्रोद्गप्रभृतयो K. (suppl.); B. C. F. and orig. K. om. from एवमन्येषामपि.

५ पृथ्वासु^० पटवर्षदूरखंडाणवः A.;

० पटवो खंडूरु^० (!) B. C. E. F. K.; ० चंद्रपटवः^० D.

६ ० तप्राणि E.; तृप्ताणि A. D.

७ महिष्य^० E.

८ ? कडुः C. K. (? B.); कडुः D. E.; कडुः F.

यथा प्राप्तम् ॥ * ॥ पृथोर्भावः । प्रथिमा । पार्थवम् । पृथुत्वम् । पृथुता
॥ * ॥ आशिमा ॥ * ॥ प्रेमा ॥ अयमिमन्नन्तः^१ पुंलिङ्गः सर्वत्र व्याक-
रणग्रन्थे पटिमा लघिमेत्युदाह्रियमाणो दृश्यते । भर्त्तिस्त्रिरेणापि^२ वा-
रणार्थानामित्यत्र पुंलिङ्ग एव प्रयुक्तः । सत्त्वेन परिगृहीतः^३ प्रेमा
संनिविशते ॥ लिङ्गकारिकास्वययं नित्यं पुंलिङ्ग एव । ततश्चार्धर्चाद्यन्त-
र्भावप्रसारिकापि^४ कर्तुं न युज्यते ।

भवतोऽपजनोपपदे अङ्गपदे^५ पुंसि नित्यमिमनिच्च ।

अपशब्दजनशब्दोपपदे यथासंख्यमङ्गपदे नित्यं पुंसि भवतः । अयम-
पाङ्गः । अयं जनपदः । इमनिच्च नित्यं पुंसीति वर्तते । पटिमा लघि-
मेत्ययमर्थोऽस्याः । एवं य एते काव्यनाटकप्रयोगाः ।

प्रेम कारयति वा निरन्तरम्^६ ।

प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि^७ ।

प्रेम मानमवधूय वधूः स्त्राः^८ ।

सामर्थ्यं च तवार्जुनस्य^९ च समं दुर्योधने प्रम च ।

इत्येकवाक्यतया नपुंसकेन दृश्यन्ते । तेऽप्ययं गतिः । स्नेहपर्याय औणा-
दिको मनिन्प्रत्ययान्तः प्रातिपदिको वाच्युत्पन्नः^{१०} प्रेमन्शब्दोऽस्तीति
॥ * ॥ पाण्डिमा । अयं ओभोजमतेन^{११} ॥ * ॥ चण्डिमा ॥ * ॥ पटिमा

१ °इनन्तः A.; इन्नन्तः B.; अनन्तः D.

२ भर्त्तिस्त्रिरेणापि A.; भर्त्तिस्त्रिरेणा-
पि D.—[? °वर्णार्थानामित्यत्र].

३ स्वत्वेन° B. C. F. K.; सत्त्वेन परिगृ-
हीतः A.; सत्त्वेन परिगृहीते D.

४ ? °द्यन्तर्भावः । प्रसारिकापि A.;

°र्भावः पादप्रसारिकापि B. C. F. K.

५ भवतोऽपजनोपपदाङ्गपदे B. C. K.;

भवतो जनो° A.; लिंगानुशासनेऽपि

अपजनोपपदाङ्ग° इमनिच्चेति स्मर्यते ।

Yajñ.; cf. Siddh. K. 4°. p. 249b. l. 13.

६ Kirât. 13, 61.

७ Kirât. 9, 70.

८ Śiṣup. 10, 2.

९ तवार्जुनस्य B. C. F. K.

१० वा अव्युत्पन्नः D.; cf. Uṇ. S. iv. 144.

११ Hem. alone has the words पांडु,

वृद्ध, चाण्ड, काल.

॥ * ॥ खण्डोर्भावः । खण्डिमा । दण्ड इत्यन्यः^१ ॥ अयं शकटाङ्गज-
मतेन ॥ * ॥ वरिमा । उरुत्वम् ॥ * ॥ खण्डस्य भावः । खण्डिमा ॥ * ॥
अणिमा ॥ * ॥ साधिमा ॥ * ॥ स्वादिमा ॥ * ॥ अदिमा ॥ * ॥ महिमा ।
महत्त्वम् । महत्ता ॥ * ॥ लघिमा ॥ * ॥ तनिमा ॥ * ॥ चेपिमा । चि-
प्रत्वम् ॥ * ॥ वर्षिमा । वृद्धत्वम्^२ ॥ * ॥ गरिमा । गुरुत्वम् ॥ * ॥ वक्रिमा
॥ * ॥ अकिंचनिमा । आकिंचन्यमिति ब्राह्मणादित्वात्^३ ॥ * ॥ चा-
रिमा । चारुत्वम् । अयं श्रीभोजमतेन^४ ॥ * ॥ पाकिमा ॥ वयोऽर्थल-
क्षणेऽणि^५ । पाकम् ॥ * ॥ बहोर्भावः । भूमा । यथा । परं भूमान-
मातन्वते^६ ॥ बाह्वम् ॥ * ॥ वत्सिमा । वात्स्यम् ॥ * ॥ अजिमा^७ ।
आर्जवम् ॥ * ॥ दृप्तिमा^८ । अयं श्रीभोजमतेन ॥ * ॥ लोदिमा ।
लुद्रत्वम् ॥ * ॥ कालिमा । कालत्वम् । अयं श्रीभोजमतेन^९ ॥ * ॥
वृषिमा ॥ * ॥ महिमा । महित्वम्^{१०} । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ * ॥
बंदिमा । बाहुल्यं ब्राह्मणादिपाठात् णट्^{११} । मनोज्ञादिपाठाद् बा-
हुलकम्^{१२} ॥ * ॥ ह्रिषिमा । ह्रस्वत्वम् ॥ * ॥ होडिमा^{१३} । वयोऽर्थलक्षणे
ऽणि प्राप्ते । ब्राह्मणादिताद् होड्यम्^{१४} ॥ * ॥ छडुर्मन्तुः । छडिमा ।
छडुत्वम् । कार्डवम्^{१५} ॥ ३८-२ ॥ इति पृथ्वादिः ॥

१ खंडो । भाव खंडिमाः ।^{१०} A.; °खंड
इत्यन्यः D.—खंडु Hem.; दण्ड Bö., Yajñ.

२ See note ११, preceding page.

३ Not given in (ākṛitigāṇa) ब्राह्म-
णादि śl. 395-404.

४ Cf. śl. 405 com.; & P. v. 1, 129.

५ Mahāvīrach. ii. śl. 45.

६ Om. A. D. F.; °चिप्रिमाः° B.;

तृप्तिमा D.

७ तृप्तिमा D. (cf. page 416, note 6);
Hem. apparently तृप्त; om. by the others.

८ महत्त्वं F.—Hem. महत् and महि;
the others महत् only.

९ See śl. 410.

१० होडबालशब्दौ समानार्थौ Yajñ.

११ See śl. 401.

१२ ? छडुर्मन्तु छडिमा° कार्डवं A.;
छडु° छडिमा छडुत्वं कार्डवं C. K.; क-
टु° कटिमा । कटुत्वं । काटवं F.; कडु-
र्मन्तुश्च (or कटु?) कटिमा कटुत्वं । का-
बत्वं । D.; Hem. छडु (corrected from
छडु); om. by the others.

दृढपरिवृढौ मूकश्चक्रौ विशारदसंमती^१

बधिरमधुरौ बालो मूलं कलो जडपरिडितौ ।

लवणतरुणावुष्णः शीतः स्थिरास्रकृशा वृढो^२

विमतिविमनोमन्दा मूर्खो वियातभृशं तथा ॥ ३९३ ॥

वर्णदृढादेर्ण्यदेत्यनेन वर्णवाचिनो^३ दृढादेश्चास्य भाव इत्यर्थे ण्यद् भवति । इमन् च वा ॥ शौल्यम् ॥ * ॥ दृढस्य भावः । दार्ढ्यम् । द्रढिमा । दृढता । दृढत्वम् ॥ * ॥ परिदृढस्य भावः । पारिदृढ्यम् । परिद्रढिमा^४ ॥ * ॥ मौक्यम् । मूकिमा ॥ * ॥ चुक्रम् अस्त्रम्^५ । चौ-
क्र्यम् । चुक्रिमा ॥ * ॥ वैशारद्यम् ॥ शारदशब्दः प्रत्ययवाची । यथा । रज्जुशारदमुदकम् । दृषच्छारदाः सक्तवः । सद्यो हि रज्ज्वोद्धृतमु-
दकं प्रत्ययमनुपहतं रज्जुशारदमुच्यते । सद्यश्च दृषदा पिष्टाः सक्तवो
दृषच्छारदाः । तत्राद्यं गुणप्रधानः । शारदं प्रत्ययत्वम् अभिनवत्वम् ।
तद्विगतमस्य । विशारदः प्रवीणः । प्रवीणो लक्षणया । तथा हि । यो-
यत्र नवः स तत्र मूढः । यस्तु पुराणः स सर्वं जानाति ॥ अथवा । व्युत्प-
त्तिशून्यः प्रवीणवाची विशारदशब्दः ॥ * ॥ संगता मतिर्यस्यासौ
संमतिः । तस्य सांमत्यम् । संमतिमा ॥ शकटाङ्गजमते तु सांमतमि-
त्यपि । स हि लघ्वादेरिह इत्यस्य सूत्रस्यैवंविधमर्थमाह^६ । तथा हि ।
लघुरादिः समीपभूतो यस्येकस्तदन्तात्तस्य भावे कृते वाणप्रत्ययः^७ ।
वामनादीनामप्येतत्संमतम् ॥ केचिल्लघ्वादेरिति प्रकृतेर्विशेषणमिच्छ-

१ दृढपरिदृढौ A.D.E.; विसारद E.

५ चुक्रौ ऽस्त्रवेतसः Yajñ.

२ ०सीतः E.; शीतः स्तरा० D.; छ-
शादृषेर्विमति० A.

६ सूत्रस्यैवंविधमर्थमाह B.C.D.K.

३ वर्णादिवाचिनो B. C. F. K.

७ भावो कृते नाणप्रत्ययो भवति A.;

४ परिदृढस्य० दृढं० द्रढिमा A.

कृत्ये वा० K.; कृत्ययाणप्रत्ययः B.; भावे
कप्रत्ययाण्यत्ययः C.

न्ति । कार्शानवम् आरातमित्यप्युदाहरन्ति । सांमतमिति च नेच्छन्ति
 ॥ * ॥ बाधिर्यम् ॥ * ॥ माधुर्यम् ॥ * ॥ बाल्यम् ॥ * ॥ मौल्यम् ॥ * ॥
 काल्यम् ॥ * ॥ जाड्यम् ॥ * ॥ पाण्डित्यम् ॥ * ॥ लावण्यम् । लवणिमा
 ॥ * ॥ तारुण्यम्^१ ॥ * ॥ औष्ण्यम् ॥ * ॥ शैत्यम् ॥ * ॥ स्त्रैर्यम् ॥ * ॥
 आम्ल्यम् । अस्त्रिमा ॥ * ॥ कार्श्यम् । क्रशिमा ॥ * ॥ वार्ढ्यम् । व्रढि-
 मा । रत्वविधौ परितृढशब्दे^२ परिरतन्तः । अन्ये तु परिशब्दं विना
 दृढशब्दं पठन्ति । अयं शकटाङ्गजवामनमतेन ॥ * ॥ विविधा मतिर्य-
 स्थासौ विमतिः । वैमत्यम् । वैमतम् ॥ * ॥ विविधं मनो यस्यासौ वि-
 मनाः । वैमनस्यम् ॥ * ॥ मान्द्यम् । मन्दिमा ॥ * ॥ मौर्ख्यम् ॥ * ॥
 वैयात्यम्^३ ॥ * ॥ भार्श्यम् । अग्निमा ॥ ३८३ ॥

विलातः स्यात्तथा शुक्रदीर्घसंमनसो^४ मताः ।

ताम्रमाम्रं तथा तृष्णां प्राह श्रीशकटायनः ॥ ३९४ ॥

विलातो विलासी वयोवचनश्च । वैलात्यम् । विलातिमा^५ ॥ वयो-
 ऽर्थलक्षणे ऽणि । वैलातम् ॥ * ॥ शुक्रं वीर्यम् । शौक्र्यम् । शुक्रिमा^६
 ॥ * ॥ दैर्घ्यम् । द्राघिमा । वामनादयस्तु दीर्घमन्दबालशब्दान्पृश्वा-
 दिगणे पठन्ति ॥ * ॥ सामनस्यम् । समनिमा^७ ॥ * ॥ ताम्रं शुल्बम् ।
 तास्यम् । ताघिमा ॥ * ॥ आस्यम् । आघिमा । अयं वामनमतेनापि
 ॥ * ॥ ताण्ड्यम् । तण्डिमा ॥ ३८४ ॥ इति दृढादिः ॥

१ Bö., Yajñ., K. V. a. (ed.) have जवन instead [तरुणेति पाठांतरं Yajñ.]

२ परितृढशब्दे A.—See comms. on P. vi. 4, 161.—Bö., Yajñ., Hem., दृढ and वृढ; also K. V. a. (वृद्ध β.); ed. only दृढ.

३ विरुद्धं यातं चेष्टितमस्येति विद्यात उद्धतः Yajñ.

४ ०समनसो D. E.

५ विलातशब्दः प्रथमवयोवाची । विलासिपर्याय इति केचित् Yajñ.—K. V. ed., α. β. read विलाभ.—For वयो ऽर्थं see p. 418, note 4.

६ शुक्लं वीर्यं B. C. K.; शुक्लिमा C.

७ सामनस्यां समानिमा D.

ब्राह्मणो वाडवो धूर्तः कुशलालसबालिशः ।

सममध्यपुरोभ्यः^१ स्थः कविर्नुम् चार्हतो^२ मतः ॥ ३९५ ॥

ब्राह्मणादिपत्यन्तगुणवचनात्कर्मणि वेत्यनेन ब्राह्मणादेः पत्यन्ता-
हुणवचनाच्चास्य भावः कर्म वेत्यर्थे णट् वा भवति । पचे यथाप्राप्तं
च ॥ * ॥ ब्राह्मणस्य भावः कर्म वा । ब्राह्मण्यम् ॥ * ॥ वाडव्यम् ॥ * ॥
धौत्यम् ॥ * ॥ कौशल्यम् ॥ * ॥ न विद्यते लसः क्रीडनं यस्य सोऽलसः ।
न लसोऽलस इति वा । आलस्यम् ॥ * ॥ बालिश्यम् ॥ * ॥ सामस्थ्यम्
॥ * ॥ माध्यस्थ्यम् । इष्टेऽप्यवलम्बितेऽर्थे ॥ * ॥ पौरःस्थ्यम्^३ ॥ * ॥
काव्यम् ॥ * ॥ आर्हन्त्यम् आर्हन्ती ॥ ३९५ ॥

निपुणचपलचोरास्तत्परेदंपरी स्तः

सुहितपिणुनदीना माणवोऽथ प्रकामम् ।

उचितगडुलशीला निष्कुलो दुष्कुलः^४ स्यात्

तरतमविषमस्यावेकभावान्यभावौ ॥ ३९६ ॥

नैपुण्यम् ॥ * ॥ चापल्यम् ॥ * ॥ चौर्यम् ॥ * ॥ तात्पर्यम् ॥ * ॥

ऐदंपर्यम् । यथा भवभूतेः ।

इदं त्वैदंपर्यं यदुत नृपतेर्नर्मसचिवः ।

सुतादानान्निचं भवतु स भवान्नन्दन इति^५ ॥ * ॥

१ पुरोभ्यः० A. D. E. K.; C. om. the second half-śloka.

२ कविर्नुम्चार्हतो A. B. C. E. F. K.; ०र्नुम्चा० D.; see vārtt. on Pāṇ. v. 1, 124.

३ पौरस्थं A. B. K. F.; पौरस्थं D.; पौरस्थं C.

४ दुष्कुलः B. E.; दुःखल A.; D. om. from ला निष्कुलो to śl. 399.

५ Mālatīm. ii. śl. 7 [ed. Bhandarkar, p. 91 reads ०भवतु स हि नो (v.l. MS. सचिवान्; ed. Calc. 1866, p. 37 स हि मे) नन्दन इति].

सौहित्यम् ॥ * ॥ पैशुन्यम् ॥ * ॥ दैन्यम् ॥ * ॥ माणव्यम् ॥ * ॥ प्रका-
ममित्यस्य भावः प्राकाम्यम् ॥ प्राकाम्यं ते विभूतिषु^१ ॥ * ॥ औचि-
त्यम् । औचित्यी ॥ * ॥ गडुरस्यास्तीति गडुलः । गाडुल्यम् ॥ * ॥
शैल्यम् । शैली ॥ * ॥ नैष्कुल्यम् ॥ * ॥ दौष्कुल्यम् ॥ * ॥ तरतमेत्यस्य
भावः । तारतम्यम् । द्विबद्धपेचः प्रकर्षः ॥ * ॥ वैषमस्थ्यम् ॥ * ॥ एको
भावो यस्य तस्य भाव ऐकभाव्यम् ॥ * ॥ आन्यभाव्यम् ॥ ३६६ ॥

विदग्धदायादयथापुराद्विभावा

यथाकामयथातथौ च ।

विराधयः कापुरुषस्वभावाभीष्टां

समयाधिपतिविभावाः २ ॥ ३९७ ॥

वैदग्ध्यम् । वैदग्धी ॥ * ॥ दायमादत्ते । दायादः । दायाद्यम्
॥ * ॥ यथापुरं पुरातनमित्यर्थः । यथापुरमित्यस्य भावः । याथापु-
र्यम् ॥ * ॥ द्वैभाव्यम् ॥ * ॥ यथाकाममित्यस्य भावः । याथाकाम्यम् ।
याथाकामी ॥ * ॥ यथातथं सत्यम् । याथातथ्यम् ॥ यथातथेत्यन्यः ३
॥ * ॥ विपूर्वाद् राधयतेरचि ऐर्लुग् न भवति गणपाठात्^४ । जनपदस-
माननामा चन्निचः । तस्मादपत्यार्थे विहितस्याजः कम्बोजादित्वात्
सुकि^५ । वैराध्यम् । एवम् उपराधयापिराधयाराधयशब्देषु^६ द्रष्ट-

१ Kumāras. ii. 11.

२ विधारयः^० E., cf. note ५; D.
om. śloka and comment.

३ ? याथातथेत्य^० A.—Hem. has य-
था । तथा । यथातथ among the बुधा-
दि, which take य, (also?) when नञ्त्-
त्युक् cf. śl. 404.

४ गणपाठसामर्थ्यात् C.

५ See śl. 201 where राधय should
be read for धारय (see note २).

६ ० उपराधयापराधयाराधय^० B.
F.; उपराधयाराधयाराधय^० C. K.
(the second रा suppl. in K.); for अपि-
राधय see śl. 401.

व्यम् ॥ * ॥ कापुरुष्यम् ॥ * ॥ स्वाभाव्यम् ॥ * ॥ अभीक्षणमित्यस्य
भावः । अभीक्षणम् ॥ * ॥ साम्यम् । साम्यी ॥ * ॥ आधिपत्यम्
॥ * ॥ वैभाव्यम् ॥ ३६७ ॥

ज्येष्ठश्रेष्ठप्रकटनिकटा विश्वरूपाभिरूपौ

साक्षी तत्स्थश्चतुरपरमस्येतिहाः शीर्षघाती ।

ऋत्विक् सम्राड् गणपतिमहाराजसंवादिदूताः

सात्मस्तेनौ^१ सुकरसदृशौ मानुषाराधयौ च ॥ ३६८ ॥

ज्यैष्ठ्यम् ॥ * ॥ श्रेष्ठ्यम् ॥ * ॥ प्राकव्यम् ॥ * ॥ नैकव्यम् ॥ * ॥
वैश्वरूप्यम् ॥ * ॥ आभिरूप्यम् ॥ * ॥ साक्ष्यम् ॥ * ॥ तस्मिंस्तिष्ठतीति
तत्स्थः । तात्स्थ्यम् ॥ * ॥ चातुर्यम् । चातुरी ॥ * ॥ पारमस्थ्यम् ॥ * ॥
ऐतिह्यम् ॥ * ॥ शीर्षघात्यम् ॥ * ॥ आर्त्विज्यम् ॥ * ॥ साम्राज्यम् ॥ * ॥
गणपत्यम् ॥ * ॥ माहाराज्यम् ॥ * ॥ संवाद्यम् ॥ * ॥ दौत्यम् ॥
लिङ्गग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायाद् दूतीशब्दादपि
भवति । दूतीनां कर्म दौत्यम् । आगतप्रियकथैरपि दौत्यम्^२ । वणि-
क्सखिदूताद्य इत्यनेन ये^३ । दूत्यम् । दूतता । दूतत्वम् ॥ * ॥ सहा-
त्मना वर्तते । सात्म शरीरम् । तस्य कर्म भावो वा । सात्म्यम् । सात्मी
॥ * ॥ स्तेनञ्चौरः । तस्य भावः कर्म वा । स्तेन्यम् । आगमिकोऽयं
शब्दः । स्तेन्याशयेनाभिमतं^४ यदेवेति किमस्य लक्षणचिन्तया लोके^५ ।

१ आत्मस्तेनौ B.; सत्यस्तेनौ E.; D.
om. text and comment.

२ Kirāt. 9, 34 (eds. Calc. दूत्यम्).

३ Cf. Pāṇ. v. 1, 126 with Kāś. V.—
Hem. also has the rule vii. 1 (62) सखि-
वणिग्दूताद्यः ॥ °वणिज्या । वणिज्यम् । °

दूत्यम् । राजादेराकृतिगणत्वात् व्यञ्ज-
पि । वाणिज्यम् । दौत्यम् ॥ cf. p. 428,
note 5.

४ °येनाभिमतं A.

५ लक्षणे चिन्तया लोके B. C. K.; cf.
Pāṇ. v. 1, 125.

स्तेयमित्येव भवतीति कश्चित्चेताः ॥ * ॥ सौकर्यम् ॥ * ॥ सादृश्यम्
॥ * ॥ मानुष्यम् ॥ * ॥ आराध्यम् ॥ ३६८ ॥

पूर्वापरं द्रुष्युरुषो विशायो^१

विशालसंवेशिविधातिनश्च ।

स्वाराजसंभाषिविशस्तयो^२ऽपी-

श्वराभिजातौ परिमण्डलं च ॥ ३९९ ॥

पौर्वापर्यम् ॥ * ॥ द्रुष्युरुष्यम् ॥ * ॥ वैशाध्यम् ॥ * ॥ वैशाद्यम्
॥ * ॥ सांवेष्ट्यम् ॥ * ॥ वैघात्यम् ॥ * ॥ स्वाराज्यम्^३ ॥ * ॥ सांभाष्यम्
॥ * ॥ वैशस्त्यम्^४ । विशायविशस्तिभ्यां त्वतलौ त्वनभिधानान्न भवतः
॥ * ॥ ऐश्वर्यम् ॥ * ॥ आभिजात्यम् ॥ * ॥ पारिमाण्यम्^५ ॥ ३९९ ॥

परिशेषराजपुरुषौ युगपत्

प्रतिकूलनास्तिकपुनःपुनरः ।

प्रतिभूसुराजबहुभाषिपरं-

परमुत्तराधरसधर्मवणिकृ^६ ॥ ४०० ॥

पारिशेष्ट्यम् ॥ * ॥ राजपौरुष्यम्^७ ॥ * ॥ यौगपद्यम् ॥ * ॥ प्राति-
कूच्यम् ॥ * ॥ नास्तिक्यम् ॥ * ॥ पौनःपुन्यम् ॥ * ॥ प्रातिभाव्यम्^५ ॥ * ॥

१ विशाय A. E.

४ वैशस्त्यं A.—विशस्ति Bö., Kâs. V.;

२ स्वराज° (right?) A., cf. next note.

विशस्त Hem.

—D. om. text and comment.

५ Cf. śl. 166;—om. by the others,

३ स्वराज v.l. K. V. ed.; om. by the other works.—Hem. has the rule पति-
राजान्तगुणाङ्गराजादिभ्यः (cf. p. 428,
note 5; P. v. 1, 128).

except Kâs. V. β.; v.l. ed.

६ °सुराजिवङ्गभाषि° A. D. E.; °उ-
त्तरावर° E.

७ राजपुरुष्यं A. D.; cf. śl. 166.

सुराज्ञो भावः कर्म वा । सौराज्यम् ॥ * ॥ बाहुभाय्यम् ॥ * ॥ पारं-
पर्यम् ॥ * ॥ औत्तराधर्यम् ॥ * ॥ साधर्म्यम् ॥ * ॥ वणिजो भावः कर्म
वा । वाणिज्यम् । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ वणिज्या वणिज्यमिति वा-
मनः^१ ॥ * ॥ प्रमिताचरा सजयुतावद्य सौ ॥ ४०० ॥

जनराजसमाचारपरिख्यातोपराधयः ।

युवराजयथात्मानुपूर्वहोडनिघातिनः ॥ ४०१ ॥

जानराज्यम् ॥ * ॥ सामाचार्यम् । सामाचारी ॥ * ॥ पारिख्या-
त्यम् । पारिख्याती ॥ * ॥ औपराधयम् ॥ अपिराधय इत्यपि^२ । अपि
मृशार्थे ॥ * ॥ यौवराज्यम् ॥ * ॥ याथात्यम् ॥ * ॥ आनुपूर्व्यम् । आ-
नुपूर्वी ॥ * ॥ हौड्यम् ॥ * ॥ नैघात्यम् ॥ ४०१ ॥

पुरोहितयामिकचर्मिकास्तिकाः^३

स्वस्थोऽथ^४ शौण्डीरविधर्मकर्मिकाः^५ ।

बालानुकूलं^६ शिलिकोऽथ सूचिकः^७

संरक्षसारथ्यधिराजदण्डिकाः^८ ॥ ४०२ ॥

पौरोहित्यम् ॥ * ॥ यामोऽस्यास्तीति यामिकः । यामिक्यम् ॥ * ॥

१ वाणिज्यमिति° A.;—B. C. F.
and orig. K. omit from वणिज्या.—Cf.
Kāś. V. v. 1, 126; and above p. 423,
note 3.

२ अपराधय° B. F. K.; अपराधय
C.; cf. page 422, note 6.—Hem. अपि-
राधय; the others अपराधय.

३ °चार्मिकास्तिकाः B. C. K.; वर्मि-
कास्तिकाः F.

४ स्वस्थोऽपि D. E.

५ शौण्डीर° A.; शौण्डीर° D.; शौ-
ण्डार° C.; सौण्डीर° E.

६ तथानुकूलं E.; तानुकूलं D.

७ Thus A. E.; शूलिकः B. C. F. K.;
सचिकः D.

८ संरक्ष्य° A. B. C. F. K.; सरक्ष°
D.—Bö., Yajñ. have संरक्ष; om. by
Kāś. V., Hem.

चर्मास्यास्तीति चर्मिकः । चार्मिक्यम्^१ ॥ * ॥ आस्तिक्यम् ॥ * ॥ स्वस्ति-
न्नात्मनि तिष्ठति । स्वस्थः । तस्य स्वास्थ्यम् ॥ * ॥ शौण्डीरो गर्भवान् ।
शौण्डीर्यम्^२ ॥ * ॥ वैधर्म्यम् ॥ * ॥ कर्मास्तिवात् कर्मिकः^३ । कार्मिक्यम्
॥ * ॥ बाल्यम् । यथा ।

अवाप बाल्योचितनीलकण्ठपिच्छावचूलाकलनामिवोरः^४ ॥ * ॥
आनुकूल्यम् ॥ * ॥ शिलम् उच्छ्रम् । तदस्तिवात् । शिलिक^५ उच्छ्र-
वृत्तिकः । शैलिक्यम् ॥ * ॥ सौचिक्यम्^६ ॥ * ॥ सारक्ष्यम् ॥ * ॥ सार-
थ्यम् ॥ * ॥ आधिराज्यम् ॥ * ॥ दण्डास्तिवाद् दण्डिकः । दाण्डि-
क्यम् ॥ ४०२ ॥

पार्षिकवर्मिकचौक्षोदासीनाः^७ खण्डिकस्तथाञ्जनिकः ।

प्रविकाञ्जलिकच्छत्निकमूचकविश्वस्तविफलाश्च^८ ॥ ४०३ ॥

पार्षिक्यम् । परिषदिक^९ इति वामनः । अयं भोजमतेन ॥ * ॥
वर्मास्यास्तीति वर्मिकः । वार्मिक्यम्^{१०} ॥ * ॥ चुचाशीलश्चौक्षः । चौ-
क्ष्यम् ॥ * ॥ औदासीन्यम् ॥ * ॥ खण्डोऽस्यास्तीति खण्डिकः । खा-

१ चार्मिकः^० B. K.; वर्मा^० वार्मिकः
वार्मिक्यं C. F.; वर्मा^० वार्मिक्यं D.; cf.
note १०.

२ शौण्डीरो^० A.; शौण्डीर्यं A. D.—
Bū., Yajñ. शौण्डीर; om. by Kāś. V.,
Hem.

३ का । र्मिकः D.; om. B. C. K.

४ Śiṣ. 3, 5; D. om. from बाल्यं.

५ शिलिकः A. D.

६ शौचिक्यं A.; शैलिक्यं B. F. K.;
शैलिक्यं C.—सूचिक Bū., Yajñ., K. V.;
twice सूचक (see next.sl.) Hem.

७ ०धर्मिक^० A. D.; चर्मिक^० F.

८ अविकाञ्जलिक^० E.; प्रविकाञ्ज-
लि^० F.; ०मूचक^० A. D.

९ पारिषदिक^० D.; परिषदइति
A.—पार्षिक Bū., Yajñ.; om. K. V., Hem.
[पर्षः सेकोऽस्यास्तीति पर्षो अभिषिक्तः
स एव पार्षिकः Yajñ.]

१० धर्मोऽस्यास्तीति धर्मिकः । धा-
र्मिक्यं A. D.; चर्मा^० चर्मिकः चार्मिक्यं
F.; वार्मिकः^० B. C.—वर्मिक & धर्मिक
Bū., Yajñ., K. V. a. (वर्मित ed.); वर्मिक
Hem.

ण्डिक्यम् ॥ * ॥ अञ्जनमस्यास्तीति । अञ्जनिकः । आञ्जनिक्यम्^१ ॥
 अञ्जनक^२ इत्यपि शकटाङ्गजः ॥ * ॥ प्राविक्यम्^३ । अयं भोजमतेन
 ॥ * ॥ अञ्जलिरस्यास्तीति । अञ्जलिकः । आञ्जलिक्यम् ॥ * ॥ क्वात्ति-
 क्यम् ॥ * ॥ सूचयतीति सूचकः । सौचिक्यम् ॥ सूतक^४ इत्यन्यः ॥ * ॥
 वैश्वस्यम् ॥ * ॥ विगतं फलमस्य । विफलः । वैफल्यम् ॥ ४०३ ॥

क्षेत्रज्ञोऽथ यथातथपिष्णुनविदूरा यथापुरनृशंसौ ।

कुशलेश्वरनिपुणा अपि नञ्पूर्वाः सूरिभिः कथिताः ॥ ४०४ ॥

अक्षेत्रज्ञस्य भावः कर्म वा । आक्षेत्रज्ञ्यम् । नञः क्षेत्रज्ञेश्वरकुशल-
 शुचिनिपुणानामित्यनेन^५ नित्यमुत्तरस्यारैच् । पूर्वपदस्य वा ॥ * ॥
 आंयथातथ्यम् । यथा । गुणानामायथातथ्यात्^६ ॥ अयाथातथ्यम् ।
 यथातथायथापुरयोः पर्यायेणेत्यनेनारैच्^७ । अन्येषां मतमेतत् ॥ * ॥
 आपिष्णुन्यम्^८ ॥ * ॥ आविदूर्यम् ॥ * ॥ आयथापुर्यम् । अयथापुर्यम्
 ॥ * ॥ आनृशंस्यम् ॥ * ॥ आकौशल्यम् । अकौशल्यम् ॥ * ॥ आनैश्वर्यम् ।
 अनैश्वर्यम् ॥ * ॥ अनैपुण्यम् । अनैपुण्यम् ॥ * ॥ भाष्यकारस्य त्वक्षेत्र-
 ज्ञानीश्वरशब्दावेव संमतौ । नञस्तत्पुरुषादित्यनेनैतेषां त्वतलोरेव

१ आञ्जनक्यं A.; अमनक्यं D.

२ अञ्जनिक A. C.; अञ्जनिक B.—
 अञ्जानिक and अञ्जनिक (v.l. अन्तनिक)
 Bō.; अञ्जानिक (अजनीकं केचित्) and
 अञ्जनिक Yajñ.; अञ्जानिक, v.l. अञ्ज-
 न्तिक K. V. ed., आञ्जन्तिक β., om. α.;
 अञ्जानिक and अञ्जनिक Hem. [जनादा-
 गतं जानं न जानमजानं तद्वान् अञ्ज-
 निकः । अञ्जनिको अञ्जनवान् । Yajñ.]

३ प्राचिक्यं F.—K. V. ed. gives the
 „ll. प्रचिक and प्रविक; प्रतिक Bō.,

Yajñ. [प्रतिगतं कं सुखं यस्मिन्स प्रतिकः
 सुखी Yajñ.]

४ सूचक A.—सूचक and सूतिक Bō.,
 Yajñ. [सूतिकायाः सौतिक्यं], K. V.;
 सूचक and सूतक Hem.

५ Cf. Pāṇ. vii. 3, 30.—Hem. has the
 rule (vii. 4, 23) नञः क्षेत्रज्ञेश्वरकुशल-
 पलनिपुणशुचिः ।; cf. p. 429, l. 10.

६ Śiṣup. 2, 56.

७ See Pāṇ. vii. 3, 31.

८ आपिष्णुन्यं MSS.

प्राप्तयोः पाठः^१ । शकटाङ्गजस्तु नञ्पूर्वाणां संवादिन्संवेशिन्बहुभा-
 पिन्शीर्षघातिन्समस्यविषमस्यपुरःस्यपरमस्यमध्यस्यदुष्पुरुषकापुरुष-
 विशालशब्दानामेतेषां व्यणमाह^२ । ब्राह्मणबालिशशब्दौ प्राणिजा-
 तिवयोऽर्थौ ताभ्यामण्वाधनार्थम् । माणववाडवशब्दौ चरणवचनौ
 ताभ्यामण्वाधनार्थम् । तत्स्यसमस्यविषमस्यपरमस्यमध्यस्यशब्दानां
 नञ्समासेऽपि पाठः । विराधयाराधयोपराधयापिराधयशब्दाना-
 मपत्यलक्षणस्याकणो^३ बाधनार्थः । गणपत्यधिपत्योः पाठः परप्र-
 सिद्धा । गडुलदायादविशस्तिविशंपुरशब्देभ्यस्त्वतलौ^४ न भवत इति
 वृद्धाः । शकटाङ्गजस्तु बालिशसंवादिन्बहुभापिन्शब्दानामपि ने-
 च्छति । भोजः पुनर्विशस्तिविशायवर्जितेभ्यः सर्वेभ्योऽपि त्वतलाविच्छति
 ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन यथादर्शनमन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ ४०४ ॥
 इति ब्राह्मणादिः^५ ॥

युवमिथुनकुलीनभ्रातृमुस्त्रीप्रशास्तृ- स्यविरचपलदुःस्त्रीदुष्टवो होतृमुष्टु ।

१ Cf. Mahābh. on P. v. 1, 121.

२ Hem. also includes असंवादिन्
 etc. in the gaṇa बुधादि.

३ अपराधय for अपिराधय F.

४ ? दायादविश[स्ति suppl. K.] पुरः
 B. K. F.; °विशपुह° C.; ? K. V. विष
 (विप्र a.; विप्र Bō., Yajñ.) and पुरः;
 Hem. विशंप.

५ This gaṇa includes ब्राह्मणादि and
 पुरोहितादि to Pāṇ. v. 1, 124; 128. Also
 Hem.'s राजादि, गडुलादि and बुधा-
 दि (i.e. अबुध etc.) in the rules vii. 1
 (50-55) भावे त्वतलम् । प्राक्तादगडुलादेः

[गडुल्यं etc. only.] ॥ नञ्तत्पुरुषादबु-
 धादेः [°गडुलादीनामपि पाठं केचिदि-
 च्छन्ति । अन्ये तु बुधादीनामष्टानामेव
 (i.e. बुध । चतुर । संगत । लवण । वंड ।
 कत । रस । लस) प्रतिषेधमिच्छन्ति । ए-
 षामेव विकल्पमपरे । अथ अणन्ताना-
 मेषां नञ्समासो भवति वा न वा ।
 बुधस्य भावः कर्म वा बौध्यं । न बौध्य-
 मबौध्यमिति भवतीत्येके । न भवती-
 त्यन्ये ॥ पृथ्वादेरिमन्वा ॥ वर्णदृढा-
 दिभ्यश्च ॥ पतिराजान्तगुणाङ्गरा-
 जादिभ्यः कर्मणि च ॥ Hem. om. many
 of the words given above.

कुतुककितवकुस्त्रीकर्तृसब्रह्मचारि-

श्रमणनिपुणवध्वध्वर्यवः कन्दुकश्च^१ ॥ ४०५ ॥

प्राणिजातिवयोऽर्थहायनान्तयुवादिलघ्वादीकोऽण^२ इत्यनेन युवादेशस्य भावः कर्म वेत्यर्थेऽण भवति । पक्षे यथा प्राप्तम् ॥ * ॥ यूनो भावः कर्म वा । यौवनम् । युवत्वम् । युवता ॥ यौवनिकेत्यपि मनोज्ञादिपाठात्^३ ॥ एवं युवतिशब्दस्यापि लिङ्ग्रहणे^४ लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् ॥ * ॥ मैथुनम् ॥ * ॥ कौलीनम् ॥ * ॥ भ्रात्रम् ॥ * ॥ सौस्त्रम् ॥ * ॥ प्रशास्ता ऋत्विक् । प्राशास्त्रम् ॥ * ॥ स्थविर इव स्थविरः । स्थाविरम् ॥ स्थाविर्यमित्यपि ब्राह्मणादित्वात्^५ ॥ * ॥ चापलम् ॥ केचिन्नञ्पूर्वस्यायस्य पाठं मन्यन्ते । तन्मत आचापलम् अचापलम्^६ । एवं क्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानामपि ॥ अभ्यधाति मुनिचापलात्त्वया^७ ॥ * ॥ निन्दिता स्त्री । दुःस्त्री । दौःस्त्रम् ॥ * ॥ दुष्टु निन्दितम् । दौष्टवम् ॥ * ॥ होता ऋत्विक् । हौत्रम् ॥ होतुरित्यपि भोजः । हौतवम् ॥ * ॥ सुष्टु शोभनम् । सौष्टवम् ॥ * ॥ कुतुकं कुतूहलम् । विवाहवाचीत्यन्ये । कौतुकम्^८ ॥ * ॥ कैतवम् ॥ * ॥ कुस्मिता स्त्री कुस्त्री । कौस्त्रम् ॥ * ॥ कार्त्तम् । अयं भोजमतेन^९ ॥ * ॥ समानो ब्रह्मचारी । सब्रह्मचारी । साब्रह्मचारम् । ब्रह्मादीनामित्यनेनान्याजादिलुकि^{१०} ॥ सुब्रह्मचारिन्निति वामनः । तन्मते सौब्रह्मचारिणम् ॥

१ ० वध्वध्वर्यवः ° A.; पट्टध्वर्यवः ° C.; वध्वध्वर्यवः D.; वट्टध्वर्यवः कुन्दुकश्च B.

२ ० युवादिशब्दादीकोण F.; cf. P. v. 1, 129-131.

३ Cf. śloka 409.

४ B. C. K. om. लिङ्ग्रहणे.

५ Not given in that (ākṛiti) gaṇa.

६ Om. B. C. F. K.; see p. 427, n. 5.

७ Kirātārj. 13, 63; D. om. from केचिन्नञ्पूर्व°.

८ कुतुकं कौतुकं कुतू° अन्ये । कौतवं । B. C. K.

९ कर्तृ Hem., K. V. MS. β, v.l. ed.; हर्तृ MS. α., Bū., Yajñ.

१० See śloka 163.—Yajñ. forms साब्रह्मचारिणं in accordance with Pāṇ. vi. 4, 134 (इनय्यनपत्ये).

ब्रह्मचारिनिति चन्द्रः । तन्मते ब्राह्मचारिणम् । अनपत्ये चेति प्रति-
षेधाद् इनोऽनोऽणादाविति^१ नान्याजादिलोपः ॥ * ॥ आभ्यतीति
अमणः । आमणम् ॥ कथं आमणं प्रतिषेदिर इति प्रयोगो ब्राह्मणा-
दिवाङ्मताम् ॥ ष्टिणोति तथोपदेशं^२ अवण इति वामनादयः ॥ * ॥
नैपुणम् ॥ * ॥ वाधवम्^३ ॥ * ॥ अध्वर्युर्द्ध्वलिग्विशेषः । अध्वर्यवम् ॥ * ॥
कान्दुकम्^४ ॥ ४०५ ॥

कुशलवृषलौ क्षेत्रज्ञोऽथानृशंसकुतूहलं^५

पिप्पुनमुहदावुन्नेताऽथो सहश्च^६ कमण्डलुः ।

अपि च हृदयं दुःसोः पत्ते रथाङ्गणकस्तथा^७

हृदयपुरुषौ ज्ञेयावेतौ समासविपर्यये ॥ ४०६ ॥

कौशलम् ॥ * ॥ वार्धलम् ॥ * ॥ क्षेत्रज्ञम् ॥ * ॥ आनृशंसम् ॥ * ॥

कौतूहलम् ॥ * ॥ पैप्पुनम् ॥ * ॥ शोभनं हृदयं यस्य सुहृन्मित्रम् ।

निन्दितं हृदयं यस्य दुर्हृद् अमित्रः । सुहृद् दुर्हृन्मित्रमित्र इति हृदा-
देशः ॥ वामनमतेन हृच्छब्देनैतयोः सिद्धिः । सौहार्दम् । दौर्हार्दम्^८ ।

१ इनोऽनोऽणादाविति A. F.; इनो-
नोणाः दाविति B. C. K.; अपत्य वेति^०
इनोणादाविति D.—The other works
have सप्रह्मचारिण only.

२ तत्त्वोपदेशमिति F.; तत्त्वोत्त^० B.
C. K.—अवण K. V.; अमण Yajñ.;
अणम् (v.l. अमण) Bō.; अमण। अमणक।
अवण । Hem.

३ वाधवं A.; पाटवं B. K.; पाटवं
C.; वाधकं D.—वधू Bō., Yajñ., K. V.;
om. Hem. (? rightly, as it falls under
the general category of लघ्वादीक;—or
बन्धु with A. ?).

४ कान्दुकं B. C. K.—कान्दुक Hem.;
कान्दुक K. V. β., v.l. ed.; कान्तक α.; om.
Bō., Yajñ.

५ क्षेत्रज्ञो वानृशंस^० all MSS.

६ ० उन्नेतासौ^० A. D.; उन्नेता सा-
हृश्च E.

७ पात्ते कुषाङ्गणस्तथा A.; रथा-
ङ्गण^० B. C. D. E. K.

८ Cf. Pân. v. 4, 150.

९ दौर्हार्दं दौर्हार्दं etc. A. through-
out, D. mostly, other MSS. occasionally;
cf. दुहृद् in next śloka, and the com-
ment. p. 433, l. 6.

हृद्गगसिन्धूनामित्यनेनोभयपदारैच्^१ । शोभनं हृदयं यस्य स सुहृदयः साधुः । दुष्टं हृदयं यस्य स दुर्हृदयः क्रूरः । तयोरणि हृदयस्य हृत्सासलेखाण्य^२ इति हृदयस्य हृदादेशः । सौहार्दम् । दौर्हार्दम् । ब्राह्मणादित्वमप्येषाम् । तेन दौर्हार्द्यं सौहार्द्यम् । सौहृदय्यं दौर्हृदय्यमित्यपि । इह सुहृदयदुर्हृदयशब्दावेव पठितव्यौ सुहृदुर्हृच्छब्दावेव वा न तु चत्वारः । अन्यतरपाठेऽपि हि सौहार्दं दौर्हार्दमिति सिध्यति । उच्यते । अर्थभेदात् सुहृदुर्हृच्छब्दौ मित्रामित्रवाचिनौ सुहृदयदुर्हृदयशब्दौ तु नैवम् । तौ हि प्रशस्तिनिन्दितहृदयसंबन्धमात्रे वर्तेते । उभयत्रापि च सौहार्दं दौर्हार्दमित्युभयपाठः ॥ सौहृदं दौर्हृदमिति च प्रयुज्यते । यथा । तत्सौहृदं यत्क्रियते परोक्षे^३ । कुसुमं कृतदौहृदस्त्वया^४ । तदर्थमेकत्रोभयपदारैज्^५ मा भूत् । अन्यथोभयत्राप्येकरूपत्वं उभयपाठानर्थक्यं स्यादित्युभयपाठः । अयं पक्षो वामनस्यापि हृद्गगेत्यत्र सुहृदो भावः सौहार्दमिति दर्शयतः संमतो लक्ष्यते । जयादित्यस्तु सुहृदयदुर्हृदयशब्दौ सुहृदुर्हृच्छब्दौ च^६ पपाठ । स चैवं मन्यते । ब्राह्मणादौ प्रयोगदर्शनादनयोः^७ पाठाङ्गीकरणे वचनसामर्थ्यादेवाण्यच्च भविष्यतः । असाचात्पठितोऽपि हि साचात्पठितवत्कल्प्यत आकृतिगणेष्विति ॥ सौहृदेनापि भाषे त्वामि-

१ See Pāṇ. vii. 3, 19.

२ हृत्सासण्ण लेखाण्ये A.; cf. Pāṇ. vi. 3, 50.

३ Vṛiddha-Chāṇ. 15, 8, in Böhtl.'s Ind. Spr. (2nd ed.) 2483 (ed. 'यत्क्रियते परस्मिन् ॥).

४ Raghuv. 9, 61 (कृतदौहृदस्त्वया eds.).

५ तदर्थमेकं B. C. F.

६ B. C. K. om. सुहृदुर्हृच्छब्दौ; 'दुर्हृदयशब्दावेव C.—For Vāmana's view see Kāś. V. vii. 3, 19; as to Jayāditya, Vardh. seems to refer to the *gaṇa* in Kāś. V. v. 1, 130 (? v. 4, 150), though only the first four adhyāyas are generally ascribed to Jayāditya. See next page, note 9.

७ प्रयोगदर्शनयोः A.

त्यादयस्तु^१ कविप्रवाहे कन्दोवत्कवयः प्रयुञ्जत इत्युक्तम् ॥ चन्द्रस्तु
 सौहृदमिति हृदयस्याणि^२ हृदादेशो न हृदुत्तरपदं हृद्गतेत्युत्तर-
 पदारैजभावमाह^३ ॥ भोजस्तु सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोरित्यत्र नि-
 पातनसामर्थ्यादवयवानर्थक्ये^४ सौहृदं दौर्हृदमिति हृद्गगसिन्धोः पू-
 र्वपदस्य चेत्युत्तरपदारैज् न भवति^५ ॥ * ॥ उन्नेता गवेषणशील
 च्छलिम्बा । औन्नेत्रम् ॥ * ॥ साहसम् ॥ * ॥ कामण्डलवम् । लघ्वा-
 दीक इत्यनेन^६ सिद्धे त्वतलोर्निवृत्त्यर्थः पाठः ॥ कमण्डलुकमित्यन्ये
 ॥ * ॥ पान्तिगणकम् ॥ * ॥ राथगणकम् ॥ * ॥ हार्दम् ॥ पौरुषम् ॥
 समासे तु सहृदयता । सहृदयत्वम् । सत्पुरुषता । सत्पुरुषत्वम् ॥ ४०६ ॥

परिव्राजकसुभ्रातृसुभगोन्नातृहायनाः^७ ।

यजमानोऽथ भर्ता च दुर्भ्रातृविपुलौ दुहृत्^८ ॥ ४०७ ॥

पारिव्राजकम् । अयं शकटाङ्गजमतेन^९ ॥ * ॥ सौभ्रात्रम् । यथा ।

समानेऽपि हि सौभ्रात्रे यथा तौ रामलक्ष्मणौ^{१०} ॥ * ॥

सुभगस्य भावः कर्म वा । सौभागम् । हृद्गगसिन्धोः पूर्वस्य चेत्युभयप-
 दारैच् ॥ अयं चन्द्रमतेन । जयादित्यस्तु सुभग मन्त्र^{११} इति पठति ।
 यथा । महते सौभगाय^{१२} । सर्वे विधयश्चन्द्रसि विकल्पन्त इत्युभय-

१ भाषत्वानित्यं A.

२ चन्द्रस्तु सौहृदय-
 स्याणि B. C. K.

३ °जभावनामाह A.; °पदारैजमाह
 B. C. K.

४ °सामर्थ्यादेवानर्थक्ये B. C. F. K.;
 श्रीभोजस्तु° D.

५ °पदारैच् भवति A.

६ लघ्वादी इत्यनेन B. C. F. K.

७ °सुभ्रातृश्रमणोन्नात्रहायनाः E.

८ दुर्हृत् B. C. D. E. F. K.

९ शकटाङ्गजादिमतेन A.

१०. Raghuv. 10, 82.

११ ? Kāś. V. v. 1, 130; cf. preceding
 page, note 5.

१२ Rīg. i. 164, 27.

चारैर्ज न भवति । मन्त्र इति किम् । सौभाग्यं ब्राह्मणादित्वात् व्यत्रेव
भवति । वामनस्यापि संमतमेतत् ॥ * ॥ उद्गतो गायत ऋत्विग्वा ।
उद्गाता । औद्गात्रम् ॥ * ॥ हायनस्य^१ । हायनम् । अयं वामनमतेन
॥ * ॥ याजमानम् ॥ * ॥ भर्तुः । भार्त्रम् ॥ * ॥ निन्दितो भ्राता
दुर्भाता । तस्येदं दौर्भात्रम् ॥ * ॥ वैपुलम्^१ । अयं वामनमतेन ॥ * ॥
दुहदुदाहृत एव ॥ ४०७ ॥

प्रतिहर्ता तथा पोता यलोपः श्रोत्रियस्य च ।

वृषपूर्वं गणं प्राह वामनस्तु तपस्विनि ॥ ४०८ ॥

प्रतिहर्ता ऋत्विक् । प्रातिहर्त्रम् । ये तु लघ्वादीक इत्यत्र लघ्वा-
देरिगन्तस्य^२ विशेषणं मन्यन्ते तेषां मते तेनैव सिद्धं प्रातिहर्त्रम् ॥
परत्वात् त्वतल्भ्यां बाध्यत इत्यण्विधानम् ॥ * ॥ उद्गातृ । उन्नेतृ । होतृ ।
पोतृ । प्रशास्तृ । अध्वर्युः । इत्येतेषां यदा ऋत्विग्वचनत्वं तदा होत्रा-
भ्यश्च इति^३ के प्राप्ते पाठः ॥ ४०८ ॥ इति युवादिः^४ ॥

मनोज्ञमेधाव्यभिरूपवृद्धाः

कल्याणचोरप्रियरूपधूर्ताः

आढ्यस्तथा श्रोत्रियसारपत्राप्

छात्रो युवच्छान्दसविश्वदेवाः^५ ॥ ४०९ ॥

१ Not given in the other works.—
For हायनान्त cf. Pāṇ. v. 1, 130; and
above, p. 429, l. 3.

२ लघ्वादिरिगन्तस्य B. C. D. K.; ल-
घ्वादिरितिगन्तस्य A.; cf. p. 429, l. 3;
Pāṇ. v. 1, 131.

३ Pāṇ. v. 1, 135.—वृषगण is not

given by any of the other works.—For
श्रोत्रिय (श्रौत्रम्) see P. v. 1, 130 vārtt.

४ This *gāṇa* includes उद्गात्रादि &
युवादि to Pāṇ. v. 1, 129, 130.—Hem.
only युवादि.

५ युवा ऋ° B. C. D. E. K.; सारपु-
त्रा° वैश्वदेवाः F.

मनोज्ञादिगुरूपोत्तमयोपान्तादकञ् इत्यनेन मनोज्ञादेस्तस्य
भावः कर्म वेत्यर्थेऽकञ् वा भवति ॥ * ॥ मनो जानाति परितोषय-
तीति मनोज्ञं वस्तु । तस्य भावः कर्म वा । मानोज्ञकम् ॥ * ॥ मैधाव-
कम् ॥ * ॥ शोभनं रूपमस्य रूपमभिगत^१ इति वा । अभिरूपः ।
तस्य । आभिरूपकम् ॥ * ॥ वार्द्धकम् । यथा ।

वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्^२ ॥

अन्ये तु वयोऽर्थलक्षणेऽणि स्वार्यिकेऽके च वार्द्धकमित्याहुः^३ ॥ * ॥
कात्याणकम् ॥ * ॥ चौरिका । स्वभावात्स्वीत्वम् । अन्यस्तु चौरकं
धौर्तिकमिति^४ नपुंसकलिङ्गे ददर्श ॥ * ॥ प्रियं रूपं यस्य तस्य प्रिय-
रूपकम् ॥ * ॥ धौर्तिका ॥ * ॥ आ पूर्णं ध्यायतीत्याद्यः । आद्यकम्
॥ * ॥ औत्रिकम् ॥ * ॥ साराणि पत्राण्यस्य । सारपत्रः । सारप-
त्रिका^५ । सारपत्रकम् इत्यन्यः^६ ॥ सरप्रयुक्तं पत्रं वाहनं सरपत्रम्^७
इत्यन्यः ॥ सारपुत्र^८ इति भोजः ॥ * ॥ कृत्तशीलश्चात्तः । कात्तकम्
॥ * ॥ यौवनिका । अके राजन्यमनुव्ययूनामित्यनेनान्याजादिलुग-
भावः^९ । यथा समैव ।

१ रूपमभिगच्छत A.; रूपमपि गत D.

२ Raghuv. i. 8.

३ Bö. and Kās. V. omit वृद्ध; cf. Pāp. iv. 2, 39 vārtt.

४ धौर्तिकमिति B. C.—Yajñ. also has धौर्तिका । चौरिका । धौर्तिकं चौरक-
मिति केचित्. — For Hem. see page 436, n. 3.

५ सारपत्रं सा° B. C. K.; °सारप-
त्रिका A.

६ सारपत्रिकम्° B. C. K.; सारप-
त्रम्° F.—Yajñ. has the same passage
from साराणि°.

७ शरपत्रम् A.

८ ? Thus F.; सरपुत्र D.; सरपत्र
A. B. C. K.—Bö., Yajñ. ha. सारपत्र
and शतपुत्र; Kās. V. शतपुत्र; Hem.
शरपत्र, शारपत्र and सारपुत्र.

९ °लुगभावः B. C. K.; लुगभवति F.;
see vārtt. on Pāp. vi. 4, 163 (Böhtl.,
ib. 151).

नवे यौवनिकोद्भेदे यस्य न खलितं मनः ।

वृद्धितं नापि सिद्धेशप्रसादेन मनीषिणः^१ ॥

यथा वा धनंजयस्य ।

क्षणभङ्गुरमङ्गमङ्गिनां^२

न गता यौवनिका निवर्तते ।

विभवास्तृणवारिचञ्चला

निचया मर्मरपत्रसंनिभाः ॥

हान्दसकम् ॥ * ॥ वैश्वदेवकम्^३ ॥ ४०६ ॥

बहुलामुष्यकुलादोरूपावश्यकुपुत्रकुलपुत्राः ।

पुत्रकुमारकुलाला यामात्सण्डश्च सुकुमारः ॥ ४१० ॥

बाहुलकम् । दृढादिपाठाद् बंदिमा । बाहुल्यमित्यपि^४ ॥ * ॥

आमुष्यकुलिका । आमुष्यकुलकमित्यन्ये ॥ अमुष्यपुत्र इत्यपि ॥ * ॥

अदो रूपम् । अदो रूपमस्येति वा । अदोरूपम् । तस्य । आदोरू-

पकम् । अदोरूपशब्दो रूपप्रशंसायाम्^५ ॥ * ॥ आवश्यकम् ॥ * ॥ कौ-

पुत्रकम्^६ । अयं वामनमतेन ॥ * ॥ कौलपुत्रकम् ॥ * ॥ यामपुत्रिका

॥ * ॥ यामकुमारिका ॥ * ॥ यामकुलालिका । यामकुलमित्यन्यः^७

१ वृद्धितेनापि० A.

२ क्षणभंगुरमङ्गमङ्गिनां० A.; क्षणभंगुर-
मङ्ग० D.

३ विश्वदेव Bö., Yajñ., Hem., K. V.
β.; वैश्वदेव Kās. V. ed., α.

४ बाहुल is not given in the *gana*
दृढादि śl. 393-4 (except by Kās. V. β.;
v.l. ed.) but in पृथ्वादि śl. 392; see
also page 518, note 3.

५ Thus also Yajñ.; Hem. has the
same word; om. Bö., Kās. V.—[अदो-
पुत्रश्च Yajñ., K. V. β.; v.l. Bö., K. V. ed.]

६ कुपुत्र Bö., Yajñ.; omitted by Kās.
V., Hem.

७ यामकुलमि० F.; यामकुलमि०
D.; इत्यन्यः A. F.—Hem. has both
words; Bö., Yajñ. यामकुलाल only;
Kās. V. ed., α. β. give neither.

॥ * ॥ सण्डो वृषः । ग्रामस्य सण्डो ग्रामसण्डः । तस्य ग्रामसण्डिका ॥
 पूरुषादिवद्दीर्घत्वे ग्रामसण्ड इत्यन्ये^१ ॥ ग्रामसण्ड^२ इति जयादि-
 त्यादयः ॥ एते चत्वारो नपुंसकलिङ्गा इत्यन्ये^३ ॥ * ॥ सुष्ठु कुमारः
 सुकुमारः । सौकुमारकम् ॥ ४१० ॥ इति मनोज्ञादिः ॥

इष्टार्चिती निपठितागणितावकीर्ण-

पूर्तोपसादितगृहीतनिराकृताश्च ।

संरक्षितानुपठितोपकृतानुयुक्ता-

स्नातश्रुतानुगणितास्त्ववकल्पितं च ॥ ४११ ॥

इष्टादिभ्योऽनेनेत्यनेनेष्टादेः प्रथमान्तादनेनेति तृतीयार्थं इन्
 भवति ॥ * ॥ इष्टोऽनेन यज्ञः । इष्टी यज्ञे ॥ इष्टमनेन वा । इष्टी
 यज्ञे ॥ * ॥ अर्चिती सिद्धराजे ॥ * ॥ निपठिती मीमांसायाम् ॥ * ॥
 अगणिती मदने ॥ * ॥ अवकीर्णी दुर्नये ॥ * ॥ पूर्ति दाने ॥ * ॥ उप-
 सादिती सदसि ॥ उपासितमित्यन्ये । उपासितो गुरुकुले^४ ॥ * ॥ गृहीतो
 विद्यासु ॥ * ॥ निराकृतो कुकाये ॥ * ॥ संरक्षितो प्रजासु ॥ * ॥ अनु-
 पठिती वेदे ॥ * ॥ उपकृतो मन्त्रे ॥ * ॥ अनुयुक्ती शास्त्रे ॥ * ॥ आम्नाती

१ पूरुषादिवद्दीर्घत्वे (om. rest) A.;
 पूरुषादिवद्दीर्घत्वे ग्रामसाड° D.; पूरु-
 षादिव दी° B. C. F. K.

२ ग्रामखण्ड B. C. K.—ग्रामसंड and
 ग्रामसांड Hem.; ग्रामसण्ड Bö., Yajñ.,
 Kāś. V. a.; ग्रामखण्ड Kāś. V. ed.

३ According to Hem., who calls this
gaṇa चौरादि, the words from मनोज्ञा
 to the end of his *gaṇa* form neuter ab-

stract nouns in अकञ् only [मानोज्ञ-
 कम्], whereas those preceding मनोज्ञ
 make both neuter and feminine nouns
 [चौरिका । चौरकम् ॥ धौर्तिका । धौ-
 र्तिकम् ।]. Cf. मनोज्ञादि in list of *gaṇas*.

४ उपसिनी° C.; गुरुकुले A.; गुरु-
 कुलो D.—Hem. has both words; Yajñ.,
 Kāś. V. ed., β. उपसादित; Bö., Kāś.
 V. a. उपासादित.

छन्दसि ॥ * ॥ श्रुती । इतिहासे ॥ * ॥ अनुगणिती निरुक्ते ॥ * ॥ अवक-
ल्पिती जल्पे ॥ ४११ ॥

आसेवितपरिरक्षितनिकथितगणितोद्गृहीतपरिकलिताः ।

उपपादितपरिगदिता^१ संकलिताधीतपरिगणिताः ॥ ४१२ ॥

आसेवितो सिद्धपत्तौ^२ ॥ * ॥ परिरक्षिती परिजने^३ ॥ * ॥ निक-
थिती कथासु । निकठित इत्यन्यः^४ ॥ * ॥ गणिती ज्योतिषि ॥ * ॥
उद्गृहीती । उद्योगे ॥ * ॥ परिकलिती कलासु ॥ * ॥ उपपादिती धने^५
॥ * ॥ परिगदिती परेषु ॥ * ॥ संकलिती पदार्थेषु ॥ * ॥ अधीती व्या-
करणे ॥ * ॥ परिगणिती याज्ञिक्ये ॥ ४१२ ॥

अवगणितव्याकुलिता निषादितोपाकृतावमुक्ताश्च ।

अवधारितपठितकृता निगदितमनुगणितमायुक्तम्^६ ॥ ४१३ ॥

अवगणिती वादिनि ॥ * ॥ व्याकुलिती रिपुजने ॥ * ॥ निषादितो
हास्तिके^७ ॥ * ॥ उपाकृती पशौ ॥ * ॥ अवमुक्ती पापे ॥ * ॥ अवधारिती
शास्त्रार्थे ॥ * ॥ पठिती वेदे ॥ * ॥ कृती धर्मे ॥ * ॥ निगदिती नयेषु
॥ * ॥ अनुगणिती^८ । अनुपदे ॥ * ॥ आयुक्ती युद्धे ॥ * ॥ मत्वर्थीयेनेना
सिद्धे ठन्निवृत्त्यर्थमिन्विधानम्^९ ॥ ४१३ ॥ इष्टादिः ॥

१ उपपादित° A.

२ सिद्धिमत्तौ D.

३ वारिजने B. C. K.; (आर्त्ते Yājñ.)

४ Hem. both and कथित besides,
the others निकथित.

५ उपपादिती वने A.; °ध्वने D.—
Hem. alone has this word.

६ °अनुगणितमायुक्तं A. D. E. (cf.
§loka 411, and note C.)

७ निषादित Bō., Hem.; om. Kāṣ.
V.; निवादित [निवादितो वादेषु]
Yājñ.;—Bō., Yājñ., Kāṣ. V. have also
परिवादित [परिवादितो वृष्टेषु Y.].

८ अनुगणिती A. D.—Hem. has both
अनुगणित and अनुगणित; Bō., Yājñ.,
Kāṣ. V. a. अनुगणित; Kāṣ. V. ed., β.
अनुगणित only.

९ ठिन्निवृत्त्य° B. K.; ठेनिवृ° A.;
तन्निवृ° C.; अन्यनिवृ° D.

यवोर्मिवासाकृमिभूमिवन्धवः१

क्रुञ्चाककुत्तान्तिहरीन्दुबिन्दवः ।

हनुस्तिमीक्षू मधुसानुभानवो२

द्राक्षाहरिच्छिबिगरुद्दुचारवः३ ॥ ४१४ ॥

अयमान्मोपान्तान्मो४ वोऽयवादेरित्यनेन अयन्तान्मकारान्ता-
दवर्णान्तान्मोपान्तादवर्णोपान्ताच्च५ यवादिवर्जितान्ततोर्मकारस्य व-
कारो भवति ॥ * ॥ यवा अस्यात्र वा सन्ति । यवमान् ॥ * ॥ ऊर्मिमान्
॥ * ॥ वासामान् । वासाशब्दः६ स्त्रीलिङ्गः ॥ * ॥ कृमिमान् ॥ * ॥
भूमिमान् ॥ * ॥ बन्धुमती । बन्धुमान् ॥ * ॥ क्रुञ्चामान्७ ॥ * ॥ ककु-
द्धान् । ककुद्धानेष हेषते ॥ * ॥ कान्तिमान् ॥ * ॥ हरिमान् ॥ * ॥
इन्दुमती ॥ * ॥ बिन्दुमती ॥ * ॥ हनुमान्८ ॥ * ॥ तिमिमान्९ ॥ * ॥
इक्षुमती ॥ * ॥ मधुमान्यर्वतः ॥ * ॥ सानुमान् ॥ * ॥ भानुमान् ॥ * ॥
द्राक्षामान् ॥ ध्राचेत्यपि१० भोजः ॥ * ॥ हरिन्मान् ॥ * ॥ शिम्बिमान्११ ॥
शिम्बीमानित्यन्यः१२ ॥ * ॥ गरुत्मान् । गरुडः ॥ * ॥ द्रुमती । श्रुमती-

१ ० कृमि० D. E. (D. also in comm.)

२ हनुस्तीमीक्षू० E.; हनुस्तिमा इक्षु-
मधुसाधुमानवो C.; मधुनान० B. E.

३ ० हारिः० D.; शिविगरुद्दु० A. D.;
हरिनशंबि० C.; हरितशंबि० F.; सिजि-
गरुद्दु० E.; चारकः B.

४ ऋष्यामोपांतान्मो B. C. F. K.;
ऋष्यामोपां० A.; ऋष्यामो० D.

५ चयंतान्म० B. C. F. K.; ऋयंतां
A.; ऋयंतार्हमका० D.

६ Thus also Hem.; वशा others
[वशामान् बन्ध्यापतिः Yajñ.].

७ कुंचामान् कुवामान् । A.

८ हनूमान् B. C. D. K.

९ तिमि Hem.; स्तिमि Yajñ.; om.
others.

१० ध्राचेत्यपि B.; ध्राचेत्यपि श्री-
भोजः D.; द्राक्षामान् । द्राक्षाधाचे० A.
—द्राक्षा and ध्राक्षा Bō., Yajñ., Hem.;
द्राक्षा K. V.

११ ? शिविमान् A.; शंबिमान् B. C.
F. K.; सिंधिमान् D.

१२ ? शिंबीमानि० A.; शंबीमानि० F.
K.; शंबीमानि० B.; शंबीमा० C.; सिं-
धीमा० D.—शिंबी Hem.; सज्जि and
सिजि Bō., Yajñ.; सज्जि (v.l. शज्जि) Kās.
V. ed.; सिजि K. V. a.

त्यपि भोजः^१ ॥ * ॥ चारुमती ॥ * ॥ केषांचिदवर्णान्तात्प्राप्तः । केषांचिद्योपान्तादिति^२ । केषांचिज्ज्ञय^३ इति । केषांचित्संज्ञायामिति ॥ * ॥ आकृतिगणश्चायम् । तेन दक्षिमद् अंशमती श्रीमती^४ गोमती ध्वजित्प्रभृतयो^५ ज्ञेयाः ॥ ४१४ ॥ इति यवादिः ॥

वत्तन्तमुदन्नष्टीचक्रीकक्षीरुमण्विवो ज्ञेयम् ।

राजन्वान्सौराज्ये ज्योत्स्ना चर्मण्वती नाम्नि ॥ ४१५ ॥

उदन्वदादिरित्यनेनोदन्वदादयः शब्दा निपात्यन्ते संज्ञायाम् ॥ * ॥ उदकमस्मिन्नस्तीति । उदन्वान् उदधिः । उदन्वानाम ऋषिः । उदन्वानामाश्रमः ॥ अन्यस्तु धारणक्रियासंबन्धाद्^६ उदन्वान्घट^७ उदन्वान्नेघ इत्यपि मन्यते^८ ॥ * ॥ अष्टीवान्नाम जङ्घोरुसंधिः । अचास्थिशब्दस्याष्टीभावो निपात्यते ॥ * ॥ चक्रीवान् रासभः । चक्रीवान्नाम राजा । अत्र चक्रशब्दस्य चक्रीभावः ॥ * ॥ कक्षीवान्नाम ऋषिलौकिकः । अत्र कक्षाशब्दस्य कक्षीभावः ॥ * ॥ रुमण्वान्नाम पर्वतः । रुमण्वान्नाम मन्त्री । अत्र लवणशब्दस्य रुमण्वभावः ॥ रुमन्निति प्रकृत्यन्तरमस्तीत्येके ।

१ ? अमतीत्वपि^० B.; श्रुतिमती^० श्री-भोजः D. — ड्रु Bō., Yajñ., Hem.; ड्रुम Kās. V. ed., a.; cf. śl. 252 comm.; Pāṇ. v. 3, 118.

२ केषांचित्तमोऽपान्तादिति A.; om. D.

३ केषांचित् भय A.; °कय K.; °चय F.; om. D.

४ स्त्रीमती for श्रीमती B. K.; स्त्रिमती C. (cf. śl. 252 comm., and 418). — Not given by the other works.

५ ? Thus B. C. F.; ध्वजित्^० K.; ध्वजित्^० A.; D. om. from आकृतिगणो to end. — ध्वजित् Hem.; ध्वजि and ध्रजि Bō., Yajñ., Kās. V.

६ D. om. from उदन्वान्नाम ऋषिः.

७ उदकवान् घटः D.; उदकन्वान् घटः B.; उदन्वान्घट A. — Hem. has °उदन्वान्घटः । उदन्वान्नेघः । यस्मिन्नुदकं धीयते स एवमुच्यते ॥ नाम्नि । उदन्वान्समुद्रः । ° Cf. Kās. V. viii. 1, 13. ° इत्यप्यन्यः D.

तस्य वा एत्वम्^१ ॥ * ॥ विशिष्टा वसवः किरणा यस्य । विवस्वान् आ-
दित्यः ॥ * ॥ राजन्वान् देशः ।

राजन्वतीमाञ्जरनेन भूमिम्^२ ॥

सौराज्य इति किम् । राजवान् ॥ * ॥ ज्योतिरस्यास्तीति ज्योत्स्ना^३ ।
चन्द्रप्रभा ॥ * ॥ चर्मण्वती नाम नदी ॥ * ॥ नान्नीति किम् । उदक-
वान् । अस्थिमान् । चक्रवान् । कचावान् । खवणवान् । वसुमान् ।
ज्योतिष्मान् । चर्मवान् ॥ ४१५ ॥ इत्युदन्वदादिः^४ ॥

ज्यात्स्नाशब्दस्तमिस्रा^५ च कुतुपः स्याद्विपादिका ।

विसर्पो नखरश्चापि कुण्डलोऽपि मतो बुधैः ॥ ४१६ ॥

प्रज्ञाज्योत्स्नापिच्छसिम्भलोमपामादेर्णाणिललशना^६ इत्यनेनैतेभ्य-
स्तदस्यात्र वास्तीत्येतस्मिन्नर्थे ण अण् इल ल श न^७ इत्येते प्रत्ययाः
क्रमेण भवन्ति मतुश्च ॥ * ॥ ज्योत्स्नाऽस्मिन्नस्तीति ज्योत्स्नः पचः ।
ज्योत्स्नी रात्रिः ॥ * ॥ तमोऽस्यामस्तीति तमिस्रा रात्रिः । साऽस्या-
स्तीति तामिस्रः^८ पचः ॥ * ॥ कौतुपं^९ गृहम् ॥ * ॥ वैपादिकं कुष्ठम्^{१०}

१ See p. 339, l. 13 (? read रुमण् ल-
वण् instead of रुमोन्नावण्); p. 340,
note 1.—Hem. also has लवणस्य रुम-
णभावः । रुमण्वान्नाम पर्वतः । अन्ये
त्वाहुः । रुमन्निति प्रकृत्यन्तरमस्ति त-
स्तीव तन्निपातनं नकारलोपाभावार्थं
च । वत्वं तु यथायोगमख्येव ॥

२ Raghuv. 6, 22.

३ See Pāṇ. v. 2, 114.

४ For this *gāṇa* cf. Pāṇ. viii. 2, 12-
14; Hem. ii. 1, 92-95.

५ तमिस्रा A. B. D. K.

६ पामणादेर्णाणि A.; पामादे-
र्णाणिलशना B. C. K.

७ B. C. F. K. om. ण; cf. p. 209, l.
15; Pāṇ. v. 2, 101.

८ तमिस्रा तामिस्रः B. C. K.; तमि-
श्रः A.—Hem. also writes तामिस्र.

९ कुतप ed. Pāṇ.; कौतप Kāṣ. V.;
कौतुप Hem.; cf. कुतप ṣl. 66.

१० कुष्ठं B. C. F. K. (Hem.); कुप्त्वं A.;
कुच्छा D.

॥ * ॥ वैसर्पो व्याधिः ॥ * ॥ नाखरः आपदः ॥ * ॥ कौण्डलः ॥ * ॥
पचे ज्योत्स्नावान् । तमिस्रावान्^१ ॥ ४१६ ॥ इति ज्योत्स्नादिः ॥

पिच्छोदरव्रीहिगुहाः पिचण्डम्

तुन्दोदकोरोयवचूर्णपक्षाः ।

वर्णयहौ पङ्ककले च काक-

प्रज्ञे^२ तु फेनो ध्रुवका^३ च पर्णम् ॥ ४१७ ॥

पिच्छादेरिलः ॥ * ॥ पिच्छान्यस्य^४ सन्ति । पिच्छिलः ॥ * ॥ उद-
रिलः ॥ * ॥ ब्रीहिलः । दिगम्बरस्तु ब्रीहियहणं स्वरूपार्थमर्थनिर्देशार्थं
चेति^५ ब्रुवाणः शालिलो ब्रीहिल इत्याह ॥ * ॥ गुहिलः ॥ * ॥ पिच-
ण्डिलः ॥ * ॥ तुन्दिलः ॥ * ॥ उदकिलः ॥ * ॥ उरमिलः ॥ * ॥ यविलः
चूर्णिलः ॥ * ॥ पक्षिलः ॥ * ॥ वर्णिलः ॥ * ॥ ग्रहिलः ॥ * ॥ पङ्किलः ॥ * ॥
कलिलः ॥ * ॥ काकिलः^६ ॥ * ॥ प्रज्ञिलः ॥ * ॥ फेनिलः ॥ * ॥ ध्रुव-

१ तमिस्रावान् A. B. C. K.

२ ? Thus A. D. E.; कालप्रज्ञे B. C. F. K.

३ ध्रुवका B. C. F. K.; विवकां A.

४ Thus all MSS. and Yajñ.—पिच्छा Bö.; पिच्छ Kāṣ. V., Hem.

५ ब्रीहियहणस्वरूपा^० B. C. K.; ब्रीहियहणं स्वरूपं चेति A.—Cf. Kāṣ. V. v. 2, 116 (ब्रीह्यादिभ्यश्च ॥) °ब्रीहियहणं किमर्थम् । यावता तुन्दादिषु ब्रीहि-शब्दः पठ्यते तत्र इनिठनौ चकारेण विधीयते । एवं तर्हि तुन्दादिषु ब्रीहियहणमर्थयहणं विज्ञायते । शालयोऽस्य सन्ति । शालिलः (ed. शालिनः) । शाली । शालिकः । शालिमानिति ॥.—Hem. has the sūtras vii. 2, 5: ब्रीह्यादिभ्यस्तौ

(viz. इकद्वनौ) ॥; 9: ब्रीह्यर्थतुन्दादेरिलश्च ॥° ब्रीह्यर्थे । कलमा अस्य अस्मिन्वा सन्ति । कलमिलः । कलमिकः । कलमो । कलमवान् । शालिलः । शालिकः । शाली । शालिमान् । ब्रीहिशब्दोऽपि ब्रीह्यर्थो भवति । किं तु तस्य पूर्व-त्रोपादानादिलो न भवति । भावे हि तत्रोपादानमनर्थकं स्यात् । भवतीत्येके । ब्रीहिलः ॥ तुन्दादिः° see next page, note ३.

६ ? कालिलः B. C. F. K.—Hem. has कला (1) काक।; Bö., Yajñ. काला (चिपे); Kāṣ. V. काल (चिपे).—See also comm. on śl. 420, where Vardh. refers काला, घाटा (घटा Bö., Yajñ., K. V.) and जटा to this gaṇā.

किलः । ध्रुवकेत्यपि^१ वामनः ॥ * ॥ पर्णिलः ॥ * ॥ पचे पिच्छवानित्या-
द्यपि^२ भवति ॥ तुन्दोदरपिचण्डप्रभृतीनां तुन्दादावपि पाठाद्वेनौ^३
भवतः । भोजमतेन लविषयेऽपि बीजप्रभृतीनां केषांचित् ॥ ४१७ ॥
इति पिच्छादिः ॥

सिध्मस्त्रेहौ पांसुपृथुश्यामचटूनि^४

प्रज्ञायन्थी बीजकपी पिङ्गमृदू च ।

कर्णः शीतं मांसहनू मञ्जुगडू स्तः

पत्रं नाभिः श्रीमणिकराडूदककृष्णाः ॥ ४१८ ॥

सिन्धादेर्लः ॥ * ॥ सिन्धान्यस्य सन्ति ॥ * ॥ सिन्धलः ॥ * ॥ स्नेहलः
॥ * ॥ पांसुलः^५ ॥ पृथुलः ॥ * ॥ श्यामलः ॥ * ॥ चटुलः^६ ॥ * ॥ प्र-
ज्ञालः । पिच्छादिपाठात् प्रज्ञिलः ॥ * ॥ ग्रन्थिलः । यथा मुरारेः^७ ।
इयमेभिरालवालैः पदे पदे ग्रन्थिलासु कुल्यासु ॥ * ॥

बीजलः ॥ * ॥ कपिलः ॥ * ॥ पिङ्गलः ॥ * ॥ मृदुलः ॥ * ॥ कर्णलः
॥ * ॥ शीतलः ॥ * ॥ मांसलः ॥ * ॥ हनूलः । हनूल इत्यपि ॥ * ॥
मञ्जुलः ॥ * ॥ पृष्ठग्रन्थिर्गडुः । गडुलः । कुञ्जः ॥ * ॥ पत्रलः ॥ * ॥ ना-
भिलः ॥ * ॥ श्रीलः । श्रीमान् ॥ * ॥ मणिलः ॥ * ॥ कण्डूलः ॥ * ॥
उदकलः । पिच्छादिपाठाद् उदकिलः ॥ * ॥ कृष्णलः ॥ ४१८ ॥

१ ध्रुवकिलः । ध्रुवकेत्यपि B. C. F. K.
—ध्रुवक and ध्रुवक Bō., Yajñ.; ध्रुवका
and ध्रुवका Hem.; ध्रुवका and ध्रुवका
Kāś. V. ed., β. (a. ध्रुवका only).

२ पिच्छावानित्यं B. C. F. K. and
orig. A.; पिच्छवान् Hem.

३ पाठस्त्रेहौ A.; पाठास्त्रेहौ B. C.

F. K.; पाठस्त्रेहौ श्रीभोजं D. —
Vardh.'s पिच्छादि includes both पि-
च्छादि and तुन्दादि of Pāṇ. and Hem.

४ पांशुः A. B. C. D. E. K.

५ पांशुलः A. B. C. D. K.

६ चटुलः B. K.; बज्जलः C.

७ Anarghar. (Calc. S. 1782) p. 36.

सक्थि श्लेष्मा पित्तनिष्पादमन्यः

पेशः पाष्णी वातनिष्पावपुष्काः ।

पार्श्वस्तुण्डिः पक्ष्मपर्णू कुशः स्याद्

धारासक्तू वर्ध्मफेनोष्मपर्णम्^१ ॥ ४१९ ॥

सक्थिलः ॥ * ॥ श्लेष्मलः । कफी ॥ * ॥ पित्तलः ॥ * ॥ निष्पादय-
तीति निष्पात् किप् । निष्पासः^२ ॥ निष्पादनं निष्पात् । निष्पास^३
इत्यन्ये ॥ निष्पादान् ॥ अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ * ॥ धमनीलः ॥ * ॥
पेशलः ॥ * ॥ पाष्णीलः ॥ धमनीपाष्णीशब्दौ दीर्घान्तावेव गणे पथ्येते ।
तेन दीर्घान्ताभ्यामेव लः । ह्रस्वान्ताभ्यामेव मतुः ॥ * ॥ वातलः ॥ * ॥
निष्पावलः ॥ निष्पानं निष्पा । निष्पाल^४ इत्यन्यः ॥ * ॥ पुष्कलः ॥ * ॥
पार्श्वलः ॥ * ॥ तुण्डिलः ॥ तुण्डिवटिवर्ध्म^५ इति भप्रत्यये तुण्डिभ
इत्यपि ॥ * ॥ पक्ष्मलः ॥ * ॥ पर्णूलः । पर्णूल इति भोजराजः^६ ॥ * ॥
कुशलः ॥ * ॥ धारालः । यथा मुरारेः^७ ।

प्रेक्षाधारालवैरप्रसृमरसमरोद्धामरौजा बिडौजाः ॥

सक्तूलः ॥ * ॥ वर्ध्मर्न । वर्ध्मलः । पामादिपाठाद् वर्ध्मन्^८ इत्यपि ॥ * ॥

१ वर्ध्मफेनो° A.; ब्रध्मफे° B. K.;
ब्रध्मफेनो° F.; °ब्रध्माफे° C.; °फेनौ व
पक्षा D.; वर्ध्मफेनौ चपवर्ण E.

२ निष्पालः A. C. D.

३ निष्पलः A. C.; B. C. K. om. नि-
ष्पात्.—Hem. has both; Bō., Yajñ. नि-
ष्पाद्; om. Kāṣ. V.

४ निष्पालं° MSS.; B. F. K. om. नि-
ष्पा; C. om. निष्पाल.—Hem. निष्पा;
the others निष्पाव.

५ ? तुटिवटि° B. C. K.; तुडि° D.—
तुडि Hem. both in the gaṇa, and in

sūtra vii. 2, 16 वलिवटितुडिर्भः । (प्रवृद्धा
नाभिस्तुडिः comm.); om. by the others,
but Pāṇ. and Kāṣ. V. v. 2, 139 तुन्दि
(तुण्डि इति माधवः Calc. ed.).

६ A. om. पर्णूलः; श्रीभोजराजः D.;
भोजः F.—पर्णू Bō.; पर्णू Yajñ., Hem.;
परणू Kāṣ. V.

७ Anarghar. (Calc., S. 1782) p. 143.

८ धर्मन् A.; वर्ध्मन् F.; वर्ध्मलः
पामादिपाठात् । धर्मन् इत्यपि B. C. K.
—Bō., Yajñ. have वर्ध्मन्, om. K. V.—
In the पामादि Hem. alone gives वर्ध्मन्.

फेनलः । यथा ।

वेदेहि पश्या मलयादिभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम्^१ ॥ * ॥

ऊष्मलः । यथा ।

धनुष्मन्ती वत्सौ दशमुखभुजैरुष्मलतमाः^२ ॥ * ॥

पर्णलः । पर्णिल^३ इत्यपि । यथा भट्टेः ।

अभ्यर्णेऽन्मःपतनसमये पर्णलीभूतसानुं

किष्किन्धाद्रिं न्यविशत मधुचीवगुञ्जद्विरेफम्^४ ॥ ४१६ ॥

क्षुद्रजन्तूपतापाभ्यां प्राण्यङ्गादात् एव च^५ ।

कालाघाटाजटाः क्षेपे वातादेरुडपि स्मृतः ॥ ४२० ॥

क्षुद्रजन्तुर् आ नकुलात्^६ । यूकालः । मच्चिकालः ॥ * ॥ उपतापो रोगः । मूर्च्छालः । विचर्चिकालः । विपादिकालः ॥ * ॥ प्राण्यङ्गादाकारान्तादित्यर्थः । चूडालः । जङ्गालः ॥ * ॥ कालादयः क्षेपे प्रत्ययार्थस्य निन्दायां गम्यमानायां लभाजः । काला कूर्चम् । कालालः^७ । घाटा^८ ग्रीवावयवः । घाटालः ॥ जटालः ॥ पिच्छादिपाठात्^९ कालिलः । घाटिलः । जटिलः । यथा ।

१ Raghuv. 13, 2; D. omits from यथा; A. B. C. K. omit the first pāda.

२ Anarghyar. iv. last śl. (ed. Calc. S. 1782, p. 117) D. om. from ऊष्मलः ।

३ फेनलः । पर्णलः । फेनिलः । पर्णिलः । D.; om. F.

४ Bhāṭṭik. vi. 143 (किष्किन्धाद्रिं ed.).—अभ्यर्णेभ्यः पतनं. B. C. D. F. K.; A. om. from पर्णलः.

५ प्राण्यङ्गा स्यादकारतः E.; प्रा । प्रगात स्यादकारतः D.; A. om. this half-śloka and काला.

६ आनुकुलात् A.; आनकुलात् वा D.;—आ नकुलात्क्षुद्रजन्तवः । F.

७ Hem., on vii. 2, 23 कालाजटा-घाटाभ्यः, remarks कालेति डोपान्त्यं केचित्पठन्ति । काडालः । काडिलः ।

८ Thus also Hem.; घटा Bō., K. V. [घटा सभा संलापो वा घटालः । घाटा ग्रीवा घाटाल इति वर्धमानः Yajñ. comm.].—Bō., Yajñ. have also कटा क्षेपे [कटालो गर्हितगण्डस्थलो गजः Yajñ. comm.].

९ See p. 441, note 6.

विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनम्^१ ॥

कालाशब्दस्य लप्रत्ययं चन्द्राद्या न मन्यन्ते ॥ चेप इति किम् । कालावान् । घाटावान् । जटावान् । चेपोऽत्र मतुना न गम्यत इति चेपे मतुर्न भवति ॥ * ॥ वातादेरूडपि स्मृत इति वातदन्तवलललाटानां लो भवति तत्संनियोगेनोडागमस्य । वातूलः । दन्तूलः । वलूलः । ललाटूलः ॥ गलशब्दस्यापि गलूल इति मन्यते भोजः ॥ * ॥ पचे सिधवानित्यादि ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन वर्णप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ४२० ॥ इति सिध्मादिः ॥

लोम वस्तु मुनिः^२ कर्को गिरिवभू हरिः कपिः ।

लोमादौ विबुधैर्ज्ञेया रुरु रोम तथा भुरुः^३ ॥ ४२१ ॥

लोमादेः शः^४ ॥ * ॥ लोमान्यस्य सन्ति । लोमशः ॥ * ॥ वस्तुशः^५ ॥ * ॥ मुनिशः ॥ * ॥ कर्कशः ॥ * ॥ गिरिशः ॥ * ॥ वभुशः^६ ॥ * ॥ हरिशः ॥ * ॥ कपिशः ॥ * ॥ रुरुशः^७ ॥ * ॥ रोमशः ॥ * ॥ भुरुशः^८ ॥ * ॥ पचे लोमवानित्याद्यपि ॥ ४२१ ॥ इति लोमादिः ॥

पामा वामा वलिः श्लेष्मा सामहेमोष्मकद्रवः ।

कल्याणादङ्गशब्दाच्च लक्ष्म्या अच्च कृमिस्तथा^९ ॥ ४२२ ॥

पामादेर्नः ॥ * ॥ पामनः ॥ * ॥ वामनः ॥ * ॥ वलिनः ॥ * ॥

१ Kumâras. 5, 30.

२ °वक्तुर्मुनिः A.; °वभुर्मुनिः D. E.

३ वुरुः E.; नुरुः C.; A. om. this half-sloka.

४ A. om. लोमादेः शः.

५ वनुश A.; व-शः D.—वस्तु Hem.; om. by the others, (cf. वल्लु next note).

६ वभु Bū., Yajñ., Kāṣ. V. ed., a. β.;

वल्लु Hem.; also K. V. ed., वल्लु β.

७ रुरु चेच्छन्ति केचन Yajñ.; om. by the others.

८ भुरु Hem.; तरु Bū., Yajñ., Kāṣ. V. ed. a. β.

९ अथ क्रिमि° C.F.K.; B. om. from लक्ष्म्या.

क्षेपणः ॥ * ॥ सामनः ॥ * ॥ हेमनः ॥ * ॥ ऊष्णः ॥ * ॥ कद्रुणः^१ ॥ * ॥
 कल्याणमङ्गमस्या अस्ति । अङ्गना ॥ कल्याण इति किम् । अङ्गवती ॥ * ॥
 लक्ष्मीरस्यास्ति । लक्ष्मणः । लक्ष्मीवान् ॥ * ॥ कृमिणः ॥ ४२२ ॥

विष्वचोऽकृतसंधिः^२ स्याल्लुक् पदस्योत्तरस्य च ।

शाकीदद्रूपलालीनां ह्रस्वत्वं च स्मृतं बुधैः^३ ॥ ४२३ ॥

विष्वक्शब्दान्नो भवति । तत्संनियोगेन चाकृतसंधिरुत्तरपदलोपः ।
 विष्वच्चोऽर्थास्ते दिवसा वा रश्मयो वा गतिविशेषा वाऽस्य सन्ति ।
 विषुणः सूर्यः ॥ विष्वच्चन्तीति विष्वच्चो गतिविशेषा अस्य सन्ति । वि-
 षुणो वायुः । विष्वग्वान् ॥ विषुशब्दश्चादिर्नानात्वे वर्तते^४ ॥ * ॥ मह-
 च्छाकं शाकसमूहो वा शाकी । शाक्यस्मिन्नस्ति । शाकिनम् ॥ * ॥
 दद्रूनाम व्याधिः । दद्रुणः ॥ भोजस्तु प्राक्बूचे दद्रुशब्दम् अस्मिन्बूचे
 च नागमाद् गृहगोधापर्यायं^५ कद्रुशब्दमाह^६ ॥ * ॥ पलालिनम्^७ ॥
 ४२३ ॥ इति पामादिः ॥

बलफलपरिणाहोद्दाममालाबलाका

व्रतनिचुलमनीषामेखलामानशाखाः ।

कुलमुकुलपताकाकर्मचर्मप्रयाभाः^८

स्तवकवडवचूडायामवीणोपयामाः ॥ ४२४ ॥

१ कद्रुणः A.; कद्रुणः C.; का। कः D.
 —Yajñ. makes कद्रुणः; कद्रु Bō.; कद्रु
 Hem., Kās. V.

२ विपूचो E.; कृतिसंधि A.

३ च समं बुधैः B. C. K.

४ शब्दश्च नानात्वे B. C. K.; च
 वर्तते B. C. F. K.—Cf. चादि §1. 8 (विषु
 सर्वतोभावे page 21, 1. 14).

५ नागमाख्यगृह° A.; च मातृगृह-
 गोधावर्यायं D.

६ कद्रु° D.; कद्रु B. C.; कद्रु° K.

७ All MSS. om. पलालिनम्.—मह-
 त्पलालं पलालसमूहो वा पलाली तद्वत्
 पलालिनम् Yajñ.—Hem. has पलालिन्
 and पलालिन्; the others पलाली.

८ कुलमकुल° B. C. K.

बलादेरिन् इत्यनेन^१ तदस्यात्र वास्तीत्यर्थ इन् भवति मतुश्च ॥ * ॥
 बलमस्यास्तीति । बली । बलवान् ॥ * ॥ फली । फलवान् ॥ * ॥ परि-
 णाही । परिणाहवान् ॥ एवं सर्वत्र ॥ * ॥ उद्दामी ॥ उद्दाम^२ इत्यन्यः
 ॥ * ॥ माली ॥ * ॥ बलाकी ॥ * ॥ व्रती ॥ * ॥ निचुली ॥ * ॥ मनीषी
 ॥ * ॥ मेखली ॥ * ॥ मानी ॥ * ॥ शाखी ॥ * ॥ कुली^३ । दुर्गमतेन ॥ * ॥
 मुकुली^४ ॥ * ॥ पताकी ॥ * ॥ कर्मी ॥ चर्मी ॥ कर्मिकश्चर्मिक इत्येके^५
 ॥ * ॥ प्रयामी ॥ * ॥ स्तवकी ॥ वडवी ॥ स्तवकश्च वडवा च स्तवक-
 वडवम् । पश्चाच्छेषैः सह द्वंद्वः ॥ * ॥ चूडी ॥ * ॥ आयामी ॥ * ॥
 वीणी । यथा ।

सिद्धद्वंद्वैर्जलकणभयादीणिभिर्मुक्तमार्गः^६ ॥ * ॥

उपयामी ॥ ४२४ ॥

कूलं जरोत्साहघृणोलदंष्ट्रा

व्यायामधन्वोद्यमवर्मकेकाः^७ ।

संज्ञाशिखारोहगदावरोहाः

पुलाष्टकायासमुलानि^८ सूना ॥ ४२५ ॥

१ बलादेरित्यं B. C. F. K.

२ उद्दामी° D.; उद्दाम B. C. K.—
 उद्दाम and उद्दाम Bū., Yajñ.; उद्दाम
 Hem.; उद्दाम and उद्दाम K. V. ed., β.;
 उद्दाम and उद्दाम α.

३ Thus also Bū., Yajñ., K. V. ed. β.;
 om. K. V. α., Hem.

४ मुकुली° B. C. K.—मुकुल Hem.;
 om. by the others.

५ इत्यन्ये A.—Kāś. V. v. 2, 116 forms
 only कर्मी । चर्मी । वर्मी (α. β., om. ed.);
 Hem. remarks केचित्तु । वडवा । अष्टका ।
 कर्मन् । चर्मन् । वर्मन् । इत्येतेभ्य इक-

मपीच्छन्ति ॥ Yajñ. states that the व्री-
 ह्यादि have both इन् and इक् with the
 exception of शिखा । माला । संज्ञा ।
 वडवा । वीणा । बलाका which have
 इन् only, not इक्; and यवखद । अशीर्ष
 [K. V. यवखद । कुमारी । नी, but not
 अशीर्ष; Hem. नी । कुमारी । यवखदा ।
 सभा (I) करण (P सभा करणे)] which
 have इक् only, not इन्.

६ Meghad. 45; om. A. D.

७ °धर्मकेकाः A.; चर्मकेकाः F.

८ °यामसुलानि° D. E.; यामसुला-
 नि C. F. K.; यामसुलानि B.

कूलिनी ॥ कूलस्थाने मूलमिति^१ पठन्ति ॥ * ॥ जरी ॥ * ॥
उत्साही ॥ * ॥ घृणी ॥ * ॥ उली । यस्य कस्यचित्संज्ञा ॥ * ॥ दंष्ट्री ॥ * ॥
व्यायामी ॥ * ॥ धन्वी । यथा ।

उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले^२ ॥
उद्यमी ॥ * ॥ वर्मी ॥ वर्मिक इत्यप्यन्ये^३ ॥ * ॥ केकी ॥ * ॥ संज्ञी ॥ * ॥
शिखी । वक्त्रिर्मयूरश्च ॥ * ॥ आरोही ॥ * ॥ गदी । गदावान् ॥ * ॥
अवरोही ॥ * ॥ पुली^४ । यस्य कस्यचित्संज्ञा ॥ * ॥ अष्टकी ॥ अष्टकिक
इति केचित्^५ ॥ * ॥ आयासी ॥ * ॥ मुली^६ ॥ * ॥ सूना घातनस्या-
नम् । सूनी^७ ॥ * ॥ उद्गाम^८ इत्यपि केचित् ॥ * ॥ इत्यात्यये सिद्धे
ठबाधनार्थम्^९ ॥ ४२५ ॥ इति बलादिः^{१०} ॥

मणिर्विषुर्विष्वहिरण्यराज्यो^{११}

मताः कुमारः कुरेष्टकार्णाः ।

गाण्डी ध्वनिर्गाण्डगुजके च नाम्नि

पतञ्जलिर्नेच्छति गाण्डिशब्दम् ॥ ४२६ ॥

१ मूलमिति C.; cf. śl. 299 comm.—
Hem. has मूल; Bū., Yājñ. कूल; Kāṣ.
V. both.

२ Śākunt. śl. 38.

३ धर्मी । धर्मिक इत्यप्ये A.; cf.
preceding page, note 5.

४ फुल Hem.; om. by the others, cf.
śl. 299.

५ See preceding page, note 5.

६ Om. D.—मुल Hem.; सुल Bū.
(cf. preceding page, note 8); शूल K.V.
a.; om. ed., β.; for Yājñ. see next note.

७ सूना Hem.; सूना घातस्थानम् ।
सुलेति क्वचित्पाठः ॥ Yājñ.

८ Thus Bū., Yājñ., Hem.; also Kāṣ.
V. a. उद्गाम ed. β.

९ ? क्वाधनार्थं B. C. F.; क्वाध-
नार्थं D.

१० This corresponds to शिखादि
Hem. vii. 2, 4; and to बलादि to Pāṇ.
v. 2, 136, but our gaṇa includes nearly
all the व्रीह्यादि to P. v. 2, 116.

११ °हिरण्यराज्यो B. C. K.; °हिरि-
ण्यराज्यो D. E.

मण्यादेर्व इत्यनेनैतस्मात्तदस्यात्र वास्तीत्यर्थे वो भवति मतुश्च ॥ * ॥
मणयोऽस्य सन्ति । मणिवः । मणिमान् ॥ मणिव इति कस्यचिन्ना-
गस्य संज्ञा^१ ॥ * ॥ विषु साम्ये चादिः^२ । तद्विद्यतेऽस्य । विषुवम् ।
विषुवत् । यथा ।

समराचिदिवे काले विषुवद्विषुवं च तत्^३ ॥

विषुवानित्यमरमालाकारः^४ ॥ मतोर्वलं लक्ष्यात् ॥ विषुर्नाम मुहूर्तः ।
सोऽस्यास्तीति विषुमान् अहोरात्रप्रविभाग^५ इति तु शाकटायनः
॥ * ॥ बिम्बान्यस्यास्मिन्वा सन्ति । बिम्बावम्^६ । व्याटलेऽच् द्रुखश्च^७
बज्जलमिति बज्जलवचनाद्दीर्घः ॥ बिम्बव इति भोजः ॥ * ॥ हिरण्य-
म् । हिरण्यवान् । हिरण्यवो नाम निधिः । कुवेर इत्यपरे ॥ * ॥
राजीवम् । राजिशब्दस्यापि ॥ * ॥ कुमारवम् ॥ * ॥ कुररावम्^८ ॥ * ॥
द्रष्टृकावम् ॥ * ॥ अर्णवः कृतसलोपो द्रष्टव्यः । अर्णवः । समुद्रः
॥ * ॥ गाण्डी गाण्डिर्वा दारुखण्डम्^९ । दात्रादिग्रहणे मुष्टिस्थान-
भूतं^{१०} ग्रन्थिव्यवच्छिन्नं^{११} मध्यपर्व वा । गाण्डीवं गाण्डिवं वा । पार्थ-
धनुः । यथा ।

गाण्डीवधन्वनः खेभ्यो निश्चचार ऊताशनः^{१२} ॥

१ कस्य संज्ञा B. K.; कस्या संज्ञा C.;

० नागसंज्ञा A.; ० ना--संज्ञा D.

२ See page 21, l. 14 (सर्वतोभावे);
p. 446, l. 9 (नानाले).

३ Amarak. i. 1, 3, 14.

४ ० अमरमालाधरः D.

५ ० रात्रः प्र० D.; ० प्रतिभाग B. C. K.

६ बिम्बावान् B. C. K.

७ ? व्याटले (or व्याटले) ऽच् द्रुखश्च
cf. p. 318, l. 15 and note 10. (? P. vi.
3, 111 seq.)

८ कुररावं F.; कुमाररावं A.—Hem.

remarks बिम्बावं । कुररावं । कुरवावं ।

घञ्युपसर्गस्य बज्जल इति बाज्जलका-
दीर्घः ॥.

९ दारुखण्डं A.

१० मुनिस्थानभूतं B. C. K.

११ ग्रन्थिव्यावच्छिन्नं A. B. K.; ग्रन्थि-
व्यावच्छिन्नं C.

१२ Kirāt. 15, 46. [all MSS. read गा-
ण्डीवधनुषः;—गाण्डीवधन्वनः ० बिम्ब-
क्राम० eds.].

यथा वेषीसंहारे^१ ।

इत्थाकृष्टविलोखकेशवसना दुःशासनेनाज्ञया

शाञ्जाली मम राजचक्रपुरतो^२ गौर्गौरिति व्याहृता ।

तस्मिन्नन्वयं किं नु^३ गाण्डिवधरो नासीत्पृथानन्दनो

यूनः चचियवंशजस्य कृतिनः क्रोधास्पदं किं न तत् ॥

इत्थादपि भवति । गाण्डिवं धनुरिति^४ । तुल्या हि संहिता इत्थदीर्घ-
योऽभयथा सूत्रं प्रणीतमित्येतन्न संगतम् । कुतः । न आगमो न
युक्तिः । आगमस्तावन्नास्ति वार्त्तिकभाष्ययोरभावात्^५ । यदि च
इत्थसूत्रे गाण्डिवशब्द उपात्तो दीर्घस्य न प्राप्नोति^६ नापि गाण्डिगा-
ण्डीशब्दयोरेकशेषोऽस्तीति भाष्यकारमतानुसारिणा केनाप्येतद्विचा-
रितम् ॥ * ॥ अजकावम् । पिनाकम् ॥ अजकवमिति वामनः । यत्तु
पिनाकोऽजगवं धनुरिति पाठो दृश्यते तच्चाजगवोऽस्तिविशेषो विद्यते
ऽस्य । अर्शआदिनादत्यत्ययेऽजगवमिति सिद्धम् ॥ * ॥ मण्यादयः प्रयो-
गतो मण्याः ॥ ४२६ ॥ इति मण्यादिः^७ ॥

तुल्यवर्तीकृतं लोढाहं

तृप्राप्तकृच्छ्रा दलशीलकक्षाः ।

अलीकदुःखे कृमणं हलं स्यात्

क्षेपे तु माला कल्याण शोकः^८ ॥ ४२७ ॥

^१ Vep̄s. sl. 51 (ed. Calc. Samv. 1924, n. 60); cf. Grill, Noten, p. 138.

^२ The Devanāg. recension reads राजचक्रमभितो.

^३ तस्मिन्नन्वयं B. K.; तस्मिन्नेव तु C.; किंतु F.—तस्मिन्नेव स किं नु Dev. rec.

^४ धनमिति A.; गाण्डिवं गाण्डीव धरिति D.

^५ वार्त्तिकाभाषात् B. C. & orig. K.

^६ उपात्तदीर्घस्य F.; B. C. K. om.

न; प्राप्नोत्विति D.

^७ Hem. has the same *gana*; cf. Pāṇ. v. 2, 109 vārtts.; 110.

= *प्रणयाश्च B. C. D. E. F. K.;

*प्रणयाश्च A.

८ शाफः A.; शोकः D

सुखादिधर्मशीलवर्णान्तादित्यनेन तदस्यात्र वास्तव्यर्थ इत्येव भ-
वति ॥ * ॥ सुखमस्यास्तीति सुखी ॥ * ॥ प्रतीपा ॥ * ॥ प्रणयी ॥ * ।
अस्त्री^१ ॥ * ॥ सोढी ॥ * ॥ दृष्टी^२ ॥ * ॥ आस्त्री^३ ॥ * ॥ कच्छी ॥ * ॥
दली ॥ * ॥ शीली ॥ * ॥ कची ॥ * ॥ अलोकी ॥ * ॥ दुःखी ॥ * ॥ कृपणी
॥ * ॥ हली ॥ * ॥ माली । निन्दायाम् । अन्यत्र मालावान् ॥ * ॥
करुणी ॥ * ॥ शोफी^४ ॥ * ॥ बलादिषु^५ मालाशब्दः पठ्यते । इह त
पाठः चेपे मतुर्मा भूत् ॥ ४२७ ॥ इति सुखादिः ॥

पुष्करो नडतमालहिरण्य-

कैरवाणि कुमुदं च शिरीषम् ।

कर्दमस्तटतरंगकपित्थ्या-

पङ्कजोत्पलकरीषसरोजम् ॥ ४२८ ॥

पुष्करादेरिन् इत्यनेन पुष्करादेरुत्पत्त्यर्थे देशेऽभिधेय इति भवति
॥ * ॥ पुष्कराणि विद्यन्तेऽस्यामस्या वा । पुष्करिणी भूमिः ॥ * ॥ नडिनी
॥ * ॥ तमालिनी ॥ * ॥ हरिणिनी^६ ॥ * ॥ कैरविणी ॥ * ॥ कुमुदिनी
॥ * ॥ शिरीषिणी ॥ * ॥ कर्दमिनी ॥ * ॥ तटिनी ॥ * ॥ तरंगिणी ॥ * ॥
कपित्थिनी ॥ * ॥ पद्मिनी ॥ * ॥ उत्पलिनी ॥ * ॥ करीषिणी ॥ * ॥
सरोजिनी ॥ ४२८ ॥

१ अश्री F.; lac. D.; cf. note 3; and
pl. 444 comment. [अस्तीत्यनेन । अस् ।
अश्रु] .

२ Thus Yajñ., Hem., Kāṣ. V. ed.;
तुष्ट Bō., K. V. a. (तृष्ण β.).

३ आश्री B. C. K.; आ । शी D.—
अश्र and आस Hem.; अश्र and अल
Yajñ.; अल (v.l. आस) and आश्र (v.l.

अल) Bō.; आस Kāṣ. V. ed., a. β.—
See also kārikā 9 on Rātantra ii. 3, 15
[तृप्ती कच्छी प्रतीपी च सांख्यश्री-
तुदाहृतम्] with var. readings.

४ शोफी A.; शोकी D.—Not given
by the other works.

५ See śloka 424.

६ हरिणिनी B. C. K.

राजीवनालीकसरोरुहाणि

मृणालपद्मं पुटकारविन्दम् ।

अम्भोजमञ्जं कमलं विगर्हः

कल्लोलशालूकविसं यवासः ॥ ४२९ ॥

राजीविनी ॥ * ॥ नालीकिनी ॥ * ॥ सरोरुहिणी ॥ * ॥ मृणालिनी
॥ * ॥ पद्मिनी ॥ * ॥ पुटकिनी ॥ * ॥ अरविन्दिनी ॥ * ॥ अम्भोजिनी
॥ * ॥ अञ्जिनी ॥ * ॥ कमलिनी ॥ * ॥ विगर्हिणी । अयं जयादित्यम-
तेन । विवर्ह^१ इत्यन्यः ॥ * ॥ कल्लोलिनी ॥ * ॥ शालूकिनी ॥ * ॥ वि-
सिनी ॥ * ॥ यवासिनी^२ ॥ वामनस्तु बृहद्बृहत्तौ यव माषेति पठति ।
ततो यविनी माषिणी^३ । दुर्गस्तु पय इति पठति^४ ॥ * ॥ देश इति
किम् । पुष्करवान् हस्ती । कमलवान् । विसवान् । पुष्कराणि तीर्था-
नि देशे सन्ति । अनभिधानादिन्न भवति ॥ एते च नियतार्थविषया
एव शब्दा द्रष्टव्याः ॥ ४२९ ॥ इति पुष्करादिः^५ ॥

कृष्यामुती भ्रातृशिखा पिताम्राव्

साहस्रचौ परिषच्च माता ।

असृक्पर्षजसोऽथ दन्तः

कथाविसंज्ञे गदिता^६ गणेऽस्मिन् ॥ ४३० ॥

१ *विवर्ह* Hem.; *विगर्ह* A.; *विवहा*

२ *यवास* B. C. K.—The other works

३ *यविनी*

४ *यविनी* B. C. K.

५ *यवास*, *यवाप*, *यव*, *यव* Hem.;
यवास and *यव* (cf. next note) Bū.,
Yajñ.; *यवास* Kāṣ. V. ed., β., *यवस*
α. (v.l. ed. *यवस*).

६ *Kārikā* 14 in *Durgasūtra's* vṛtti
on Kāt. ii. 6, 15 has *पयस* only.

५ Hem. makes two *gāpas* of this,
पुष्करादि and *अञ्जनादि*; the former
taking *इन्* when *देशे*; the latter (with
those in Pāṇ. v. 2, 137) when *नाम्नि*.
Cf. Index.

६ *संज्ञो गदितो* B. C. F. K

कृष्यूषाशेन्द्रादेर्वलरात इत्यनेन कृषीत्यादेरस्यर्थे वलः^१ । ऊष
इत्यादे रः । अर्श इत्यादेरकारो भवति ॥ * ॥ कृषिरस्यास्तीति कृषी-
वलः । कुटुम्बी ॥ रुडिशब्दोऽयम् । अन्यत्र कृषिमत् चेन्नम् । व्याङ्त्वे
ऽच् ह्रस्वश्च^२ वज्रलमिति दीर्घभावः ॥ * ॥ आसुतिः सुरापानम् ।
आसुतीवलः । शौण्डिकः ॥ नाममालाखासुतीवलो यज्जीच्यते ॥ * ॥
भ्रातृवलः ॥ * ॥ शिखावलो मयूरः । शिखावलं नगरम् । शिखावला
स्थूणा ॥ * ॥ पितृवलः ॥ * ॥ उत्साहवलः^३ ॥ * ॥ पुत्रावलः^४ ॥ * ॥
परितः सीदति । परिषत् । परिषदलो राजा ॥ परिषदनं परिषत्
पङ्कः सर्वतोऽवतारो^५ वा । सोऽस्यास्तीति परिषदलं तीर्थमित्यन्ये
॥ * ॥ मातृवलः ॥ * ॥ उत्सङ्गावलः^६ ॥ * ॥ पर्षदलो राजा । यथा
सिद्धनागार्जुनस्य ।

लोकातीतामचिन्त्यां शमसुकृतफलामात्मनो यो विभूतिं^७

पर्यन्मध्ये विचित्रां कथयति महतीं धीमतां प्रीतिहेतोः ॥ * ॥

रजस्वला स्त्री ॥ * ॥ दन्तावलो नाम राजा गजश्च ॥ * ॥

आसुतिपर्षद्रजःशब्दानां यौगिकत्वं केचित्प्रतिपन्नाः^८ । तन्मत आ-
सुतिमान् परिषदान् रजस्वान् ग्राम इत्यपि भवति ॥ परिषच्छब्द एव

१ B. K. & Hem. बल throughout.

२ See p. 449, note 7; P. vi. 3, 118.

३ Thus also Hem., Kāś. V. ed., β;
(v. 2, 112); उत्साहावलः K. V. α.

४ ? Thus MSS.; K. V. α.; पुत्रावलः
Hem., K. V. ed., β.

५ पङ्कसर्वतोऽवतारो B.; पङ्कसर्वतो-
रो C. K. — परिषदलः । पर्षद्वान् ।
परिषदलं तीर्थं पङ्किलमित्यर्थः । परि-
षद्वत् । Hem.

६ Thus also Hem., K. V. α.; उत्स-
ङ्गावलः Kāś. V. ed., β.

७ ? समसुकृतं यो विभूति A.; या
विभूतिं D.; नावि भूतिः F.; नावि
भूतिं K.; नो विभूतिं B. C. (? copied
from K., where त् over ना in preceding
line).

८ यौगिकत्वं A.; यौगिले० D.;
प्रपन्नाः A. F.

दृश्यते । यस्मिन्दाजीतनपुस्तकेषु संयोगः परिषच्छब्दो दृश्यते स प्रसा-
दपाठ एव । पुराणेषु हि भाष्यपुस्तकेषु परिषदो बलच् । काव्येषु ।

ग्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुण्याहिणी^१ ।

इत्यादिषु परिषच्छब्द एव दृश्यते । कथं तर्हि

परिषदलाभहासद्विराट् नैकटिकाश्रमान्^२ ।

इत्यनुष्टुप् । अत्र हि रिशब्दे पृथगवस्थिते नवाचरः पादो भवति । न
चैतद्वक्तम् ।

त्रयः पादा अष्टाचरा अनुष्टुप् एको नवाचरः^३ ।

इत्युच्यते । अयमप्यस्ति वृत्तप्रभेदो यत्रैकः पादो नवाचरोऽन्येऽष्टा-
चराः । यथा ।

प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनाज्जद्विकर्मणाम् ।

अप्रधाने दुहादीनां णन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

इति । अत्र ह्याद्य एव पादो नवाचरः परिशिष्टा अनुष्टुभ एवेति^४
कश्चिद्रूते । तत्त्वतिसूक्ष्मेत्तिकयोच्यते^५ यतो व्याकरणलक्ष्यं च^६ द्वाभ्या-
मपि शब्दाभ्यां व्याप्तम् । चौरखामिनापि मार्ष मारिष इत्यपि यथा
पर्यत्परिषदिति^७ टीकायां विवृतम् ॥ किं च । यो नवाचरः पाद
उदाहरणीकृतः सोऽपि न संगच्छते । प्रधाने कर्मण्याख्येय इति दर्श-
नात् ॥ ४२० ॥ इति कृष्यादिः^८ ॥

१ Ratnāv. śl. 6.

२ Bhaṭṭik. 4, 12; °ब्राह्मिराप नै° B.
C. D. K.; °ब्राह्मिरापनै° A.

३ अनुष्टुभ एको° D.

४ अनुष्टुप् ए° A.; °ष्टुपभवेति D.

५ अनु अति° B. C. K.; स तु अति°
F.; °त्तिकया उच्यते MSS.

६ व्याकरणं लक्षं च A.; व्याकरणं ।
लक्षं चेद्वा° B. C. K.

७ मर्षणात्सहनाम्मारिषः । मार्षोऽपि
यथा परिषत् ॥ MS. Kshīr. on Am. K.
i. 1, 7, 14.

८ कर्मण्यापरे इति° A.; °कर्मण्या-
राध्य इति B. C. K.; D. omits from
किं च.

९ Hem. has the same *gapa*; cf.
Pāp. v. 2, 112; 113.

जषनखपांसुकुञ्जाः खपाण्डुमधुसिन्धु[बन्धु]नगमुष्काः १ ।

पुष्कं कण्डूमुखशुधिनिर्मित २ ह्रस्वा तथा कच्छूः ॥ ४३१ ॥

जषादे रः ॥ * ॥ जषोऽस्मिन्नस्तीति । जषरं चेन्नम् । जषवद्
अन्यत् ॥ * ॥ नखरः ॥ * ॥ पांसुरः ३ ॥ * ॥ कुञ्जावस्य स्तः । कुञ्जरः
करी । कुञ्जशब्दोऽस्मिन् हनुपर्यायः । कुञ्जवान् अन्यः ॥ * ॥ खं मह-
त्काण्डे विवरमस्यास्ति । खरो गर्दभः । खवान् अन्यः ॥ * ॥ पाण्डुरः
॥ * ॥ मधुरो रसः । मधुरं मधु । मधुशब्दः खादुत्वलक्षणे ४ गुणसा-
मान्ये गुणे च वर्तमानो गृह्यते । न तु द्रव्यवृत्तिः । तत्र मधुमान्घटः
॥ * ॥ सिन्धुरो हस्ती । सिन्धुमान् अन्यः ॥ * ॥ [बन्धुरं नगरम् ५ ॥ * ॥]
नगा वृक्षाः पर्वता वाऽस्मिन्सन्ति । नगरम् ॥ * ॥ मुष्कौ वृषणावस्य
स्तः । मुष्करः पशुः । मुष्कवान् अन्यः ॥ * ॥ पुष्करः ॥ * ॥ कण्डूरः
पुरुषः ॥ * ॥ मुखं सर्वस्मिन्वक्तव्येऽस्यास्ति । मुखरो वाचालः ॥ अथवा ।
मुखविषया वाग् मुखम् । मुखवान् अन्यः ॥ * ॥ शुषिश्चिद्रम् ।
शुषिरं ६ काष्ठम् ॥ * ॥ कच्छुरः ॥ ४३१ ॥ इत्युषादिः ७ ॥

१ A. D. E. omit बन्धु. See note ५.

२ लक्ष्यं कद्रुमुखमुखि ० E.; ०मुष-
सुधि ० A.; लक्ष्यं (corr. लक्ष्यं) कद्रुमुख-
सुखिनि ० D.

३ पांसुरः A. B. C. K.; पांसु विद्यते
अस्मिन्निति पांसुरो मार्गः D. [herewith
begins the spurious portion of the com-
mentary mentioned in the description
of MS. D. (Preface to Part I., p. v.-vi.),
and only occasionally referred to in
these notes].

४ खादुत्वलक्षणे B. C. F. K.—अत्र
मधुशब्दः खादुत्वे गुणसामान्ये वर्तते । ०
बौद्रादिद्रव्यवृत्तेस्तु मत्तरेव । Hem.

५ A. om. from बन्धुरः; D. & Hem.
also omit the word.

६ Hem., Kās. V. a. write शुषिर;
eds. Pān. Kās. V. सुषिर.

७ Hem. (vii. 2, 26) calls this *gapa*
मध्वादि; cf. Pān. v. 2, 107 and vārtis.
—Hem. omits the word सिन्धु and has
a special rule (vii. 2, 39) for कच्छू.

अर्शोऽभ्रतुन्दचतुरा बलकर्मोरः

कामास्रतुण्डलवणाः पलितं जटा च ।

घाटाघटे अघसुरे अपि शुक्रपद्मे

स्वाङ्गाच्च हीनगुणतः परतश्च वर्णात् ॥ ४३२ ॥

अर्शश्चादेरत् ॥ * ॥ अर्शो गुदकीलकः । तदस्तित्वाद् अर्शसः
पुमान् । विनि प्राप्ते ॥ * ॥ अभ्रं नभः^१ । ठेनोः प्राप्तौ ॥ * ॥ तुन्दः ।
तुन्दिलः ॥ * ॥ चतुरा अस्य सन्ति । चतुरः । सिद्धराजः ॥ * ॥ बलः ।
बली बलवानित्यपि ॥ * ॥ कर्मः प्रदेशः ॥ * ॥ उरसा बलं लक्ष्यते ।
उरसः ॥ उरसिल इत्यपि ॥ * ॥ कामः । कामीत्यपि ॥ * ॥ अस्त्रो रसो
ऽस्यास्तीति । अस्त्रः ॥ * ॥ तुण्डः । वाचाटः^२ ॥ * ॥ लवणो रसोऽस्या-
स्तीति लवणः सूयः । लवणा यवागूः ॥ * ॥ पलितः ॥ * ॥ जटनं जटा ।
साऽस्यास्तीति जटा केशविन्यासः । जटास्तित्वाज्जट इत्यन्यस्य मतम्
॥ * ॥ घाटे अस्य स्तः^३ । घाटः । निन्दाया अन्यत्र ॥ * ॥ घटनं घटा ।
सास्त्यस्मिन् । घटा व्यूहविशेषः ॥ * ॥ अघः पापी । यथा ।

अविमृश्य गोवधसमुत्थमघमयमसीसरद्रुषा ॥ * ॥

सुरैषामस्ति । सुरा देवाः । यतोऽब्धिजा सुरा तैः पोता ॥ * ॥ शुक्रं
तेजोऽस्यास्ति । शुक्रो दैत्यगुरुः ॥ * ॥ पद्ममस्या अस्ति । पद्मा लक्ष्मीः
॥ * ॥ हीनगुणत इति हीनोपाधिकादित्यर्थः । खण्डः कर्णोऽस्यास्ति ।
कर्णः । क्षिप्त्वा नासिकाऽस्यास्तीति नासिकः ॥ हीनगुणादिति किम् ।
कर्णवान् । नासिकावान् ॥ अन्ये तु काणमस्यास्त्यस्तीति काणः ।
खञ्जः पादोऽस्यास्तीति खञ्जः । कुण्डः पाणिरस्यास्तीति कुण्डः ।

१ अभ्रं नभः । अभ्रः F.

२ वाचालः A.

३ घाटेः शस्तः A. ; घाटा ग्रीवा
तद्वान् घाटः Yajñ.

खल्वाटं शिरोऽस्यास्तीति खल्वाट इत्याद्युदाहरणान्याहुः ॥ * ॥ शुक्तो
वर्णोऽस्यास्ति । शुक्लः पट इत्यादि ॥ * ॥ आकृतिगणस्यायम् । यत्रा-
भिन्नरूपेण शब्देन तद्वतोऽभिधानं^१ तत्सर्वमिह द्रष्टव्यम् ॥ ४३२ ॥
इत्यश्रमादिः^२ ॥

विमुक्तदेवासुरसत्त्वदग्नाविष्णूर्वशीडामरुतो महित्री ।

सुपर्णरक्षोवसुवृत्रहन्तृदशार्णरक्षोऽसुरवर्हवन्तः^३ ॥ ४३३ ॥

विमुक्तादेरण इत्यनेन विमुक्तादेरस्त्यर्थेऽध्यायानुवाकयोरभिधेय-
योरण् ॥ * ॥ विमुक्तशब्दो^४ऽस्मिन्नस्ति । वैमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ * ॥
देवासुरशब्दोऽस्मिन्नस्ति । देवासुरः ॥ अपरे विगृहीतादप्युदाहरन्ति ।
दैवः । आसुरः^५ ॥ * ॥ एवं सात्वतः ॥ सत्त्वन्तुरित्यपि केचित् । तन्मते
सात्वन्तवः^६ ॥ * ॥ अग्निश्च विष्णुश्च । अग्नाविष्णू^७ । अग्नाविष्णुशब्दो
ऽस्मिन्नस्ति । अग्नाविष्णवः ॥ भोजस्तु देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदारैचि ।
अग्नाविष्णव इत्याद्युदाहरति^८ ॥ * ॥ उर्वशीशब्दोऽस्मिन्नस्ति । और्वशः
॥ * ॥ ऐडः । लत्व ऐल इत्यपि ॥ * ॥ मारुतः ॥ * ॥ महयतीति
महित्री । त्वप्रत्ययेऽस्येडभावो^९ऽनुकार्ये तदनुकरणादण् । माहित्रः
॥ * ॥ सौपर्णः^{१०} ॥ * ॥ राक्षसः ॥ * ॥ वासवः ॥ * ॥ वार्चहन्तः ।

१ शब्देन न तद्वितोऽभिधानं B. C. K.; A. also corr. तद्वितो.—Yajñ. as above.

२ Hem. (vii. 2, 46) calls this *gana* अश्रमादि.

३ सुवर्णरक्षो E.

४ विमुक्तः शब्दो B. C. F. K.

५ Thus also Yajñ.; the other works give only the compound form.

६ सत्त्वत् Bō.; सत्वत् Yajñ.; K. V. ed., α.; सत्त्वन्तु β.; सत्वन्तु Hem.

७ अग्नाविष्णुः A.; om. B. C. K.

८ Yajñ. makes only अग्नाविष्णव; cf. Pāṇ. vii. 3, 21.

९ महत्री चिप्रत्ययस्य इड° A.; इड-भावे F. [? इड = P. णि].

१० सुवर्ण Bō., Yajñ., K. V. β.; सुपर्ण Hem., K. V. ed. v.l.

वृचहन्निति वामनः^१ ॥ * ॥ दाशार्हः ॥ * ॥ राक्षोऽसुरः ॥ * ॥ बार्ह-
वतः^२ ॥ ४३३ ॥

उपसङ्गयोऽस्यहत्याः सोमापूषा पतत्रिवसुमन्तौ ।

परिसारको दशार्हः पत्नीवानथ हविर्धानः ॥ ४३४ ॥

औपसदः ॥ अकारान्तोऽप्यन्येषां मतेन^३ ॥ * ॥ वायसः ॥ * ॥
अस्यहत्याशब्दोऽस्यहत्याशब्दो वाऽस्मिन्नस्ति । आस्यहत्याः^४ ॥ * ॥
सोमश्च पूषा च । सोमापूषाणौ । देवताद्वन्द्व इति^५ दीर्घत्वम् । सोमा-
पूषन्शब्दोऽस्मिन्नस्ति । सोमापूषणः ॥ सोमापूषण इति भोजः ॥ * ॥
पातत्रिणः ॥ * ॥ वासुमतः^६ ॥ * ॥ परिधावतीति परिसारकः । स
शब्दोऽस्मिन्नस्ति । पारिसारकः ॥ * ॥ दाशार्हः ॥ * ॥ पात्नीवन्तः ।
पात्नीवतः^७ इति शाकटायनः ॥ * ॥ हविर्धानः^८ ॥

विमुक्तादयः स्वरूपनिष्ठा अनुकरणभूताः प्रत्ययभाजो द्रष्टव्याः ॥
४३४ ॥ इति विमुक्तादिः ॥

गोषदेवस्यत्वादेवीरापस्तदेवकृष्णोऽस्यौ ।

देवीधियप्रतूर्णेषेत्यारक्षोहणोशानाः^९ ॥ ४३५ ॥

१ वार्चहन्नः A. C.; वृहन्निति^० A.—
वृचहन् Bū., Yajñ. (वार्चन्नः); वृचहन्तृ
Hem.; वृचहतृ K. V. a. β., वृचहन्ति ed.

२ राक्षसीसुरः । बार्हवन्तः A.; बा-
र्हवन्तः F.—Hem. has बर्हवन्तु; Bū.,
Yajñ. बर्हवत्; om. Kāṣ. V.

३ Hem. has both forms; the others
उपसद् only.

४ Thus A.; cf. śl. 164 and comm.
(where अस्यहत्या, and Bhoja's reading
अस्यहत्य); आस्यहत्यः B. C. F. K.

५ Pāṇ. vi. 3, 26.—Yajñ. forms सोमा-
पूषणः (!), cf. p. 457, note 8.

६ वासुमतः (or ०मन्तः) A. B. C. K.;
वसुमत Bū., Yajñ., K. V. ed.; वसुमतु
Hem.; वसुवन्तु K. V. β.

७ पात्नीवन्तः पात्नीवन्त A. F.; पत्नी-
वन्तः पत्नीवत B. C.—Hem. पत्नीवन्तु,
the others पत्नीवत.

८ हविर्धायनः A.

९ देविविद्य^० B. C. F. K.; देवीचिष^०
E.; प्रतूर्णेषेत्यारक्षोहणोशानाः D. ० ह-
योशानाः B. E. K.; ०शोनाः C.

गोषदादेरक इत्यनेन गोषदित्यादेरस्त्यर्थेऽध्यायानुवाकयोरको भवति ॥ * ॥ गाः सीदति^१ । गोषत् । सुषामादित्वात्त्वम् । गोषद-
स्मिन्नस्ति^२ । गोषदकोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ * ॥ देवस्येति षष्ठ्यन्तं
त्वेति युष्मदादेशः । तत्समुदायानुकरणादकः । देवस्त्वकः ॥ * ॥
देवोरिति च्छान्दसो जसन्तः । दीर्घाज्जसि च वा क्छन्दसीति हि च्छा-
न्दसं सूत्रम्^३ ॥ आप इति च जसन्तः । तत्र देवीराप इत्यकारान्त-
भागानुकरणादकः । देवीरापकः ॥ * ॥ तदेवकः^४ । अयं भोजमतेन
॥ * ॥ कृष्णोऽस्यकः । कृष्णोऽस्याखरेष्ठक^५ इत्यन्ये ॥ * ॥ देवींधिय-
शब्दयोर्योर्ध्वऽकारान्तसमुदायस्तदनुकरणादकः । देवींधियकः^६ ॥ * ॥
प्रतूर्णकः^७ ॥ * ॥ इषे । इतीच्छतेः क्विबन्ताच्चतुर्थी । त्वेति युष्मदस्वामौ
द्वितीयाया^८ इति त्वादेशः । तत्समुदायस्य । इषेत्वा । इत्यखण्डमिद-
मनुकरणम् । इषेत्वाशब्दोऽस्मिन्नस्ति । इषेत्वकः ॥ * ॥ रचांसि हन्तीति
रचोहा । वज्रत्वे जसि । रचोहणः । तत्राकारान्तभागानुकरणादकः ।
रचोहणकः ॥ * ॥ उशानकः^९ ॥ ४३५ ॥

१ गाः सादयति Yajñ.—गोषद् is not given in the (ākṛiti) gaṇa सुषामादि śl. 158-9.

२ गोषदोऽस्मिन्सति F. — गोषद् Bō., Yajñ., Hem.; गोषद् K. V. ed., α. β.; Bō. v.l.

३ Pāṇ. vi. 1, 105-6.

४ Not given by the others.

५ कृष्णोऽस्याखरेष्ठक A. D.; कृष्णो-
स्याखरेष्ठक B. C. F. K.; कृष्णोऽस्यकः ।
खरेष्ठकः । कृष्णोऽस्याखरेष्ठक इत्यन्ये
Yajñ.

६ देविय इति पदयो यो A.; देवि-
वियशब्द° B. F. K.; देविध्ययश° C.

७ देविंधियकः A.; देविंवियकः B.
C. F. K.—देवींधिय Yajñ. and (v.l. °धि-
या) Bō.; देवींधियम् K. V. ed. β. (दे-
वाधिया α.); देविंधिया Hem.

८ प्रतूर्तकः D. — The other works
read प्रतूर्त.

९ Pāṇ. viii. 1, 23.

१० ? उशीनक C.; उंजानकः D. —
उशानु Hem.; दुशान Kāṣ. V. ed.; om.
others. [? उषा न cf. Rīg. ii. 34, 12.]

वाचस्पतिः कृशानुश्च स्वाहाप्राणो ऽञ्जनं तथा १ ।

पत्वा सहस्रशीर्षं २ च मातरिश्वा च घोषदा ३ ॥ ४३६ ॥

वाचस्पतकः ४ ॥ * ॥ कृशानवकः ॥ * ॥ स्वाहाप्राणकः ५ ॥ * ॥ अञ्जनकः ॥ * ॥ पदेः त्वा । पत्वकः ६ ॥ * ॥ सहस्रशीर्षकः ७ ॥ * ॥ मातरिश्वायति गच्छति । मातरिश्वा वायुः । तदनुकरणादकः । मातरिश्वाकः ॥ * ॥ घोषदकः ८ ॥ ४३६ ॥ घोषदादिः ९ ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां स्त्रीय-

गणरत्नमहोदधिवृत्तावस्य संजातमस्य भावः कर्मवानेना-

स्याच्च वास्त्यर्थविहितप्रत्ययगणनिर्णयो नाम

सप्तमो ऽध्यायः समाप्तः ॥

१ प्राणोजनस्तथा B. C. D. F. K.

२ एत्वासहं B. C. F. K.; यथा सहस्रं D. E.; सहस्रशीर्षं B.; सहस्रदीर्घं C.

३ गोपदा A.; मातरिश्वावघोषदाः D. E.

४ वाचस्पत Hem.; वातस्पते Kās. V. β., v.l. ed.; om. others.

५ स्वाहकः । प्राणकः D. — स्वाहाप्राण Hem., K. V. β., v.l. ed., om. others.

६ पदे त्वा पत्वकः A.; पादका पत्वकः B.; पदे का पत्वकः C. K.; ॥ एत्वकः ॥ F. (om. D.). — पत्ता Hem.; omitted by the others.

७ सहस्रशीर्षं Hem., K. V. ed. v.l.; सहस्रशीर्षा β.

८ अवघोषदकः C. — घोषद Hem.; omitted by the others.

९ Hem. (vii. 2, 74) calls this *gana* घोषदादि.

त्रयाष्टमोऽध्यायः ॥

येभ्यस्तद्धितमिहेभ्यः शाब्दिकेभैः पलायितम् ।

गव्येनापि मया दत्तं पदं तद्गणमूर्धसु^१ ॥

कण्डून्मेधातुरणभुरणा^२ गद्गदो दुःखवेदो^३

केलालाटौ समरभिषजौ तन्तसो मन्तुवल्गू ।

एलावेलासपरमगधाः पम्पसेरोमहीडः

खेलालोटावुरणचरणसूषसो वेडहणीडौ^४ ॥ ४३७ ॥

कण्डूदेर्यगित्यनेन कण्डूजित्यादेर्गणात्कार्थे^५ यग्भवति ॥ * ॥ कण्डू
अङ्गघर्षणे । कण्डूयति । कण्डूयते । नखादिना गात्रं घर्षति^६ ॥ * ॥
मेधा आशुयहणे । मेधायति ॥ * ॥ तुरण त्वरायाम् । तुरण्यति ।
त्वरत इत्यर्थः ॥ तुरण धारणपोषणयोरित्यन्ये^७ ॥ * ॥ भुरण प्रहर-
णधारणयोः^८ । भुरण्यति^९ । युध्यते धारयतीति वा ॥ * ॥ गद्गद^{१०}

१ This complet is omitted in D. (and E.), and is numbered as part of the text in F. K.

२ कण्डूमेधा तुरणभुरणा B. C. F. K.; कण्डूमेधा० E.; ०तुरणभूरणा D.

३ दुःखवेदो E. F. K.

४ वेद for वेड् A.; लड् D.; वेद् E. F.; चेट C.; वेट् K.

५ कण्डूजित्या० A. B. C. K.

६ घर्षयति A.

७ ? Thus MSS.—चुरण चौर्ये । तुरण त्वरायाम् । भुरण धारणपोषणयोः । Siddh. K.; Yajñ. om. भुरण; cf. next note; also चुरण sl. 438, भरण 439.

८ चुरण प्र० B. C. F. K.; भुरण रणधारणयोः A.—चुरण चौर्ये । प्रहर-
णधारणयोरिति वर्धमानः Yajñ. (from a MS. related to B. C. F. K.?).

९ चुरण्यति B. C. F. K.

१० गद्गदा A.

वाक्यस्वल्पने । गद्गद्यति ॥ अन्य तु गद्गदङिति^१ पठन्ति । तन्मते गद्ग-
द्यते । ङित्वात्तङ्^२ ॥ * ॥ दुःख तत्क्रियायाम् । दुःख्यति ॥ * ॥ वेद्य-
ति^३ । मायाप्रपञ्चमाचरति ॥ वेटलाञ्जित्यन्ये । वेटलायते । वेटला-
ङिति भोजः ॥ * ॥ केला विलासे । केलायति । विलसतीत्यर्थः ॥ * ॥
लाट् जीवने । लायति^४ ॥ * ॥ समर रणक्रियायाम् । समर्यति^५ ॥ * ॥
भिषज कुत्सायाम् । भिषज्यति^६ । कुत्सयत इत्यर्थः ॥ चिकित्सायामि-
त्यन्ये ॥ * ॥ तन्मस दुःखे । तन्मस्यति । दुःखी भवतीत्यर्थः ॥ * ॥ मन्तु
रोषे वैमनस्ये च । मन्तूयति ॥ मन्तूज्^७ मन्तूयति मन्तूयत इति
चन्द्रः ॥ * ॥ वल्गु माधुर्ये पूजायां च । वल्गूयति ॥ * ॥ एला विलासे ।
एलायति ॥ इलाशब्द^८ इत्यन्ये ॥ * ॥ वेला कालविशेषे । वेलायति
॥ * ॥ सपर पूजायाम् । सपर्यति । पूजयतीत्यर्थः । सपर्यया साधु
स पर्यपूजत्^९ ॥ * ॥ मगध परिवेष्टने । मगध्यति । परिवेष्टत इत्यर्थः ॥
नीचदासादिदृष्टिमनुतिष्ठतीत्यपरः^{१०} ॥ * ॥ पम्यस दुःखे । पम्यस्यति ।
दुःखायत इत्यर्थः ॥ * ॥ दरस् ईर्ष्यायाम् । दरस्यति ॥ * ॥ महीङ्

१ गद्गदङिति A. B. C. K.—गद्गद ।
गद्गदित्ये Hem.; गद्गद वाक्यस्वल्पने
Siddh. K., Yajñ.

२ ङित्वात्तङ् A.; द्वित्वात्तङ् B.;
डित्वात्तङ् C. K.; ङित्वात्तङ् F.

३ वेद्यति F. (and perhaps others);
cf. वेद further on.—वेद धौर्त्वे स्वप्ने च
Siddh. K.; वेद धौर्त्वे Yajñ.; वेद & वेद
Hem.; वेद K. V. a. β., om. ed.

४ A. B. C. K. insert the passage
from केला after चिकित्सायामित्यन्ये.

५ समरायति F.; समर Hem.; om.
by the other works.

६ ? That is := अभिषजति "he re-
viles, casts aspersions on."—भिषज
चिकित्सायां Siddh. K., Yajñ.

७ मन्तूज् B. C. K.—मन्तु अपराधे ।
रोष इत्येके । मन्तूयति । चन्द्रस्तु जित-
माह । मन्तूयते ॥ Siddh. K., Yajñ.

८ ? इला शब्दे; पलाशब्द A.—एला
Hem., Yajñ.; एला (केला खेला) वि-
लासे । इलित्यन्ये Siddh. K.

९ Śiṣup. I, 14.

१० °धृतिमनु° C.; धृति° K.—मगध
परिवेष्टने । नीचदास इत्येके Siddh. K.,
Yajñ.

दृष्ट्वा पूजायां च । महीयते । डित्त्वान्तङ् ॥ * ॥ खेला खलनविला-
सयोः । खेलायति ॥ खेल इत्यकारान्तमित्यन्ये^१ । तन्मते खेयति
॥ * ॥ लोयति वटुः । भूमौ विपरिवर्तत इत्यर्थः ॥ लेट् दीप्तावि-
त्यन्ये^२ ॥ * ॥ उरण्यति सादिनम्^३ ॥ * ॥ चरण^४ गतौ । चरण्यति ॥
वरण^४ इति भोजः । यथा ।

चरण्यन्वारणैर्वेलां तरण्यन्मौभिरर्णवम्^५ ॥ * ॥

असु मानस उपतापे च । असूयति ॥ अन्ये तु । असूडिति डितं दी-
र्घान्तं पठन्ति । तन्मते । असूयते^६ ॥ * ॥ उषस्यति रात्रिः । प्रभाती-
भवतीत्यर्थः ॥ * ॥ वेडिति धीर्त्ये स्वप्ने च । वेयति^७ ॥ * ॥ हृणीङ्
रोषे खज्जायां च । हृणीयते वीरवती न भूमिः^८ ॥ ४३७ ॥

रेखास्त्रयोद्वयसः^९ मुखेरजौ

भिष्णुक्तिरोलाडिषुधेरधो^{१०} ऽगदः ।

लेखालिटी लेट्चुरणारोरोसो^{११}

वेटाऽथ लोटातरणौ तथा पयः ॥ ४३८ ॥

१ खेला । खल इत्यन्ये Hem. ; खेला
विलासे Siddh. K., Yajñ.

२ लेट् लोट् धीर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च ।
दीप्तावित्यने Siddh. K. ; लेट् लोट्
Kāś. V., Yajñ. ; लोट् only Hem.

३ उरण Hem. ; om. by others.

४ चरण वरण गतौ Siddh. K.,
Yajñ. ; चरण Hem., K. V. ed.

५ चरण्यन्वारणैर्वेलां तरण्यं A. ;
यथा चरणैर्लेपांतरन्यनोभिरर्णवं B. ;
यथा वरणैर्वेलांतरण्यनौ C. K.

६ असु उपतापे । असू असूज् इत्यने ।
Siddh. K., Yajñ. ; असू & असू Hem. ;

असू & असूज् K. V. a. ; असू & असूज्
Kāś. V. ed.

७ ? वेयति धीर्त्ये वेयति B. C. K. ;
वेडति A. ; वेयति । धूर्त्ये स्वप्ने वा ।
वेयति F.—Cf. page 462, note 3.

८ Bhaṭṭik. 2, 38 (MSS. च or व
for न).

९ रेखास्त्रयोद्वयसः B. C. F. K. ;
रेखास्त्रयो E. ; रेखास्त्रयोद्वय-
तः D.

१० भिष्णुक्तिः A. B. C. E. F. K.

११ लेट्चर A. ; लेट्चुरणारोरोसो E. ;
लेट्चरणा D.

रेखायति । स्नाघामासादयति^१ । रेखाकर्माचरंश्चित्रकरादिवीच्यते
 ॥ * ॥ अम्बर्यति ॥ सम्बर^२ इति वामनः ॥ * ॥ इयस्^३ ईशैश्वर्ययोः ।
 इयस्यति । अयं दुर्गमतेन ॥ * ॥ द्रवस्^४ परितापे परिचरणे च । द्रव-
 स्यति ॥ * ॥ सुख तत्क्रियायाम् । सुस्यति । सुखी भवतीत्यर्थः ॥ * ॥
 दरज् ईर्ष्यायाम् । दरज्यति ॥ * ॥ भिष्णज् उपसेवायाम् । भिष्ण-
 ज्यति^५ । उपसेवत इत्यर्थः ॥ * ॥ तिरस्यति । अन्तर्हितो भवतीत्यर्थः
 ॥ * ॥ लाडिति वेदवत् । लाय्यते^६ ॥ * ॥ इषुध अस्त्रधारणे । इषु-
 ध्यति ॥ * ॥ इरध्यति । अगद्यति । दयं भोजमतेन^७ ॥ * ॥ लेखार्थो
 रेखार्थवत् ॥ * ॥ लिट् अल्पार्थे कुत्सायां च । लिध्यति ॥ * ॥ लेय्यति^८ ।
 भूमौ विपरिवर्तत इत्यर्थः ॥ * ॥ चुरण^९ गतौ चौर्ये च । चुरण्यति ।
 गच्छति । चोरयति ॥ * ॥ अरर आराकर्मणि । अरर्यति ॥ अररेति
 नाम । आरापर्यायवाचि ।

स राक्षसेन्द्रस्य निशाचरेन्द्रो विभेति चर्मारर एव चर्मा^{१०} ॥

अररो यज्ञाङ्गं^{११} रणश्चेत्यन्यः ॥ * ॥ उरस्यति ॥ * ॥ वेढायति । लो-
 टायति । एतौ वामनमतेन ॥ वेढालाटेति^१ केचित्पठन्ति । तेषां मते

१ रेखा स्नाघासादनयोः Siddh. K.,
Yajñ.

२ अम्बर्यति । अम्बर B. C. F. K.—
अम्बर सम्बर संभरणे Siddh. K.; संवर
अम्बर संवरणे Yajñ.; om. Kās. V.,
Hem.

३ Thus also Hem.; om. others.

४ Hem. has दुवस्; Siddh. K. also
adds दुवसुङ् संदीपने.

५ भिष्णुजं भिष्णुज्यति A. B. C.
F. K.; Hem.

६ वेदवत् B.; वेदवत् C.; लाडि-

ति वेदवत् । वेद लायते इत्यन्ये A.—
लाट (लाट्) जीवने Siddh. K., Yajñ.

७ Hem. has both; Siddh. K., Yajñ.
अनङ् नीरोगत्वे and इरज् ईर्ष्यायां
(इर्यति, ०ते Yajñ., ईर्यति, ०ते Siddh.
K.)

८ See note २, preceding page.

९ See page 461, notes ७ and ८.

१० रधर्मारर एव चर्मा (चर्मा?) A.

११ यज्ञाङ्गं A.—अरर आराकर्मणि
Siddh. K., Yajñ. [अररेति प्रातिपदि-
कमारापर्यायवाचि Yajñ.].

वेटालाञ्चति^१ ॥ * ॥ तरण गतौ । तरण्यति ॥ * ॥ पयस्यति गौः ।
पयः प्रसूत इत्यर्थः ॥ ४३८ ॥

संभूयोभरणौ नन्दपुरणौ कुषुभेमसौ ।

ईयसपुष्पौ तथा गोधा चित्रङ् आश्चर्ये इष्यते^२ ॥ ४३९ ॥

संभूयस्यति सस्यं । वर्षति पर्जन्ये प्रभूतं भवतीत्यर्थः ॥ * ॥ भरण
धारणपोषणयोः । भरण्यति ॥ * ॥ नन्द समृद्धौ । नन्द्यति ॥ * ॥
पुरण^३ गतौ । पुरण्यति । गच्छतीत्यर्थः ॥ * ॥ कुषुभ चेपे । कुषुभ्यति ।
क्षिपतीत्यर्थः ॥ कुसुभ्यति स्वदेहाश्रयां परकर्तृकां निरोधक्रियामनुभव-
तीत्यर्थ इत्यन्ये ॥ * ॥ इमस् ईयस्^४ ईर्यायाम् । इमस्यति । ईयस्यति^५
॥ * ॥ पुष्प संतोषे । पुष्प्यति^५ ॥ * ॥ गोधायति । अयं चन्द्रमतेन ॥ * ॥
चित्रीयते । आश्चर्यमुत्पादयति ॥ * ॥

कुसुभादीनामकारलोपश्च । द्विविधाः कण्डादयः स्मर्यन्ते भ्वादयश्च
नामानि च । तत्र भ्वाद्यधिकाराद् भ्वादिभ्यः प्रत्ययः । तदुक्तमुभयम् ।
कण्डादीनि धातवश्चैव^६ प्रातिपदिकानि च । आतश्चोभयम् । कण्ड्य-
तीति ह्यङ्गघर्षणे प्रयुज्यते । अस्ति मे कण्डूरिति वेदनामात्रे ॥ अपरो
धातुत्वस्य विकल्पे युक्तिमाह धातोरित्यधिकारात् । ककारस्य^७ च गुण-
प्रतिषेधार्थस्यासञ्जनादवसीयते । धातवस्तावत्कण्डादय इति । कण्डून्
हृणीङ्^८ इति च दीर्घं गणे पठति । यदि च नित्यः प्रत्ययः स्याद्

१ वेटालोटेति °वेटालोच्यति F.—
The other works omit all three forms.

२ इरजपुष्पौ तथा गोधा अंवरा-
श्चर्यमिष्यते D.; A. om. text and be-
ginning of comm. to भवतीत्यर्थः.

३ Thus also Hem., v.l. K. V. ed.

४ इयस् ईयस्यति A. B. C. K. (cf.
preceding śloka); Hem. has इमस्;
the others omit both.

५ संतापे° C. [विकसने D.]; पुष्पति
A. B. C. F. K.—Not given by the
others.

६ °चैवं A.

७ Viz. of the pratyaya यक्; cf.
Pāṇ. i. 1, 5.—A. om. च.

८ कण्डून् हृणीञ् A.; कण्ड् हृणीङ्
B. C. F. K.

व्यस्येगित्यनेनैव^१ दीर्घत्वस्य सिद्धत्वादनर्थकं दीर्घोच्चारणं स्यात् कृतं च तस्मादवसीयते धातुत्वमेव कण्ठादिषु विभाषितमिति । तदुक्तम् ।

धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि ।

आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः^२ ॥

स्वाद्यधिकारः किम् । कण्डूनाम्बः स्यादयो भवन्ति । नदीसंज्ञकस्यायं ख्याख्यत्वात् । तेन नित्याङ् भवन्ति । रणेन कण्ठास्त्रिदशैः समं पुनः^३ । मन्तुः । वल्गः ॥ पाणिनिश्चकटाङ्गजदिग्वस्त्वामनमतेन स्वार्थे कण्ठा-दिभ्यः प्रत्ययः । चन्द्रादीनां मतेन करोत्यर्थे ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन रैधवलप्रभृतयो द्रष्टव्याः^४ ॥ ४३८ ॥ इति कण्ठादिः ॥

भृशतृपञ्चपलागडरेहतो^५

हरितपण्डितकण्डरेफतः ।

अभिमनःशुचिदुर्मनसोजसः

सुमनसोन्मनसोत्सुकवेहतौ ॥ ४४० ॥

कर्तृभृशदेर्हलुक् चाच्चेरित्यनेन भृशदेरच्च्न्ताद् अभूततद्भाव-विषयात्^६ कर्तृभृतात् क्यङ् भवति । तत्संनियोगेन हलो लुक् ॥ * ॥ अभृशो भृशो भवति । भृशायते ॥ * ॥ हपत् । चन्द्रः समुद्रश्च । हपायते^७ ॥ * ॥ चपलायते ॥ * ॥ आण्डरो मूर्खो मुष्करो वा । आण्डरा-

१ ? व्यस्येगित्य° A.; व्यसिगित्य° F.; व्याप्सगित्यनेन च° C. K.—? च्य° cf. P. vii. 4, 25; 26.

२ See Mahābh. on P. iii. 1, 27.

३ Śiṣup. 1, 48.

४ रैधवलप्रत्ययो° A.—? रैयति P. vi.i. 79 scholl.; धवल् धवलित; neither word is given by the other works.

५ भृशतृपञ्च° B. K.; भृशतृपञ्च° C.; भृशतृपौ च° F.

६ Thus A.; अभूतात् भूतविषयात् B. C. F. K.

७ तृपञ्चद्रः or नृपञ्चद्रः °नृपायते B. C. F. K.; चन्द्रसमु° A.—तृपत् Bō., Hem., K. V. a.; नृपत् K. V. ed., β.; om. Yajñ.

यते ॥ अण्डर इत्यन्ये^१ ॥ * ॥ रोहत् । नैर्घृण्यधर्मवृत्तिर्भिन्नाभिलाष-
धर्मवृत्तिर्वा^२ । रहसि वर्तत इत्यन्ये । रोहायते ॥ * ॥ हरितायते ॥ * ॥
पण्डितायते ॥ * ॥ कण्डरायते^३ ॥ * ॥ रेफत्^४ । सदोष इत्यर्थः ।
रेफायते ॥ * ॥ अभिमनायते ॥ * ॥ शुचीयते ॥ * ॥ दुर्मनायते ॥ * ॥
ओजःशब्दस्तद्वति वर्तते । ओजायते ॥ * ॥ सुमनायते ॥ * ॥ उन्न-
नायते ॥ * ॥ उल्लुकायते ॥ * ॥ वेहत् । गर्भघातिनी^५ । वेहायते ॥ * ॥
सुमनसोन्ननसेति तृतीयान्ते पदे ॥ ४४० ॥

शीघ्रं फेनो नीलमन्दौ च वर्चः

संश्रन्मद्रौ भद्रयुक्तौ भृशादौ^६ ।

शीघ्रायते ॥ * ॥ फेनायते ॥ * ॥ नीलायते ॥ * ॥

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि^७ ॥

वर्चायते^८ ॥ * ॥ संश्रायते^९ । सातत्येन भवति ॥ शश्वदिति शाकटा-
यनः ॥ * ॥ मद्रायते^{१०} ॥ * ॥ भद्रायते ॥

ननु उदमनायतेत्यादयः^{११} प्रयोगाः कथं सिध्यन्ति । सप्रादीना-

१ अण्डरायते । अण्डर° A.; आण्ड
इत्यन्ये B.; वा । आण्डरा इत्यन्ये C.;
वा । आण्डरा [इति आण्ड suppl.] इत्यन्ये
K.—अण्डर Bö., Yajñ., Hem.; अधर
K. V. ed. [अण्डरायते । अण्डरो मुष्कः
Yajñ.].

२ °भिन्नोभिलाष° A.; °भिन्नाभि-
षधर्मवृत्तिर्वा B. C., orig. K.—रेहस्य-
ब्दो नैर्घृण्यवृत्तिर्भिन्नाभिषधर्मवृत्ति-
र्वा । रहसि वर्तत इत्यन्ये Yajñ.

३ कण्डरायते B.; om. F.—कण्डर
Hem.; om. by the others.

४ Thus also Hem.; रोहत् Bö.,
Yajñ., v.l. K. V. ed.; रोहिस a. β.

५ Om. A.

६ संश्रन्° A.; शंसन्° B. C. K.;
शश्वन्° F.; सरवन्मद्रौ E.

७ Raghuv. 4, 49.

८ Om. A. B. C. K.

९ अन्नं राश्यायते A.; शंसायते B.
K.; शंसायते C.; शश्रायते F.—शश्वत्
Yajñ.; शश्वत् Hem.; संश्रत् and शश्वत्
Bö.; om. Kāś. V.

१० मद्रायते A. F.—मद्र Bö., Yajñ.,
Hem.; Triloch. on Kāt. iii. 2, 8; Kāś.
V. ed.; मद्र a. β.

११ उदमनायते इ° B. C. K.

मेष्वां^१ पाठात् । नैवम् । संग्रामयतेः सप्रादेः स्वादिषु पाठात्^२ । अन्येभ्योऽपि निरूपसर्गेभ्य एव क्यङ्गादिविधिः^३ । तेन । उदपुच्छयत समभाण्डयतेत्यादयोऽपि सिद्धाः ॥ * ॥ इति भृशादिः^४ ॥

शब्दाटाट्याकखमेघाभ्रकोटाः ५

पोटासोटाभ्रनीहारशीकाः^६ ॥ ४४१ ॥

शब्दादि करोति क्यङ्गेत्यनेन शब्दादेः करोतीत्यर्थे क्यङ् वा भवति ॥ * ॥ शब्दं करोति । शब्दायते ॥ शब्दयति^७ शाब्दिक इत्यपि ॥ * ॥ अटायते ॥ * ॥ कण्ठं पापम् । कण्ठायते^८ ॥ * ॥ मेघायते तपात्यये वायुः ॥ * ॥ अभ्रायते ॥ * ॥ कुट कौटिल्ये । कोटयतीति कोटा स्त्री । कोटायते ॥ * ॥ पोटा स्त्री । पोटायते ॥ * ॥ सोटायते^९ ॥ * ॥ शुभ्रायते शशी ॥ * ॥ नीहारायते हिमर्तुः ॥ * ॥ शीकायते । शीत्कारं करोतीत्यर्थः ॥ ४४१ ॥

सुदिनं दुर्दिनं युद्धं वैराटाटाट्टशीकराः ।

भुष्वा वेगौघकण्डाटा ममश्च कलहो मतः^{१०} ॥ ४४२ ॥

सुदिनायते शरत् ॥ * ॥ दुर्दिनायते प्रावृट् ॥ * ॥ युद्धायते सुभटः ॥ * ॥

१ प्रसादीना० A. C.

२ संग्रामायते । प्रसादेः स्वादिपाठात् । A.

३ एवं ङङ्गादिविधिः B. C. K.

४ Vardh.'s (and Hem.'s) भृशादि also includes the *gapa* लोहितादि to Pāṇ. iii. 1, 13, exc. लोहित itself, for which see §L. 443 [and चरित & दास which are also omitted by Kāś. V.].

५ कंट for कण्ठ A. B. C. E. K.

६ श्रोटा for सोटा B. F. K.; शुच C.; *सीकाः E.; *शंका' A

७ शब्दायति A. C.

८ कण्ठं कण्ठायते A. B. K.; कटं कंडायते C.

९ श्रोटायते A. B. C. F. K.—The other works read सोटा.

१० मुष्टा वेगोय *ममाश्च० A.; B. C. E. F. K. om. this śloka (F. leaving blank space for it); D. om. text and comment.

वैरायितारस्तरलाः स्वयं मत्सरिणः परे^१ ॥ * ॥

अटायायते ॥ * ॥ अट्टायते^२ ॥ * ॥ शीकरायते ॥ * ॥ सुष दाहे वन्प्र-
त्यये । सुष्वा । सुष्वायते^३ ॥ * ॥ वेगायते तुरगः ॥ * ॥ ओघायते^४ ॥ * ॥
कणैर्वप्रत्यये डक्कागमः^५ । कण्डून् इत्यस्य वा वप्रत्यय^६ ऊकारलोपश्च ।
कण्ड्वा^७ कृपा । कण्ड्वायते ॥ * ॥ अट्टायते ॥ * ॥ ममेति षष्ठ्यन्तानु-
करणम् । ममायते ॥ * ॥ कलहायते ॥ ४४२ ॥ इति शब्दादिः^८ ॥

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वमुखानि च ।

मूर्खानिद्राकृपाधूमाः करुणा^९ जिह्वचर्मणी^{१०} ॥ ४४३ ॥

उलोहितादेस्तु क्यष् । इत्यनेन लोहितादेर्गणात् क्यष् भवति^{११}
॥ * ॥ अलोहितो लोहितो भवति । लोहितायते । लोहितायति ।
यथा । लोहितायति सहस्रमरीचौ^{१२} ॥ * ॥

श्यामायति । श्यामायते । यथा । श्यामायमानानि वनानि पश्यन्^{१३} ॥ * ॥
दुःखायति । दुःखायते ॥ * ॥ हर्षायति । हर्षायते ॥ * ॥ गर्वायति ।
गर्वायते ॥ * ॥ सुखायति । सुखायते ॥ * ॥ मूर्खायति । मूर्खायते ॥ * ॥

१ Ṣiṣup. 2, 115.

२ अट्टायते A.—The other works read अट्टा for अट्ट.

३ सुष दाहे^० A.; °पुष्वा सुष्वायते C.; सुष्वा सुष्वायते F.; सुष° पुष्वा पुष्वायते K.—पुष्वा and सुष्वा eds. Pāṇ.; पुष्वा Hem.; पुष्वा । सुष्वा v. II. Kāś. V. ed.; सुष्वा a.; सुष्वा β.

४ उघायते A. B. C. K.—ओघ Hem.; om. by others.

५ कणैर्व° B. C.; कणैवाप्रत्ययो ड° A.; डक्कागमः(?) B.; डकागमः C.

६ वाप्रत्यये° A.

७ कण्ड्वं A.—Not given by others.

८ Hem. has the same *gana*; cf. Pāṇ. iii. 1, 17 and vārtts.

९ करुणा° E.; कारुणा D.

१० जिह्वकर्मणी A. D.; जिह्वावर्मणी C.—Yājñ., page 45, quotes this śloka °करुणा नित्यचर्मणी.

११ क्यप्° क्यप् B. C. K.; काब्भवति A.; cf. Pāṇ. iii. 1, 13.

१२ Kirāt. 9, 4.

१३ Raghuv. 2, 17.

निद्रायति । निद्रायते ॥ * ॥ कृपायति । कृपायते ॥ * ॥ धूमायति ।
धूमायते ॥ * ॥ करुणा दया । करुणायति । करुणायते^१ ॥ * ॥ जि-
ह्वायति । जिह्वायते ॥ * ॥ चर्मायति । चर्मायते^२ ॥ * ॥

लोहितश्यामवर्जमन्येषां तदति प्रत्ययः । तेनादुःखवान् दुःखवान्
भवतीत्यादि वाक्यम् ॥ तुयहणं क्यषोऽवधारणार्थम् । लोहितादेरेव
क्यष् नान्येभ्यः^३ ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन । अमृतं यस्य विषायति^४ ।
इत्यादयः सिद्धाः ॥ ४४३ ॥ इति लोहितादिः^५ ॥

सुखदुःखासकृच्छ्राणि^६ प्रतीपः करुणस्तथा ।

कृपा चालीकतृप्रासकृपणाः^७ सोढसंयुताः ॥ ४४४ ॥

सुखादिर्भुङ्क्ते इत्यनेन^८ सुखादेर्गणाद् भुङ्क्ते वेदयतेऽनुभवतीत्यर्थे
क्यङ् भवति ॥ * ॥ सुखं वेदयते । सुखायते ॥ * ॥ दुःखायते ॥ * ॥
अस्यतेऽनेन । अस्रम् अश्रु^९ रुधिरं वा । अस्त्रायते ॥ * ॥ कृच्छ्रायते
॥ * ॥ प्रतीपं प्रतिकूलम् । प्रतीपायते ॥ * ॥ करुणं शोचनम् । करुणा-
यते ॥ * ॥ कृपायते ॥ * ॥ अलीकम् अनृतम् । अलीकायते ॥ * ॥ त्वप्रं^{१०}

१ [करुणायति । करुणायते D.]

२ चर्मायति C. (P. i. 1, 15 scholl.);
[कर्मायति । कर्मायते D.]; चर्मन्
Hem.

३ क्यषन् नान्येभ्यः A.

४ Böhtl., Ind. Spr., 2 ed., 2454.

५ Hem. has the same *gana*. The
लोहितादि to Pāṇ. iii. 1, 13 is entirely
different from it, except the word लो-
हित, cf. page 468, note 4. — Yajñ.
remarks: यत्तु गणरत्नमहोदधौ लो-
हितश्यामदुःखानि इति पठित्वा श्या-
मादिभ्योऽपि क्यषि पद्यद्वयमदाहृतं

तत्तुक्तभाष्यवार्तिकविरुद्धम् । तस्मात्ते-
भ्यो क्यङेवेति ध्येयम् ॥

६ °दुःखाश्च A. B. C. K.; दुःखामु-
D. E.

७ °तृप्राश्च A. B. C. K.; तृप्ता [स
om. E.] कृपाणाः D. E.

८ सुखादि भुङ्क्ते A.; om. B. C. K.

९ अश्रु A. B. C. K.—अस्यतेऽश्रु अस्रं
च । अश्रुते आकंठ अश्रु वाप्यो नानार्थे ।
Kshem. on A. K. ii. 6, 2, 44.

१० Thus Hem., Yajñ., Kāś. V. a. β.;
तृप्ता Bö., Kāś. V. ed. (v. L. तीव्र).—तृप्ता
दुःखं चंद्रं समुद्रं वा तृपायते Yajñ.

दुःखम् । तप्रायते ॥ * ॥ अस्त्रमेवास्त्रम् । आस्त्रायते ॥ * ॥ कृपणं
 दैन्यम् । कृपणायते ॥ * ॥ सोढं सहनम् अभिभवो वा । सोढायते ॥ * ॥
 सुखादीन्येके लोहितादिष्विच्छन्ति । तेषां मते । असुखः सुखो
 भवति । सुखायति । सुखायते ॥ ४४४ ॥ इति सुखादिः ॥

ग्रहस्त्रिहौ वटं दीधीभणौ रणपठौ कुचम् ।

लिखं च कम्पमन्दोलिमुम्भिं लोचं मथिं^१ विदुः ॥ ४४५ ॥

क्तेरग्रहादेरित्यनेन ग्रहादिवर्जितात्परस्य क्तेरिङ् न भवति ॥ * ॥
 निगृहीतिः^२ ॥ * ॥ अपस्त्रिहितिः ॥ * ॥ उदितिः ॥ * ॥ दीधितिः ॥ * ॥
 भणितिः ॥ * ॥ रणितिः ॥ * ॥ निपठितिः^३ ॥ * ॥ निकुचितिः ॥ * ॥
 लिखितिः ॥ * ॥ विकम्पितिः ॥ * ॥ अन्दोलितिः ॥ * ॥ उम्भितिः ॥ * ॥
 आलोचितिः ॥ * ॥ मथितिः ॥ ४४५ ॥ इति ग्रहादिः^४ ॥

वारतर्पणराः शरभेरे^५

कन्दरः करभमण्डरकाराः ।

रघुरंकपरिकाङ्गुरिखा

रोमकर्मपुरुषासुररिक्ताः ॥ ४४६ ॥

वारादेर्वेत्यनेन रश्मतेर्लश्रुतिर्वा भवति ॥ * ॥ वारः क्रियाभ्या-
 वृत्तिः^६ । वालः केशः ॥ * ॥ तर्परः पशूनां कण्ठघण्टा^७ । तल्पलो

१ ०मंदोलितुंभिलोरमथिं E.; ०मं-
 दौ स्त्रसुंभितुंम्फिमथिं D.

२ The compiler of the comm. in D.
 mistook the application of this *gana*,
 and forms ऋणयाही । पुत्रस्त्रेही etc.
 (cf. §. 457).

३ Thus also Hem.; पठितिः B.C.K.

४ Hem. has the same *gana*, but

gives only the nouns. He omits, how-
 ever, the words उम्भितिः, दीधितिः
 and लोचितिः.

५ ०शारभेराः B.; सरभेराः A.;
 सभभेराः E.

६ क्रियाभ्यावृत्तिः A.; F. adds सं-
 घातो वा.

७ कंठघंटः A. B. F.; Hem.

गजपृष्ठैकदेशः^१ ॥ * ॥ गरो विषम् । गलः प्राण्यङ्गम् ॥ * ॥ शरभो
ऽष्टापदः । शलभः^२ पतङ्गः ॥ * ॥ इराऽमृतम् । इला भूमिः ॥ * ॥
कन्दरो गिरिगुहा । कन्दलः कन्दविशेषः ॥ * ॥ करभ उद्गः । कलभो
बालहस्ती ॥ * ॥ मण्डरो जीवविशेषः । मण्डलं बिम्बं संघातो वा ॥ * ॥
कारो रत्ननिर्वेशः । कालो वर्णः ॥ * ॥ रघुः । राजा । लघुः । अप-
चितपरिमाणः ॥ * ॥ अरम् अत्यर्थम् । अलं पर्याप्तम् ॥ * ॥ एतेषा-
मर्थभेदे लवं रूढिवशात् । भोजस्तु सामान्येनाह ॥ * ॥ कपरिका ।
कपलिका^३ ॥ * ॥ अङ्गुरिः । अङ्गुलिः ॥ * ॥ रेखा । लेखा ॥ * ॥
रोम । लोम ॥ * ॥ कर्म । कल्म ॥ * ॥ पुरुषः । पुलुषः ॥ * ॥ असुरः ।
असुलः ॥ * ॥ रिचा । लिचा ॥ ४४६ ॥

पांसुरकरीरमूरं^४ तिर्पिरिकातरुणशुक्रपर्यङ्काः ।

परियोगमुकुरसरिं रोहितपरिघौ सरोहिण्यौ^५ ॥ ४४७ ॥

पांसुरः । पासुलः^६ ॥ * ॥ करीरः । कलीलः ॥ * ॥ मूरम् । मूलम्
॥ * ॥ तिर्पिरिका । तिल्लिलिका ॥ तिर्पिरीकमिति^७ वामनः ॥ * ॥
तरुणः । तलुनः ॥ * ॥ शुक्रः । शुक्लः ॥ * ॥ पर्यङ्कः । पत्यङ्कः^८ ॥ * ॥
परियोगः । पलियोगः ॥ * ॥ मुकुरम् । मुकुलम् ॥ * ॥ सरिरम् ।
सलिलम् ॥ * ॥ रोहितम् । लोहितम् ॥ * ॥ परिघः । पलिघः ॥ * ॥

१ Thus also Hem.

२ सरभो° सलभः A.

३ कपरिका and कपिरकं Hem.;
कपिरक and कपिरिका Bō.; कपिरक
Kāṣ. V.

४ पांसुर° B. C. E. K.; करीरमूरं
D. E.

५ सारोहिण्यौ B.; सरोहिण्यौ D. E.

६ पांसुरः पांसुलः B. C. K.; Bō.,

Kāṣ. V. ed.

७ तिर्पिरिका and निर्विरीक Bō.;
तिर्पिरीकं Kāṣ. V., Hem

८ For the words पर्यङ्क, परियोग,
and परिघ Hem. has a special rule
पर्यङ्कयोगे । (cf. Pāṇ. viii. 2, 22
with vārtt. 1).

रोहिणी । लोहिनी^१ ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेनान्येषामपि ललं
भवति ॥ ४४७ ॥ इति वारादिः^२ ॥

समादितः पदिं सदिं विदिं नहिं वृषिं प्रुषिं^३ ।

इणं वृतिं यतिं श्रुवं सुवं^४ भरिं विदेन्धिना^५ ॥ ४४८ ॥

संपदादेः क्तिप् क्तिरित्यनेन संपदादेः स्त्रियां भावे ऽकर्तरि च
कारके क्तिप्क्तिप्रत्ययौ भवतः ॥ संपत्तिः । संपत् ॥ विपत्तिः । विपत् ॥
व्यापत्तिः । व्यापत् ॥ प्रतिपत्तिः । प्रतिपत् ॥ संसत् । परिषत् । उप-
सत् । उपनिषत् ॥ संवित् । निर्वित् ॥ उपानत् ॥ प्रावृट् ॥ विप्रुट् ॥
समित् ॥ नीवृट् । उपावृट् ॥ संयत् ॥ प्रतिश्रुत् ॥ उपश्रुत्^६ ॥ उप-
श्रुत् ॥ विदेति जानात्यर्थेत्यन्यः^७ ॥ समिध्यतेऽनया । समित् ॥ वाम-
नमते क्तिप्रत्ययो द्रष्टव्यः^८ ॥ ४४८ ॥

क्रुधिं युधिं सुधिं तृधिं त्विधिं रुधिं रुजं श्रुचम् ।

चृचिं^९ मुदिं मृदिं गिरिं ह्रियं भियं लुवं भुवम्^{१०} ॥ ४४९ ॥

क्रुत् ॥ युत् ॥ सुत् ॥ तृट् ॥ त्विट् ॥ रुट् ॥ रुक् ॥ श्रुक् ॥

१ [रोहिणः । लोहिणः D.]—Om.
by the other worhe.

२ कपिलकादि to Pāṇ. viii. 2, 18
vārtt. ; ऋफिडादि Hem. ii. 3 (last
rule but one ऋफिडादीनां डश्च लः) ।
ऋफिडः । लृफिडः । लृतकः । ऋतकः ।
कपरिका । कपलिका । etc. interchange
of र and ल ; then that of ड and लः
ऋफिलः । ऋफिडः । बलभी । वडभो ।
चूला० । इला० । व्यालः० । पुरोलाशः० ।
बोलाशः । वलिशं० । पुलिनं० । पोला० ॥

३ B. C. K. om. प्रुषिं ; पृषिं D. E.

४ श्रुवं सुवं (or सुवं) D. E.

५ विदिंधिना B. F. K. ; वदिंधनाः
C. ; दिदेन्धिना D.

६ परिश्रुत् । उपश्रुत् । परिश्रुत् । F. ;
प्रतिश्रुत् । उपश्रुत् परिश्रुत् K. ; [सं-
श्रुत् । सुतिः D.]—Hem. has only श्रु
प्रतिश्रुत् । उपश्रुत् । परिश्रुत्.—? [उप-
श्रुत्.]

७ जानीते इत्यथेत्यन्यः F. ; (जानि-
तीत्य० “know ye”).

८ क्तिप्रत्ययोपि द्रष्टव्यः A.

९ क्रुचिं B. C. F. K. ; चृचि E.

१० सुवं A. B. C. D. ; broken away
in K.

च्छक्^१ ॥ सुत् ॥ सृत् ॥ गीः ॥ अत्रापि क्तिप्रत्ययो^२ वामेनमतेन । भोजसु
 क्तिप्रत्ययं^३ न ददर्श ॥ ह्रीतिः । ह्रीः ॥ भीतिः । भीः ॥ लूनिः^४ । लूः ॥
 भूतिः । भूः^५ ॥ ४४६ ॥

कृजं भिदिं छिदिं नुदिं^६ दृशिं नशिं युजिं ज्वरम् ।
 अवं त्वरं श्रिवं^७ मवं शकिं^८ नुवं विदुर्वधाः ॥ ४५० ॥

कृतिः । कृत् ॥ भित्तिः । भित् ॥ छित्तिः । छित् ॥ नुत्तिः । नुत्^९ ॥
 दृष्टिः । दृक् ॥ नष्टिः । नक् ॥ युक्तिः । युक् ॥ जूर्तिः । जूः ॥ ऊतिः ।
 ऊः ॥ त्वर्तिः । त्वः ॥ श्रूतिः । श्रूः^{१०} ॥ मूर्तिः । मूः^{११} ॥ शक्तिः । शक् ॥
 नुतिः । नुत्^{१२} ॥ भोजोऽपि क्तिक्विपौ^{१३} ददर्श ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम् ।
 तेन शासित्रैकण्डूयप्रभृतयो^{१४} द्रष्टव्याः ॥ ४५० ॥ इति संपदादिः^{१५} ॥

भिदिं छिदिं विदिं दयिं रुजिं^{१६} मृजिं प्रछिं चुरिम^{१७} ।
 अनामनि क्षिपिं तथा गुहिं तुलिं वसिं वपिम ॥ ४५१ ॥

१ ? कृक् B. C. F. K. — Hem. has nothing like this except मृजि (सक्).

२ क्तिचिप्र° B. C. K.; क्तिचिप्र-
 त्ययः । F.; क्तिप्र° A. [क्तिच्य°?].

३ क्तिप्रत्ययं A.

४ ? लूतिः A. B. K.; om. C. — MS.
 Hem. also has लूतिः.

५ Thus MSS.

६ तुदिं E.; नुद् Hem.

७ श्रियं D. E.; सृत् B. K.; अवं F.;
 मृते C.

८ सुचिं A.; भुवं B. C. D.

९ ? नुत्तिः । नुत् A.

१० Thus Hem.; Kās. V. vi. 4, 20;
 सिद्धि eds. Pāp.

११ मूर्तिः मूः B. C. F. K.

१२ मुतिः । मुक् A. — Hem. has नौतेः ।
 नुत् । नुतिः ।

१३ क्तिक्विपौ A.

१४ MSS. differ more or less; Hem.
 has all three.

१५ Hem. makes three gāṇas of this
 in the sūtras कृत्संपदादिभ्यः क्तिप् ॥
 भ्यादिभ्यो वा ॥; the कृधादि being
 the simple, and the संपदादि the com-
 pound verbs, which necessarily take
 क्तिप्; while the भ्यादि take optionally
 क्तिप् or क्ति; see Index. Cf. also Pāp.
 iii. 2, 61; 178.

१६ भजिं D. E.; रुजं F.

१७ तुरिं A.; रुरिं E.; रुजिं D.

षिद्धिदादिभ्योऽङ् इत्यनेन षितो भिदादेश्च स्त्रियां भावेऽकर्तरि
च कारकेऽङ् भवति ॥ * ॥ भिदा । विदारणम् ॥ * ॥ क्षिदा । द्वेधी-
करणम् ॥ * ॥ विदा । लाभो ज्ञानं वा^१ ॥ * ॥ दया । करुणा^२ ॥ * ॥
रुजा [रोगः] ॥ * ॥ मृजा^३ [शरीरसंस्कारः] ॥ * ॥ पृच्छा [प्रश्नः] ।
अत्र च्छन्दोभङ्गभयाद् दिर्न कृतः ॥ * ॥ चुरा । चौर्यम् ॥ * ॥ क्षिपा
[प्रेरणम्] ॥ * ॥ अनास्तीति किम् । भित्तिः । विच्छित्तिः । विक्षिप्तिरि-
त्यन्तः ॥ अत ऊर्ध्वं नामनि ॥ * ॥ गुहा । पर्वतकुहरम् ओषधिविशे-
षश्च ॥ * ॥ तुला । उन्मानम् ॥ * ॥ वसा^४ । स्नेहः ॥ * ॥ वपा । मेदो-
विशेषः ॥ ४५१ ॥

क्षपिं क्षियं रिखिं लिखिं श्रुभिं सिधिं मिधिं गुधिम् ।

अरिं गदिं धृजं तरिं करिं हरिं खिदिं^५ विदुः ॥ ४५२ ॥

क्षपा । रात्रिः^६ ॥ * ॥ क्षिया । आचारभेदः ॥ * ॥ रेखा । राजिः ॥
लेखा । सैव ॥ रिखिलिखेः समानार्थः सौत्रधातुः ॥ * ॥ शोभा ।
कान्तिः ॥ * ॥ सेधा । सत्त्वम् ॥ * ॥ मेधा । बुद्धिः ॥ * ॥ गोधा । प्रा-
णिविशेषः ॥ * ॥ एतेषामरेङ् च ॥ * ॥ आरा । शस्त्री ॥ * ॥ गदा^७ ।
प्रहरणम् ॥ * ॥ धारा । प्रपातः ॥ * ॥ तारा । ज्योतिः ॥ * ॥ कारा ।

१ विदा विचारणा Hem. ; om.
Bö. ; Kās. V.

२ दया अनुकम्पा Hem.—Bö., Kās.
V. om. दया, पृच्छा, चुरा, तुला,
रुजा, शोभा, सेधा.

३ K. V. ed. मृजा ; α. β., Hem., Bö.
मृजा.—The equivalents in brackets
have been added from Hem.

४ वशा A. —वसा Bö., K. V. ; वशा

स्नेहनद्रव्यं धातुविशेषश्च । उष्टिरन्या ॥
Hem.

५ ? खिदिं A. B. C. F. K. ; खिदिं E. ;
श्चिदिं D.

६ Thus also Hem. ; क्रपेः संप्रसारणं
च । कृपा । Kās. V., Bö.

७ This is not given by the other
works. and seems to be out of place
here.

गुप्तिः ॥ * ॥ हारा । मुक्ताफलमाला । मानमिति भोजः^१ ॥ * ॥ एतेषां
वृद्धिश्च ॥ ** ॥ खेदा^२ । दैन्यम् । निपातनादरेड् ॥ * ॥ आकृतिगण-
शायम् । तेन चूडापीडाऊहाप्रभृतयो^३ द्रष्टव्याः ॥ ४५२ ॥ इति
भिदादिः ॥

नन्दिर्वासिर्वर्धिनर्दी च रोचिर्

दूषिभीषिभूषिशोभी मदिश्च ।

साधिर्यन्ताः सर्व एते च नास्मि

क्रन्दिः कर्षिः स्यात्समो हर्षियुक्तः ॥ ४५३ ॥

नन्दिपचिग्रहादिभ्यो ऽनाजिण इत्यनेन नन्द्यादिभ्यः पचादिभ्यो
ग्रहादिभ्यश्चा ऽन अच् णिन् इत्येते क्रमेण कर्तरि प्रत्यया भवन्ति ॥ * ॥
नन्दयतीति नन्दनः ॥ * ॥ वासृ णासृ शब्दे^४ । वासयतीति वासनः
॥ * ॥ वर्धनः ॥ * ॥ नर्दनः । अयं भोजमतेन ॥ * ॥ रोचनः ॥ * ॥
दूषणः ॥ * ॥ विभीषणः ॥ * ॥ भूषणः ॥ * ॥ शोभनः ॥ * ॥ मदनः
॥ * ॥ साधनः ॥ * ॥ संक्रन्दनः ॥ * ॥ संकर्षणः ॥ * ॥ संहर्षणः ॥ ४५३ ॥
रमिरुचिकृतितपितृदिपूटहिसहियुक्ता^५ जुजल्पिदमयः स्युः
संज्ञायां लवणो ऽथो आद्याहस्यर्दिनाशिसूदि मतम् ॥ ४५४ ॥

रमयतीति रमणः ॥ * ॥ रोचत इति रोचनः । विरोचनः ॥ * ॥
विकर्तनः^६ ॥ * ॥ तपनः ॥ * ॥ तर्दनः^७ ॥ * ॥ पवनः ॥ * ॥ दहनः ॥ * ॥

१ हारा मानं । हृतिरन्या Hem.

२ ? प्रवादा A.; खेदा B. K.; खदा C.; खेदा F.; (खिदा D., but wrong throughout). The other works have neither खेदा nor खेदा.

३ Hem. has चूडा & पीडा.

४ ? Perhaps a mistake for वासृ
रासृ शब्दे Dhātup. 16, 24. 25: cf.

वासृ (वासृ) शब्दे Dhātup. 26, 54.—

वाशि (वाशनः) Bō., Yajñ., Hem.; वासि Kāś. V. ed., a.

५ चिदि for तृदि B. C. K.; तृत A.; om. F.

६ कर्तनः A.

७ Om. B. C. F. K.—तृदि । प्रतर्दनः Hem.: om. by the others.

सहनः ॥ * ॥ जवनः^१ ॥ * ॥ जल्पनः ॥ * ॥ दमनः^२ ॥ * ॥ लुनातीति
लवणः^३ । निपातनालत्वम् ॥ * ॥ सर्वदमनः ॥ * ॥ जनार्दनः ॥ * ॥
वित्तविनाशनः ॥ * ॥ मधुसूदनः ॥ * ॥ असंज्ञायामपि । रिपुदमनः ।
पुरार्दनः^४ । रोगनाशनः । अरिसूदनः ॥ ४५४ ॥ इति नन्द्यादिः ॥

पचं पतं वदं वशं व्रणं रणं क्षमं^५ भृजम् ।

वृजं गुपिं सृपिं नृतिं दृशिं मिषिं मिधिं विदुः ॥ ४५५ ॥

पचः । अथपच इत्यपि ॥ * ॥ पततीति पतः । पारापत इत्यपि ।
एस्तु ज्वलादिपाठात्पचे भवत्येव निपातः ॥ * ॥ वदतीति वदः । कददो
यदद इत्यपि ॥ * ॥ वष्टीति वशः ॥ * ॥ व्रणयतीति व्रणः ॥ अरिव्रणा
शक्तिरित्यर्ण^६ न भवति ॥ * ॥ रणयतीति रणः ॥ * ॥ क्षमः^७ ॥ * ॥
भरः । जारभरः ॥ * ॥ वृणोतीति वरः । कन्यावर इत्यपि ॥ * ॥ गोपः
॥ * ॥ सर्पः ॥ * ॥ नर्तः ॥ * ॥ दर्शः ॥ * ॥ मेषः । अनिमिष इति बज्ज-
लाधिकारात् कोऽपि भवति ॥ * ॥ मेधः ॥ * ॥ लगौ प्रमाणनन्त-
रम् ॥ ४५५ ॥

मिहिदिहिरुहयो नदभषदिवयः^८ सिचिचोरिगाहिगृचिलयः^९
तृदृचरयः^{१०} मूदिस्कन्दी^{११} शिषिदृभिवहल्लुदंशाः स्युः ॥ ४५६ ॥

१ The other works have यु (यौति
मिश्रभावं प्राप्नोतीति यवनः Yajñ.).

२ दवनः A.; om. B. C. F. K.

३ लवणो राक्षसविशेषः । जारवि-
शेषं लवणम् । Yajñ.

४ पवार्दनः B.; पचार्दनः K.; स-
व--नः C.

५ क्रमं B. F. K.; क्षमं C.

६ अरिव्रणशं A.; परिव्रणशक्तिं
B. C. K.; परिव्रणशक्तिं F.—अरीन

व्रणयतीति । अरिव्रणा शक्तिः Hem.;
व्रणयति शब्दं कारयतीति व्रणः Yajñ.

७ क्रमः B. C. K.—क्षमं Kās. V.; v.l.
Bö.; क्षप Bö., Yajñ.; om. Hem.

८ भय for भष D. E.; भव A. B. C. K.

९ शिविचोरं A.; शिवं चलयः
D. E.; गृविलयः B. F.; गृवलयः K.;

सिचिचोरिगोहि---लयः C.

१० तृदृ C.; तृदृ E.; हृदचरयाः

D.; तृदृवसयः F.

११ मूदिदं D. E.

मेघः ॥ * ॥ देहः ॥ * ॥ प्रारोहः ॥ * ॥ नदः ॥ * ॥ भवः^१ ॥ * ॥
 देवः ॥ * ॥ सेवः ॥ * ॥ चोरः ॥ * ॥ गाहः ॥ * ॥ गरः ॥ * ॥ ब्राह्म-
 णचेलः^२ ॥ * ॥ तरः ॥ * ॥ दरः ॥ * ॥ चरः ॥ * ॥ सूदः ॥ * ॥
 स्कन्दः ॥ * ॥ शेषः ॥ * ॥ दर्भः ॥ * ॥ वहः । रघूद्वहः । रसावहः ॥ * ॥
 स्रवः ॥ * ॥ दंशः ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेनान्येऽपि द्रष्टव्याः ॥
 ४५६ ॥ इति पचादिः ॥

यहिसंमर्दी^३ मन्त्रिः स्याद् अपराधिरवरुध्यपरुधिस्थाः^४ ।

ह्रस्वो वा भवः परिवेरुत्पूर्वा भासिदसिसहयः ॥ ४५७ ॥

गृह्णातीति याही ॥ * ॥ संमर्दी ॥ * ॥ मन्त्री ॥ * ॥ अपराध्यति ।
 अपराधी ॥ अवरोधी ॥ उपरोधीति भोजः^५ ॥ * ॥ स्थायी^६ ॥ * ॥ परि-
 भावी । परिभवी ॥ विभावी । विभवी^७ । इयं भोजमतेन ॥ * ॥ उद्भासी
 ॥ * ॥ उद्भासी ॥ * ॥ उत्साही ॥ ४५७ ॥

श्रुविशौ वपिरक्षी शावसिशीङ्श्च^८ नेः पराः ।

याचिसंख्यवहव्याहव्रजा वदवसौ नजः ॥ ४५८ ॥

निश्रावी ॥ निवेशी ॥ निवापी ॥ निरक्षी ॥ निश्च्यति । निशायी ॥
 निवासी ॥ निशायी ॥ * ॥ न याचते । अयाची ॥ * ॥ असंख्यवहारी ।

१ भवः B. C. F. K.—भषी Hem.;
 भषट् (भषी) Bū., Kāṣ. V.

२ ब्राह्मणचेलः B. F.; ब्राह्मणावलः
 C. K.; ब्राह्मणावलः A.—Not given
 by the others.

३ याहि° E.; याहिमर्दि D.

४ अपराविरथरुध्यपरिधिस्थाः A.;
 ०रुध्यपरुधिस्थाः B. C. K.; अपराध्यव-
 राध्यरुधिस्थाः D. E.

५ अवरोधीति भोजः । उपरोधी ।
 F.; उपराध्नातीत्युपराधी । एवमपरा-
 धी । Yajñ.; Hem. has all three; the
 others om. अवरोधिन्.

६ Hem. gives उपस्थायी besides.

७ Thus also Hem.; the others have
 only विभावी भूते, see next śloka.

८ श्रुविसौ° सावसि° D. E.; सा-
 वसि A. B.

असंव्याहारीति^१ शकटाङ्गजवामनौ ॥ अव्याहारी ॥ * ॥ अब्राजी ॥
अवादी ॥ अवासी ॥ ४५८ ॥

नञ्पूर्वादेव स्यादचश्च धातोरचित्तकर्तृकतः ।

अभिवेर्भुवस्तु भूते^२ विशयी विषयी च देशे स्यात्^३ ॥ ४५९ ॥

अकारी परशुः ॥ अहारी गन्धः ॥ अचित्तकर्तृकादिति किम् ।
अकर्ता । अहर्ता ॥ केचिन्नञ्पूर्वादि न^४ मन्यन्ते । तन्मते कारी हारीति
स्यात् ॥ * ॥ अभिभूतवान् । अभिभावी ॥ विभूतवान् । विभावी ॥ * ॥
गुणैश्चित्ते विशेते^५ विशिनोति वा । विशयी विषयी वा देशः । निपात-
नात्पलम् ॥ ४५९ ॥ इति ग्रन्थादिः ॥

मूलविभुजो महीध्रः पृथ्व्यादिभ्यो रुहश्च विज्ञेयः ।

स्त्याख्योषर्बुधनखमुचकुमुदं दायादकाकगुहौ ॥ ४६० ॥

मूलविभुजादेरित्यनेन मूलविभुज इत्यादयः कप्रत्ययान्ता निपा-
त्यन्ते ॥ * ॥ मूलानि विभुजति वक्रीकरोति । मूलविभुजो रथः ॥ * ॥
महीं धारयतीति महीध्रः^६ ॥ * ॥ पृथ्व्यां^७ रोहति । पृथ्वीरुहः । तरु-
रित्यादयः ॥ * ॥ स्त्रियमाचष्टे । स्त्याख्यः ॥ * ॥ उषसि बुध्यते । उषर्बुधो

१ असंख्यवहारी । असंख्यावहारी
F.; twice असंख्यवहारी A.; ॥ असंख्याव-
हारी B. C. K. (B. C. apparently copied
from K., where असं end of p. and then
संख्यावहारी, with सं crossed out).—
Hem. makes अव्याहारी, असंख्याहारी
and असंख्यवहारी; the others अव्या-
हारी (om. Yajñ.), and असंख्याहारी.

२ अभिवेर्भुवश्च भूते A.; अभिवेश्च
वस्तु भूते B. C. F. K.; अभिभूते E.;
अभिभावी भूते D.

३ देशे च विज्ञेयः D. E.

४ नञ्पूर्वादिं न B. K.; °पूर्वादिं न
न F.; °पूर्वादिं C.—Hem. also re-
marks: केचिदनञ्पूर्वादिच्छन्ति । का-
री । हारी ।

५ गुणैस्त्वैर्विशेते F.; विशेषेण शेते
शिनोतीति वा° Yajñ.

६ धरतीति° F.; महीधरः A.

७ पृथ्वी° A. B. C. K.; Hem. gives
उर्वीरुहो वृक्षः and सरसिरुहं पद्मम्
instead.

ऽग्निः^१ ॥ * ॥ नखान्मोचयन्ति । नखमुचानि धनूंषि ॥ * ॥ कौ पृथिव्यां
मोदते । कुमुदम् ॥ * ॥ दायमादत्ते । दायादः ॥ * ॥ काकेभ्यो गूहि-
तव्याः । काकगुहास्तिलाः ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम्^२ ॥ ४६० ॥ इति
मूलविभुजादिः ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां स्त्रीयगणरत्नम-
होदधिवृत्तावाख्यातकृदाश्रितप्रत्ययगणनिर्णयो
नामाष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

किञ्चित्कचिक्कचिक्कचिक्कचितं पद्यानुसारतो^३ ऽस्माभिः ।

सुन्दरमसुन्दरं वा तल्लक्ष्यं सहृदयैरेव^४ ॥ १ ॥

सप्तनवत्यधिकेखेकादशसु शतेष्वतीतेषु ।

वर्षाणां विक्रमतो गणरत्नमहोदधिर्विहितः^५ ॥ २ ॥

इति

श्रीवर्धमानविरचितः स्त्रीयवृत्तिसहितो गणरत्नमहोदधिः
समाप्तः ॥

१ A. B. C. K. om. अग्निः.

२ Hem. includes also अपो विभर्ति

अब्धं मेघः । धर्माय प्रददाति धर्म-
प्रदः । एवं कामप्रदः । स्वर्गप्रदः ॥ शा-
स्त्रेण प्रजानाति शास्त्रप्रज्ञः । एवमाग-
मप्रज्ञः (cf. Pāṇ. iii. 2, 6); Pāṇ. ed. Cal.

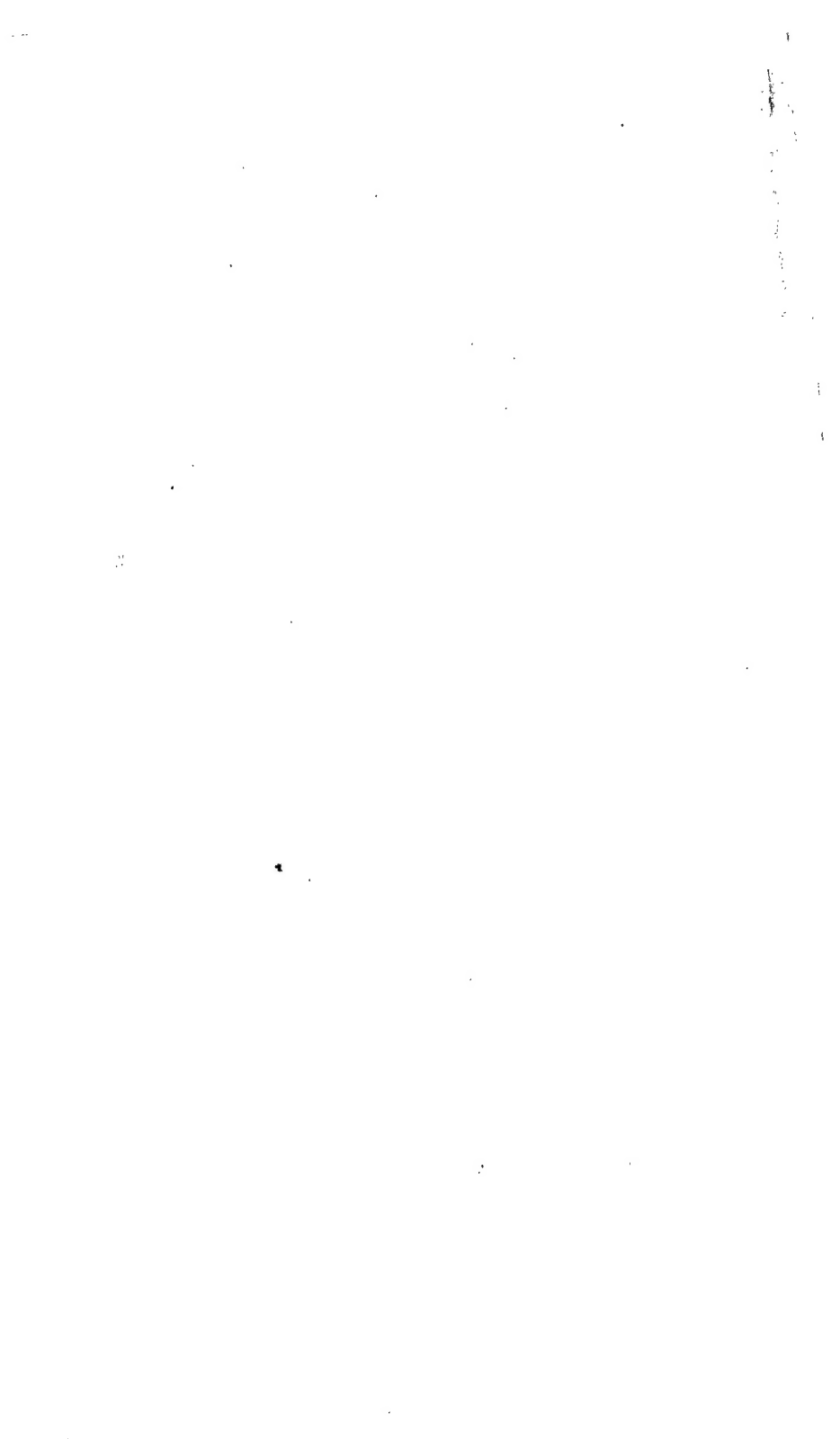
has कुध्र and गिध्र (neither of which I
given by the Kās. V.).

३ पाद्यानुसारतो F.

४ From ल्यं स to सप्तनव broken
away in A.

५ वर्षेषु च विक्रमतो F.—B. C. D.
E. K. omit these two couplets.

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.

S. B., 14B, N. DELHI.
